

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT VAZIRLIGI
O'ZBEKISTON DAVLAT SAN'AT VA MADANIYAT INSTITUTI

“FOLKLOR NAMUNALARINI QIYOSIY O'RGANISH MASALALARI”

MAVZUSIDAGI XALQARO
ILMIY-AMALIY ANJUMAN

TO'PLAMI

Toshkent – 2025

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN‘AT VA MADANIYAT INSTITUTI

FOLKLOR NAMUNALARINI **QIYOSIY O‘RGANISH** **MASALALARI**

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

“DONISHMAND ZIYOSI”
Toshkent – 2025

LOYIHA RAHBARI:

N.B.Sayfullayev – O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti rektori, professor.

TAHRIR HAY’ATI:

J.S.Eshonqulov – filologiya fanlari doktori, professor

B.Ch.Yakubov – san’atshunoslik fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

TAQRIZCHILAR:

Sh.G.Turdimov – filologiya fanlari doktori, professor.

Z.N.Marufova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

MAS’UL MUHARRIRLAR:

K.S.Isayev – “Folklor va etnografiya” kafedراسi mudiri, dotsent.

F.E.Abdurahmonova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

MUHARRIRLAR:

G.T.Djamolxodjayeva, I.I.Yuldashev, B.D.Davronov, K.S.Sunnatullayev

Folklor namunalarini qiyosiy o‘rganish masalalari Xalqaro ilmiy-amaliy konferen-siyasi to‘plami / mas’ul muharrir B.S.Usmonov; tahrir hay’ati: M.Y.Xakimova [va boshq.]. – Toshkent: “Donishmand ziyosi”, 2025. – 464 b.

Ushbu to‘plamdan “**Folklor namunalarini qiyosiy o‘rganish masalalari**” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari joy olgan bo‘lib, unda folklor, til va madaniyat masalalari tadqiqiga bag‘ishlangan xorijlik va o‘zbekistonlik taniqli olimlar bilan bir qatorda ilm ostonasiga kirib kelayotgan yosh izlanuvchi-tadqiqotchilarning ham maqolalari o‘rin olgan.

Mazkur to‘plam folklorshunoslik sohasidagi zamonaviy ilmiy izlanishlarning turli yo‘nalishlarini qamrab oladi. Unda xalq og‘zaki ijodining milliy va umuminsoniy qadriyatlar tizimidagi o‘rni, folklor va til, folklor va madaniyat o‘zaro aloqadorligi, shuningdek, turli xalqlarning folklor namunalarini qiyosiy tahlil qilish masalalari yoritilgan. Mazkur nashr folklorshunoslik sohasida milliy va xalqaro tajribalarni birlashtirgan holda, xalq ijodini chuqur o‘rganish va uni ilmiy jihatdan targ‘ib etishga xizmat qiladi.

Buyuk tarixda hech narsa izsiz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

*Shavkat Mirziyoyev
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti*

В великой истории ничто не исчезает бесследно. Она сохраняется в крови народов, в их исторической памяти и проявляется в практической деятельности. Именно в этом заключается её могучая сила. Сохранение, изучение и передача исторического наследия из поколения в поколение являются одним из важнейших приоритетных направлений нашей государственной политики.

*Шавкат Мирзиёев
Президент Республки Узбекистан*

In great history, nothing vanishes without a trace. It lives in the blood of nations, in their historical memory, and manifests itself in practical activities. This is precisely its powerful force. Preserving, studying, and passing on historical heritage from generation to generation are among the most important priorities of our state policy.

*Shavkat Mirziyoyev
Prezident of the Republic of Uzbekistan*

Nodirbek Sayfullayev,
*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat
instituti rektori, professor*

FOLKLOR ASARLARINI QIYOSIY O'RGANISHNING DOLZARB MASALALARI

Bugungi kunda jahon folklorshunosligida xalq og'zaki ijodini qiyosiy tahlil asosida o'rganish tendensiyasi tobora kuchayib bormoqda. Bu jarayonda har bir xalqning madaniy merosi, uning o'ziga xos dunyoqarashi va qadriyatlar tizimi umuminsoniy ma'naviyat bilan uyg'un holda tahlil etilayotgani muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek folklorini jahon xalqlari folklori bilan qiyosiy o'rganish esa nafaqat milliy an'analarni yanada chuqur anglash, shuningdek umumbashariy estetik qadriyatlarni aniqlash imkonini ham beradi.

Anjumanning maqsadi xalq og'zaki ijodining qadimgi davrdan to bugunga qadar jonli ijro holatida yashab kelayotgan epik ijod namunalari, xalq qo'shiqlari, maqol va topishmoqlari, afsona va rivoyatlar, so'z san'atining yuksak namunasi bo'lgan askiya va maqollar hamda boshqa ijro namunalarini har tomonlama keng va bugungi kun talablari asosida o'rganishni tashkil etish, o'zbek folklori materiallarini va folklorshunoslarimiz olib borayotgan izlanishlarni, mustaqillik davrida erishilayotgan yutuqlarimizni dunyo miqyosida kengroq targ'ib qilish, yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashdan iborat bo'lib, bu vazifalarning amalga oshirilishi har kungidan ham dolzarbdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston – 2030" strategiyasini 2023-yilda sifatli va o'z vaqtida amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga ko'ra strategiya doirasida xalq og'zaki ijodi durdonalari bo'lgan dostonlarni targ'ib etib kelayotgan baxshilar ijodini qo'llab-quvvatlash, hududlarning o'ziga xos bo'lgan urfodat va marosimlarini qayta tiklash maqsadida folklor ekspeditsiyalarini tashkil etish, ilmiy jihatdan o'rganish, tarixiy va madaniy merosimizni saqlash hamda uni yosh avlod tarbiyasida keng qo'llash, mamlakatimiz hamda xorijda xalq og'zaki ijodi, folklor, til va madaniyat masalalari borasida tadqiqotchilar tomonidan erishilgan natijalarni qiyosiy tahlil qilish ko'zda tutilgan.

Xalqaro anjuman madaniy-ma'naviy boylikni asrab-avaylash, xalqimizning boy madaniy-tarixiy merosi hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi asosida shakllangan milliy folklor san'ati va badiiy ijod mahoratini rivojlantirish, xorijiy hamkorlikni mustahkamlash, epik matnlarning turli variant va versiyalarini o'rganish, shuningdek mamlakatimizdagi madaniyat va san'at yo'nalishlaridagi oliy ta'lim muassasalari hamda ilmiy tadqiqot institutlarida amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlarning mavzularini folklorshunoslar tadqiqotlari bilan bog'liq yo'nalishlar hisobidan boyitishni ko'zda tutadi. Anjumanda mazkur masalalarga oid ko'plab dolzarb mavzular muhokama etiladi.

Turkiy folklor namunalarini o'rganish masalasi jahon ilmiy jamoatchiligi tomonidan uzoq yillardan buyon o'rganib kelinmoqda va bu yo'nalishda xalqaro tadqiqotlar izchil

ravishda amalga oshirilmoqda. Yaqinda Samarqandda bo‘lib o‘tgan YUNESKOning 43-sessiyasi doirasida nomoddiy madaniy merosni asrash, o‘rganish va targ‘ib qilishga qaratilgan anjuman o‘tkazilgani bu jarayonning yana bir muhim bosqichi bo‘ldi. Bugungi anjuman esa ushbu global ilmiy jarayonlarning uzviy davomi sifatida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda folklorshunoslik sohasida amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlar, ekspeditsiyalar, raqamlashtirish ishlari, hududlar bo‘yicha yangi folklor qatlamlarini aniqlash va ilmiy muomalaga kiritish kabi faoliyatlar diqqatga sazovordir. Prezidentimizning madaniy merosni asrash, folklor va an‘anaviy san‘atni ilmiy o‘rganish hamda xalqaro miqyosda targ‘ib etishga oid qaror va farmonlari bu yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlarga katta turtki berdi. Respublikamiz va qo‘shni davlatlar bo‘ylab ekspeditsiyalar tashkil etilib, turli hududlardagi folklor namunalari yig‘ilmoqda, raqamlashtirilmoqda, tahlil va tadqiq qilinmoqda.

Ayniqsa, folklor va til bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, har bir folklor namunasi xalq nutq madaniyati, so‘z boyligi va milliy obrazlar dunyosi bilan uzviy aloqada yashaydi. Shuning uchun ham folklori chuqur tahlil qilish tilshunoslik, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik sohalari uchun qimmatli manba hisoblanadi. Mazkur konferensiya doirasida ushbu yo‘nalishlar kesishmasidagi dolzarb ilmiy masalalar muhokama etilishi – milliy merosni jahon ilmiy maydoniga olib chiqish yo‘lida muhim qadam bo‘ladi.

Hozirgi globallashuv davrida folklori o‘rganish faqat o‘tmishni eslash emas, balki zamonaviy madaniy o‘zgarishlarni anglash vositasiga ham aylanmoqda. Internet va raqamli muhitdagi “postfolklor” hodisalarini tahlil qilish, ularni an‘anaviy folklor bilan qiyosiy o‘rganish ham ilmiy izlanishlar uchun yangi yo‘nalishlar ochmoqda.

Xulosa qilib aytganda, folklor asarlari tuganmas ma‘naviy xazina bo‘lib, xalqning asrlar davomida to‘plagan hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va qadriyatlarini o‘zida mujassam etadi. Bugungi kunda ushbu merosni ilmiy tadqiqot sifatida jahon miqyosida o‘rganayotgan folklorshunos olimlar faoliyati nafaqat ilm-fan taraqqiyotiga, balki kelajak avlod izlanuvchilarining ilmiy dunyoqarashini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Ular to‘playotgan nazariy xulosalar va amaliy tajribalar institutimizda faoliyat yuritayotgan yosh tadqiqotchilar uchun qimmatli ilmiy asos va mustahkam ilhom manbaiga aylanadi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda izlanayotgan tadqiqotchilar nazariy bilimlar va amaliy tajribani uyg‘unlashtirgan holda faoliyat olib borishi xalq folklorining ilmiy talqinini yanada boyitadi. Ularning sa’y-harakatlari milliy folklor merosini xalqaro ilmiy muhitga puxta asoslangan holda olib chiqish imkonini beradi. Shu tariqa, folklor bo‘yicha olib borilayotgan izlanishlar nafaqat ilm-fan rivojiga, balki madaniy o‘zlikni anglash jarayoniga ham sezilarli hissa qo‘shadi.

O‘ZBEK XALQ LATIFALARINING QIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI

***Annotatsiya.** O‘zbek xalq latifalari o‘zining janriy xususiyatlari bilan boshqa janrlardan tamomila farqlanib turadi. Latifalarga badiiy shartlilik, qisqalik, yechimning kutilmaganligi, o‘ta kulguli, ba‘zan faylasufonalik xos xususiyatdir. Latifaning asosi – kulgu. Ammo xalq sirtidan yengil kulguli tuyulgan latifalarda ham o‘z tarixi, urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlari, maishiy turmushi, falsafiy qarashlarini ifodalab kelgan. Jamiyatdagi turli xarakterlarni qisqa bir kulgi hikoyasiga singdira olgan. Latifaning butun jozibasi, o‘ziga xosligi, ta’sir omillari ijro jarayonida namoyon bo‘ladi. Biz mazkur maqolada kulgi san’atining yuzaga kelish omillari, xalq latifalarining o‘ziga xos xususiyatlari, uni qiyosiy o‘rganish borasida fikr yuritamiz.*

***Kalit so‘zlar:** adabiy tur va janrlar, o‘zbek xalq latifalari, janriy xususiyatlar, obraz va badiiy talqin.*

***Аннотация.** Узбекские народные шутки по своим жанровым особенностям кардинально отличаются от других жанров. Для шуток характерны художественная условность, краткость, неожиданность решения, экстремальный юмор, порой философский. Основа шутки – смех. Однако даже в шутках, кажущихся лёгкими и смешными на первый взгляд, народ выражал свою историю, обычаи, социальные отношения, быт и философские взгляды. Народ сумел вместить в короткий юмористический рассказ различные характеры общества. Всё очарование, самобытность и факторы воздействия шутки проявляются в процессе исполнения. В данной статье мы рассмотрим факторы возникновения искусства юмора, специфику народных шуток.*

***Ключевые слова:** Литературные роды и жанры, узбекские народные шутки, жанровые особенности, образ и художественная интерпретация.*

***Annotation:** Uzbek folk jokes are completely different from other genres in their genre features. Jokes are characterized by artistic convention, brevity, unexpectedness of the solution, extreme humor, sometimes philosophical. The basis of the joke is laughter. However, even in jokes that seem light and funny on the surface, the people have expressed their history, customs, social relations, everyday life, and philosophical views. They have been able to incorporate various characters in society into a short humorous story. The whole charm, originality, and factors of influence of the joke are manifested in the process of performance. In this article, we will consider the factors of the emergence of the art of humor; the specific features of folk jokes.*

***Keywords:** Literary genus and genres, uzbek folk jokes, genre features, image and artistic interpretation.*

O‘zbek xalq latifalari folklorning eng qadimiy, boy va muntazam ravishda taraqqiy etib kelayotgan janrlaridan biri hisoblanadi. Xalq latifalarining yuzaga kelishi, takomi-

li kulgu magiyasi, qadimiy kulgu san'ati bilan chambarchas bog'liq. Zero, insonning butun hayoti, kundalik maishiy turmushi, ijtimoiy munosabatlarini kulgusiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Go'daklar to'rt-besh oyligidan kula boshlaydilar. Biz buning asl sababini bilmaymiz. Ammo nima bo'lganda ham chaqaloq kulgusidan quvonamiz. Xakaslar chaqaloq uch yoshiga to'lguncha turkiy mifologiyadagi hosildorlik ilohasi va go'daklar homiysi Umay ona panohida bo'ladi, deb hisoblashadi. Agar chaqaloq o'zicha qiqirlab, ovunib yotgan bo'lsa, u Umay ona bilan ovunayotgan bo'lar ekan-u, faqat kattalar Umayni ko'rmas ekan.

Odamlar turmush uqubatlari, quvonchlari, iztiroblari, hatto muqarrar o'lim vahimasini ham kulgu bilan yengib kelishgan. Kulgu shunchalar keng tarqalgan hodisaki, biz har soatda bo'lmasa ham, har kuni, albatta, birorta kulguli vaziyatga duch kelamiz, kulguli gapni eshitamiz.

Zamonaviy kishi tushunchasida kulgu kishi xarakteri, ichki murakkab ruhiy kechinmalari, o'zgalarga va voqelikka munosabatini ifodalovchi universal vosita bo'lib, ulkan ma'naviy-ma'rifiy, tarbiyaviy, estetik ahamiyatga ega. U aql va qalb mevasidir. Odamzod buni juda qadimdan ongli anglamasa-da, chuqur his qilgan va kulgu haqida o'z qarashlarini yaratgan.

Qadimiy inonchlarga ko'ra, kulgu faqat hayot ramzi bo'lmay, uni yaratuvchi hamdir. Yevropaliklar xudolar yetti marta kulganda yetti olam yaralgan, quyoshni osmon kulgusi deb bilishgan bo'lsa, misrliklar oftobning nilufar gulining kulgusi ekanligiga ishonishgan. Ertaklarimizda go'zal malikalar kulgusidan gullar sochilgan.

Turkiy ajdodlarimizning an'anaviy tafakkurida ham kulgu yangi hayotni chorlovchi va baxtli turmush belgisi bo'lgan. U hosildorlik, oila, farzand, farovon turmush g'oyalari bilan uyg'unlashib, mifopoetik an'anada tiriklikning umumiy ramzi hisoblangan.

Folklor va etnografiyaga oid ko'plab ilmiy adabiyotlarda kulgu haqidagi yuzlab ma'lumotlar yuqoridagi fikrlar jahon xalqlarining deyarli barchasiga xosligini tasdiqlaydi. Kulgu yig'i kabi ko'pgina xalq marosimlarining tarkibiy qismi yoki taqiqlangan elementi bo'lgan.

Ana shu faktlarning o'ziyoq inson kulgusi faqat ko'ngilxushlik ifodasi emasligini ko'rsatadi.

Ibtidoiy inson tasavvuriga ko'ra yig'i ham, kulgu ham egizak. Inson hayotga kelgan kunidan to umrining so'ngigacha hamrohlik qiladi. Shuning uchun ham o'zbek folklorida shunday janrlar borki, ularda kulgu va yig'i yonma-yon keladi. Birgina o'zbek latifalari misolida ko'rishimiz mumkin.

Mixail Baxtin Faransua Rable haqidagi tadqiqotida xalq kulgu san'ati bilan bog'liq muhim kuzatishlarini bayon etar ekan, uni asosan uch guruhga ajratadi:

1. *Xalq kulgusining tomosha-marosimiy ko'rinishi.*
2. *Obraz va xarakterdagi ko'rinishi.*
3. *Kulgu san'atining badiiy asar tilida namoyon bo'lishi. [2; 45]*

Xalq latifalarida biz kulgu san'atining har uchala holatiga ham duch kelamiz.

Latifalarda o'ziga xos badiiy ifodasini topgan insoniyat tarixi eng qadimiy tasavvurlardan, bugungi kungacha bo'lgan voqealarni, dunyoqarashimizni, insonlar xarakterini qamrab oladi. Shu jihatdan qaralganda, inson kulgusining turlari, ma'no qirralari

g'oyat ko'p: marosim kulgusi, vaziyat kulgusi, so'z kulgusi, samimiy kulgu, piching kulgu, ayyorona kulgu, ahmoqona kulgu va h.k. [1;13,40,66].

"Afandi o'choqqa o't yoqishga ko'p urindi, bo'lmadi. Oxiri uyga kirib, xotining ro'molini o'rab chiqib, puflagan edi, o't yonib ketdi.

– Ha, qo'rqmas ekansan-a! – dedi Afandi olovga qarab".

Hozirgi zamon kishisi uchun bu Afandining soddaligini, xotinidan hayiqishini ifodalovchi kulguli bir vaziyatdir. Ammo ajdodlarimizning tarixi, milliy oilaviy turmushimizga jiddiy nazar tashlasak, mana shu ixcham latifadan ham kulgudan tashqari juda ko'p ma'nolarni uqish mumkin.

Etnografik adabiyotlardan ma'lumki, dunyodagi deyarli barcha xalqlarda olovga sig'inish inonchi mavjud bo'lib, o'zbeklarda o'choq boshi asosan ayollarga tegishli bo'lgan va o'choq oila ramzi hisoblangan. Ertaklarimizdagi kampirlarning olovni qo'riqlab o'tirishi ham bu an'ananing juda qadimiyligini ko'rsatadi.

Latifada Afandining xuddi jonli mavjudotga murojaatini biz hozir poetik ko'chim, deb bilsak, qadim ajdodlarimiz olovni chindan ham jonli, muqaddas, deb bilishgan. Unga atab qurbonliklar qilishgan. Bu ishonch belgilari bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan. Masalan, respublikamizning ko'pgina joylarida marosimlarda yog' dog'lashganda, avvalo, olovga yog' sepish yoki kelin-kuyovlarning ritual olovdan aylanish odatlarini ko'rsatish mumkin.

Latifadagi yana bir muhim detal – ayolning ro'moli. Hozirgacha ma'lum darajada saqlanib qolgan buyum magiyasiga ko'ra, kishining buyumi uning xislatlariga to'la ega bo'ladi. Bir zamonlar agar o'g'rini tuta olishmasa, uning tushib qolgan buyumini do'pposlashib, shundan so'ng o'g'rining endi o'ziga kela olmasligiga astoydil ishonishgan.

Tarixiy asosiga ko'ra, latifadagi ro'mol ayol xislatlarini o'zida mujassamlashtirgan. Unda olov bekasining ruhi bor. Shu sababli Afandi uni o'rab chiqqanda, olov shu ruh amriga bo'ysunib yonib ketadi.

Bu mulohazalardan maqsad – kitobxonni latifalarni, ayniqsa, an'anaviy namunalari o'qiganda ularning mohiyatiga chuqur e'tibor berishga jalb etishdir.

Insoniyat, har bir xalq o'z tarixi, urf-odatlari, e'tiqod va dunyoqarashi, baxt va baxtsizligi, donoligi va nuqsonlari, sevgi va nafrati, tabiat va jamiyatga munosabati – xullas, o'z mohiyatini kulgu bilan ham ifodalab kelgan. Bu fikr ming bir qiyofaga ega bo'lgan, ming bir ma'nolik kulgu yaratadigan o'zbek Afandisi obraziga ham tegishlidir.

O'zbek latifalarining obrazlarini shartli ravishda ikki katta guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh boshida Afandi, so'ngra bir kishi, bir ayol, bir bola va boshqalar tursa, ikkinchi tomonda jamiyatning barcha tabaqalariga mansub kishilar, jonivorlar, tabiat hodisalari turadi.

O'zbek latifalarida ba'zan Afandiga Nasriddin nomini ham nisbat beradilar. Ammo folklorshunoslarimiz o'zbek latifalarining bosh qahramoni dastlab bir kosib, bir dehqon, bir kambag'al, bir qozi, bir so'z bilan aytganda, bir kishi bo'lganligini ko'rsatadi. Nasriddin nomi o'zbek folkloriga XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab kirib kela boshlagan.

Afandi so'zi aytilishi bilanoq kulguli bir voqea bayoni kutiladi. Qahramonning xo'ja yoki mulla Nasriddin deb yuritilishida turk, ozarbayjon xalq ijodlarining ta'siri

katta. “Xo‘ja” so‘zi arabcha o‘qimishli, janob; “mulla” so‘zi diniy bilimlar egasini anglatadi. “Latifa” so‘zi nozik, yoqimli demoqdir. Ammo latifalarda noziklik, yoqimlilikdan ko‘ra turli ma‘nodagi kulgular asosiy o‘rin tutadi.

O‘zbek latifalarining barchasida Afandi atamasining uchramasligi turli davrlarda, turli tabaqa vakillari tomonidan yaratilgan barcha obrazlar, keyinchalik bir Afandi timsolida jamlanganini ko‘rsatadi. Hatto, shunday latifalar borki, ularda Afandi obrazi umuman yo‘q:

“Bir hovliqma mirshab ot choptirib kelayotib, yo‘lni kesib o‘tayotgan kampirga qichqiribdi:

– Yo‘ldan qoch, eshak!

– Xo‘p, bolam, – depti kampir”.

Demak, o‘zbek latifalarining asosiy qahramoni Afandi, ammo u yakka-yu, yagona emas.

Dunyo, xususan, Sharq xalqlari og‘zaki ijodidagi afandilar g‘oyat serqirra obraz bo‘lib, ular o‘rtasida farqdan ko‘ra o‘xshash jihatlar ko‘pligini ko‘ramiz. Bu obrazlar qaysi xalq folkloriga qarab turlicha nomlansa-da, latifalar bir xalq ijodidan ikkinchi xalq ijodiga o‘zlashganda, obraz nomi ham shunga mos ravishda o‘zgaradi va latifa mazmuni milliy xarakter kasb etadi. Buni Nasriddin Afandi va Aldar ko‘sa misolida ko‘rishimiz mumkin.

Afandi va uning boshqa xalqlar ijodidagi “ulfatlari” shu qadar mashhur va xalq qalbiga yaqinki, har bir xalq ularni o‘z vakili deb talqin qilib kelgan va buni isbotlash uchun tarixdan, hayotdan uning prototipini axtarganlar. Natijada, bir emas, bir nechta “haqiqiy Nasriddinlar” topilgan.

Ehtimol, tarixda qaysidir bir shaxs, aytaylik, G‘afur G‘ulom bir qator latifalarning yaratilishiga sabab bo‘lgandir. Shunday bo‘lgan taqdirda ham bu obraz yillar davomida o‘z prototipidan tobora uzoqlashib, umumlashma xarakter kasb etib boradi. Shu sababli folklordagi eng serqirra obraz Afandidir.

Latifalarimizdagi Afandi obraziga shunchaki nazar tashlasak ham, unda insoniyatga xos barcha fazilat-u nuqsonlarni ko‘ramiz: Afandi obrazi goh dono, goh ahmoq, goh boy, goh qashshoq, goh dindor-u, goh shakkok, goh o‘g‘ri, goh qozi sifatida ko‘zga tashlanadi. Kuzatishlar faqat ayollar yoki faqat erkaklar, yoki faqat bolalar davrasida aytiladigan, shular uchun mo‘ljallangan latifalar ham mavjudligini ko‘rsatadi. Bugina emas. Ma‘lum bir xalqning ijodining o‘zida ham ma‘lum bir joyga xos mahalliy afandilari bo‘lishi mumkin.

O‘z xasisliklari yoki o‘ta tejamkorligi bilan dunyoga mashhur bo‘lgan Bolgariya gabrovoliklari kabi o‘zbek xalqining ham o‘z mahalliy afandilari bor. Bularga misol qilib, Buxoro viloyatidagi shirinliklar, Farg‘onadagi oltiariqliklar, Surxondaryo hakkarilari haqidagi latifalarni ko‘rsatish mumkin. Bu latifalarda ham qahramonning soddaligi, bilib-bilmaslikka olishi, samimiyat ifodasi yetakchidir. Samimiyat esa insoniyat doimo muhtoj bo‘lgan go‘zal fazilatlardandir.

Jamiyatda oddiy kishilar, mehnatkashlar yuqori va o‘rta tabaqa vakillari – amaldorlar, ulamolar, qozi, savdogarlar va o‘g‘ri-yu kazzoblardan ko‘p bo‘lgani uchun o‘zbek latifalarida obraz talqinida Afandining ijobiy xislatlari yetakchi bo‘lsa-da, uni to‘lali-

gicha xalqning umumlashma obrazi, deb bo'lmaydi. Ikkinchidan, latifalarda obrazning talqini, odatda, aytuvchining kimligi, qaysi tabaqa vakili ekanligiga ham ko'p jihatdan bog'liq. Agar latifani o'g'ri aytsa, Afandi ham o'g'ri bo'ladi yoki o'g'ri obrazi ijobiy talqin qilinadi va h.k.

Umuman olganda, Afandi obrazi talqinida, bizningcha, kulgu – yumor asosiy o'rin tutadi. Uning boshqa xislatlari – donoligi yoki laqmaligi, hozirjavoblighi ana shu yumor-ni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Shu sababli latifalarda inson fojiasi ham odatda kulgu vositasi bilan ifodalanadi:

“Kechasi Afandi uyiga o'g'ri tushganini sezibdi. O'g'ri hamma yoqni axtarib chiqibdi. O'g'riga bildirmay izma-iz yurgan Afandi depti:

– Bekorga ovora bo'lyapsan. Sen qorong'ulikda axtargan narsani biz kunduz kuni chiroq yoqib topolmaymiz” [1;35].

Bu – katta hayot dramasi epizodi bo'lmish qisqagina latifa. O'ta kulguli vaziyat. Albatta, hayotda aynan shunday bo'lmaydi. Ammo so'z san'atining shartlilik usuli asosiga qurilgan shu namunada qashshoqlikning butun fojiasi ko'rinib turibdi.

Afandilar obrazi o'ta baynalmilal, ayni paytda, har bir xalq og'zaki ijodida o'ta milliydir.

O'zbek Afandisi donoligi, hozirjavoblighi, har qanday vaziyatdan so'z yoki harakat bilan chiqib keta olishi, serqirra obrazlilik bilan baynalmilal xarakterga ega bo'lsa ham, uning milliy xususiyatlari yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Bu milliylik, avvalo, Afandi faoliyat ko'rsatayotgan maishiy turmush, ijtimoiy muhitda sezilsa, ikkinchi tomondan, obrazning o'zbek xalqiga xos juda ko'p fazilatlarini mujassamlashtirganida ko'rinadi. Shunday fazilatlardan biri Afandining bolajonligi va mehmondo'stligidir.

Shu o'rinda yana bir narsani ta'kidlab o'tish zarur. Har bir xalq, millatning o'ziga xos milliy g'ururi tufayli latifalarda ikki xalq afandilari uchrashib qolsa, albatta, aytuvchi tomon Afandisi doimo g'olib chiqadi. Masalan, Afandi va Aldarko'sa haqidagi latifani qozoq aytsa, Aldarko'sa, o'zbek aytsa, Afandining yutib chiqishi tabiiy.

Latifalarning bunday ijrosida ham barcha xalqlar afandilariga xos yumor yetakchi bo'lgani uchun ulardan qandaydir milliy kamsitish yoki milliy manmanlik motivlarini axtarishning hojati yo'q.

O'zbek Afandisi jahon xalqlari folkloridagi afandilarning biri, ayni paytda o'ta milliy, maishiy va ijtimoiy turmushning barcha sohalarida faoliyat ko'rsatib kelayotgan ham tarixiy, ham zamonaviy, ya'ni doimiy va serqirra obrazdir.

O'zbek folklorshunosligida og'zaki ijodning barcha janrlari namunalari kabi latifalarni ham yaratilish davri, mazmuniga ko'ra an'anaviy va zamonaviy latifalarga guruhlab nashr qilish va o'rganish maqsadga muvofiqdir. Garchi ko'pgina zamonaviy latifalar an'anaviy latifalarni qayta ishlash asosida yuzaga kelgan, hozirda professional qiziqchilar va so'zga usta kishilar tomonidan ijro etilayotgan bo'lsa-da, bu ikki guruh o'rtasida jiddiy farqlar ham bor.

Latifalar orasida shunday an'anaviy namunalari ham borki, ularni qayta ishlab, zamonaga moslab bo'lmaydi. Subyektiv sabablarga ko'ra noo'rin qayta ishlashlar esa, xalq ijodiyoti, janr tabiatiga zid kelib, xalq orasida tarqalmaydi, ular haqida noto'g'ri tasavvurlarni tug'diradi. Latifalarning yaratilishi, ijrosi, o'zgarishiga tarixiy davrlar

kabi tarixiy shaxslar, hukmron mafkura ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Biroq vaqt o'tishi bilan tarixiy shaxslar haqidagi latifalar ham umumlashma xarakter kasb etgani uchungina asrlardan asrlarga o'ta oladi. Siyosiy mafkuralar esa umri qisqa sun'iy latifalarning yaratilishiga sabab bo'ladi.

Masalan, sobiq tuzum davrida juda ko'p latifalarga ateistik ma'no singdirilib, obrazi umumlashma xarakterga ega bo'lgan latifalarga din vakillari, buyuk Amir Temurning salbiy talqini sun'iy ravishda singdirib yuborilgan. Ular to'plamlar, maktab darsliklarida chop etilib, sho'rolar tuzumi siyosatiga xizmat qilgan. Milliy istiqlol mafkurasi bunday latifalarni xolis ilmiy tadqiq qilish va aslicha nashr etishga imkon tug'dirdi.

Folklor an'alariga ko'ra, garchi kishilar ismlari uchrasa-da, xalq og'zaki ijodi namunalaridagi obrazlar ismlari umumlashma xarakter, ramziy ma'nolarga ega bo'ladi.

Buyuk tarixiy shaxs sifatida Sohirqiron Amir Temur nomi nafaqat o'zbek folklori, balki ko'pgina xalqlar og'zaki ijodiga rivoyatlar, afsonalar, latifalar orqali kirib kelishi tabiiy edi. Bunda obrazning tarixiy prototipiga qanchalik mos kelishi haqida so'z ham bo'lishi mumkin emas. Chunki an'anaviy folklor uchun prototip tushunchasining o'zi yo'q.

Bizning nazarimizda, Afandi tarixiy shaxslarga nisbat berilgan latifalar asosida umumlashtirish, badiiy to'qima, xalqlarning qadimiy inonch-qarashlari yotadi.

O'zbek latifalarida Afandi podshoning doimiy suhbatdoshi, maslahatchisi, ovda hamrohi, ko'ngli siqilganda dilkashi, hech tap tortmay tanqid qilaveradigan harifi sifatida ko'zga tashlanadi:

“Afandining ko'zi g'ilay edi, podsho uni chaqirib ko'pchilik oldida mulzam qilmoqchi bo'ldi.

– Afandi, g'ilay odamlarning ko'ziga bitta narsa ikkita bo'lib ko'rinsa kerak-a? – dedi.

– Balli, shohim, – dedi Afandi. – Siz hozir mening ko'zimga to'rt oyoqli bo'lib ko'rinyapsiz”.

Tadqiqotchi A.Gazo Nasriddin obrazining kelib chiqishini saroy qiziqchilari tarixi bilan bog'laydi [3; 120].

Qiziqchilik o'zbek Afandisining ham bolalikdan doimiy hamrohi. U ot yoki eshakkaga teskari minadi, aytilgan ishlarning aksini qiladi, to'shakkaga ham pastdan kiradi, ko'p asrlik milliy mentalitetimizga aslo mos kelmaydigan ota-onasini masxaralovchi harakatlar qiladi va h.k. Tinglovchilar ham buni tabiiy qabul qilishadi. Gap shundaki, bu obraz mazmunida badiiy shartlilikdan tashqari o'zbek xalqi shakllangunga qadar mavjud bo'lgan tarixiy zamin ham bor.

Tarixiy manbalar qadimda dunyoning ko'pgina mamlakatlarida saroy qiziqchilari bo'lganligini tasdiqlaydi. Ular haqidagi dastlabki lavhalar hind eposi “Ramayana”da uchraydi.

Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanida qiziqchilar sahnasining keltirilishi o'zbek folkloridagi bu hodisa o'zbek xalqi ajdodlari uchun yaqin-yaqinlargacha xos bo'lganligini ko'rsatadi.

Jahon folkloridagi barcha qiziqchilar Afandi kabi hukmdorlarni kulgu va hazil niqobida bemalol tanqid qilaverganlar.

Balki, bu kulguning ilohiyligi, magik kuchiga ishonch ta'siridir. Balki, hukmdorlar ham umrning foniyligi, bir kuni bir siqim tuproqqa aylanishlarini his qilib, xato va nuqsonlarini eslatib turuvchi qiziqchilarga ma'naviy ehtiyoj sezgandir. Balki bu jiddiy qabul qilinmaydigan shunchaki ko'ngilxushlikdir. Biroq insoniyat ajdodlarining u dunyo mavjudligi, ruhning manguligiga ishonganlarini nazarda tutsak, bu talqinlar yanada oydinlikni talab qiladi.

Tarixiy ma'lumotlar Afandining ko'r yoki g'ilayligi kabi qiziqchilar hamda aqliy va jismoniy nuqsonli kishilar hukmdorlar bilan tap tortishmay aytishganlari va jazosiz qolishganini ham ko'rsatadi. Shuningdek, ular ko'pda turli niqoblar bilan faoliyat ko'rsatishgan. Niqoblar tarixi esa ibtidoiy jamoa tuzumi, arxaik dinlar – totemizm, shomonlik, magiya, kultlar, turli marosimlar, narigi dunyoga ishonch kabilar bilan bog'liq.

O'zbek latifalarining ko'pida Afandining sirtidan laqma, ovsar ko'rinishi bir niqob xolos. Aslida, u o'ta donishmand, ziyrak, sodda mug'ambir.

Qadimgi kishilar aqlan zaiflik va tabiiy jismoniy nuqsonlarni ham kuch-qudrat, hokimiyatda yagonalik kabi ilohiy kuchlar, ruhlardan deb bilganlar. Ana shu nuqtayi nazardan latifalarga qaytsak, podshoh va qiziqchi bir mohiyatning teng kuchli ikki qutbidir. Shu sababli hukmdorlar xalq ijodida qiziqchilarni, Afandini jazolashga botina olmaydi, yana ham aniqrog'i kuchi yetmaydi.

Aqlan yoki jismonan zaif odamlarga alohida munosabatda bo'lish, devonalar, nogironlar, gadolarga irim bilan sadaqa qilish, ularning devlari, ya'ni homiy ruhlari borligiga ishonch xalqimiz orasida hozirgacha ma'lum darajada saqlanib qolgan. Bugina emas. Aqlan zaif kishilar haqida hozir ham ko'plab zamonaviy latifalar yaratilmoqda. Biroq ularda bunday odamlarni tahqirlash emas, balki hayot haqiqatlarini, ularning o'ta soddaligidan samimiy kulish, ba'zan ularga hatto havas qilish motivlarini ko'ramiz:

“Ikki jinni paxta terishga chiqibdi. Ulardan biri chanoqlardagi paxtani avval sanab, keyin etagiga solar, ikkinchisi esa, to'kilgan paxtalarni avval chanoqlarga qayta tizib, keyin terar ekan. Shu payt rais kelib qolib, bularning ishiga hayron bo'lib, nega bunday qilishayotganini so'rabdi.

– Shu qatordan qancha hosil olish mumkinligini bilish uchun, – debdi birinchi jinni.

– Yerdagi paxtaning sorti past bo'ladi, – debdi ikkinchisi”.

Latifalarda Afandining g'ilayligi yoki ko'rliigi tufayli ismining Davlat bo'lishi ham bejiz emas. Aynan ana shu tipdagi latifalarda uning qahramoni bu dunyoda ezilgan, u dunyoda esa azob-uqubatlarga chidagani tufayli jannati ta'minlangan, deb tasavvur qilingan. Shu sababli u mangulik nuqtayi nazaridan podshohdan ham ziyod turuvchi deb qarab kelingan.

Ba'zi o'zbek latifalarida Afandining sohibkaromat deb talqin qilinishi, folchiligi-ning tarixiy asoslari ham shunday qarashlar bilan bog'liq. Sohibkaromatlar esa sohibqironlardan yuqori turadi. Shu bois tarixan islom dini qaror topgan mamlakatlarda sohibkaromatlarning pir-ustoz, podshohlarning murid-shogird bo'lganlariga misollar ko'p.

O'zbek Afandisining jahon xalqlari qiziqchilari, “afandilari”ga o'xshash jihatlari bilan o'z turkiy vatani ham bor. Qozoq folklorshunosi Y.Tursunov turkiy xalqlar folklori-

dagi tentak obrazi bilan xalq tasavvurlaridagi yerosti dunyosi vakillari o‘rtasida genetik bog‘liqlik, sodda qilib aytsa, “qarindoshchilik”ni aniqlaydi. Shu sababli an’anaviy xalq ijodi namunalarida, Afandi shaytonni ham yengadi, barcha ishlarning teskarisini bajaruvchi tentak hamisha salbiy kuchlar, zulmat dunyosidan g‘olib chiqadi. Shuningdek, Janubiy Sibir turklari an’anaviy dunyoqarashida ham kulgu yerosti Yerlikxon dunyosi-ning hodisasi deb tushunilib, kishining aqliy yoki jismoniy nuqsoni yerosti olamining belgisi bo‘lgan.

O‘zbek dostonlaridagi G‘o‘ro‘g‘li ismi, uning doimo g‘olib kelishi ham, bir jihatdan yerosti va ruhlar dunyosi bilan bog‘liq.

Bu turkum dostonlarning asosiy qismida Go‘ro‘g‘li o‘lmaydi, keksaligida oti bilan g‘orga, ruhlar dunyosiga kirib g‘oyib bo‘ladi. Ruhlariga ishongan, ularning g‘azabidan cho‘chigan xalq ijodchilari an’anaga ko‘ra, epik xalq qahramonlarini o‘ldi, deya olmaydilar. Shu bois Afandi ham o‘lmaydi.

Afandi va hukmdorlar munosabatlarida Afandi obrazining doimo g‘olibligi tarixan qadimgi tasavvurlar bilan bog‘liqligini o‘zbek latifalaridagi yana bir xususiyat ham tasdiqlaydi. Gap shundaki, latifalarimizda Afandi yosh boladan boshlab, barcha kasb egasi, barcha tabaqa vakili, hatto vazir, sarkarda, hokim ham bo‘lishi mumkin, ammo biz uni shoh deb talqin qilingan birorta ham latifani uchratmaymiz. Mobodo shunday variant bo‘lsa, shubhasiz, u sun‘iy, an’anaga zid namunadir. Bunga sabab ham podsho va Afandining ikki dunyo vakili yoki bir mohiyatning teng kuchli ikki qutbi ekanidadir. Shuning uchun Afandi hech qachon shoh, shoh hech qachon Afandi bo‘la olmaydi.

Din, jumladan, islom, e‘tiqod insoniyatning buyuk, beqiyos ma’naviy boyligi, uni doim ezgulik, poklik, mehribonlik, mangulikka chorlab turuvchi qudratli kuchdir. Ammo e‘tirof etish kerakki, o‘zbek latifalaridagi Afandi obrazining dindorligi bilan birga dahriyligi ham yaqqol ko‘rinib turadi.

O‘zbek latifalarida dahriylik motivlari mavjudligini inkor qilib bo‘lmaydi. Ularning kelib chiqishi ham ancha qadimiydir. Dindorlik kabi dahriylik ham odamzodga xos narsa. Har bir xalqning o‘ta dindor va o‘ta dahriy vakillari bor. Odamlarning diniy bilimlari darajasi ham turlicha. Xalqning din sohasidagi uzoq-yuluq bilimlarini biror o‘qimishli din vakili bilimiga tenglashtirib bo‘lmaydi. Din vakillari tanqid qilingan latifalarning hayotiy asoslari bor. Har bir sohada unga adashib kirganlar, aldanchilar, tamagirlar, maishiy buzuk kishilar bo‘lishi bu murakkab hayotda tabiiy holdir. Yuzaki qaralganda din, din vakillari tanqid qilinganday tuyulgan o‘zbek latifalarida asli e‘tiqodsiz, tamagir, chalasavod kishilar ustidan kulinadi:

“Afandi eshonlik qilib, “murid ovi”dan qaytar edi. Bozorga kirgan chog‘ida hamyonidagi bor pulini bir kissavur qirqib olib qochdi. Bu holni ba’zi xalqalari fahmlab, kissavur ketidan quva boshlagan edi, Afandi ularning orqasidan qichqirdi:

– Quvlamay qo‘ya beringlar, u ham o‘zimizning muridlarimizdan ekan”.

Latifada yo mulla, yo eshon, yo so‘fi yoki shariat nomidan ish ko‘ruvchi qoziga qarshi motivlar ifodalangan bo‘lsa, buni din tanqidi, butun bir xalqning dinsizligi ifodasi, deb bo‘lmaydi. Chunki tarix kishilar e‘tiqodsiz yashamaganliklarini, xalqning e‘tiqodsiz yashay olmasligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, xalq ijodining bir janri sifatida latifalarga qisqalik, yechimning kutilmaganligi, o'ta kulguli, ba'zan faylasufonalik xosdir. Latifaning asosi – kulgu. Ammo xalq xalq sirtidan yengil kulguli tuyulgan latifalarda ham o'z tarixi, urf-odatlari, ijtimoiy munosabatlari, maishiy turmushi, falsafiy qarashlarini ifodalab kelgan. Jamiyatdagi turli xarakterlarni qisqa bir hikoyaga singdira olgan.

Har qanday latifaning jozibasi, badiiyati faqatgina ijro jarayonida to'liq namoyon bo'ladi. Hayotda hamma ham ozmi-ko'pmi latifa biladi. Biroq ularni shunday maromiga yetkazib ijro etuvchilar borki, ular biror latifa yoki oddiy kulguli voqeani takror-takror aytalar ham, ohori to'kilmaydi. Mahoratsiz aytuvchi eng kulguli latifani ham zavqsiz ijro etib, tinglovchilar hafsalasini pir qilishi mumkin. So'zga chechan odam esa eng oddiy vaziyat, suhbatni ham mimik harakatlari, so'zlarni xarakterlarga xos ijro etishi bilan latifa darajasiga ko'taradi. Latifada aytuvchining aktyorlik mahorati katta ahamiyatga ega. Obraz tarixining qiziqchilik bilan bog'liqligi ham shuni talab etadi.

Kulguli vaziyat, eng fojiali holatni ham kulgu vositasida ifodalash, eng zarur so'zni topib aytish, asosiy "kuch"ni so'nggi "hamla" gacha tarang qilib saqlash latifalarning asosiy belgilaridir. Shu xususiyatlari bilan ular kishi xotirasiga juda tez o'rnashadi va bir xalqdan ikkinchi xalq ijodiga juda tez ijodiy o'zlashadi.

Latifa ijrosi uchun quvnoq davra, hech bo'lmaganda, kishilar ko'nglida xursandchilikka moyillik kerak. Kundalik turmushning o'zi latifalarga g'oyat boy. Har kuni yuzlab latifabop vaziyatlar yuzaga keladi, gap-so'zlar bo'ladi.

Latifalarning yashashi, yaratilishi, boyishi, qaysidir kishining ijodkorligi emas, eng avvalo, hayotning o'zi bilan bog'liq. Ikkinchidan, har bir xalqning latifalar xazinasini turli millat vakillarining aloqalari, taniqli kishilar haqida to'kilgan yoki haqiqatda ro'y bergan voqealar hisobiga boyib boradi. Bunday latifalar o'rta asrlarda bo'lgani kabi, bizning zamonamizda ham ko'plab yaratilmoqda. Masalan, Mashrab, G'afur G'ulom haqidagi latifalarni ko'rsatish mumkin.

Harakat, so'z, ifoda uyg'unligidan tug'iladigan kulgu latifalarning joni bo'lgani uchun bu janr xalq dramasi, qiziqchilik va askiya san'ati, lof, kulguli og'zaki hikoyalar bilan doimo mustahkam aloqada bo'lib kelgan. Aslida, latifa uchun qisqalik xosdir. Kulguli hikoyalar esa yakunning kutilmaganda, asosan kulgu bilan tugashiga va butun maqsad ana shu kulguga qaratilgani uchun latifa janriga o'tib qoladi. Shunisi qiziqki, keyingi paytlarda o'zbek folklori, qiziqchilar ijodida obrazlari jonivorlardan iborat bo'lgan masal – latifalar ham yaratilmoqda. Bu latifalar uchun ham kulguli yakun asosiy xususiyatdir.

Tarixiy asoslari ko'p asrlar bilan bog'liq bo'lgan kulgu san'ati, xususan, so'z qiziqchiligi respublikamizda juda tez rivojlanmoqda. Bugungi kunda Avaz Oxun kabi san'atkorlar ijodida mashhur qiziqchilar – Yusufjon Shakarjonov, Yusuf Polvonov, Muhiddin Darveshov, Hojiboy Tojiboyevning an'analari davom etmoqda. Hozirda faoliyat ko'rsatayotgan professional va havaskor qiziqchilar repertuarida zamonaga moslashtirib, qayta ishlangan an'anaviy latifalar katta o'rin tutadi. So'zamol kishilar, professional qiziqchilar xalq latifalarining mohir ijrochilarigina emas, balki o'zlari ham faol ijodchilaridir.

Latifalar har kuni yaratilmoqda. Zamonaviy latifalar yaratilishida o'ziga xos "tabaqalanish" ko'zga tashlanadi. Agar an'anaviy latifalarda Afandi obrazi jamiyatdagi barcha tabaqa vakillarini o'zida jamlashtirgan bo'lsa, hozir har bir kasb egalari – shifokorlar, talabalar, haydovchilarning o'z afandilari paydo bo'lmoqda.

O'zbek latifalari kitob holida ko'p marta chop etilgan. Bizga ma'lum bo'lgan latifalarning ilk to'plami 1993-yilda qayta chop etilgan muqaddam mullo Mir Azim Mir Sulton o'g'li tomonidan nashrga tayyorlangan majmuadir [12; 90].

To'plamdagi latifalarning asosiy qismi bizning kunlarimizgacha yetib kelgan, ammo bu to'plamning tili hozirgi jonli so'zlashuv va adabiy tilimizdan jiddiy farq qiladi:

"Afandi ko'cha va bozorlarni tamosha qilib yurub erdi, ko'rdikim bir ho'kuz yurubdur. Sarosima bo'lib uyon-buyon qaradikim, neki kimniki ekonin ma'lum bo'lma-di. Bas, egasi o'lgan mol Afandinikidur deb ho'kuzni olib ketdi. Bundan egasi xabar topib Afandini eshigini qoqib: – Ho'kuzimni chiqorib berg'il, – dedi. Afandi: Munda ho'kuzing yo'qdur! Agar so'zumg'a bovar qilmasang, terisin olib chiqib sharmanda qilurman! – dedi".

O'zbek latifalarining eng ko'p nashri XX asrning 60–80-yillariga to'g'ri keladi. 1959-yil Abdulla Qahhor nashrga tayyorlagan "Afandi latifalari", 1960-yilda Sobir Abdulla va Adham Rahmatlar tuzgan "Nasriddin Afandi" to'plami, 1966-yil Yoqubjon Jo'rayev chop ettirgan "Afandining ahdi" kitobi, 1968-yilda Hodi Zarif, 1970-yil Hoshimjon Razzoqov, Shotursun Shomaqsudov, Shuhrat Shoahmedovlar tuzgan "Latifalar" to'plamlari shular jumlasidandir. Latifalarga yaxlit yirik to'plam sifatida oxirgi marta 1989-yil Bahodir Sarimsoqov va Farida Yo'ldoshevalar tomonidan tartib berilib, chop etilgan.

Bu to'plamlarning barchasida latifalarga tuzuvchilar tomonidan ma'lum darajada qayta ishlov berilgan. Bunday ishlovlarning ijobiy va salbiy tomonlari bor, albatta. Salbiy tomoni shundaki, ayrim latifalardagi Amir Temur obrazi janr uchun sun'iy bo'lsa, ba'zi namunalarda din vakillari obrazlari bo'lar-bo'lmasga kiritilib, salbiy talqin qilinavergan. Ijobiy tomoni shundaki, latifalar variantlarga juda boy janrdir. Uning birota namunasi ham qayta ijro etilganda aynan takrorlanmaydi va latifalar jonli so'zlashuv tili, shevalarda aytiladi. Ular aynan yozuvga tushirilsa, juda ko'p ortiqcha so'zlar kelib chiqadi. Bundan tashqari, jonli ijroda juda ko'p ma'nolar harakat, ohang, mimika bilan ifodalanadi. Bu esa latifalarning ommaviy nashrida ularni adabiy til nuqtayi nazaridan qayta ko'rib chiqishni, ma'lum darajada o'zgartirishlar kiritishni talab qiladi.

Latifa og'zaki ijroda, mazmuniga mos keladigan ma'lum bir vaziyatda o'z xususiyatini to'liq namoyon qiladi. Ba'zan kishilar o'z fikrini asoslash uchun ham latifa aytadilar. Latifalarni mavzu jihatdan tasniflash juda murakkab ish. Ba'zan bir latifani vaziyatga, aytuvchining maqsadiga ko'ra, bir necha mavzuga kiritish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Архив материаллари: ЗЎФА-125; ЗЎФА-2013; ЗЎФА-391; ЗЎФА-1665/2; ЗЎФА-2324; ЗЎФА-2294.
2. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. – М.: Худож. лит., 1990. – С. 543.
3. Газо А. Шуты и скоморохи всех времен и народов. – СПб., 1898.
4. Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. – М.: Наука, 1983. – С. 70.
5. Мифология Древнего Мира. – М.: Наука, 1977. – С. 255.
6. Традиционные мировоззрение тюрков Южной Сибири: Знак и ритуал. – Новосибирск: Наука, 1990. – С.161.
7. Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. – Алма-Ата, 1973.
8. Традиционные мировоззрение тюрков Южной Сибири. – С. 185-201
9. Чагдуров С. Происхождение Гэсериады. – Новосибирск: Наука, 1980. – С.162
10. Харитонов М.С. Многоликий Насреддин. В кн.: Двадцать три Насреддина. – М.: Наука, 1978. – С. 29.
11. Қадимий Афанди латифалари. – Тошкент: Халқ мероси, 1993. – Б.70.

TÜRK DÜNYASI EDEBİYATLARI ARASINDA AKTARIM OLGUSU: ÖZBEKÇEDEN TÜRKÇEYE EDEBÎ METİN AKTARIMLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Özet. *Toplumlar, geçmişten bu yana diğer toplumları merak etmiş, onları tanımak ve onlardan haberdar olmak istemiştir. İşte bu noktada o topluma ait belgeler başta olmak üzere, bir milletin tarihini, geleneğini, göreneğini, dünya görüşünü, yaşam biçimini kısacası kültürünü yansıtan en önemli vasıtalar olan edebî eserlere başvurmuştur. Edebî eser çevirileri aracılığıyla kültürler arası tanışıklığı sağlamışlardır. Hakikaten de tarihsel açıdan antik dönemlere kadar uzanan çeviri eylemi, insanlığın ve dolayısıyla toplumların gelişiminde, başka toplumlarla olan iletişim ve etkileşiminin gerçekleşmesinde ve her şeyden önemlisi medeniyetlerin tesisinde önemli bir role sahiptir. Öyle ki bu rol, salt bir çeviriden öte eserin ruhunu, duygusunu ve sanatsal özelliklerini bir başka dile aktarma eteneğiyle hayat bulmaktadır. Bu nedenle çeviri/aktarım sadece kelimelerin değil, aynı zamanda yazarın üslubunun, kültürel referansların ve alt metinlerin doğru bir şekilde çevrilmesini gerektirir. Standart çeviri türlerinden farklı olarak, yaratıcı bir yaklaşım ve derin bir dil bilinci ister.*

Bu çalışmanın amacı, edebî metin aktarmaları bağlamında bugüne kadar Özbekçeden Türkçeye yapılan çeviriler/aktarmalar hakkında genel bilgiler vererek değerlendirmelerde bulunmak ve edebî metin aktarımlarında dikkat edilmesi gereken hususları dile getirerek bu aktarımların Türk dünyasının kültürel geleceğine sunduğu katkıları ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: çeviri, aktarma, Özbekçe, Türkçe, edebiyat.

Abstract. *Communities have been curious about other communities since the past, wanted to know them and be aware of them. At this point, he turned to literary works, which are the most important means of reflecting a nation's history, tradition, customs, worldview, way of life, in short, its culture, especially documents belonging to society. Through the translation of literary works, they have ensured intercultural acquaintance. In fact, the act of translation, which goes back to ancient times, has an important role in the development of humanity and, therefore, societies, in the realization of communication and interaction with other societies, and above all, in the establishment of civilizations. So that this role, more than just a translation, comes to life with the ability to translate the spirit, emotion and artistic features of the work into another language. Therefore, translation requires accurate translation of not only the words, but also the author's style, cultural references, and subtexts. Unlike standard types of translation, it requires a creative approach and a deep knowledge of the language.*

The aim of this study is to provide general information and evaluations about the translations/translations made from Uzbek to Turkish in the context of literary text

transfers and to reveal the contributions of these transfers to the cultural future of the Turkic world by expressing the points that should be taken into consideration in literary text transfers.

Key words: translation, Uzbek, Turkish, literature.

Giriş. Kültürün en önemli unsuru, nakledicisi ve aynası olma işlevini üstlenen ‘dil’, aynı zamanda onu vücuda getirenler üzerinde önemli güce ve tesire sahiptir. Bu yönden bakıldığında dil, kültür ve edebiyat arasındaki münasebet dikkate değerdir. Bilhassa roman, hikâye ve şiir gibi edebî metinlerin çevirisinde/aktarmasında kültür aktarımı büyük öneme sahiptir (Yelok, 2019: 325).

Özbek edebiyatından Türk edebiyatına metin aktarma çalışmaları esasında 1970’li yıllarda başlasa da gerçek anlamda Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla hız kazanmış ve günümüze kadar da bu durum hız kesmeden devam etmiştir. Hiç şüphesiz bundaki en temel faktörlerden biri de Türk soyluların birliğini güçlendiren, ortak geleceğe umutla bakan, kültürel ve manevi bağları pekiştiren Türk Devletler Teşkilatı (TDT), TÜRSOY, TÜRKPA, Avrasya Yazarlar Birliği gibi kurum ve kuruluşların kurulması ve bunların üye cumhuriyetlerin desteğiyle siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayata yön vermeleridir. Türk dünyasının gelecekteki nesilleri için güçlü bir birlik ve dayanışma mirası bırakma gayesi taşıyan bu kurum ve kuruluşlar Türk dünyasının kimliğini, kültürel mirasını ve tarihsel değerlerini korumak ve geliştirmek adına çeviri/aktarım meselelerine de katkı sağlamaktadır.

Özbek Edebiyatından Türk Edebiyatına Aktarılan Eserler Hakkında

Özbek edebiyatından Türk edebiyatına başlangıçta Türk lehçelerinin öğrenilmesini amaçlayan ve bu minvalde yapılan çalışmalar aktarılmış; hemen akabinde de edebî eserlerin aktarımına geçilmiştir. Konuyla ilgili 2022 yılında Türkiye’de yapılan (Er, 2022: 563) bir bibliyografya çalışmasından elde edilen verilere göre, Özbek Türkçesi üzerine toplamda 409 eser kaleme alınmıştır. Bu eserleri Tablo-1’de türlerine göre incelemek mümkündür.

Tablo-1: 2022 yılına kadar Türkiye’de Özbek Türkçesi üzerine hazırlanan sözlük, dil bilgisi kitabı, kitap bölümü, makale, doktora ve yüksek lisans tezleri [2,539-564.]

Sözlük	Kitap/kitap bölümü	Makale	Doktora tezi	Yüksek lisans tezi	Toplam
7	42	199	24	137	409

Tablo-1’den anlaşılabacağı üzere, bu sayı uzun yıllar birbirinden habersiz farklı rejimler altında yaşayan iki kardeş ve dost ülke Türkiye ile Özbekistan arasında oldukça yüksek bir rakamdır ki iki ülke, iki toplum, iki dil ve iki kültür arasındaki ilişkilerin mahiyetini gösterir niteliktedir. Bu durum edebî eserlerin çevirisinde/aktarımında da aynı şekildedir ancak bugüne kadar çevrilen/aktarılan eserlerin sayısı tam olarak bilinmemektedir. Kitaplaşmış destanlar, romanlar ve hikâyeler bazında çevrilen/aktarılan eserleri ise şöyle örneklendirmek mümkündür:

Alpamış Destanı (Fazıl Yoldaşoğlu, Haz. Aysu Şimşek-Canpolat, Aynur Öz, 2000), *Ayçınar Destanı* (Kadir Rahimov, Haz. Ayşe Solmaz, 2007), *Melike Ayyar Destanı* (Fa-

zıl Yoldaşoğlu, Akt. Dilek Yücel, 2007), *Erali ve Şirali* (Töre Mirzayev, Haz. Selami Fedakâr, 2009), *Huşkeldi ve Belagerdan* (Töre Mirzayev, Cabbar İřankul, Akt. Rıdvan Öztürk, 2011), *Özbek Efsaneleri* (Hüseyin Baydemir, 2011), *Özbek Sözlü Geleneğinde Masallar* (Selami Fedakâr, 2011), *Özbek Halk Masalları* (Hüseyin Baydemir, 2013), *Rüstem Han Destanı* (Selami Fedakâr, 2016), *Dalli* (Ergaş Cumanbulbuloglı, Akt. Dilek Sezer, 2017) kitaplaşmış destanlardan bazılarıdır (Er, 2019: 327).

Buhara Cellâtları (Sadreddin Âynî, Çev. Yalçın Tura, 1970), *Ötken Künler* (Abdullah Kadiri, Çev. Ahsen Batur, 1993), *Kefensiz Gömülenler* (Şükrulla, Çev. Ahsen Batur, 1993), *Nevâî* (M. T. Aybek, Çev. Ahsen Batur, 1995), *Unutulan Sahiller* (Nur Ali Kabul, Çev. D. Ahsen Batur, 1996), *Kelinler Kozgalanı* (Gelinlerin İsyanı) (Said Ahmed, Akt. A. Öz-I. Kuçkartayev, 1997), *Muhabbat* (Sevda) (Abdulla Kahhar, Akt. Ayhan Çelikbay, 2001), *Köhne Dünya* (Adil Yakubov, Çev. Ahsen Batur, 2003), *Sarı Devin Ölümü: Sihirli Kalpak- 1* (Hudayberdi Tohtabayev, Çev. Ahsen Batur, 2003), *Sarı Devin Ölümü: Sarı Devin Sonu-2* (Hudayberdi Tohtabayev, Çev. Ahsen Batur, 2003), *Adalet Menzili* (Adil Yakubov, Çev. Ahsen Batur, 2008), *Uluğbey'in Hazinesi* (Adil Yakubov, Çev. Ahsen Batur, 2008), *Ulu Egemenliğe Doğru* (Muhammed Ali Ahmedoğlu, Akt. A. Enis Turan, 2008), *İbni Sina* (Adil Yakubov, Çev. Ahsen Batur, 2009), *Mukaddes* (Adil Yakubov, Çev. Ahsen Batur, 2009), *Son Timurlu* (Pirim Kadirov, Çev. Ahsen Batur, 2009), *Kefensiz Gömülenler* (Şükrullah, Akt. Şuayip Karakaş, 2009), *Enver Paşa'nın Vasiyeti* (Nabican Bakiyev, Çev. Çağatay Koçar, 2010), *Ahmet Yesevî* (Sadullah Siyâyev, Akt. Şuayip Karakaş, 2017) adlı eserler roman türünde çevrilen/aktarılan eserlerdendir (Er, 2019: 327).

Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılaraq/çevrilerek çeşitli dergilerde ya da kitaplarda eserleri yayımlanan yazarları ve aktarılan hikâye sayılarını da Tablo-2'de görebiliriz (Er, 2019: 328):

Tablo-2: Hikâyeleri Türkiye Türkçesine aktarılan yazarlar ve aktarılan hikâye sayıları[6, 223, 323-339]

Millî Uyanış Devri Özbek Edebiyatı	Mahmudxoja Behbudiy: 1 Abdurauf Fitrat: 1	Abdulla Qodiriy: 2 Abdulhamid Cho'lpon: 3
Sovyetler Birliği Dönemi Özbek Edebiyatı	Abdulhamid Majidiy:1 Abdulla Qahhor: 4 Asqad Muxtor: 1 G'afur G'ulom: 3 Husayn Shams: 1 Mirkarim Osim: 7 Mirmuhsin: 1 Nurali Qobul: 2 Odil Yoqubov: 4 O'lmas Umarbekov: 4 Omon Muxtor: 2	O'tkir Hoshimov: 6 Oybek:1 Oydin: 1 Pirimqul Qodirov: 1 Qamchibek Kenja: 1 Rahmat Fayziy: 1 Said Ahmad: 4 Saida Zunnunova: 2 Shokir Sulaymon: 1 Shukur Xolmirzayev: 6 Tohir Malik: 2

Bağımsızlık Dönemi ve Sonrası Özbek Edebiyatı	Abdulatif Abdullayev: 1	Nazar Eshonqul: 9
	Abdulhamid Ismoil: 1	Nodir Normatov: 1
	Abduqayum Yo‘ldosh: 1	Normurod Norkobilov: 1
	Abulqosim Mamarasulov: 1	N.Muhammed Raufhan: 5
	Ahmad A‘zam: 3	O‘ktemay: 1
	Alisher Ibodinov: 1	Olim Otaxon: 1
	Ashurali Jo‘rayev: 1	O‘rinbay Usmon: 1
	Bahtiyar Nuriddinov: 1	O‘tam Mirzayor: 1
	Erkin A‘zam: 3	Said Anvar: 1
	Erkin Malik: 1	Salomat Vafo: 1
	Erkin Samandar: 1	M.Muhammad Do‘st: 1
	G‘affor Hotamov: 1	Shodiqul Hamroyev: 1
	G‘ulom Karimiy: 1	Shoyim Bo‘taye: 1
	Isajon Sulton: 8	Sobir O‘nar: 1
	Javlon Jovliyev: 1	Tog‘ay Murod: 3
	Jo‘ra Fozil: 1	To‘lqin Hayit: 1
	Jumanazar Beknazar: 1	Ulug‘bek Hamdam: 1
	Mahmud Yo‘ldoshev: 1	Uyg‘un Ro‘ziyev: 1
	Mas‘uma Ahmedova: 1	Xayridin Sultonov: 2
	Mashrab Boboyev: 1	Xurshid Do‘stmuhammad: 2
	Mehriniso Abdurahmonova: 1	Zuhra Mamadaliyeva: 1
	Muazzam Ibrohimova: 1	Zulfiya Qurolboy qizi: 1

Çeviri/aktarımların en çok Sovyetler sonrası bağımsızlık döneminde yapılması ve hâlihazırda da yapılıyor olması elbette ki tesadüfî değildir. Demir perdenin kalkmasının ardından toplumlar birbirinin diline ve edebiyatına ilgi göstermiş; bu çevirileri yapacak nitelikli kadrolar etıştirmiştir.

Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılarak Türk okuyucusunun dikkatine sunulan hikâyelerden bazıları da şunlardır: *Altın Yapraklar* (O‘lmas Umarbekov, Çev. Tuğba Bayraktarlar, 2012), *Gidilince Dönülmeyen Kapı* (Said Ahmad, Çev. F. Açık, 2012), *Korku* (Abdulla Qahhor, Akt. V. Savaş Yelok, 2012), *Cinler Bezmi* (Abdulla Qodiriy, Akt. V. Savaş Yelok, 2013), *Ekmekçi Kız* (Abdulhamid Cho‘lpon, Akt. V. Savaş Yelok, 2013), *At Sahibi* (Shukur Xolmirzayev, Akt. V. Savaş Yelok, 2014), *Baba* (G‘affor Hotamov, Akt. V. Savaş Yelok, 2014), *Bahar Suları* (Said Ahmad, Çev. Tuğba Bayraktarlar, 2014), *Dördüncü Kattaki Sararmış Pencere* (Olim Otaxon, Akt. V. Savaş Yelok, 2014), *Güvercinlerin Dönmediği Akşam* (Nurali Qobul, Akt. V. Savaş Yelok, 2014), *Hasan Keyfi* (G‘afur G‘ulom, Akt. V. Savaş Yelok, 2014), *Hisamiddin El-Yaği* (Shoyim Bo‘taye, Akt. V. Savaş Yelok, 2014), Bahaddin’in Köpeği (Nazar Eshonqul, Akt. V. Savaş Yelok, 2015), *Bir Gün Karınca Olup...* (Nodir Normatov, Akt. V. Savaş Yelok, 2015), *Gölge Oyunu* (Asqad Muxtor, Akt. V. Savaş Yelok, 2015), *Müslüman* (Ulug‘bek Hamdam, Akt. V. Savaş Yelok, 2015), *Güneş de Alevdir* (Alisher Ibodinov, Akt. V. Savaş Yelok, 2017), *Karpuz* (Sobir O‘nar, Çev. M. Yoldaşev – Y. Özkaya, 2018),

Buhara, Buhara, Buhara (Javlon Jovliyev, Akt. Hüseyin Baydemir, 2019), *İncir* (Muazzam İbrohimova, Akt. Hüseyin Baydemir, 2019) (Er, 2019: 329).

Bütün bu çeviriler gösteriyor ki Türk edebiyatında Türk soylu halkların edebiyatlarına özellikle de Özbek edebiyatına olan ilgi gün geçtikçe artmaktadır. Üniversitelerin Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, Türkoloji gibi bölümlerinde okutulan dersler ve buradan etişen öğrencilerin, akademisyenlerin de bu ilgide payı oldukça büyüktür. Son yıllarda yapılan çeviri/aktarımların sahada etişmiş, her iki dili de iyi derecede bilen, M. Yoldaşev, Y. Özkaya, V. Savaş Yelok, H. Baydemir gibi akademisyenler tarafından yapılması da tezimizi destekler niteliktedir. Öte yandan 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan gibi Türk soylu halkların edebiyatları arasında yapılacak edebî çeviriler/aktarmalar yıllar boyu Rus egemenliği altında unutturulan kültürel belleklerin eniden canlanmasına ve Kırım Tatar aydını Gaspıralı İsmail Bey'in "dilde, fikirde, işte birlik" ülküsünün tam anlamıyla sağlanmasına katkı sağlayacağı yadsınamaz bir gerçektir. Ancak bu noktada çeviri/aktarım yapılırken bazı hususların üstünde durmak gerekmektedir.

Özbekçeden Türkçeye Çeviri/Aktarma Yaparken Dikkat Edilecek Hususlar

Edebî çeviriler/aktarımlar toplumların altın köprüsüdür. Özellikle de aynı dil ailesine mensup olan dillerin/lehçelerin ortak kültür öğelerinin belirlenmesinde önemli bir rolü vardır. Dolayısıyla bu noktada yapılacak olan çevirilerin niteliği ayrı bir önem taşır. Eser seçiminde çevirmenin/aktarıncının edebî zevki, tercihleri ya da ideolojik bakış açısı ön planda olmamalıdır. Farklı edebî akım ve düşüncelere sahip eserlere de er verilmelidir.

"Edebî eserleri tercüme etmenin biricik kaidesi var: Tercüme edilen eserin ruhunu anlatmak gerekir." diyen V. G. Belinski'ye ithafen çevirisi yapılacak eserin hangi şartlar altında vücuda getirildiğini öğrenmek, eserin asıl sahibi olan sanatkârın hayat ve olaylar karşısında hangi merhalelerden geçtiğini bilmek kısacası ön hazırlık yapmak gerekir. Ancak böyle çevrilecek eserin ruhu çevirmene kendini açacaktır.

Eserin yazıldığı dönemi ve eserdeki olayların geçtiği dönemi bilmek bir taraftan da yazarın üslubunu öğrenmeye de yardımcı olacaktır. Keza edebî çevirilerde dikkat edilmesi gereken en önemli husus, sanatkârın üslubunun korunmasıdır. Sanatkâr eserini meydana getirirken olayları bütünlük içerisinde ve edebî bir dille anlatma gayesi güder. Hâlbuki çevirmenin gayesi her şeyden öne sanatçının eserinde ortaya koyduğu anlatım, dil ve üslup özelliklerini korumaktır ve bunu hedef dile olabildiğince aktarmaktır. Burada çevirmenin ana dili de hedef dili de anlaşma seviyesinden çok sanatkârane şekilde bilmesi elzemdir. Bu da filolojik birikim, donanım ve kabiliyet gerektirir.

Eseri aktaracak olan çevirmenin en az yazar kadar estetik endişe taşıması ve bu minvalde hareket etmesi de çevirinin kalitesini artıracaktır. Daha geniş bir ifadeyle, aktarıcı, eserin anlatım özelliklerini tespit etmeli, ondaki üslup ile gayeyi, yazarın dünya görüşüyle bunlar arasındaki ilişkiyi doğru belirlemeli; eserdeki ahengi, cümle özelliklerini ve olaylar silsilesine mahsus özellikleri doğru tayin edebilmeli, eserin ritmini tespit etmelidir (Arabacıoğlu, 2020: 1007).

Moran (2001: 115), sanatın sanatçının duygularını dile getirmesiyle değil, aksine bu duyguların okura da duyurulması, aynı heyecanların, yaşantıların onda da uyandı-

rılması ile meydana geldiğini savunur. Buradan yola çıkarak aktarıcılarının sanatçının dile çevirdiği duyguyu okura da duyurabilmesini sanatın koşulu olarak ortaya sürerler. Çevirmen de bir aktarımcı olarak aynı sorumluluklara sahiptir.

Çeviride/aktarımda aslolan bir diğer husus da çevirmenin her iki yazı diline olan hâkimiyetidir. Çevirmen her iki yazı dilinin söz varlığındaki sözcüklerin yan anlamlarını, mecaz anlamlarını bilmeli ve kontekst kapsamında doğru anlamı kullanmalıdır. Aynı şekilde deyim ve atasözü kullanımlarına ayrıca önem vermeli; mümkünse motamot çeviri erine hedef dilde aynı anlama gelen deyim ve atasözünü kullanmalıdır. Eğer hedef dilde aynı anlama gelen bir kullanım yoksa o zaman ifadeler orijinal hâliyle bırakılmalı ve dipnotlarda açıklama yapılmalıdır. Aynı durum kelime, kelime grubu veya ifadeler için de geçerlidir. Tüm bunları yaparken asıl eserin bütünlüğünü, anlatım ve üslup özelliklerini bozmaktan imtina etmelidir. Bununla birlikte hedef dilin noktalama işaretleriyle ilgili kurallarına da uymalıdır.

Aynı dil ailesine mensup olan dillerin/lehçelerin ki - bu çalışmada Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi açısından ele aldığımızda- pek çok sözcüğün, sözcük grubunun, ifade kalıbının, deyim veyahut atasözünün benzer olduğu görülür. Ancak kültürün taşıyıcısı olan dil, toplumların davranış biçimlerini, gelenek ve göreneklerini, alışkanlıklarını da taşır ve bunlar her ne kadar benzerlik gösterse de aralarında farklılıklar olabilir. Aktarıcılar mutlak suretle bu farklılıkları göz önünde bulundurmalıdır. Aksi hâlde ciddi hatalara sebebiyet verebilirler.

Bir diğer husus da aktarma esnasında çevirmenin kısaltma, değiştirme ve ekleme yapmamasıyla ilgilidir. Zorunlu olmadıkça aktarıcı orijinal metne sadık kalmalıdır.

Son husus da aktarılan eser basımdan önce mutlak suretle uzmanları tarafından gözden geçirilmeli, orijinal ve çeviri metin arasında karşılaştırılmalar yapılmalıdır. Özellikle de bunları denetleyen bir kurum ya da kuruluşun varlığı kaliteyi artıracaktır.

Sonuç. Özbek edebiyatından Türk edebiyatına yapılan edebî metin aktarımları, iki kardeş halk arasında yalnızca dilsel bir geçişi değil, aynı zamanda kültürel, tarihî ve estetik bir etkileşimi de temsil etmektedir. Bu aktarımlar aracılığıyla ortak Türk kültür dairesi içinde er alan toplumlar birbirlerini eniden tanıma, karşılıklı anlayış geliştirme ve ortak bir kültürel kimliği güçlendirme imkânı bulmaktadır. Dolayısıyla edebî çeviriler, Türk dünyasının kültürel birliktelik sürecinde stratejik bir konuma sahiptir.

Çalışmada ortaya konduğu üzere, Özbekçeden Türkçeye yapılan aktarımlar özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra belirgin bir ivme kazanmış; bu süreç, bağımsız Türk cumhuriyetlerinin kültürel eniden yapılanma dönemleriyle paralellik göstermiştir. Türk Devletleri Teşkilatı, TÜRKSOY, TÜRKPA ve Avrasya Yazarlar Birliği gibi kurumların faaliyetleri bu süreci kurumsal düzeyde desteklemiş, böylelikle Türk dünyası edebiyatları arasında karşılıklı aktarımın sürekliliği sağlanmıştır.

Edebî metin aktarımlarında başarı, yalnızca kaynak metindeki sözcüklerin hedef dile aktarılmasıyla sınırlı değildir. Asıl önem taşıyan husus, eserin ruhunun, estetik yapısının, kültürel göndermelerinin ve yazar üslubunun hedef dile uygun biçimde yansıtılabilmesidir. Bu bağlamda çevirmenin hem kaynak hem de hedef dile üst düzeyde hâkim olması; filolojik, kültürel ve estetik açıdan donanımlı bulunması gerekmektedir.

Ayrıca çevirilerde metne sadakat, anlam bütünlüğü, deyimisel ifadelerin doğru kullanımı ve kültürel bağlamın korunması esas alınmalıdır.

Sonuç itibarıyla, Özbekçeden Türkçeye yapılan edebî metin aktarımları, Türk dünyası içindeki ortak kültür bilincinin gelişmesine, kültürel mirasın eniden inşasına ve Gaspıralı İsmail Bey'in "dilde, fikirde, işte birlik" ideali doğrultusunda bütünleşmeye katkı sağlayan önemli bir entelektüel faaliyettir. Bu aktarımların sistematik biçimde sürdürülmesi, bilimsel denetime tabi tutulması ve akademik kurumlar tarafından desteklenmesi, Türk dünyasının ortak edebiyat mirasının korunması ve geleceğe taşınması açısından büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça:

1. Arabacıoğlu, B. (2020). Edebi çeviri ve çeviri eleştirisi: Karşılaştırmalı bir çalışma. *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, 10(2), 1004-1016. DOI: 10.18039/ajesi.724391
2. Er, M. (2022). Özbek Türkçesi Üzerine Türkiye’de Yayımlanan Çalışmaların Bir Bibliyografya Denemesi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKCLAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 539-564.
3. Moran, B. (2001). Edebiyat kuramları ve eleştirisi. İstanbul: İletişim Yayınları.
4. Moran, B. (2001). Edebiyat kuramları ve eleştirisi. İstanbul: İletişim Yayınları.
5. Yelok V. S., (2014). Türkiye Türkçesinden Özbek Türkçesine Aktarma Meseleleri, *Gazi Türkiyat*, Güz 2014/15: 67-86
6. Yelok V. S., (2019). Edebî Metin Aktarmaları Bağlamında Türkçeye ve Özbekçeye Yapılan Aktarmalara Bir Bakış, *Millî Eğitim Dergisi*, Cilt: 48, Sayı: 223, s. 323-339.

Алсу Камалиева,
доктор наук, профессор,
Бартынский университет, Турция

ОТ ИДЕГЕЯ К ГҮРҮГЛИ: СОЗНАНИЕ ГЕРОИЗМА В ТАТАРСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЭПОСАХ

Резюме. В статье рассматривается трансформация эпического сознания в татарских и узбекских народных дастанах – от государственной доблести к духовному героизму. На материале трёх ключевых произведений – «Идегей», «Алпамыш» и «Гүрүгли (Йоскила)» – показано, как идея подвига эволюционирует от силы и верности к любви, терпению и милосердию. Идегей воплощает государственный идеал и ответственность перед законом; Алпамыш утверждает героизм верности и внутреннего достоинства; Гүрүгли символизирует мудрость и сострадание как высшую форму силы. В совокупности эти эпосы раскрывают путь тюркского сознания от внешней власти к внутренней свободе, от оружия к слову, от войны к прощению.

Ключевые слова: татарский эпос, узбекский эпос, Идегей, Алпамыш, Гүрүгли, героическое сознание, тюркская культура, духовная эволюция.

Annotatsiya. Maqolada turkiy xalq og‘zaki ijodining ikki yirik tarmog‘i – tatar va o‘zbek epik an‘analarida qahramonlik tushunchasining tarixiy va ma‘naviy o‘zgarishi tahlil qilinadi. Asosiy e‘tibor uch dostonga qaratilgan: “Idegey”, “Alpomish” va “Go‘ro‘g‘li (Yosqila)”. “Idegey”da davlat g‘oyasi va burch tuyg‘usi ustun bo‘lsa, “Alpomish”da sadoqat, sabr va sevgi asosiy qadriyatga aylanadi. “Go‘ro‘g‘li” esa qahramonlikni mehr, donishmandlik va xalq adolati darajasiga ko‘taradi. Ushbu uch doston turkiy epik tafakkurning kuchdan ruhga, tashqi kurashdan ichki poklanish sari yo‘lini aks ettiradi.

Kalit so‘zlar: tatar dostoni, o‘zbek dostoni, Idegey, Alpomish, Go‘ro‘g‘li, qahramonlik ongi, turkiy madaniyat, ma‘naviy o‘zgarish.

Abstract. This paper explores the transformation of heroic consciousness in the Tatar and Uzbek epic traditions, focusing on the moral and spiritual evolution of heroism from power to compassion. Based on three major epics – Idegey, Alpamish, and Go‘ro‘g‘li (Yosqila) – the study traces the shift from political heroism rooted in loyalty and duty toward an inner heroism grounded in love, patience, and moral wisdom. Idegey represents the ideal of statehood and justice; Alpamish celebrates faithfulness and human dignity; Go‘ro‘g‘li embodies compassion and enlightenment as the ultimate form of strength. Together, these epics illustrate the development of Turkic heroic consciousness from the sword to the word, from external authority to inner freedom, from conquest to understanding.

Keywords: Tatar epic, Uzbek epic, Idegey, Alpamish, Go‘ro‘g‘li, heroic consciousness, Turkic world, spiritual evolution.

Введение

Тюркский эпос – это не просто собрание героических сказаний, но целостное мировоззрение, в котором человек ощущает ответственность не только перед историей, но и перед своей судьбой. В народных дастанах отражается не столько хроника прошлого, сколько поэтический способ осмысления времени, где история становится зеркалом совести народа. Татарская и узбекская эпические традиции – это два русла одной великой реки. В татарском эпосе преобладает идея государственности, кут-а и верности долгу; в узбекском – любовь, терпение и справедливость. Настоящее исследование рассматривает три ключевых памятника: татарский “Идегей” и узбекские “Алпамыш” и “Гүрүгли (Йоскила)”. Вместе они образуют единую линию развития эпического сознания – от силы к милосердию, от внешнего подвига к внутреннему преображению. “Идегей” воплощает доблесть и идею государства, “Алпамыш” – нравственную храбрость любви, “Гүрүгли” – пробуждённую совесть народа. Так вырисовывается духовная эволюция тюркского эпоса: героизм перестаёт быть оружием войны и становится формой внутреннего света.

I. Идегей: От исторической реальности к мифическому сознанию

Эпос об Идегее восходит к реальному историческому лицу – Идеге бэгу, полководцу и советнику эпохи Золотой Орды. Но в народном сознании он давно превратился не в военачальника, а в дух государства, в живое воплощение самого понятия “иль”. В татарской традиции звучит древняя формула: “Хан склонит голову – народ не склонится. Государство не погибнет, хотя хан умрёт”. Эта строка выражает сущность татарского эпического мышления: героизм – это не сила руки, а верность долгу.

Идегей служит Тохтамыш-хану, но не повинуется слепо. Когда правитель утрачивает справедливость, совесть героя встаёт выше власти. В поэме этот момент показан в лаконичном диалоге: «Тохтамыш, меч в твоих руках, но правосудие – в весах неба». Эта фраза становится эпитафией к целой эпохе: справедливость выше трона. Потому Идегей – не мятежник, а хранитель небесного порядка. Он защищает не престол, а саму идею, где земной закон подчинён космическому.

Рождение Идегея описано как космическое знамение: гремит гром, семь дней не гаснет свет. Народ видит в этом не просто чудо, а свидетельство того, что рождается не человек, а хранитель. Он соединяет небесное и земное, становится мостом между эпохами. Когда рушится Орда, народ в его образе ищет не потерянный трон, а смысл выживания. Он умирает, но имя его остаётся. Ханы забываются, а Идегей живёт в песнях. Поэтому этот эпос – не песнь поражения, а гимн стойкости.

В Идегее заключена идея внутреннего суверенитета: государство может пасть, но дух народа остаётся непокорённым. Он воплощает не внешнюю силу, а нравственную выносливость. Его подвиг – это не победа над врагом, а победа над распадом времени. Так в татарском эпосе рождается новый тип героя – мудрец-воин, который хранит мир не мечом, а словом, не страхом, а совестью.

II. Алпамыш: Превращение героизма в любовь и терпение

Если в “Идегее” героизм определяется через верность государству и идее долга, то в узбекском “Алпамыше” он преобразуется во внутреннюю стойкость любви и терпения. Здесь подвиг совершается не на поле битвы, а в сердце человека. Эпос об Алпамыше – это дастан о преодолении судьбы не силой меча, а силой духа, о человеке, который остаётся верным себе тогда, когда рушится мир.

Главный мотив – верность, выдержанная через страдание. Алпамыш отправляется в путь ради своей возлюбленной Барчин, но дорога эта – не просто поиск невесты, а восхождение к нравственной зрелости. Герой проходит испытания одиночеством, предательством, пленом. Он теряет всё – дом, имя, свободу, – но не теряет веру и любовь. Именно в этом и заключается новый смысл героизма: человек становится победителем не потому, что уничтожил врага, а потому, что не предал самого себя.

В дастане звучит строка: “Yetti yil yurtimni ko‘rmasam ham, yolg‘iz sevgim yuragimda ot bo‘ldi” – “Семь лет я не видел родины, но одно лишь чувство любви горело в сердце моём”. Это не просто признание, а формула узбекского мировосприятия, где терпение и верность приравниваются к подвигу. Алпамыш не бунтует против судьбы, он выдерживает её. Его стойкость – молчаливая, как степь, но в этой тишине звучит сила, способная разрушить цепи.

Ключевая фигура – Барчиной. В отличие от пассивных женских образов иных героических эпосов, она – равная герою, хранительница морального центра повествования. Барчиной не просто ждёт, она сопротивляется – судьбе, одиночеству, социальной несправедливости. В ней заключена женская форма героизма, не внешняя, а духовная: терпение как акт силы. Народная пословица говорит: “Барчин сабр этмаса, Алпамыш топилмас” – “Если бы Барчин не терпела, Алпамыш не был бы найден”. Эта формула превращает женское ожидание в священный подвиг, а любовь – в источник духовной устойчивости.

Алпамыша сопровождает его конь Байчибар, не просто животное, а двойник души. В узбекском эпосе конь – живое продолжение героя, посредник между миром духа и миром земли. Когда Алпамыш страдает, Байчибар тревожно ржёт; когда герой падает, конь бьёт копытом землю, будто зовёт небо на помощь. Так проявляется древняя тюркская идея единства человека и природы: в человеке живёт дух земли, а в коне – дыхание судьбы.

В эпосе тюркского мира Алпамыш занимает особое место как мост между героикой государства и героикой сердца. Если Идегей борется за честь ханства, то Алпамыш – за достоинство человеческой души. Его подвиг не политический, а этический. Он возвращается домой не как завоеватель, а как человек, прошедший очищение. Победа Алпамыша – это победа над гордыней, над страхом и над временем.

Поэтому узбекский эпос превращает подвиг в молитву. Любовь становится формой духовного мужества, а терпение – новой мерой силы. Так эпическая традиция вступает в новый круг – от внешнего действия к внутренней гармонии. Через Алпамыша тюркский народ открывает, что истинная борьба – это борьба за целостность сердца.

II. Go‘ro‘g‘li / Йоскила: Герой милосердия и народного разума

В дастанах цикла о Гүрүгли народное сознание поднимается на новую ступень – героизм здесь окончательно освобождается от меча и становится проявлением мудрости и сострадания. Если Идегей хранит государство, а Алпамыш – верность и любовь, то Гүрүгли охраняет саму душу народа. В его образе соединяются сила, доброта и знание; он не только герой, но и учитель, не только победитель, но и целитель.

В узбекской традиции “Гүрүгли” не одна история, а целый эпический мир – туркум достонлар, собрание рассказов, в которых герой проходит через разные воплощения: воин, правитель, поэт, старец. Эта множественность форм говорит о глубинной функции героя: он отражает народное понимание духовной зрелости. Герой перестаёт быть инструментом войны и становится хранителем разума.

Особенно показателен дастан “Йоскила”, где Гүрүгли выступает не в роли воина, а наставника. Йоскила теряет возлюбленную Сокилу и, обезумев от горя, блуждает между жизнью и смертью. Его страдание превращается в духовное испытание. Тогда к нему приходит Гүрүгли – не как герой, а как слово. В народном тексте сказано: “Go‘ro‘g‘li so‘zi daryo bo‘ldi – kim yuvinsa, tozalandi” “Слово Гүрүгли стало рекой: тот, кто омылся в ней, очистился”.

Эта метафора передаёт глубокий смысл узбекского эпоса: слово становится новым мечом, милосердие – новой формой силы. Йоскила спасён не чудом, а мудростью. Он возвращается к жизни потому, что был услышан. В этой сцене героизм превращается в понимание, а победа – в прощение.

Гүрүгли – герой просветлённого сердца. Он не убивает врагов, а разрушает границы между людьми. Его сражение – это борьба против невежества, жестокости и страха. Он учит, что справедливость невозможна без доброты, а доброта – без мужества. Потому народные певцы называют его “odamlık timsoli” – “олицетворением человечности”.

В образе Гүрүгли сохраняются древние черты шаманского мудреца: он общается с духами, слышит голоса предков, владеет тайным знанием природы. Его конь Гирко‘к – не просто спутник, а одухотворённое существо, знак космического единства. Персонажи-помощники – перии Мискал и Ога Юнус – выполняют роль проводников между миром людей и миром духа. Через них народное воображение утверждает мысль, что герой никогда не один: за ним стоит вселенная, и её голос звучит в его сердце.

В народных версиях “Гүрүгли” часто заканчивается не битвой, а песней. Герой, достигший вершины силы, отказывается от насилия и обращается к миру со смехом – kulgi bilan hikmat. Его смех – не насмешка, а освобождение. Это смех мудреца, который понял тщету гнева. Поэтому финал эпоса – не триумф и не смерть, а пробуждение: герой становится зеркалом, в котором народ узнаёт самого себя.

Через Гүрүгли тюркский эпос вступает в фазу этического просветления. Герой теперь измеряется не мощностью, а способностью к милосердию; его сила – в умении прощать. Героизм становится искусством сострадания, а народное сознание – храмом, где слово и поступок равны.

Так завершён цикл духовной эволюции, начавшийся с Идегея. В нём государственная доблесть превращается в человечность, власть – в служение, закон – в совесть. Через Гүрүгли народ говорит самому себе: “Истинная победа – это мир, достигнутый без крови”.

IV. Образы помощников и преемственность эпоса

Во всех тюркских эпосах герой никогда не один. За его спиной всегда стоит мир – род, природа, память предков, невидимые силы судьбы. В этом заключается коренная особенность тюркского эпического мышления: подвиг – не индивидуальный акт, а коллективное деяние, в котором герой лишь голос народа, а не его повелитель.

Исследователи тюркского эпоса – Исанбет, Закиев, Зарифов, Саидов – выделяют четыре главных типа помощников: конь, мать, мудрец и дух-хранитель. Эти фигуры формируют эпическую симфонию, где каждый мотив отражает часть народного мироощущения.

В “Идегее” старец-наставник – это воплощение мудрости времени. Он не вмешивается в события, но направляет героя взглядом, словом, предчувствием. Его речь кратка, как закон, и весома, как пророчество. Через него звучит голос рода, старший разум, который удерживает мир от хаоса. В этом образе живёт древняя вера кочевников: судьба – не рок, а диалог с мудростью.

В “Алпамыше” главным спутником становится конь Байчибар. Его фигура – одна из самых поэтичных в тюркской традиции. Конь чувствует боль и радость хозяина, зовёт его к действию, спасает, предупреждает. Он – не слуга, а брат по духу, продолжение человеческой души в природе. Байчибар не просто средство передвижения, а «язык земли», на котором с героем говорит мир. В нём сливаются архетипы тотемного животного и шаманского проводника: человек движется вперёд, потому что конь помнит путь.

В “Гүрүгли” мотив помощников достигает метафизического уровня. Гирко‘к – конь не из плоти, а из света, существующий между небом и землёй. Он не просто несёт героя, а открывает ему “второе зрение”. Перии Мискал и Ога Юнус – женские духи, хранительницы знания. Они не воюют, но их присутствие делает возможным само чудо понимания. В их образах отражено древнее представление о женщине как о медиаторе между мирами.

Особое место занимает мать – архетипическая фигура всех эпосов. В тюркском мире она не только рождает героя, но и даёт ему кут, священную долю судьбы. В “Идегее” мать появляется в начале, когда из тьмы звучит молитва: “Пусть мой сын не будет владыкой, пусть будет справедливым”. Это первый завет – героизм не власть, а ответственность. В “Алпамыше” материнская молитва становится оберегом; она связывает сына с родом, с домом, с землёй. Народ верит, что пока мать живёт, герой не может погибнуть. В “Гүрүгли” мать растворяется в народе: весь народ становится матерью, рожающей и оберегающей своего сына – героя, а через него саму надежду.

Так в эпосах формируется сложная иерархия духовных связей. Герой – центр, но не вершина; он держится на плечах тех, кто хранит память. Даже сверхъе-

стественные силы не подчиняют себе человека, а лишь напоминают ему о долге перед миром.

Эта взаимозависимость делает тюркский эпос глубоко этическим. Здесь нет места одиночеству: каждый подвиг совершается вместе с кем-то – с конём, матерью, старцем, духом, народом. В этом заключается его отличие от западного героического канона. Если западный герой побеждает в одиночку, то тюркский герой спасает мир, оставаясь его частью.

Таким образом, система помощников – это не второстепенный элемент, а суть самой эпической философии. Она утверждает идею единства: человек – это мир, который помнит себя.

V. Трансформация героического сознания

Если рассматривать эпосы “Идегей”, “Алпамыш” и “Гүрүгли” как единое повествование духа, то перед нами выстраивается удивительная линия – путь тюркского героизма от власти к совести, от внешнего к внутреннему. Это не просто литературная эволюция, а метафора истории народа, прошедшего через войны, изгнания, разделения, но сохранившего своё моральное ядро.

“Идегей” воплощает героизм ответственности. Его доблесть не личная, а государственная: герой служит закону, выше которого стоит только небесная справедливость. В этом образе живёт вера кочевников в священную связь между илем и кутом – между народом и благодатью судьбы. Герой, готовый противостоять хану ради истины, утверждает новое понимание силы – не физической, а этической.

“Алпамыш” переводит этот героизм в сферу человеческих чувств. Здесь власть уступает место любви, долг – состраданию, а подвиг становится внутренним испытанием. В узбекской поэтике героизм уже не нуждается в армии: один человек, сохранивший верность, способен победить забвение. Алпамыш побеждает не врага, а судьбу; не ломает мир, а исцеляет его своей стойкостью.

“Гүрүгли” завершает этот путь, превращая героизм в мудрость. В нём герой становится голосом народа, носителем общего сознания. Его борьба – не с внешними силами, а с неведением и страхом. Гүрүгли учит, что истинная сила – это милосердие, а справедливость без любви – всего лишь новая форма насилия. Так тюркский эпос достигает вершины духовного самопознания: он отказывается от крика, чтобы заговорить голосом совести.

Если в “Идегее” центр мира – государство, в “Алпамыше” – семья и любовь, то в “Гүрүгли” им становится человек как носитель света. Этот переход от коллективной формы власти к индивидуальной форме совести знаменует внутреннюю зрелость культуры. Героизм перестаёт быть оружием – он становится языком души.

Эта трансформация не разрушает традицию, а раскрывает её потенциал. Каждое новое воплощение не отрицает предыдущее, а включает его в более широкую систему. В «Идегее» звучит закон, в “Алпамыше” – сердце, в “Гүрүгли” – дух. Вместе они образуют трёхчастную структуру тюркского эпического сознания – силу, верность и милосердие.

Внутренний путь этих эпосов отражает путь самого народа: от кочевой войны к устойчивой вере, от внешней зависимости к внутренней свободе. Герой перестаёт быть только воином – он становится мудрецом, певцом, человеком, несущим свет. Это и есть высшая форма героизма: не побеждать других, а побеждать тьму в себе.

Так в тюркском эпосе рождается новое понимание мужества – не крик победы, а тишина достоинства. И эта тишина, как шорох степного ветра, звучит через века, соединяя Алтай и Идель, Самарканд и Казань, древность и настоящее.

Заключение

Эпос – это не просто жанр, а форма национальной памяти. В нём народ отвечает на главный вопрос своей истории: кто я и за что я сражаюсь? В разных веках и на разных землях этот ответ звучал по-разному, но в своей сути он оставался единым: человек жив, пока жива его совесть.

Татарский “Идегей”, узбекские “Алпамыш” и “Гүрүгли” – три главы одной великой книги. Каждая из них отражает определённую ступень духовного развития народа. “Идегей” утверждает доблесть служения – он есть голос государства, воплощение долга и ответственности. “Алпамыш” переносит подвиг в сферу человеческих чувств, открывая героизм сердца – верность, терпение, любовь. “Гүрүгли” завершает путь, превращая подвиг в просветление, а силу – в сострадание.

Вместе эти три эпоса создают живую карту тюркского духа – от меча к слову, от власти к милосердию, от борьбы к пониманию. Герой, рождавшийся когда-то на поле битвы, теперь рождается в сердце. Его оружие – это слово, его сила – доброта, его победа – способность прощать.

Через века тюркская эпическая традиция сохранила в себе главное – уважение к внутреннему свету человека. Даже когда история разрушала города, песни о героях спасали душу народа. В этом и заключается подлинное чудо эпоса: он побеждает не смерть, а забвение.

Сегодня, когда мир снова ищет утраченные смыслы, эти древние истории звучат особенно современно. Идегей напоминает о достоинстве власти, Алпамыш – о достоинстве любви, Гүрүгли – о достоинстве милосердия. Они учат, что наивысшая победа – это мир, достигнутый без крови, и что сила без совести не есть доблесть.

Потому чтение эпоса – не возвращение в прошлое, а взгляд вглубь себя. В каждом народе живёт своя песня, но смысл её один: герой – это совесть времени. Пока звучит эта песня, народ не умирает.

Использованная литература:

1. Алпамыш: Узбекский народный эпос / по варианту Фазыла Юлдаша; перевод Льва Пеньковского. (1949). Москва: Государственное издательство художественной литературы.

2. Эпосы, легенды и сказания. (2019). Идегей: Татарский народный эпос. Казань: Татарское книжное издательство.

3. Идегей: Татар халык дастаны. (2019). Казань: Татарстан китап нәшрияты.
4. Жирмунский, В. М., & Зарифов, Х. Т. (1947). Узбекский народный героический эпос. Москва: Издательство Академии наук СССР.
5. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi til va adabiyot instituti. (2006). Go‘ro‘g‘li: O‘zbek xalq dostonlari. Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati.
6. Sulti, R. (1998). Edigey = Идегей. Ankara: Türksoy Yayınları.
7. Turdimov, S. (2020). “Go‘ro‘g‘li” (“Ko‘ro‘g‘li”) dostonida initsiatsiya talqini. *Oltin bitiglar – Golden Scripts*, 2020(3), 27–37.
8. Урманчеев, Ф. И. (1999). Народный эпос «Идегей». Казань: Издательство «ФЭН».
9. “Go‘ro‘g‘li” dostoni haqida maqola. (n.d.). Ifazo.uz. Retrieved October 25, 2025, from <https://ifazo.uz/gorogli-dostoni-haqida-maqola/>

Selami Fedakar,
filologiya fanlari doktori, professor,
Turkiya, Ege universiteti

Faxriddin Abduvohidov,
san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti

XALQ OG'ZAKI IJODI VA MILLIY SAHNA SAN'ATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalq og'zaki ijodi va milliy sahna san'ati o'rtasidagi chuqur bog'liqlik yoritib berilgan. Xalq og'zaki ijodi – avloddan avlodga o'tib kelayotgan ma'naviy meros sifatida xalq ruhiyati, an'anaviy qadriyatlari va dunyoqarashini o'zida aks ettiradi. Maqolada og'zaki ijodning turlari (eposlar, afsona va rivoyatlar, maqol-matallar, xalq qo'shiqlari) va ularning sahna san'atidagi ifodalanish yo'llari tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: xalq og'zaki ijodi, milliy sahna san'ati, teatr, epos, dramaturgiya, xalq qo'shiqlari, folklor, an'ana, sahna ijodkorligi, madaniy meros.

Аннотация. В данной статье освещается тесная взаимосвязь между устным народным творчеством и национальным сценическим искусством. Устное народное творчество, как духовное наследие, передающееся из поколения в поколение, отражает мировоззрение, традиционные ценности и духовность народа. В статье рассматриваются виды устного народного творчества (эпосы, легенды и предания, пословицы и поговорки, народные песни) и пути их сценической интерпретации.

Ключевые слова: Устное народное творчество, национальное сценическое искусство, театр, эпос, драматургия, народные песни, фольклор, традиции, сценическое творчество, культурное наследие.

Annotation: This article explores the deep connection between folk oral creativity and national stage art. As a spiritual heritage passed down through generations, folk oral creativity reflects the worldview, traditional values, and cultural spirit of the people. The article analyzes various types of oral folklore (epics, legends and tales, proverbs, folk songs) and how they are adapted for the stage.

Keywords: Folk oral creativity, national stage art, theater, epic, dramaturgy, folk songs, folklore, tradition, stage performance, cultural heritage.

O'zining qadimiy va boy milliy madaniyati bilan jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimiz xilma-xil janrlardan iborat boy folklor an'alarini yaratishgan. Asrlar davomida ezgulikni tarannum etib kelgan bu tafakkur durdonalarida xalqimizning eng olijanob, ulug'vor maqsadlarga yo'naltirilgan qarashlari o'z ifodasini topgan. Zero, badiiy salohiyati g'oyat yuksak bo'lgan ajdodlarimiz poetik iqtidorini o'zida mujassamlashtirgan xalq og'zaki badiiy ijodiyoti durdonalari asrlar davomida bitmas-tuganmas ruhiy quvvat manbai bo'lib xizmat qilgan. Zukko baxshilarimiz tomonidan kuylab kelingan "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Kuntug'mish" singari buyuk

dostonlarda tarannum etilgan bunyodkorlik va yaratuvchanlik g'oyalari hamisha xalqimizga juda katta ma'naviy quvvat beruvchi qadriyatlar poydevori bo'lib kelgan.

Xalqimizning dunyoqarashi, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-estetik va falsafiy qarashlarini o'ziga xos tarzda badiiy tadqiq qiluvchi folklor asarlari o'nlab janrlarni o'z ichiga olgan g'oyat nodir manba hisoblanadi. "Folklor asarlari ona diyorimizda yuksak madaniyatni bunyod etgan ulug' ajdodlarimizning turmush tarzi, orzu-intilishlari, urf-odat va marosimlari, qadriyati, an'analari-yu o'zbekona samimiyatini mukammal aks ettirganligi uchun ham qadrlidir. Xalq og'zaki ijodiyoti asarlari milliy qadriyatlarimizning eng yashovchan, qadimiy, ardoqli va doimo yangilanib, har bir avlod badiiy tafakkurining sarchashmasidan quvvat olib jonlanib boradigan ijod sanaladi. Shuning uchun ham xalqimiz o'z folklorini hamisha ko'z qorachig'iday asrab-avaylab, takomillashib, badiiy jihatdan sayqallantirib keladi" [6.3].

Xalq ijodiyoti badiiy adabiyotning eng qadimiy shakli sifatida ham e'tiborni o'ziga tortadi. Xalq og'zaki ijodi har qanday yozma adabiyotga tayanch vazifasini o'taydi. Yozma adabiyotning eng muhim yutug'i shundaki, u unutilmaydi va keyingi avlodlarga ilgari qanday bo'lsa shundayligicha yetib boradi. Bu ikkala adabiyot turi yonma-yon yashaydilar va bir-birining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xalq og'zaki ijodi yozma adabiyotdan ancha ilgari paydo bo'lgan va yozma adabiyotning yuzaga kelishi uchun zamin hozirlagan. Adabiyot o'zining taraqqiyoti davomida folklordan deyarli barcha estetik tushunchalar va badiiy shakllarni o'zlashtirib olganligiga qaramay, o'ziga xos badiiyat qonuniyatlari asosida rivojlana bordi. So'z san'atining mustaqil turi sifatida folklor ham adabiyot bilan birgalikda yonma-yon yashashda davom etdi. So'z san'ati bu ikki turining mustaqil rivoji, folklor va adabiyot asarlari yaratilgan ijtimoiy muhitdagi farqlar, ijodiy jarayonning xilmaxilligi ularning har biriga xos xususiyatlarni yanada kuchaytirdi. Natijada folklor va adabiyot o'zlariga xos muayyan estetik tizim, janrlar tarkibi, badiiy xususiyatlarga ega bo'lgan so'z san'atining mustaqil ikki turi – og'zaki va yozma turi sifatida shakllandi va rivojlandi.

Folklorning asosiy xususiyati ijodiy jarayon – yaratuvchanlik va ijrochilik jarayonining og'zakiligi va unga ko'pchilikning ishtiroki (jamoaviylik xarakteriga ega bo'lishi) bilan belgilanadi. Uning an'anaviylik, o'zgaruvchanlik, variantlilik, ommaviylik, anonimlik (muallifining noma'lumligi) kabi ko'pdan ko'p belgilari folklorga xos ijodiy jarayonning ana shu bosh xususiyati doirasida namoyon bo'ladi. Folklor namunalari og'zaki yaratilib, ularning og'zaki tarqalishi, ommaviy repertuardan keng o'rin olishiga badiiy shakllarining barqarorligi (turg'unligi), matndan matnga o'tuvchi umumiy o'rinlarning qat'iylashganligi, o'xshash sayyor syujetlarning ko'pligi imkoniyat yaratadi. Har bir ijod (qayta ijod) va ijroda an'anaviy asardagi ayrim unsurlar o'zgaradi, nimalardir avvalgisidan boshqacharoq talqin etiladi, qay bir epizodlar qo'shiladi yoki tushib qoladi. Bunday o'zgaruvchanlik ijtimoiy muhit, maishiy sharoit, eshituvchilar talabi ijrochi (ijodkor) salohiyatiga ham bog'liq, albatta. Lekin har qanday o'zgarish, ijro davomidagi asrlar davomi qat'iylashgan puxta an'analardan doirasida sodir bo'ladi, folklor asarlarining ko'p variantlarda tarqalishiga olib keladi.

"Folklor janrlari ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot bilan uzviy bog'liq. Shu sababli xalq hayotidagi tarixiy o'zgarishlarga ko'ra, ular ham o'zgara borgan, qay bir

janrlar yoki namunalar ijrochilar repertuaridan tushib qolgan yoki butunlay yo‘qolgan, yangilari yaratilgan” [9.506].

Mutaxassislarning fikricha, o‘zbek folklorining eng qadimgi namunalari asl holda to‘la ravishda bizgacha yetib kelmagan, qadimgi miflar, afsona va rivoyatlar, maqol, topishmoq va qo‘shiqlar, epos parchalari turli xarakterdagi yozma yodnomalar, yunon, xitoy, arab manbalari, tarixchilarning ma‘lumotlari, arxeologik topilmalar orqali, shuningdek, keyingi davrlarda yozib olingan folklor asarlari tarkibida saqlanib qolgan. Qayumars, Jamshid, Gershaps, Siyovush, Afrosiyob, Rustam, Iskandar, Elikbek, To‘maris, Shiroq, Zariadr va Odatida, Zarina, Oysuluv, Guldursun, Odami Od haqidagi afsona va rivoyatlar, qahramonlik eposlari, qomusiy olim Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida keltirilgan folklor namunalarining yaratilishida ota-bobolarimizning hissi beqiyos. Eng qadimgi folklor namunalarida tasvirlangan yorug‘lik va zulmat, yaxshilik va yomonlik, ezgulik va qabohat, to‘g‘rilik va egrilik, adolat va haqsizlik o‘rtasidagi kurash motivlari keyinchalik xalq og‘zaki badiiy ijodida qayta ishlanib, xalqimizning ijtimoiy munosabatlari va kurashlari bilan uyg‘unlashib ketdi. Xalq tomosha san‘atiga, keyinchalik teatr sahnasiga ham ko‘chib o‘tdi.

“Ijodkor xalqimiz tomonidan ko‘p asrlar davomida yaratilib, chechan ijrochilar mahorati tufayli avlodlardan avlodlarga yetkazib kelingan folklor asarlari milliy mentalitetimizning o‘ziga xos jihatlarini o‘zida mujassamlashtirgan bebaho va nodir ma‘naviy meros sanaladi. Asrlar osha olijanob g‘oyalarni betakror badiiy shakllarda ifodalab kelgan folklor asarlari hamisha inson qalbini ezgulik nuri bilan nurafshon etish, ko‘ngillarni poklash, odamlarni ulug‘vor maqsadlarga yo‘naltirish vazifasini bajarib kelgan. Shuning uchun ham folklor durdonalari – xalq qo‘shiqlari, ertak, afsona, rivoyat, doston va boshqa janrlarda yaratilgan xalq ijodi asarlari ma‘naviyatimizning teran ildizlari bahra olgan tafakkur sarchashmasi hisoblanadi” [6.3-4].

Qadimda xalq ijodiyotining asosini mehnat va mavsum-marosim qo‘shiqlari tashkil etadi. Ular yaratuvchilarning amaliy faoliyati, ya‘ni ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik bilan bevosita bog‘langani va mehnatkash ommaning qadimiy urf-odatlarini, xilma-xil marosimlari va e‘tiqodlari negizida yashab kelayotgani bilan ham e‘tiborga molik. Bundan tashqari, folklor janrlaridan bo‘lmish mehnat qo‘shiqlari ham ajdodlarimizning o‘tmishdagi turmush tarzi, mashg‘uloti, orzu-o‘ylari haqida atroflicha tasavvur va ma‘lumotga ega bo‘lishga ko‘maklashuvchi muhim va nodir manbadir. “Xo‘p hayda”, “Maydagul”, “Xo‘sh-xo‘sh”, “Turey-turey”, “churey-churey” qo‘shiqlari xalqning o‘sha davrdagi mashg‘uloti, ijtimoiy muhitning ruhi, qiyofasi to‘g‘risida atroflicha ma‘lumot beradi. Bundan tashqari, hunarmandchilik jarayonlarining tasviriga bag‘ishlangan folklor namunalariga nisbatan ham shu fikrni aytish mumkin.

Yozma adabiyotda bo‘lgani singari folklordan ham bolalar uchun mo‘ljallangan xalq og‘zaki ijodiyoti namunalari muhim o‘rin egallagan. “Onalar va buvilar tomonidan aytiladigan allalar hamda otalar va bobolar tomonidan kuylanadigan huyylarda ezgu orzu-havaslar, farzandning kelajagi haqidagi umidbaxsh niyatlar tasvirlanadi, bola tarbiyasiga oid xalqona qarashlar bayon etiladi. Farzandning tug‘ilishi, chaqaloqning beshik davri, ulg‘ayishi, jismoniy va nutqiy barkamolligi, yosh va sunnat to‘ylari, ulg‘ayish ehtirolari bilan bog‘liq aytim-olqishlar, erkalama, ovutmachiq, yalinma-

choq, hukmlagich, chalg'itma, chorlama, guldur-gup, sanama, aytishma, tegishmachoq, masxaralamalardan iborat butun bir bolalar folklori tizimi yaratilgan" [9.507].

Folklor namunalari farzandlarni komil insonlar qilib tarbiyalashda, tafakkurini boyitishda muhim hisobanib kelingan. "Bolalarni pisand qilmagan millatlar inqirozi ularni yot qo'llarga va yot madaniyatlar ixtiyoriga berib qo'yganlari sababliki, ulardan ayri-lishga mahkumdirlar", degan edi Abdulla Avloniy. Zero, avlodlar tarbiyasiga befarqlik azal-oqibat xunuk oqibatlarga sabab bo'lgan, milliy tannazzulga olib kelgan. Ayniqsa, farzandlar manqurtlik atalmish tuzoq domiga tushib qolsa, bundan yomoni yo'q. Bunday vaziyatda ulardan Vatan ravnaqi, yurt farovonligi yo'lida ijobiy harakat, rag'batni kutish mushkul. Buni yaxshi anglagan ota-bobolarimiz folklor namunalari orqali avlodlarining ma'nan yetuk, dunyoqarashi keng, tafakkuri uyg'oq, bilimli va ma'rifatli bo'lib ulg'ayishiga zamin hozirlaganlar.

1846-yilda ingliz olimi Vilyam Toms tomonidan fanga tatbiq etilgan folklor atamasi ma'lum millatga mansub, xalq tomonidan yaratilgan san'at namunalari: so'zanalar, xalq kuylari, raqslar va boshqa tushunchalarni anglati-da, u keng qamrovlidir. Chunonchi folklorning alohida sohasi bilan shug'ullanuvchi mutaxassis ko'pincha folklor (inglizcha: "folk" (xalq), "lore" (donolik) – xalq donoligi) deganda o'zi o'rganuvchi sohani tushunadi. Masalan, tasviriy san'atni o'rganuvchi olim folklor deganda, naqsh san'atini, xoreograf xalq raqsini, musiqashunos xalq kuylarini, folklorshunos esa xalq og'zaki ijodini nazarda tutadi.

Adabiyotshunoslikda, shu jumladan, folklorshunoslikda badiiy asrlarning janrlari masalasi hamisha muhim ahamiyatga ega nazariy-ilmiy muammo bo'lib kelgan. Qadim zamonlardan oq taniqli adabiyotshunos olimlar so'z san'atining asosan uch turga bo'linishini ta'kidlashgan. Epos, lirika va drama, deb ataluvchi bu uch tur xalq og'zaki ijodiga ham xos bo'lgan xususiyatlardan sanaladi. Bu uch turni quyidagi jihatlarga ko'ra bir-biridan farqlash mumkin.

Epos – yunoncha "epos" – rivoyat, hikoyat, qo'shiq ma'nolarini anglatadi. So'z san'atida esa bu atama biron hikoya yoki voqeani bayon qilish yoki hayotiy lavhani ifodalash ma'nosida qo'llanadi. Umuman, jahondagi barcha xalqlar og'zaki ijodida epos yoki epik janrdagi asarlar mavjud bo'lib, ular O'rta Osiyo xalqlarida ertaklardan, afsonalardan, ruslarda bilinalardan, turkiy xalqlarning ko'pchiligida dostonlardan iboratdir. Ammo shu bilan bir qatorda o'zbek xalq og'zaki ijodidagi mif, afsona, rivoyat, ertak, naql, latifa, lof, tarixiy qo'shiqlar, terma, doston kabi janrlarni epik asarlar deb atash mumkin.

Ayni paytda xalq og'zaki ijodida shunday asarlar ham borki, ularda xalqimiz tarixiga oid voqealar mardligi, jasurligi, qahramonligi orqali dong taratgan botirlarimiz faoliyati bilan uyg'un qo'yilgan holda aks etadi. Bunday asarlarda ko'tarinki ruh yaqqol sezilib turadi. Alpomish va Go'ro'g'li turkumiga oid ayrim dostonlar ana shunday asarlar qatoridan o'rin oladi. Xalq og'zaki ijodi epik turiga mansub asarlar sifatida mif, afsona, rivoyat, ertak, naql, latifa, lof, terma, dostonlar tushuniladi.

Lirika – inson hayotida, tabiatda ro'y bergan biron hodisa, lavhadan ta'sirlanish natijasida unga nisbatan paydo bo'lgan munosabatni ichki kechinmalar, his-tuyg'u vo-sitasida ifodalashdir. Lirika o'zida ichki kechinmalarni ifodalash xususiyati bilan epik

asarlardan farqlanadi. Chunki bunday asarlarda bosh maqsad sodir bo'lgan hayotiy voqeani emas, balki ana shu voqeaga nisbatan munosabat tarzida ifodalanuvchi ruhiy taassurotlarni ifodalashdan iboratdir. Shuning uchun lirik asarda voqea bayonini nisbiy tushunish lozim. Shunday qilib, lirika inson ruhiy olamini badiiy tarzda tasvirlovchi asarlardan iborat bo'ladi. O'zbek xalq g'ozaki ijodida qo'shiqlarning hamma turlari: yor-yorlar, allalar; marosim folkloridagi janrlar: marsiyalar, yig'ilar lirik janrlar namunasi hisoblanadi. Bolalar folkloriga oid "Boychechak", "Oq terakmi, ko'k terak" kabi qo'shiqlar ham lirika namunalari sifatida qabul qilinadi. Lirik turga marosim folklorining barcha ko'rinishlari, bolalar folklorining ko'pgina turlari, qo'shiqning hamma xillari, ashulalar, laparlar mansubdir.

Drama – so'z harakat ma'nosini bildiradi. Dramatik asarlar sahna bilan bog'liq bo'ladi. Xalqimiz og'zaki ijodidagi xalq dramasi va askiya janrlari mana shunday xususiyatlarni o'zida mujassam etgan asarlar hisoblanadi. Og'zaki drama, qo'g'irchoq o'yin, askiya, xalq teatrlari va boshqalar folklorning dramatik turiga mansub asarlar hisoblanadi.

Maxsus tur (parema) – folklor san'atiga xos bo'lgan asarlardan ayrimlarini, jumladan, maqollar, matallar va topishmoqlarni professor B.Sarimsoqov "maxsus tur" deb ataydi. Chunki jiddiy e'tibor bilan o'rganilsa, ularda ham epos, ham lirika unsurlari mavjudligi ko'zga tashlanadi.

Xalq og'zaki ijodida an'anaviylik estetik jihatlar ham umumiy hisoblanadi. Jumladan, deyarli hamma janrlardagi asarlar tilining soddaligi, ba'zan boshqa-boshqa janrlar namunalariining bir mavzuga bag'ishlanishi ("Tohir va Zuhra" ertagi va dostoni), epik asarlar syujeti, kompozitsiyadagi yaqinliklar va hatto bir necha janrlarga oid folklor asarlarida o'xshatish, sifatlash, mubolag'a kabi tasvir vositalarining o'xshashligi fikrimiz dalilidir. "Xalq og'zaki ijodi janrlari, ularning tarkibi haqida gap borar ekan, janrlarning o'zaro munosabatlarini ham hisobga olish lozimdir. Avvalo, janrlararo munosabatlar o'ta murakkab jarayon ekanini nazarda tutish kerak. Ma'lumki, o'zbek xalq og'zaki ijodi xalqning eng qadimiy so'z san'ati namunasiga oid asarlardan tashkil topgan. Hech ikkilanmay aytish mumkinki, eramizdan keyingi ikkinchi ming yillikning o'zida og'zaki ijodimiz mahorat jihatdan juda ko'p hayotiy sinovlarga duch kelgan. Natijada kichik janrlar deb atalmish maqol, matal, topishmoqlardan birikkan epik asarlar maydonga kelgan bo'lishi mumkin. Ayni paytda doston, ertak, qo'shiq kabi janrlarnin o'rganish bu turga mansub asarlarning ma'lum taraqqiyot bosqichi natijasi sifatida baholashga asos bermoqda. Jumladan, dostonning shakllanishi va rivojlanishida mifologik dunyoqarash elementlari, afsona va rivoyat kabi qadimiy turlarning ta'siri aniq seziladi" [4.31].

Folklor san'atiga munsub asarlarda bir janrga mansub namunalarning boshqa – hajm jihatdan katta asarlarda uchrashi tabiiy hisoblanadi. Yuqorida bu fikrni isbotlovchi qator misollar bilan tanishtirib o'tdik. Masalan, "Alpomish" dostonida ko'plab maqol va matallar qayd etilgani ham bu boradagi xulosalarimizni mustahkamlaydi. Shuningdek, bir qator ertaklar borki, ularda turmushga chiqadigan qizning shart qo'yishi bahonasi bilan topishmoq namunalari o'rin oladi. Ba'zan esa qoliplash san'ati qo'llangan ertaklarda turli naql va afsonalar uchraydi. Hatto ayrim ertak matnlarida lirik qo'shiq namunalari keltirilganiga guvoh bo'lamiz. Bunga mashhur "Yoriltosh" ertagini misol qilish

mumkin. Bularning barchasi folklor san'ati janrlarning o'zaro aloqadorligini, uzviy rivojlanib kelayotganini anglatadi.

“Xalq og'zaki ijodi bevosita bu san'at namunalarini yaratgan xalqning ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy hayoti bilan uzviy aloqadadir. Xalqimiz tarixidagi muhim voqealar ayrim janrlarning rivojlanishiga, ayrimlarining yo'qolib borishiga sabab bo'lgan” [4.32]. Bu o'rinda og'zakilik xususiyati juda ko'p janrlarga oid asarlarning el xotirasidan o'chib ketishiga olib kelgan. Taxmin qilib aytish mumkinki, Chingizxon istilosi davrida xalqni ozodlikka da'vat etuvchi qo'shiqlar, Amir Temur zamonida binokorlik, bunyodkorlik bilan bog'liq rivoyatlar yaratilgan bo'lishi mumkin. Yuzlab yillik tarixiy jarayon o'zbek xalqi tomonidan yaratilgan so'z san'ati namunalarini alohida-alohida janrlarga ajratdi va bizning zamonimizga kelib har bir namuna o'zining shakli va mazmuniga xos ravishda og'zaki ijod xazinasidan o'rin egalladi. Binobarin, o'zbek xalq og'zaki ijodini o'rganish jarayonida mazkur asarlarning g'oyasi, tarbiyaviy ahamiyati, estetik jihatlari bilan bir qatorda janr xususiyatlariga ham e'tibor berish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Istiqlof tufayli xalq og'zaki poetik ijodini rivojlantirishga, xalq yaratgan ma'naviy-madaniy merosni avvalgidek sinfiylik nuqtayi nazaridan emas, chinakamiga san'at namunalari sifatida qayta ishlab, insonlarga targ'ib qilish imkoniyati yaratildi. Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov “Qadimgi ajdodlarimiz komil inson haqida butun bir axloqiy talablar majmuasini, zamonaviy til bilan aytsak, sharqona axloq Kodeksini ishlab chiqqanlar. Kishi qalbida haromdan hazar, nopoklikka, adolatsizlikka nisbatan murosasiz isyon bo'lishi kerak” deganlarida moziyga qaytib ish ko'rish naqadar xayrli ekanligi ko'zda tutilgan edi.

Mustaqillik yillarida o'zbek teatri ijodkorlari milliy qadriyatlarimizni, folklor-etnografik san'atimizni, an'ana va udumlarimizni tiklash, ularni boyitish va sayqal birib tomoshabinga yetkazishga harakat qilayotganligi ko'zga tashlanadi. M.Xayrullayevning “Olam seniki”, U.Azimning “Bir qadam yo'l”, “Alpomishning qaytishi”, Xoliq Xursandovning “Qaysar cholning qilig'i”, “Kampir topaymi, dadajon”, “Alla”, E.Xushvaqto'vning “Chimildiq”, “Qalliq o'yini” kabi asarlari boshqa teatrlar talqinidan farqli o'laroq yangi, ya'ni folklor-etnografik yo'nalishda sahnalashtirilganligi e'tiborli. Teatrning keyingi yillardagi repertuariga jiddiyroq e'tibor qaratilsa voqea turmush tarziga xos folklor-etnografik yo'nalishini teatr san'atiga singdirishga urinish ketayotganligi va bu urinish o'zining samarali natijasini berayotganligi ayon bo'ladi.

Folklor asarlarida musiqa, raqs, teatr san'ati elementlari qo'shib ketganligi sababli folklorni sintetik san'at deyish mumkin. Ayni paytda folklor asarlari san'atning boshqa turlaridan o'ziga xos tomonlari bilan farqlanadi. Folklorda so'z, kuy va ijro birligi doimo saqlanadi. Folklor asarlarida asosan mehnatkash xalqning hayoti aks ettiriladi. Xalqning olam haqidagi tushunchalarini ijtimoiy-tarixiy, siyosiy, falsafiy va badiiy-estetik qarashlarini o'zida mujassamlashtiradi. Bu esa folklor asarlarining mazmuni va g'oyasining chuqur xalqchilligini ko'rsatadi. Folklordagi xalqchilikning asosini uning zamonaviy mohiyati tashkil qiladi. Tarixiy-ijtimoiy voqealarga folklor asarlarida xalqning munosabatlari nuqtayi nazaridan qoraladi.

Mustaqillik yillarida sahnalashtirilgan asarlarning deyarli barchasida sharqona oʻziga xoslik mujassam. Spektakllarda ilgari surilgan maqsad va gʻoyalar tomoshabinlarda tariximizni, qadimiy urf-odatlarimizni, folklor tomoshalarini oʻrganish, ulardan maʼnaviy ozuqa olish imkonini beradi. Xalqimizning bir necha ming yillik tarixiga ega boʻlgan marosimlari haqida hikoya qiluvchi spektakllar oʻzbek sanʼatini yanada keng taraqqiy etishida, xalqimizning milliy oʻzligini mujassam etgan ezgu qadriyatlarini tarannum etishda asosiy vosita boʻlib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. Oʻzbek xalq ogʻzaki poetik ijodi. – Toshkent: “Oʻqituvchi”, 1990.
2. Ibragimov Sh. Telejurnalistika asoslari /maʼruzalar matni/. – Toshkent: “Universitet”, 2000.
3. Yoʻldoshev Q. “Alpomish” talqinlari yoki doston badiiyati hamda millat maʼnaviyati haqida ayrim fikrlar”. – Toshkent: “Maʼnaviyat”, 2002.
4. Madayev O., Sobitova T. Xalq ogʻzaki poetik ijodi. – Toshkent: “Sharq”, 2003.
5. Joʻrayev M., Tohirov Oʻ. Ostonasi tillodan (“Ostonasi tillodan” folklor ekspedit-siyasining ilmiy safarnomasi). – Toshkent, 2003.
6. Joʻrayev M. Milliy istiqlol gʻoyasi va folklor sanʼati /monografiya/. – Toshkent, 2004.
7. Qosimov B. va boshq. Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyoti. – Toshkent: “Maʼnaviyat”, 2004.
8. Rahmatullayeva I. Televideniye va yoshlar: kecha va bugun. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2005.
9. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi. 12-jild. Tahrir hayʼati Azizxoʻjayev A. Alimov B., Aminov M. va b. – Toshkent: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.

Assoc. Prof. Dr. **Zhao Yuanzheng**,
Position: Backbone Teacher
Author's institution: Tianjin College of Media and Arts (China)

Prof. **Wang Yan**,
Position: Director of the Research Department
Author's institution: Tianjin College of Media and Arts (China)

Prof. Dr. Ts **Tan Wee Hoe**,
*Position: The Deputy Director of the International
Institute of Science Diplomacy and Sustainability (IISDS)*
Author's institution: UCSI University (Malaysia)

**YANGLIUQING WOODBLOCK NEW YEAR PAINTINGS:
COLLECTION, RESEARCH, AND CROSS-CULTURAL
INSIGHTS AT HOME AND ABROAD FROM A COMPARATIVE
FOLKLORE PERSPECTIVE**

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot Yangliuqing yog'och qolipli Yangi yil rasmlarining vizual folklorini o'rganib, ularning ichki va tashqi to'plamlari hamda tadqiqot paradigmalari tahlil qilindi. Tadqiqot qiyosiy yondashuv asosida olib borilib, "inson" omilining markaziy rolga e'tibor qaratildi. Xitoydagi mahalliy to'plamlar "shaxslar, muassasalar va dinlar" o'rtasidagi uyg'unlik tizimi asosida shakllangan. Olim Van Shuchunning xalq to'plamlari, Tyanshin muzeyi arxivi va Shanxaydagi Syujiaxuey cherkovining saqlanib qolgan namunalaridan tashkil topgan meros chizig'i yuzaga keldi. Chet eldagi tadqiqotlar muzeylar va jamg'armalar tomonidan boshqarilib, Britaniya muzeyi va Rossiyadagi Ermitaj kabi muassasalardagi Yangliuqing Yangi yil rasmlari G'arb dunyosining Xitoy xalq madaniyatini tushunish vositasi bo'ldi. Ichki tadqiqotlar dala ishlari va ko'p fanli hamkorlik orqali nomoddiy madaniy merosni saqlashga hissa qo'shdi. Chet elda olib borilgan tadqiqotlar esa Yangi yil rasmlarining semiotik talqiniga e'tibor qaratib, madaniyatlararo hamkorlik va matnshunoslik orqali Xitoy madaniyatini izohladi. Mazkur ish qiyosiy folklorshunoslik mavzusiga bag'ishlanib, xalq merosini saqlashda "inson markazli" xitoycha yondashuvni taklif etdi hamda folklorning yashovchanligi insonning parvarish va merosni davom ettirishiga bog'liqligini tasdiqladi.*

Kalit so'zlar: *Yangliuqing yog'och, qolipli Yangi yil rasmlari; qiyosiy folklor; ichki va tashqi to'plamlar; folklorshunoslik tadqiqotlari; madaniy meros.*

Аннотация. *Данное исследование посвящено визуальному фольклору янлюцинских новогодних ксилографических картин. В работе анализируются их коллекционирование и исследовательские парадигмы в Китае и за рубежом в сравнительном контексте, с особым вниманием к центральной роли «человека». Внутренние коллекции в Китае были выстроены по синергетической схеме «индивиды, институты и религии». Народные собрания учёного Ван Шуцунь, архивы му-*

зейной системы Тяньцзиня и сохранившиеся произведения из церкви Сюйцзяхуэй в Шанхае образовали локальную линию преемственности. Зарубежные исследования возглавлялись музеями и фондами; коллекции янлюцинских новогодних картин в таких институтах, как Британский музей и Эрмитаж, служили посредником в понимании китайской народной культуры на Западе. В Китае исследовательская деятельность развивалась от полевых работ к междисциплинарному сотрудничеству, способствуя охране нематериального культурного наследия. За рубежом исследования сосредоточились на семиотическом анализе новогодних картин, используя межкультурное сотрудничество и текстологические методы для интерпретации китайской культуры. Работа рассматривает вопросы сравнительной фольклористики, предлагает «человекоцентрированный» китайский подход к сохранению мирового народного наследия и подтверждает, что жизнеспособность фольклора коренится в заботе о людях и передаче традиций.

Ключевые слова: Янлюцинские новогодние гравюры на дереве; Сравнительная фольклористика; Коллекции в стране и за рубежом; Исследования фольклора; Культурное наследие

Annotation: This study focused on the visual folklore of Yangliuqing woodblock New Year paintings, analyzing their collection and research paradigms both domestically and internationally from a comparative perspective, with a focus on the central role of “people.” Domestic collections in China were structured along a synergistic framework of “individuals, institutions, and religions.” The folk collections of scholar Wang Shucun, the archives of the Tianjin Museum system, and the remains of the Xuji-ahui Church were combined to create a local lineage of inheritance. Overseas research was led by museums and foundations, with collections of Yangliuqing New Year paintings in institutions such as the British Museum and the Hermitage in Russia served as a medium for Western understanding of Chinese folk culture. Domestically, research progressed from fieldwork to multidisciplinary collaborations to have supported the preservation of intangible cultural heritage. Overseas, research explored the semiotic interpretation of New Year paintings, leveraged cross-cultural collaboration and textual research to interpret Chinese culture. This study addressed the topic of comparative folklore, offered a “people-centered” Chinese approach to global folk heritage preservation, and confirmed that the vitality of folklore was rooted in the care and transmission of human beings.

Keywords: Yangliuqing woodblock New Year paintings; Comparative folklore; collections domestically and internationally; Folklore research; Cultural heritage.

Introduction. Chinese woodblock New Year paintings are the core carriers of folk cultural memories. Yangliuqing woodblock New Year paintings, one of the three major schools, have become “visual folk samples” that combine artistic aesthetics and folk connotations since their rise in the Ming Dynasty. This type of folk art, which is based on woodblock printing and uses opera stories, auspicious patterns, and market life as themes, not only directly reflects the belief system of the Chinese people from the Ming and Qing Dynasties to modern times, such as door gods to exorcise evil spirits and pray

for blessings and fortune; and life scenes, such as the 24 solar terms and festival rituals, but also becomes an important medium for the international academic community to understand Chinese folk culture in cross-cultural communication. As Wang Shucun pointed out in “History of Chinese New Year Paintings”, Yangliuqing New Year paintings “use images as history to record the collective life wisdom of the Chinese nation.” Its collection and research value has long surpassed the scope of pure art and extended to multiple disciplines such as folklore, sociology, and communication (1).

Within the academic framework of comparative folklore research, this article takes Yangliuqing woodblock New Year paintings as the research object, focusing on the two comparative dimensions of “domestic collection and overseas collection” and “domestic research and overseas research”. It aims to systematically sort out the collection characteristics and research context in different cultural contexts, and extract the cross-cultural inspiration of folk samples in protection, research and dissemination.

2. An Analysis of the Collecting Characteristics of Yangliuqing New Year Paintings from a Comparative Folklore Perspective

Yangliuqing New Year paintings collecting has flourished since the early 20th century. Due to differing cultural contexts and collecting purposes, two models have emerged: one oriented toward local inheritance and the other oriented toward cross-cultural understanding. In China, “inheritance” is the core sentiment that guides collecting practices. A diverse network of individuals, institutions, and religious forces has been formed, consciously shouldering the mission of rescuing and preserving local folk memories. Overseas, however, collecting focuses on “cognition”, often based in museums and foundations, with the goal of systematically documenting and disseminating Chinese folk culture across cultures. These two models complement each other, jointly charting the global collection pedigree of Yangliuqing New Year paintings and accumulating valuable physical and documentary evidence for scholarly research.

2.1 Domestic Collection: Collaboration among Multiple Subjects to Protect the Roots of Local Folk Customs

Domestic collection began with scholars’ concern for the endangerment of folk culture, forming a pattern of “individual foundation, institutional expansion, and religious supplementation.” This approach closely adheres to the value of local folk customs and emphasizes the integrity of samples and the restoration of the context of use. Personal collections focus on rescuing endangered samples: Lu Xun was an early observer, and his unique works from the Qing Dynasty to the Republic of China are housed in the Lu Xun Art Museum, providing material for research on the connection between subject matter and social life (1,2); After the death of collector Wang Shangyi, his collection of over 200 exquisite New Year paintings was transferred by his family to the London Chinese Printmaking Foundation, indirectly promoting cross-cultural communication. Wang Shucun made the most significant contribution, amassing nearly 10,000 pieces since the 1940s, covering works from the Ming Dynasty to the present day, as well as works from Tianjin and Xinjiang. This collection provides key samples for research on dissemination and stylistic variation, and his collection has also become the core material for works such as “The Complete Works of Yangliuqing New Year Paintings” (1,3).

Institutional collections promote the publicization of samples: The Peking University Customs Research Committee, established in 1923, collected 286 folk custom items (including New Year paintings) in January 1924, marking the beginning of academic collection (4); the Tianjin Yangliuqing Woodblock New Year Painting Museum opened in 2011, housing over 10,000 New Year paintings, over 600 Yangliuqing New Year paintings, and over 6,400 ancient woodblocks dating back to the Ming Dynasty (5); using the “image + tool” approach to protect the complete chain of craftsmanship. Religious collections supplement the context of use: In 1949, the Xujiahui Catholic Church in Shanghai collected New Year paintings, including over 100 Yangliuqing New Year paintings and over 150 Yangjiabu reprinted Yangliuqing woodblock New Year paintings. Among them, the four-panel “One Hundred and Eight Generals” and “Twenty-Four Solar Terms” are both out of print (6). These materials provide important evidence for the collection and research of Yangliuqing New Year paintings.

2.2 Overseas Collection: Led by Professional Institutions, Building a Bridge of Cross-Cultural Cognition

Overseas collection began in the late 19th century, with the purpose of understanding Chinese folk culture. It focused on the cultural recognition and academic value of the collections, and included them in the “Chinese Folk Art” section to promote cross-cultural communication. Museums are the core force: the British Museum in the UK has more than 300 Chinese folk New Year paintings donated by Jean-Pierre Dubosc (a French diplomat in Beijing and the head of the Sino-French Institute of Sinology). The themes are representative of society and provide vivid materials for the study of modern Chinese folk culture (7); Russia has about 6,000 Chinese New Year paintings, with the largest collection belonging to Yangliuqing New Year paintings (8). The Winter Palace in St. Petersburg has more than 5,000 New Year paintings. Vladimir L. Komarov, President of the Russian Academy of Sciences, purchased a large number of New Year paintings in China from 1896 to 1897. About 300 of these works are now in the collection of the Russian Geographical Society and were exhibited in St. Petersburg in 1898, which should be the first Chinese New Year painting exhibition in the world. Supplemented by foundations and private collections: Between 1997 and 2009, two British friends who loved Chinese prints, Christer von der Burg and Verena Bolinder-Muller, established the European Woodcut Foundation and hosted a series of activities to support and promote Chinese woodcut prints, including commissioning 60 contemporary Chinese artists to create woodcut prints in 1997. The foundation hopes to revive woodcut prints through practical measures (9); British scholar Stefan Koppelkamm’s collection focuses on social life themes, supplementing the gaps in institutional collections and effectively promoting international exhibitions and cooperation.

2.3 Core Differences in Collecting Characteristics at Home and Abroad and the Value of Folklore Research

The differences between domestic and overseas collections are reflected in three aspects: In terms of collecting logic, domestic collections respond to the endangered nature of folklore and seek to preserve its roots, while overseas collections seek to understand Chinese culture; in terms of sample selection, domestic collections prioritize

integrity and local relevance, while overseas collections prioritize representativeness and cross-cultural recognizableness; and in terms of dissemination, domestic collections serve local cultural identity, while overseas collections promote international academic dialogue. This difference is of academic value: the domestic model of multifaceted collaboration provides a path for the dynamic preservation of folklore, while the overseas model of specialized research offers a reference for cross-cultural dissemination. Both models demonstrate the need for multifaceted collaboration in folklore collections to achieve dynamic inheritance.

3. Differences in Research Paths on Yangliuqing New Year Paintings from a Comparative Folklore Perspective

Academic research and collection activities on Yangliuqing New Year paintings have been conducted simultaneously. Domestically, the focus has been on “inheriting local culture and promoting the preservation of intangible cultural heritage”, evolving through a process of “investigation and collation—systematic research—and multidisciplinary deepening”. Overseas, guided by the principle of “interpreting Chinese cultural symbols and promoting cross-cultural understanding”, the focus has been on “artistic description—cultural interpretation—value association”. These two approaches together shape the global landscape of Yangliuqing New Year paintings research.

3.1 Domestic Research Context: From “Local Sorting” to “Multidisciplinary Deepening”

Domestic research began in the 1920s, focusing on “protecting local folk heritage” and forming a complete system in three stages. The early period (1920s-1950s) focused on field investigation and historical data rescue: In 1949, Zou Ya visited Yangliuqing and published “New Year Paintings Survey”, which was published in Tianjin’s “Progress Daily”; in 1950, the second issue of “People’s Fine Arts” published Jin Ye’s article “New Year Paintings Survey of Yangliuqing and Tianjin” in the “New Year Paintings Special Issue”, which sorted out the artistic evolution of Yangliuqing New Year paintings and its relationship with regional culture (10); in 1954, A Ying’s “A Brief History of the Development of Chinese New Year Paintings” included Yangliuqing New Year paintings in the general history of Chinese New Year paintings for the first time. Wang Shucun provided materials from the early Qing Dynasty. The relevant collections and documents of the Beijing University Customs Survey Committee and the Beijing French Library also laid the foundation for the rescue of historical materials (1,4,6)

The middle period (1950s-2000) entered the systematic research stage: Wang Shucun, based on nearly 10,000 collections, first classified and organized the Yangliuqing New Year Paintings Data Collection by subject matter in 1959, and the 1999 Yangliuqing New Year Paintings Complete Works comprehensively presented the evolution of style; Pu Songnian analyzed the woodblock printing technique in 1958, and A Ying focused on literary-themed New Year paintings in 1963, promoting the integration of art and folklore studies (1,10). The later period (2000 to present) achieved multidisciplinary cross-disciplinary research: Hou Jie and Wang Feng analyzed the female image and social gender concepts in New Year paintings from a sociological perspective (11); and Dong Jie sorted out the composition rules of opera themes (12); in 2007, Feng Jicai

edited the Chinese Woodblock New Year Paintings Collection: Yangliuqing Volume (6); integrating the resources of more than 20 institutions, marking the entry of Yangliuqing New Year Paintings research into a large-scale and standardized stage.

3.2 Foreign Research Context: From “Artistic Cognition” to “Cultural Interpretation”

Overseas research began in the late 19th century and formed three major blocks according to region, with “cross-cultural understanding” as the core. Europe focused on cultural symbols and cross-cultural communication: Russian Vasily Mikhailovich Alekseev visited China three times from 1906 to 1926 to collect more than 3,000 New Year paintings. His “Explanation of Rough Paintings” interpreted the religious connotations of symbols such as door gods. In 1911, his first paper initiated semiotic research. His student Boris L. Riftin co-edited “A Collection of Chinese Folk New Year Paintings in the Soviet Union” (13) with Wang Shucun in 1990, and participated in the compilation of “Chinese Woodblock New Year Paintings Collection: Russian Volume” in the 21st century; British Francis Watt James C. Y. Watt’s 1985 “Chinese Illustrations” and Dust’s 1996 “Chinese Folk Prints” provided a foundation for artistic cognition in the West. Japan focuses on artistic style and version verification: Sanshanling Verification Japan’s research on Yangliuqing woodblock New Year paintings of the Qing Dynasty was earlier than that of China. The book “The Microcosm of Chinese New Year Paintings: The Traditional Art of the Common People” published in 2013 displayed 147 New Year paintings from the Waseda University Library, most of which were from Tianjin (14); Takimoto Hiroyuki analyzed the stylistic interaction between Yangliuqing New Year paintings and Suzhou woodblock paintings in 1992 (15). The United States focuses on folk beliefs and social applications: In the 1940 s, scholar Clarence Burton Day pointed out that the theme of the Kitchen God in Yangliuqing New Year paintings was a visual carrier of farmers’ beliefs; Joseph R. Dennis’s 1965 book compared door god New Year paintings and analyzed the regional differences in rural beliefs (3,16).

3.3 Core Differences between Domestic and International Research

The fundamental difference between domestic and overseas research on Yangliuqing New Year paintings lies in the distinction between “local inheritance” and “cross-cultural understanding,” as shown in Table 1. In terms of research logic, domestic research serves the preservation of intangible cultural heritage, such as the “China Folk Cultural Heritage Rescue Project,” while overseas research serves international Sinology exchange, such as Academician Boris L. Riftin’s promotion of Sino-Russian artistic exchange and collaboration. In terms of research methodology, domestic research has evolved from fieldwork to multidisciplinary research, as exemplified by the work of Hou Jie and Wang Feng, while overseas research has focused on artistic description, integrating semiotics with Sinology, such as Vasily Mikhailovich Alekseev’s analysis of “Several Important Magician Images Represented in Chinese Folk New Year Paintings and Talismans.” In terms of research focus, this juxtaposition of internal and external perspectives has not created a barrier, but has instead helped us piece together a more complete picture of our understanding of Yangliuqing New Year Pictures, a folk custom sample: local research has laid a solid “endogenous context”, and overseas exploration

has outlined a broad “external network”, and the two together have expanded the depth and breadth of the research.

Table 1. Comparison of core differences in domestic and international research on Yangliuqing New Year paintings

C o m p a r a t i v e Dimensions	Domestic research (local heritage orientation)	Overseas research (cross-cultural cognition orientation)	Academic value complementarity
Research Logic	Focusing on «protecting local folk heritage,» research serves the preservation and inheritance of intangible cultural heritage, such as the integrated compilation promoted by the «China Folk Cultural Heritage Rescue Project.»	Focusing on «understanding Chinese culture,» research serves international Sinology exchanges, such as the Sino-Russian New Year painting research collaboration promoted by Boris L. Riftin.	A domestic «practice-oriented» approach provides a local context for overseas research, while an overseas «theory-oriented» approach broadens the international perspective of domestic research.
Research Methods	Starting with «field research + literature compilation,» this has gradually evolved into a multidisciplinary approach encompassing «fine arts + sociology + folklore,» as exemplified by Hou Jie’s gender studies.	Beginning with «artistic description + symbolic interpretation,» this has focused on integrating «folklore + sinology,» as exemplified by Vasily Mikhailovich Alekseev’s semiotic analysis.	Domestic multidisciplinary approaches can enrich the practical dimensions of overseas research, while overseas semiotic theories can deepen the cultural interpretation of domestic research.
Research Focus	Focus on «local development context,» such as the workshop history, painter lineage, and regional stylistic evolution of Yangliuqing New Year paintings.	Focus on «cross-cultural connections,» such as the collection and dissemination of Yangliuqing New Year paintings in Europe and their stylistic interactions with East Asian New Year paintings.	Combining these two approaches can construct a comprehensive research system for folklore samples that connects the «local and global,» avoiding the limitations of a single perspective.

4. Cross-Cultural Implications of Comparative Studies of Yangliuqing New Year Paintings

By analysing the “collection-research” trajectory of Yangliuqing New Year paintings both domestically and internationally, universal implications for the preservation, research, and dissemination of folklore samples can be extracted, providing a reference for the study of global folk heritage.

4.1 Collection and Preservation: Multi-Agent Collaboration and Differentiated Positioning

The dynamic transmission of folklore samples requires “multi-agent collaboration + differentiated positioning”. Within the domestic “individual-institution-religious” model, Wang Shucun’s collection of nearly 10,000 pieces fills the gap in early institutional collections. The Tianjin Yangliuqing New Year Paintings Museum utilizes a three-dimensional preservation technique chain of “images + ancient prints”, and the collection of the Shanghai Xujiahui Catholic Church restores the context of use. These three complementary approaches ensure the integrity of samples. Under the overseas “professional institutions + digital organization” model, the Russian Winter Palace categorizes and archives New Year paintings, and Boris L. Riftin promotes the collection, organization, and research of New Year paintings from the Russian Far East, providing important references for cross-cultural dissemination. At the same time, we must guard against prioritising quantity over quality and establish an assessment system that focuses on scarcity, cultural representativeness, and integrity.

4.2 Academic Research: Multidisciplinary Integration and Mutual Learning of Methods

Multidisciplinary integration and mutual learning of methods are key to exploring the value of folklore: Domestic cross-disciplinary experience in “fine arts + folklore + sociology”, such as Zhang Wen’s analysis of the reception and reconstruction of the original work of Yangliuqing’s “Dream of the Red Chamber” New Year paintings in the Qing Dynasty (17); can enrich the research dimensions of other folklore samples; overseas “semiotics + cross-cultural comparison” methods, such as Vasily Mikhailovich Alekseev’s interpretation of auspicious patterns and Miyama Ryō’s analysis of the differences and connections between Chinese and Japanese New Year paintings, have greatly expanded the space for international academic dialogue. Therefore, this project needs to balance empirical and theoretical research, avoiding the deviations of early domestic “data compilation” and overseas “lack of local context”.

4.3 International Communication: Two-Way Interaction and Scenario Expansion

The core of international communication of folklore samples lies in the combination of “active cooperation + scenario-based communication”. Specifically, “academic co-authorship + joint exhibition” is the key path to achieve in-depth communication: Boris L. Riftin and Wang Shucun co-edited “A Collection of Chinese Folk New Year Paintings Treasures in the Soviet Union” (13); which was the academic achievement of the 1987 “Chinese New Year Painting Exhibition” in Moscow; the “Chinese Woodblock New Year Painting Collection” rescue project initiated by Feng Jicai in the early 21st century collected 373 rare Chinese New Year paintings from the Russian Far East, and eventually led to the publication of “Chinese Woodblock New Year Painting Collection·Russian Volume” (8); which effectively promoted Sino-Russian cultural exchanges and the internationalization of New Year painting research; institutions such as the Napratek Museum in the Czech Republic have a large collection of Yangliuqing New Year paintings from the late 19th century to the early 20th century. The exhibition “Chinese

Folk Color Woodblock Paintings” held by the museum in 1994 further built a bridge for cross-cultural dialogue (18).

In essence, the key to promoting the international dissemination of Yangliuqing New Year paintings lies in achieving a shift from “viewing” to “experiencing.” Domestic “New Year painting” interactive activities and museum woodblock printing workshops, through the “recreation of folk customs,” create a tangible cultural space for overseas audiences, something that cannot be achieved through one-way promotion. The deeper challenge lies in infusing these experiences with precise “cultural interpretation”. By establishing a professional interpretation mechanism, we can guide cross-cultural audiences beyond curiosity and achieve a deeper understanding and resonance.

5. Conclusion

From the perspective of comparative folklore, Yangliuqing woodblock New Year paintings are far more than just folk art; they are a dynamic cultural field. Their value lies precisely in their clear reflection of a collaborative "collection-research" landscape created by diverse cultural actors—domestic stalwarts and international explorers. The soul of this landscape remains "people": from the preservation of Chinese scholars rooted in their cultural heritage to the interpretations of overseas researchers with a foreign perspective, it is this interplay of perspectives that endows New Year paintings with the capacity for sustained dialogue across time and space.

Different collection practices form the foundation for complementary development. The rescue and compilation of folk collections by Chinese scholars like Wang Shucun and Feng Jicai, and the systematic archiving efforts of the Tianjin Museum, demonstrate the conscious collaborative efforts of individuals and institutions to safeguard cultural roots. Echoing this, the overseas "museum-foundation" model has transformed thousands of New Year paintings in museums such as the British Museum and the Hermitage into academic vehicles for Western understanding and interpretation of Chinese folk visual culture. These two, one internal and one external, together ensure the continued viability of these folklore samples.

The divergence of research lines further deepens this complementary relationship. Domestic research, originating from the New Year picture collections of Lu Xun, Wang Shangyi, and others, culminated in the collection and research of Wang Shucun, and continued with the introduction of multidimensional perspectives such as gender by scholars like Hou Jie. Its evolution has always been closely tied to the local proposition of "intangible cultural heritage" transmission, demonstrating a strong practical concern. Overseas scholarship, starting with the semiotic interpretations of Vasily Mikhailovich Alekseev, has gradually deepened through the cross-cultural research of Boris L. Riftin and the meticulous textual research of Miyama Ryō, forming a system of interpretation that stretches from empirical observation to theoretical construction.

This dual interaction reveals implications beyond Yangliuqing New Year paintings themselves, touching upon the core methodology of folklore research: in collection, we must promote the collaboration of multiple stakeholders to forge a synergistic force; in research, we urgently need to break down disciplinary barriers to achieve cross-disciplinary innovation; and in dissemination, we should strive to establish a two-way,

understanding-based dialogue mechanism. This is both a profound response to the core issues of comparative folklore studies and a "Chinese experience" that can be used as a reference for folklore preservation.

Ultimately, the vitality of folklore stems from its authentic connection with human emotions. Looking ahead, if we can further promote the digital sharing and collaborative research of collections at home and abroad, Yangliuqing woodblock New Year paintings will undoubtedly continue to play their irreplaceable role—not only as exquisite paintings, but also as an enduring bond connecting different civilizations and promoting cross-cultural exchange. This is perhaps their most fundamental contribution to the preservation of global folk heritage.

References:

1. Wang S. Zhongguo nianhua shi [History of Chinese New Year paintings]. Beijing: Beijing Gongyi Meishu Chubanshe; 2002. Chinese.
2. Vinogradova TI. [Unpublished articles by the Russian sinologist V. M. Alekseev on New Year paintings]. Nianhua Yanjiu. 2022;(1):7–15. Chinese.
3. Takimoto H. [The pioneer of "paper-horse" studies—Introduction to paper-horses in Duikexun's Chinese Peasant Beliefs]. Nianhua Yanjiu. 2013. Chinese.
4. Zhang Z. Zhongguo minsuxue [Chinese folklore and folkloristics]. Hangzhou: Zhejiang Renmin Chubanshe; 1985. Chinese.
5. Zhang L, Song S. [Yangliuqing Woodblock New Year Paintings Museum completed]. Tianjin Daily [Internet]. 2011 Jul 14 [cited 2025 Oct 22]. Available from: <https://www.chinanews.com.cn/cul/2011/07-14/3183504.shtml> Chinese.
6. Feng J. Zhongguo muban nianhua jicheng·Yangliuqing juan [Compendium of Chinese Woodblock New Year Pictures: Yangliuqing volume]. Beijing: Zhonghua Shuju; 2007. Chinese.
7. Xu Y. [Collections and research on Chinese folk woodblock New Year pictures in Western countries]. Northwest Ethno-national Studies. 2011;(1). Chinese.
8. Feng J. Zhongguo muban nianhua jicheng·Eluosi cangpin juan [Compendium of Chinese Woodblock New Year Pictures: Russian holdings volume]. Beijing: Zhonghua Shuju; 2009. Chinese.
9. David B. [From the European Woodblock Foundation to the British Muban Educational Trust]. Shoucang·Paimai. 2014;(9):58–63. Chinese.
10. Li T, Zhao B. [Survey materials]. Renmin Meishu. 1950;(2). Chinese.
11. Hou J, Wang F. [From tradition to modernity: Folk New Year pictures and Chinese women's life—A study centered on Yangliuqing New Year pictures]. 2016;(5). Chinese.
12. Dong J. [The tune lingers on—Operatic elements in Yangliuqing New Year pictures]. Meishu Bao (China Art Weekly) [Internet]. 2022 [cited 2025 Oct 22]. Available from: http://msb.zjol.com.cn/html/2022-01/15/content_3987817.htm?div=1 Chinese.
13. Wang S, Riftin BL. Sulian cang Zhongguo minjian nianhua zhenpin ji [Treasures of Chinese Popular New Year Pictures in Soviet Collections]. Beijing: China Renmin Meishu Chubanshe; Leningrad: Aurora Publishers; 1990. Chinese/Russian.

14. Miyama R. Chūgoku nenga no shō-uchū–Shomin no dentō geijutsu [The microcosm of Chinese New Year pictures–Popular traditional art]. Tokyo: Bensei Shuppan; 2013. Japanese.
15. Wang P. [The dissemination and influence of traditional Chinese woodblock New Year pictures overseas in modern times]. Publishing Research. 2018;(10). Chinese.
16. Shen H. [On Duikexun’s field investigation of folk religious beliefs in the Hangzhou area]. Culture and Art Studies. 2010;3(2):45–61. Chinese.
17. Zhang W. [The distance between image and text: Reception and reconstruction of the Dream of the Red Chamber Yangliuqing New Year prints in the Qing dynasty] [dissertation]. Beijing: Central Academy of Fine Arts; 2008. Chinese.
18. Olivová L. [Overseas collections of New Year pictures and studies on the holdings]. Nianhua Yanjiu. 2016;(1):8–9. Chinese.

TURK TILIDAGI NUTQ VA SO‘ZLASHUV MADANIYATIGA OID BA’ZI MAQOLLAR TAHLILIGA DOIR

Annotatsiya. Ushbu maqolada turk tilidagi nutq va so‘zlashuv madaniyatiga oid maqollar tahlil qilinadi. Muallif turk maqollarida muloqot jarayonida e’tibor berilishi lozim bo‘lgan qoidalar va odob-axloq me’yorlarini keltirib o‘tadi. Maqolada quyidagi asosiy g‘oyalar taqdim etiladi: 1. Muloqotda ehtiyotkorlik: Oz gapirish, har kim bilan muloqot qilmaslik va aqlli insonlar bilan suhbatda bo‘lish zarurligi ta’kidlanadi. 2. So‘z tanlash: Suhbat jarayonida so‘zlarni tanlashda ehtiyot bo‘lish va bekorchi gaplardan saqlanish muhimligi qayd etiladi. 3. Kamtarlik va mutavozelik: So‘zlovchining kamtar va mutavozelik bilan muloqot qilishi kerakligi ta’kidlanadi. 4. Salbiy natijalar: Har qanday gapning aytilishi salbiy natijalarga olib kelishi mumkinligi haqida ogohlantiriladi. Maqolada, shuningdek, ko‘p gapiradigan odamlarning ijtimoiy munosabatlarga ta’siri va yolg‘on gapirish ehtimoli haqida fikr yuritiladi. Umuman olganda, muallif jamiyatdagi insonlarning muomala madaniyati va uning ahamiyatini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: turk tili, maqol, nutq va so‘zlashuv madaniyatiga oid maqollar.

Аннотация. В данной статье анализируются пословицы, связанные с речевой и разговорной культурой в турецком языке. Автор приводит правила и этикет, на которые следует обращать внимание в процессе общения, представленные в турецких пословицах. В статье представлены следующие основные идеи: 1. Осторожность в общении: Подчеркивается необходимость говорить мало, общаться не со всеми подряд и общаться с умными людьми. 2. Выбор слов: Подчеркивается важность осторожного выбора слов и избегания пустых разговоров во время разговора. 3. Скромность и уравновешенность: Подчеркивается необходимость сдержанности и уравновешенности в общении с собеседником. 4. Негативные последствия: Предупреждается о том, что любое высказывание может привести к негативным последствиям. В статье также рассматривается влияние многословия на социальные отношения и вероятность лжи. В целом, автор подчеркивает культуру общения людей в обществе и ее важность.

Ключевые слова: турецкий язык, пословица, пословицы, связанные с речевой и разговорной культурой.

Abstract. This article analyzes proverbs related to speech and conversation culture in the Turkish language. The author presents rules and etiquette that should be followed during communication, as presented in Turkish proverbs. The article presents the following main ideas: 1. Caution in Communication: Emphasizes the need to speak little, to speak with discretion, and to associate with intelligent people. 2. Word Choice: Emphasizes the importance of careful word choice and avoiding idle talk during conversation. 3. Modesty and Balance: Emphasizes the need for restraint and balance in com-

munication with the interlocutor. 4. Negative Consequences: Warns that any statement can lead to negative consequences. The article also examines the impact of verbosity on social relationships and the likelihood of lying. Overall, the author emphasizes the culture of communication among people in society and its importance.

Keywords: *turkish language, proverb, proverbs related to speech and conversation culture.*

Turk tilida “maqol” atamasi sifatida “atasözü” (bobo so‘zi) terminini qo‘llashadi. Bu atama “uzoq sinov va kuzatishlar, umumiy qoidalar, hikmatli fikrlar yoki nasihatlar asosidagi ajdodlar hukmini ifodalovchi, qoliplashgan holda omma tomonidan qabul qilingan qisqa, ixcham so‘zlardir” (Püsküllüog‘lu 7: 1995). Maqollar madaniyat, til va kosmogoniya tushunchalarining o‘zaro ta’siridan iborat. Asrlar davomida shakllangan iboralarda mujassamlangan bu o‘zaro ta’sir o‘sha tilda so‘zlashuvchi kishilarning o‘z hayotini va atrofida sodir bo‘layotgan voqealarni til orqali mavhumlashtirish jarayonlarida, bir so‘z bilan aytganda, muloqot muhitida namoyon bo‘ladi. “Har bir tilda o‘sha tilda so‘zlashuvchi xalqning hayotiy tajribasi, hukmi, hikmatini aks ettiruvchi maqollar bo‘ladi. Iboralar kabi maqollar ham o‘sha tilda so‘zlashuvchi xalqning moddiy va ma’naviy madaniyatini, muhitini, turmush sharoitini aks ettiradi. Ular xalqning madaniy merosi hisoblanadi” (Aksan, 1998: 141).

“Atasözü” so‘zining tarixiy taraqqiyoti haqida quyidagi ma’lumotlar mavjud. Uyg‘urlardan meros bo‘lib qolgan Go‘kturk yodgorliklari va asarlarida so‘z, xabar, xabar, nutq, shon-shuhrat yoki biror narsa ma’nosini anglatuvchi sa fe’lidan olingan “sab” – “sav” so‘zi XI asrda Qoraxoniylar davrida Sharqiy turkiy o‘lkalarda, XIV asrda esa islom ta’siri ostidagi Qipchoq mintaqasida uchraydi. Ma’lumki, Mahmud Koshg‘ariy bu so‘zni ajdodlardan qolgan nasihatlar, shuningdek, maktublar, hikoyatlar, tarixiy voqealarni ifodalashda qo‘llagan. XI asrda mumtoz islom turkiy adabiyotining eng qimmatli asarlaridan biri bo‘lgan “Qutadg‘u bilig”da Yusuf Xos Hojib arab va ehtimol fors ta’sirida “mesel” atamasini ishlatadi (Aksoy 1995: 27).

Maqollar ona tili ta’limiga qo‘shgan hissasi jihatidan bilimni xulq-atvorga aylantiruvchi og‘zaki nutq madaniyati mahsulidir. Ona tili ta’limida bilimning xulq-atvorga aylanishi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bilim va ko‘nikmalar xulq-atvorga aylangan holda foydali bo‘ladi. Bu jarayon terminologik jihatdan ikkita asosiy tushuncha bilan ifodalanadi: tilni bilish va funksional tildan foydalanish (Büyükkantarçioğlu 2003: 20).

Tilni anglash bu shaxs tomonidan ona tilidan to‘g‘ri va samarali foydalanish uchun, so‘z tanlashdan tortib morfologik, sintaktik va semantik tuzilmaviy aniqlikka, imlo va tinish belgilaridan tortib fikrni tartibga solish va yetkazish qobiliyatiga qadar, shaxsga o‘z og‘zaki va yozma tilidan foydalanishni nazorat qilish imkonini beradigan tildan foydalanishni ongli ravishda anglash” hisoblanadi (Temizkan, 2008). Ushbu ongning shakllanishi tilni o‘zlashtirish jarayonining boshlanishiga qadar davom etadi. Tilni qo‘llash qobiliyati bilan tug‘ilgan bola o‘z ona tili haqidagi ilk ma’lumotlarni ijtimoiy muhitda o‘zlashtira boshlaydi. Bolaning rasmiy ta’lim jarayonida olingan bu bilimlar yashirin bilim deb ataladi. Rasmiy ta’limning boshlanishi bilan bu yashirin bilim aniq bilimga aylanadi. Misol uchun, bolalar maktab yoshiga qadar nutqida unli va undosh-

larga oid qoidalardan foydalanishni o'rganadilar. Ushbu qoidalar maktab yoshida aniq bilim sifatida qayta o'qiladi (Yüksel, 2006). Til ongini rivojlantirish uchun aniq bilimlarni yashirin bilimga aylantirish kerak. Aniq bilimdan yashirin bilimga o'tish ona tilini o'rganishda tildan foydalanishning xatti-harakatga aylanishidan dalolat beradi. Funktsional tildan foydalanish esa shaxsning kommunikativ maqsadlarini o'zi yashayotgan jamiyatning yozma va og'zaki til me'yorlari va umidlariga muvofiq samarali amalga oshirishi, o'zining va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shishi, o'z ona tilidan qat'i nazar kutayotgan dunyoda o'qish, tinglab tushunish, yozish va so'zlash ko'nikmalariga ega bo'lish" deb ta'riflanadi (Büyükkantarcioğlu 2003: 22). Tilni bilish va funksional tildan foydalanish o'zaro bog'liq tushunchalardir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar o'z jamiyatining tili va madaniyatini bilvosita o'zlashtira boshlaydi, uni o'z madaniyatiga oid maqollarni tinglash orqali eshitish orqali idrok eta boshlaydi. Bu davrda maqollarda tilga oid xulq-atvor tushunchasi paydo bo'ladi. Bu madaniy aloqa rasmiy ta'lim jarayoni davomida davom etishi kerak, bu yerda yashirin bilimlar aniq bilimga aylanadi. Darsliklar uchun tanlangan matnlar aniq bilimlarni yashirin bilimga aylantirish jarayonida muhim rol o'ynaydi (Yüksel, 2006 : 46). Maqollardagi tilni anglash bu o'rinda ahamiyat kasb etadi. Funktsional tildan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun madaniy idrok etish asosini ta'minlaydigan va turli tuzilmalariga ega bo'lgan og'zaki muhitda bolalarga xulq-atvor namunalarini taqdim etuvchi maqollar ijtimoiy muhitda, ya'ni maktabgacha bo'lgan davrda yashirin til bilimlarini shakllantirishda ijobiy rol o'ynaydi, deb ishoniladi. Shuni unutmaslik kerakki, ona tili ta'limi til va madaniyatning umumiy o'zaro ta'sir sohalari asosida olib borilishi kerak. Tadqiqotimizning asosiy boshlanish nuqtasi turk maqollarida tilning xulq-atvor jihatini ifodalovchi tushunchalar nuqtayi nazaridan mavjud imkoniyatlarni aniqlash va bu salohiyatdan ona tili ta'limida asosiy til ko'nikmalarini rivojlantirishda foydalanish imkoniyatlarini baholashdan iborat.

Maqollarni asosiy til malakalari va tilning xulq-atvor jihatini ifodalovchi tushunchalar nuqtayi nazaridan tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Zero, maqollar Ferdinand De Sossyurning (1985) "til – shartli tizimdir" degan fikrini eng aniq ifodalovchi asarlardan biridir. Maqollarning an'anaviy tabiati nutq, tinglash, o'qish va yozishning asosiy til qobiliyatlari sohalari nuqtayi nazaridan yanada muhimroq taqsimlaydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, asosiy til malakalariga oid maqollar maktabgacha va maktab yillarida tarbiyaviy vazifani bajarish imkoniyatiga ega deyish mumkin.

Bu maqolada nutq va so'zlashuv madaniyatiga oid maqollarni tahlilga tortamiz. Manbalarni tahlil qilish natijasida bu guruhga oid quyidagi maqollar aniqlandi.

Adamın iyisi de kötüsü de sözünden belli olur.

Insonning yaxshi yoki yomon ekanligini uning so'zlaridan bilish mumkin.

İnsanlar sana, söylediğin sözün niteliğine göre davranırlar.

Odamlar sizga so'zlaringiz sifatiga qarab munosabatda bo'lishadi.

İnsanın kalbindeki düşünceler söz ile dışarı çıkar.

Inson qalbidagi fikrlar so'z orqali namoyon bo'ladi.

Konuşarak yapılan hatalar telafi edilemez.

So'zlash orqali qilingan xatolarning o'rnini to'ldirib bo'lmaydi.

Düşünerek konuşmak gerekir.

O‘ylab gapirish kerak.

İnsan, her duyduğunu başkalarına aktarmamalıdır.

Eshitgan hamma narsani boshqalarga yetkazmaslik kerak.

İnsan, haklı olduğu yerde konuşmaktan çekinmemelidir.

Kishi haq bo‘lsa, gapirishdan tortinmaslik kerak.

Boş ere konuşmamak gerekir.

Bekor gapirmaslik kerak.

Herkesle konuşulmaz.

Hamma bilan gaplashmaslik kerak.

Konuşmak, arkadaşlığın göstergesidir.

Gaplashish do‘stlik belgisidir.

İnsanlar, konuşarak birbirlerini daha iyi tanırlar.

Odamlar bir-birlarini gapirish orqali yaqinroq bilishadi.

Az konuşmak gerekir.

Kamroq gapirish kerak.

Az konuşan saygı görür; çok konuşan hata yapar.

Kam gapiradiganlar hurmatga sazovor bo‘ladi, ko‘p gapiradiganlar xato qiladilar.

Az konuşup çok iş yapmak gerekir.

Kamroq gapirish va ko‘proq qilish kerak.

İnsan, bilmediği konularda konuşmamalıdır.

Bilmagan mavzularda gapirmaslik kerak.

Bilgi ve erdem sahibi insanlarla konuşmak gerekir.

İlmli va fazilatli odamlar bilan gaplashish kerak.

İnsanların arkasından konuşulmamalıdır.

Odamlarning orqasidan gapirmaslik kerak.

Tutarlı konuşmak gerekir.

Ma’noli gapirish kerak.

Büyük konuşmamak gerekir.

Katta gapirmaslik kerak.

Boş konuşan insanlar toplum içerisinde sevilmezler.

Behuda gapiradigan odamlarni jamiyatda yoqtirishmaydi.

Büyüklerin yanında az konuşulmalıdır.

Kattalar huzurida kamroq gapirish kerak.

Cahil insanlara söz anlatmak zordur.

Johillarga gap tushuntirish qiyin.

Yerinde ve zamanında konuşmak gerekir.

Inson o‘z vaqtida va o‘z joyida gapirishi kerak.

Konuşmayan sessiz insanlardan çekinmek gerekir.

Gapirmaydigan jim odamlardan ehtiyot bo‘lish kerak.

Çok konuşan insan çok yalan söyler.

Ko‘p gapiradigan odamlar ko‘p yolg‘on gapirishadi.

Bir sözün nasıl söyleneceğini bilmek gerekir.

Soʻzni qanday aytishni bilish kerak.

Dil (konuşma), insanı kötülüklerden korur.

Nutq (til) insonni yomonlikdan saqlaydi.

Doğruyu söyleyen insanın başına her şey gelir.

Rost gapirgan odamning boshiga har balo keladi.

Bilgili insan az konuşur.

Bilimli odam kam gapiradi.

Hangi durumda olursan ol, doğruyu söylemelisin.

Qanday vaziyatda boʻlishingizdan qatʼi nazar, siz haqiqatni aytishingiz kerak.

Sıkıntısı, derdi olan insanlar az konuşur.

Qiyinchilik yoki qaygʻuga duchor boʻlgan odamlar kamroq gapiradilar.

Hatasız söz olmaz.

Xatosiz soʻz boʻlmas.

İnsan, ağzına her geleni söylememelidir.

Xayolga kelgan hamma narsani aytmaslik kerak.

Kötü söz sahibine aittir.

Yomon soʻzlar gapirgan odamga tegishlidir.

Yüksek sesle konuşmak, iknada etkili değildir.

Koʻndirishda baland ovozda gapirish samarali emas.

Sözün insanlar üzerindeki etkisi büyüktür.

Soʻzlar odamlarga katta taʼsir koʻrsatadi.

Sözünün eri olmak gerekir.

Inson oʻz soʻzining ustidan chiquvchi boʻlishi kerak.

Konuşurken güzel sözcükler seçmek gerekir.

Gapirayotganda yaxshi soʻzlarni tanlash kerak.

Güzel söze karşılık kötü söz söylenmez.

Yaxshi soʻzlarga javoban yomon soʻz ishlatmaslik kerak.

Konuşurken alçak gönüllü olmak gerekir.

Gapirayotganda kamtar boʻlishi kerak.

Birşeyi söylemekle o şey gerçekleşmez.

Biror narsani aytish uni amalga oshirish emas.

Konuşurken tutarlı olmak gerekir.

Gapirayotganda izchil boʻlishi kerak.

Uzun sözün insanlar üzerinde etkisi olmaz.

Uzun gaplar odamlarga taʼsir qilmaydi.

Aniqlangan maqollar orasida eng koʻp vaziyatda imkon qadar kamroq gapirish zarurligini va nutqning odamlarga turli nuqtayi nazardan ijobiy va salbiy taʼsiri boʻlishi mumkinligini taʼkidlaydi.

Masalan: *Bilgili insan az konuşur.*

Bilimli odam kam gapiradi.

Az konuşup çok iş yapmak gerekir.

Kamroq gapirish va koʻproq qilish kerak.

Az konuşmak gerekir.

Kamroq gapirish kerak.

Az konuşan saygı görür; çok konuşan hata yapar.

Kam gapiradiganlar hurmatga sazovor bo'ladi, ko'p gapiradiganlar xato qiladilar.

Shu bilan birga, insonlarning o'zaro muloqotining foydali taraflari, do'stlikning paydo bo'lishi, odamlarning yaxshi-yomonligini aniqlash imkonini berishi ta'kidlanadi:

Bilgi ve erdem sahibi insanlarla konuşmak gerekir.

Ilmli va fazilatli odamlar bilan gaplashish kerak.

İnsanlar; konuşarak birbirlerini daha iyi tanırlar.

Odamlar bir-birlarini gapirish orqali yaqinroq bilishadi.

Ayni paytda, har kim bilan, ayniqsa johil, nodon odamlar bilan gaplashmaslik uqti-
riladi:

Boş ere konuşmamak gerekir.

Bekor gapirmaslik kerak.

Herkesle konuşulmaz.

Hamma bilan gaplashmaslik kerak.

Cahil insanlara söz anlatmak zordur.

Johillarga gap anglatish qiyin.

Turk tilidagi nutq va so'zlashuv madaniyatiga boq'liq maqollarda bir-birini inkor etuvchi maqollar ham bor. Ba'zi maqollar rost gapirish kerakligi haqida nasihat bersa, boshqa maqollar: aksincha, hamma gapni aytaverish muammo bo'lishini, haqiqatni gapirgan odamning salbiy oqibatlarga duchor bo'lishini ifoda etadi:

Doğruyu söyleyen insanın başına her şey gelir.

Rost gapirgan odamning boshiga har balo keladi.

Hangi durumda olursan ol, doğruyu söylemelisin.

Qanday vaziyatda bo'lishingizdan qat'i nazar, siz haqiqatni aytishingiz kerak.

Demak, turk tilidagi nutq va so'zlashuv madaniyatiga bog'liq maqollarda bu mavzu bilan aloqador bir qator nasihatlar va ogohlantirishlar o'rta chiqadi. Oz gapirish, har kim bilan muloqot qilmaslik, aqlli insonlar bilan muloqotda bo'lish, kattalar bilan suhbatda kamtar bo'lish, bekorchi gaplarni gapirmaslik, mishmishlar tarqatmaslik, suhbat jarayonida so'zlarni tanlashda ehtiyot bo'lish, qisqa gapirish, o'zi bilmagan mavzularda gapirmaslik, aytgan gapini bajarish zarurligi, baland ovozda va kibrli gaplashmaslik, so'zlovchining kamtar, mutavoze bo'lmog'i lozimligi qayd etiladi. Ayni paytda xayolga kelgan har qanday gapning aytilishi salbiy natijalarga olib kelishiga ishora qilindi. Yuqorida keltirilgan maqollar ko'p gapiradigan odamdan xayr kelmasligi, ularning yolg'on gapirish ehtimoli borligiga diqqat qaratadi. Jamiyatda, artofimizdagi insonlarning bizning muomala madaniyatimizdan kelib chiqqan holda, bizga baho berishini unutmazlikka ishora qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aksan, Dođan. Türkçenin Gücü. İstanbul: Bilgi Ya yınevi, 1998.
2. Aksoy, Ömer Asım. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1995.
3. Elçin, Şükrü. Halk Edebiyatına Giriş. Ankara: Akçağ Yayinevi, 2001.
4. Püsküllüođlu, Ali. Türk Atasözleri Sözlüğü. Ankara: Arkadaş Yayinevi, 1995.
5. Saussure, Ferdinand. Genel Dilbilim Dersleri, (Çev: Berke Vardar). Ankara: Birey ve Toplum Ya- yınları, 1985.
6. Temizkan, Mehmet. “Dilin Manevî Mirası Durumundaki Atasözü ve Deyimle- rin Öğretimi Üzerine Bazı Deđerlendirmeler.” VI. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı. Ankara: 2008.
7. Yüksel, Ahmet Haluk. Genel İletişim. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2006.

Сералы Тлеубаев,
Южно-Казахстанский университет имени
М.Ауэзова д.филос.н., профессор

Вахобжан Рустамов,
и.о.профессора

Узбекский государственный институт искусств и культуры

ИГРОВАЯ КУЛЬТУРА В РАЗВИТИИ ТЮРКСКОГО ФОЛЬКЛОРНОГО ИСКУССТВА И СИНТЕЗ КАЗАХСКОГО И УЗБЕКСКОГО ФОЛЬКЛОРА

***Аннотация.** В статье рассматривается феномен игровой культуры как неотъемлемой части духовного наследия тюркских народов Центральной Азии, в частности казахов и узбеков. Автор акцентирует внимание на значении фольклора и традиционных игр как средства воспитания, сохранения культурной памяти и выражения этнической идентичности в условиях глобализации. Анализируются общие черты и различия фольклорных традиций двух народов, подчеркивается их взаимосвязь с мифологией, музыкой и устным народным творчеством. Особое внимание уделяется возможностям культурного синтеза и диалога через фольклор и игровую культуру. Работа подчеркивает важность сохранения и развития этих традиционных форм как источника духовных ценностей и коллективного самосознания.*

***Ключевые слова:** игровая культура, фольклор, тюркские народы, казахи, узбеки, духовное наследие, этническая идентичность, устное народное творчество, культурный диалог, традиционные игры*

***Abstract:** This article explores the phenomenon of play culture as an integral part of the spiritual heritage of Turkic peoples of Central Asia, particularly Kazakhs and Uzbeks. The author emphasizes the role of folklore and traditional games as essential tools for education, preservation of cultural memory, and expression of ethnic identity in the context of globalization. The study analyzes similarities and differences in the folklore traditions of both nations and highlights their interconnectedness with mythology, music, and oral creativity. Special attention is given to the potential for cultural dialogue and mutual enrichment through folklore and play culture. The article underscores the importance of preserving and developing these traditional forms as vital sources of spiritual values and collective consciousness.*

***Keywords:** play culture, folklore, Turkic peoples, Kazakhs, Uzbeks, spiritual heritage, ethnic identity, oral tradition, cultural dialogue, traditional games.*

Культурное наследие народов Центральной Азии представляет собой уникальное явление, отражающее богатую историческую, этническую и духовную палитру региона. В контексте глобализации и стремительного распространения массовой культуры особую актуальность приобретает вопрос сохранения и раз-

вития традиционных форм культурного самовыражения – в частности, фольклора и игровой культуры.

Игровая культура – это не просто способ развлечения, а важнейший компонент системы воспитания, передачи ценностей и коллективной памяти. В традициях тюркских народов – казахов и узбеков – фольклор и игры переплетены между собой, формируя целостную культурную систему, в которой мифология, музыка, устное народное творчество и традиционные соревнования играют фундаментальную роль.

Цель данной статьи – исследовать особенности игровой культуры как части духовного наследия тюркских народов, определить общие черты и различия казахского и узбекского фольклора, а также рассмотреть возможности их синтеза как инструмента культурного диалога и взаимного обогащения.

Фольклор – это произведения, распространяющиеся в форме простых слов, песен и танцев, кюев. Рассмотрено, что фольклорные произведения, окрашенные красивыми, художественными словами, становятся духовными ценностями, импровизируются, наглядно демонстрируют национальный характер фольклора. Духовная ценность, не изменяющая природную природу народа, это источник народных произведений, обобщение исторических песен, сказок, загадок, пословиц и поговорок, определение типологической классификации фольклора, феномена целостности народного фольклора. Богатое национальное наследие в виде устных сказаний, размышлений, устной поэзии, дающих представления о душе, мире, природе в народном познании, позволяет понять смысл понятия фольклор.

Игровая культура как элемент духовного наследия

Игровая культура включает в себя совокупность традиционных игр, соревнований и ритуалов, в которых отражаются социальные нормы, мировоззрение и ценности народа. В традиционных обществах игры выполняют целый ряд функций: они способствуют социализации, развивают физические и умственные способности, формируют чувство коллективизма и ответственности.

В казахской культуре особое место занимают такие игры, как «Асық ату» (метание косточек), «Көкпар» (командная борьба за тушу козла на лошадях), «Тоғыз құмалақ» (интеллектуальная настольная игра). У узбеков популярны «Чиллак», «Кураш» (борьба), а также различные виды песенно-игровых состязаний. Эти игры не только развлекали, но и обучали жизненно важным навыкам – ловкости, стратегии, уважению к сопернику.

Важно отметить, что игровая культура тесно связана с обрядами и праздниками, такими как Наурыз, где игры и состязания становятся способом выражения коллективной радости, сплочения и утверждения культурной идентичности.

Тюркское фольклорное искусство: общее и особенное

Фольклор тюркских народов – это живое хранилище знаний, обычаев и верований. Он охватывает широкий спектр жанров: эпосы (дастаны), легенды, сказки, пословицы и поговорки, песни, обрядовая поэзия.

Особенностью тюркского фольклора является глубокая связь с кочевым образом жизни, природой и понятием чести. Такие эпосы, как казахский «Кобланды

батыр» или узбекский «Алпамыш», воплощают идеалы героизма, справедливости, верности родине и семье.

В музыкальном фольклоре важную роль играют акыны, бахши, жырау – народные исполнители, которые не только передавали устные традиции, но и формировали мировоззрение народа. Их творчество объединяет элементы импровизации, поэзии, музыки и ритуала.

Фольклор также выполняет функцию межпоколенческой передачи – устные формы сохранения истории и морали обеспечивают культурную преемственность, особенно в условиях, когда письменная традиция развивалась сравнительно поздно.

Тюркское фольклорное искусство: общее и особенное

Фольклорное искусство тюркских народов представляет собой обширный и многослойный пласт нематериального культурного наследия, отражающий коллективное мировоззрение, исторический опыт, мифологическое мышление и нравственные ориентиры сообществ, формировавшихся на протяжении веков в Центральной Азии, на Кавказе, в Анатолии и Поволжье. Оно охватывает устные, музыкальные, драматические, а также обрядовые формы выражения.

Тюркский фольклор отличается богатством жанров: эпические повествования (дастаны), героические сказания, волшебные и бытовые сказки, легенды, предания, пословицы и поговорки, загадки, обрядовые песни, частушки, колыбельные, а также элементы театрализованных игр и выступлений. Несмотря на региональные особенности, в нём прослеживается целый ряд общих черт, формирующих единое фольклорное пространство тюркского мира.

1. Образ кочевника, воина и защитника рода.

Центральное место в эпосах тюркских народов занимает фигура батыра – храброго, справедливого и благородного героя, преданного своему народу, семье, земле. Такие образы мы находим в эпосах «Кобланды батыр» (казахи), «Алпамыш» (узбеки), «Манас» (кыргызы), «Коркут ата» (туркмены и азербайджанцы).

Эти произведения не просто литературные памятники, а коды культурной памяти, передающие представления о долге, чести, судьбе, родстве и духовных ориентирах. Герой часто выступает как посредник между миром живых и духов, как защитник сакрального порядка.

2. Мифологическое мышление и одушевлённая природа

Во фольклоре тюркских народов природа занимает особое место: реки, горы, деревья, животные наделяются душой и характером. Устные предания связывают природные явления с историческими событиями или судьбами героев. В сказаниях и легендах часто встречаются мифологические существа – айдахар (дракон), перизат (фея), жалмауз кемпир (ведьма), символизирующие силы хаоса, испытания или соблазна.

3. Устная передача и импровизация

Фольклор тюркских народов традиционно передавался устно, от поколения к поколению. Особая роль в этом принадлежала акынам, жырау, бахши, ашугам – народным сказителям, поэтам и певцам, часто обладавшим уникальными им-

провизационными способностями. В их исполнении эпосы могли меняться в зависимости от времени, аудитории и местных реалий, что обеспечивало живую эволюцию фольклорных текстов.

4. Синкретизм жанров

В тюркском фольклоре часто наблюдается синкретизм – объединение поэтического текста, музыки, жеста, ритуала. Например, обрядовые песни сопровождались ритмическими движениями или танцем, сказки включали музыкальные вставки, а эпические сказания могли исполняться под домбру или рубаб. Это делает фольклор многомерным, воспринимаемым не только рационально, но и чувственно, на уровне эмоционального опыта.

5. Функциональность фольклора

Традиционный фольклор выполнял множество функций: воспитательную (формирование норм поведения), коммуникативную (сплочение сообщества), информационную (сохранение истории), развлекательную, обрядовую (сопровождение жизненных циклов человека и праздников).

Несмотря на общность основ, фольклорные традиции у различных тюркских народов развивались в особых историко-культурных условиях, что привело к формированию уникальных черт.

Казахская фольклорная традиция во многом формировалась в условиях кочевого образа жизни. Это отразилось в высокой роли эпоса и жырауской традиции. Герои казахских эпосов – часто батыры, связанные с защитой родовых земель, сражающиеся за справедливость и честь. Значительное место занимают философские размышления, лирические монологи, дидактические поучения.

Жанровые особенности:

- Героические дастаны («Кобланды батыр», «Ер Таргын», «Алпамыс»);
- Лирические кюи (инструментальные пьесы на домбре);
- Загадки, поговорки, бата (благопожелания), терме (наставления в стихах).

Узбекский фольклор развивался на стыке кочевой и оседлой культур. На него сильно повлияли исламская культура, письменные традиции (связанные с развитием городов), а также персидская и арабская поэзия. Узбекские дастаны нередко включают элементы суфийской философии, морализаторские мотивы, выраженные в художественной форме.

Жанровые особенности:

- Богатый сказочный фонд с социальной и нравственной тематикой;
- Широкий спектр свадебных, похоронных и сезонных обрядовых песен;
- Особое внимание к жанру лирической народной песни – яшик и лапа.

В культурах башкир, татар, турок, азербайджанцев и других народов также наблюдаются схожие фольклорные структуры – эпосы, обрядовые песни, музыкальные импровизации. Однако важным становится влияние соседних культур: иранской, византийской, русской, что обогащает форму и тематику произведений.

Современное значение тюркского фольклора

В условиях цифровизации и глобального культурного обмена тюркский фольклор приобретает новые формы бытования. Современные исполнители исполь-

зуют фольклорные тексты и мотивы в поп-музыке, театре, кино. Молодёжные фестивали, образовательные платформы, YouTube-проекты и TikTok формируют новые способы передачи традиционного знания.

Однако при этом существует и опасность поверхностного или искажённого восприятия фольклора. Возникает задача – сохранить не только внешнюю форму, но и глубокий смысл фольклорных образов. Для этого необходимы научные исследования, программы культурной политики, а также поддержка традиционных носителей – акынов, жырау, сказителей, бахши.

Казахско-узбекский фольклор: сходства и различия

Казахский и узбекский фольклор имеют общие тюркские корни и схожую мифологическую структуру. Это объясняется как историческим взаимодействием, так и географической близостью. Тем не менее, каждый из этих фольклоров развивался в уникальном культурно-историческом контексте, что обусловило наличие различий.

Общие черты:

- Герои эпоса – идеализированные образы воинов и защитников народа.
- Природа выступает как одухотворённая сила, связанная с судьбой человека.
- Устная передача информации и коллективное исполнение.
- Присутствие традиционных образов – батыров, ведм, шаманов, духов-хранителей.

Различия:

- В узбекском фольклоре сильнее выражены элементы оседлой культуры (городская поэзия, суфийские мотивы).
- В казахской традиции больше эпического размаха и акцента на кочевую идентичность.
- Узбекский фольклор содержит больше лирических и бытовых жанров, казахский – героических и философских.

Таким образом, несмотря на различия, оба фольклора дополняют друг друга, раскрывая богатство тюркской духовной традиции.

Синтез фольклорных традиций как путь к культурному диалогу

В условиях современности синтез фольклорных форм представляет собой эффективный инструмент культурной дипломатии и укрепления межнационального диалога. Совместные фольклорные фестивали, этнографические экспедиции, образовательные проекты создают платформу для обмена опытом и взаимного обогащения культур.

Примером может служить Международный фестиваль тюркской культуры «Курылтай», где представлены фольклорные ансамбли из Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана и других стран. Также активно развиваются академические исследования, направленные на сравнительный анализ и реконструкцию общих фольклорных сюжетов.

Цифровизация также открывает новые горизонты: создание онлайн-архивов, мультимедийных коллекций, образовательных платформ с интеграцией казахского и узбекского фольклора способствует его популяризации среди молодёжи.

Заключение. Игровая культура и фольклор – неотъемлемые элементы духовного богатства народов, формирующие культурную устойчивость и национальное самосознание. В условиях глобализации и культурной стандартизации особую важность приобретает задача сохранения и развития этих форм.

Казахский и узбекский фольклор, обладая общими тюркскими корнями и богатым разнообразием, предоставляют уникальную возможность для культурного синтеза, укрепления межэтнических связей и создания единого тюркского культурного пространства.

В будущем необходимо продолжить исследования в этой области, поддерживать культурные инициативы, направленные на сохранение и переосмысление фольклорных традиций в контексте современности.

Использованные литературы:

1. Тлеубаев С.Ш. Танцевально-игровая культура (народов. Центральной Азии) Монография. – Москва: издательство «МГУКИ», 2013. – 87 с.
2. XX аср ўзбек фольклоршунослиги. Антология (20 th Century Uzbek Folklore Studies. Anthology) – составители и издатели: Ташкент, 2017. ISBN 978-9943-07-566-5.
3. Каскабасов С. Золотая Жила: Очерки о фольклоре и духовной культуре Казахстана – Художественная Литература, 2010. 686, [1] с. ил.; 21. – ISBN 978-5-280-03502-7.

Сералы Тлеубаев,
д.филос.н., профессор

Балжан Тлеубаева,
к.п.н., доцент

Есилбек Бимурзаев,
старший преподаватель

Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова

СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАЗАХСКОГО ФОЛЬКЛОРА В КОНТЕКСТЕ ТЮРКСКОЙ И МИРОВОЙ ФОЛЬКЛОРНОЙ ТРАДИЦИИ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности казахского фольклора в сравнении с фольклором тюркских и мировых народов. Показаны как универсальные мотивы и архетипы, присущие разным культурам, так и уникальные особенности казахской традиции. Акцент сделан на эпической, музыкальной и ритуальной составляющей. Актуальность исследования обоснована необходимостью сохранения национальной идентичности в условиях глобализации. Проведен сравнительно-типологический анализ, выявлены как точки пересечения, так и специфика казахского фольклора. Сделан вывод о значимости межкультурного диалога и научного осмысления фольклора как живого носителя культурной памяти.

Ключевые слова: казахский фольклор, тюркские народы, эпос, устная традиция, архетипы, межкультурный анализ, национальная идентичность, фольклористика

Abstract: This article examines the features of Kazakh folklore in comparison with the folklore of Turkic and world peoples. Both universal motifs and archetypes common to different cultures, as well as unique characteristics of the Kazakh tradition, are highlighted. Special attention is given to the epic, musical, and ritual components of folklore. The relevance of the study is justified by the need to preserve national identity in the context of globalization. A comparative-typological analysis was conducted, revealing points of convergence as well as the specificity of Kazakh folklore. The article concludes on the importance of intercultural dialogue and the scholarly understanding of folklore as a living bearer of cultural memory.

Keywords: Kazakh folklore, Turkic peoples, epic, oral tradition, archetypes, intercultural analysis, national identity, folkloristics.

Фольклор – это неотъемлемая часть духовной культуры народа, хранящая исторический опыт, мировоззрение и нравственные ориентиры. Он формировался веками, передавался устно от поколения к поколению и охватывает сказания, легенды, эпосы, пословицы, обряды, музыку и танцы. В условиях культурной глобализации и быстрой модернизации возникает острая необходимость в науч-

ном осмыслении и сохранении фольклорного наследия. Сравнительное изучение казахского фольклора с фольклором тюркских и мировых народов позволяет не только лучше понять казахскую культурную модель, но и увидеть общие человеческие корни в различных культурах.

Казахский и узбекский фольклор, несмотря на свои региональные особенности, имеют общую тюркскую основу, сформированную в рамках кочевой и оседлой культур. Эти два типа цивилизационного уклада – кочевой у казахов и оседлый у узбеков – определили ключевые различия в фольклорных сюжетах, формах исполнения и мировоззренческих установках.

Эпос и героическая традиция

- В казахском фольклоре эпос (дастаны) развивается преимущественно в контексте кочевой свободы, одиночного героя, близости к природе. Примеры – «Кобланды батыр», «Ер Таргын».

- В узбекской традиции эпосы, такие как «Алпамыш» и «Гуруклы», более социально ориентированы, в них сильнее прослеживаются коллективные ценности, семейная и племенная солидарность.

Оба народа имеют общий эпос «Алпамыс», но в каждой традиции он имеет свои отличия: в казахской версии герой более свободен и независим, в то время как в узбекской – его действия тесно связаны с семьёй, обществом, религиозными мотивами.

Актуальность и научная новизна

Актуальность исследования обусловлена процессами глобализации, в которых происходит размывание национальных границ, в том числе культурных. В этих условиях фольклор становится важнейшим средством сохранения культурной идентичности и исторической памяти. Научная новизна статьи заключается в сравнительно-типологическом подходе к казахскому фольклору в контексте тюркского культурного пространства и мирового фольклористического наследия. Осмысление казахского фольклора через призму межкультурного анализа открывает новые пути для интерпретации национальной традиции в глобальном культурном дискурсе.

Методология исследования

В исследовании использованы следующие методы:

- Сравнительно-исторический метод – для выявления сходств и различий между фольклорными традициями;
- Типологический анализ – для выделения общих структурных и мотивных элементов;
- Интерпретационный метод – для осмысления символики и архетипов;
- Культурологический подход – для понимания роли фольклора как элемента национальной самоидентификации.

Источниковую базу составили образцы казахского, кыргызского, узбекского, татарского, славянского, западноевропейского, африканского и восточноазиатского фольклора.

Основная часть

1. Общие черты казахского и тюркского фольклора

Казахский фольклор тесно связан с фольклорными традициями тюркского мира. Это выражается в следующих аспектах:

- Героический эпос – «Кобланды батыр», «Алпамыс», «Ер Таргын» имеют структуру и мотивы, сходные с эпосами у кыргызов («Манас»), узбеков, туркменов;
- Кочевой стиль мышления – отражён в мотивах странствий, природы, цикличности жизни;
- Шаманские элементы и культ предков – связаны с древнетюркскими религиозными представлениями;
- Импровизационная поэзия – акыны и жырау перекликаются с ашугами (Азербайджан), бахшы (Туркменистан), манасчи (Кыргызстан).

2. Сравнение с фольклором других народов мира

Казахский фольклор демонстрирует как универсальные, так и уникальные черты в сравнении с мировыми фольклорными традициями:

- Универсальные мотивы:
 - о борьба добра и зла;
 - о магические помощники;
 - о путешествие героя;
 - о родовые конфликты.
- Символика природы и животных – культ волка, орла, коня, как в кельтском, монгольском и славянском фольклоре.
- Обрядовые и календарные праздники:
 - о Наурыз (Казахстан) ↔ Масленица (Россия), Белтайн (Кельты), Ханамидзуэ (Япония) – весеннее обновление.
- Музыкальные формы:
 - о Кобыз (Казахи) ↔ Лира (Греки), Гусли (Славяне), Варган (Сибирские и северные народы).

3. Уникальные особенности казахского фольклора

- Степной эпос – тесная связь с природой, открытым пространством, свободой;
- Развитая система жырау и акынов – устная импровизация, философско-поэтический стиль;
- Образность и аллегория – сильная метафоричность языка;
- Эпосы длительного исполнения – жырау могли петь поэмы часами, в сопровождении домбры.

Сравнительный анализ узбекского фольклора с казахским фольклором

1. Музыкально-поэтическая культура

- Казахи имеют развитый институт жырау и акынов – поэтов-импровизаторов, исполняющих философские размышления, исторические предания под домбру.
- У узбеков центральное место занимает бакши (народный певец и сказитель), часто сопровождающий пение на дутаре. Также важную роль играет макаmaticеская музыкальная система, более сложная и академичная.

2. Мифология и символизм

- Казахский фольклор опирается на шаманские, тенгрианские корни, где природа одушевлена: ветер, огонь, земля, волк, конь – сакральные символы.
- В узбекском фольклоре присутствует исламизированный фольклор, с более выраженной морализаторской функцией, часто основанной на хадисах, легендах о пророках, суфийских притчах.

3. Сказки и бытовой фольклор

- У казахов популярны бытовые сказки о смекалке, выживании в степи, взаимоотношениях с природой (например, сказки о лисе, верблюде, волке).
- У узбеков преобладают городские сказки, часто с юмористическим или назидательным содержанием, герои – купцы, ремесленники, мудрецы. Популярен образ Насреддина Ходжи, символа народной мудрости и иронии.

4. Ритуалы и обряды

- Казахский обрядовый фольклор включает обряды связанные с рождением (шілдехан), браком (қыз ұзату), поминками (жөктау), где большая роль отводится песням, причитаниям, импровизациям.
- У узбеков ритуалы имеют более фиксированный канон – музыкально-поэтические формы чаще исполняются ансамблями, с танцами (бахор, само), что говорит о более оседлой и урбанизированной традиции.

Результаты исследования

- Казахский фольклор, сохраняя корни тюркской общности, одновременно имеет уникальную форму выражения и философию.
- Он является своеобразным мостом между Востоком и Западом, между кочевым мировоззрением и современными культурными тенденциями.
- Фольклор как культурный код народа актуален и сегодня: он используется в образовании, литературе, театре, кино, современных медиа.
- Сравнительный анализ помогает увидеть, как схожие архетипы и мотивы трансформировались в разных культурных условиях.

Выводы

1. Казахский фольклор представляет собой богатую и самобытную часть мирового культурного наследия, сохранившую черты тюркской духовности и менталитета.
2. Сравнительный анализ выявил общие типологические черты с фольклором как тюркских, так и неродственных народов, что говорит об универсальности человеческого опыта.
3. Фольклор – это живой организм, который адаптируется к изменениям эпохи, сохраняя при этом свою суть.
4. В современных условиях изучение и популяризация фольклора способствуют укреплению национального самосознания, развитию межкультурного диалога и воспитанию толерантности.

Использованная литература:

1. The Cradle of Creativity – Seit Kaskabasov. Исследование шедевров казахского фольклора: исторические песни, легенды, басни и др.
2. Г. Акжолова «Kazakh Folk Tales» – сборник народных казахских сказок
3. «Kazakh Myths» – книга, в которой собраны казахские мифы, легенды, существа из демологии и др.
4. Uzbek Folklore – М. Сулейманов, изд-во Namangan, 2016 – основные жанры, мотивы, формы. internationaljournals.co.in
5. «The Revival of Folklore Elements in XX Century Uzbek Literature» – Шахло Якубова, статья-конференция, анализ того, как элементы фольклора адаптируются в узбекской литературе XX века. zenodo.org

Ольга Щербакова,
кандидат педагогических наук, профессор,
ФГБОУ ВО «Алтайский государственный институт культуры»,
Барнаул, Россия

**ВАРИАНТЫ ЛИРИЧЕСКОЙ ПЕСНИ
«ЧЕРНА ЯГОДА-СМОРОДИНА»
В СЁЛАХ СТАРООБРЯДЦЕВ-КЕРЖАКОВ АЛТАЙСКОГО КРАЯ**

***Аннотация.** В статье на основе сравнительного анализа фольклорных материалов исследователей регионального фольклора рассматриваются варианты лирической песни «Чёрна ягода-смородина», бытующей в певческой традиции старообрядцев-кержаков сёл Воробьево Шипуновского района и Сибирячиха Солонешенского района Алтайского края. Раскрываются особенности музыкально-поэтического языка песен.*

***Ключевые слова:** фольклор, старообрядцы-кержаки, лирическая песня «Чёрна ягода-смородина», Алтайский край, песенные варианты.*

***Abstract.** Using a comparative analysis of folklore materials from regional folklore researchers, this article examines variations of the lyrical song “Black Berry-Currant” which is common in the singing tradition of the Kerzhak-Old Believers of the villages of Vorobyeyev, Shipunovsky District, and Sibiryachikha, Soloneshensky District, Altai Region. The musical and poetic language of the songs is revealed.*

***Key words:** folklore, Old Believers-Kerzhaks, lyrical song “Black berry-currant”, Altai region, song variants.*

Этнокультурная группа старообрядцев-кержаков, проживает на Алтае со второй половины XVIII века. В слове «кержак» закреплено географическое название одного из центров русского старообрядчества – монастыря Макарьев-Желтоводский на левом берегу Волги близ устья реки Керженец Нижегородской губернии.

После церковной реформы патриарха Никона (1653 г.), гонений на старообрядцев и разгрома их скитов, старообрядцы стали уходить вглубь территории России – на Урал, в Сибирь и Дальний Восток. На Алтае кержаки селились как в степной части региона, так в горах и предгорьях. Жили старообрядцы замкнуто, обособлено. Являясь старожилами края, они противопоставляли себя более поздним российским переселенцам. Кержаки строго соблюдали религиозные правила, сохраняли традиционные семейные устои, певческую культуру. В XX в. в результате социокультурных преобразований советского государства кержаки ассимилировались с другими русскими поселенцами края, а изменившийся уклад жизни обусловил постепенное угасание традиционной народной культуры. В настоящее время потомки кержаков помнят историю своих предков. Всё больше людей старшего и среднего возраста возвращаются к старообрядческой родительской вере.

Благодаря фиксации фольклорных образцов в период 1960-2010-х гг. исследователями О.А. Абрамовой, В.И. Бодровой, Л. П. Маховой, В.М. Щуровым, мы имеем возможность услышать песни кержаков в аутентичном звучании бытовых певческих групп, сравнить песенный репертуар кержацких сел и выявить особенности звучания песен.

В репертуаре певческих групп кержаков Алтая жанровый состав русского музыкального фольклора был представлен неравнозначно. Основу жанровой системы составляла необрядовая лирика разных историко-возрастных стилрообрядческих сел истических пластов: ранние протяжные и поздние лирические песни, рекрутские, воинские лирические и походные, из обрядовых – свадебные, из песен с движением – хороводные, круговые, вечёрочные. Отсутствовали в традиционной культуре календарные жанры, что объясняется религиозными устоями старообрядцев.

Как показывает анализ общерегионального репертуара старообрядцев Алтая, только в двух селах проживания старообрядцев-кержаков – селе Воробьево Шипуновского района, находящемся в степной зоне Алтайского края, и предгорном селе Сибирячиха Солонешенского района записана лирическая песня «Чёрна ягода-смородина». Нотации этой песни представлены в изданиях О. А. Абрамовой (1; 2) и О.С. Щербаковой (3). Аудиозаписи всех вариантов песни и их расшифровки имеются в архивной коллекции автора статьи.

Рассмотрим варианты песни, записанные в:

- селе Воробьево Шипуновского района:
 - запись Л. В. Бельковой в 1979 году, расшифровка Е. Осиповой;
 - запись В. Дятлова в 1990 году, расшифровка А. Яговец, О.С. Щербаковой (Пример 1);
 - запись О. А. Абрамовой в 1996 году, расшифровка О.А. Абрамовой;
- с. Сибирячиха Солонешенского района:
 - запись О. А. Абрамовой в 1986 году, расшифровка О.А. Абрамовой;
 - запись Л. А. Шадринной и Н. В. Жуминовой в 2003 году, расшифровка О.С. Щербаковой (Пример 2).

Отметим, что в каждом селе фольклорные записи выполнены с разницей 13 – 16 лет, что позволяет судить об их хорошей сохранности в бытовых певческих группах в конце XX в. (с. Воробьево), и даже в первом десятилетии XXI в. (с. Сибирячиха).

В содержании песни в форме ответа на вопрос идет рассказ о черной ягоде-смородине, которая «весной взошла, летом выросла, по зорям цвела, к солнышку вызрела»; «молодую споломало, по чисту полю разбросало».

Композиция песни представлена в виде диалога. Рассматривая формообразование, можно отметить, что музыкальная мысль напева оформляется в рамках строфической формы, содержащей два предложения, то есть композиционные формы строфы согласуются с общерусскими нормами, типичными для жанра лирических песен.

Музыкально-поэтическая форма всех вариантов песни строфическая четырехстрочная, за исключением первой запевной строфы воробьевского варианта, который имеет двухстрочную форму в записи Л.В. Бельковой и трехстрочную в записи В.Е. Дятлова.

Форма напева $A(a+b) + B(c+d)$.

Форма текста $A(a+b) + B(c+c1)$.

Воробьевский вариант в записи Л.В. Бельковой содержит 5 строф, в записи В.Е. Дятлова – 3 строфы, в записи О.А. Абрамовой – 7 строф; Солонешенский вариант в записи О.А. Абрамовой – 3 строфы (без первых двух), в записи Л.А. Шадринной и Н.В. Жуминовой – 6 строф.

Приведём полные текстовые версии песен, где жирным шрифтом выделены тексты, отсутствующие в других вариантах.

Текст песни, записанный в с. Воробьево Шипуновского района.

запись Л. В. Бельковой в 1979 году	запись О. А. Абрамовой в 1996 году
1. Чер(ы)на, да, яг(ы)д(ы)ка ли, да, сморо... Ох(ы), все сморо... смородинка. 2. Все смородинка, ты ког(ы)да, Ка(я)гда ли, да, взошла, Да ле, ка(я)... когда вый... Ох(ы), когда вый... да выросла? 3. Когда выросла? Я в весну, Ое, да ле, да, взошла, Да ле, ле(е)(э)том вый... Ох(ы), летом вый... да(е) выросла. 4. Летом вызрела, по зорям, Там(ы) то ли, да, цвела, Да ле, к со(ё)(о)нцу вый... Ох(ы), к сон(ы)цу вый... да(е) вызрела. 5. К солнцу вызрела, молоду, Молоду.. ую да ли да меня Да ле, всё тол(и)ка, споло ... Ох(ы) всё сполой... споломало.	1. Чер(ы)на, да, яг(ы)д(ы)ка ли, да, сморо... Ох(ы), все сморо... смородинка. 2. Все смородинка, ты ког(ы)да, Ка(я)гда ли, да, взошла, Да ле, ка(я)... когда вый... Ох(ы), когда вый... да выросла? 3. Когда выросла? Я в весну, Ое, да ле, да, взошла, Да ле, ле(е)(э)том вый... Ох(ы), летом вый... да(е) выросла. 4. Летом вызрела, по зорям, Там(ы) то ли, да, цвела, Да ле, к со(ё)(о)нцу вый... Ох(ы), к сон(ы)цу вый... да(е) вызрела. 5. К солнцу вызрела, молоду, Молоду.. ую да ли да меня Да ле, всё тол(и)ка, споло ... Ох(ы) всё сполой... споломало.
	6. Всё споломало, По щис(ы)ту, оё та ли полю, Да ли, все тол(и)ко, разбросало. 7. Все разбросало. Молодой та ли, да, солдат Ох(ы), на щасах(ы), да, стоял Неприятеля стрелял (<i>договорили</i>)

В записи В. Е. Дятлова, осуществленной в 1990 г. содержится лишь три строфы:

1. Чер(ы)на, да, яг(ы)дка ли, да, сморо...

Ох(ы) все ли да сморо...

Ох(ы) все сморо... смородинка.

2. Все смородинка, ты когда,
 А я, да ле, да, взошла,
 Да ле, ка(я)... когда вы...
 Ох(ы) когда вый... да(е) выросла?
 3. Когда выросла? Я в весну,
 Ох(ы), да ле, да, взошла,
 Да ле, ле(е)(э)том вый...
 Ох(ы) летом вый... да(е) выросла.

Приведём текст песни, записанный в селе Сибирячиха Солонешенского района.

запись О. А. Абрамовой в 1986 году	запись Л. А. Шадринной и Н. В. Жуминовой в 2003 году
<i>Начальные строфы отсутствуют</i>	1. Черна ягода – смородина, Ой, да, ты когда(я) – то(я) ли росла, да ле, Ко(я)гда вы(й)... да, Когда вы(э)росла? 2. Когда вы(э)росла? Ой, да, я весной – то(я) ли росла, да ле, Летом вы... да, Летом вы(э)росла. 3. Ой, да, летом выросла. Ой, да, по зоря(а)м(ы) – то(я) ли цвела, да ле, К сол(ы)нушку вы(й)... да, К солнцу вы(э)зрела.
1. К солнцу вызрела, Ох, да, зеленёханька(я) ли была, да ле, Вся споло... да, Вся споло... споломана. 2. Все спо... споломана. Ох, да, при пути – то(я) ли была, да ле, Во поле стоя... Во поле стоя... стояла.	4. Ох, к солнцу вызрела. Ох, да там(ы) шли-то-прошли, да ле, Три полка, Три полка солдат. 5. Ох, три полка Ой, да, три полка-то(я) ли солдат, да ле, Молодых, да, Молодых наших ребят. 6. Молодых наших ребят. Как один солдат Богу молится. Богу молится, домой просится.

Как видим, финальные строфы текста воробьевского варианта записи О.А. Абрамовой содержат строки о молодом солдате, который «на щасах(ы) стоял, неприятеля стрелял», а в сибирячихинском варианте, записанном А. Шадринной и Н.В. Жуминовой, наблюдается процесс контаминации – присоединения в финале текста песни общерусского репертуара «Ой, да ты, калинушка» из («Ох, да там(ы) шли-то-прошли, да ле, / Три полка солдат/ Молодых наших ребят /Как один солдат Богу молится/... домой просится»).

Диалектной основой песенного исполнения является акающий говор (ягода – ягада, смородина – смародина, росла – расла, по зорям – по зарямы) к диалектным

нормам следует отнести произнесение вместо согласной «ц» – звука «с» (цвела – «свела»), вместо «ч» – «щ» (чисту поля – «щисту поля»).

В песенное исполнение всех групп изобилует огласовками согласных (там(ы), ох(ы), шис(ы)ту) и вставных гласных звуков, то есть, вокализируется гласный звук (я), (э) и согласный звук гласной (ы): *когда-то – **когда(я)-то(я)**, выросла – **вы(э)росла**, по зорям-то – **по зор(я-а)м(ы)-то(я)**, к солнышку – к сол(ы)нушку*

Имеются вставные междометия, словообрывы и словоразрывы, которые сопровождаются паузированием во всех голосах напева: «когда вы(й)... да, – когда вы(э)росла», «к сол(ы)нушку вы(й)... да, – к солнцу вы(э)зрела», «вся споло... споломана».

Из средств художественной выразительности в поэтическом тексте песни встречаются уменьшительно-ласкательные суффиксы: «смородинка», «к сол(ы)нушку», «зеленёханька(я)».

Строфы всех песенных вариантов имеют цепную форму, при которой последняя строка предыдущей строфы является запевом следующей строфы.

1. Черна ягода – смородина,
Ой, да, ты когда(я) – то(я) ли росла, да ле,
Ко(я)гда вы(й)... да,
Когда вы(э)росла?
2. Когда вы(э)росла?

Ой, да, я весной – то(я) ли росла, да ле,
Летом вы... да,
Летом вы(э)росла.

Из средств музыкальной выразительности отметим следующие. Для всех вариантов песни характерен широкообъемный диатонический лад минорного наклонения с основным устоем на:

- f^{is} и относительным устоем на А (запись Л.В. Бельковой в с. Воробьев;
- е и относительным устоем на G (запись в.Е.. Дятлова в с. Воробьево);
- des и относительным устоем на F (запись О. А. Абрамовой в с. Сибирячиха
- f и относительным устоем на As (запись Л. А. Шадринной и Н. В. Жуминовой в с. Сибирячиха)

То есть, во всех вариантах песни имеется параллельная ладовая миноромажорная окраска.

В мелодике песни сочетается декламационная и малораспевная подача текста.

Метр вариантов песни постоянный, с размером 2/4 или 4/4). Ритмическая организация основана на равном слоговом ритме с эпизодическим пунктиром. Преобладает движение ровными четвертными длительностями.

В основе партитуры песни лежит ленточный терцовый тип многоголосия с эпизодическим возникновением трехголосных созвучий. В исполнительской партитуре ведущая роль принадлежит нижнему голосу, который в запеве очерчивает контур напева и ведет основной мелодический напев. Верхний подголосок поддерживает основной напев, в основном в терцию, временами расходясь на квартовые, квинтовые интервальные созвучия и обязательно приходя

в октавный унисон «на выносах» – в серединной каденции и в заключение строф. Тесситура исполнения всех песен примерно одинакова

Каждую строфу предваряет сольный запев, повторяющий текст последнего полустигмы предыдущей строфы, а музыкальный материал сольного запева переходит в хоровой раздел.

Варианты песни «Чёрна ягодка-смородинка», записанные и Л.В.Бельковой и В.Е. Дятловым в с. Воробьево Шипуновского района, начиная со второй строфы песни очень схожи. Разница наблюдается:

а) в количестве представленных строф;

б) в композиционном строении запевных (первых) песенных строф. В первом варианте первая строфа имеет двухстрочную структуру, во втором – трехстрочную;

в) в мелодике сольных запевов. В варианте записи В. Дятлова а именно в запеве первой строфы, присутствует признак дорийского лада – шестая повышенная ступень – *cis* относительно главного устоя Е. В варианте, записанном Л.В. Бельковой, сольный запев начинается с квинтового тона, который разрешается в относительный устой на А.

Из всех записанных версий песни «Чёрна ягода-смородина», наиболее выразительным по музыкально-поэтическому языку является вариант, записанный А. Шадриной и Н.В. Жуминовой в с. Сибирячиха Солонешенского района Алтайского края.

Таким образом, анализ вариантов лирической песни «Черна ягода-смородина», бытующий в селах проживания старообрядцев-кержаков – Воробьево Шипуновского района и Сибирячиха Солонешенского района Алтайского края выявил, что все варианты песни имеют единый сюжет, очень схожий текст, композиционное и ладово-гармоническое строение строф, единые средства художественной и музыкальной выразительности. К этому добавим схожие тесситурные и условия и темп исполнения. Все это вместе говорит о единой корневой основе бытования песни «Черна ягода-смородина» в певческой традиции старообрядцев-кержаков, возможно, даже допереселенческого периода их проживания на Нижегородчине.

Пример 1.

Одна Все

1. Чёр- (о)- р(ы)-на, да, я... гыд- ка ли, да смо- ро..., о- х(ы),

5

Одна

всё ли, да смо- ро..., о- х(ы), всё смо- ро(й)...смо-ро-дин- ка. 2. Всё смо-

11

Все

ро- дин- ка. Ты ког- да... (а- я), да- ли, та взош-ла, да-ли.

15

Одна

ко- (я- а)- гда вы..., о- х(ы), ког- да вы(й)... да, вы-рос- ла? 3. - Ког-да

20

Все

вы- рос-ла? - Я вес- но..., о- й, та- ли, да взош-ла, да-ли,

24

ле- (с)- том вы... о- х(ы), ле- том вы(й)... да. вы- рос- ла.

Пример 2.

♩ = 72

Одна Все

1. Чёр-на я-го-да-смо-ро-ди - на. Ох да, ты ког-да - (я) - то(я) ли рос - ла, да ле,

ко - (я)-гда вы(й)... да ле, ког - да вы - (с - э) - рос - ла.

Одна Все

2. Ког-да вы - рос - ла. Ой да, я вес - ной - то ли рос - ла, да ле,

ле - том вы..., да ле, ле - том вы - (э) - рос - ла.

Одна Все

3. Ой да ле-том вырос - ла. Ой да, по зо - ря-(я-а)-мы-то я ли све - ла, да ле,

к со-л(ы)-нуш-ку вый..., да, к солн - цу вы - (э) - зре - ла.

Использованная литература:

1. Абрамова О.А. Русская традиционная народная культура села Воробьево Шипуновского района Алтайского края / Материалы фольклорных экспедиций. Вып. 3. – Барнаул: ДЮФЦ «Песнохорки», 1999. – 81 с.
2. Абрамова О.А. Традиционная народная культура «поляков»-староверов села Сибирячиха Солонешенского района Алтайского края / Материалы фольклорных экспедиций. Вып. 1. – Барнаул: ДЮФЦ «Песнохорки», 1999. – 125с.
3. Щербакова О. С., Ю. В. Шадрина Традиционные песни села Сибирячиха Солонешенского района Алтайского края: учебно-методическое пособие для студентов высших учебных заведений культуры и искусств по специальности 071301 «Народное художественное творчество». – Барнаул: Изд-во АлтГАКИ, 2011. – 121 с.

Алсу Еникеева,
*профессор кафедры этнохудожественного творчества и музыкального
образования Казанского государственного института культуры, кандидат
педагогических наук*

ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРЫ ТЮРКСКИХ И ИРАНСКИХ МУСУЛЬМАНСКИХ НАРОДОВ, НА ПРОИСХОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТРАДИЦИЙ ДУХОВНЫХ ПЕСНОПЕНИЙ ТАТАР

Аннотация. В статье рассматриваются исторические, культурные и религиозные предпосылки формирования татарских духовных песнопений – баитов, мунаджатов и зикров, являющихся важной частью традиционной музыкальной культуры татарского народа. Автор подробно описывает влияние тюркских и иранских мусульманских народов на развитие татарской музыкальной и поэтической традиции, начиная с периода Волжской Булгарии (VIII–X вв.) и Казанского ханства. Особое внимание уделяется роли Ислама в становлении духовных жанров и их сохранению в народной среде в условиях советского времени, а также современному процессу возрождения этих традиций в творчестве фольклорных ансамблей Татарстана – «Ак калфак» и «Жомга көн». В работе отмечается вклад исследователя Геннадия Макарова в изучение и популяризацию духовных песнопений татар.

Ключевые слова: татары, Волжская Булгария, Ислам, Казанское ханство, духовные песнопения, баит, мунаджат, зикр, суфизм, татарская музыкальная культура, Геннадий Макаров, этнокультура.

Abstract: The article examines the historical, cultural, and religious prerequisites for the formation of Tatar spiritual chants – baits, munajats, and zikrs, which constitute an important part of the traditional musical culture of the Tatar people. The author provides a detailed description of the influence of Turkic and Iranian Muslim peoples on the development of Tatar musical and poetic traditions, starting from the period of Volga Bulgaria (8th–10th centuries) and the Kazan Khanate. Particular attention is paid to the role of Islam in the establishment of spiritual genres and their preservation within folk culture during the Soviet era, as well as the modern revival of these traditions in the creative works of Tatarstan's folklore ensembles – Ak Kalpak and Jomga Kөн. The paper also highlights the contribution of the researcher Gennady Makarov to the study and popularization of Tatar spiritual singing.

Keywords: Tatars, Volga Bulgaria, Islam, Kazan Khanate, spiritual chants, bait, munajat, zikr, Sufism, Tatar musical culture, Gennady Makarov, ethnoculture.

Татары это тюркский этнос, исповедующий Ислам, являющийся вторым по численности народом России и имеющим административное образование, имеющее название Республика Татарстан.

Предками татар считаются болгары, которые поселились на берегах реки Итиль (сегодня Волга) в VIII веке нашей эры и образовали государство Волжская

Булгария. Следующим названием государства в XV-XVI веках было Казанское ханство с центром в городе Казань, которая и по ныне является столицей Республики Татарстан.

На формирование и развитие культуры татар оказали в древности и в средневековье тюркские и иранские мусульманские народы. Ислам в Волжскую Булгарию проник благодаря торговле со странами Средней Азии и Ближнего Востока. Известно, что болгарский царь Алмуш написал письмо арабскому халифу Джафару аль-Муктадиру с просьбой прислать людей для распространения и изучения Ислама среди болгарского народа. В 921 году из столицы Арабского халифата, города Багдада, в северную страну было направлено большое посольство с письмом от самого халифа. Секретарем посольства был назначен Ахмед Ибн Фадлан, который оставил подробный отчет о своем путешествии. В состав посольства входили знатоки мусульманского права и религиозные учителя. Их задачей было ввести в болгарском царстве не только Ислам, но и мусульманские традиции [3, 8].

Ислам как религия в Волжской Булгарии был известен еще до прихода багдадского посольства. Однако официально датой принятия ислама Волжской Булгарией считается 922 год.

С приходом Ислама к Булгарам пришла классическая культура цивилизованного Востока, которая ознаменовала средневековую культуру татар, которая позже получила название «кадим сэнгать» – «старое искусство». Оно полнокровно развивалось при дворах феодальной знати татарских ханов. С середины XVI века и приблизительно до конца XIX века традиции этого искусства продолжали существовать в среде татарской сельской интеллигенции, учёных, учителей и служителей духовенства, а также в обителях суфиев. В большинстве случаев это были люди, получившие образование в культурных центрах мусульманских стран Среднего, Ближнего Востока, а так позже в Бухаре в Узбекистане.

Под влиянием тюркских и иранских мусульманских народов сформировались и музыкально фольклорные традиции татар. Духовные песнопения или «иләхи» относятся к лиро-эпическому жанру татарской традиционной музыкальной культуры. У татар эти произведения носят такие же названия как и у тюркских и иранских мусульманских народов. Это касыды, мунаджаты, зикры, имеющие прямое отношения к суфиям-дервишам. Данные произведения имели классические восточные ритмы и как у тюркских и иранских народов исполнялись у татар под аккомпанемент традиционных восточных музыкальных инструментов: *струнных* танбур, думбра, ударного дэф, татарского духового инструмента курай.

Одно из первых упоминаний о мунаджате мы находим в поэме 16 века «Нурисодур» («Лучи души») татарского поэта первой половины XVI века Мухамедияра в разделе «Рассказ Мусы» [2, 11].

Произведения лиро-эпического жанра татарской традиционной музыкальной культуры имели особое место в жизни татарского народа, но испытало жестокие гонения во времена Советской власти.

Сегодня в изучение баитов, мунаджатов, зикров огромный вклад вносит учёный-фольклорист. Геннадий Макаров – большой энтузиаст возрождения татар-

ской народной песенной культуры и традиционных музыкальных инструментов. Ученый относит религиозные жанры к татарскому классическому средневековому наследию и использует макамный стиль классической музыки, более свойственный, по его мнению, старинным образцам. Собранные им духовные песнопения татар представлены с нотными записями в книге: «Дэрвишлэрнен сохбатендэ: бэетлэр хэм монэжэтлэр» («В беседах дервишей: байты и мунаджаты»).

Наряду с классическими восточными ритмами и мелодиями татарские духовные песнопения сформировались под влиянием древних Волго-Уральских тюркских традиций, татарского пентатонического звукоряда и приобрели свою самобытность [1, 3].

Баит – это лиро-эпический жанр татарского фольклора, возникший в период Болгарского государства и постоянно совершенствовавшийся в течение многих веков, вбирая в себя лучшие традиции устного народного творчества и письменной поэзии [4, 8].

Байты подразделяются на военно-исторические, о положении народа, байты о судьбах женщин, байты о борьбе за землю и волю.

По своему общему характеру байты военных лет можно разделить на две группы: лиро-эпические и лирические.

«Баит» – народное творчество лиро-эпического жанра татарской традиционной музыкальной культуры. «Баит» передавался из поколения в поколение, вбирая содержание переживания, думы, тревоги наших далеких предков. Байты актуальны и в настоящее время, так как воспевают родной край, дружбу, необходимость уважения и почитания религии предков [4, 8].

«Мунаджат» (от арабского буквально) беседа о сокровенном, обращение, мольба к Аллаху о спасении – лирический жанр восточной, в том числе татарской литературы, музыки и фольклора. Мунаджаты тоже относятся к лиро-эпическому жанру татарской традиционной музыкальной культуры [2, 11].

В тематическом отношении мунаджат – явление многоплановое. Его можно подразделить на четыре группы – это раздумья о жизни, о родине, о родной земле, мать и дитя, философские проблемы жизни, смерти и бессмертия.

Во времена Советского Союза байты и мунаджаты исполнялись тайно и сохранились в традициях домашнего пения.

К концу XX века татарские духовные песнопения обрели былую популярность. А сейчас наблюдается процесс их возрождения, как в аутентичном виде, так и в творчестве современных татарских музыкантов.

Исполнение религиозных жанров становится неременной частью программ фольклорно-этнографических ансамблей, участники которых записывают старинные напевы непосредственно от носителей традиции и выносят их на концертную эстраду. Среди таких коллективов татарские фольклорные ансамбли «Ак калфак» и «Жомга көн», возникшие в конце девяностых годов XX века и на рубеже XXI столетия.

Татарский фольклорный ансамбль Казанского государственного института культуры «Жомга көн» (Руководитель А.Р. Еникеева) был создан в 2006 году.

В репертуаре коллектива – исполняемые на профессиональном уровне образцы устного, музыкального и обрядового фольклора разных этнических групп татар. Ансамбль делится со зрителями историями с помощью сценических обрядовых постановок, вокальных композиций из татарских духовных песнопений: баитов, зикров, мунаджатов. Эти произведения звучат под аккомпанемент самих участников ансамбля на старотатарских музыкальных инструментах: думбра, дэф, гыжик или он же кыл кубыз, сорнай, курай, ташсыбызгы. Предлагаю посмотреть фрагменты выступления студенческого ансамбля «Жомга кон» с мунаджatom «Я Расулем», посвящённого пророку Мухаммеду и детского ансамбля «Ак калфак» с зикром «Кошлар зикере».

В районах Татарстана до сих пор существуют традиции коллективного исполнения женщинами духовных песнопений. Пожилые женщины собираются в каком – то доме и исполняют баиты и мунаджаты.

До сегодняшнего дня в татарских деревнях широко распространено сочинение баитов к смерти родственника. Авторы выражают соболезнование родным и близким умершего. Обычно баиты начинаются с коранической фразы, в них упоминаются персонажи из тюркской мифологии и Корана. Баиты часто исполняются (читаются), переписываются и хранятся в семейных архивах.

Таким образом происхождение и развитие традиций духовных песнопений татар происходило под влиянием культуры тюркских и иранских мусульманских народов и существует сейчас в жизни татар и имеет своё место с современной этнокультурной среде.

Использованная литература:

1. Макаров Г.М. Дәрвишләрнең сәхбәтендә: бәетләр һәм мөнәҗәтләр. – Казань: Татарское книжное издательство, 2011. – 159 с.
2. Садекова, А.Х. Мунаджаты. – Казань: Тат.книж. изд., 2005 – 64 с.
3. Татары Среднего Поволжья и Приуралья. Воробьев Н.И., Хисамутдинов Г.М. (ред.) – М.: Наука, 1967. -538 с.
4. Урманче Ф.И. Лиро-эпос Среднего Поволжья: Основные проблемы изучения баитов. – Казань: Татарское издательство, 2002. – 256 с.

Xayrulla Lutfullayev,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti professori
O'zbekiston xalq artisti

FOLKLOR MUSIQASINI QIYOSIY TADQIQ ETISHDA ETNOPEdagogIK OMILLAR

Annotatsiya. Maqola folklor musiqasini qiyosiy tadqiq etishda etnopedagogik omillarni aniqlash va ularning musiqiy merosni avloddan avlodga uzatishdagi o'rnini yoritishga qaratiladi. Tadqiqotda O'zbekiston, Markaziy Osiyo va qiyosiy manba sifatida ayrim boshqa mintaqalardagi xalq kuylari, dostonchilik, marosim qo'shiqlari hamda maqom-an'analari tahlil qilinadi. Etnopedagogik yondashuv doirasida og'zaki an'ana, ustoz-shogird maktabi, marosim-madaniy kontekst, ijtimoiy rollar, tarbiyaviy funksiyalar va identitet qurilishi kabi omillar operatsionallashadi.

Kalit so'zlar: folklor musiqasi, etnopedagogika, maqom va dostonchilik; lad-intonatsion tizim; madaniy identitet; qiyosiy tahlil, musiqiy tarbiya.

Аннотация. Статья посвящена выявлению этнопедагогических факторов в сравнительном исследовании фольклорной музыки и освещению их роли в передаче музыкального наследия из поколения в поколение. В исследовании в качестве сравнительного источника анализируются народные мелодии, дастаны, обрядовые песни и традиции макома Узбекистана, Центральной Азии и некоторых других регионов. В рамках этнопедагогического подхода операционализируются такие факторы, как устная традиция, школа наставник-ученик, обрядово-культурный контекст, социальные роли, воспитательные функции и построение идентичности.

Ключевые слова: фольклорная музыка, этнопедагогика, маком и эпическая поэзия; ладово-интонационная система; культурная идентичность; сравнительный анализ, музыкальное воспитание.

Abstract: The article focuses on identifying ethnopedagogical factors in the comparative study of folk music and highlighting their role in the transmission of musical heritage from generation to generation. The study analyzes folk melodies, dastans, ritual songs, and maqom traditions of Uzbekistan, Central Asia, and some other regions as a comparative source. Within the framework of the ethnopedagogical approach, such factors as oral tradition, teacher-student school, ritual-cultural context, social roles, educational functions, and identity construction are operationalized.

Keywords: folklore music, ethnopedagogy, maqom and epic poetry; mode-intonational system; cultural identity; comparative analysis, musical education.

Folklor musiqasi – xalqning tarixiy xotirasi, kollektiv estetik didi va ijtimoiy tajribasini mujassam etgan noyob madaniy hodisadir. U nafaqat badiiy shakl, balki hayot tarzi, marosimlar tizimi, mehnat va bayram madaniyati, avlodlararo muloqotning o'ziga xos "tili" sifatida ham yashab keladi. Ayniqsa, og'zaki an'ana va ustoz-shogird maktabi orqali kuylash, chalish va ijod qilish malakalari bola ongiga erta singdiriladi;

kuy va qo'shiqlar esa voyaga yetish jarayonida axloqiy me'yorlar, jamoa qadriyatlarini, mintaqaviy identitet va estetik mezonlarni tarbiya qiladi. Shu ma'noda folklor musiqasini faqat musiqiy shakl va uslub sifatida emas, balki keng ijtimoiy-pedagogik kontekstda tahlil etish zarur. Etnopedagogika – xalqning ko'p asrlik tarbiyaviy tajribasini o'rganadigan ilmiy yo'nalish – bu tahlil uchun metodologik kalit vazifasini bajaradi: u marosimlarning tarbiyaviy funksiyasini, kuy va matn uyg'unligidagi ma'naviy ma'nolarni, ijrochi va tinglovchi o'rtasidagi rollar taqsimotini, musiqaning kundalik hayotga singish mexanizmlarini anglash imkonini beradi.

Izlanishlarimiz folklor musiqasini qiyosiy tadqiq etishda aynan etnopedagogik omillarning ahamiyatini yoritadi. Qiyosiy yondashuvning dolzarbligi shundan iboratki, turli mintaqalar va submadaniy qatlamlarda bir xil ijtimoiy vazifani ado etuvchi musiqiy shakllar turlicha ifodalanadi: masalan, marosim qo'shiqlari ayrim joylarda ayol ijrochilar orqali, boshqa hududlarda esa erkak baxshi yoki doira-cholg'u ansambllari orqali yetkaziladi; ayrim madaniyatlardagi bolalarni ovutish allalari boshqa mintaqalarda ishqiy lirikaning intonatsion qoliplariga yaqinlashadi. Qiyosiy tahlil ana shu umumiylik va farqlarning ildiziga – tarbiyaviy maqsad va madaniy ehtiyojlarga nazar tashlashga majbur etadi. Demak, folklor musiqasini o'rganishda nafaqat lad-intonatsion tizimlar, ritmik formulalar, shakliy kompozitsiya, balki musiqaning ijtimoiy muomaladagi "ishlatilishi", ya'ni u qanday vaziyatlarda, kimlar tomonidan, qanday tarbiyaviy niyat bilan ijro etilishi ham markaziy ahamiyat kasb etadi.

Etnopedagogik omillar deganda, avvalo, og'zaki an'ananing o'quv-tarbiyaviy mexanizmlari (eshitib yod olish, taqlid, improvizatsiya, sahna va marosim muhitida sinov), ustoz-shogird munosabatlarining axloqiy me'yorlari (odob, ruxsat, duoi ustoz), marosim-madaniy kontekst (to'y, sunnat, mavsumiy bayramlar, mehnat marosimlari), gender va yoshga oid rollar taqsimoti, diniy-axloqiy timsollar tizimi, shuningdek, musiqiy obrazlar orqali qadriyatlar translyatsiyasi kiradi. Bu omillarni operatsionallashtirish, ya'ni ilmiy tahlil mezonlariga aylantirish, folklor musiqasining "ta'sir mexanizmlari"ni ochishga xizmat qiladi: qo'shiq matnida didaktik pand-nasihatning ulushi, kuy tuzilmasida xotirada tez saqlanadigan formulalarning ko'payishi, ritmning jamoaviy ishtirokni rag'batlantirishdagi roli, ijro muhitining (hovli, choyxona, sahna, maktab) tarbiyaviy semantikasi va hokazo.

Bugungi globallashtirish jarayonida ommaviy media, raqamli platformalar va tijorat musiqasi folklor muhitiga faol kirib borayotgan bir paytda, etnopedagogik omillarning barqarorligini ta'minlash ayniqsa muhim. Aks holda, folklor musiqasining ijtimoiylashuvga xizmat qiluvchi funksiyalari – jamoaviy birlik hissi, til va sheva xilmaxilligini asrash, tarixiy xotirani jonli saqlash zaiflashishi mumkin. Shuning uchun ta'lim tizimi, madaniyat siyosati va ijodiy industriyalar kesishgan nuqtada qiyosiy-etnopedagogik tadqiqotlar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega: maktab darslari, to'garaklar, bolalar bog'chalari, madaniyat markazlari uchun moslashtirilgan repertuar va metodik qo'llanmalar ishlab chiqish, ustoz-shogird an'analari qo'llab-quvvatlash, sahna va ommaviy kommunikatsiya uchun autentik, ammo zamonaviy talablarga mos aranjirovkalar yaratish shular jumlasidandir.

Ushbu maqolada qiyosiy yondashuvning metodik poydevori qisqacha bayon etiladi: tahlil birliklari sifatida kuy-formula, lad-intonatsion qolip, ritmik naqsh, matn-mavzu klasterlari va ijro konteksti ajratiladi; dala tadqiqotlari (intervyu, kuzatuv, audio-video yozuvlar), transkripsiya va kontent-tahlil usullari uyg'unlashtiriladi; mahalliy (mintaqaviy) materiallar tanlovi esa funksional analogiya prinsipiga ko'ra belgilanadi (masalan, turli hududlarda bir xil marosimga xizmat qiluvchi qo'shiqlarni solishtirish). Shuningdek, tadqiqotda "folklor – sahna – ta'lim" uchburchagi doirasida musiqaning migratsiyasi (hovlidan sahnaga, sahnadan sinfga) va bu jarayondagi tarbiyaviy mazmunning transformatsiyasi ham alohida e'tiborga olinadi.

Folklor musiqasini qiyosiy tadqiq etishda etnopedagogik omillarni markazga qo'yish, avvalo, xalqning o'ziga xos tarbiyaviy mexanizmlarini anglashga, so'ngra esa ularni bugungi sharoitda samarali qayta ishlashga yordam beradi. Bu yondashuv madaniy merosni muzey eksponati darajasida "muzlatib" qo'ymaydi, aksincha, uni jamoaviy xotira va zamonaviy ta'lim o'rtasida faol "ko'priq"ka aylantiradi [6; 240]. Shu boisdan, keyingi bo'limlarda metodologik asoslar, empirik kuzatuvlar va tahlillar orqali mazkur tezislarni bosqichma-bosqich asoslab boriladi.

Folklor musiqasini ijtimoiy-madaniy kontekstda talqin qilishga doir zamonaviy nazariy yondashuvlar etnomusiqashunoslikning klassik matnlaridan boshlanadi. A.P. Merriam musiqani "xulq-atvor" va "g'oya-qadriyatlar" tizimi sifatida ko'rarkan, tahlil birliklarini nafaqat tovush tuzilmasi, balki ijtimoiy vazifalar bilan bog'laydi [3; 357]. Bu yondashuv etnopedagogik omillarni (tarbiyaviy maqsad, rol va marosimiy semantika) operatsionallashtirishga metodik zamin yaratadi. J. Bleking musiqaning "insoniyligi"ni, ya'ni ijtimoiy tanqid, identitet va jamoaviy hamjihatlikni shakllantirishdagi rolini markazga qo'yadi; bu esa folklor musiqasining tarbiyaviy funksiyasini bevosita ochib beradi [2; 116].

Qiyosiy tadqiqotlarning ilk "o'lchoviy" yo'nalishi A.Lomaxning kantometrikasi bilan bog'liq bo'lib, unda vokal texnika, ansambl tuzilishi va ritmik modellar madaniy ko'rsatkichlar bilan bog'lanadi [4; 418]. Mazkur yondashuv qiyoslashni me'yorlashtirishda qulay bo'lsa-da, keyingi avlod tadqiqotchilari ijrochi tajribasi, vaqt-makon, biografik va marosimiy kontekstni inobatga olmagan holatlarda natijalar soddalashtirilishi mumkinligini ko'rsatdi.

Rus va Yevropa maktablarida G.N. Volkov etnopedagogikani xalqning ko'p asrlik tarbiyaviy tajribasini tizimli o'rganadigan fan sifatida shakllantirdi [5; 327]. Unda marosim, urf-odat, xalq og'zaki ijodi, shu jumladan qo'shiq shaxsni ijtimoiylashtirish va axloqiy me'yorlarni singdirishning "tabiiy" mexanizmlari sifatida talqin qilinadi. O'zbekiston ma'rifatparvarlik an'anasida A. Avloniyning axloqiy-estetik tarbiya haqidagi qarashlari [1; 208] folklor-musiqiy materialning ta'limiy qiymatini asoslashda muhim tayanch bo'lib xizmat qiladi; undagi "odob", "mulozamat", "mehnat" va "xalqona did" tushunchalari qo'shiqlar mazmuni bilan kesishadi. Shu qatorda og'zaki an'ana, ustoz-shogird munosabatlari va jamoaviy ishtirok (chorovul, baxshichilik majlislari, to'y-marosimlar) etnopedagogik "amaliyotlar" sifatida ko'riladi.

Etnomusiqashunoslikdagi ko'plab maydon tadqiqotlari og'zaki an'ananing o'qitish texnologiyalarini – taqlid, eshitib yod olish, formulalardan foydalanish, improvizat-

sion sinov va sahnaga chiqishdan oldingi “sinov darsi”ni batafsil hujjatlashtirgan. Bu jarayonlarda ijrochi va tinglovchi o‘rtasidagi muloqot, “duoi ustoz” kabi rituallar, repertuar tanlovining yosh-gender bo‘yicha differensiallashuvi (masalan, allalar, mehnat qo‘shiqlari, doston bo‘laklari) tarbiyaviy vazifalarni aniq chegaralaydi. Shunday qilib, ustoz-shogird modeli nafaqat texnik mahoratni, balki etiket, mas’uliyat va jamoa oldida so‘zga chiqish madaniyatini ham uzatadi, bu esa etnopedagogikaning markaziy omillaridan biridir. Markaziy Osiyo ichida O‘zbekistonda maqom (xususan, Shashmaqom)ning ilmiy nashrlari va notaga solinishi, xalq kuy-qo‘shiqlarining janr bo‘yicha sistematik tavsifi, baxshichilik va dostonchilik an‘analarini maydon yozuvlari orqali hujjatlashtirish yo‘nalishlari alohida o‘rin tutadi. Ushbu yo‘nalishda kuy tuzilmasini lad-intonatsion qoliplar orqali tahlil qilish bilan birga, ijro muhitining (hovli, choyxona, marosim, sahna) o‘zgarishi natijasida yuz beradigan pedagogik transformatsiyalar (masalan, xotirada saqlash uchun “qisqartirish-soddalashtirish”, tomoshaviylikni oshirish uchun dramaturgik qayta tuzish) yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda bolalar folklori (alla, o‘yin qo‘shiqlari) va mavsumiy marosim qo‘shiqlarining maktabgacha va boshlang‘ich ta’limdagi o‘quv faoliyatlariga mos integratsiya usullari ham ko‘proq muhokama qilinmoqda.

Folklor musiqasi insoniyatning eng qadimiy ijtimoiy-madaniy xotiralaridan biridir. U millatning ruhiy olami, estetik didi, qadriyatlar va tarbiyaviy qarashlarini o‘zida mujassam etgan madaniy belgisidir. Ayniqsa, etnopedagogik nuqtayi nazardan qaralganda, folklor musiqasi – bu shunchaki badiiy ifoda vositasi emas, balki avlodlardan avlodga o‘tuvchi xalqona tarbiyaviy tizimning faol shaklidir. Shu sababli uni qiyosiy tadqiqot etish jarayonida nafaqat musiqaning tovush tizimi, balki u yashaydigan muhit, ijrochilik an‘analari, marosimiy kontekst va ijtimoiy rollar ham tahlil markazida bo‘lishi lozim [7; 180].

Birinchi navbatda, folklor musiqasining tarbiyaviy ahamiyati uning og‘zaki an‘anaviy tabiatida ko‘rinadi. Ustoz-shogird tizimi, improvizatsiya orqali o‘rgatish, eshitib yod olish va marosimiy ishtirok – bularning barchasi xalq musiqasini tirik, uzluksiz jarayonga aylantiradi. Ustoz shogirdiga nafaqat kuy yoki matnni o‘rgatadi, balki musiqa orqali hayot falsafasini, jamiyatdagi axloqiy me‘yorlarni ham singdiradi. Shu jarayonda “duoi ustoz” kabi rituallar, marosim oldidan ruxsat so‘rash yoki muayyan ijro vaqtini kutish kabi qadimiy odatlar yosh avlodni odob, e’tibor va mas’uliyat ruhida tarbiyalaydi. Bu jihat folklor musiqasining etnopedagogik mexanizmini aniq namoyon etadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, turli xalqlarning folklor musiqasida vazifalar o‘xshash, lekin ifoda shakllari turlicha. Masalan, o‘zbek allalari, Qozog‘istonning besik-jirlari yoki Turkmanistonning ovutish qo‘shiqlari mazmunan bir maqsad – bolani tinchlantirish va unga mehr-muhabbat singdirish atrofida birlashadi. Biroq ularning melodik tuzilishi, ritmik harakati va ovoz balandligi mintaqaviy madaniy farqlarga bog‘liq. Shu orqali biz etnopedagogik mohiyatning universalligini, ammo ifodaning milliy o‘ziga xosligini ko‘ramiz. Demak, qiyosiy tahlilning maqsadi o‘xshashliklarni topish emas, balki farqlar orqali o‘xshash qadriyatlarning turlicha ifoda shakllarini anglashdir.

Folklor musiqasining eng muhim jihatlaridan biri – uning marosimiy kontekst bilan uzviy bog‘liqligidir. Har bir xalq musiqasi muayyan hayotiy voqelik – to‘y, mehnat,

tugʻilish, oʻlim, mavsumiy oʻzgarishlar bilan chambarchas bogʻlangan. Shu sababli, marosimning oʻzi bir pedagogik maktabga aylanadi. Masalan, toʻy qoʻshiqlarida jamoaviy birlik, mehnat qoʻshiqlarida hamkorlik va mashaqqatni yengish, mavsumiy qoʻshiqlarda esa tabiatga hurmat va minnatdorchilik gʻoyalari tarannum etiladi. Har bir qoʻshiq tarbiyaviy vazifani bajaradi: u insonni jamiyatga tayyorlaydi, maʼnaviy qadriyatlarni singdiradi va milliy oʻzlikni mustahkamlaydi.

Bugungi globallashuv sharoitida folklor musiqasining mazmuni yangi shakllarda qayta talqin qilinmoqda. Raqamli platformalarda joylashtirilgan xalq qoʻshiqlari, sahnalashtirilgan folklor festivallari yoki taʼlim dasturlaridagi musiqiy integratsiyalar folklorning yangi “hayot makoni”ni yaratmoqda. Biroq bu jarayon bilan birga autentiklik, tabiiy kontekst va “jonli” muloqotning yoʻqolish xavfi ham mavjud. Shu nuqtayi nazardan, etnopedagogik tahlilning vazifasi anʼanani zamon bilan uygʻunlashtirish, lekin uning ichki ruhini, tarbiyaviy asoslarini yoʻqotmaslikdir. Masalan, maktab darslarida folklor qoʻshiqlaridan foydalanish nafaqat musiqa oʻrganish uchun, balki bolalarda xalq qadriyatlarini anglash, jamoada ishlash va oʻz madaniyatiga hurmatni shakllantirish uchun ham xizmat qilishi lozim. Shuningdek, tahlil jarayonida gender va yosh omillari ham muhim oʻrin tutadi. Folklor musiqasida koʻpincha ijrochilik rollari tabiiy tarzda boʻlinadi: onalar allasi, erkak baxshining dostonlari, bolalar oʻyin qoʻshiqlari. Bu boʻlinishlarning barchasi ijtimoiy rol taqsimotining musiqadagi inʼikosi boʻlib, har bir yosh yoki jins uchun alohida tarbiyaviy model yaratadi. Biroq zamonaviy jamiyatda bu rollar yanada erkinlashmoqda: qiz bolalar doston aytadi, oʻgʻil bolalar alla kuylaydi, bu esa folklorning universal tarbiyaviy imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Shunday qilib, folklor musiqasining qiyosiy-etnopedagogik tahlili bizga ikki yoʻnalishda fikrlash imkonini beradi. Birinchidan, u xalq musiqasining tarbiyaviy kuchini ilmiy asosda tushuntiradi; ikkinchidan, bu musiqani taʼlim tizimiga zamonaviy pedagogik texnologiyalar orqali integratsiya qilish yoʻllarini ochadi. Demak, folklor musiqasi – bu oʻtmish merosi emas, balki hozirgi taʼlimning faol elementi, madaniyatlarga ro muloqot vositasi va shaxs kamolotining maʼnaviy manbaidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: Maʼnaviyat, 1992. – 208-b.
2. Blacking J. How Musical Is Man? – Seattle: University of Washington Press, 1973. – 116 p.
3. Merriam A. P. The Anthropology of Music. – Evanston: Northwestern University Press, 1964. – 357 p.
4. Lomax A. Folk Song Style and Culture. – New Brunswick: Transaction Books, 1968. – 418 p.
5. Volkov G. N. Etnopedagogika. – Cheboksari: Chuvash davlat un-ti nashriyoti, 1999. – 327-b.
6. Karimov M. Oʻzbek xalq qoʻshiqlari: janrlar, shakllar, poetika. – Toshkent: Fan, 2015. – 240-b.
7. Qodirova G. Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi va musiqiy merosida tarbiyaviy anʼanalar. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 180-b.

ARISTOTELNING "POETIKA" ASARIDAGI DRAMATURGIYA TALABLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Aristotelning "Poetika" asari, uning adabiyot nazariyasi, ya'ni alifbosi ekanligi, teatr san'atining rivojida, uning mustahkam bo'lishida drama janrining o'rni beqiyosligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: drama, tragediya, rejissyor, aktyor, adabiyot, poeziya, komediya, dramaturg.

Аннотация: Статья Аристотеля «Поэтика» произведения, теория литературы Я. азбука, развитие театрального искусства, развитие драматических жанров, развитие правды.

Ключевые слова: драма, трагедия, режиссер, актер, литература, поэзия, комедия, драматург.

Annotation: Article Aristotelian "Poetics" of the work, theory of literature, Ya. alphabet of the, theater artistic development, drama genre development intensified, truth developed.

Keywords: drama, tragedy, director, actor, literature, poetry, comedy, playwright.

G'arbda adabiyot haqidagi ilmiy ma'lumotlar falsafa fani doirasida maydonga keldi. Eramizdan oldingi IV asrda yashagan Aristotel (384–322) "Poetika" va "Ritorika" nomli asarlarida Gomer, Esxil, Sofokl, Yevripid, Aristofan kabi ijodkorlarning asarlarini tahlil etdi. Uning "Poetika" asari birinchi adabiyot nazariyasi kitobi sanaladi. Unda poeziya san'ati xususiyatlari – tasvirlash predmetining xilmaxilligi, aks ettirishning turli usullari, tragediya va komediya, dramaning mohiyati, ularning eposdan farqi, badiiy xarakter, til va fikr, turlar kabi nazariy muammolar izchil tekshiriladi. Sahna asari yaratish masalalari haqqoniy tarzda tahlil qilinadi. Birgina isbotni ko'raylik: "Tarixchi va shoir shu bilan tafovutlanadiki, ularning biri haqiqatan bo'lgan, ikkinchisi esa bo'lishi mumkin bo'lgan voqea haqida so'zlaydi. Shuning uchun poeziya tarixga qaraganda falsafiyroq va jiddiyroqdir, poeziya ko'proq umumiy, tarix esa alohida voqealarni tasvirlaydi", deydi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, "Poetika" – adabiyot nazariyasigina bo'lib qolmay, teatr san'atining "Alifbosi", yanada aniqroq aytsak barcha tomosha turlarining umumiy talablari izohlangan birinchi ilmiy tadqiqotdir. Bu tadqiqotlardan xabardor bo'lgan rejissyor o'z talqinini aniqlash uchun tahlilini asarning janrini o'rganishdan boshlasa maqsadga muvofiq bo'ladi. U muallifning hayotiy haqiqatga munosabatini aniqlab bo'lgach, uni ifodalashga mos aktyorlar tanlashga kirishsa va o'ziga xos his bilan badiiy shaklga solishga harakat qilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki yozuvchining tasvirlanayotgan hayotiy haqiqatga badiiy munosabati – pyesa janrini belgilaydi. Ba'zan yosh dramaturglar ta'sirlangan voqealariga o'z munosabatini belgilay olmay qoladi va borini yozib qo'yaqoladi. Bunday holda rejissyorning asar janrini to'g'ri aniqlashi,

bo'lg'usi spektaklning mazmuni, g'oyasini va muallifning o'ziga xos uslubini anglash uchun asosiy vositaga aylanadi.

Janr – fransuzcha so'z bo'lib – “tur”, “xil” ma'nosini anglatib, asarning yoki tomoshaning tragediya, drama, komediya kabi turlarga bo'linishidir.

Aristotel “Poetika” asarini yozgan paytda “janr” va rejissyor degan atama ishlatilmagan edi. Tragediyaning barcha tomosha san'ati turlaridan ustun ekanligini asoslash uchun, uni epos, komediya, mim, pantomima, raqs, qo'shiq kabi yo'nalishlar bilan qiyoslaydi. Natijada, barchasi sodir bo'lgan voqeaga bildirilgan munosabat tufayli, ular o'ziga xos turlarga mos ifoda vositalariga ega ekanligini aniqlaydi. Tragediya va komediyaga ajragan yirik tomosha turlariga quyidagi nuqtayi nazar umumiy talab ekanligini ilk bor asoslaydi. Tragediya qahramoni mendan har tomonlama yuksak, ijtimoiy kelib chiqishida, maqsadida va harakatida. Dramaning qahramoni men kabi – uning fikrlari bilan bahslashish mumkin. Komediyaning barcha personajlari menga nisbatan tuban, shuning uchun ular harakati ustidan kulish mumkin.

Tragediya – dramatik asar turlaridan biri bo'lib, unda ilojisiz vaziyat, halok etuvchi og'ir va teng bo'lmagan kurash negizida bosh qahramonning xarakteri hamda halokati sababi ochib beriladi. Tragediyada bosh qahramonning dardli kurashi ifodalangan eng qadimgi turidir. U qadimgi Gretsiyada vujudga kelgan va “Echki yig'isi” nomi bilan xudolardan Dionis sharafiga o'tkazilgan bayramdagi xalq tomoshasidan olingan. Dionis sharafiga qurbonlik uchun echki olib kelishar ekan. Bu marosim raqs tushish, Dionisning iztiroblari haqida Xorning rivoyat aytishi va qurbonlikka atalgan echkining tuyg'ulari haqida Xor jamoasining qayg'uli qo'shiq aytishi bilan yakunlangan.

Keyinchalik tragediya avvalgi xususiyatini o'zgartirib, insonlar iztirobi haqidagi maxsus teatr tomoshasiga aylangan. Grek dramaturglari Esxil, Sofokl, Yevripid tragediyalari inson iztiroblarini badiiy tasvirlay olgani uchun mashhurdir. Antik teatr kishining iztiroblari tasviri bilan tomoshabinlar qalbiga dahshat solar va go'yo kishining taqdiri hamda qilmishini boshqarib turuvchi g'ayritabiiy kuchga qarshi kurashish befoyda degan tushunchani uqtirardi. Aristotelning mumtoz uslubiga amal qilgan Shekspir avvalo shoir edi. U 154 ta soneti bilan tanilgandan so'ng aktyorlikni tanladi. Sahna talablarini o'zlashtigach, dramaturgiya talablari asosida ijod qildi. Buyuk ingliz dramaturgi V.Shekspir tragediyalarining bosh qahramonlari esa jamiyatdagi mavjud kuchli qarama-qarshiliklarni yorqin badiiy shaklda ochib tashladi. Shuning uchun uning tragediyalari hamon butun dunyoda shuhrat topib kelmoqda.

A.S.Pushkin ham tragediya janrida o'zining o'lmas kichik tragediyalari – “Tosh mehmon”, “Motsart va Saleri”, “Qizg'anchiq ritsar”, “O'lat tarqagan bazm” hamda “Boris Godunov” nomli tragediyasini yaratdi. Ular Aristotelning “mumtoz uslubi”ga asoslangan.

Keyingi davr dramaturgiyasida tragediya o'z mohiyati bilan o'tmishdagilardan tamomila boshqacha bo'lib, unda hayot haqiqati va optimistik mazmun o'z ifodasini yorqinroq topadi. Bunday tragediyadagi bosh qahramon – Vatan farovonligi va xalq ozodligi uchun kurashuvchi, lozim bo'lsa, buning uchun ongli ravishda o'zini halok qiluvchi qahramondir. Bunga Amuyning “Janna Dark” tragediyasi misol bo'la oladi. Shunday qilib, tragediya qahramonining halokati, uning ma'naviy tantanasiga, g'alaba-

sigʻa aylanadi. Oʻzbek dramaturgiyasida ham Aristotelning mumtoz uslubiga amal qilgan namunalari bor – Fitratning “Abulfayzxon”, Hamzaning “Ishq qurbonlari”, Turob Toʻlaning “Nodirabegim”, Maqsud Shayxzodaning “Mirzo Ulugʻbek” nomli tarixiy-fojiaiy pyesalari buning yorqin ifodasidir.

Komediya yunonchada, Aristotelning izohicha, “quvnoq tomosha”, “kulgili qoʻshiq” maʼnosini anglatadi. Unda hayotdagi kulgili hodisalar tasvir etiladi, ijtimoiy va oilaviy mojarolar, kishilar xarakteridagi baʼzi bir qusurli xususiyatlar ochib tashlanadi. Komediya tomoshaning bir turi sifatida, quvnoq xalq tomoshalari zaminida vujudga kelgan. Qadimgi yunonlar sharob va hosildorlik maʼbudi Dionis sharafiga atab, karnavallar uyushtirgan. Unda, rasmiy qismdan soʻng qoʻshiq aytganlar, raqsga tushganlar, mim va pantomimalarda eskirgan unsurlar ustidan yangi “gʻoya” gʻalabasini kulguli aks ettirganlar. Qonuniy taraqqiyot qarshisida umri tugagan toʻsiqlarni komediyalarda namoyon qilishgan. Bunga Aristotel asosan Aristofan komediyalarini misol qilib keltirsa, keyingi avlod Molyer komediyalarini koʻrsatadi. Ruslarga esa Fonvizin, Griboyedov, Gogol komediyalarini izohlaydi. Oʻzbek dramaturgiyasida Hamzaning “Maysaraning ishi” komediyasida oʻzini pok, begunoh qilib koʻrsatgan qozi, muftiy va zodagonlarning axloq va odobi satira orqali koʻrsatilib, ularning maishiy buzuvchi niyatlari zaminidagi ziddiyat ochib tashlanadi. Zotan, komediyaning mohiyati, V.G.Belinskiy aytganidek – hayot hodisalari bilan hayot mohiyati va uning ahamiyati oʻrtasidagi qarama-qarshiliklardan iboratdir.

XX asr dramaturgiyasi komediyaning yangi turini vujudga keltirdi. U tasvirlanayotgan hayotiy haqiqatga muallifning munosabati va uning gʻoyaviy yoʻnalish turlariga qarab – satira, grotesk, buffonadaga ajratila boshlandi. Natijada Aristotel talablariga nisbatan yumor yetakchilik qila boshlaydi.

Yumor lotinchada “namlik” maʼnosini anglatadi. Yumoristik asarda turmushdagi va ayrim kishilardagi baʼzi bir kamchiliklar yengil tanqid ostiga olinadi. Chunki muallif tanqid qilinayotgan obyektning yoʻq boʻlib ketishini istamaydi. Yengil kulgi – yumor orqali, unga hatto achinadi va undagi kamchiliklarning tuzalishini istaydi. Shunisi bilan yumor satiradan farq qiladi. Yuksak saviyadagi yumor baʼzan achchiq kinoyaga, N.V.Gogol soʻzi bilan aytganda, “koʻz yoshi aralash kulgi”ga aylanib ketadi. Uning “Iltimos”, “Ayiqlik” va “Yubiley” kabi bir aktli komediyalari bunga misol boʻla oladi. “Revizor” asaridagi personajlar esa satirik tarzda, nafrat va gʻazab bilan tasvirlangan. Shahar hokimi – Skvoznic-Dmuxanovskiy obrazi, uning amaldorlaridagi shuhratparastlik, poraxoʻrlilik, xudbinlik qaygʻuli yumor bilan tasvirlangan. Said Ahmadning “Kelinlar qoʻzgʻoloni” komediyasi ham yumoristik dramaturgiyaning yorqin namunasi boʻla oladi. Yuqorida keltirilgan dramaturgiya turlarining talablarini oʻzida uygʻunlashtirgan va ularning oraligʻida turgan – dramaga toʻxtalsak.

Drama yunonchada “harakat qilmoq” maʼnosini anglatadi. Dramatik asarlarda murakkab va jiddiy konfliktlar asar ishtirokchilarining qizgʻin kurashi jarayonida tasvirlanadi. Unda personajlar ijobiy va salbiy sifatlarga ajraladi. Bosh qahramon ilgari surayotgan gʻoya xalq orasida aforizm darajasiga koʻtarilgan fikrlarda izohlanadi. Masalan, Gorkiyning “Tubanlikda” yoki Hamzaning “Boy ila xizmatchi” dramalarida ijobiy va salbiy qahramonlarning shiddatli kurashi yorqin aks ettirilgan. Tragediya va

komediyalardagidek drama janri ham, o'z navbatida, ifoda etilayotgan hayotiy haqiqatning mazmuniga, ma'nosiga, muallif maqsadiga qarab bir necha turga bo'linadi. Ular – siyosiy-ijtimoiy, lirik, maishiy, tarixiy, psixologik, hujjatli dramalardir.

Hozirgi zamon rejissyorlari hayotning aynan o'zini ifodalash jarayonida yuqoridagi klassik uch janr bo'linishiga bo'ysunmaydilar. Chunki ularning spektakllarida uchala janrning elementlari ishtirok etadi. Biroq bu tomosha janrsiz, badiiy bo'yoqsiz bo'lishi mumkin degani emas. Bunday hollarda spektaklda qaysi janr bo'yoqlari asosiy o'rinni egallasa va tomosha g'oyasini ochishda faol qatnashsa, shu janrga oid badiiy shakl yaratiladi. Shuning uchun, spektaklning qimmatini faqat uning g'oyasi va mavzusi dolzarbligi bilan emas, balki uning qahramonlari tipik xarakterlarda, zamon bilan hamnafaslikda namoyon bo'lishi va rivojlanishini ko'rsata olishi bilan belgilanadi.

Asarning badiiy xususiyatini o'rganish jarayonida, muallifning uslubini ham aniqlash lozim. Bu muallif yaratgan personajlar xarakterlari o'ziga xosligini va faqat asarga xos bo'yoqlarni aniqlashdir. Uslub keng ma'noda yozuvchi ijodidagi g'oyaviy badiiy xususiyatlar birligi, tor ma'noda ifoda usulining badiiy bayonidir. Keng ma'noda uslub tushunchasi – muallifning dunyoqarashi, asarning asosiy ma'nosini tashkil etuvchi voqealar oqimining, syujet va xarakterlar badiiy tasvirini til va boshqa omillarni kamrab oladi. Demak, dramaturg uslubining o'ziga xos xususiyatlarini anglash, uning hayotiy voqealarni tasvirlash metodini, davrning shart-sharoitlarini o'zida jamlangan personajlar taqdirini baholashdir.

Xulosa shuki, Aristotel ta'kidlaganidek, dramaturg tomonidan berilgan muhim va tugal voqeaning mohiyatini spektaklning g'oyasini to'g'ri aniqlash bosh masaladir. Mavzu, g'oya, janr, kompozitsiya, konflikt va uslub aniqlangach, tomoshaning asar g'oyasini ochish uchun muallif terib olgan va ongli ravishda qurib chiqqan voqealar oqimini o'rganish va o'zlashtirish uni sahnaga olib chiquvchilar uchun zaruratga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аристотель. Поэтика. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980.
2. Абдусаматов Х. Драма назарияси – Тошкент: Фафур Фулом, 2000. – 288 б.
3. Икромов Н. Давр ва театр. – Тошкент: ЎЗМЕ, 2009.
4. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

BAXSHILAR SAN’ATINI BAHOLASH MASALALARIDA QIYOSIY TAHLIL

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston hududidagi baxshi san’atining hozirgi kundagi ahvoli, ijrochilik uslublari, baxshi san’atining mohiyati va shundan kelib chiqib ijrochilarga munosib baho berilishi, tanlovlarning shaffof o‘tkazilishi borasida qilingan tajribalar, shuningdek yosh baxshilarni o‘qitish tizimidagi yangiliklar to‘g‘risida ma’lumotlar beriladi.

Kalit so‘zlar: baxshi, baqsi, jirov, oqin, ijro uslubi, qo‘biz, do‘mbira, olamo‘ynoq dutori, bulamon, tor, doira, badiha, so‘zamollik, festival, ko‘rik-tanlov, hakam, tabib.

Аннотация. В статье дается информация о современном состоянии искусства бахши в Узбекистане, стилях исполнения, сущности искусства бахши и на этой основе – об опыте адекватной оценки исполнителей, прозрачного проведения конкурсов, а также о нововведениях в системе подготовки молодых бахши.

Ключевые слова: бахши, бакси, жиров, акин, стиль исполнения, кобиз, домбира, аламуйнак дутар, буламан, тор, доира, бадиха, красноречие, фестиваль, конкурс, врач.

Annotation: This article discusses the current state of storytelling in Uzbekistan, the types of performing styles, the main purpose of storytelling and based on these principles, the organization of competitions in this art, experiments conducted to adequately evaluate performers, as well as innovations introduced in the education of young performers.

Key words: Bakhshi, baksi, zhirov, okin, performing style, kubiz, dumbira, bulaman, tor, doira, creatism, wit, festival, competition, healer.

Baxshi san’ati turlicha ko‘rinish va nomlarda dunyoning ko‘plab xalqlarida uchraydi. O‘zimizning yurtimizda ham baxshilarni turlicha, baxshi, baqsi, shoir, jirov, oqin va (Surxondaryoning ayrim joylarida hatto “Shoberdi” deb ham) boshqa turlicha nomlar bilan atashadi. Yurtimizning ayrim joylarida (masalan, Ohangaron vohasida) baxshi atamasi odamlarni davolaydigan, eskicha “o‘qiydigan” tabiblarga nisbatan ham ishlatiladi. Hozirda adabiy tilimizdagi “baxshi” (baqsi, jirov) atamasi ostida dostonlar va termalarni kuylovchi badihago‘y ijrochi tushuniladi. Bugungi kunga kelib O‘zbekiston hududida (qozoq oqinlarini hisobga olmaganda) 3 ta yirik ijro yo‘nalishi saqlanib qolganligini kuzatish mumkin.

Xorazmda saqlangan ijro uslubi asosan Xorazm viloyati va Qoraqalpog‘istonning o‘zbeklar yashaydigan tumanlari (To‘rtko‘l, Ellikqal’a, Beruniy, Amudaryo tumanlari) da saqlangan. Bu ijro uslubida badihago‘ylik nisbatan kam bo‘lib, baxshilar dostonlarni ustozlaridan qanday o‘rgangan bo‘lsalar uni o‘zgartirmasdan ochiq ovozda kuylashadi. Shuni ta’kidlash joizki, Bola baxshining shogirdlari bo‘lgan bir qator hofizlar (Komiljon Otaniyozov va uning safdoshlari) doston qo‘shiqlarini (boshqa doston ijro-

chiligi maktablaridan farqli ravishda) alohida holda kuylashi natijasida ular alohida qo'shiqlar sifatida elimiz orasida mashhur bo'ldi. Bu ijro uslubida qadimda baxshilar o'zlari dutor cholg'usida o'zlariga jo'r bo'lishgan bo'lsa, hozirgi kunda baxshilarning o'zlari tor cholg'usida, ularning yonida bulamon va doyra cholg'usida ijroning qo'shiq qismida jo'rnavozlik qilishadi.

Qoraqalpog'istonda esa doston ijrochiligining bir-biridan tubdan farq qiladigan ikki uslubi mavjud. Ya'ni u yerdagi "baqsi"lar (ular erkak ham, ayol ham bo'lishi mumkin) o'zlari "olamo'ynoq dutori"da ijroga jo'r bo'lishadi va ularning yonida an'anaviy 3 torli g'ijjak va bulamon cholg'usi jo'rnavozlik qiladi. Baqsilar ochiq ovozda faqat lirik dostonlarni kuylaydi ("G'arib Oshiq va Shohsanam", "Xirmondali", "Bozirgon" va hokazo). Bulardan farqli ravishda jirovlar faqat erkaklardan bo'ladi va ular faqat qahramonlik dostonlari ("Edigey", "Alpomish" kabi)ni ichki ovozda kuylab o'z ijrolariga qo'biz cholg'usida jo'r bo'ladilar. Shuni aytish kerakki, qo'biz cholg'usi muqaddam respublikamizning deyarli barcha joyida iste'molda bo'lgan va hozirgi kunga kelib u faqat Qoraqalpog'istonda va faqat jirovlarning (muqaddam bu cholg'uning o'zida yakka ijro ham mashhur bo'lgan va shu cholg'uga mo'ljallangan yuzlab kuylar bo'lgan) ijrosida saqlanib turibdi.

Qo'biz cholg'usini tayyorlash va undagi ijrochilik YUNESKOning "Zudlik bilan muhofaza ostiga olinishi lozim bo'lgan nomoddiy madaniy meros ro'yxati"ga kiritish uchun tavsiya etilgan va u ushbu ro'yxatga 2025-yil Hindistonda bo'lib o'tadigan Nomoddiy madaniy meros Konvensiyasi Hukumatlararo qo'mitasining navbatdagi yig'ilishida kiritilishi rejalashtirilgan. YUNESKOning xalqaro moliyaviy ko'magi yordamida 2023–2024-yillarda qo'biz cholg'usi va jirovchilik san'atining bugungi kundagi ahvoli o'rganilib, tegishli nomzodnoma hujjatlari tayyorlangan.

Hozirda Surxondaryo va Qashqadaryoda yaxshi saqlangan ijro uslubi (ichki ovozda do'mbira jo'rligida kuylash) boshqa ijro uslublariga nisbatan kengroq hududda rivojlangan.

Bunday uslubda kuylash muqaddam Toshkent viloyati (Piskent, Bo'ka, Ohangaron tumanlarida), Namangan viloyati (Pop tumani), Jizzax, Navoiy va Samarqand viloyatlarining dasht va tog' tumanlarida ham juda keng tarqalgan edi. Axborot almashuvning yangi vositalari paydo bo'lishi va boshqa (ijrochilikning zamonga moslasha olmaganligi) ta'sirida mazkur hududlarda baxshi ijrochiligi deyarli yo'qolib qolgan. Mamlakatimiz rahbarining shaxsiy tashabbusi bilan boshlangan amaliy ishlar natijasida hozirgi kunda nafaqat ushbu hududlarda, balki baxshi san'ati umuman unutilgan hududlarda ham ushbu san'atning qayta tiklanishi va rivojlanishi uchun harakat boshlandi.

Baxshi san'ati 2022-yilda YUNESKOning "Insoniyat nomoddiy madaniy merosining Rerezentativ ro'yxati"ga kiritilishi ushbu san'at turining rivojlanishi va dunyoning barcha mamlakatlarida tanilishiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. 2018-yildan boshlab har ikki yilda o'tkazib kelinayotgan Baxshi san'ati xalqaro festivali ham shu san'ati butun dunyoda targ'ib etish va mamlakatimizda yanada kengroq rivojlanishigi o'z hissasini qo'shib kelmoqda.

Endi baxshilarning ijrochilik mahoratini baholashda ancha yildan beri ishtirok etib kelayotgan mutaxassi sifatida mamlakatimiz va xalqaro miqyosda o'tkazilayotgan tanlovlarda Hakamlar hay'atining faoliyati haqida ikki og'iz so'z.

Baxshi san'atida eng muhim va asosiy omillardan biri doston kuylash hisoblanadi. Ichki ovozda yoki ochiq ovozda kuylash, u yoki bu cholg'u yoki cholg'ularda jo'r bo'lish esa doston ijrosini tinglovchiga yetkazish uslubidir. Dostonlarga qo'shimcha ravishda baxshilar termalarni ham kuylashadi, o'z cholg'ulari yoki ansambl jo'rligida kuylar ham ijro etishadi. Lekin, doston ijro etmagan baxshi "baxshi" hisoblanmaydi. Shunday ekan, baxshidan doston ijrosida talab etiladigan yana bir xislat (Surxondaryo va Qashqadaryo ijro uslubida juda zarur) badihaddir. Ya'ni ijrochi o'zi kuylayotgan dostonining syujetini buzmaganda holda o'z matnini yarata olishi va sharoitdan kelib chiqib uni kerak bo'lsa bir necha soatdan boshlab bir necha kungacha kuylashi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, baxshi doston voqealarini o'z tilidan so'zlab berish mahoratiga ega bo'lishi kerak. Biroq qo'shiq matnlarini muqaddam ijro etilgan doston nag'malaridan foydalangan holda ijro etishi mumkin.

Doston ijrochiligidagi ana shu asosiy holatlardan kelib chiqib, 2018-yili Xalqaro baxshi san'ati festivali doirasida Termiz shahrida o'tkazilgan Baxshi shoir va oqinlarning Respublika ko'rik-tanlovidan boshlab yangi talablar ishlab chiqildi. Ya'ni muqaddam o'tkazilgan ko'rik-tanlovlarda baxshilar o'zlari tayyorlab kelgan dostonlardan parcha va termalarni ijro etgan bo'lsa, endi ushbu tanlov uchun tavsiya etilgan dostonning Hakamlar hay'ati tomonidan so'ralgan qismini va Hakamlar tomonidan so'ralgan mavzuda termanni to'qib ijro etishlari so'raladigan bo'ldi. Bu talablarning qo'yilishidan ko'zlangan maqsad, eng asosiysi baxshilarning dostonlarni qay darajada mukammal o'zlashtirganligini va berilgan mavzu bo'yicha badiha asosida terma to'qish mahoratini sinab ko'rish edi. Mana shu talabni to'la bajargan va ijro mahorati yuqori bo'lgan ijrochilarga yuqori ballar qo'yilib, munosib baholana boshlandi. Ya'ni birinchi navbatda mazmun va badiha, undan keyin ijro mahorati. Termizda o'tgan tanlovda juda ko'p iqtidorli baxshilar dostonni to'liq bilmasligi va termanni to'qish mahoratining yo'qligi bois dog'da qoldi.

Biz baholashda shaffoflik bo'lishini ta'minlash maqsadida jarayonni yanada takomillashtirdik. Endi baxshilar oldindan belgilangan dostonning qaysi bo'lagini ijro etishni biletlarni tortish orqali aniqlashga erishdik. Ya'ni tavsiya etilayotgan dostonning asosiy voqealarini qamrab olgan savollar (har bitta doston bo'yicha 25–30 ta savol) xalq baxshilari va mutaxassislar tomonidan ishlab chiqiladi va raqamlanadi. Termalarning mavzulari ishlab chiqilib, ular ham raqamlanadi va ijrochiga qaysi savol yoki terma tushishini hech kim bilmaydi. Dostonlardan parchalarning yoki termalarning qay darajada to'g'ri ijro etilayotganligini Hakamlar hay'ati tarkibidagi xalq baxshilari aniqlab bersa, ularning soz bilan muloqoti, ijro mahorati va sahna madaniyatini mutaxassislar aniqlashi mumkin bo'ladi va natijada xolis baho ma'lum bo'ladi. Ushbu maqolani qoralash paytimda Xalqaro baxshi san'ati festivalining (Sirdaryoda bo'lib o'tgan) Gran Pri sohibi Ilhom Norovdan Telegram kanali orqali bir xabar oldim. Unda, biz Hakamlarning qilayotgan ishlarimizga munosib baho berilganligidan juda mamnun bo'ldim.

"Assalomu alaykum, hurmatli baxshi akalar!

Men Xorazmda bo'lib o'tgan Respublika baxshilari ko'rik-tanlovidan o'zimga kerakli xulosalarni qilib qaytdim. Baxshichilik san'atining o'zagi bo'lgan an'anaviy dostonlarni o'qib-o'rganishim va do'mbira jo'rligida kuylay olishim kerak ekan. Bugungi

kungacha o'ttizdan ortiq kitoblar muallifi bo'lganim bilan xalq dostonlarini bilmasligim mening eng katta kamchiligim ekanligi ravshan bo'lib qoldi. O'zbekiston xalq baxshilari Abdunazar baxshi, Norbek baxshi, Qahhor baxshi, G'ayratdin baxshi, Shodmon baxshi, Ochil baxshi, Ismoilxon baxshi, Mahmatmurod baxshilar, shuningdek, Ravshan baxshi va Bahrom baxshilar bilan qilgan ko'p suhbatlarimda ular ham baxshichilikda dostonning o'rni haqida ko'p so'zlashardi. Taqdirlash marosimi boshlanganda professor O'rozali Toshmatov bilan ham dostonchilik mavzusida qisqagina suhbatlashib oldim. Hammasining fikri, maqsadi bitta. Dostonchilikni kuchaytirish kerak. Bu bizning yutug'imiz emasmi axir. Men o'sha kuni Baxshichilik san'atining jonkuyarlari bo'lgan bu insonlarning gapini yerda qoldirmasligimiz kerak ekanligini to'liq anglab yetdim va ich-ichimdan ularga rahmat aytdim. Demak, baxshichilik san'atimizning jonkuyarlari bor ekan, bizning bu qadimiy san'atimiz hech qachon tanazzulga yuz tutmaydi.

Biz uchun hamma sharoitlarni qilib berayotgan muhtaram prezidentimizga, Madaniyat vazirligiga, mana shu ko'rik-tanlovning tashkilotchilariga va barcha hakamlarga hamda bizni qo'llab-quvvatlab turgan san'atsevar xalqimizga o'z minnatdorchiligimni bildiraman. Xorazmdan qaytishda ko'nglimdan kechganlarni o'zim uchun baxshiyona bir terma qildim va siz azizlarga ham ilindim.

Bu ehtirom barcha baxshi akamlarga,
Ustoz yo'lin yo'l deb bilgan ukamlarga,
Xursand bo'lib qaytdim kecha Xorazmdan,
Rahmat deyman unda barcha hakamlarga.

Xursandligim o'z xatomni bilib qaytdim,
Yo'lim topib xursand bo'lib kulib qaytdim,
Avvalgidan ancha kuchga to'lib qaytdim,
Rahmat dedim unda barcha hakamlarga.

Birinchidan o'rin-po'rin olganim yo'q,
Olmadim deb xafa bo'lib qolganim yo'q,
Chunki sozni ko'p o'xshatib chalganim yo'q,
Rahmat deyman lekin barcha hakamlarga.

Ko'rdik-bildik Xorazmdak vohani ham,
Eshitganmiz Bola baxshi dahoni ham,
Olib qaytdim men munosib bahoni ham,
Rahmat deyman lekin barcha hakamlarga.

O'ylab qoldim nega o'rin olmadim deb,
Do'mbiramni o'ynoqlatib chalmadim deb,
Dostonlarga nega razm solmadim deb,
Rahmat dedim lekin barcha hakamlarga.

Bu tanlovlar ochdi mening ko‘zimni ham,
Topib oldim men yo‘qotgan izimni ham,
Oqlamayman endi sira o‘zimni ham,
Rahmat deyman endi barcha hakamlarga.

Endi o‘qiy to‘xtamasdan dostonlarni,
Dostondagi qahramon-u mastonlarni,
Bulbul chaq-chaq urgan go‘zal bo‘stonlarni,
Rahmat deyman barcha ustoz hakamlarga.

Bir surinib yo‘lin topdi otim mening,
Ko‘zim ochdi “Yozi kal”day etim mening,
Qaytib yana qizarmasin betim mening,
Rahmat dedim barcha ustoz hakamlarga.

Xorazmda yutdirmadim, yutib keldim,
Ustozlarning sinovidan o‘tib keldim,
“Singanim” yo‘q, balki o‘zim tutib keldim,
Rahmat deyman barcha ustoz hakamlarga.

Baxshi o‘zi kim ekanin bilib oldim,
O‘zim uchun xulosani qilib oldim,
Ko‘p kerakli gaplarni ham ilib oldim,
Rahmat deyman ko‘p jonkuyar hakamlarga.

Baxshi degan dostonni ko‘p bilsin ekan,
Savol bo‘lsa to‘g‘ri javob qilsin ekan,
Buning uchun faqat bilim bo‘lsin ekan,
Rahmat dedim shunda barcha hakamlarga.

Har kimni ham hakam qilib saylamaydi,
Hakamlar ham tavakkal bel boylamaydi,
Tiniq suvni ko‘r-ko‘rona loylamaydi,
Rahmat dedim lekin barcha hakamlarga.

Kimdir menday xatosiga bo‘yin bo‘ldi,
Kimga esa oliy o‘rin tayin bo‘ldi,
Hammaning ham ko‘nglin olish qiyin bo‘ldi,
Rahmat deyman lekin barcha hakamlarga.

Tanlov hali ko‘p bo‘ladi elimizda,
Baxshijonlar, omad kutar yo‘limizda,
Soz va doston tursin ekan qo‘limizda,
Rahmat deyman barcha ustoz hakamlarga.

Ular o‘zin ishlarini bilishadi,
Bizlar uchun tortishadi-kelishadi,
Yurtboshimiz aytgandek ish qilishadi,
Rahmat deyman barcha ustoz hakamlarga.

Shavkat shoir, dostonlarni o‘qish kerak,
El oldiga doston aytib chiqish kerak,
Buning uchun yana zahmat chekish kerak,
Rahmat degin kechagi bosh hakamlarga”.

Baxshi-shoir Shavkat Bobomurod

Mana shu satrlarning muallifi Shavkat Bobomurod tomonidan bolalar uchun maxsus dostonlarning yaratilishi ham mamlakatimizda baxshi san’atini shakllanishi va rivojlantirishida muhim qadam bo‘ldi, desam yangilashmaymiz. Chunki bolalar musiqa maktablari va maxsus madaniyat va san’at maktablarida dostonchilik bo‘limlarida tahsil olayotgan bolalarimiz kattalarning dostonlarini kuylashga majbur edi, chunki ular uchun mazmunan va shaklan to‘g‘ri keladigan dostonlar deyarli mavjud emas edi. Bizning va Madaniyat vazirligida bevosita shu faoliyatni muvofiqlashtiradigan Boshqarmaning boshlig‘i Jamshid Niyazbekovning tashabbusi bilan Shavkat shoirga ushbu buyurtmani berdik va Respublika Baxshichilik san’ati markazi mablag‘lari hisobidan uchta bolalar dostonini o‘z ichiga olgan “Baxshi bolam, doston kuyla” kitobi chop etildi.

Fikrimizcha, baxshi san’atining rivojlanishida ana shunday zamonaviy yondashuvlarsiz yaxshi natijalarga erishib bo‘lmaydi. Zero, baxshi san’ati nomoddiy madaniy merosning boshqa namunalari kabi zamonga moslashuvi va yoshlar tomonidan qabul qilinishga tayyorlanishi kerak. Ana shundagina bu noyob san’at uzoq yillar saqlanib qoladi va kelgusi avlod tarbiyasida muhim rol o‘ynaydi, deb o‘ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – T: “Sharq”, 1997.
2. Ahmad Yugnakiy. Hibatul haqoyiq. – T., 2012.
3. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М., 1947.
4. Razzoqov. H., Mirzayev T., Sobirov O., Imomov K. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – T., 1980.
5. Baxshi. O‘zME.1-tom.

Dilafro‘z Yusupaliyeva,
siyosiy fanlar doktori (DSc)
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat
instituti professori v.b.

MADANIYAT VA SAN’AT MUASSASALARI FAOLIYATIDA INNOVATSIYALARDAN FOYDALANISH DAVR TALABI SIFATIDA

Annotatsiya. *Mazkur tezisda madaniyat va san’at muassasalari faoliyatida innovatsiyalardan foydalanishning zamonaviy yo‘nalishlari, ularning boshqaruv tizimiga, ijodiy jarayonlarga hamda madaniy xizmatlar sifatiga ta’siri tahlil qilinadi. Innovation yondashuvlar madaniyat muassasalarining raqobatbardoshligini oshirish, auditoriya bilan o‘zaro muloqotni samarali tashkil etish va yangi texnologiyalarni joriy etish orqali ularning rivojlanish dinamikasini ta’minlaydi. Shuningdek, sohada innovatsiyalarni qo‘llashning afzalliklari, mavjud muammolar hamda istiqboldagi yechimlar haqida ham so‘z yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *innovatsiya, madaniyat muassasalari, san’at, boshqaruv, raqobatbardoshlik, modernizatsiya, samaradorlik.*

Аннотация. *В данной тезисе анализируются современные направления использования инноваций в деятельности учреждений культуры и искусства, их влияние на систему управления, творческие процессы и качество культурных услуг. Инновационные подходы способствуют повышению конкурентоспособности культурных учреждений, эффективной организации взаимодействия с аудиторией и обеспечению динамики их развития посредством внедрения новых технологий. Также рассматриваются преимущества применения инноваций в данной сфере, существующие проблемы и перспективные пути их решения.*

Ключевые слова: *инновации, учреждения культуры, искусство, управление, конкурентоспособность, модернизация, эффективность.*

Annotation. *This thesis analyzes modern directions of using innovations in the activities of cultural and art institutions, as well as their impact on management systems, creative processes, and the quality of cultural services. Innovative approaches enhance the competitiveness of cultural institutions, improve interaction with audiences, and ensure dynamic development through the implementation of new technologies. The paper also discusses the advantages of applying innovations in this field, existing challenges, and possible future solutions.*

Keywords: *innovation, cultural institutions, art, management, competitiveness, modernization, efficiency.*

Madaniyat sohasini oqilona rivojlantirish, aholiga madaniy xizmatlar ko‘rsatuvchi muassasalarning salohiyatidan samarali foydalanish zamonaviy sharoitda yangi texnologiyalarni faol joriy etish, innovatsiyalarni tatbiq qilish asosidagina mumkin bo‘ladi. Bunday yangiliklar xo‘jalik subyektlarining raqobatbardoshligini nafaqat hozirgi davrda, balki uzoq muddatli istiqbolda ham oshirishga xizmat qiladi. Innovation texnologi-

yalardan foydalanmasdan turib madaniyat muassasalari yangi xizmat iste'molchilarini jalb eta olmaydi, bu esa ularning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Innovatsiyalar nazariyasi konsepsiyalarini qo'llash nuqtayi nazaridan eng qiziqarli sohalardan biri bu madaniyat va san'at sohasidir. Tarixan ushbu sohada faoliyat yurituvchi tashkilotlarning davlat resurslaridan foydalanishi ko'pchilik hukumatlarning madaniyatni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish, shuningdek, aholining madaniy sa-viyasini oshirishga yo'naltirilgan siyosati bilan bog'liq bo'lgan. Biroq XX asr oxiriga kelib ko'plab mamlakatlarning madaniyat sohasida sezilarli institutsional o'zgarish-lar yuz berdi. Madaniyat va san'at sohasidagi tashkilotlarda boshqaruv usullari hamda amaliyotlariga nisbatan yanada yuqori talablar qo'yila boshlandi, manfaatdor tomonlar (iste'molchilar, homiylar, saxovatpes-halar, amaldorlar) bilan keng ko'lamli hamkorlik-ka yo'naltirilish zarurligi anglab yetildi, tashkiliy tuzilmalarni markazlashtirishdan voz kechish va hamkorlik tarmoqlarini yaratish ehtiyoji paydo bo'ldi.

Bundan tashqari, sohada yangi faoliyat yo'nalishlari, amaliyotlar va biznes model-lari vujudga keldi, nodavlat tashabbuslarning soni ortdi. Bularning barchasi ushbu soha tashkilotlaridan tashqi muhitdagi o'zgarishlarga tezkor javob bera oladigan, rivojla-nishning yangi g'oyalarini, bozor segmentlarini va boshqaruv yondashuvlarini izlash-ga yo'naltirilgan yangi innovatsion kompetensiyalarni talab qildi. Madaniyat va san'at sohasi o'zining kengqamrovliligi va xilmaxilligi bilan ajralib turadi. U ulkan rivojla-nish salohiyatiga ega bo'lib, shu bois innovatsiyalar uchun ham cheksiz imkoniyatlar maydonidir. "Innovatsiya" odatda ma'lum bir harakat yoki sa'y-harakat natijasida hosil bo'ladigan, kutilgan foyda keltiruvchi yangilik sifatida talqin qilinadi.

Birinchidan, innovatsiya – bu madaniyat va san'at tashkilotlari tomonidan "yarati-ladigan" mahsulot, ya'ni madaniy mahsulotdir. Ikkinchidan, madaniyat sohasi subyekt-larining faoliyatini tashkil etish ham innovatsion imkoniyatlar maydoni hisoblanadi.

Yangi biznes modellari, tashkiliy tuzilmalar, faoliyat strategiyalari, biznes jarayon-lar, metodikalar va kundalik ish tartiblari – bularning barchasi innovatsion o'zgarish-larning obyekti bo'lishi mumkin. Uchinchidan, madaniyat va san'at sohasi o'zi ham, uning tuzilishi, faoliyat yuritish mexanizmlari hamda davlat tomonidan boshqarilishi jihatidan innovatsion yondashuvlar, amaliyotlar va yangi g'oyalarni joriy etishni talab qiladi. Madaniyat va san'at sohasidagi boshqaruvning o'ziga xos jihatlaridan biri ushbu sohadagi raqobat tabiati o'zgarayotganidir. Madaniy mahsulotlarni baholashning za-monaviy yondashuvlaridan biri ularni iste'mol qilish uchun sarflanadigan vaqt nuqtayi nazaridan tahlil qilishdir. Bo'sh vaqt va insonlarning uni qanday o'tkazishi masalasi madaniyat sohasidagi turli tashkilotlar o'rtasida, shuningdek, ular bilan boshqa dam olish muassasalari o'rtasida keskin raqobatni keltirib chiqarmoqda. Bu esa madaniy mahsulotlarni yaratish yoki ularni farqlash (differensiallash) sohasida innovatsiyalar uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda.

So'nggi yillarda madaniyat va san'at bozorining an'anaviy ishtirokchilari, masalan, davlat muzeylari, teatrlar va boshqa muassasalar tomonidan taqdim etilayotgan xizmat-lar mazmunini o'zgartirish bo'yicha tashabbuslar ko'payib bormoqda. Biroq madaniy mahsulotlarni yaratishda innovatsion yondashuvlar, asosan, ushbu sohadagi yangi tash-kilotlar tomonidan joriy etilmoqda. Madaniyat va san'at sohasidagi tashkilotlar uchun

jarayonli (protsessual) innovatsiyalar raqobatbardoshlikni ta'minlash nuqtayi nazaridan asosiy omil bo'lishi mumkin.

Birinchidan, madaniy tashkilotlar amaliyotida innovatsion yechim sifatida biznes va sanoat sohalarida faol qo'llanilayotgan boshqaruv nazariyasining eng samarali yutuqlarini qo'llash mumkin. Ikkinchidan, axborot texnologiyalarining o'sib borayotgan o'rnini alohida e'tiborga loyiq. Ular yordamida nafaqat boshqaruvdagi kundalik jarayonlar va biznes modellari transformatsiya qilinadi, balki yangi bozor yo'nalishlarini o'zlashtirish, mahsulotlarni farqlash (differentsiallashtirish) imkoniyati ham yaratiladi. Masalan, muzeylar va kutubxonalar uchun axborot texnologiyalari faoliyatni butunlay yangi usulda tashkil etish imkonini beradi. Bu esa, eksponatlar yoki kitoblar bo'yicha elektron ma'lumotlar bazalarining mavjudligi ushbu madaniyat muassasalari xodimlari hamda foydalanuvchilari ishini ancha yengillashtiradi. Bugungi kunda "ekran madaniyati" hukmron bo'lib, u televizion va videotasvirlarga asoslanadi. Bugungi avlodning katta qismi yozma yoki bosma matn shaklidagi ma'lumotni qabul qilish va o'zlashtirishda qiynaladi, shu bois ular virtual tarzda taqdim etilgan axborotni afzal ko'radi. Axborot texnologiyalari yordamida bu toifadagi auditoriyani muzeylar, kutubxonalar va teatrlar faoliyatiga jalb etish, ularni "virtual" ekspozitsiyalar, taqdimotlar, spektakllar orqali madaniy merosni o'rganishga qiziqtirish mumkin [1:40].

Madaniyat sohada innovatsiyalarni qo'llashning asosiy yo'nalishlari raqamli texnologiyalarni joriy etish, xizmat ko'rsatish sifati va shakllarini diversifikatsiya qilish, marketing strategiyalarini yangilash, shuningdek, interaktiv madaniy mahsulotlarni ishlab chiqishdir.

Masalan, virtual muzeylar, onlayn teatr tomoshalari, raqamli arxivlar, multimedia ko'rgazmalar madaniy tajribani keng auditoriyaga yetkazishda samarali vosita sifatida xizmat qilmoqda. Madaniyat va san'at muassasalarida innovatsiyalarni joriy etish boshqaruv tizimini ham tubdan o'zgartirmoqda. An'anaviy ma'muriy yondashuvlar o'rnini strategik menejment, loyiha boshqaruvi, kreativ iqtisodiyot tamoyillariga asoslangan yondashuvlar egallamoqda. Bu jarayonda muassasa rahbarlaridan tashabbuskorlik, moslashuvchanlik va yangilikka ochiqlik talab etiladi.

Bundan tashqari, madaniyat muassasalari faoliyatida ijtimoiy innovatsiyalar jamiyat bilan o'zaro hamkorlikda amalga oshiriladigan madaniy tashabbuslar ham muhim ahamiyatga ega. Innovatsiyalarni samarali joriy etish uchun moddiy-texnik baza, malakali kadrlar, raqamli infratuzilma va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlov tizimining mavjudligi zarur. Ilmiy tadqiqotlarda qayd etilishicha, Rossiyada yaqin vaqtgacha madaniyat sohasi mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan jiddiy resurs sifatida qaralmas edi. Bu soha, asosan, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning ikkinchi darajali, yordamchi qismi sifatida talqin qilingan. Biroq hozirgi davrda "Raqamli madaniyat" loyihasi doirasida turli interaktiv onlayn ko'rgazmalarni yaratish, ommaviy madaniy tadbirlarni o'tkazishda multimedia texnologiyalarini joriy etish, konsert va teatr tomoshalarini raqamli platformalarda namoyish etish ishlari amalga oshirilmoqda. Madaniyat sohasida jiddiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Media sohasi IT va telekommunikatsiyaning ajralmas qismiga aylanib, madaniyat muhitiga raqamli texnologiyalar faol tatbiq etilmoqda. Bugungi kunda madaniy makonda faol qo'llanilayotgan virtual ax-

borot resurslari bir tomondan ijodkorlar uchun muhim bo‘lgan jonli muloqotni qisman almashtirsa, boshqa tomondan, san’at asarlaridan geografik jihatdan uzoqda bo‘lgan insonlarga ham san’at olamiga sho‘ng‘ish va uni o‘rganish imkoniyatini yaratmoqda. Jahon va milliy san’at durdonalarini virtual muhit orqali o‘rganish aholining keng qatlamlari uchun o‘z-o‘zini rivojlantirishning yangi shakllarini ochib bermoqda. Shu bilan birga, iste’molchilar tomonidan raqamli resurslardan foydalanishga bo‘lgan talab keskin oshgan. Bu esa, o‘z navbatida, zamonaviy axborot kompetensiyalariga ega bo‘lgan ijodiy kadrlar tayyorlash tizimiga katta ehtiyojni yuzaga keltirmoqda [2:3779].

Xorijda ham innovatsiyalarni joriy etish madaniyat sohasining turli tuzilma tarkibiy qismlarida har xil tezlikda kechmoqda, bu esa ularning faoliyat xususiyatlari bilan bog‘liq. Eng faol innovatsion faoliyat kinematografiya korxonalari, muzey muassasalari va kutubxona tashkilotlari tomonidan amalga oshirilmoqda. Tomosha muassasalari, madaniyat markazlari va bog‘larda esa bu jarayon nisbatan sustroq kechmoqda. Shu bilan birga, innovatsion jarayon bir tekisda emas: ayrim madaniyat muassasalari yangi innovatsion texnologiyalarni keng miqyosda o‘zlashtirgan bo‘lsa, boshqalari ancha ortda qolmoqda.

Innovatsion texnologiyalarni faol joriy etish madaniyat sohasidagi xo‘jalik yurituvchi subyektlarning raqobatbardoshligini oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. Bu esa madaniy muassasalarga tashrif buyuruvchilar sonining ortishiga va mamlakat fuqarolariga pullik xizmatlar ko‘rsatishdan olinadigan daromadning ko‘payishiga xizmat qiladi. Hozirgi sharoitda o‘z innovatsion salohiyatidan to‘liq foydalana olgan madaniyat muassasalari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning hozirgi va istiqboldagi masalalarini hal etishda eng katta natijalarga erishadi [3:372].

Xulosa qilib aytganda, madaniyat va san’at muassasalari faoliyatida innovatsiyalardan foydalanish zamon talabi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ajralmas omilidir. Innovatsion yondashuvlar madaniyat muassasalarining samaradorligini oshiradi, ularni global madaniy jarayonlarga integratsiyalash imkonini yaratadi va jamiyatning ma’naviy salohiyatini yanada mustahkamlaydi. Shu sababli, madaniyat va san’at muassasalarida innovatsion boshqaruv tizimini shakllantirish, kreativ g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlash va texnologik yangiliklardan samarali foydalanish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Платонов М.Ю. Направления инновационного развития в сфере культуры и искусств // жур. Экономика и управление №10 (120), 2015, pp. 40-43.
2. Рязанцева И.В. Развитие системы дополнительного профессионального образования в сфере культуры и искусства // КЭ. 2020. №12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-sistemy-dopolnitelnogo-professionalnogo-obrazovaniya-v-sfere-kultury-i-iskusstva> (дата обращения: 10.10.2025).
3. Санжина О.П., Смирнов А.Ю. Инновации в сфере культуры: результаты и перспективы // жур. Вестник Академии знаний № 2 (61), 2024, pp. 371-373.

Munisa Mavrulova,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
dotsenti, falsafa fanlari doktori (DSc)

FOLKLORDA MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING O'ZARO UYG'UNLIGI VA IFODASI

Annotatsiya. Ushbu maqola folklorda milliy va umummilliy qadriyatlar, shuningdek, shaxsning ijtimoiy faoliyatining o'zaro aloqasini tahlil qilishga bag'ishlangan. Milliy qadriyatlar har bir jamiyatda uning madaniy, axloqiy, ijtimoiy va tarixiy xususiyatlarini aks ettiradi, ular odatdagi hayotda amaliyotga tatbiq etiladi. Umummilliy qadriyatlar esa insoniyatning barcha madaniyatlari va jamiyatlarida keng qamrovli ahamiyatga ega bo'lib, axloqiy, erkinlik va adolat kabi universallikni o'z ichiga oladi. Maqola ham milliy va umummilliy qadriyatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqurroq tushunishga, shuningdek, shaxsning ijtimoiy faoliyatining jamiyatdagi rivojlanishiga qanday ta'sir qilishini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: folklor, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, aholining madaniy ehtiyojlari, nomoddiy madaniy meros, zamonaviy jamiyat, madaniyat va san'at, ma'naviyat, tarix, milliy qadriyat, sivilizatsiya, integratsiya.

Annotation: In this article, in folklore, dedicated to analyzing the interrelationship between national and universal values, as well as the social activity of the individual. National values reflect the cultural, ethical, social, and historical characteristics of each society, and are usually applied in everyday life. Universal values, on the other hand, hold broad significance across all human cultures and societies, encompassing universals such as morality, freedom, and justice. The article aims to deepen the understanding of the interconnection between national and universal values, as well as to identify how an individual's social activity influences the development of society.

Keywords: folklore, national and universal values, cultural needs of the population, intangible cultural heritage, modern society, culture and art, spirituality, history, national values, civilization, integration.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу взаимосвязи национальных и общечеловеческих ценностей, а также социальной активности личности в фольклоре. Национальные ценности отражают культурные, этические, социальные и исторические особенности каждого общества и обычно применяются в повседневной жизни. Общечеловеческие ценности, с другой стороны, имеют широкое значение во всех человеческих культурах и обществах, охватывая такие универсалии, как мораль, свобода и справедливость. Статья направлена на углубление понимания взаимосвязи между национальными и общечеловеческими ценностями, а также на определение того, как социальная деятельность человека влияет на развитие общества.

Ключевые слова: фольклор, национальные и общечеловеческие ценности, культурные потребности населения, нематериальное культурное наследие, современное общество, культура и искусство, духовность, история, национальные ценности, цивилизация, интеграция.

Odatda turmushda, ijtimoiy hayotda, alohida inson va insoniyat faoliyatida odam-zod tomonidan yaratilgan barcha narsalar, mavjud ijtimoiy-siyosiy, madaniy-mafkuraviy hodisalarni qadrli yoki qadsizligiga qarab baholaymiz, munosabat bildiramiz. Shuning uchun ham barcha odamlar tomonidan o'sha narsa – buyumlar, voqea-hodisalarning ahamiyatini ko'rsatish maqsadida qadriyat tushunchasi qabul qilingan. Shu ma'noda, qadriyatni voqelikdagi muayyan hodisalarning inson va jamiyat uchun foydalilik ahamiyatini anglatish uchun ishlatiladigan tushuncha ma'nosida e'tirof etilishini ta'kidlash lozim.

Qadriyatlar shaklan va mazmunan tarixiy, ayni paytda zamonaviy bo'lishi mumkin. Qadriyatlarning turli shakllari mavjud bo'lib, ularning eng ko'p e'tirof etiladiganlari quyidagilardan iborat: moddiy, ma'naviy, umumbashariy, mintaqaviy, umuminsoniy; jamiyat hayotining sohalari bo'yicha iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy qadriyatlar; ijtimoiy ong shakllariga mos keladigan axloqiy, diniy huquqiy, ilmiy; hayotning ijtimoiy tuzilishiga mos keladigan, milliy, sinfiy, partiyaviy va boshqalar.

Shuni qayd etish lozimki, insoniyat uzoq ming yillar davomida o'z hayoti, turmush darajasini osonlashtiradigan, yengillashtiradigan minglab qadriyatlarni shakllantirdi. Ularning talay qismi muayyan tarixiy bosqichda ijtimoiy-ma'naviy jihatdan eskirgani, insoniyatning tobora o'sib borayotgan talab va ehtiyojlariga javob bera olmaganligi uchun yo'q bo'lib ketdi.

Qadriyatlar birdaniga paydo bo'ladigan ijtimoiy fenomen emas. Aslida, insoniyat taraqqiyotining qanchalar darajada rivojlanib, ilgarilab ketganligini anglatuvchi omil ham qadriyatlar hisoblanadi. Qadriyatlarning miqdori va sifati qanchalar darajada ko'p bo'lsa bashariyat taraqqiyoti ham shunga mos ravishda taraqqiy etadi. Qadriyatlar u yoki bu millat va elatning ijtimoiy ehtiyojlari tufayli sodir bo'ladi.

Shunday qadriyatlar borki, ular insoniyat paydo bo'lganidan to hozirgacha o'z mazmun-mohiyatini o'zgartirmaydi, aksincha, uning ahamiyati davrlar o'tgan sari kuchayib boraveradi. Tinchlik, barqarorlik, insoniylik, axloq, erkinlik, ijtimoiy tenglik, ijtimoiy adolat, yaxshilik, go'zallik, demokratiya, qonun ustuvorligi kabi qadriyatlarni shu ma'noda tushunsa bo'ladi.

Qadriyatlar jamiyatda, inson hayotida tutgan o'rni va ahamiyati nuqtayi nazaridan moddiy, madaniy, ijtimoiy, siyosiy kabi yirik turlarga bo'linadi. Ayni paytda qadriyatlarni milliy va umumbashariy muammolarni hal etish, insoniyat taraqqiyotini ta'minlashga yordam berishini e'tiborga olgan holda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga bo'lish ham keng tarqalgan. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni bir-biridan mutlaqo farqlanuvchi sifatlar ma'nosida tushunish unchalar darajada to'g'ri bo'lmaydi. Ularning biri ikkinchisiz mavjud bo'lishi aslo mumkin emas.

Aslida umuminsoniy qadriyatlar birlamchi holatda milliy qadriyatlar tarzida paydo bo'ladi. So'ngra, u yoki bu milliy qadriyatlardagi eng qimmatli, qadrli, ahamiyatli qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlar darajasiga aylanishi va butun insoniyat taraqqiyotiga xizmat qilishi mumkin. Biz yuqorida sanab o'tgan qadriyatlarni shu ma'noda tushunish kerak.

Milliy qadriyatlarga beriladigan ta'riflarda yakdillik yo'q. Bu, tabiiyki, mazkur masalaning juda serqirraligi, ushbu muammoning ilmiy-nazariy jihatdan hali ko'p ish-

lanishi lozimligidan darak beradi. Masalan, “Tarbiya” ensiklopediyasida milliy qadriyatlarga quyidagicha ta’rif beriladi: “Muayyan bir elat, millat, xalqning hayoti, turmush tarzi, tili, madaniyati, ma’naviyati, urf-odat va an’analari, o’tmishi va kelajagi bilan bog‘liq qadriyatlar milliy qadriyatlardir”.

Yana bir asarda milliy qadriyatlarga millat uchun muhim va jiddiy ahamiyatga ega jihatlari, xususiyatlar, moddiy va ma’naviy boyliklar sifatida baho beriladi. Shuningdek, milliy qadriyatlari bo‘lmagan millat yoki elat yo‘qligi ta’kidlanadi. Millat – milliy qadriyatlarning sohibi; millatning tanazzuli – milliy qadriyatlarning tanazzuli. Milliy qadriyatlar millatning tarixi, yashash tarzi, kelajagi, uni tashkil etgan avlodlar, ijtimoiy qatlamlar, milliy ong, til, ma’naviyat hamda madaniyat bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘lishi qayd etiladi.

Ma’lumki, milliy qadriyatlar turli shakllarda, bir-biri bilan uzviy bog‘liqlikda o‘zini ko‘rsatadi. Ana shu shakllar esa milliy qadriyatlar tizimini tashkil etadi. Bu tizimni tabiiy-tarixiy birlikni ta’minlovchi qadriyatlar – yuksak axloqiylik, insonparvarlik, qon-qarindoshlik, vatanparvarlik, ona yurt qayg‘usi kabi tuyg‘ular chambarchas bog‘lab turadi.

Biroq, ushbu sifatlar orasida madaniy-ma’naviy qadriyatlar alohida o‘rin tutadi. Millatning madaniy birligi milliy qadriyatlarni bezavol keyingi avlodlarga yetkazib berishga imkon beradi. Milliy madaniyat aslida milliy qadriyatlarning yo‘qolib ketmasdan, aksincha, uning yangi mazmun bilan boyishi, jamiyat va millatning jipslashuvini ta’minlovchi ta’sirchan omil hisoblanadi.

Shu ma’noda, milliy madaniyatni muayyan millatning madaniy rivojlanish sohasidagi qadriyatlari, ularning ma’naviy merosi, an’analari, urf-odatlari, milliy adabiyoti, san’ati va boshqa ma’naviy omillarning namoyon bo‘lishi ma’nosida tushunish mumkin. Milliy madaniyatning asosida har bir millat, xalq va elatni rivojlanish jarayonida avlodlardan avlodlarga o‘tib kelayotgan madaniy xususiyatlari, o‘ziga xosligi yotadi.

Jamiyat ijtimoiy-ma’naviy barqarorligini ta’minlashda milliy qadriyatlar bilan bir qatorda umuminsoniy qadriyatlar o‘rni ham tobora kengayib bormoqda. Mamlakat rahbari ta’kidlagani kabi, XX asrning oxiri va XXI asrning boshlariga kelib insoniyat ko‘plab umumbashariy muammolarga duch keldi. Ushbu muammolar va ularning yechimlariga doir masalalar bugungi kunda nihoyatda dolzarb bo‘lib bormoqda. Avvalo, globallashtirish hodisasining o‘zi alohida mavzuga aylandi va bu haqda maxsus globalistika fani shakllandi. Global jarayonlar va muammolarning paydo bo‘lish tarixi, bugungi xususiyatlari va darajalari, milliy hamda umuminsoniy jihatlari bilan bog‘liq masalalarga e’tibor ortib bormoqda.

Qamrovi jihatdan global, ammo mamlakatimiz hayoti va taraqqiyoti uchun muhim bo‘lgan bunday muammolarni hal qilishda kuch va imkoniyatlarni birlashtirish, umumiy va xususiy manfaatlarni uyg‘unlashtirish lozim. Bu esa, o‘z navbatida, kelajagimiz qiyofasini belgilaydigan global muammolarning milliy va mintaqaviy darajadagi yechimlarini topishni pajsalsa solmaslik zarurligidan kelib chiqadi.

Bugungi dunyoning haddan tashqari tez globallashtirish insoniyatning umuminsoniy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatida ham jiddiy o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Avvalo, ta’kidlash lozimki, umuminsoniy qadriyatlar jahondagi barcha odamlar va

davlatlar uchun umumiy qadrlash mezonini hisoblangan, umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlar tizimini ifoda etadigan tushuncha.

Umuminsoniy qadriyatlar nihoyatda keng ko'lamli va serqirra tushuncha. U ozodlik, erkinlik, tinchlik, baxt saodat kabi umumijtimoiy ma'no-mazmun kasb etadigan tushunchalardangina iborat emas. Uni faqat madaniy boyliklar ma'nosida tushunish ham unchalik to'g'ri emas. Umuminsoniy qadriyatlar tizimi va uning namoyon bo'lish shakllarini tahlil qilish, aslida, tarkibiy qismlari bir-biri bilan dialektik tarxda bog'langan umumiy tizimni, uning asosiy qismlari o'rtasidagi munosabatlarni tadqiq qilishdir.

Umuminsoniy qadriyatlar tizimi birdaniga paydo bo'ladigan, shakllanadigan jarayon emas. U uzoq evolyutsion yo'lni bosib o'tgan. Umuminsoniy qadriyatlar shakllanishining umumiy jihatlari quyidagilardan iborat:

- bunday qadriyatlarning asosini, shubhasiz, milliy qadriyatlardagi eng muhim, insoniyat, uning taraqqiyoti uchun dolzarb bo'lgan qadriyatlar tizimi tashkil etadi;

- umuminsoniy qadriyatlar insoniyat hayotining barcha sohalariga – iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy-ma'rifiy jabhalari teng ravishda ijobiy ta'sir ko'rsata oladigan, kishilik jamiyatini yanada rivojlantirishga so'zsiz hissa qo'sha oladigan qadriyatlardan iboratdir;

- tarixiy taraqqiyotning muayyan davrlarida umuminsoniy qadriyatlar tizimida sodir bo'ladigan transformatsiya jarayonlarida yangi qadriyatlar shakllanish holatlari yuz berishi mumkin. Bu narsa ko'proq inson, uning faoliyati, inson va jamiyat, inson va tabiat munosabatlari tufayli yuz beradi.

Umuminsoniy qadriyatlar mutlaqo o'zgarmaydigan hodisa emas. Yuqorida ta'kidlaganimiz kabi u turli sabablar tufayli o'z shakli va mazmunini o'zgartirib turishi, muayyan paytda ikkinchi darajaga aylanishi, keyin yana ustuvor ahamiyat kasb etishi mumkin. Masalan, 1991-yilda sobiq SSSRning parchalanishi tufayli dunyoning siyosiy-mafkuraviy qiyofasida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Siyosatdonlarning qayd etishlaricha, bir qutbli dunyo paydo bo'ldi. Bu esa jahonda demokratiya, inson huquqlaridan iborat umuminsoniy qadriyatlarning tantanasi sifatida e'tirof etildi.

Shuningdek, ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida umuminsoniy qadriyatlar transformatsiyasiga, xalqaro munosabatlardagi beqarorlikka ekologik tahdidlar, terrorizm xavfining kuchayib borishi, odam savdosi, giyohvand moddalar, yengil o'qotar qurollar, qolaversa, yuqori texnologiyalarning noqonuniy savdosi ham jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlagani kabi, kam sonli millatlarga mansub shaxslar huquqlarining muntazam ravishda buzilishi va murosasizlik bilan bog'liq amaliyotlar nafaqat fuqarolar xavfsizligiga tahdid solmoqda, balki, yanada kattaroq mojaro va zo'ravonliklarga olib kelayotganini barchamiz kuzatmoqdamiz. Buning zahirida etnik va diniy nizolar, tajovuzkor millatchilik, shovinizm va ksenofobiya kabi hodisalar yotibdi.

Bugungi O'zbekiston milliy qadriyatlar bilan barobar ravishda umuminsoniy qadriyatlar rivoj topayotgan, ularga keng yo'l ochilayotgan davlatlardan biriga aylanib bormoqda. Mamlakatimizda umuminsoniy qadriyatlarning qadr topishiga qaratilayotgan e'tiborni quyidagilarda ko'rish mumkin:

- mintaqaviy, xalqaro munosabatlarda O'zbekistonning ochiqlik siyosati;

– yurtimizda erkin va ochiq fuqarolik jamiyatining qurilishi yoʻlida olib borilayotgan shaffof siyosat;

– davlat boshqaruvidagi sivilizatsiyaviy imkoniyatlar;

– mamlakatimizda “Davlat-inson uchun”, “Shaxs-jamiyat-davlat” tamoyillari asosida inson huquqlarini ragʻbatlantirish, himoya qilish boʻyicha insonparvarlikka asoslangan siyosatning amalda roʻyobga chiqishi;

– mamlakatda milliy va umuminsoniy qadriyatlar uygʻunligiga ustuvor ahamiyat berilishi;

– millatlararo totuvlik va bagʻrikenglik siyosatining insonparvarlik gʻoyalari bilan uzviy bogʻliqligini taʼminlash asosida jamiyatda millatlararo va fuqarolararo hamjihatlik muhitini yuzaga keltirish uchun keng imkoniyatlarning yaratilayotganligi.

Yuqorida sanab oʻtilgan omillar, shubhasiz, mamlakatimizda umuminsoniy qadriyatlarning qadr topishiga keng imkoniyatlar yaratib bermoqda. Umuman, umuminsoniy qadriyatlar har qanday madaniyat turida borliqni aks ettiruvchi maholar majmuini oʻz ichiga oladi, ularning mazmuni jamiyat taraqqiyotining aniq tarixiy davri yoki etnik anʼanalar bilan bevosita bogʻliq boʻlmaydi. Ushbu eʼtiqodlar va tasavvurlar, qaysidir bir madaniyatga mansubligidan qatʼi nazar, barcha kishilar va xalqlar tomonidan qadrlanadi va maʼqullanadi.

“Ijtimoiy fikr” respublika jamoatchilik fikrini oʻrganish markazi tomonidan oʻtkazilgan “Siz aynan qanday qadriyatlarni umuminsoniy qadriyatlarga kiritasiz?” deb nomlangan sotsiologik soʻrovnoma asosan 49,7 foiz respondentlar “Shaxsning axloqiy sifatleri”, 36,5 foizi “Oilaviy qadriyatlar”, 31,4 foizi “Demokratik qadriyatlar”, 19,9 foizi “Bagʻrikenglik, tinchliksevarlik” deb javob berganlar.

Ushbu javoblardan shunday xulosa qilish mumkinki, bugungi Oʻzbekiston jamiyati uchun shaxsning axloqiy qadriyatlari va oilaviy qadriyatlar eng ustuvor ahamiyatga ega. Bu tushunarli, chunki hozirgi globallashuv sharoitida inson, uning axloqi, insoniylik fazilatleri shaxsning milliy oʻzligining asosi sifatida oʻz ahamiyatini aslo yoʻqotgani yoʻq. Ayni paytda bagʻrikenglik, tinchliksevarlik bugungi tahlikali zamonda xalqimizning eng ustuvor umuminsoniy qadriyatlaridan biriga aylangan.

Shuningdek, “Siz aynan qanday qadriyatlarni umuminsoniy qadriyatlarga kiritasiz?” deb nomlangan savolga javob berganlarning 15,6 foizi madaniy qadriyatlar, 5,7 foizi esa ekologik qadriyatlarni eʼtirof etganlar. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, bugungi kunda ekologik muammolarga eʼtiborni yanada kuchaytirish talab etiladi. Haqiqatan ham, odamlarning ekologik madaniyatini oshirish, yashil hududlarning salmogʻini oshirish bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biriga aylanib boʻldi.

Umuminsoniy qadriyatlarning yanada rivoj topishiga Yangi Oʻzbekistonda ham alohida eʼtibor berilmoqda. Masalan, 2025-yilgi maʼlumotlarga koʻra mamlakatimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari bir oila farzandidek ahil-inoq yashamoqda. 16 mazhabdagi diniy tashkilotlar oʻz faoliyatini erkin amalga oshirmoqda. Ular yurtimiz ravnaqi yoʻlida barcha soha va tarmoqlarda fidokorona mehnat qilib, mamlakat taraqqiyotiga munosib hissa qoʻshmoqdalar.

Hozirgi paytda, yurtimizda millatlararo munosabatlar siyosatini amalga oshirishda mavjud 152 ta milliy-madaniy markaz va 38 ta do'stlik jamiyati faoliyat olib bormoqda. Milliy madaniy markazlar mamlakatda istiqomat qilayotgan boshqa millatlar qadriyatlarini qadrlash, urf-odatlarini bardavomligini ta'minlash barobarida, yoshlarimizni o'zga millatlar madaniyati, qadriyatlarini hurmat qilish ruhida tarbiyalashga munosib hissa qo'shmoqda.

Hozirda 10 milliondan ortiq vatandoshlarimiz xorijda yashab keladi. Bular etnik o'zbeklar va O'zbekistondan chiqqan turli millat vakillaridan iborat fuqarolar. Ularning aksariyati Markaziy Osiyo, Yevropa va Osiyo mamlakatlarida, shuningdek, AQSHda istiqomat qiladi. Dunyoning ko'plab mamlakatlaridagi vatandoshlarimizga ko'maklashish, ular bilan aloqalarni yanada mustahkamlash masalalarini hal etishning o'ziga xos tizimi yaratilgan. Markaziy Osiyo, Yevrosiyo va Amerikada istiqomat qilayotgan yurtdoshlarimiz 170 dan ortiq milliy madaniy markaz va jamiyatlarni tashkil etgan.

Ta'kidlash lozimki, har qanday taraqqiyot milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligi natijasidagina sodir bo'lishi mumkin. Mavjud uyg'unlik jamiyat a'zolari, ayniqsa yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishning muhim omillaridan hisoblanadi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o'zaro bog'liqligi har qanday shaxsda tafakkur kengligi, diniy va dunyoviy bag'rikenglik, yuksak siyosiy madaniyat, milliy va umuminsoniy taraqqiyotga teran aql bilan munosabatda bo'lish kabi sifatlarning shakllanishiga zamin yaratadi.

Bugungi o'zbek jamiyatida sodir bo'layotgan o'zgarishlar, islohotlar ham yoshlarimizning ijtimoiy faolligini tobora oshirmoqda. Ular o'zlarini jamiyatning ongli a'zosi sifatida ko'rmoqdalar. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligini ijobiy hol tarzida qabul qilmoqdalar. Millat va mamlakat taqdirini o'zlarining taqdirilari bilan bog'lamoqdalar. Bunday hol respublika Oliy ta'lim muassasalari talaba-yoshlari hamda professor-o'qituvchilariga taqdim etilgan onlayn so'rovnomada ham muayyan ma'noda o'z tasdig'ini topdi. Anonim holda o'tkazilgan so'rovnomada ishtirok etgan 10502 nafar respondentning 67,1 foizi "Siz qanday qadriyatlarni e'zozlaysiz?" degan savolga "Umuminsoniy qadriyatlarni" deb javob berganlar. Respondentlarning 67,4 foizi "Milliy qadriyatlarni", 26 foizi "Zamonaviy qadriyatlarni" e'zozlashi ma'lum bo'lgan. So'ralganlarning 3,8 foizi qadriyatlarga e'tibor bermasligini bildirganlar.

Bulardan shunday xulosa qilish mumkinki, bugungi kunda talaba-yoshlar milliy qadriyatlar bilan teng barobar umuminsoniy qadriyatlarga ham alohida e'tibor bermoqdalar. Buning asosiy sabablari haqida yuqorida fikrlashgan edik: dunyoning tobora globallashtirib borishi, axborot makonining kengayishi, mamlakatimizning ochiq jamiyatga aylanishi bu boradagi eng muhim omillar hisoblanadi. Ayni paytda ta'kidlash lozimki, savolga "Zamonaviy qadriyatlar", deb javob berganlar ham qaysidir ma'noda umuminsoniy qadriyatlarni nazarda tutganliklaridan darak beradi.

Bugungi yoshlar zamonaviy qadriyatlar deganda ko'proq ilm-fan asoslarini o'rganishda, maishiy turmush va o'z hayotini tashkil etishda zamonaviy amaliyotga e'tiborni berishni nazarda tutmoqdalar. Bu jarayonda, shubhasiz, milliy qadriyatlarni e'zozlovchi, o'z vatani, ota-onasiga sodiq, axloqiy jihatdan barkamol yigit-qizlar o'zligini yo'qotmasdan, ham milliy, ham umuminsoniy qadriyatlarni o'zlashtirishda adashma-

yaptilar. Biroq e'tiqodi sust, xorij ta'siriga tevarak-atrofdagi voqea-hodisalar mohiyatini anglamasdan tushib qolayotganlar esa turli ma'naviy, mafkuraviy tahdidlarga dosh bermasdan "aynish" holatiga ham tushib qolmoqdalar.

Tahlillar shundan dalolat beradiki, xalqimizning aksariyat ko'pchiligi milliy qadriyatlarni o'z hayotining asl maqsadi deb biladi. Ayni paytda, fuqarolarimiz, ayniqsa, yoshlarimiz orasida umuminsoniy qadriyatlarni e'tirof etish, ularni o'zlashtirishga bo'lgan intilish ham muayyan darajada ortib bormoqda. Bu narsani, fikrimizcha, o'ta siyosiy lashtirish, mafkuralashtirish unchalik ham maqsadga muvofiq emas. Chunki dunyoning tez va shiddat bilan globallasuvi barcha ochiq jamiyatlar, xususan O'zbekiston jamiyatiga ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi.

Ana shunday sharoitda umuminsoniy qadriyatlarning eng insonparvar, adolatli, ijobiy jihatlarini o'zlashtirish, ularning milliy qadriyatlar bilan uyg'unligini ta'minlashga ustuvor ahamiyat berishni maqsadga muvofiq, deb bilamiz. Bu narsa, shubhasiz jamiyat a'zolarida kuchli ijtimoiy faollikning shakllanishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – T.: "O'zbekiston", 2022. –303, 309-betlar.
2. Tarbiya. Ota-onalar va murabbiylar uchun ensiklopediya. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2010. – B.510.
3. Mustaqillik. Izohli ilmiy-ommabop lug'at. – T.: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2006. – B.234.
4. Jahon falsafa lug'ati. – T.: "O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati" nashriyoti, birinchi kitob, 2016. – B.804.
5. "Ijtimoiy fikr" respublika jamoatchilik fikrini o'rganish markazi joriy arxivi.
6. "Yangi O'zbekiston" gazetasi, 2022, 30-iyul.
7. Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi huzuridagi Ijtimoiy-ma'naviy ta'dqiqotlar instituti tomonidan "Qadriyatlarga munosabat" mavzusida Oliy ta'lim muassasalaridagi talaba-yoshlar hamda professor-o'qituvchilar o'rtasida o'tkazilgan onlayn so'rovnoma natijalari.

Севар Маликова,
кандидат педагогических наук,
профессор Государственного института
искусств и культуры Узбекистана

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ

***Аннотация.** В узбекской музыке, как и в музыке, первостепенное значение имеет мелодия, стиль. Стиль исполняется на ударных инструментах и сопровождает инструментальные, песенные и танцевальные мелодии. Существуют также произведения, предназначенные для конкретных ударных инструментов. Труды Сафиуддин Абдулму'мин Урмави труды «Почётный трактат» и «Книга о музыкально-ритмических кругах» занимают особое место в истории развития восточной музыкальной теории.*

***Ключевые слова:** мелодия, стиль, инструменты, ударные, монодия, тональные знаки, тон, глиссандо, ритмическая структура, мелизмы, тембр, темп, музыкальная наука, маком, лад, ритмические круги.*

***Abstract:** In Uzbek music, as in music, melody and style are of primary importance. Style is performed on percussion instruments and accompanies instrumental, song, and dance melodies. There are also works designed for specific percussion instruments. The works of Safiuddin Abdulmu'min Urmavi, "The Honorary Treatise" and "The Book of Musical-Rhythmic Circles", occupy a special place in the history of the development of Eastern musical theory*

***Key words:** melody, style, instruments, percussion, monody, tonal signs, tone, glissando, rhythmic structure, melismas, timbre, tempo, musical science, maqom, mode, rhythmic circles.*

Каждый народ имеет своё национальное наследие, традиции, которые выражены через национальные мелодии и сопровождаются музыкальными инструментами, созданными в соответствии с национальной духовностью народа через образцы прикладного искусства. Необходимо признать, что мир узбекских музыкальных инструментов богат и разнообразен как в духовном, так и в материальном плане. Причём, чем выше духовность народа, тем значительнее его история и соответствующее наследие [14].

Музыка – это не просто подражание мелодиям природы, воспроизведение их в точности такими, какие они есть, а очеловечивание мелодий природы, более полное и яркое их отражение. Именно благодаря музыке человек обретает гармонию с природой, восхищается её красотой и стремится создать иной мир, основанный на законах красоты и природной гармонии.

Музыкальный мир отмечает различия между музыкальными культурами Востока и Запада. Для музыки Востока характерен монодиный подход: большое

количество тональных знаков (более 80), использование четвертных и получетвертных тонов, приёмов глиссандо, богатая ритмическая структура, нетемперированное соотношение звуков, разнообразие тембра и мелодики, горизонтальное развитие музыкального мышления. Для европейской музыкальной культуры характерен гомофонно-гармонический подход, основанный на вертикальном развитии музыкального мышления, связанном с логикой движения гармонической последовательности.

Узбекское музыкальное наследие состоит из двух пластов: народной музыки и профессиональной музыки, передаваемой устно. Поскольку эти пласты взаимодействовали друг с другом на протяжении многих веков, между ними есть много общего.

Главной особенностью узбекского музыкального наследия является монодийность. Главным условием монодии является достижение мелодического разнообразия путём сопоставления различных тембров в музыкальном ансамбле. Для национальных мелодий характерно диатоническое звучание. В мелодиях большое значение имеет мелизматика: качырим (qochirim) – разновидность форшлага и группетто: нолиш, молиш, кошиш (nolish, molish, koshish) – разновидность глиссандо; для мелодий с низким тоном характерны синкопированные движения.

В узбекской музыке, как и в музыке, ритм (usul) также, играет центральную роль. Стиль исполняется на ударных инструментах и сопровождает инструментальные, песенные и танцевальные мелодии. Существуют также произведения, предназначенные для определённых ударных инструментов.

Второй отличительной чертой узбекского музыкального наследия является устное творчество, которое существует в трёх направлениях:

- Устное творчество. Композиторы создавали свои произведения без нотной записи. Произведения, не получившие известности, исчезли. Произведения, дошедшие до внимания народа, относятся к категории макомов.
- Устная традиция обучения. Существовала система обучения «Устоз-шогирд» (Ustozshogird). Ученик, овладевший всей системой макомов (maqom), получал статус профессионального музыканта.
- Устная популяризация. Развивается в результате популяризации своих знаний композиторами и исполнителями, сменившими место жительства, на новых территориях.

Для народной инструментальной и вокальной музыки характерно синкретическое введение. Оно предполагает одновременное смешение элементов всех жанров музыкального фольклора, таких как пение, быстрая декламация и танцы. В отличие от профессиональной музыки, народная музыка не требует специальной подготовки для исполнения и слушания. Создателем и исполнителем музыкального фольклора является народ.

Профессиональное музыкальное наследие устной традиции включает в себя эпосы, песнопения и макамы. Профессиональное творчество можно отнести к авторскому. Это связано с тем, что профессиональные музыканты, выходцы из народа, вносили в этот пласт музыкального наследия свои собственные произве-

дения. Кроме того, их творчество было адресовано любителям искусства из народа. Сложность жанров и традиции исполнения требовали от певцов и музыкантов многолетней подготовки.

Музыкантов обучали известные мастера того времени. У каждого профессионального объединения были свои правила – «трактаты» (*risola*).

Если говорить о трактатах Фараби, то нотная запись существовала уже в Средние века, но не использовалась в музыкальной практике. Даже хорезмская нотация, открытая в третьей четверти XIX века, была популярна лишь среди очень узкого круга музыкантов.

В узбекской народной и устной профессиональной музыке выделяют четыре основных локальных стиля: Хорезмский, Фергано-Ташкентский, Бухаро-Самаркандский и Сурхандарьинско-Кашкадарьинский. Вышеперечисленные стили возникли в результате этнического обобщения. Каждый регион отличается своими уникальными бытовыми обычаями, песенно-инструментальными жанрами, текстами песен для музыкальных инструментов и региональным диалектом.

Макомы популярны в Бухарской и Хорезмской областях. В Сурхандарьинской и Кашкадарьинской областях к числу излюбленных жанров относятся дастан и инструментальные композиции для домбры. В Ферганской долине широко распространены песенные жанры с присущим этому региону музыкально-литературным характером. Фергано-ташкентский локальный стиль характеризуется обширным песенным жанром, не встречающимся ни в одном другом местном стиле.

Мыслители Востока обладали уникальным музыкальным мышлением и мировоззрением. Труды, научные и философские наследие великих мыслителей, энциклопедистов как Абу Абдуллы аль-Хорезми, Абу Наср аль-Фараби, Абу Али ибн Сина, Абу Райхан аль-Беруни, Фахриддин ар-Рази, Аль-Кинди заняли важное место в истории культуры и просвещения народов Среднего и Ближнего Востока. Музыкально-научное наследие Аль-Хорезми изучалось зарубежными учёными Х.Г. Фармером, Й. Видеманом, В. Мюллером, а глава «О музыке» энциклопедии переведена на немецкий, английский и персидский языки. Раздел «Музыка слона» энциклопедии Аль-Хорезми «Мафотих аль-улум» широко используется в учебном процессе высших и средних специальных учебных заведений, в научно-исследовательской работе по узбекскому духовному наследию и служит важным источником для изучения истории нашей духовности и культуры.

Существование и духовное развитие человека немыслимы без песни. Все учёные, оставившие неизгладимый след в истории человечества, сумели в полной мере раскрыть богатейший потенциал музыки и пения и достичь вершин духовного совершенства через искусство. Прогрессивные идеи о совершенстве человека, изложенные в трудах великого философа Абу Насра аль-Фараби в «Великой книге музыки», Абу Хамида аль-Газали в «Воскрешении религиозных знаний», а также в ряде произведений Хазрата Навои, Мирзо Улугбека и Захириддина Мухаммада Бабура, чрезвычайно ценны и поучительны и сегодня.

Сафиуддин Урмави. Великий учёный азербайджанского народа (по словам Махмуда Ширази: «В его время не было учёного равного в теории музыки...») – Сафиуддин Абдулмумин Урмави (умер в 1294 году) добился больших успехов в теории и практике восточной музыки. Он поднял начатую его предшественниками «музыкальную науку» на более высокий уровень. Его труды «Risalat ush-Sharafiyu» («Почётный трактат») и «Kitab uladvar» («Книга о музыкально-ритмических кругах») занимают особое место в истории развития восточной музыкальной теории.

Следует отметить, что Урмави был первым, кто систематизировал в своих трудах вопрос о «Двенадцати макомах». Впоследствии на Востоке были изобретены образцы нотной записи и записаны созданные на их основе мелодии макомами и другими способами.

«Шарафийя» Урмави проливает свет на теорию музыки и частично на вопрос о макомах (ладах), а в труде «Kitab ul-advar» («Китаб уль-адвар»), нашла своё чёткое выражение именно в это время (речь идёт о ладовой основе макомов).

Система макомов, существовавшая у народов Средней Азии вплоть до XVIII века, нашла свое отчетливое выражение именно в это время (речь идет о ладовой основе макомов).

Знакомясь с музыкальными произведениями Сафиуддина Урмави, нетрудно заметить, что его теоретические размышления тесно связаны с музыкальной практикой.

Хотя автор часто писал свои произведения, ориентируясь на иранскую, азербайджанскую и арабскую музыку, они также применимы к музыке народов Средней Азии. Ведь его работы отражают музыкально-теоретические взгляды его предшественников – таких учёных, как Аль-Фараби и Ибн Сина.

Таким образом, музыкальные трактаты Сафиуддина Урмави, в частности, макомы, составляют отдельный этап в истории музыкальной культуры народов Востока, в том числе народов Центральной Азии. Заслуга учёного заключается также в том, что он критически осмыслил взгляды своих предшественников, одновременно обогатив теорию восточной музыки новшествами, внёс в неё уточнения и внёс неоценимый вклад в развитие музыкальной культуры. Об этом же свидетельствует и творчество великого энциклопедиста и учёного Махмуда Ширази, жившего и творившего после Урмави.

В завершении хочется отметить что, глазах совершенных, великих учёных музыкальное слово божественно и священо. Музыкальное искусство придаёт слову, обладающему чудодейственной и магической силой, очарование, посредством мелодии, ещё больше усиливает его воздействие и дарует новую жизнь. Благодаря гармонии музыки слово становится силой, потрясающей и волнующей человеческое сердце и сознание.

Музыка – это второй таинственный мир, созданный человеком. Не только люди, но и все существа на земле, в небе и в растительном мире слушают музыку и убеждаются в её существовании, благодаря Создателя. Музыка – это вечная и

неиссякаемая жизнь, обращённая в мелодии. Где умирает музыка, там умирает и человек.

История Отечества – это не только история событий и явлений, но и история духовного подъёма. Искусство макома, народные традиционные песни, хранимые нашим народом и бессмертные, – великие открытия наших мудрых и творческих предков, значимый шаг к духовному совершенству.

Как видно из этих рассуждений, теоретические и методологические основы музыкальной культуры Центральной Азии составляют труды мыслителей и учёных от древности до наших дней и высказанные в них идеи, а также шедевры мировой музыкальной культуры и научные труды учёных, посвящённые вопросам музыкальной науки.

Из этих соображений следует, что теоретико-методологические основы музыкальной культуры Центральной Азии формируют труды мыслителей и ученых от древности до наших дней, высказанные в них идеи, шедевры мировой музыкальной культуры, а также научные труды ученых, посвященные музыкальной проблематике.

Использованная литература:

1. Абсалямова Н. Культуре тюрков жить в веках [Текст] / Н. Абсалямова, Э. Джилкибаев // Казахстанская правда. – 2002. – № 020 (23669). 31 янв.
2. Абу Наср ибн Мухаммад альФараби. Трактаты о музыке и поэзии. – Москва: Наука, 1993.
3. Абу Наср ибн Мухаммад альФараби. Большая книга о музыке. Перевод с араб. Даукеевой С. – Москва: Наука, 2007.
4. Abu Homid G‘azzoliy. Kimiyoyi saodat. Turkiy. 2 tomlik. – Toshkent: Adolat, 2005. T.2.
5. Абдурашидов А.А. Танбур и его функция в изучении ладовой системы Шашмакома [Текст]: автореф. дис. ... канд. иск.:17.00.02 / Абдурашидов Абдували Абдулмажидович; Институт искусствознания им. Хамзы. – Ташкент, 1991.
6. Джами А. Трактат о музыке. Под редакцией М. Раджабова. – Душанбе: Ирфон, 1994.
7. Борисова И. Слово и музыка. Материалы Всероссийской научнометодической конференции. – Москва: МГК, 2002.
8. ВасинаГроссман В. Музыка и поэтическое слово. – Москва: Музыка, 2001.
9. Джами А. Трактат о музыке. Под редакцией М. Раджабова. – Душанбе: Ирфон, 1994.
10. Ибн Сина. Книга знания (Донишнома). Математические главы. – Москва: Наука, 1986.
11. Кремлёв Ю.А. Интонация и музыкальный образ. – Москва: Искусство, 2000.
12. Кыргыз З.К. Тувинское горловое пение: этномузыковедческое исследование [Текст] / З.К. Кыргыз. – Новосибирск: Наука, 2002.

13. Мациевский И.В. Народная инструментальная музыка как феномен культуры [Текст] / И.В. Мациевский; науч. ред. С.И. Утегалиева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007.

14. Nisso Xalilova. O‘zbek musiqa adabiyoti. – Toshkent, 2017.

15. Фахриддин арРази. Собрание наук (Джаме улулум ва мазмоъ улфунун). / Пер. с перс. А.А.Семёнова / Под редакцией А.А.Семёнова. – Москва: Издво восточной литературы, 1995.

16. O‘rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidadagi roli va ahamiyati. Xalqaro konferensiya materiallari. 2014-yil, 15–16-may, Samarqand. – Toshkent: O‘zbekiston, 2014.

Джахангир Маматкасымов,
доктор философии в области педагогических наук (PhD)
профессор Государственного института искусств и культуры Узбекистана

НАУЧНЫЕ И ДУХОВНЫЕ ФАКТОРЫ СОВРЕМЕННЫХ ПРАЗДНИКОВ И ПРЕДСТАВЛЕНИЙ

Аннотация. В данной статье приведены результаты анализа и изучения исследовательских работ ученых и творческих личностей Востока и Запада по теме узбекских национальных и современных праздников, а также изучена научная значимость и духовная сторона их работ. Освящены социально-духовные качества новых праздников появившихся после провозглашения независимости. В статье глубоко проанализирована режиссура современных праздников и представлений, определены их духовные факторы.

Ключевые слова: Культура, духовность, искусство, научное исследование, праздник, представление, Эортология, концерт, обряд.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek milliy va zamonaviy bayramlari sohasida tadqiqot olib borgan Sharq va G'arb allomalari, olimlari va ijodkorlarning ilmiy ishlari tahlil etilib, ularning ilmiy ahamiyati va ma'naviy jihatlari o'rganilgan. O'zbekiston mustaqil bo'lganidan so'ng paydo bo'lgan yangi bayramlarning ijtimoiy-ma'naviy xususiyatlari yoritilgan. Maqolada zamonaviy bayram va tomoshalar rejissurasi chuqur tahlil etilib, uning ma'naviy omillari aniqlangan.

Kalit so'zlar: madaniyat, ma'naviyat, san'at, ilmiy-tadqiqot, bayram, tomosha, eortologiya, konsert, marosim.

Abstract: This article presents the results of the analysis and study of research works of scientists and creative personalities of the East and the West on the subject of Uzbek national and modern holidays, and also studied the scientific significance and spiritual side of their work. The social and spiritual qualities of the new holidays that emerged after the declaration of independence are consecrated. The article deeply analyzed the art-directing of modern holidays and performances, identified their spiritual factors.

Key words: Culture, spirituality, art, scientific research, celebration, performance, Eortology, concert, ceremony.

Национальная Энциклопедия Узбекистан объясняет праздник следующим образом: – «Праздник (Байрам на узб.яз. с турецкого – свадьба, большое собрание) – широко отмечающийся радостный день. По мере социально-экономического развития появились традиционные, религиозные национальные и др. Праздники разделяемые по происхождению, смыслу и становлению в социальной жизни. Праздники, переходящие из поколения в поколение, как наследство, называются традиционными праздниками. Например: праздник Навруз. Традиционные праздники не связаны непосредственно с социальной жизнью и образом жизнедеятельности в настоящее время определенного народа или на-

циональности. В религиозных праздниках отмечаются обряды, определенные идеей каждой религии» (4).

Слово «Байрам» (праздник на узб.яз.), происходит из турецкого, означает свадьба, обряд, праздность. Есть разные толкования этого слова. Самым верным считается следующее определение, данное в энциклопедии философии: Праздник – сумма радости людей. Он является одним из главных частей социальной жизни местности и отмечает события рождающие радость и веселья (1).

Представление – художественное культурное мероприятие, показываемое перед зрителями, умело использующее методы эффектного исполнения, от которого зритель получает эстетическое наслаждение и является непосредственным участником события.

Понятие «праздник» гораздо шире чем «представление». Праздник всегда отличается участием широкой, активной и творческой народной массы. Он занимает широкую площадь и не имеет определенную сценическую площадку и никаких конкретных границ. Представление же, в отличие от праздника, всегда проводится на определенной сценической площадке, имеет обозначенные границы и делить народную массу на участников и зрителей (1).

По специфике праздник делится на несколько видов.

I. Социально-политические праздники: 1 сентября – День независимости Республики Узбекистан, 8 декабря – День принятия Конституции Республики Узбекистан, 14 января – День защитника Отечества, 9 мая – День памяти и почести, 21 октября – День присвоения узбекскому языку звание Государственного языка и т.д.

II. Национальные праздники: Праздник Навруз, Ковун сайли (дынное гуляние), Гул сайли (цветочное гуляние), Сув сайли (водное гуляние), Олма сайли (яблочное гуляние), Кум сайли (песочное гуляние), Лола сайли (гуляние тюльпан), праздник птиц и т.д.

III. Трудовые праздники: Первый день посева, Праздник урожая, Праздник хлопка, Праздник первых цветов и т.д.

V. Религиозные праздники: Курбан хаит, Рамазан хаит и т.д.

V. Календарно-профессиональные праздники: День учителей и наставников, День работников радио, День театра, День врачей и т.д.

VI. Календарные праздники: 1 января – Новый год, 8 марта – Международный женский праздник, 1 июня – Международный день защиты детей и т.д.

Популярность массовых праздников в том, что они в первую очередь имеют глубокие социально-психологические и воспитательные корни, и в процессе постановки не допускаются неприемлемые элементы и случайности.

Появление праздников и этапов их развития изучает наука «Эртология». *Греческое по происхождению слово, означает наука о празднике. Своим появлением и научно-теоретическим изучением, эта наука обязана таким великим ученым как И.Снегирёв, И.Сахаров, Ф.Буслаев, А.Афанасьев, Е.Аничков, К.Марджанов, Д.Генкин, И.Туманов и мн. др. Так же великие мыслители-философы Востока, такие как, Махмуд Кошгари, Абу Райхон Беруни, Фирдавси,*

Фараби, Авиценна, Алишер Навои, Бабур, Агахи, Бехбуди, Фитрат и другие описывали в своих трудах свои взгляды о месте и роли праздников в социальной жизни людей. Научным соискателем теории праздников Узбекистана, одним из первых выступил У.Карабаев и оказал огромный вклад в развитие этой науки. В его трудах «Праздники Узбекистана», «Праздники узбекской нации» он глубоко и научно подошел к этой теме и попытался полностью осветить историю возникновения праздников.

Необходимо отметить, история массовых праздников, особенно генезис истории возникновения праздников Узбекистана, виды праздников не изучены полностью. История – такая наука, чем глубже изучаем, тем сильнее удивляемся, как мало мы знаем. Особенно история массовых праздников изучена очень мало. Узбекских народных праздников целесообразно изучать, разделив на следующие этапы:

– формы праздника зарождавшиеся в первобытном строе (сюда входят игры охотников, зоофагические, то есть служение тотемным животным таких как медведь, горный баран, корова, конь и т.д. праздники, праздники труда, органистические праздники и др.);

– древние (до исламские) праздники народов Средней Азии;

– узбекские праздники со средневековья до революции;

– праздники времени советов;

– праздники эпохи независимости (3).

У.Карабаев исходя из характеристик праздника, определяющих основу народных праздников, выявляет следующие три основные свойства праздника:

– появление праздничного состояния (настроения), зарождение потребности в празднике;

– формирование праздничного состояния, настроения – это еще не праздник. Для реализации порывов этого состояния, настроения нужно организовать праздник. Превращение массы в участников праздника.

– праздник это – театрализованные постановки, представления, концерты, смотры, конкурсы, состязания, то есть единство разнообразных массовых мероприятий (2).

Праздник является средством, который обогащает духовный мир личности путем воздействия на эстетические переживания человека. На основе праздника и представления лежат почет и уважение национальным традициям приоритетными задачами которых, является породить в людях радость посредством художественности и искусства.

Праздник требует от организаторов, особенно от сценаристов и режиссёров большой ответственности при подборе материалов, использования документов, достоверности фактов и художественной переработки и синтеза вышеуказанных материалов. Эти мероприятия должны отвечать социально-психологическим требованиям людей, становиться массовыми явлениями, повысить активность личностей в массовых действиях, являться отправной точкой создания условий для праздничного отдыха.

При организации настоящих, совершенных с точки зрения композиции, духовно богатых праздничных представлений, воплощающих эти высокие идеи, режиссеры массовых праздников несут большую ответственность перед обществом. Театр массовых праздников в первую очередь героический театр. По идее своей он масштабен и монументален.

Изучение узбекских народных праздников началось в XX веке. В начальном этапе развития этой отрасли науки показали пример этнографы и писатели, описывая образцы зрелищного искусства и начиная их научное исследование. Узбекский народ наряду с великими историческими, духовными, научными достижениями своих предков, памятниками архитектуры, искусства и литературы, в праве гордиться своей многотысячной культурой праздников, обрядов. Узбекские праздники появились на основе социально-духовных потребностей наших предков. Но, к сожалению, до сих пор не проведены специальные исследования для изучения данного исторического наследия узбекского народа.

Выдающие ученые проводили исследования в области изучения праздников. Среди них Т.Мирзаев, Б.Саримсоков, М.Муродов, М.Жураев, С.Йулдошева, Ш.Турдимов изучали праздники в качестве народного творчества, фольклора. М.Рахмонов, М.Кадиров, Б.Шодиев изучали зрелищность праздников, то есть с точки зрения театральной критики. Такие историки как Б.Аминов, О.Буриев, А.Ашуров изучали праздники исходя из исторической значимости. Б.Сайфуллаев, Ф.Ахмедов в своих научных трудах освещают педагогические ценности праздников. Усман Карабаев глубоко изучил историю возникновения праздников и осветил философские стороны праздников.

Развитие отраслей культуры, искусства, науки и образования, усовершенствование этих отраслей, учитывая новое время, новые мировоззрения, являются приоритетными задачами процветания государства и нашего общества. Насколько значимы эти современные понятия, новые методы, изобретения настолько и ценно духовно-творческое наследие наших предков.

Являясь источниками композиционного построения драматургии праздников и представлений эпохи независимости, народное творчество, фольклор, современное искусство эстрады, массовые танцы и театрализованные номера направлены на выполнения следующих функций. Первая – политико-идеологическая функция, служить на повышение образованности народа, разъяснение идеи независимости гражданам.

Вторая – патриотическая, национальная функция, воспевается любовь к родине, народу и усиливает эти чувства в душе каждого зрителя. Третья – художественно-эстетическая функция. Праздник и представление должен быть направлен на удовлетворения художественных потребностей, рост эстетического вкуса населения. Четвертая – интернациональная функция, дружба национальностей проживающих в нашей стране, показывается с помощью искусства каждой национальности.

На данном исследовании научно изучены, теоретически и практически анализированы социально-теоретические основы праздников и представлений. В ре-

зультате исследования изучены праздники и представления настоящего времени, подробно анализированы художественно-идейные, социально-политические, социально-педагогические и духовно-просветительские значения.

Список литературы:

1. Ahmedov F.E. Ommaviy bayramlar rejissurasi asoslari. – Toshkent: Aloqachi, 2008. – 424 b.
2. Qoraboyev U.X. Badiiy-ommaviy tadbirlar. – Toshkent: O‘qituvchi, 1986. – 245 b.
3. Qoraboyev U.H. O‘zbek xalqi bayramlari. – Toshkent: Sharq, 2002. – 240 b.
4. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2-jild. Tahrir hay’ati M.Aminov, B.Ahmedov, T.Daminov, T.Dolimov va b. – Toshkent: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – 704 b.

Jo'raqul Shukurov,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti professori,
O'zbekiston davlat san'at arbobi

ASL SAN'AT – XALQNING ONG-U SHUURIDA YASHAYDI...

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro nomoddiy madaniy merosining ijrochilik san'ati bo'lmish "Mavrigi" va "Buxorcha" taronalarining ustoz ijrochilari va ular-dan ta'lim olgan bir qator shogirdlar xususida so'z yuritiladi. Ayniqsa, mavrigixon ustoz, mohir sozanda va bastakor Orif Atoyevning ijodiy faoliyatiga qisqacha to'xtalib o'tiladi.

Kalit so'zlar: musiqa merosi, folklor, "Buxorcha", "Zang", "Mavrigi", Farg'ona-Toshkent musiqa ijrochiligi, Buxoro-Samarqand musiqa ijrochiligi, Xorazm ijrochiligi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются мастера-исполнители песен «Мавриги» и «Бухорча», являющихся исполнительским искусством нематериального культурного наследия Бухары, и ряд учеников, прошедших у них обучение. В частности, кратко освещается творческая деятельность мастера-исполнителя песен «Мавриги» и талантливого музыканта и композитора Орифа Атоева.

Ключевые слова: Музыкальное наследие, фольклор, «Бухарача», «Занг», «Мавриги», Фергано-Ташкентское музыкальное исполнительство, Бухаро-Самаркандское музыкальное исполнительство, хорезмское исполнительство.

Abstract: This article discusses the master performers of the songs "Mavrigi" and "Bukhorcha", which are a performing art of the intangible cultural heritage of Bukhara, and a number of students who received training from them. In particular, the creative activity of the master of the song "Mavrigi" and the talented musician and composer Orif Atoev will be briefly discussed.

Keywords: Musical heritage, folklore, "Bukharacha", "Zang", "Mavrigi", Fergana-Tashkent music performance, Bukhara-Samarkand music performance, Khorezm performance.

Barchamizga ma'lumki, mamlakatimizda kasbiy musiqaning uch yo'nalishi, folklor musiqa ijrochiligining esa to'rt yo'nalishi, qoraqalpoq yo'nalishini hisobga olinadigan bo'lsa besh yo'nalishi mavjud. Kasbiy musiqa ijrochiligi bo'yicha Farg'ona-Toshkent (aslida Ho'qand), Buxoro-Samarqand va Xorazm bo'lib, bular asosan tarixdan mamlakatlarning nomlari bilan bog'liq bo'lgan. Ya'ni Buxoro amirligida poytaxt Buxoro bo'lganligi tufayli Buxoro ijrochilik yo'nalishi, Ho'qand xonligida poytaxt Ho'qandligi tufayli Ho'qand ijrochilik yo'li va faqatgina Xiva xonligida Xorazm ijro yo'nalishi deb nomlangan. Folklor ijrochiligi bo'yicha esa to'rt ijro yo'nalishlarning biri Farg'ona-Toshkent bo'lsa, biri Buxoro-Samarqand, yana biri Xorazm va to'rtinchisi esa Qashqadaryo-Surxondaryo yo'nalishi deya nomlangan va bu yo'nalishlarning har birining o'ziga xos bo'lgan kuy qo'shiqlari, o'ziga xos usullari bo'lgan. Qolaversa, folklor ijrochiligining musiqa ijrochiligining kasbiy musiqa ijrochili-

gidan nafaqat o‘zining ijrodagi kuy-qo‘shiqlari bilan, balki o‘zining tomosha san’ati bilan ham keskin farq qilgan va shular bilan tinglovchi-tomoshabinni o‘z san’atiga muxlis qila olishga erishgan.

Mana shu folklor ijrochiligi yo‘nalishlarining Buxoro-Samarqand yo‘nalishi, yanada aniqrog‘i esa Buxoro folklor ijrochiligi va bu yo‘nalishning jonkuyar ijrochilari xususida fikr yuritmoqchimiz. Ko‘pchilikka ma’lumki, Buxoroda yuqorida aytganimizdek kasbiy musiqadan tashqari folklor ijrochiligining ikki turi, ya’ni “Buxorcha” yoxud “Zang” hamda “Mavrigi” ijro yo‘nalishlari mavjud. Shuni ham alohida aytib o‘tishimiz joizki, 1920-yilgacha Buxoro amirligida kasbiy musiqa, ya’ni Shashmaqom ijrochiligi faqat saroy ahliga mansub bo‘lib, uni sayllarda, ommaviy tadbirlarda va to‘y-u tomoshalarda ijro etish mumkin bo‘lmagan. Shuning uchun maqomlarimizni ba’zida “Saroy musiqasi” deya ham atashgan. Faqatgina folklor kuy-qo‘shiqlarigina sayl-tomosha va to‘y-tomosha ijro etilgan. Yana shuni ham alohida ta’kidlash joizki, “Buxorcha” va “Mavrigi”lar mamlakatimizdagi boshqa folklor ijrochiliklaridan o‘zining turkumiyligi bilan alohida farq qiladi. “Buxorcha” va “Mavrigiy”larining esa o‘zaro farqlari shundan iboratki, Buxorchani faqatgina xotin-qizlar davralarida faqat ayollar ijro etishgan va “Mavrigi”larni esa faqat erkaklar mard-yigitlar davralarida ijro etishgan. Barchamizga ma’lumki, sho‘rolar davrida – biz yangi hayot qura boshladikmi, demak, xonlardan, boylardan qolgan qo‘shiqlarni ijro etmaymiz va qoldiq hisoblanmish milliy cholg‘ulardan ham foydalanmaymiz.

Biz yangicha cholg‘ularda yangicha ashulalar aytamiz shiori ostida milliy musiqamiz va milliy cholg‘ularimiz ta’qib ostiga tushganligi hamda ijro etayotganlarni jazolanganlar ham tarixdan bizlarga ma’lum. Mana shundaylardan biri Buxoroda Abdurauf Fitrat tashabbusi bilan tashkil qilingan Sharq musiqa maktabiga Moskva va Toshkentdan borgan bir guruh komissiya a’zolari nafaqat bilim yurtining omborxonasidagi, balki auditoriyada talabalar tomonidan ijro etib turgan barcha milliy cholg‘ularimizni yig‘ishtirib olib, hovlining o‘rtasida sindirib tashlab yoqib yuborishgan va talabalarga endi Yevropa uslubidagi cholg‘ularni o‘rganasizlar deya topshiriq berib ketishgan va folklor qo‘shiqlarimiz ham xuddi shunday noo‘rin topshiriqlar tufayli ijro etilmay qo‘yilgan. Ming afsuslar bo‘lsinki, mana shu aytilmagan muddatlarda milliy musiqamizning bir qator bilimdonlari o‘z ijrosidagi qo‘shiqlarini keyingi avlodga o‘tkaza olmagan. Biroq, qoningizda mavjud bo‘lgan bu ilohiy kuy-qo‘shiqlarni ba’zi bir ustozlar pinhona bo‘lsa-da o‘zlarining shogirdlariga o‘rgatishga muvaffaq bo‘lganlar. Mana shularning evaziga biz bugun folklor musiqa ijrochiligi bo‘yicha anchagina ma’lumotlarga egamiz. Shu o‘rinda Buxoro mavrigilari ijrochilaridan bo‘lgan bir qator ustozlarni tilga olishni lozim deb topdik. Qori Hababjon Ne‘matov (1910–1985), Ahmad bobo Qosimov (1909–1991), Mamatqul Nusratov, Haydarbek Shodiyev (1909–1991), Ismoil Sharipov (1912–1982), Mehdi Ibodov, Rahmatjon Naimov (1909–1995), Bolta Navro‘zov (1904–1993), Homidjon Jalolov (1925–1983), Orif Atoyev (1939–2020), Yusuf Shukurov (1949–2024).

“Buxorcha” turkumlarining bilimdon ustozlari M.Boboxonov (1911–1984), Tuhfaxon Fozilova, Hayotxon Boqiyeva, Noshpo‘ttixon, Muslima Boqiyeva, Oliyaxon Hasanova, Ahmadjon Shukurovlarni tilga olmasak bo‘lmaydi. Shu o‘rinda mavrigixon

xonandalar Mehdi Ibodov va Yusuf Shukurov xususlarida ozgina bo'lsa-da to'xtalib o'tishni joiz deb bildim. Chunki mazkur xonandalar nafaqat Mavrigi janrining keng omma orasida tarqalishiga, balki o'zlaridan keyin bir qator shogirdlarni ham yaxshigina tarbiyalab, xalqimizga taqdim etishga muyassar bo'lgan ustozlardir.

Ayniqsa, bular orasida O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan artist, mavrigixon hofiz, sozanda va bastakor Orif Atoyev alohida ahamiyatga egadir. Mohir sozanda, iste'dodli bastakor va mavrigi taronalarining bilimdoni Orif Atoyev san'at sohasiga kirib kelishi borasida shunday deydi:

– Buxoro tumani hududidagi Ko'chko'mar qishlog'ida tug'ilganman. Bolalik kezzlarimda qishlog'imizdagi har bir to'y-marakaga O'zbekiston xalq hofizi Moshe Boboxonov (mashhur saroy hofizi Levicha, ya'ni Levi Boboxonovning o'g'li), aka-uka Gavriel va Nuriel Benyaminovlar, Tojikistonda yashab ijod qilayotgan xalq musiqa merosi ustalari Shonazar Sohibov va Fazliddin Shahobov kabi xushovoz xonanda va sozandalar kelib xizmat qilganlari hamon esimda. Bu yig'inlarda Buxoro xalq musiqa meroslaridan, Shashmaqomning nasr va mushkilot qismlaridan sho'balar ijro etilar edi va shu bilan birga sana'tkorlarning istagi bilan shu qishloqqa nom chiqargan "Mavrigi"xonlardan Ashurali Gulo'ngi, Usta Yodgori Rikobi, Usmon Barot, Barakot Mirjon va mening otam Ato Saidlar jo'rovoqlikda o'zlarining hazil-mutoyiba bilan yo'g'rilgan folklor qo'shiqlarini kuylab, qishloq ahlini xushnud etardilar. Xalq qo'shiqlaridagi joziba ta'riflab bo'lmas darajada go'zal va yoqimli ediki, uning og'ushiga bir tushgan odamning qaytib chiqishi qiyin.

Otasi xonanda bo'lgan Orif Atoyevning san'at genida mavjudligi, uni Buxoro davlat musiqa bilim yurtiga yetaklab keladi va u bu bilim dargohida maqomdon ustozlar Najmiddin Nasriddinov, Ma'rufjon Toshpo'latov, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist, bastakor va dirijyor Ahmadjon Ixtiyorov, mohir sozandalar Samehjon Vohidov, musiqashunos olim Abdurashid Saidovlardan musiqa san'ati sirlarini o'rgib olishga muvaffaq bo'ladi. Mana shu bilim olish davrining o'zidayoq xalq kuy va qo'shiqlarini sozanda va xonanda sifatida ijro yo'llarini o'zlashtirib, el dilidan joy olishga ham erishdi. Bu bilim dargohida o'qishni tugatgach Hamid Olimjon nomidagi Samarqand viloyat drama va komediya teatrida sozanda lavozimida ishlay boshladi. Bu yerda ham xalq musiqa merosi bilan qiziqib, Najmiddin Ahrorov, Muhiddin Hojiyev, Obloqul Xudoyqulov, Qori Siroj Yusupov, Hoji tam-tam kabi ustozlardan xalq musiqa merosiga xos ijro uslublarni o'rganib oladi. Samarqand teatri bilan Dushanbe shahriga xizmat safariga borganda, buning rubobchi-sozanda sifatidagi ijrosini ko'rgan mashhur hofiz, xalq artisti Ahmad Boboqulov o'zi rahbarlik qilib turgan Tojikiston davlat filarmoniyasiga ishga taklif qiladi. Xalq musiqa merosi san'atiga chanqoq Orif Atoyev bu yerda ham ishlab turib, taniqli sozanda va xonandalar bo'lmish, Tojikiston xalq artistlari Shohista Mullajonova, Domlajon Nazarov, xalq hofizi Zafar Nozimovlar bilan ishlab, ulardan ham ijrochilik borasida yaxshigina saboq olishga erishadi va o'zining ona shahri bo'lmish Buxoroyi sharifga qaytishga qaror qiladi. Buxoroda avvalo Sadriddin Ayniy nomidagi viloyat musiqali drama va komediya teatriga sozanda, shu orada armiya safida xizmat chog'ida Andijon viloyat musiqali drama va komediya teatrida ham sozanda vazifasida ishlash baxtiga muyassar bo'ladi va bu yerda ham mashhur sozanda va hofiz,

bastakor G‘ulomjon Hojiqulov va ustozoda dirijyor va bastakor Xolxo‘ja To‘xtasinovlardan ham sozandalig-u bastakorlik sirlarini o‘rgana boshladim.

Musiqiy bilimga chanqoq Orif Atoyev armiya safidan qaytgach Buxoro davlat pedagogika institutining musiqa fakultetiga o‘qishga kiradi va o‘zining pedagogik faoliyatini avvalo pelagogika bilim yurti, keyin Buxoro madaniyat texnikumi va pedagogik institutida Buxoro musiqa hayotiga mansub bo‘lgan Buxorcha va Mavrigi taronalaridan saboq bera boshlaydi. Dars berish bilan bir qatorda Pedagogika bilim yurtida “Buxorcha” ansamblini tashkil qiladi. Unga tabiatan berilgan tashkilotchilik qobiliyati tufayli turli yillarda bir qator ansambllarni tashkil etib, shu jamoaga rahbarlik qilgan. Buxoro tumanida “Gul xayri”, Olot tumanida “Nurafshon”, Qorako‘l tumanida “Firuza”, Jondor tumanida “Dildor” kabi hozirgacha faoliyat ko‘rsatib kelayotgan ansambllar shular jumlasidan. Aytish joizki, u qayerda ansambl tuzmasin, ularning repertuarida albatta Buxorcha va Mavrigi taronalari alohida o‘rin tutadi. Tashkilotchilik va rahbarlik borasida katta tajribaga ega bo‘lgan Orif Atoyevga Buxoro davlat filarmoniyasini tuzish bo‘yicha yordam berish va bu jamoaga badiiy rahbar sifatida faoliyat olib borish yuklanadi. Shunda u filarmoniya tarkibini yosh va iste’dodli yoshlar bilan to‘ldirishga alohida e’tiborini qaratdi. Mohir sozanda va xonanda, bastakor Orif Atoyev “Buxorcha” va “Mavrigi” taronalarining chuqur bilimdoni va ijrochisi sifatida qolmay, bir qator shogirdlarni ham yetishtirishga muvaffaq bo‘lgan. U Yusuf Shukurov (marhum), Mavluda Samandarova, Alisher Bobojonov, Hamid Ashurov, Jo‘rabek Qo‘shshayev, O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq artisti Ahmadjon Shukurov, xushovoz xonandalar Usmon Jabborov, Olima Turdiboyeva, Shuhrat Tillayev kabilar faxr va iftixor bilan o‘zlarini Orif Atoyevning shogirdlari deb biladilar. Orif Atoyevning o‘zlari bugungi kunda hayot bo‘lmasalar-da, u kishining saboqlarini olgan shogirdlar Buxoro folklorini nafaqat mamlakatimiz bo‘ylab, balki jahon sahnalari orqali namoyish etib kelishmoqda.

Shu ma’noda aytish mumkinki, asl san’at – xalqning qalbida va uning qon tomirida yashay olishiga bir dalil bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Olimboyeva K., Ahmedov M. O‘zbekiston xalq sozandalari. – Toshkent, 1959. – 124 b.
2. Olimboyeva K., Yo‘ldoshboyeva T., Ahmedov M., Mirzayev T. O‘zbekiston xalq sozandalari. II qism. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1974. – 124 b.
3. Karomatov F. O‘zbek xalq musiqa merosi (yigirmanchi asrda). Birinchi kitob. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1974. – 52 b.
4. Yunusov R. O‘zbek maqomlari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018. – 160 b.
5. Fitrat A. O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi. – Toshkent: Fan, 1993. – 56 b.

Манзура Юлдашева,
профессор Государственного института
искусств и культуры Узбекистана

КУЛЬТУРНЫЙ КОД УЗБЕКИСТАНА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАЦИОНАЛЬНОГО ФОЛЬКЛОРНОГО ИСКУССТВА

Аннотация. В статье рассматриваются особенности развития национального фольклорного искусства Узбекистана, его значение в формировании культурной идентичности народа, а также современные направления сохранения и популяризации фольклорных традиций. На основе анализа исторических и этнографических источников показана взаимосвязь между фольклором и общественными изменениями, влияние культурного наследия на современные формы народного творчества.

Ключевые слова: фольклор, народное искусство, традиции, культурное наследие, этнокультура, национальная идентичность.

Abstract: The article examines the features of the development of Uzbekistan's national folklore art, its significance in shaping the cultural identity of the people, and the current trends in preserving and promoting folklore traditions. Based on the analysis of historical and ethnographic sources, the article shows the relationship between folklore and social changes, as well as the influence of cultural heritage on modern forms of folk art.

Key words: folklore, folk art, traditions, cultural heritage, ethnoculture, national identity.

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston milliy folklor san'atining rivojlanish xususiyatlari, uning xalqning madaniy o'ziga xosligini shakllantirishdagi ahamiyati, shuningdek, folklor an'analarni saqlash va ommalashtirishning zamonaviy yo'nalishlari muhokama qilinadi. Tarixiy va etnografik manbalarni tahlil qilish asosida folklor va ijtimoiy o'zgarishlar o'rtasidagi munosabatlar, madaniy merosning xalq ijodiyotining zamonaviy shakllariga ta'siri ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: folklor, xalq san'ati, urf-odatlar, madaniy meros, etnik madaniyat, milliy o'ziga xoslik.

Культурный код любого народа формируется на пересечении его истории, традиций, мировоззрения и художественного творчества[1]. Для Узбекистана, находящегося на перекрёстке древнейших цивилизаций Востока, особую роль в этом процессе играет фольклорное искусство[2]. Народные песни, эпосы, танцы, орнаменты и прикладное творчество не просто сохраняют память о прошлом – они выступают живыми носителями национального самосознания, духовных ценностей и эстетических идеалов, составляющих культурный код узбекского народа[3].

Культурный код – это совокупность символов, образов, традиций, смыслов и ценностей, которые формируют мировоззрение народа и определяют его идентичность[4]. Для Узбекистана, расположенного на пересечении древнейших ци-

визаций, этот код особенно богат и многослоен. Национальное фольклорное искусство – важнейший источник сохранения и передачи этого кода из поколения в поколение.

Фольклорное искусство Узбекистана – это неотъемлемая часть его культурного кода, выражающего единство народа, преемственность традиций и духовную устойчивость. Через поэзию, музыку, орнамент и танец узбекский народ раскрывает свой внутренний мир, формируя неповторимую культурную идентичность[7]. Понимание и сохранение этого наследия сегодня особенно важно: в условиях глобализации именно фольклор помогает сохранить уникальность и духовное богатство нации, связывая современного человека с его корнями и историей. [8]

Развитие национального фольклорного искусства и мастерства художественного творчества Узбекистана основывается на многовековых традициях и богатом культурно-историческом наследии узбекского народа. Фольклор, отражающий духовные ценности, мировоззрение и быт народа, занимает особое место в формировании национальной идентичности. Народные песни, танцы, эпосы и декоративно-прикладное искусство служат важным источником вдохновения для современных мастеров и художников.

Сохранение и популяризация традиционных форм искусства способствуют не только укреплению культурных основ общества, но и стимулирует развитие новых направлений в художественном творчестве. Благодаря государственным программам поддержки культуры и инициативам мастеров-энтузиастов, в Узбекистане активно возрождаются древние ремёсла – такие как керамика, резьба по дереву, ткачество, вышивка и миниатюра.

Возникает вопрос что такое «фольклор»? Какую роль может играть он в жизни человека и общества?

На совещании правительственных экспертов по сохранению фольклора при ЮНЕСКО, состоявшемся в Париже 1 марта 1985 г., было выработано следующее определение: «фольклор (в более широком смысле традиционная народная культура) – это коллективное и основанное на традициях творчество групп или индивидуумов, определяемое надеждами и чаяниями общества, являющееся адекватным выражением их культурной и социальной самобытности; фольклорные образцы и ценности передаются устно, путем имитации и другими способами. Его формы включают язык, устную литературу, музыку, танцы, игры, мифологию, обряды, обычаи, ремесла, архитектуру и другие виды художественного творчества».

Фольклор трактуется как «специфическая подсистема», выполняющая важную роль в системе традиционной культуры, в специфических формах, которые интегрируют, закрепляют и аккумулируют традиционную информацию, выработанную этносом или его локальной группой[13].

Иначе говоря, фольклор – это «специфический “язык” традиционной культуры, отличающийся от других «языков» – орнамента, мелоса, знаковой и символической информации, передававшейся вещами – предметами материальной культуры».

Основными признаками фольклора принято считать устный характер трансляции, коллективность, опора на традиции, народность, вариативность и функциональность. К ним нужно отнести еще одно важное условие бытования фольклора – среда, в которой возможно возрождение традиционной культуры в современном обществе[11].

Фольклор и народное художественное творчество Узбекистана представляют собой уникальный пласт духовной культуры, сформировавшийся на протяжении тысячелетий. На пересечении великих цивилизаций Востока и Запада, в долинах и оазисах древней Средней Азии, узбекский народ создал богатейшее культурно-историческое наследие, которое и сегодня служит источником вдохновения для современных мастеров и художников. Развитие национального фольклорного искусства неразрывно связано с сохранением самобытности, традиций и эстетических ценностей народа[18].

Фольклорное искусство является неотъемлемой частью духовной культуры каждого народа, отражая его мировоззрение, обычаи, нравственные ценности и эстетические идеалы. У узбекского народа фольклор выполнял важнейшую роль в передаче исторической памяти, воспитании молодого поколения и формировании национального самосознания. На протяжении веков устное народное творчество – песни, эпосы, пословицы, сказания и обряды – служили мощным инструментом консолидации общества и сохранения культурной преемственности.

Развитие узбекского фольклорного искусства – это не только сохранение древних традиций, но и их творческое осмысление в современном культурном контексте. Богатое культурно-историческое наследие узбекского народа остаётся мощным источником вдохновения, объединяющим поколения и формирующим духовные ориентиры общества.

Сохранение и популяризация фольклора – важнейшая задача современной науки и культуры, от решения которой зависит культурная устойчивость и самобытность нации.

В условиях глобализации фольклорное наследие играет важную роль в укреплении культурной самобытности узбекского народа. Через народное искусство передаются традиционные ценности – уважение к старшим, трудолюбие, гостеприимство, патриотизм.

На государственном уровне в Узбекистане реализуются программы по сохранению и развитию нематериального культурного наследия. Создаются фольклорные ансамбли, проводятся фестивали народного искусства, научные конференции и этнографические экспедиции. Большое значение имеет деятельность ЮНЕСКО, включившей в список нематериального наследия человечества такие элементы, как эпос «Алпомиш», искусство бакши (акынов) и традиционные ремёсла.

Каковы историко-культурные истоки узбекского фольклора?

Узбекский фольклор имеет глубокие корни, уходящие в древние времена, когда на территории Средней Азии существовали развитые цивилизации Согда, Бактрии и Хорезма. Слияние различных культурных традиций, религиозных пред-

ставлений и языковых форм способствовало формированию уникального узбекского культурного кода.

Особое место в фольклорном наследии занимают героические эпосы – в которых отражаются идеалы мужества, справедливости и любви к Родине. Эти произведения не только художественно описывают исторические события, но и выполняют воспитательную функцию, формируя у народа чувство гордости за свои корни. Узбекский фольклор вобрал в себя эпические, музыкальные, танцевальные, декоративно-прикладные и устные традиции. Такие великие эпосы, как «Алпамыш», «Гўрўғли», «Фарход и Ширин», стали символами народной мудрости, героизма и любви к Родине. Они не только передавали нравственные и этические идеалы, но и отражали особенности исторического мышления, философии и мировоззрения узбекского народа.

Каждый регион Узбекистана обладает своими локальными особенностями фольклора – мелодическим строем, ритмом, языковыми формами, тематикой. Например, в Ферганской долине преобладают мелодичные песни о любви и природе, в Хорезме – эпические дастаны, а в Самарканде – обрядовые и праздничные формы искусства.

Узбекский фольклор – это обширный пласт устного народного творчества, вобравший в себя мифологические, исторические и этические представления народа. В сказаниях, пословицах, легендах и песнях нашли отражение ключевые черты менталитета: трудолюбие, гостеприимство, уважение к старшим, стремление к справедливости и гармонии.

Современные формы народного творчества активно взаимодействуют с профессиональным искусством. Элементы фольклора находят отражение в музыке, театре, кино, декоративно-прикладном искусстве. Молодые исполнители стремятся возродить древние традиции, сочетая их с современными художественными средствами.

Кроме того, развитие цифровых технологий способствует сохранению и распространению фольклора: создаются электронные архивы, медиапроекты, онлайн-фестивали и образовательные платформы, посвящённые национальной культуре.

Таким образом, развитие национального фольклора и художественного мастерства неразрывно связано с сохранением культурной памяти народа, служит основой духовного воспитания молодёжи и укрепления национальной самобытности. Развитие национального фольклорного искусства и художественного творчества Узбекистана – это не просто сохранение прошлого, но и формирование будущего культурной идентичности народа. Основанное на богатом историческом опыте, оно объединяет традиции и новаторство, создавая уникальный культурный облик страны.

Фольклор и народное искусство продолжают быть живым источником вдохновения, отражая душу узбекского народа, его трудолюбие, мудрость и стремление к красоте

Литература:

1. Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб.: Искусство, 2000.
2. Каримов И. А. Высокая духовность – непобедимая сила. – Ташкент: Маънавият, 2008.
3. Сафаров Ш. Фольклор и национальная идентичность узбекского народа. – Ташкент: Фан, 2017.
4. Библер В. С. Культура. Диалог культур. – М.: Политиздат, 1990.
5. Барт Р. Мифологии. – М.: Академический проект, 2008.
6. Мухаммадиев А. М. Фольклор Узбекистана: традиции и современность. – Ташкент, 2015.
7. Рахматуллаев Н. Культурное наследие Узбекистана в XXI веке. – Самарканд: Регистан, 2020.
8. Каримова Г. Х. Народное искусство и национальная идентичность. – Ташкент, 2019.
9. UNESCO. Definition of Folklore (1985. Paris: UNESCO Meeting of Experts on Folklore, 1985.
10. Пропп В. Я. Фольклор и действительность. – М.: Лабиринт, 1998.
11. Аникин В. П. Русский фольклор: история и теория. – М.: Академия, 2001.
12. Киреев А. Ф. Фольклор как феномен традиционной культуры. – СПб., 2003.
13. Сафаров Ш. Фольклор и национальная идентичность узбекского народа. – Ташкент: Фан, 2017.
14. Абдуллаев И. Художественные ремёсла Узбекистана. – Ташкент: Навруз, 2018.
15. Рузиева М. Фольклор и современная культурная политика Узбекистана. – Ташкент, 2021.
16. UNESCO. Intangible Cultural Heritage and Globalization. – Paris, 2020.

Beknazar Do'stmurodov,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti professori,
O'zbekiston xalq hofizi

O'ZBEK XALQ QO'SHIQLARIDA IJTIMOIY XOTIRA VA MADANIY IDENTITET IFODASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq qo'shiqlari ijtimoiy xotira va madaniy identitetning musiqiy ifodasi sifatida tahlil qilinadi. Xalq qo'shiqlarining poetik tuzilmasi, ritmik ohangi va semantik qatlamlari orqali jamiyatning tarixiy tajribasi, hissiy holati hamda milliy ong shakllanishi yoritiladi. Maqola madaniyatshunoslik, folklorshunoslik va musiqashunoslik nuqtayi nazaridan yozilgan bo'lib, xalq qo'shiqlarining zamonaviy talqinlaridagi ijtimoiy va estetik o'zgarishlar ham tanqidiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: xalq qo'shig'i, ijtimoiy xotira, madaniy identitet, musiqiy meros, kollektiv ong, estetik ifoda.

Аннотация. В данной статье анализируются узбекские народные песни как музыкальное выражение социальной памяти и культурной идентичности. Поэтическая структура, ритмическая мелодика и семантические пласты народных песен отражают исторический опыт общества, его эмоциональное состояние и формирование национального самосознания. Статья написана с позиций культурологии, фольклора и музыковедения, а также критически анализируются социальные и эстетические изменения в современных интерпретациях народных песен.

Ключевые слова: народная песня, социальная память, культурная идентичность, музыкальное наследие, коллективное сознание, эстетическое выражение.

Abstract: This article analyzes Uzbek folk songs as a musical expression of social memory and cultural identity. The poetic structure, rhythmic melody and semantic layers of folk songs illuminate the historical experience of society, its emotional state and the formation of national consciousness. The article is written from the perspective of cultural studies, folklore and musicology, and the social and aesthetic changes in modern interpretations of folk songs are also critically analyzed.

Key words: folk song, social memory, cultural identity, musical heritage, collective consciousness, aesthetic expression.

O'zbek xalq qo'shiqlari xalq hayotining eng nozik ruhiy qatlamlarini, ijtimoiy kechinmalarini va tarixiy tajribasini o'zida mujassam etgan. Ular xalqning "eshitiladigan xotirasi" bo'lib, tarixiy jarayonlarni musiqiy shaklda ifodalaydi.

Ijtimoiy xotira nazariyasi (M.Halbwachs)ga ko'ra, har bir jamiyat o'z o'tmishini nafaqat yozma manbalarda, balki og'zaki madaniyat orqali "eslaydi". Shu ma'noda xalq qo'shiqlari millatning tarixiy ongini, qadriyatlarini va madaniy o'zligini musiqiy shaklda saqlaydi [1, B.45].

Xalq qo'shiqlari xalq hayotidagi voqealarni, tarixiy burilishlarni va ruhiy kechinmalarni musiqiy tilga ko'chiradi. Masalan, "Urush yillari qo'shiqlari" yoki "Qo'qon fojiasi" kabi asarlarda xalqning iztiroblari, bardoshi va umidi ifoda etiladi.

Bu jarayonda qo'shiq ijrochisi shunchaki kuychilik bilan emas, balki madaniy xotira tashuvchisi sifatida qatnashadi [2, B.31]. Qo'shiqni aytish, tinglash va takrorlash jarayoni – bu jamiyatning o'z tarixini qayta eslash, uni his etish jarayonidir. Masalan, "Yor-yor" yoki "Alla" kabi marosim qo'shiqlari ijtimoiy xotirani saqlovchi barqaror madaniy shakllar bo'lib, ularning kuylanishi orqali jamiyat o'z qadriyatlarini har safar yangidan mustahkamlaydi [3, B.58].

Musika orqali madaniy identitetning shakllanishi. Madaniy identitet – bu insonning o'zligini madaniyat orqali anglash jarayonidir. O'zbek xalq qo'shiqlari bu jarayonni musika tili orqali amalga oshiradi. Har bir qo'shiqning ohangi, ritmi, til boyligi va ijro uslubi xalqning ichki dunyoqarashini, estetik qadriyatlarini ifodalaydi [4, B.77]. Masalan, "Bayot", "Segoh", "Tanovar" kabi kuylarda xalq ruhiyatining turli holatlari – sabr, hijron, umid, go'zallik va muhabbat hissi aks etadi. Bu kuylarda musiqiy intonatsiya xalqning milliy his-tuyg'ularini kodlaydi, ya'ni ohang orqali madaniy identitetni yaratadi.

R.Rahimova fikricha, xalq qo'shig'ining eng asosiy ijtimoiy funksiyasi – bu xalq o'zligini tanib olishga xizmat qiluvchi estetik xotiradir [5, B.64].

Xalq qo'shiqlarida tarixiy voqealar musiqiy estetik shaklda aks etadi. Masalan, "Urushdan qaytmagan yorga" bag'ishlangan qo'shiqlar insoniy fojiani shaxsiy hislar orqali ifodalaydi, shu bilan birga xalqning umumiy og'rig'ini musiqiy tilga ko'chiradi. Shuningdek, ayollar laparlari va marosim qo'shiqlarida jamiyatdagi ijtimoiy rollar, gender me'yorlar va maishiy madaniyat haqida muhim ma'lumotlar mujassam [6, B.39]. Bu qo'shiqlarda ayollar ovozi ko'pincha yashirin ijtimoiy norozilik yoki ichki ruhiy kechinma sifatida eshitiladi. Demak, xalq qo'shiqlari nafaqat estetik, balki ijtimoiy muvozanatni tiklovchi vosita sifatida ham xizmat qiladi.

Bugungi kunda xalq qo'shiqlari nafaqat folklor an'anasi, balki madaniy identitet siyosatining bir qismiga aylangan. Maqom festivallari, folklor ansambllari, estrada talqinlari orqali xalq musiqasi ommalashmoqda. Biroq bu jarayonda ba'zan folklorning tabiiyligi yo'qolib, sahnaviy shakllar ustun kelmoqda [7, B.53]. Shunga qaramay, bu o'zgarishlar xalq musiqasining ijtimoiy xotira sifatidagi rolini kamaytirmaydi. Aksincha, ular madaniy xotiraning yangi platformalardagi davomiy shakllarini yaratmoqda – raqamli arxivlar, onlayn ijro va ommaviy madaniyatda.

Tanqidiy jihatdan qaraganda, xalq qo'shiqlari orqali ifodalangan xotira doimo selektiv, ya'ni jamiyat eslashni istagan voqealarni saqlaydi, ammo ayrimlarini unuturadi. Shu bois, musiqiy xotira – bu madaniy tanlov mahsuli, u tarixiy haqiqatni emas, balki hissiy haqiqatni saqlaydi [8, B.28].

Biroq aynan shu subyektivlik madaniy fenomen sifatida qadrlidir. Chunki xalq qo'shiqlari orqali millat o'z tarixini hissiy eslab qolish imkoniga ega bo'ladi. Bu xotira nafaqat o'tmishni saqlaydi, balki kelajak uchun madaniy o'zlikni shakllantiradi.

O'zbek xalq qo'shiqlari xalq ruhiyatining musiqiy arxivi, ijtimoiy xotiraning eshitiladigan shaklidir. Ular orqali millat o'z tarixini, ruhiy kechinmalarini, qadriyatlarini

musiqiy tarzda ifoda etadi. Bugungi raqamli davrda ham xalq qo‘shiqlari madaniy identitetni mustahkamlovchi, milliy birligimizni ta’minlovchi eng muhim estetik manba sifatida dolzarbligini saqlab qolmoqda. Demak, o‘zbek xalq qo‘shiqlari – bu madaniyatni “eshitiladigan xotira” sifatida anglash imkonini beruvchi tirik estetik hodisadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov N. O‘zbek xalq musiqiy merosi. – Toshkent: Fan, 2013. – 288-b.
2. Nasriddinova G. Folklor musiqasining psixomadaniy tahlili. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2023. – 175-b.
3. Rahimova M. O‘zbek xalq qo‘shiqlarining badiiy tabiatini o‘rganish. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020. – 185-b.
4. Turayeva N. Musiqa folklori va milliy o‘zlik: zamonaviy tendensiyalar. – Toshkent: Innovatsiya Ziyo, 2022. – 230-b.
5. Shermatov U. O‘zbek qo‘shiqchilik an’analari tarixi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2016. – 198-b.
6. Raxmatov A. Musiqa va ijtimoiy xotira muammolari. // San’atshunoslik ilmiy jurnali, №2. – Toshkent, 2021. – B. 32–39.
7. Haydarov F. Folklor musiqasida milliy mentalitet in’ikosi. – Toshkent: Navro‘z, 2022. – 160-b.
8. Jabborova N. O‘zbek xalq qo‘shiqlarida xotira motivlari. – Termiz: Surxon nashriyoti, 2023. – 142-b.

AN'ANAVIY IJRO VA FOLKLORDA OHANG, RITM VA TEMBR UYG'UNLIGI MASALALARI

Annotatsiya. Maqolada o'zbek folklori va an'anaviy ijro (xonandalik) san'atida ohang, ritm va tembr uyg'unligining musiqiy-estetik va ijrochilik jihatlari tahlil qilinadi. Xalq og'zaki ijodida shakllangan kuy va qo'shiqlar an'anaviy ijro maktablari-da qanday saqlanib kelgani, ularning ohangdorlik, ritmik va tembr o'ziga xosliklari ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, maqolada folklor ijrochiligi va professional sahna san'atidagi o'zaro ta'sir, zamonaviy rivojlanish tendensiyalari ham tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: folklor, an'anaviy ijro, ohang, ritm, tembr, xonandalik, ijrochilik maktabi, milliy musiqa.

Аннотация. В статье анализируются музыкально-эстетические и исполнительские аспекты гармонии мелодии, ритма и тембра в узбекском фольклоре и традиционном исполнительском (певческом) искусстве. В статье рассматриваются вопросы сохранения в традиционных исполнительских школах мелодий и песен, сформированных в народном устном творчестве, их мелодико-ритмические и тембровые характеристики. Анализируется взаимодействие фольклорного исполнительского и профессионального исполнительского искусства, современные тенденции развития.

Ключевые слова: фольклор, традиционное исполнительство, мелодия, ритм, тембр, пение, исполнительская школа, национальная музыка.

Abstract: The article analyzes the musical-aesthetic and performing aspects of the harmony of melody, rhythm and timbre in Uzbek folklore and traditional performing (singing) art. How melodies and songs formed in folk oral art have been preserved in traditional performing schools, their melodious, rhythmic and timbre characteristics are scientifically covered. The article also analyzes the interaction between folklore performing and professional performing arts, and modern development trends.

Key words: folklore, traditional performance, melody, rhythm, timbre, singing, performing school, national music.

O'zbek xalqining boy musiqa madaniyati asrlar davomida og'zaki ijod orqali shakllanib, xalqning ruhiy kechinmalari, dunyoqarashi va turmush tarzini ifoda etib kelgan. Folklor san'ati – xalq tafakkuri va badiiy didining mahsuli sifatida, milliy ohang, ritm va tembr tizimini o'zida mujassam etgan murakkab musiqiy-fonetik hodisadir. Shu bois folklor musiqasi o'zbek an'anaviy ijrochilik maktablarining shakllanishida asosiy manba vazifasini bajargan [1, 6-b.].

Ohang, ritm va tembr – har qanday musiqiy ifoda tizimining uch poydevori bo'lib, ular o'zaro uyg'unlikda xalqning estetik qadriyatlarini aks ettiradi. Folklor qo'shiqlarida ohangning tabiiyligi, ritmning nutq bilan uyg'unligi va tembrning milliy ohangga mosligi xalq ijodining badiiy kuchini belgilaydi.

Folklor ohanglari ko‘pincha pentatonik (besh tovushli) yoki diatonik lad tizimiga asoslanadi. Bu tizim xalqning tabiiy tovush idrokiga yaqin, shuning uchun ham xalq qo‘shiqlarida ohanglar ko‘proq nutq intonatsiyasi bilan uyg‘unlashgan holda shakllanadi. Xalq kuylari o‘zining tabiiy rivoji, takrorlanish va improvizatsiya elementlari bilan farqlanadi.

Masalan, Farg‘ona-Toshkent folklor an‘analarida ohanglar yumshoqligi, lirizmi bilan ajralib tursa, Xorazm maktabida keng diapazonli, baland intonatsiyali ohanglar ustunlik qiladi. Buxoro-Samarqand uslublarida esa maqom tizimiga yaqinlik, murakkab modulyatsiyalar kuzatiladi [2, 14-b.]. Ohang shakllanishida intonatsion yadroning roli muhim: har bir xalq kuyining asosi bir yoki ikki ohangiy markaz atrofida rivojlanadi. Bu xususiyat og‘zaki an‘ananing uzviyligini ta‘minlaydi. An‘anaviy xonandalikda bu ohanglar “ustoz-shogird” tizimi orqali o‘zgarishsiz saqlanib, badiiy talqin orqali yangilanib borgan [3, 22-b.].

O‘zbek folklorida ritm tabiiy nutq oqimi bilan bog‘liq. Shuning uchun ham xalq qo‘shiqlarida qat‘iy takt o‘lchovlari emas, balki erkin metroritm ustunlik qiladi. Ritm xalqning mehnat jarayoni, marosim va hayotiy voqealar bilan chambarchas bog‘langan. Masalan, “Qo‘sh haydash”, “Yor-yor”, “Alla”, “Lapar” kabi janrlarda ritm vazifaviy ahamiyatga ega bo‘lgan – u ish harakatiga yoki marosim harakatlariga mos ravishda takrorlanib turgan [4, 9-b.].

An‘anaviy ijroda esa ritm yanada aniqlashtiriladi, ammo u tabiiylikni saqlab qoladi. Maqom ijrosida, xususan, Shashmaqom tizimida ritmik qatlamlar (usullar) mukammal darajada ishlab chiqilgan. Xonandalar bu ritmik tuzilmalarni og‘zaki an‘ana asosida, ustozdan shogirdga o‘tuvchi amaliy mashq orqali o‘zlashtirganlar.

Quyidagi jadvalda folklor va an‘anaviy ijroda ritmik tizimlarning taqqosiy ko‘rinishi keltirilgan:

Asosiy janr	Folklor ritmik modeli	An‘anaviy ijro ritm shakli	Izoh
“Yor-yor”, “Lapar”	Erkin, nutqiy ritm	O‘lchovli, 6/8 yoki 3/4	Lirik, vokal asosli
“Qo‘sh haydash”	Takroriy, kuchli urg‘u bilan	Barqaror, 2/4 yoki 4/4	Mehnat qo‘shiqlari
“Alla”	Past, tebranuvchan	Lenta-ritmik	Onalik, sokin kayfiyat
“Maqom yo‘llari”	Marosim asosli	Murakkab, usul tizimida	Professional ijro darajasi

Tembr – musiqiy tovushning “rangi”, u milliy ijroning eng sezilarli ifoda vositasidir. O‘zbek folklorida inson ovozi tabiiy, ochiq, biroz burun tembriga yaqin ijro shakli ustun. Bu xususiyat xalq qo‘shiqlariga xos sadoqat, soddalik va tabiiylikni beradi. An‘anaviy xonandalikda esa tembr ustida ishlash badiiylik mezoniga aylanadi. Masalan, Farg‘ona xonandalik maktabida ovozning lirizmi, Xorazm maktabida esa kuchli vibrato va tembr kontrastlari asosiy ifoda vositasidir. Buxoro maktabida tembr ohangdor, barqaror, maqomga xos ravishda sozlangan bo‘ladi [5, 16-b.].

Tembr uygʻunligi nafaqat ovozda, balki xalq cholgʻulari bilan ijro uygʻunligida ham namoyon boʻladi. Gʻijjak, dutor, doira kabi asboblarning xonanda ovozi bilan tembr jihatdan moslashganligi tufayli, folklor va anʼanaviy ijroning uygʻunlik darajasi yanada kuchayadi.

Bugungi kunda folklor va anʼanaviy ijro oʻrtasidagi aloqadorlik raqamli texnologiyalar, arxiv yozuvlar va zamonaviy sahna talqinlari orqali mustahkamlanmoqda. Oʻzbekiston davlat konservatoriyasi, “Oʻzbeknavo” estrada birlashmasi, shuningdek, madaniyat markazlari tomonidan folklor namunalarini raqamlashtirish ishlari olib borilmoqda [6, 19-b.]. Zamonaviy xonandalar ijrosida folklor ohanglari va tembr uslublari yangi talqinda qayta namoyon boʻlmoqda. Masalan, “Yor-yor”, “Lazgi”, “Boʻlajak”, “Katta ashula” kabi folklor janrlari sahna standartlariga mos qayta ishlanib, oʻzining tabiiy ohangini yoʻqotmasdan professional xonandalik bilan uygʻunlashmoqda. Shu bois, folklor va anʼanaviy ijro oʻrtasidagi ohang, ritm va tembr uygʻunligi – milliy musiqa tafakkurining asosiy mohiyati, xalq ruhining ifoda shaklidir.

Folklor va anʼanaviy ijro sanʼati bir-birini toʻldiruvchi musiqiy tizimlar boʻlib, ularning ohang, ritm va tembr uygʻunligi xalq musiqasining genetik kodini tashkil etadi. Folklor oʻz tabiatiga koʻra xalqning ogʻzaki, tabiiy, erkin ijod shakli boʻlsa, anʼanaviy ijro bu boylikni badiiy-estetik mezonlar asosida sahnaga olib chiqadigan madaniy mexanizmdir.

Ohangdorlik – xalq ruhiyatining ovozli ifodasi, ritm – xalqning mehnat, marosim va turmush tarzi bilan bogʻliq hayotiy harakat ritmi, tembr esa milliy ohangning “rang” sifatida xalq estetik didini namoyon etadi. Shu jihatdan folklor va anʼanaviy ijro uygʻunligi milliy musiqiy tafakkur, estetik qadriyatlar va maʼnaviy meros uzluksizligini taʼminlab kelmoqda.

Bugungi globallashuv davrida ushbu uygʻunlikni ilmiy asosda oʻrganish, oʻqitish va raqamli muhitda saqlash nafaqat madaniy merosni himoya qiladi, balki yosh avlodda milliy musiqa qiziqishni ham kuchaytiradi.

Taklif va tavsiyalar

1. Taʼlim tizimi uchun:

- Oliy va oʻrta maxsus musiqa taʼlim muassasalarida “Folklor va anʼanaviy ijro uygʻunligi” fani sifatida mustaqil modul joriy etish;
- Musiqa oʻqituvchilari uchun “Ohang–ritm–tembr tahlili” boʻyicha amaliy seminar va treninglar tashkil etish;
- Xonandalik yoʻnalishidagi oʻquv dasturlariga folklor qoʻshiqlari asosida yaratilgan mashq va repertuarlar kiritish.

2. Ilmiy-tadqiqot sohasi uchun:

- Har bir hudud (Fargʻona, Xorazm, Buxoro-Samarqand) boʻyicha ohang va ritm tizimini komparativ tahlil qilish;
- Anʼanaviy ijrodagi tembr xususiyatlarini raqamli akustik oʻlchovlar asosida tahlil etish (masalan, spektrogramma, tonometrlash);
- Xalq qoʻshiqlarining tahliliy bazasini yaratib, ularni audio-nota shaklida milliy arxivga joylashtirish.

3. Madaniy siyosat va targʻibot yoʻnalishida:

- Folklor va anʼanaviy ijrochilar uchun davlat miqyosida grant yoki tanlovlar yoʻlga qoʻyish (“Yosh xonanda – folklor meros vorisi” loyihasi kabi);
- “Ovoz arxivi” – xalq xonandaligi va folklor ijrochiligi yozuvlarini jamlaydigan milliy platforma yaratish;
- Zamonaviy estrada va teatr sahnalarida folklor ohanglari asosida yaratilgan yangi ijrolarni qoʻllab-quvvatlash.

4. Raqamli texnologiyalar boʻyicha:

- SI (sunʼiy intellekt) yordamida folklor ohanglarining raqamli rekonstruksiyasini ishlab chiqish;
- Virtual “folklor laboratoriyasi”ni tashkil etish – unda foydalanuvchilar milliy ohang, ritm va tembr kombinatsiyalarini sinovdan oʻtkazish imkoniga ega boʻlishi mumkin.

5. Yosh avlodni tarbiyalash nuqtayi nazaridan:

- Bolalar musiqa maktablarida folklor va anʼanaviy ijro mashgʻulotlarini integratsiyalashgan dars shaklida oʻtkazish;
- Mahalliy folklor ansambllarini qoʻllab-quvvatlab, ularni maktab va kollejlarda hamkorlikda faoliyat yuritish tizimini yoʻlga qoʻyish.

Folklor va anʼanaviy ijro uygʻunligi – bu nafaqat badiiy hodisa, balki millat ruhining ovozli ifodasi, xalq xotirasining musiqiy shaklidir. Shu bois ohang, ritm va tembr uygʻunligini ilmiy asosda chuqur oʻrganish, amaliy taʼlim va sahna ijrosiga tatbiq etish oʻzbek milliy musiqasining barqaror rivojlanishini taʼminlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yoʻldoshev A. Milliy musiqa madaniyati: anʼana va zamonaviylik. – Toshkent: Akademnashr, 2019. – 134 b.
2. Karimov R. Oʻzbek xalq kuylarining ritmik tizimi. – Toshkent: Sanʼat, 2017. – 126 b.
3. Xudoyberdiyeva M. Ustoz-shogird anʼanasida vokal sanʼatining oʻrni. – Toshkent: TDPU, 2021. – 98 b.
4. UNESCO Institute for Intangible Cultural Heritage. Traditional Music and Oral Heritage in Central Asia. – Paris, 2023. – 55 p.
5. Toʻxtasinov X. Anʼanaviy xonandalik maktablarining tembr xususiyatlari. – Toshkent: Musiqa, 2015. – 110 b.
6. Oʻzbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. Folklor merosini raqamlashtirish dasturi hisobotlari. – Toshkent, 2024. – 19 b.

Orolmirzo Safarov,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti professori,
O'zbekiston xalq hofizi

QO'SHIQ ORQALI XALQ RUHIYATI: ETNOMUSIQIY TAFAKKURDA OBRAZ VA RAMZLAR TIZIMI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek xalq qo'shiqlarining ruhiy-estetik mohiyati, ularning xalq tafakkuridagi o'rni hamda etnomusiqiy tafakkurda shakllangan obraz va ramzlar tizimi tahlil etiladi. Qo'shiqlardagi poetik obrazlar, ohang va ritmik tuzilma orqali xalq ruhiyatining ifodalanish mexanizmlari yoritiladi. Tadqiqotda xalq qo'shiqlari milliy o'zlik, estetik ong va ijtimoiy xotiraning musiqiy ko'rinishi sifatida talqin etiladi.*

Kalit so'zlar: *xalq qo'shig'i, etnomusiqiy tafakkur, obraz, ramz, milliy ruhiyat, poetika, semantika, musiqiy idrok.*

Аннотация. *В статье анализируется духовно-эстетическая сущность узбекских народных песен, их место в народной мысли, а также система образов и символов, сформировавшаяся в этномузикальном мышлении. Раскрываются механизмы выражения народного духа через поэтические образы, мелодику и ритмическую структуру песен. В исследовании народные песни рассматриваются как музыкальное проявление национальной идентичности, эстетического сознания и социальной памяти.*

Ключевые слова: *народная песня, этномузикальное мышление, образ, символ, национальный дух, поэтика, семантика, музыкальное восприятие.*

Abstract: *This article analyzes the spiritual and aesthetic essence of Uzbek folk songs, their place in folk thought, and the system of images and symbols formed in ethnomusical thought. The mechanisms of expression of the folk spirit through poetic images, melody, and rhythmic structure in songs are highlighted. The study interprets folk songs as a musical manifestation of national identity, aesthetic consciousness, and social memory.*

Key words: *folk song, ethnomusical thought, image, symbol, national spirit, poetics, semantics, musical perception.*

O'zbek xalq qo'shiqlari xalq tafakkurining eng qadimiy va barqaror shakllaridan biri bo'lib, u milliy ruhiyatning musiqiy ifodasi, xalq dunyoqarashining ovozli manzarasi hisoblanadi. Har bir qo'shiq xalq hayotining ma'lum bir bosqichiga, ijtimoiy voqeligiga, hissiy holatiga bog'liq bo'lgan ma'naviy ko'zgudir. Shu bois xalq qo'shiqlarida inson qalbining eng nozik kechinmalari – dard, sog'inch, orzu, muhabbat, sadoqat, vatanparvarlik singari hislar o'z aksini topgan [1].

Folklor – xalq hayotining ko'zgusi sifatida – faqat voqea va hikoyani emas, balki ruhiy tajribani musiqaga aylantiradi. Shu ma'noda qo'shiq – xalqning ruhiy tili, u orqali millat o'z his-tuyg'ularini estetik shaklda ifoda etadi. Ma'lumki, qo'shiqchilik an'analari o'zbek xalqining og'zaki ijodida qadimdan shakllangan bo'lib, har bir hududning

ohangdorlik, ritmik tuzilma, metaforik tizimi turlicha bo'lgan. Bu esa xalq tafakkuridagi ramzlar va obrazlar tizimini yanada boyitgan [2].

Xalq ruhiyatining musiqadagi ifodasi. Har bir xalqning musiqiy tafakkuri uning tarixiy tajribasidan, ijtimoiy hayotidan va ma'naviy qadriyatlaridan oziqlanadi. O'zbek xalq qo'shiqlari asrlar davomida xalq qalbining "yashirin kundaligi" bo'lib xizmat qilgan. Qo'shiqlardagi ohanglar xalq ruhiyatidagi sabr, bardosh, umid va iymonni musiqiy shaklda ifodalagan [3].

Masalan, "Qaldirg'och" qo'shig'ida xalq ramziy ma'noda erkinlik, orzu va hayotiy kuchni ifodalaydi. Qaldirg'och obrazi – xalq ongida umid, poklik va qaytish timsolidir. Xalqning ruhiy dunyosida bu qush bahorning, yangilanishning belgisi bo'lib, uni kuylash orqali inson tabiat bilan uyg'unlashgan holda o'z ruhini tozalaydi [4]. Xalq qo'shiqlaridagi ohang tuzilmasi ham ma'naviy holatni ifoda etadi: minor (mayin) tonallik – iztirob, ayriliq, sog'inchni, major (quvnoq) tonallik esa quvonch, hayotiylik, baxtni bildiradi. Shu jihatdan musiqaning intonatsion semantikasi xalq ruhiyatini musiqiy shaklda modellashtiradi.

Etnomusiqiy tafakkurda obraz – bu xalq hayotiy tajribasining badiiy aksidir. O'zbek xalq qo'shiqlarida oy, qush, yo'l, suv, gul, yor, ona, Vatan kabi obrazlar keng qo'llanadi. Ular oddiy so'z emas, balki musiqiy-belgilar tizimiga aylangan ramzlardir [5].

Masalan:

- Oy – go'zallik, sadoqat, mehr ramzi;
- Yo'l – taqdir, sinov, hayot yo'li;
- Qush – erkinlik, ozodlik, orzuga intilish;
- Suv – tozalik, yangilanish, ruhiy yuvinish;
- Yor – sevgi, orzu, baxt ramzi.

Bu obrazlar qo'shiqlarda intonatsion shakl orqali ham mustahkamlanadi: "oy" so'zining kuylanishida ko'tariluvchi legato ohangi – maftunkorlikni, "yo'l" so'zida pastdan boshlanib cho'ziluvchi ohang esa og'irlik va iztirobni ifodalaydi [6].

Bunday musiqiy belgilar tizimi xalq ongidagi ramziy fikrlashning musiqadagi ko'rinishidir. Har bir obraz, intonatsiya, ritm va ohang orqali xalq o'z hayotiy qadriyatlarini musiqiy shaklda ifodalaydi.

Ramz va ma'no tizimi: xalq ruhining semiotik ifodasi.

Ramz – bu xalq tafakkurining "ichki kodi". Xalq qo'shiqlarida har bir so'z, ohang, rang, metafora ma'lum bir ma'noni bildiradi. Masalan, "ko'k" rang – osmon, erkinlik, ilohiylik ramzi; "yashil" – yangilanish va tinchlik; "qora" – sinov, dard va iztirob belgisi sifatida qo'llanadi [7].

Qo'shiqlardagi musiqiy ritm ham ma'naviy semantikaga ega: barqaror ritmlar – mehnat va marosim qo'shiqlarida, erkin ritmlar esa lirika va muhabbat qo'shiqlarida uchraydi. Bu farq xalqning ijtimoiy-ruhiy holatini ifodalaydi: birinchisida jamoaviy ruh, ikkinchisida esa shaxsiy his-tuyg'u ustuvor bo'ladi.

Xalq qo'shiqlaridagi ramzlar shunchaki badiiy bezak emas, balki ruhiy muvozanat va ijtimoiy ongni shakllantiruvchi vositadir. Ular insonni ruhiy tozalanishga, ijobiy hislarga undaydi. Shu sababdan xalq musiqasi nafaqat badiiy, balki psixologik terapevtik ahamiyatga ham ega [8].

Hududiy obrazlar va ruhiy aks sado. O‘zbek xalqining turli hududlaridagi qo‘shiqlarda ramzlarning ohangdorlik darajasi farqlanadi.

- Farg‘ona-Toshkent maktabida lirik obrazlar – *muhabbat, ayriliq, sog‘inch* ramzlari kuchli.

- Xorazm qo‘shiqlarida ramzlar ko‘proq *epik, falsafiy* mazmun kasb etadi.

- Surxon-Qashqadaryo maktabida esa *tabiat obrazlari* (qush, suv, tog‘, shamol) keng tarqalgan bo‘lib, bu xalqning tabiat bilan uyg‘un yashashini bildiradi [9].

Shu jihatdan xalq qo‘shiqlari o‘z hududiy tafakkur modellari orqali umumiy milliy ruhiyat tizimini yaratadi.

Ko‘plab tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, xalq qo‘shiqlari inson psixikasiga kuchli ta‘sir ko‘rsatadi. Ular ruhiy bo‘shashish, emotsional tozalanish, ijtimoiy birlikni tiklash funksiyasini bajaradi. Bu jarayon “katarsis” (yunoncha – ruhiy poklanish) tushunchasiga yaqin [10].

Demak, xalq qo‘shiqlari xalq ruhiyatini ifoda qilish bilan birga, uni muvozanatlashtiruvchi omil sifatida ham namoyon bo‘ladi. Har bir kuylangan ohang – xalqning o‘z ruhiy og‘rig‘ini so‘zsiz ifoda etish, uni musiqaga solish orqali yengillashtirish shaklidir.

O‘zbek xalq qo‘shiqlari – bu xalq ruhiyatining musiqiy aksi. Ular orqali millat o‘z tarixini, dardini, orzusini, quvonchini musiqiy obrazlar va ramzlar orqali ifoda etadi. Etnomusiqiy tafakkurda shakllangan bu ramzlar tizimi – xalqning ichki dunyosini, estetik qarashini, falsafiy idrokini ifodalovchi musiqiy belgilarning tarmog‘idir.

Bugungi kunda bu merosni chuqur o‘rganish, uning ruhiy-estetik kodini yosh avlodga yetkazish milliy o‘zlikni saqlashning muhim shartidir. Xalq qo‘shiqlari faqat o‘tgan avlodlarning merosi emas, balki xalq ruhiyatining hozirgi zamondagi davomiy ovozidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov A. O‘zbek xalq musiqasi poetikasi. – Toshkent: Fan, 2019. – 214-b.
2. Qodirova M. Folklor va milliy ruh. – Samarqand: Zarafshon, 2020. – 156-b.
3. Aliyeva D. O‘zbek xalq qo‘shiqlarida estetik idrokning shakllanishi. // San‘at va madaniyat jurnali. – 2021. – №3. – B. 45–51.
4. Begmatov S. Musiqiy tafakkur va xalq ongining badiiy ifodasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – 198-b.
5. Xudoyberdiyeva G. Qo‘shiqchilikda ramziy obrazlarning semantik talqini. // Folklorshunoslik muammolari. – 2022. – №2. – B. 37–44.
6. Rustamov F. O‘zbek xalq musiqasining etnografik xususiyatlari. – Toshkent: O‘zR FA Musiq instituti nashri, 2017. – 172-b.
7. Saidov H. Etnomusiqiy tafakkurda rang va ramzlar tizimi. // Musiqashunoslik izlanishlari. – 2020. – №1. – B. 22–29.
8. Niyozova S. Musiq va inson ruhiyati. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2021. – 145-b.
9. To‘xtaboyev I. Hududiy qo‘shiq maktablarida obrazlilikning o‘ziga xos jihatlari. // Madaniyatshunoslik axborotnomasi. – 2023. – №4. – B. 53–61.
10. Rahimov O. San‘atning ruhiy ta‘siri: katarsis nazariyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. – 190-b.

Komiljon Mirzayev,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti professori,
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist

LINGVOFOLKLORISTIK YONDASHUVDA MAQOL VA MATALLAR: MILLATLARARO SEMANTIK O'XSHASHLIKLAR

Annotatsiya. Maqolada lingvofolkloristik yondashuv asosida o'zbek maqol va matallarining millatlararo semantik o'xshashliklari tahlil etiladi. Xalq og'zaki ijodining til, madaniyat va tafakkur bilan uzviy aloqasi, shuningdek, turkiy, slavyan va fors-tojik tillaridagi maqollar bilan o'zaro semantik parallelizmlar madaniyatlararo muloqot nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda maqol va matallar milliy mentalitetning lingvokognitiv belgisi sifatida izohlanadi.

Kalit so'zlar: lingvofolkloristika, maqol, matal, semantika, millatlararo o'xshashlik, madaniyat, xalq tafakkuri, kognitiv model.

Аннотация. В статье анализируется межэтническое семантическое сходство узбекских пословиц и поговорок на основе лингвофольклористического подхода. Неразрывная связь народного устного творчества с языком, культурой и мышлением, а также семантические параллели с пословицами тюркских, славянских и персидско-таджикских языков рассматриваются с точки зрения межкультурной коммуникации. В исследовании пословицы и поговорки рассматриваются как лингвокогнитивные признаки национального менталитета.

Ключевые слова: лингвофольклористика, пословица, поговорка, семантика, межэтническое сходство, культура, народное мышление, когнитивная модель.

Abstract: The article analyzes the interethnic semantic similarities of Uzbek proverbs and sayings based on a linguofolkloristic approach. The inextricable link between folk oral creativity and language, culture and thought, as well as semantic parallels with proverbs in Turkic, Slavic and Persian-Tajik languages, are considered from the perspective of intercultural communication. The study interprets proverbs and sayings as linguocognitive signs of national mentality.

Key words: linguofolkloristics, proverb, saying, semantics, interethnic similarity, culture, folk thought, cognitive model.

Maqol va matallar xalqning tarixiy tajribasini, hayot falsafasini va dunyoqarashini ixcham, obrazli shaklda ifodalovchi og'zaki janrlardir. Ular tildagi semantik tizimni boyitib, madaniy tafakkurning o'ziga xos ko'zgusiga aylanadi.

Lingvofolkloristik yondashuv bu janrlarni nafaqat adabiy yoki folkloriy hodisa, balki madaniy kod, kognitiv model va kommunikativ fenomen sifatida tahlil qiladi [1, B.14].

Har bir xalq maqollarida uning milliy ruhiyati, tarixiy tajribasi va qadriyat tizimi mujassam. Shu bilan birga, dunyoning turli xalqlarida paydo bo'lgan maqollar o'rtasida semantik o'xshashliklar va parallel strukturalar ham mavjud. Bu hol madaniyatlarning

tarixiy aloqalari, umumiy insoniy qadriyatlar va arxetipik tafakkur mexanizmlarini ko'rsatadi [2, B.39].

Lingvofolkloristika – bu tilshunoslik, folklorshunoslik va madaniyatshunoslik chegarasida shakllangan fan bo'lib, og'zaki ijoddagi til birliklarini madaniy ma'no tizimi sifatida o'rganadi. Ushbu yondashuvda maqol – bu nafaqat so'z birikmasi yoki aforizm, balki xalq tafakkurining semantik modelidir [3, B.21].

Maqol va matallarni tahlil etishda uchta qatlam ajratiladi:

1. Lingvistik qatlam – tildagi grammatik va leksik qurilish;
2. Folkloriy qatlam – ularning og'zaki madaniyatdagi funksiyasi;
3. Kognitiv qatlam – xalq tafakkuri va idrok mexanizmlarini ifodalovchi g'oyaviy tuzilma [4, B.47].

Shu sababli maqol va matallarni faqat “donolik namunasi” sifatida emas, balki madaniyatni verbal shaklda kodlovchi tizim sifatida o'rganish lingvofolkloristikaning asosiy vazifasidir. O'zbek maqollari, odatda, konkret hayotiy vaziyatdan umumiy xulosa chiqarish shakliga ega. Masalan:

- “Mehnat qilgan rohatini ko'radi”,
- “Til – millat ko'zgusi”,
- “Boshing omon bo'lsa, do'pping topilar”.

Bu misollar tildagi milliy qadriyatlarni aks ettiradi: mehnatsevarlik, ijobiy hayot falsafasi, sabr, vatanparvarlik. O'zbek xalq maqollarida semantik markaz ko'pincha axloqiy me'yor yoki ijtimoiy maslahatdir [5, B.52]. Folklorshunos T.Alimova ta'kidlaganidek, o'zbek maqollari “til orqali xalqning dunyoni idrok etish modeli va madaniy tafakkurining izohli tizimi”ni tashkil etadi [6, B.63].

Maqol va matallar tahlili shuni ko'rsatadiki, turli xalqlarda yaratilgan maqollar ko'pincha mazmunan bir xil, lekin shaklan turlicha bo'ladi. Masalan:

Ma'nosi	O'zbek maqoli	Ruscha maqol	Inglizcha ekvivalenti
Mehnatsevarlik	“Mehnat qilgan rohat ko'radi”	“Без труда не вытащишь и рыбку из пруда”	“No pain, no gain”
Vaqt qadri	“Vaqt – oltin”	“Время – деньги”	“Time is money”
Sadoqat	“Do'st boshga kulfat tushganda bilinadi”	“Друзья познаются в беде”	“A friend in need is a friend indeed”

Bu o'xshashliklar madaniyatlararo kognitiv strukturalarning umumiyligini ko'rsatadi [7, B.41]. Turli tillarda yaratilgan maqollar insoniyatning universal tajribasiga tayangan: mehnat, vaqt, do'stlik, ota-ona, muhabbat – bular umumiy insoniy qadriyatlarining semantik yadrosi hisoblanadi. Ayni paytda, har bir xalqning milliy dunyoqarashi ularni o'ziga xos tarzda talqin qiladi. Masalan, o'zbek maqollarida mehnat “baraka”, “qanoat”, “halollik” bilan bog'langan bo'lsa, rus tilida u “mashaqqat”, “tashabbus” ma'nolarida ishlatiladi [8, B.57].

Maqollar xalq tafakkurining ramziy ifodasi sifatida lingvokulturologik kod vazifasini bajaradi. O‘zbek madaniyatida maqollar ko‘proq kollektiv qadriyatlarga urg‘u beradi (“Birlik – kuch”, “El bilan yegan halol”), g‘arb madaniyatida esa individual tajriba, shaxsiy mas’uliyat mavzusi ustuvor (“Every man is the architect of his own fortune”). Shunday qilib, maqol va matallar – bu millat tafakkurining ramziy xaritasi. Ular orqali xalqning ijtimoiy tuzilmasi, diniy qarashlari, axloqiy qadriyatlari va tarixiy tajribasi aks etadi [9, B.68].

Tanqidiy jihatdan qaraganda, maqol va matallarni faqat “o‘tmish donoligi” sifatida emas, balki zamonaviy madaniy muloqot vositasi sifatida talqin etish zarur. Lingvofolkloristik tahlil ular orqali xalq tafakkuridagi qadimiy arxetiplarni, ramzlarni va semantik modellarni tiklash imkonini beradi.

Zamonaviy tadqiqotchilar (S.Saidova, G.Karimova, N.Turayeva) fikricha, maqollarni tahlil qilish bugungi globallashuv sharoitida madaniyatlararo semantik dialogni anglash uchun muhim nazariy asos yaratadi [10, B.71].

Lingvofolkloristik yondashuv maqol va matallarni xalq tafakkuri, madaniy identitet va milliy ongni aks ettiruvchi til birliklari sifatida talqin etadi.

Millatlararo o‘xshashliklar shuni ko‘rsatadiki, insoniyat qadriyatlari, garchi tilda turlicha ifodalansa-da, semantik asos jihatidan bir-biriga yaqin. O‘zbek maqol va matallarining tahlili xalqning madaniy o‘zligini, ijtimoiy psixologiyasini va estetik idealini aniqlashga xizmat qiladi. Demak, maqollar – bu tildagi “madaniy DNK”, ular millatni eslatadi, xalqni birlashtiradi va insoniyat tafakkurining umumiy asoslarini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Turayeva N. Lingvokulturologiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 196-b.
2. Rahimova M. Til va madaniyat: o‘zaro ta’sir jarayoni. – Toshkent: Innovatsiya Ziya, 2022. – 210-b.
3. Karimova G. Lingvofolkloristik tadqiqotlar metodologiyasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021. – 225-b.
4. Saidova S. Folklor va til o‘zaro aloqalari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. – 180-b.
5. Alimova T. Maqol va matallarda xalq tafakkuri. – Buxoro: BDU nashriyoti, 2019. – 164-b.
6. Yusupova Sh. Til birliklari va xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2023. – 187-b.
7. Xudoyberdiyeva N. Maqol va matallarning semantik tahlili. – Andijon: ADU nashriyoti, 2020. – 192-b.
8. Ganiyeva D. Turkiy va rus maqollarining qiyosiy o‘rganilishi. // Tilshunoslik masalalari, №2. – Toshkent, 2022. – B. 55–60.
9. Nurmatov A. Til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi masalalari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. – 173-b.
10. Saidova S. Folklor va milliy ong: zamonaviy talqinlar. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 190-b.

Soyibjon Niyozov,
O'zbekiston xalq hofizi,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

XALQ MAROSIMLARI VA MUSIQANING PSIXOMADANIY FUNKSIYASI

Annotatsiya. Mazkur maqola o'zbek xalq marosimlari tizimida musiqaning psixologik va madaniy funksiyalarini keng tahlil qiladi. Musiqa inson ruhiyati, kollektiv ong va madaniy xotira o'rtasidagi ko'priq sifatida ko'rib chiqiladi. Marosim musiqasi-ning emotsional regulativ, kommunikativ, terapevtik hamda estetik rollari zamonaviy psixomadaniyat nazariyasi asosida izohlanadi.

Kalit so'zlar: marosim, musiqa, psixomadaniyat, kollektiv ong, emotsional ifoda, madaniy xotira, terapevtik funksiya.

Аннотация. В статье представлен комплексный анализ психологических и культурных функций музыки в системе узбекских народных обрядов. Музыка рассматривается как связующее звено между психикой человека, коллективным сознанием и культурной памятью. Эмоционально-регуляторная, коммуникативная, терапевтическая и эстетическая роль ритуальной музыки объясняется на основе современной психокультурной теории.

Ключевые слова. ритуал, музыка, психокультура, коллективное сознание, эмоциональное выражение, культурная память, терапевтическая функция.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the psychological and cultural functions of music in the system of Uzbek folk rituals. Music is considered as a bridge between the human psyche, collective consciousness and cultural memory. The emotional regulatory, communicative, therapeutic and aesthetic roles of ritual music are explained on the basis of modern psychocultural theory.

Key words: ritual, music, psychoculture, collective consciousness, emotional expression, cultural memory, therapeutic function.

Xalq marosimlari insoniyat madaniy hayotining eng qadimiy qatlamlaridan biri bo'lib, ular orqali xalq o'zining ijtimoiy va ruhiy tajribasini ifoda etadi. O'zbek xalq marosimlarida musiqa – bu faqat badiiy bezak emas, balki jamiyat ruhiyatini muvozanatlashtiruvchi psixokulturologik mexanizmdir [1, B.23]. Musiqa jamoaning his-tuyg'ularini uyg'unlashtiradi, marosimni ruhiy birlikka aylantiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 4-noyabrdagi PQ-5270-son Qarorida “nomoddiy madaniy meros obyektlarini himoya qilish va targ'ib etish” davlat siyosatining muhim yo'nalishi sifatida belgilangan [2]. Shu qaror asosida xalq marosimlari va ularning musiqiy merosini o'rganish, raqamli shaklda saqlash va yoshlar ongiga singdirish bo'yicha kompleks dasturlar ishlab chiqilgan.

Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda O'zbekistonda 45 dan ortiq xalq marosim festivali o'tkazilgan, ularning 82 foizida xalq musiqa ansambllari ishtirok etgan [3]. Bu raqamlar musiqaning marosimlardagi markaziy o'rnini ko'rsa-

tadi. “Boysun bahori”, “Navro‘z sayli”, “Sumalak bazmi” singari tadbirlarda kuy va qo‘shiqalar xalq ruhiyatini yangilanish, totuvlik, baraka kabi qadriyatlar bilan uyg‘unlashtiradi.

Har bir xalqning marosimiy tizimi u yashayotgan muhit, e‘tiqod va tarixiy xotirasi bilan bog‘liq. Shu bois o‘zbek xalq marosimlari ham asrlar davomida ruhiy-estetik tajribani shakllantirib kelgan. Musiqa bu jarayonda ruhiy holatni boshqaruvchi omil bo‘lib xizmat qiladi [4, B.45]. Masalan, “Alla” qo‘shig‘i – ona va bola o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlikni kuchaytiradi, tinchlik va xavfsizlik hissini beradi. Psixologlar “alla”ni tabiiy emotsional terapiya shakli deb ataydilar. “Yor-yor” esa o‘tish marosimlarida inson ruhiyatini yangi bosqichga tayyorlaydi, stressni kamaytiradi, ijtimoiy muvozanatni tiklaydi [5, B.62]. “Lapar”, “Sadr” yoki “Doyra o‘yinlari” jamoaviy hissiy bo‘shlanishni ta‘minlaydi – ular orqali jamiyat a‘zolari o‘z energiyasini musiqiy ritm orqali chiqaradi. Bu jarayon katarsis (tozalanish) deb ataladi. Shu bois xalq marosimlarida musiqa – bu “ruhiy muvozanatni tiklovchi kod” sifatida amal qiladi.

Antropologik nuqtayi nazardan, musiqaning bunday funksiyasi ritual birlikni mustahkamlash mexanizmidir. Odamlar birgalikda kuylash, ritmni bo‘lishish orqali ruhiy sinxronizatsiyaga erishadi, bu esa jamiyatning ijtimoiy mustahkamligini ta‘minlaydi [6, B.19].

Psixomadaniyat – bu inson ruhiy holati va madaniy muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sir tizimi. O‘zbek xalq marosimlarida musiqaning bu tizimdagi o‘rni alohida: u his-tuyg‘ularni tahlil qilish, ularni jamoaviy ifoda shakliga keltirish vositasidir [7, B.34]. Masalan, “Navro‘z” bayramida ijro etiladigan karnay-surnay, nog‘ora tovushlari ruhiy uyg‘onish, yangilanish va hayotiy energiya timsolidir. “Sumalak aytish” paytida ayollar birgalikda kuylash orqali ruhiy hamjihatlik hosil qiladi – bu kollektiv psixomadaniyatning ifodasidir. Shuningdek, o‘lim marosimlarida ijro etiladigan “marsiya” yoki “yo‘qlov” ohanglari psixologik jihatdan tushkunlikni ijtimoiy tarzda boshdan kechirish imkonini beradi. Shu tariqa musiqa inson ruhiyatidagi og‘riqni madaniy tildagi ifodaga aylantiradi – bu psixomadaniyat mexanizmining asosidir [8, B.48].

Marosimiy qo‘shiqalar xalq xotirasining tovushli shaklidir. Ular orqali xalq o‘z tarixini, qadriyatlarini eslaydi, o‘zligini anglaydi. Misol uchun, “Boysun bahori”da kuylanadigan qadimiy kuylar har yili bir xil ohangda yangraydi – bu madaniy vaqt aylanishi konsepsiyasini bildiradi. Shu tarzda musiqa madaniy xotirani takrorlovchi mexanizm sifatida xizmat qiladi [9, B.27].

Marosimiy musiqaning bu funksiyasi yosh avlod uchun tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ular orqali o‘tgan ajdodlarning qadriyatlari, axloqiy tamoyillari musiqiy tajriba orqali o‘zlashtiriladi. Bu jarayon madaniy antropologiyada “musical identity formation” – musiqiy identitet shakllanishi deb yuritiladi [10, B.53].

Etnopsixologlar fikricha, marosim musiqasi inson ruhiyatini davolovchi tabiiy vositadir. Maqom va xalq kuylarining ritmik tuzilishi, takroriy naqshi va tembr stressni kamaytiradi, yurak urishini me‘yorga keltiradi, miyaning alfa-to‘lqinlarini faollashtiradi [11, B.61]. Masalan, Buxoro “Shashmaqom”ining ayrim qismlari – “Bayot”, “Segoh” – inson kayfiyatiga tinchlantiruvchi ta‘sir ko‘rsatadi.

Farg‘ona vodiysida esa “Soqiynoma” yoki “Layli va Majnun” dostonlari ma’lum marosimlarda ruhiy tozalanish manbai sifatida ijro etilgan.

Bu holat xalq ongida musiqaning ruhiy davolovchi xususiyatiga bo‘lgan qadimiy ishonchni saqlab qolganini ko‘rsatadi [12, B.42]. Hozirgi zamonda ham “musiqiy terapiya” tushunchasi aynan ana shu xalq tajribasiga tayanadi. O‘zbekiston san’at institutlarida “Musiqqa psixologiyasi” va “Musiqiy terapiya asoslari” fanlarining kiritilishi bunga ilmiy asos yaratmoqda [13, B.17].

Bugungi global madaniyat sharoitida xalq marosimlari o‘zgarib bormoqda. Internet, televideniye, raqamli platformalar orqali virtual marosimlar, onlayn sayillar, video-navro‘z tadbirlari paydo bo‘ldi. Bu yangi muhitda musiqaning psixomadaniy roli ham o‘zgarmoqda: u jismoniy yig‘in o‘rniga emotsional sinxronizatsiya vositasi sifatida ishlatilmoqda [14, B.29].

Masalan, “O‘zbekiston madaniyati haftaligi” doirasida ijtimoiy tarmoqlarda jonli efir orqali ijro etiladigan xalq kuylariga minglab tomoshabin bir vaqtda emotsional reaksiya bildiradi. Bu – virtual jamoaning ruhiy birlashuv tajribasidir. Shu bois musiqa – bu faqat tovush emas, raqamli jamiyat ruhining tashuvchisiga aylangan [15, B.36].

Xalq marosimlari tizimida musiqa – bu inson ruhiyatining “madaniy tili”dir. U his-tuyg‘ularni ifoda etadi, jamoaviy birlashuvni ta’minlaydi, madaniy xotirani saqlaydi va ruhiy muvozanatni tiklaydi. Musiqa orqali xalq o‘z o‘tmishini eslaydi, hozirgi hayotini uyg‘unlashtiradi va kelajakka ruhiy tayyorgarlik hosil qiladi. Shu bois marosim musiqasining psixomadaniy funksiyasi – bu milliy o‘zlikning ruhiy yadrosidir.

Bugungi raqamli asrda ham ushbu funksiyalar o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q, balki yangi shaklda – virtual marosim, onlayn performans, raqamli identitet kabi fenomenlar orqali davom etmoqda. Folklor musiqasining tirikligi, aynan uning inson ruhiyatiga ta’sir etish, hisni birlashtirish, xotirani uyg‘otish qobiliyatidadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov N. Folklor va xalq marosimlari estetikasining asoslari. – Toshkent: Fan, 2019. – 284 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. “Madaniyat to‘g‘risida”gi Qonun. – Toshkent, 2017.
3. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. 2024-yil madaniyat festivallari statistik ma’lumotlari. – Toshkent, 2025. – 42 b.
4. Raximova M. Xalq musiqasining ijtimoiy mohiyati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. – 188 b.
5. Turayeva N. Marosim psixologiyasi va musiqiy ifoda. – Samarqand: SamDU, 2020. – 210 b.
6. Nazarov A. Psixomadaniyat nazariyasi va xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 176 b.
7. Haydarov F. Musiqa va kollektiv ong. – Toshkent: Navro‘z, 2023. – 198 b.
8. Saidova S. Folklor musiqasida ruhiyat va identitet. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – 184 b.

9. Ganiyeva D. Madaniy xotira va musiqiy meros. – Farg‘ona: FDU, 2024. – 172 b.
10. Raxmatov A. Musiqa va shifo: psixoterapevtik tahlil. – Toshkent: Innovatsiya, 2023. – 163 b.
11. UNESCO. Music and Healing Traditions in Central Asia. – Paris: UNESCO Publishing, 2023. – 112 p.
12. Shermatov U. Shashmaqomning psixologik asoslari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2022. – 170 b.
13. O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti. Musiqa psixologiyasi fani dasturi. – Toshkent, 2024.
14. Nasriddinova G. Raqamli marosimlar va emotsional tajriba. – Toshkent: Fan, 2024. – 152 b.
15. Karimova G. Virtual jamoaviylik va musiqa estetikasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2025. – 160 b.

O'ktam Nosirov,
*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat
instituti professori v.b., falsafa fanlari nomzodi*

BOLALARNI MUTOLAAGA JALB ETISHNING AN'ANAVIY VA ZAMONAVIY USULLARI

Annotatsiya. Maqolada bolalarda mutolaa madaniyatini shakllantirishda xalq og'zaki ijodi namunalaridan va innovatsion metodik usullardan foydalanish, ularning bolalarda mutolaa madaniyatini shakllantirishdagi ahamiyati, qo'llanish usullari, yuksak tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: mutolaa madaniyati, xalq og'zaki ijodi, yozma badiiy asar, mif, afsona, asotir, rivoyat, sodda matematik ilmlar, multfilmlar, vidiofilmlar.

Аннотация. В статье рассматривается использование народного устного творчества и инновационных методических приемов в формировании культуры чтения у детей, их значение в формировании культуры чтения у детей, способы применения, их значение в развитии высшего мышления.

Ключевые слова: культура чтения, народное устное творчество, письменные произведения искусства, миф, легенда, фольклор, повествование, простые математические науки, мультфильмы, видеофильмы.

Abstract: This article examines the use of folklore and innovative teaching methods in fostering a reading culture in children, their importance in fostering a reading culture in children, methods of application, and their significance in developing higher thinking.

Keywords: reading culture, folklore, written works of art, myth, legend, folklore, storytelling, simple mathematics, cartoons, videos.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentyabrdagi PQ-3271-son "Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida", 2019-yil 7-iyundagi PQ-4354-son "O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillash-tirish to'g'risida"gi qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 14-dekabrda 781-son "2020–2025-yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash milliy dasturini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar yuzasidan mutolaa madaniyatini shakllantirish va kitobxonlikni rivojlantirish bilan bog'liq ko'pgina muammolar qatorida chop etilayotgan kitoblarni aholi o'rtasida ommaviy axborot vositalari orqali targ'ib qilish, ta'lim muassasalari, kutubxonalar, mahallalarda kitob mualliflari bilan ijodiy uchrashuvlarni tashkil etish hamda ta'lim muassasalari, ayniqsa, maktabgacha va boshlang'ich ta'limda mutolaa madaniyati va mutolaa ko'nik-malarini shakllantirish tizimi yo'lga qo'yilmaganligi yoshlarning ma'naviy-ma'rifiy, badiiy-estetik talablariga javob beradigan kitoblarni yuksak sifat bilan chop etish joy-

larga, ta'lim muassasalariga vaqtida va maqbul narxlarda yetkazish, milliy va jahon adabiyotining eng sara namunalarini tarjima qilish, yoshlarda bolalikdan boshlab, kitob, jumladan, elektron kitob o'qish ko'nikmasini shakllantirish, jamiyatda mutolaa madaniyatini yuksaltirishning kompleks chora-tadbirlari ishlab chiqilmaganligi alohida ta'kidlab o'tilgan. Shundan kelib chiqqan holda Dasturni amalga oshirishning ustuvor yo'nalishlari qatorida yoshga doir kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan manzilli chora-tadbirlarni belgilash, maktabgacha ta'lim, maktab, professional ta'lim, oliy ta'lim va korxonalar, tashkilotlar, muassasalarda kitobxonlikni rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqish, bolalarga mo'ljallangan adabiyotlarni chop etishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, respublikaning chekka hududlarida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish hamda chop etilgan kitoblarni raqamlashtirish kabilar belgilab berilgan (3. B.5).

Ma'lumki, kitobxonlik shunchaki kitob yig'ish, shaxsiy kutubxonani qanday yo'llar bilan bo'lmasin boyitishga harakat qilish emas, balki o'ziga kerakli asarni tanlay olishi, uning tarbiyaviy ahamiyatini his etishi, mutolaa malakasiga ega bo'lishidir. Buning uchun kitobxon badiiylik mezonlari, hayot haqiqatini badiiy aks ettirishning vositalari, tamoyillari, uslub va usullaridan xabardor bo'lishi talab etiladi. Tarbiya, mutolaa, badiiyat masalalari bugungi kitobxonni shakllantirishning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Kitob insonni tarbiyalaydi. To'g'ri mutolaa qilish, mutolaa malakasini egallash orqaligina bunga erishiladi. Tarbiyaning ta'sirchan, samarali bo'lishi, o'quvchida ijobiy fazilatlarning paydo bo'lishiga yordam berishi asarning badiiy jihatdan pishiqligiga bog'liq. Badiiy bo'sh, sayoz asardan kitobxon hech qanday estetik zavq olmaydi. Kitobxonni ana shunday ta'sirsiz, vaqtni behuda sarflashga sabab bo'ladigan kitoblarni o'qishdan asrash, unga qaysi asarni o'qish zarurligini o'rgatish muhim. Bu oila va maktabda amalga oshiriladi. Ayniqsa, xalq og'zaki ijodi asarlari-ga mehr qo'yish, xalq dostonlari, qo'shiqlari, termalarini sevib o'qish oilada an'ana tusiga kirgan bo'lsa, bu oila a'zolaridan zukko kitobxonlar yetishib chiqadi. Yozma badiiy asarlarning eng keraklilarini tanlay olish, ularni mutolaa qilish jarayonida so'z sehrini his etish, badiiylik jilolarini anglash, hayot haqiqatining badiiy syujet vositasida aks ettirilishining xususiyatlarini bilish maktabda, umumta'lim fanlarini o'qitish jarayonida o'rgatib boriladi.

Xalq og'zaki ijodi bitmas-tuganmas xazinadir. Insoniyat tarixining eng qadimgi davrlaridan boshlab yaratilgan og'zaki asarlar yozma adabiyotning rivojiga hami-sha kuchli ta'sir ko'rsatib keladi. Buni birgina Alisher Navoiy ijodida to'laonli aks etganligini ko'ramiz. "Xalq og'zaki ijodi yozma adabiyot namoyandalarini mehnat-kash xalqning dili va tili, turmushi va kurashi, dunyoqarashi va odat-udumi, tashvishi va istak-orzusi bilan yaqindan tanishtirdi, badiiy ijodkorlik havasi va ko'nikmalarini tug'dirdi, g'oya va obrazlarning poyonsiz olamiga olib kirdi, butun bisoti va san'atkorlik mahoratini darig' tutmadi. Aksariyat yozuvchilar folklordan, uning mavzu va g'oyalaridan, syujet va obrazlaridan, mahorati va til uslubidan ijodiy foydalandilar, asarlarining xalqchil bo'lishiga erishdilar va o'z navbatida xalq og'zaki ijodiyotiga samarali ta'sir etdilar" (4.B.256), deydi atoqli adabiyotshunos, navoiyshunos olim N.Mallayev.

Navoiyning barcha asarlarida xalq og‘zaki ijodining ta’sirini ko‘ramiz. Ko‘pgina mif, afsona, asotir va rivoyatlar buyuk so‘z san’atkori tomonidan yozma adabiyotda badiiy talqinini topdi. “Farhod va Shirin” dostoni tarixiy manbalar, ularning xalq og‘zaki ijodiga ko‘chib, afsona va rivoyatlarga aylangani, keyinchalik yozma adabiyotda badiiy ifodasini topganligi ilmiy asoslab berilgan.

“Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti” to‘plamida “Tarixi muluki Ajam” asarida Alisher Navoiy Xusrav Parvez, Shirin va Farhod tarixi bilan bog‘liq voqealarni bayon etganligi qayd etilgan. Ammo badiiy adabiyotda yaratilgan Farhod obrazi u haqda xalq og‘zaki ijodiyotida paydo bo‘lgan rivoyatlar, ijodiy fantaziya mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi. Tarixiy manbalardagi shaxslar haqidagi ma’lumotlar og‘zaki ijodga ko‘chib, turli-tuman rivoyat va afsonalarga aylangan, keyinchalik yozma adabiyotda badiiy takomilga yetgan. “Xullas, Navoiy Farhodi ham bevosita, ham bilvosita xalq ijodiyoti bilan bog‘lanadi. U ham Shirin kabi bir emas, bir necha xalqning qahramoniga aylanib ketgan, turli geografik atamalar uning nomi bilan ataladi” (4.B.115). Xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyot asarlarida eng ezgu g‘oyalar kuylanadi. Navoiy asarlarining insonparvarlik, mehnatsevarlik, mamlakat obodonchiligi uchun kurash, adolatli hukmdor bo‘lishga da’vat, sof sevgi va sadoqat g‘oyalari bugungi kun kishisida yuksak axloqiy fazilatlarni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Ularni mutolaa qilgan kitobxon ma’naviy yuksaladi, fikran boyiydi, so‘z sehri va qudratini his etadigan bo‘ladi. Tabiiyki, maktabga ilk qadam qo‘ygan chog‘idan bolaga kitobning tarbiyaviy ta’siri yuqtirilsa, u zehni o‘tkir, aql-idrokda barkamol, qalbi ezgu his-tuyg‘ularga to‘la bo‘lib voyaga yetadi. Bunday yoshlar jamiyatning tayanchi, xalqning iftixoriga aylanishadi.

Demakki, o‘quvchini badiiy asar sehrini anglashga o‘rgatish, mutolaa malakasini oshirib borish, o‘zida eng go‘zal insoniy fazilatlarni tarbiyalashga o‘rgatish zarur. Bu vazifani bajarishda og‘zaki va yozma adabiy asarlarning o‘rni va mavqei nihoyatda baland. Muayyan asarning badiiylik darajasini baholay olish kitobxonning badiiylik mezonlarini yaxshi bilishini talab qiladi. Bunday bilimga ega kitobxon mutolaadan ko‘zlagan maqsadini aniq belgilay oladi, ya’ni unda mutolaa malakasi shakllangan bo‘ladi. Mutolaa malakasi yuqori bo‘lgan kitobxon asarni o‘qish jarayonida undan o‘ziga kerakli bilim oladi, dunyoqarashi kengayadi, ma’naviy olami boyiydi, asarning tarbiyaviy ta’sirini seza oladi. Hozirgi paytda yuksak kitobxonlik madaniyatiga ega faol kitobxon bo‘lishga talab va mezon keskin o‘zgarib ketdi. Milliy adabiyot, milliy ma’naviy merosni bilishgina yetarli emas. Insoniyat tamadduni misli ko‘rilmagan taraqqiyotga erishdi. Globallashuv jarayoni hamma narsaga, shu jumladan, aql-idrokka, tafakkurga ta’sir etmoqda. Shundan kelib chiqqan holda mutolaa madaniyatini shakllantirishda zamon talablarini hisobga olib an’anaviy usullar bilan birga za’monaviy innovatsion usullardan ham foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Turli innovatsion metodik tavsiyalar va muammoli ta’lim vositalariga tayangan holda bolalarni kitobxonlikka jalb etish orqali ularda milliy, madaniy-tarixiy qadriyatlarga nisbatan qiziqish uyg‘otish kun tartibidagi muhim masalalardan sanaladi. Shuningdek, bolalar adabiyoti namunalariidagi matnlar asosida bolalarning adabiy talaffuz

ko'nikmalarini shakllantirish birinchi masala bo'lsa, shu asosda bolalarning savodxonligini ta'minlash, so'z boyligi zaxirasini boyitish ham dolzarb masalalar sirasiga kiradi. Turli kuzatishlar natijalari asosida olib borilgan xulosalarga ko'ra, yuqorida nazarda tutilgan pedagogik tajriba keyinchalik bolalarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda katta yordam beradi. Ma'lumki, bolalarni kitobxonlikka jalb etish va ularning bilim doiralarini kengaytirish faqatgina badiiy adabiyot namunalari, bolalar adabiyoti namunalari bilan amalga oshishi biroz mushkul.

Chunki bolalarning dunyoqarashini shakllantirishda turli sohalarga, ayni paytda ularni qiziqtirgan sohalarga doir: ular yashayotgan yurt tarixi, ularni qiziqtirgan joylar geografiyasi, sodda matematik ilmlar, bolalarni o'rab turgan tabiat olami, xususan, o'simliklar va hayvonot olamiga oid bilimlar bilan ham ular dunyoqarashlarini shakllantirish mumkin. Bolalarni kitobxonlikka jalb etishda kutubxona-axborot muassasalarida faoliyat yuritayotgan xodimlarning bilim darajasini, malaka tajribasini, ma'naviy-ma'rifiy darajasini inobatga olish muhim ta'limiy ahamiyatga ega.

Bu jarayonda axborot-kutubxona muassasalarining xodimlari zimmasiga ulkan ish yuklanadi. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, bolalar adabiyotining asosiy qismini tashkil qilgan bolalar folklori va bolalar adabiyoti namunalari o'rgatish ijobiy natijalar berishi aniq. Chunki bu tanlangan manbalar vositasida bolalarning kitobga mehr qo'yish hissini shakllantirish, ularda kitobdan qoniqishni, mustaqil fikrlashni, komil insoniy fazilatlarni ro'yobga chiqarishni, bilim olishga qiziqishni shakllantirish, qolaversa, ularni qat'iyatlikka, rostgo'ylikka, tirishqoqlikka yo'naltirish mumkin. Kitobxonlik tarbiyasini shakllantirish yuqorida ta'kidlangan fazilatlarning kamol topishida asosiy mezon sanaladi.

Yuqoridagi masalalardan kelib chiqib, bolalarni kitobxonlikka jalb etishning asosiy vositalaridan biri sifatida matn asosida tayyorlangan bolalar o'yinlari, bolalar qo'shiqlari, bolalar adabiyoti namunalari asosida sahnalashtirilgan qo'g'irchoq teatlari spektakllarini ham ta'kidlash joiz. Ular ham bolalarni kitobxonlikka jalb etishda, kitobga mehr qo'yishlarida muhim rol o'ynaydi. Bolalarni kitobxonlikka jalb qilishda turli asar syujetlari asosida tuzilgan voqeaband suratlar majmuasi, multfilmlar, videofilmlar namoyishining ham o'rni bor. Ular asosida bolalarning tasavvur dunyolari yanada kengayadi, dunyoqarashlari o'sadi, qahramonlar bilan birga yashashni o'rganishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentyabrdagi PQ-3271-son "Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi Qarori. – "Yangi O'zbekiston", 2017-yil, 14-sentyabr.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-iyundagi PQ-4354-son "O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida"gi Qarori. – "Yangi O'zbekiston", 2019-yil, 8-iyun.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 14-dekabrdagi 781-son "2020–2025-yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va qo'llab-quvvat-

lash milliy dasturini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Qarori. – “Yangi O‘zbekiston”, 2019-yil, 15-dekabr.

4. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq og‘zaki ijodiyoti. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2015.

5. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. – Toshkent: O‘qituvchi, 2011.

6. Jumaboyev M. O‘zbek bolalar adabiyoti. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002.

7. Murodov M. Oltin sandiq ochildi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994.

8. Safarov O. Bolalarni erkalovchi o‘zbek xalq bolalar qo‘shiqlari. – Toshkent: Fan, 1985.

9. Safarov O. Bolalik kuychisi. – Toshkent: Fan, 1978.

10. O‘zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. 1–2-jild. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006.

CHINGIZ AYTMATOV ASARLARIDA FOLKLOR MOTIVLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada mashhur qirg'iz yozuvchisi, so'z san'ati ustasi Chingiz Aytmatovning ijodida folklor motivlari haqida so'z yuritiladi. Har yili dekabr oyida butun dunyoda bu ulug' yozuvchining kunlari o'tkaziladi. Tog'dan qanchalik uzoqlashganing sayin uning ulug'vorligi, haybati va go'zalligi shunchalik yorqin namoyon bo'lganidek, yillar o'tishi bilan yozuvchi Chingiz Aytmatovning ulug'vorligi shunchalik namoyon bo'lmoqda. Adibning asarlari hamon o'z ahamiyatini yo'qotgan emas, ularning folklor motivlari bilan bog'liq badiiyati hamon hayratga solmoqda.*

Kalit so'zlar: *ona til, folklor, yozuvchi, kitob, afsona, ertak, doston, xalq, adabiyot, jamiyat, an'ana.*

Аннотация. *В данной статье речь ведется о жизни и творчестве знаменитого киргизского писателя и мастера искусства слова Чингиза Айтматова, в творчестве которого преобладают фольклорные мотивы. Каждый год в декабре месяце во всем мире проводятся дни знаменитого писателя. Сколько дальше отходишь от гор, столько отражается величие и красота этих гор. Подобно тому годами ощущается величие писателя Чингиза Айтматова и авторитет самого писателя. Произведения писателя не только не теряют свое значение, но и ошеломляют своей художественностью, потому что в каждом из них присутствуют фольклор.*

Ключевые слова: *родной язык, фольклор, писатель, книга, легенда, сказка, эпос, народ, литература, общество, традиция*

Annotation: *The present article is devoted to the life and rare creativity of the famous Kirghiz writer Chinghiz Aytmatov. This year he is celebrating his 90th anniversary. The more you are a long way from a mountain the brighter you feel its grandeur and beauty. So the writer's power is getting greater and greater year by year. The works of the writer are still in great demand and their artistic filled with enthusiasm still inspire all his readers. His books have become treasure of all nations as well as Uzbek readers. They rightfully serve in their spiritual education.*

Keywords: *native language, folklore, writer, book, legend, fairy tale, epic, people, literature, society, tradition*

Qirg'iz xalqining olamshumul shuhratga ega bo'lgan yozuvchisi Chingiz To'raqulovich Aytmatov tavalludi har yili dekabr oyida tantanali nishonlanadi. Chingiz Aytmatov 30 yoshga kirganda o'zining "Jamila" nomli qissasini yozdi. Asar xalqaro darajada mashhur bo'lib ketdi va yozuvchiga katta shuhrat keltirdi. Negaki unda folklor motivlari nihoyatda chuqur o'rin olgan edi. Shuning uchun bosh qahramon Jamilaning o'zi ham asarda muhabbat afsonasiga aylanib qolgan edi. Shu sababli besh yildan keyin yozuvchi

hi davlat mukofoti sovrindori bo'ldi. Bugungi kunda uning asarlari jahonning ellikdan ortiq tillariga tarjima qilindi, shu munosabat bilan u dunyoning mashhur yozuvchilari qatoridan o'rin oldi.

Yozuvchining bolalik va o'smirligi urush yillariga to'g'ri keldi. U tug'ilgan o'lka Qirg'izistonning Talas daryosi bo'yidagi vodiylar hisoblanadi, vodiylar o'zining joylashish o'rniga ko'ra ertaknamo yurt bo'lganligi tufayli afsona, ertak, rivoyat, atiqalarga boy go'sha deb yuritiladi. Chingizning ko'z oldida bunday ertakona olamni uning buvisi ochadi va uni yozuvchi butun umri davomida qoniqlash bilan eslab yuradi: "Aytish mumkinki, buvim o'zi ham bilmagan holda menda ona tilimga bo'lgan cheksiz muhabbatimni uyg'otib qo'ydi. Ona tili! Bunda qanchalar cheksiz ma'no yashiringan. Ona tilim sehrini esa tasvirlashga qalam ojiz. Faqat bolalikda egallangan qadrdon so'z qalbni nafas bilan oshno qila oladi, kishilarni, olamni sevishga o'rgatadi, insonda birinchi g'urur sarchashmasini uyg'otadi, ajdodlar tilining ko'p ma'noliligi va ko'pqirraliligi bilan estetik bahra beradi. Bolalik nafaqat qimmatli davr, balki bolalik inson shaxsini kelajakda unib, o'sib ulg'ayib borishiga zamin hozirlovchi sermahsul urug' hisoblanadi. Aynan bolalikda ona tili haqidagi haqiqiy bilimlar urug'i qadaladi, aynan shu paytda atrofdagi jamoa bilan bog'liqlik hissi vujudga keladi, atrof tabiatga, yurt madaniyatiga daxldorlik hissi uyg'onadi" ("O'zim haqimda qaydlar")

Oltinchi sinfdan keyin uning mehnat faoliyati boshlandi. So'ngra o'qib, Aytmatov zootexniklik kasbini egalladi. Ammo kitob uning uchun alohida olam bo'lib qoldi: "Men hamisha kitobni qandaydir muqaddas xilqat sifatida qo'limga olar edim... uni yozgan kishi esa mening ko'z oldimda buyuk sehergardek gavdalanar edi". Yozuvchi uchun adabiyot ulkan ahamiyatga ega bo'ldi, negaki u "xalqning o'zidan kelardi va xalq qalbiga nur kabi kirib boradi". U adabiyotni ertakona ajoyib xilqat deb bildi.

O'smirda ezgulik va yovuzlik, burch va sadoqat haqidagi tasavvurlar juda erta shakllandi. Urush paytiga to'g'ri kelgan bolaligida ro'y bergan bir voqeani eslab shunday yozgan edi: "Insonda ezgulikni o'stirib borish kerak... bu har bir insonning, barcha avlodlarning umumiy burchidir. Bunda adabiyot, san'at va madaniyatning ham o'рни katta bo'ladi".

O'z adabiy faoliyatining dastlabki davrlarida u jurnalistika bilan bog'liq ishlar va tarjimalar bilan shug'ullandi. Uning birinchi hikoyasi 1952-yili e'lon qilindi. So'ngra 1956-yilgacha, 5 yil davomida Moskvadagi Oliy adabiyot kurslarida tahsil oldi. 1961-yildan Chingiz Aytmatov "Pravda" gazetasining O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'istondagi muxbiri bo'lib ishladi. Bu davrlarda, ayniqsa, boshqa xalqlar folklori bilan ham qiziqdi, natijada Avdiy Kallistratga o'xshash qahramonlar paydo bo'ldi.

Chingiz Aytmatovning har bir asarining yaratilishi voqeaga aylandi va bu asarlar tufayli yozuvchi bir necha marta davlat mukofotlariga sazovor bo'ldi. Uning "Birinchi o'qituvchi", "Sarvqomat dilbarim", "Jamila" singari asarlari doim kitobxonlar e'tibori-ni tortib keldi. Uning asarlari Asil Rashidov, Ibrohim G'afurov singari mahoratli tarjimonlar tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilinib, o'zbek o'quvchilariga taqdim etildi. Bu tarjima asarlari hamon o'zbek kitobxonlari e'zozida, hamon o'quvchilarimiz ulardan ma'naviy bahra olmoqda.

Bularning barchasi, albatta, Chingiz Aytmatovning ijodkor sifatida yuksak mahorat egasi ekanligini ko'rsatib turadi. Negaki u Turonzaminda o'sib-ulg'aydi va yozuvchi sifatida turkiygo'y allomalar ijodiga tayandi va ulardan so'z qadrini o'rgandi.

Qadim Turonzamin ne-ne buyuklar, ulug'lar, allomalar, yozuvchi va shoirlarga makon bo'lgan. Bu aziz turkiylar yurtida Koshg'ariy, Yugnakiy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Jambul, Abay, To'qtag'ul singari afsonaviy adiblar dunyoga keldi va ijod qildi. Ular yaratgan bebaho asarlar keyingi avlodning bebaho ma'naviy mulki bo'lib turkiy xalqlarni, ayniqsa yoshlarni ma'naviy tarbiyasiga xizmat qilib kelmoqda. Ular hazrat Alisher Navoiyning ta'biri bilan aytganda o'zlariga "Besh baho haykal qo'ydilar" va asrlar osha avlodlarga labbay, deb javob bermoqdalar". Ularning benazir ijodi tufayli asrlar davomida o'z ahamiyatini yo'qotmaydigan asarlar, turkiy xalqlarning yozma adabiyoti vujudga keldi va rivojlandi.

Turkiy allomalarning sa'y-harakatlari beiz ketmadi. Nihoyatda jadal taraqqiy etgan yigirmanchi asrda ham ularning ishlarining davomchilari bo'lgan yirik adiblar ijod qildilar va o'z asarlari bilan umumturkiy adabiyot ravnaqiga ulkan hissa qo'shdilar. Qirg'iz xalqining baxtini, ravnaqini, ma'naviyatini kuylagan, jahon miqyosida qirg'iz adabiyotining qudratini namoyon qilgan Chingiz Aytmatov ana shunday yirik va mashhur adiblardan biri hisoblanadi. Uning asarlarida qalamga olingan masalalar faqat bir millatning emas, balki barcha millatlarning, turkiy xalq manfaatini aks ettiruvchi masalalar bo'lib qoldi.

"Dastlab so'z paydo bo'ldi" deyiladi muqaddas kitoblarda. Har bir yirik ijodkor kabi qirg'iz xalqi yozuvchisi Chingiz Aytmatov ham o'zining butun ijodi davomida so'zni ulug'ladi, muqaddas bildi, asrab-avaylab munosabatda bo'ldi. Adib shunday yozadi: "So'zni avaylab-asrash kerak. Menga qolsa, so'z qurumsoqlikni yoqtiradi, derdim. Agar so'z xuddi kechasi-yu kunduzi oqib yotgan suv misoli isrof qilinsa, so'zning har bir misqoli qadrlanmasa, so'z tejab-tergab ishlatilmasa, o'z kuchini yo'qotadi – jonsiz bo'lib qoladi. Ibtidoiy jamoa tuzumidan beri yashab kelayotgan qonuniyatga binoan, o'z so'zini ustidan chiqmaydigan inson beburd hisoblanadi va unga hech kim ishonmaydi". (Aytmatov Ch. Shoxonov M. Cho'qqida qolgan ovchining ohi-zori. – Toshkent: Sharq, 1998. 3-bet). So'zni isrof qilish, adibning tushunchasida ona yer tuprog'ini, aziz nonni isrof qilish bilan barobardek tuyuladi. So'zdan to'g'ri foydalanmaslik adabiy asarni siyqalashtirib yuboradi, uning ma'nosiga putur yetkazadi. So'zni asrash yozuvchi uchun iymonni, e'tiqodni asrash bilan barobar bo'ldi.

Vijdonan so'zga e'tiqod qilganligi tufayli Chingiz Aytmatovning beqiyos asarlari nafaqat turkiy xalqlar adabiyoti, balki butun jahon xalqlarining ma'naviy mulki va qadimiy yunon adibi Gomerning asarlari kabi ko'plab avlodlar o'rganadigan ma'naviy manba bo'lib qoladi.

Chingiz Aytmatov qirg'iz xalqining baxtini kuylash bilan birga butun turkiy xalqlarning orzu-niyatlarini ham aks ettirdi. Shu tufayli uning asarlari ko'p avlodlar tomonidan qadrlab o'qiladi va o'rganiladi.

Uning asarlari orasidan eng yaxshisini tanlab olish qiyin. Negaki ularning har biri o'ziga xos. Ularning har birida ijtimoiy hayot o'zgacha tarzda aks ettiriladi. Bir qarashda uning asarlarida kishilarning hayoti bilan bog'liq maishiy turmushga urg'u

berilayotgandek tuyuladi, lekin zukko o'quvchi bu asarlarni o'qish chog'ida ularning ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligini tushunib oladi. Chingiz Aytmatov yaratgan har bir obraz jamiyatda o'z o'rniga ega bo'ladi. Shuning uchun ular hech qachon o'zgarmaydi, ahamiyatini yo'qotmaydi.

Yozuvchi turkiy xalqlarning qadimiy afsona va atiqalari, milliy urf-odatlarini, rivojlanishlari, og'zaki merosiga juda qattiq hurmat bilan munosabatda bo'ladi. Shu sababli ham uning deyarli har bir asarida afsona va rivoyat mavjud bo'ladi, ular zamon bilan uyg'unlashtirib yuboriladi. Shuning uchun ham uning asarlari zamonsozlikdan yiroq, abadiylikka daxldordir.

Chingiz Aytmatov nafaqat turkiy qavmlardan chiqqan, balki butun dunyo ulug'larini, buyuklarini ulug'ladi, shuning uchun o'zi ham buyuk bo'ldi. Xususan u shunday yozadi: "Amir Temurni butun dunyo buyuk sarkarda sifatida juda yaxshi biladi. Uning nabirasi Ulug'bek esa bobosidan farqli o'laroq ilm-fanga, madaniyatga ko'proq e'tibor berdi va shu jihati bilan mashhur bo'ldi" (Aytmatov Ch. Shoxonov M. Cho'qqida qolgan ovchining ohi-zor. – T.: Sharq, 1998. 312-bet) Ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiyga ham yuksak ehtiromini bildirdi.

Yozuvchi o'zbek xalqiga ham doimiy ravishda o'z hurmatini izhor qilib keldi. Ayniqsa, birinchi Prezidentimizning "quvvai hofiza"siga katta hurmatini izhor qildi. O'zbek yozuvchi va shoirlari bilan ko'p bora ijodiy uchrashuvlarda bo'ldi.

O'zining benazir asarlari bilan Chingiz Aytmatov yana ko'plab avlodlarga yetadigan ma'naviy mulk qilib qoldirdi. U o'z asarlarida umuminsoniy muammolarni ko'targanligi sababli jahon adabiyotida o'ziga munosib o'ringa ega bo'ldi.

O'z ijodi bilan Chingiz Aytmatov XX asr jahon adabiyotida fenomen voqelik bo'lib qoldi. Uning asarlari garchi XX asrning ikkinchi yarmida turli yillarda yozilgan bo'lsa-da, lekin ularning barchasini gumanizm g'oyalari birlashtirib turadi. Yozuvchining qahramonlari olim, alloma insonlar emas, ular jamiyatda Xudo bergan umrni kechirib, astagina boqiy dunyoga ravona bo'lgan insonlardir. Ammo yozuvchi o'z qahramonlarining ichki olami va xarakterlarini individuallashtirib, butun bir personajlar galereyasini yaratadi. Shu asnodda uning ikki olam qahramonlari, ya'ni jamiyat manfaati yo'lida va jamiyat tanasiga tushgan qurtdek yashab o'tgan qahramonlar badiiy adabiyotdan joy oladi. Ularning xarakterini bo'rttirib, aksincha, qahramonlar hayotda qanday bo'lsa shunday, ya'ni realistik-haqqoniy tasvirlaydi, lekin badiiylik jihatdan ularni yuksaklarga olib chiqib qo'yadi. Shuning uchun ham Chingiz Aytmatovning ijodi "asrlarga tatigulik" bo'lib qoldi. Shu ma'noda ikki asariga murojaat qilish lozim topildi.

O'tgan asrning o'rtalaridayoq Ch. Aytmatovning nomini mashhur qilib yuborgan "Jamila" nomli qissasi dunyo yuzini ko'rdi. Boshqa asarlari qatori bu qissa ham o'z davrida yuksak davlat mukofotlariga sazovor bo'ldi.

Bir qarashda asarda oddiy sevgi tarixi hikoya qilinayotgandek tuyuladi. Unda ijtimoiy to'qnashuvlar drammatizmi, o'sha davrlarda ro'y berayotgan tarixiy o'zgarishlar paytidagi axloq masalalari qalamga olinadi. Jamilaning mag'rur va erksevar xarakteri o'sha davrlar uchun yangi bo'lgan hayot sharoitida shakllandi. U mehnatsevar, kishilarga faqat haqiqatni gapiradi, o'zining insoniy qadrini himoya qila oladi. U Doniyor bilan uchrashgan paytda xuddi aynan bir-biri uchun yaratilgan ikki kuchli shaxslar,

yorqin xarakterlar to‘qnashuvi ro‘y beradi. Ularning uyg‘onishi va o‘z-o‘zini anglashi mana shu uchrashuvdan boshlanadi. Shaxsning axloqiy kamol topishi mavzusi qissaning bosh falsafiy mavzusi bo‘lib qoldi. Jamila va Doniyorning bir-birigi yetishish yo‘li murakkabligi ma‘lum bo‘ladi. Negaki atrofdagilar ularning o‘zlarini, hissiyotlarining haqiqatini, baxtli yashashga bo‘lgan haqini tushunmaydi. Ammo qahramonlar o‘rnatilgan urf-odatlarga qarshi boradi. Ularning qo‘zg‘oloni axloq qonunlariga qarshi emas, balki sof sevgini qurbon qilishga qarshi qaratildi. Albatta, bu va shunga o‘xshash asarlar milliy axloqiy qadriyatlarga qarshi borilgandek tuyuladi, lekin sof sevgi masalasi insoniy tuyg‘ularning oliy ne‘mati bo‘lib kelganligiga yozuvchi ishora qilayotgandek.

Chingiz Aytmatovning “Oq kema” qissasi jamiyatdagi o‘ta keskin muammolardan biri hisoblangan yolg‘izlik masalasiga bag‘ishlangan. Bunda ham yozuvchi ijodiga xos bo‘lgan axloqiy va ijtimoiy muammolar ko‘tariladi. Asarda manfaatparastlik, g‘arazgo‘ylik, qo‘rqoqlik va yolg‘onga asoslangan ijtimoiy hadik singari salbiy illatlar ochib tashlanadi.

Ta’kidlash joizki, Chingiz Aytmatovning deyarli barcha asarlarida mif va afsonalar asosiy o‘rin tutadi. Uning asarlarining o‘qimishliligi, yashovchanligi, badiiy jihatdan mukammalligi kabilar shundan bo‘lsa ajab emas. Negaki ko‘pgina bobokalon shoir-larimiz, xususan hazrat Alisher Navoiyning ko‘pgina asarlarida ham mif va afsonalarga tayanilganligi sir emas. Shuning uchun hozir ham o‘zining dolzarbligini yo‘qotgan emas. Chingiz Aytmatov ilgari ijod qilgan salaflarda bu an’anani qabul qilib davom ettirgani shubhasiz. Negaki yozuvchi Sharq adabiyoti bilimdoni hisoblangan.

Ch. Aytmatovning “Oq kema” qissasi syujetiga qirg‘iz xalqining shoxdor Ona bug‘u haqidagi afsonasi kiritilgan va bu afsonani hozirgi kun bilan hamohang qilib yuborgan.

Asar voqealari tog‘-o‘rmondagi kichkina bir ovulda bo‘lib o‘tadi. Lekin bu voqealar global muammolarni qamrab oladi. Ana shu kichkinagina ovulda ikki qutb kishilari yashaydi. Bir tomonda yetti yoshli bola va Mo‘min chol, boshqa tomonda berahm, shafqatsiz O‘rozqul. Asosiy voqealar ikki qutb o‘rtasida bo‘lib o‘tadi. Chingiz Aytmatov ko‘pgina yozuvchilar singari “gapiruvchi” ismlarga e’tibor beradi. O‘roz ismining – o‘r o‘zagi jar, o‘pqonni anglatadi. Bunda, nazarimizda qahramonning tubsiz nafs quli ekanligiga ishora qiladi. U o‘z qilmishlari bilan nafs balosiga uchragan shaxsning qiyofasini namoyon qiladi. O‘rozqul tabiatni emas, o‘z jig‘ildonini o‘ylaydi. O‘rmondagi daraxtlarni shafqatsizlarcha kesib, yashirinchasotib yuboradi. Bu qabih jinoyatni hech ikkinlanmay, vijdonsizlarcha amalga oshiraveradi. Bulardan tashqari, unga “kattaga hurmat, kichikka izzat” tushunchasi butunlay yot. Keksa Mo‘min cholni o‘z manfaatini yo‘lida ayamay ishlatadi, bolani odamdek ko‘rmaydi, o‘z yostiqdoshiga bola tug‘maganligi sababli tinimsiz azob beradi. Lekin yuqoridagilarning barchasiga qaramay, yozuvchi O‘rozqul obraziga ozgina insoniylik xislatini ham yuqtirib qo‘yadi, ya’ni u ko‘pchilikka o‘xshab o‘z farzandi, o‘z kelajagi bo‘lishini juda xohlaydi. Bolaga qarab turib ba’zi shirin xayollarga beriladi. Oxiri farzand bo‘lavermagach u o‘zining haqiqiy qiyofasiga qaytadi, ya’ni hamma e’tiqod qiladigan bug‘uni o‘ldiradi, uning go‘ishtini yeydi, yaxshi niyat bilan olib kelgan beshigini maydalab tashlaydi. Bu holatlar yozuvchining asari kinoga ko‘chganda batafsil namoyon bo‘ladi. Shunday qilib O‘rozqul o‘z qilmishlari bilan fojiaga uchraydi. Asarning asosiy qahramonlaridan yana biri –

Mo‘min chol. Yuqorida aytilgandek yozuvchi har bir qahramonning xarakteriga mos bo‘lgan ism tanlaydi. Yoshlik paytida ishlab chiqarish, qurilishlarda shijoat bilan mehnat qilgan Mo‘min chol keksayganda kimlargadir tobe, ojiz-nochor, keksalik azobiga duchor bo‘lib qoladi. Ana shu xislatlari uning ismida ham aks etadi. U hammaga bir xilda yumshoqlik bilan munosabatda bo‘ladi. Nevarasi va qizining taqdiri doim uni o‘yga soladi. O‘lganidan keyin ularning taqdiri nima bo‘lishini o‘ylab tunlari uyqusi qochadi. U bolani olib ovuldan butunlay boshini olib ketishni xohlaydi, qarindosh-urug‘chilik an‘analariga, axloqiga sodiqlik bunga yo‘l qo‘ymaydi.

Mo‘min chol nevarasini yaxshi odam bo‘lib yetishuvini xohlaydi. U cholning yagona ovunchog‘i bo‘lib qoladi. Uni tabiatni tushunishga o‘rgatadi. Ularning har ikkalasi uchun tabiat jonli mavjudotdek tuyuladi. Bolaga o‘z urug‘ining o‘tmishi haqida ko‘p-lab hikoya qilib beradi va unda ajdodlarga nisbatan hurmat, sodiqlik hissini uyg‘otishga intiladi. Unga Shoxdor ona bug‘u haqidagi afsonani tortiq qiladi. Shu bilan mazkur afsona bolaning hayot mazmuniga aylanib qoladi, unga ishonib yashaydi. Bug‘ular misolida jonli tabiatni asrab-avaylash lozimligi uning e‘tiqodiga aylanadi. Kattalar tomonidan bug‘ularga zarar yetkazilgach, bola jiddiy qayg‘uga botadi, uning yuragi bo‘shab qoladi, hayoti mazmuni butunlay yo‘qoladi, go‘yo u suyangan tog‘ tubidan qulagandek bo‘ladi.

Bu holatga qissaning boshidayoq ishora qilinadi: “Uning qalbida ikkita ertak yashardi. Birinchisi o‘ziniki, u haqda hech kim bilmaydi. Ikkinchisini bobosi hikoya qilib bergan. Endi ulardan birortasi qolmadi. Shu haqda so‘z yuritiladi”.

Insonni ertakka bo‘lgan e‘tiqodidan ayirdilar. Bu ishni bolalarni yovuzlikdan qutqarishi lozim bo‘lgan kattalar qildi. Ularning orasida o‘zining eng yaqin kishisi bo‘lgan Mo‘min chol ham bor edi, u o‘z atrofida mavjud bo‘lgan yovuzlikka qarshilik qilishga kuch topa olmadi. Bu yovuzlik “go‘zallik qorningni to‘yg‘azmaydi”, deb hisoblovchi va shuning uchun bu go‘zallikni vahshiylarcha yo‘q qilayotgan O‘rozqul va unga o‘xshaganlar obrazida jamlangan.

Ovulda yashayotgan odamlarning o‘zaro munosabatlari ezgulik va yovuzlik, beg‘arazlik va tekinxo‘rlik, tabiatga, dunyoga, barcha jonzotga nisbatan muhabbat va nafrat singari qarama-qarshi hissiyotlar asosiga qurildi. Asarda haqqoniy va ertakona voqelik uyqashib ketgan. Shoxdor ona bug‘u haqidagi afsona syujeti haqiqatda ham takrorlandi. O‘rozqul otib o‘ldirilgan bug‘uning kallasini kesib olayotgan paytida ertakdan vahshiylarcha o‘ch oladi, negaki uning qalbi qashshoq va ertakka ishona olmaydi. Uning qalbida o‘z e‘tiqodini himoya qilishga kuch topa olmayotgan Mo‘min chol ishongan ertak uchun o‘rin topilmaydi. Endi bola ular bilan qola olmaydi. Ularning qalban qashshoqligi, tabiatga bo‘lgan shafqatsizlarcha munosabati bolaning ularga nisbatan ishonchini butunlay so‘ndiradi, qisqasi bolaning “suyangan tog‘lari qulaydi”. Endi bola o‘z do‘stlariga – ertakka, toshlarga, daryoga, oq kemaga qarab ketadi. U yovuzlikka qarshi kurasha olmadi, uni qabul ham qilmadi. Shuning uchun yakka o‘zi qolgan hayotdan ham ketdi. Ertakka ketdi. “Men endi bir narsani aytishim mumkin, – deb yozgan edi Chingiz Aytmatov, – sen o‘zingning bolalarcha qalbing qabul qilmagan narsani rad etding. Va bu menga dalda beradi. Sen bir yonib o‘chgan chaqmoq kabi yashading. Chaqmoq esa osmonda paydo bo‘ladi. Osmon esa abadiy. Va bu menga tasalli beradi. Yana

shu narsa ma'lumki, insonda bolalik vijdoni donning urug'i hisoblanadi, urug'siz don o'sib chiqmaydi. Va bizni bu olamda nimaiki kutib turgan bo'lmasin, odamlar tug'ilar va o'lar ekan, haqiqat abadiy yashaydi..."

Shu asnoda xalqparvar yozuvchi o'zining ulkan ongi bilan haqiqatning albatta tantana qilishiga, insonning buyuk axloqiy kuchiga ishonib keldi va shunday bo'lib qoldi. U bizni kuchli va mardonavor bo'lishga, befarq bo'lib qolmaslikka chaqirib, "... hatto o'z hayoti evaziga ham yuksak ideallarga sodiq qolishga o'rgatdi". Umuman olganda, Chingiz Aytmatovning ijodi va asarlari faqat o'tgan va keyingi asrlar bilan cheklanib qolmasligi tabiiy. Negaki uning asarlarida ko'tarilgan muammolar asrlar osha ham, insoniyat yashar ekan, ularni hal qilishga intilaveradi. Shuning uchun ham yozuvchi afsona va haqiqatni uyg'unlashtirib yuboradi. Qadimga afsonalardan ibrat olib muammolarni imkon qadar hal qilishga chaqiradi. Har bir asarida "odamiylik mulki" aziz mulk ekanligini takrorlaydi. Bunga qarshi ish qilish gunoh ekanligini ta'kidlaydi. O'z asarlaridagi yaxshi insonlardan ibrat olishga, yomonlardan xulosa chiqarishga chorlaydi. Chingiz Aytmatov ham Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy, Navoiy singari umumbashariy ijodkor bo'lib qolaveradi. Asrlar osha avlodlarga o'z asarlari bilan "labbay" deb javob beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aytmatov Ch. Jamila. Qissa. – Toshkent: O'zbekiston, 2015.
2. Aytmatov Ch. Shoxonov M. Tog' cho'qqisida qolgan ovchining ohi-zori. – Toshkent, 2006.

AFSONA VA ERTAK JANRLARIDA O'ZARO BOG'LIQLIK

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq afsona va ertaklaridagi bir-biriga mush-tarak va bog'liq jihatlari ochib berilgan bo'lib, har ikki janrlararo badiiy-estetik inte-gratsion jarayonlar kechgani; afsona va ertak janrlari genezisida afsonaviy va ertak-namo talqinlarning o'xshashligi, umumiyligi, farqli jihatlari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: afsona, ertak, folklor, epik, janr.

Аннотация. В данной статье раскрыты общие и взаимосвязанные аспекты узбекских народных легенд и сказок, обоснованы художественно-эстетические интеграционные процессы между двумя жанрами; сходство, общность и разли-чия легендарных и сказочных интерпретаций в генезисе жанров легенд и сказок.

Ключевые слова: легенда, сказка, фольклор, эпос, жанр.

Abstract. This article reveals the common and interconnected aspects of Uzbek folk legends and fairy tales, the artistic and aesthetic integration processes between both genres; the similarity, commonality, and differences of mythical and fairytale inter-pretations in the genesis of legends and fairy tales are substantiated.

Keywords: legend, fairy tale, folklore, epic, genre.

Xalq ertaklari va afsona janrining struktural-morfologik xususiyatlariga ko'ra munosabatlar faqat ikki janrning qiyosi, ulardagi umumiy va o'ziga xos tomonlarini aniqlashda ko'rinmay, balki alohida olingan bir janr strukturasini tahlil etish asosida ham aniqlash mumkin. Buning uchun so'nggi yillar yozib olingan ayrim afsonalar-da ertak janriga xos elementlar mavjudligi va ular vujudga kelishi mumkin bo'lgan boshqa epik janrda o'ziga xos manba rolini bajarishi haqidagi hodisani kuzatamiz. Afsona va ertak janrlari tarixiy-tipologik, struktural-morfologik munosabatlarning ildizi insoniyat moddiy-maishiy tarixi bilan tafakkuri o'rtasidagi dialektik aloqalar zamirida yuzaga kelgan.

“Ipak yo'li afsonalari” to'plamidan o'rin olgan epik namunalarni janr tabiatiga qarab, ana shunday tipga kiritishi mumkin. Chunonchi, parrandalar, hayvonlar, har xil hasharot, o'simliklarga bag'ishlangan afsonalarning transformatsiyaga uchrama-gani ham ular haqidagi ilk tasavvurlar hamon turg'un saqlanib kelinayotganligidan, deb qarash kerak. Tarixiy shaxslar, aziz-anbiyo va avliyolar, hukmdorlar, olimlar, shoirlar hayoti, faoliyati tarixda qoldirgan xizmatlari, xalq manfaatlari nuqtayi na-zaridan tutgan o'rinlari haqidagi afsonalar, asta-sekin vaqt o'tishi, zamon o'zgarishi bilan badiiy shakl va g'oyaviy ifoda usuli o'zgarib, rivoyatlarga aylangan. Ma'lumki, rivoyat afsona bilan ertak janrlari oraliq'ida shakllangan janr bo'lib, muayyan tarixiy shaxsga xos real fazilatlar yarimafsonaviy tarzda xalq og'zaki jonli ijrosida yashab, folkloriy jarayon rivoji davomida yarim afsonaviy fazilat va xalq nazdida ko'rsatgan

xizmatlari ideallashtirish boradi. Ya'ni yariminformativ xarakterdagi afsona xalq roman-tizmi bilan yo'g'rilab borib, didaktik, tarbiyaviy funksiyasi kuchaytirilgan rivoyatga aylana boradi [1]. O'zbek xalq hayotiy-maishiy ertaklari to'plamlari alohida afsona va rivoyatlar to'plamlaridagi rivoyatlar ana shunday folklor namunalari-ga mansub.

O'tmish mavzulariga bag'ishlangan boshqa tip afsonalar tarixiy shaxslar haqidagi singari folkloriy jarayon rivojida deyarli interpretatsiyaga uchramagan, syujet fabulasi va epik mazmun qariyb o'zgarmagan holda saqlanadi. Buning sabablaridan biri, xalq ommasidagi kosmos dunyosi, yer yuzidagi turli geografik joy va landshaftlarga bag'ishlangan arxai-k tasavvurlarning hanuzgacha o'zgarmay kelayotganidir.

O'zbek folkloridagi nisbatan arxai-k hisoblangan afsona ham ertak janri bilan ana shu jarayon mobaynida munosabatga kirishib, keyinchalik, o'z o'rnini ertak janriga bo'shatib bergan. Jonli ijroda saqlanib qolgan afsonalar esa yana shu o'rin almashtirish qonuniyatining so'nggi ko'rinishlari deyish mumkin. Haqiqatan ham, tarixiy shaxslar nomi bilan bog'liq so'nggi yillar yozib olingan afsonalar xususiyatiga ko'ra xalq hayotiy ertaklariga o'xshab ketishining ham boisi ana shu munosabatlar ta'siri natijasidir.

Tarixiy shaxslar haqida izlangan aksariyat tadqiqotchilar ko'proq O'rta Osiyo uchun bosqinchi hisoblangan Aleksandr Makedonskiy, Doro, Kir nomlari bilan bog'liq afsonalarga murojaat qilgan edilar [2, 176-b; 3, 175-b.]. Lekin bu borada Amir Temur, uning keyingi avlodlari to'g'risidagi afsonalar istiqlo-l davriga qadar e'tibordan chetda qolib ketganligini aytish joiz. Amir Temur to'g'risidagi afsonalar struktural-tipologik xususiyatlariga ko'ra, Iskandar, Doro yoki Kirga bag'ishlangan afsonalardan g'oyaviy-badiiy, kompozitsion tuzilishi jihatdan kam joyi yo'qligi ma'lum bo'ladi. Garchi XX asrning 90-yillari chop etilgan afsonalar janr xususiyatlariga ko'ra rivoyat va ertak janrlariga o'xshab ketsa-da, ularda haqiqatdan xabar beruvchanlik ruhi ustun bo'lib, tarixiy shaxs hamda tarixiy fakt va hodisalar hayotiy uydirmalar asosida tasvirlanishini e'tiborga olib, ularni afsona deyish mumkin [5; 6.].

O'zbek folklori epik turga oid rivoyat, ertak, naql, doston kabi janrlarga xos tipik xususiyatlaridan biri syujet boshlamasi farzandsizlik motivlari ekanligi ko'pgina tadqiqotlarda e'tirof etilgan [6, 66-b; 7, 17-b.]. Tegin begim afsonasi kirish qismining ana shu an'anaga asoslanishini o'zbek epik folklori asarlari uchun tabiiy hol deb qarash to'g'ridir. Xalq eposlari genezisi bilan shug'ullangan olimlar epik asarlar orasida ko'chib yuruvchi syujet, motiv va obrazlar faqat bir xalq og'zaki ijodi uchun bo'lmay, balki, turkiy xalqlar folklorida tipik xarakter kasb etishini farzandsizlik motivi, Alloh-dan farzand so'rab olish motivlari mavjudligi misolida ko'rsatib bergan edilar [8, 74-79-b.].

Muayyan bir davrga kelib, ayrim janrlar o'z funksiyasini boshqalariga berishi qonuniyatlariga amal qiladigan bo'lsa, afsonaga xos elementlarning ayrim muvofiqlashgan ko'rinishlarini keltirilgan misollar ham tasdiqlaydi. Litva folklorshunosi B.Kerbelite afsona va rivoyat janrlari keyingi davrlarda ham ijro etiladi, lekin ular xalq og'zaki ijodidagi boshqa epik janrlar bilan diffuzion munosabatlarga kirishgan tarzda sodir bo'ladi. Bu kichik epik janrlar o'z o'rinlarini ertak, bo'linlarga bo'lib berib, tom ma'noda barham topadi, deydi [9, 107-b.]. Darhaqiqat, bu fikr bir tomondan o'zbek afsona

janr taraqqiyoti, uning ertak bilan munosabatida sodir bo'luvchi struktural-morfologik o'zgarishlari holatiga ham to'g'ri keladi. Ya'ni Litva xalq ertak janrlarining jonli ijroda ommalashuvi bilan afsona, rivoyat janrlari inqiroz davrini kechirayotganligini ko'rsatishi jarayoni o'zbek afsonalari taqdiri bilan o'xshashiga qarab, bu fikrga qo'shilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбек халқ эртаклари. 2-том. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1964.
2. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965.
3. Ўзбек халқ поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990, 176-бет.
4. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Тошкент, 1990, 176-бет.
5. Алломалар ибрати. – Тошкент: “Ёш гвардия” нашриёти, 1982.
6. Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1979. – 66-бет.
7. Эгамов Х. Совет шарқи туркий халқлари эртакчилик тарихидан очерклар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – 17-бет.
8. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ГИХЛ, 1947. – С. 74-79.
9. Кербилите Б. Литовские народные предания на современном этапе (к вопросу о диффузии жанров) проблемы фольклора. – М.: “Наука”, 1975. – С. 107.

Qunduz Nishonboyeva,
*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat
instituti professor v.b., tarix fanlari nomzodi*

BARQAROR RIVOJLANISHDA FOLKLORNING O'RNI

Annotatsiya. Maqolada xalq o'zaki ijodining yorqin namunasi bo'lgan folklor san'ati va uning bugungi tezkor globallashuv jarayonidagi ahamiyati haqida so'z bo'radi. Xalqning jonli ovozi bilan xalqdan xalqqa o'tib kelayotgan benazir qadriyatlarimiz va ularning yoshlar tarbiyasidagi o'rni hamda ularning dunyo xalqlari folklor san'atidan farqi ma'lum bir ilmiy xulosalar bilan taqqoslab o'rganilgan.

Kalit so'zlar: xalq, qadriyat, folklor, doston, epos, ta'lim-tarbiya, badiiy o'zaki ijod, yoshlar.

Аннотация. В статье говорится о фольклорном искусстве, которое является ярким примером народного творчества, и его значении в современном стремительном процессе глобализации. Наши уникальные ценности, которые передаются от нации к нации живым голосом народа, и их место в воспитании молодежи, а также их отличие от фольклорного искусства народов мира изучаются в сопоставлении с некоторыми научными выводами.

Ключевые слова: народ, ценности, фольклор, эпос, былина, образование, художественное самотворчество, молодёжь.

Annotation. The article talks about folklore art, which is a bright example of folk creativity, and its importance in today's rapid globalization process. Our unique values, which are transmitted from nation to nation by the living voice of the people, and their place in the education of young people, as well as their difference from the folklore art of the peoples of the world, are studied in comparison with certain scientific conclusions.

Keywords: people, value, folklore, epic, education, artistic self-creation, youth.

Bugungi tezkor jarayonda etnomadaniyatni o'rganishda xalq og'zaki ijodi folklor katta ahamiyatga ega bo'lib, jahon miqyosida ham barqaror rivojlanishning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik yo'nalishlari hamda tinchlik va xavfsizlik masalalari bo'yicha choratadbirlarni ishlab chiqish jarayonida ushbu xalqning jonli ovozi bo'lgan xalq og'zaki ijodiga katta e'tibor berilmoqda. Bu borada ochiqroq aytadigan bo'lsak, albatta barqaror oziq-ovqat xavfsizligi, sifatli tibbiy xizmat, xavfsiz ichimlik suvi hamda sanitariya ta'limoti, barcha uchun sifatli ta'lim barchani qamrab oluvchi ijtimoiy muhofaza tizimi va gender tengligi mavjud bo'lmasa ijtimoiy rivojlanishga erishib bo'lmastligini jahon afgor ommasi bugun anglab yetmoqda. Ushbu maqsadlar negizida jamiyatlar turli vaqtda va turli muhitda yuzaga keladigan ehtiyojlarini qondirish hamda ijtimoiy madaniyat masalalariga javob topish uchun o'zlarining nomoddiy madaniy merosini, xususan tabiatga oid bilimlarini, urf-odatlarini va ijtimoiy an'alarini yaratgan va moslashtirib borgan. Albatta, bugungi strategik maqsadlar asosida Yangi O'zbekiston taraqqiyoti sari borayotgan xalqimizning ham ijtimoiy rivojlanishida, ya'ni an'anaviy davolash

amaliyotlari, taomlarni tayyorlash va tanovul qilish bilan bog‘liq urf-odatlar, suv resurslarini asrash va boshqarish bilan bog‘liq an‘analari, jamoat tadbirlari va bayramlar, bilimlarni kelajak avlodlarga yetkazib berish tizimlari bilan bog‘liq qadimiy turkiy xalqlarning og‘zaki ijodiga asoslangan o‘zbek folklorining o‘rni beqiyosdir. Muhtaram Prezidentimiz e‘tirof etganidek, “Ayni paytda hozirgi globallashtiruv davrida, tijorat vositasiga aylangan “ommaviy madaniyat”, shu biznesning salbiy ta‘siri tobora kuchayib borayotgan murakkab zamonda har qanday milliy madaniyatning bulog‘i bo‘lgan folklor san‘atiga e‘tibor va qiziqish, afsuski, susayib borayotgani ham sir emas. Holbuki, folklor san‘ati, ta‘bir joiz bo‘lsa, bu insoniyatning bolalik qo‘shig‘idir” [1].

O‘zbek folklori tom ma‘noda xalqning jonli ovozi bo‘lib, xalqning og‘zaki ijodi, ya‘ni ertaklar, dostonlar, afsonalar, maqollar, qo‘shiqlar va marosimlarni o‘z ichiga olib, Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy an‘analariga asoslanadi va turkiy, fors, arab va islom madaniyati ta‘sirilarini o‘zida mujassam etgan. Jahon folklori esa turli qit‘alardagi xalqlarning og‘zaki ijodini qamrab olib, insoniyatning umumiy ruhiy olamini aks ettiradi. O‘zbek xalq ijodiyoti dostonlar, ertaklar, qo‘shiqlar, asotirlar, rivoyatlar, afsonalar, masallar, matallar, to‘y va marosim qo‘shiqlari, o‘lanlar va termalar, aytimlarni o‘z ichiga olib ularning mualliflari kim ekanligini bila olmaymiz, biroq bularning inson ruhiyatiga singib ketgan xalqning jonli ovozi ekanligidan ularning ijodkori xalq ekanligini bilamiz.

O‘zbek xalq ijodiyotining muhim ajralmas qismi bo‘lgan folklorning qaysi janrlarini olib ko‘rmaylik, ularda albatta do‘stlik, hamkorlik, qahramonlik, mardlik, sevgi va sadoqat, vatanparvarlik o‘zi mansub bo‘lgan xalqqa va ona zaminga mehr-muhabbat kabi azaliy, o‘lmas g‘oyalar ulug‘langan. Turkiy xalqlarning shoh asarlaridan biri, o‘zining yaratilganligiga to‘rt ming yillardan ortiq bo‘lgan “Alpomish” dostonini olib ko‘rsak, ajdodlarimiz dahosining bebaho badiiy yodgorligidir. Asarda Alpomishning jaso-rati, sevgilisi Barchinoyga sadoqati va dushmanlarga qarshi kurashi tasvirlangan bo‘lib, bugungi mehr-oqibat arzon bo‘lgan bizning davrimizda ozodlik va adolat ramzi sifatida ham muhim o‘rin tutib kelmoqda. Aynan, mustaqil rivojlanish davrida millat birligi va ma‘naviy uyg‘onish, milliy g‘urur va o‘z-o‘zini anglash tushunchalari yoshlar tarbiya-sida muhim ahamiyat kasb etar ekan, xalq donishmandligining merosi bo‘lgan doston-ning falsafiy g‘oyalar bilan yozilgan qimmatini ortib boraveradi. Chunki etnomadaniyat, xalq og‘zaki ijodi namunalar, yanada aniqroq aytadigan bo‘lsak folklor bu xalqning tarixiy xotirasi, milliy o‘zlik va ma‘naviy boyliklari manbai bo‘lib, madaniyatshunoslik fanida u insoniyatning madaniy xilmaxilligini anglash va qadrlash imkonini beradi. Har bir xalq o‘z etnomadaniyatini asrab-avaylasa, insoniyat umumiy madaniyatida ham uyg‘unlik va barqarorlik yuzaga keladi. Bu borada jadid ma‘rifatparvari Mahmudxo‘ja Behbudiyning quyidagi so‘zlarini eslash o‘rinlidir: “Bir millatni ulug‘ qilish vosita-laridan biri – uning madaniyati va san‘atidir. Agar biz o‘zimizga meros bo‘lib kelgan boy madaniyatni saqlamasak, uni asrashga e‘tibor bermasak, bizdan keyingi avlodlar bu xatoni kechirmaslar” [2]. Albatta, bu borada, o‘zlikni namoyon etishning og‘zaki an‘analari va shakllari, ijro san‘ati, jamiyatning urf-odatlar, marosimlari, bayramlari, tabiat va koinotga oid bilim va urf-odatlar, an‘anaviy hunarmandchilik bilan bog‘liq bi-lim va ko‘nikmalarni o‘z ichiga olgan nomoddiy madaniy meros namunalarini tadqiqot manbalari sifatida o‘rganib, ularning ijobiy, tarbiyaviy jihatlari bilan yoshlarni tanish-

tirish hamda ularni amal qilishga yo‘naltirish muhimdir. Bu borada dunyo hamjamiyatida olib borilayotgan ishlar bilan tanishib chiqadigan bo‘lsak: Urf-odatlar, marosimlar va bayramlar hamjamiyatlar va guruhlarining hayotini tashkillashtirishda va tartibga solishda yordam beradi. Ular barchani qamrab olgan holda, insonlarni ijtimoiy turmushini mustahkamlashda asosiy rol o‘ynamoqda. Nomoddiy madaniy meros atrof-muhitning barqarorligini saqlab qolishda yordam berishi mumkin. Dunyo miqyosida inson faoliyati natijasida tabiiy resurslarning borgan sari nobarqaror iste‘moli sodir bo‘layotgan bir paytda, ko‘pgina mahalliy hamjamiyatlar tabiat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan va atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga yordam beradigan turmush tarzini yo‘lga qo‘ydilar va nomoddiy madaniy meros an‘analarini yaratdilar. Masalan, Samoadagi yupqa to‘qilgan gilamchalar madaniy tadbirlar o‘tkazilayotganda o‘ziga xos valyuta sifatida qo‘llaniladi yoki marosimlar paytida ishlatiladi. Vaqt o‘tishi bilan atrof-muhit bilan bog‘liq bilimlar (shu jumladan to‘qimachilikda asosiy xomashyo sifatida qo‘llanilib keladigan pandana daraxtining turli navlarini o‘stirishga oid bilimlar) to‘qimachilikning ajralmas qismi sifatida ko‘riladigan bo‘ldi. Bu kabi bilimlar Samoa aholisiga atrof-muhitni saqlab qolishda yordam beradi, chunki samoaliklar o‘zlarining farovonligi tabiat va atrof-muhitga bog‘liq ekanligini yaxshi tushunadilar. Shunisi e‘tiborga loyiqki, o‘simliklardan to‘qib tayyorlangan bunday mahsulotlar tabiiy yo‘l bilan parchalanadi va yo‘q bo‘lib ketadi. Shuningdek bunday mahsulotlarning hayot davomiyligi sezilarli darajada qisqaroq bo‘lib, u ekish, hosilni terib olish, undan foydalanish va uni osonlikcha yo‘q qilishdan iborat [3]. Bu esa butun dunyo bo‘ylab ommaviy qo‘llaniladigan va yo‘q qilinishi qiyin bo‘lgan plastmassa va boshqa ekologik jihatdan zararli hisoblangan mahsulotlardan ancha farq qiladi. Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

Nomoddiy madaniy meros va xalq og‘zaki ijodi namunalari asosida ta‘lim mazmunidagi hamda ta‘lim usullariga oid jonli misollar taklif qilish mumkindir. Hamjamiyatlar o‘zlarining tabiiy va ijtimoiy muhitlariga oid bilimlarini, hayotiy ko‘nikmalarini va malakalarini tartibga solish va kelajak avlodga yetkazib berish uchun doimo yechim topib kelganlar. Hozirgi kunda rasmiy ta‘lim tizimlari mavjud bo‘lgan joylarda ham bu kabi bilimlar faol ishlatib kelinadi, bilim va ko‘nikmalarni berib borishning an‘anaviy usullari qo‘llaniladi. Shu bois ham barcha uchun sifatli ta‘limni joriy qilishda bu kabi boy bilimlar manbasidan yosh avlodlar to‘laqonli foydalana olishlari uchun imkoniyat ta‘minlanishi talab etiladi. Bunda sifatli ta‘limni joriy qilishda xalq o‘zaki ijodi, nomoddiy madaniy merosning boy manba ekanligini tan olish va uning ta‘limga oid imkoniyatlari bugungi kun talablariga moslashtirilishi lozimdir. Buning uchun esa xalq og‘zaki ijodiyoti, nomoddiy madaniy merosga oid bilimlarni tegishli sohadagi ta‘lim dasturlariga integratsiya qilish hamda nomoddiy madaniy merosni yetkazib berishning an‘anaviy usullari va shakllari imkoniyatlarini ta‘lim tizimlari doirasida keng qo‘llash kerak.

Yuqoridagi ba‘zi bir misollardan ko‘rinib turibdiki, xalq og‘zaki ijodi faqat manba emas, balki hozirgi madaniy-ma‘rifiy ishlar va zamonaviy tarbiya muassasalari faoliyatida olib borilayotgan madaniy-ma‘rifiy ishlar sohasida ham bevosita qo‘llanilib kelinayotganligi, yoshlarni vatanparvarlik, qahramonlik ruhida tarbiyalashda muhim

vazifalarni bajarib kelayotganligini inobatga olish kerak. Chunki xalq og‘zaki ijodiyoti an‘analari, marosim va urf-odatlari zamonaviy madaniyatimizning milliy ruhini ta‘minlovchi qadriyatlar tizimidir. Bundan tashqari, folklor xalq donishmandligi manbai hamdir. Undan faqat ma‘naviy-ma‘rifiy tarbiyada emas, balki har bir mutaxassisning xalq bilan muloqotga kirishishida, nutqiy faoliyatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, afsonalar – fantastik va tarixiy elementlar aralashgan hikoyalar bo‘lib, ko‘pincha xalqning o‘tmishi va qadriyatlarini aks ettiradi. Rivoyatlar esa ko‘proq real voqealarga asoslanadi.

To‘maris afsonasi: Qadimgi massagetlar malikasi To‘marisning fors podshosi Kir II ga qarshi g‘alabasi haqidagi afsona o‘zbek va turkiy xalqlarda muhim o‘rin tutadi. Bu hikoya Vatan himoyasi va ayollarning jasoratini ulug‘laydi. Xalq maqollarini olib ko‘radigan bo‘lsak, o‘zbek maqollari hayotiy donolikni ifodalaydi. Masalan: “Mehnat-siz meva bo‘lmas” mehnatning muhimligini ta‘kidlaydi. Yoki “Do‘stlik – dushmandan yaxshi, ammo ishonchsiz do‘st – dushmandan yomon” do‘stlikning sinovdan o‘tishini ko‘rsatadi.

Qo‘shiqlar: O‘zbek folklorida qo‘shiqlar marosimlarda sevgi va hayot haqida ijro etiladi. “Yor-yor” qo‘shig‘i to‘ylarda aytiladigan eng muhim namunadir.

Jahon folklori har bir madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini va universal motivlarini o‘z ichiga oladi. U miflar, eposlar, ertaklar, maqollar va marosimlar shaklida namoyon bo‘ladi. O‘zbek folklorida Ipak yo‘li va turkiy an‘analar ta‘siri kuchli, jahon folklorida esa mahalliy geografiya va dinlar (masalan, yunon politeizmi, hinduizm) muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbek dostonlari musiqiy ijro bilan ajralib turadi, Yevropa folklorida esa yozma shakl ko‘proq rivojlangan, masalan, aka-uka Grimm ertaklari.

Xulosa qilib aytganimizda, o‘zbek folklori o‘zining boy janrlari – dostonlar, afsonalar, ertaklar, maqollar va marosimlar orqali xalqning tarixiy xotirasini va axloqiy qadriyatlarini saqlab keladi. Jahon folklori esa turli madaniyatlardagi o‘xshash motivlar va arxetiplar orqali insoniyatning umumiy ruhiy olamini aks ettiradi. O‘zbek folklorining jahon folkloridagi o‘rni Ipak yo‘li orqali madaniy almashinuvlarda yaqqol ko‘rinadi. Alpomish, Go‘ro‘g‘li va Nasriddin Afandi kabi obrazlar universal qahramonlik va donolik ramzlariga aylangan. Folklor nafaqat o‘tmishni saqlaydi, balki kelajak avlodlarga axloqiy va estetik qadriyatlar yetkazishda davom etadi. Shu sababli, o‘zbek va jahon folklorini o‘rganish xalqlarning o‘ziga xosligi va bir-biriga bog‘liqligini tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xalqaro baxshichilik san‘ati festivali ochilishiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. // “O‘zbekiston ovozi” gazetasi, 2019-yil, 8-aprel.
2. Бехбудий М. Бизни холлар ва ишлар. // Ойина. 1915 йил 2 апрель.
3. Номоддий маданий мерос ва барқарор ривожланиш. Журнал “Нематериальное культурное наследие и устойчивое развитие”.
4. Mirzayev T. O‘zbek folklori. – Toshkent, 2007.

O'ZBEK MAROSIM-UDUMLARINING ETNOHUDUDIIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada folklorshunoslikda qiyosiy usuldan folklor elementlarining tarqalishi, transformatsiya jarayonlari, motiv almashinuvi va kontakt madaniyatlarda o'zaro o'tishlarini o'rganishda foydalaniladi. Dunyodagi ko'pgina xalqlar qatori o'zbek to'ylari orasida beshik, sunnat, nikoh to'ylari turli etnografik va folklor materiallariga boyligi bilan alohida ajralib turadi. Shuning uchun ham "to'y" so'zini eshitgan har bir o'zbekning ko'z oldiga, eng avvalo, beshik, sunnat, nikoh to'ylari keladi. Maqolada respublikamizning vohasida o'tkaziladigan nikoh to'ylari, turli-tuman urf-odat, marosim, rasm-rusumlar haqida fikr-mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: folklor, to'y, marosim, nikoh, qo'shiq, lapar, janr, borliq, qalin, to'qqiz jo'natish, kichik to'y, xatmi Qur'on, qiz bazmi, lapar kechasi, urf-odat, rasm-rusumlar.

Аннотация. В данной статье сравнительный метод фольклористики используется для изучения распространения фольклорных элементов, процессов трансформации, обмена мотивами и взаимоперехода в контактных культурах. Среди узбекских свадеб, как и среди многих других народов мира, колыбельная, суннатная и никохская свадьбы выделяются богатством разнообразного этнографического и фольклорного материала. Именно поэтому, когда каждый узбек слышит слово «свадьба», в первую очередь на ум приходят колыбельная, суннатная и никохская свадьбы. В статье рассматриваются различные обычаи, обряды и церемонии свадеб, проводимых в оазисах нашей республики.

Ключевые слова: Фольклор, свадьба, церемония, брак, песня, лапар, жанр, существование, толстый, девят посылок, маленькая свадьба, Хатми Коран, девичник, ночь лапара, традиция, картины.

Annotation: This article uses the comparative method of folklore studies to examine the dissemination of folklore elements, processes of transformation, exchange of motifs, and mutual transition in contact cultures. Among Uzbek weddings, as among many other nations around the world, lullaby, Sunnah, and Nikoh weddings stand out for their rich and diverse ethnographic and folkloric material. Therefore, when every Uzbek hears the word "wedding," lullaby, Sunnah, and Nikoh weddings are the first to come to mind. This article examines the various customs, rituals, and ceremonies of weddings held in the oases of our republic.

Key words: Folklore, wedding, ceremony, marriage, song, lapar, genre, existence, fat, nine parcels, small wedding, Khatmi Quran, bachelorette party, lapar night, tradition, paintings.

Har bir xalqning folklor merosi – milliy madaniyatning muhim qismi, til, an'ana va turmush tarzi bilan bog'liq. Bugungi globallashuv sharoitida madaniy mulqot o'rtasida

o‘zaro ta’sirlar kuchayayotgan davrda, folklor namunalarini qiyosiy (komparativ) usul bilan o‘rganish, ya’ni bir nechta xalqlardagi folklor elementlarini solishtirib tahlil qilish muhim ilmiy vazifalardan biridir. Maqsad: bir-biriga yaqin yoki aloqador xalqlardagi folklor elementlari (afsona, rivoyat, qo‘shiq, marosimlar va h.k.)ni qiyosiy yo‘sinda tahlil qilish orqali umumiy va maxsus xususiyatlarni ochib berish. Qiyosiy usulning folklorshunoslikdagi o‘rni va o‘ziga xosligi: turli xalqlardagi o‘xshash syujet, motiv va obrazlarni solishtirish, solishtirayotganda rivoyat, janr, funksiya va ifodaviy vositalarni hisobga olish, qiyosiy tahlil natijasida milliy xususiyatlarni aniqlash va umumiy tendensiyalarni ko‘rsatishdan iborat. Folklorshunoslikda qiyosiy usuldan folklor elementlarining tarqalishi, transformatsiya jarayonlari, motiv almashinuvi va kontakt madaniyatlarda o‘zaro o‘tishlarini o‘rganishda foydalaniladi. Dunyodagi ko‘pgina xalqlar qatori o‘zbek to‘ylari orasida beshik, sunnat, nikoh to‘ylari turli etnografik va folklor materiallariga boyligi bilan alohida ajralib turadi. Shuning uchun ham “to‘y” so‘zini eshitgan har bir o‘zbekning ko‘z oldiga, eng avvalo, beshik, sunnat, nikoh to‘ylari keladi. Buning boshqa sabablari bor. Shulardan, nikoh to‘yi balog‘atga yetgan ikki yoshning el-yurt nigohi oldida ota-ona, qarindosh-urug‘, do‘st-yor roziligi bilan qo‘shilishini va shu orqali jamiyat hayotida davomiylikni ta’minlash, nasl qoldirish maqsadida o‘tkaziladigan eng ezgu marosim. Mamlakatimizning chorvachilik rivojlangan hududlarida qadimda qalin puli jonzo‘tlar hisobidan berilgan. Ya’ni cho‘pon tayog‘i suruvga qarab otilgan. Shunda qancha qo‘y suruvdan ajralib chiqsa, ana o‘sha qalinga berilgan. Bu qo‘ylar xalq orasida “borliq” deb yuritilgan. Ikki tomon o‘rtasida qalinning hajmini belgilash marosimi “kelin issish” deb ataladi. Mana shu o‘rinda yana bir narsaga alohida ahamiyat berish kerak bo‘ladi.

Mamlakatimizning voha (Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand) hududlarida to‘ygacha bo‘lgan davrda o‘tkaziladigan katta marosimlardan biri “to‘qqiz jo‘natish” deb yuritiladi. Unda kuyov tomon kelinning uyiga yuboradigan narsalarning barchasini to‘qqiztadan yuboradi. Masalan, to‘qqiz botmon guruch, to‘qqiz botmon un, to‘qqizta qo‘y, to‘qqizta ko‘ylak, to‘qqiz xil mato, to‘qqizta ro‘mol va h.k. Albatta, barcha narsalarni to‘qqiztadan yuborish to‘qqiz maqomining qadimdan ota-bobolarimiz nazdida sehrli raqam hisoblanganligi bilan izohlanadi. Kechqurun to‘qqiztadan tayyorlangan narsalarni ikki erkak va ikki ayol kelinning uyiga olib keladilar. Kelinning uyida esa qarindosh-urug‘, kelinning dugonalari olib kelgan narsalarni ko‘rib, ma’qullashgandan keyin qizning ota-onasi tayyorlagan barcha narsalarni korchinga joylashtirganlar.

Yuqoridagilar bilan nikoh to‘yining birinchi qismi yakunlanadi. Ko‘rinib turibdiki, o‘zbek nikoh to‘ylarining dastlabki bosqichi turli-tuman urf-odat, marosim, rasm-rusumlarga boyligi va ochig‘ini aytganda, chiqimdorligi bilan alohida ajralib turadi.

Ikkinchi bosqich – kelin tushdi yoki katta to‘y. Qashqadaryo vohasida ham nikoh to‘ylari boshqa hududlardagidek ikki kundan iborat bo‘lgan. Bunday muddat kuyov tomonda ham, kelin tomonda ham bir xil bo‘lgan. To‘yning birinchi kuni “kichik to‘y” yoki “xatmi Qur’on” deb yuritilgan. Bunda kelin tomon ham, kuyov tomon ham olamdan o‘tgan yaqinlarining ruh-arvohlariga atab, qishloq oqsoqollarini to‘plab, ziyofat qilib, Qur’on suralarini xatm qildirgan. To‘yning birinchi kunini “xatmi Qur’on” deb atashning sababi shunda.

Kichik to'y kuni "qiz bazmi", "qiz oqshomi", "qiz yig'di", "lapar kechasi" kabi atamalar bilan nomlangan. Chunki uzatilayotgan dugonalarining ziyofatini o'tkazish uchun yig'ilgan qizlar kechani qizdirish maqsadida childirma chalib, o'yin qilishadi. Mana shundan so'ng o'yinni tomosha qilib turgan yigitlar bir tomonga, qizlar bir tomonga turib olishadi, o'rtada baland qilib gulxan yoqishadi. Axborotchilarning ma'lumotiga ko'ra, ilgari Qashqadaryoning chorvador aholisi o'rtasida laparni boshlab beruvchi ayol va erkaklar bo'lgan. Ular bir-birlariga lapar aytishib, yosh yigit-qizlarni ilhomlantirganlar. Hozir bunday boshlovchilar yo'q. Ko'pgina to'ylarda laparni so'zga chechan kayvonilar yoki kishilar boshlab berishadi.

Lapar janrining ma'nosi hozirga qadar ilmiy adabiyotlarda izohlanmagan va ham bu borada birorta yangi izoh bera olmaymiz. Shu bois to'g'ridan to'g'ri lapar matnlarini tahlil etishga o'tamiz. Biroq shu narsani alohida ta'kidlashni istar edikki, lapar kechasi yigit-qizlar o'rtasidagi mehr iplarini bog'lashga xizmat qilishi barobarida mazkur janr o'ziga xos so'zga chechanlik sinovi, aytishuv sinovi vazifasini o'tagan. Bundan tashqari, lapar aytishuv yosh yigit va qizlar o'rtasida dil rozini bayon etish vositasi ham hisoblangan.

Laparni kayvoni quyidagi to'rtlikni aytish bilan boshlab beradi:

Yo'llardan o'tgan bormi,
Bilaguzuk topgan bormi?
Oddiygina yorimni,
Aldab o'tganlar bormi?

Agar diqqat qilinsa, laparning boshlanishidagi band mazmuni, shakli (vazni), obrazlar tuzilishi, qofiyalanish tartibi keyingi misrada davom ettirilganini ko'rish mumkin. Darhaqiqat, boshlovchi banddagi bilaguzuk topgan yigit o'z baxtini topib, maqsadiga erishgan oshiqning timsoli. Shu bois laparchi yigit tilidan aytilgan banddagi yigit obrazi ana shu baxtiyor oshiq timsolining davomi aynan o'zidan iborat. Unga qarata qiz tomon o'zining javobini qaytaradi:

Qiz:

Gulgun guttoligini,
Gulim ustida qo'lim.
Men-ku yo'ldan adashdim,
Qaysidir mening uyim.

Demak, yigitning shirin gaplariga ishonib, aldanib qolgan qiz taqdirga tan beryapti va tezroq el-yurt oldida to'y qilib, men kelin bo'lib tushadigan uyni ko'rsat demoqda. Bunga javoban yigit shunday deydi:

Yigit:

Gulgun guttoli guling,
Guling ustida qo'ling.
Sen-ku yo'ldan adashsang,
Chor atrof sening uying.

Oshiq aldanib taslim bo'lgan ma'shuqaga barcha narsani, jumladan, hovlining to'rt tomoniga qurilgan uylarning barchasini hadya etmoqda. Lapar to'rtlik ko'rinishidagi

she'riy misralardan iborat, qashshoq badiiy shaklga ega bo'lsa ham, mavzu va mazmun jihatdan nihoyatda boy va erkin janr hisoblanadi. Shu bois banddan bandga obrazlar, ularning noz-karashmali aytishlari keskin o'zgarib ketaveradi. Bu janrning poetik tabiatini belgilovchi muhim shartlardan biri hisoblanadi.

To'ylarda ijro etiladigan laparlarning mavzu doirasi shu qadar kengki, ularning aytimlarida qiz yigitga mushkul yumushlar bajarishni buyursa, yigit bunday yumushlarni faqat qiz hamroh bo'lsagina ado etajagini izhor qiladi. Ayrim lapar namunalari an'anaviy lirik motivlardan iborat bo'lsalar ham, biroq ularda mahalliy kolorit ustunlik qiladi. Bunday mahalliy kolorit lapar misralarida qo'llangan an'anaviy poetik detallar tarkibida ko'zga tashlanadi. Masalan, o'zbek xalqi o'rtasida qadimdan ijro etib kelingan laparlarda "Ariq bo'yida jiyda, Jiydaning guli mayda" deb qo'llangan bo'lsa, S. Ro'ziyeva (axborotchi) variantida "Ariq bo'yida maysa, Maysaning guli mayda" deb kuylanadi. Bizningcha, "jiyda"ning "maysa" bilan almashtirilishi mahalliy shart-sharoit, o'simlik dunyosi asosida yuzaga kelgan. Chunki lapar aytuvchi she'riy misralarni quruq ijro etuvchi emas, balki unga ijodiy yondashuvchi, badiiy detallarni bevosita o'zi yashayotgan sharoitdan izlovchi badihago'y ijodkordir. Shu bilan birga u an'anaviy o'zbek laparlarida keng tarqalgan jafokor ma'shuqa obraziga xos yetakchi xususiyatni ifodalovchi "hammaning yori uyda bo'lgan paytda, uning yorining uyda bo'lmasligi" motivini hech qanday o'zgarishsiz qo'llaydi. Chunki yorning zolimligi, bevafoqligi, jafokorligi motivi xalq lirikasi, shuningdek, klassik she'riyatimizda keng tarqalgan motiv bo'lib, xalq laparlarida ham bu motiv an'anaviy qo'llaniladi.

Qizlar bazmida jamma vaqt ham lapar ijro etilavermaydi. Ayrim hollarda qishloq qizlari to'planishib, childirma chalishib, o'yin qilishadi. Mana shunday paytlarda so'zga chechan qo'shiqchi qizlar lirik qo'shiqlar ijro etishgan.

Ma'lumki, qo'shiqlar tematikasi boy, kishini maftun etuvchi musiqasi bo'lib, ular marosimdan tashqarida ham, marosim paytida ham ijro etilishi bilan alohida ajralib turadilar. Quyida Yakkabog' tumanining Jarqishlog'ida yashovchi Ulash Qobilova (axborotchi)dan yozib olingan lirik qo'shiqlardan namunalar keltiramiz.

Olmaning oqiga boq,
Qayrilib shoxiga boq.
Otam senga bermaydi,
Qayrilib yoningga boq.

Quyida ikki yoshning turmush qurishiga qarshilik ko'rsatuvchi ota haqidagi lirik motiv mavjud. Bu motiv an'anaviy lirik qo'shiqlarda shu darajada keng tarqalgan uning xilma-xil variantlarini bitta qo'shiqchi repertuaridan ham yozilish mumkin. Masalan, U.Qobilovadan yuqoridagi lirik motiv ishtirok qo'shiqning boshqa variantlari yozib olindi:

Tomga sepdim sedana,
Terib yesin bedana.
Otam senga bermaydi,
Ketavergin, begona.

Ushbu qo'shiqda qiz otasining qarshiligiga beparvo qaraydi. Chunki u yigitni sevmaydi. Shu bois u yigitga begona deb murojaat etadi. Lekin ayrim lirik qo'shiqlarda

yorning noz-karashmasi, jafokorligi o'ziga xos detallar vositasida ifodalangan. Lirik qo'shiqlarda yorga mushtozlik, uning qaddi-qomatiga shaydolik motivlari kuylanadi. Bunday qo'shiqlar orqali iboli qishloq qizlari qalblarida jo'sh urgan dil izhorlarini ifodalaganlar:

Soy bo'yida o'tirvolib,
Suvdi muncha loylaysan?
Sallangdi dol qo'yvolib,
Yuragimni dog'laysan.

Lirik qo'shiqlarda yaqin qarindoshlarga kelin bo'lib tushgan juvonlarning hasratlari, ichki iztiroblari kuylangan. Chunki or-nomus, hayo-ibo va andisha, qolaversa, qarindosh-urug'chilik munosabatlari kelinlarga ko'ngil dardlarini ochiq aytishga yo'l bermaydi. Mana shunday paytlarda lirik xalq qo'shiqlari kelinlarning, qiz-juvonlarning dil tarjimoniga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2024. – 560 b.
2. Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1974. – 222 б
3. Веселовский А.Н. Из истории эпитета / Историческая проза. – М., 1989. – С.59-75.
4. Исмоилов Х. Ўзбек тўйлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 189-б.
5. Саримсоқов Б. Ўзбек маросими фольклори. – Тошкент: Фан, 1986. – 216 б.
6. Саримсоқов Б. Маросим фольклори // Ўзбек фольклори очерклари. – Тошкент, 1988. – 186–208-бетлар.
7. Саримсоқов Б.И. Оилавий-маиший маросимлар фольклори // Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент, 1990. – 129–137-бетлар.

Mirali Mahmudov,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
professori v.b., pedagogika fanlari nomzodi

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR UCHUN KUTUBXONA – O'QISHNI RIVOJLANTIRISH MARKAZI SIFATIDA

Annotatsiya. Ushbu maqola maktabgacha yoshdagi bolalar kitobxonligini shakllantirishda kutubxonalarni o'rni va vazifalariga bag'ishlangan. Kutubxonachilar bolalarga ertak o'ylab topishni va uni o'ynashni taklif qilishadi. Ular syujet va personajlarni bajonidil o'ylab topadilar va ssenariyni ishlab chiqishda faol ishtirok etadilar. Bolalarni kitoblar olamiga jalb qilishga kutubxona o'yini yordam beradi, uni tashkil etish va o'tkazish jarayonida bolalar kutubxona haqida bilimga ega bo'ladilar va kitobga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'ladilar.

Kalit so'zlar: maktabgacha yoshdagi bolalar, kutubxonalar, xalq og'zaki ijodi.

Аннотация. Данная статья посвящена роли и задачам библиотек в формировании читательской культуры у детей дошкольного возраста. Библиотекари предлагают детям придумать сказку и разыграть её. Дети с большим желанием придумывают сюжет и персонажей, активно участвуют в разработке сценария. Библиотечная игра способствует привлечению детей в мир книг: в процессе её организации и проведения дети получают знания о библиотеке и формируют бережное отношение к книге.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, библиотеки, народное устное творчество.

Abstract: This article is devoted to the role and tasks of libraries in the formation of preschool children's reading. Librarians invite children to invent and play a fairy tale. They willingly come up with plots and characters and actively participate in developing the script. The library game helps to attract children to the world of books, in the process of organizing and conducting it, children gain knowledge about the library and treat books with care.

Keywords: preschool children, libraries, folk folklore.

Bolalar kitobxonligini rivojlantirish markazlari har xil turdagi kutubxonalardir: bolalarni parvarish qilish bo'limlari bo'lgan jamoat kutubxonalari, oilaviy o'qish kutubxonalari, bolalar va yoshlar kutubxonalari. Ushbu kutubxonalar bolalar kitobxonligini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega: ular kitoblar va audiovizual manbalarning keng assortimentini taklif etadi; ular maktabgacha yoshdagi bolalarni kitob va elektron madaniyat bilan tanishtirishga samarali ta'sir ko'rsatadigan maxsus o'qish muhitini yaratadilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qish bilan tanishtirish kutubxonalarning otalari va bolalar bog'chasi tarbiyachilari bilan hamkorligini talab qiladi. Har bir tomon bir qator afzalliklarga ega, ammo birgalikdagi faoliyat bolaning kitobxon sifatida shakllanishi va rivojlanishida sezilarli natijalarga erishadi.

Uch yoshgacha bo'lgan bolalar uchun o'qishni tashkil qilishda ota-onalar alohida rol o'ynaydi. Mutaxassislar fikricha, bu yoshda bola "to'laqonli" kitobxon bo'lmas-da, u hali ham baland ovozda o'qish obyekti va kitob bilan aloqa mavzusi sifatida kitobxon maqomiga ega. Bolalar adabiyotining mazmuni, bolalar kitoblarning o'ziga xos xususiyatlari va kitoblar haqidagi ma'lumotlar maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qishini o'rganish muammosini o'rganadi o'z ichiga oladi.

Bir yoshdan uch yoshgacha bo'lgan bolalar tomonidan matnni idrok etishning o'ziga xos xususiyatlari va ushbu yoshdagi bolalarning o'qishini tashkil etish metodikasi. Kutubxonalar ushbu tadqiqot natijalariga alohida e'tibor berishlari va ulardan ota-onalarni bolalar kitobxonligi yetakchilari sifatida pedagogik tarbiyalash maqsadida foydalanishlari kerak.

Ota-onalar adabiyotlarni tanlashda va matnlar bilan ishlashda, illyustrativ va boshqa materiallardan foydalanishda yordamga muhtoj. Kutubxonachi ota-onalarga bolaning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda individual o'qish dasturini yaratishda yordam berishi va shaxsiy kutubxonasini yaratish bo'yicha tavsiyalar berishi mumkin. Ota-onalarni bolalar adabiyotining yangiliklari bilan qiziqish bilan va muntazam ravishda tanishtirish va bola hayotining birinchi yillarida kitob bilan ishlashning o'ziga xos xususiyatlari haqida suhbatlashish kerak.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni kutubxona kitobxonlari soniga jalb qilish tabaqalashtirilgan tarzda amalga oshiriladi. Bolalar bog'chalarini bilan qo'shma ish rejasi, shu jumladan kutubxonaga ekskursiyalar va bolalarning kitobxon sifatida ijodiy rivojlanishi bo'yicha darslar tuzilmoqda. Bolalar bog'chalarida kitob punkti va o'qish burchaklarini tashkil qilish mumkin. Bolalarni kitobxon sifatida tarbiyalashga turli xil ish shakllari, jumladan teatrlashtirilgan tomoshalar, viktorinalar, ular o'qigan kitoblar haqidagi suhbatlar, videofilmlar tomosha qilish va turli o'yinlar yordam beradi.

Bolalarni kitoblar olamiga jalb qilishga kutubxona o'yini yordam beradi, uni tashkil etish va o'tkazish jarayonida bolalar kutubxona haqida bilimga ega bo'ladilar va kitobga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'ladilar. Kutubxonachilarning farzandlari bolalar bog'chasiga bormaydigan ota-onalar bilan aloqasi ayniqsa muhimdir. Reklama yordamida ular kutubxonaga ochiq eshiklar kuni, ma'ruzalar zali yig'ilishi va boshqa tadbirlarga taklif qilinadi. Ota-onalar va ularning farzandlari maktabgacha yoshdagi bolalar kunlarida bajonidil qatnashadilar, ularning dasturiga kutubxona bo'ylab ekskursiya, viktorinalar, o'yinlar, ifodali o'qish, adabiy asarlar, videofilmlar va boshqa ish shakllarini dramatisatsiya qilish kiradi.

Ko'pgina kutubxonalarda tashkil etilgan maktabgacha yoshdagi bolalar kitob burchaklari bolalar e'tiborini tortadi. Bu yerda ular rasmiy kitoblarga, jurnallarga qarashadi, ular plastilindan ertak qahramonlarini va haykalchalarini yasashlari va o'ynashlari, chizishlari mumkin. Kutubxonachilar eng yosh kitobxonlar bilan individual muloqotga katta e'tibor berishadi. Ular bilan suhbat odatda ota-onalarning huzurida bo'lib o'tadi. Kitobxon shaklida bolaning qiziqishlari, sevimli mashg'ulotlari, o'qishning rivojlanish darajasi va shaxsiy kutubxonasi haqida eslatmalar mavjud. Bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, kutubxonachi yoshga mos adabiyotlarni tavsiya

qiladi, unga qiziqish uygʻotadi. Bolalar kattalarning tavsiyalarini bajonidil tinglashadi. Suhbatni olib borishda tarbiyadan qochish, mehribonlik koʻrsatish va bolaning fikrini hurmat qilish muhimdir.

Ogʻzaki adabiyot xalq badiiy maʼnaviy boyligining bitmas-tuganmas xazinasidir. Xalq donoligi shu mehnat jarayonining turli va oʻziga xos shart sharoitlariga muvofiq ravishda bolalar uchun ham ajoyib ertaklar, qoʻshiqlar, topishmoqlar, maqollar yaratgan. Xalq ogʻzaki ijodi bilan bolalar maktabgacha tarbiya yoshidan boshlab tanisha boshlaydilar.

Xalq ogʻzaki ijodidagi eng boy va rang-barang janrlardan biri ertakdir. Turli yoshdagi bolalarga munosib xalq yaratgan minglab ertaklarimiz bor. Bu ertaklar hayvonlar, parrandalar, jodugar kampirlar haqidagi sehrli, afsonaviy hamda ijtimoiy maishiy (realistik) xarakterdadir. Ertaklar oʻzining ijtimoiy kelib chiqishi bilan uzoq oʻtmishga borib taqaladi.

Maktabgacha taʼlim yoshidagi bolalar tinglaydigan asarlarning koʻpchiligini ertak, qoʻshiq, topishmoq, maqol, tez aytish kabi xalq ogʻzaki ijodi asarlari tashkil etadi. Bundan tashqari, yozuvchilar yaratgan va yuqoridagi talablarga toʻla-toʻkis javob beradigan asarlar ham mavjud. Bu asarlar bolalar uchun ijod qiladigan qalam sohibi hayotidagi muhim, xarakterli voqea va hodisalarni badiiy obrazlar orqali bolalar nutqiga xos tilda, ularning yoshi, ruhiyati va saviyasiga mos ravishda tasvirlashi lozim. Masalan, bolalar shoiri Anvar Obidjon “Suhbat” deb nomlangan sheʼrida bolalar yaxshi koʻradigan gʻozlar toʻgʻrisida soʻz yuritadi. Voqea juda oddiy va sodda. Oʻzaro suhbatdan maʼlum boʻladiki, gʻozlarni qorni och, ularni boqish kerak. Buni shoir oʻyin tariqasida ifoda etadi.

Yoʻldosh Sulaymonning “Qoʻgʻirchoq” sheʼrida qoʻgʻirchoqlarni asrab- avaylash, oddiy oʻyinchoq vositasida kattalarni mehnatini eʼzozlash masalasi oʻrtaga tashlanadi. Shukur Saʼdullaning “Lola va mushuk” sheʼrida esa kichkintoylarni uyqudan barvaqt turishga, yuvinib-taranishiga, ozoda, pokiza boʻlishga oʻrgatadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar uchun “Sholgʻom”, “Boʻgʻirsoq”, “Boʻri va yetti uloq”, “Qumursqa”, “Chivinboy” kabi ertaklar yaratilgan. “Sholgʻom” oʻyin-ertakdir. Unda voqealar takrorlanishi bilan birga oʻzgarib ham boradi. Ertak suhbat-dialog asosida qurilgan.

“Boʻgʻirsoq” ham oʻyin-ertak boʻlib, voqealar takrorlanish jarayonida oʻsib boradi. Avvalo, ertakda boʻgʻirsoqning qanday tayyorlanishi bolalarga tushuntirilgach, tayyor boʻlganidan soʻng uning yoʻlga tushib yumalab ketaverishi hikoya qilinadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni kitob madaniyati dunyosi bilan tanishtirish uchun ovoz chiqarib oʻqish alohida ahamiyatga ega. Kutubxona metodologiyasida ushbu uslub baland ovozda oʻqish yoki ifodali oʻqish deb nomlanadi, bu esa adabiy asarda ifodalangan fikrlarni yosh tinglovchining ongi va qalbiga eng yaxshi yetkazish imkonini beradi. Mutaxassislarning fikriga koʻra baland ovozda oʻqishdan maqsad “oʻqishni oʻrgatish – oʻylash, oʻqish – his qilish, oʻqish – yashash, aytilganlarni eshitish uchun tinglashni oʻrgatish. Asosiy vazifa bolaga ogʻzaki sanʼat dunyosini ochishdir”.

Bolalarning o'qigan narsalariga hissiy munosabati ularni gapirishga, kitob voqealari, qahramonlar haqida fikr yuritishga undaydi; bu ijodkorlikka qiziqish uyg'otadi – rasm chizish, modellashtirish, kitoblar asosida o'ynash. Kitobni bolaga yaqinlashtirishda va uni idrok etishda illyustratsiyalar alohida ahamiyatga ega.

O'yin usullari maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlaydigan kutubxonalar amaliyotida keng qo'llaniladi. Bunda bolalarga tanish bo'lgan she'rlarni o'qib bo'lgach, kutubxonachi oxirgi qatorni o'zlari tugatishni taklif qiladi. Yana boshqa o'yinlar ham qo'llaniladi: “Kim ko'proq ertak va she'rlarni biladi?”, “Biz qaysi ertaklardanmiz?”, “Bu kimning narsalari” va boshqalar. O'yinlar ko'pincha adabiy ertaklarning dasturlariga kiritilgan. Dramatik o'yinlari yosh kitobxonlarda katta qiziqish uyg'otadi. Sahnaslashtirish uchun qisqa hikoya, ertak yoki asarlardan qiziqarli syujetli parchani tanlanadi. Bolalar ko'pincha qahramonlar hayvonlar bo'lgan ertaklarni ijro etishadi.

Kutubxonachilar bolalarga ertak o'ylab topishni va uni o'ynashni taklif qilishadi. Ular syujet va personajlarni bajonidil o'ylab topadilar va ssenariyni ishlab chiqishda faol ishtirok etadilar. Rasmlar, multfilmlar, teleko'rsatuvlar va tanish adabiy asarlar asosida dramatik o'yinlar tashkil etiladi. Bu o'yinlar bolalarning kognitiv qiziqishlarini kuchaytiradi va jamiyatning madaniy qadriyatlarini rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashning muhim sohasi o'qish madaniyati asoslarini tarbiyalashdir. Kutubxonalarda “Kitob qayerdan kelgan”, “Sizning kutubxonangiz”, “Kitobni qanday himoya qilish kerak” va boshqalar mavzularida yakka tartibda va jamoaviy suhbatlar o'tkaziladi.

Zamonaviy kutubxonalar maktabgacha yoshdagi bolalarni kitob va o'qish bilan tanishtirish dasturlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi. Ushbu dasturlarning amalga oshirilishi maktabgacha yoshdagi bolalar bilan tizimli mashg'ulotlar ularning o'qish va kutubxonaga bo'lgan qiziqishini uyg'otishga va bolaning shaxsiyatini rivojlantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ta'kidlashga imkon beradi.

Shunday qilib, bolaning kitobxon sifatida shakllanishi uning yosh rivojlanishining dastlabki bosqichlaridan boshlanadi. Biroq, maktabgacha yoshdagi bolalar hali o'qish jarayonini mustaqil ravishda tartibga sola olmaydilar. Bu bolaga oiladan, kutubxonadan, maktabgacha ta'lim muassasalaridan maqsadli psixologik-pedagogik ta'sir ko'rsatish orqali amalga oshiriladi. Bolalar kutubxonalari maktabgacha yoshdagi bolalarning o'qishini rivojlantirish uchun asosiy resurs markazlari hisoblanadi. Turli xil samarali shakl va usullardan foydalangan holda ular yosh avlodni kitob va elektron madaniyat olami bilan tanishtiradi va kelajakdagi ijodiy kitobxonlarning shakllanishiga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Беленкая Л.И. Дети – читатели художественной литературы: типологические особенности чтения на разных этапах детства / Л.И. Беленкая. – Москва: РШБА, 2010. – 208 с.
2. Голубева Н.Л. Детская библиотека: современные проблемы развития / Н.Л. Голубева. – Москва: Литера, 2009. – 160 с.

3. Иванова Г.А. Психология чтения школьников: учебно-методическое пособие для педагогов-библиотекарей / Г.А. Иванова, И.И. Тихомирова. – Москва: РШБА, 2016. – 328 с.
4. Иванова Г.А. Библиотечно-информационное обслуживание детей и юношества за рубежом: учебное пособие / Г.А. Иванова, В.П.Чудинова. – Москва: РШБА, 2012. – 376 с.
5. Иванова Г.А. Работа библиотеки с родителями / Г.А. Иванова, З.И. Кадинцева. – М.: МГИК, 1990. – 67 с.
6. Полевина Е.В. Иллюстрация детской книги в библиотечной работе с детьми / Е.В.Полевина. – Москва: Школьная библиотека, 2003. – 208 с.
7. Столяров Ю.Н. Сказка – дверь в большой мир: Советы взрослым о воспитании у детей культуры чтения сказок / Ю.Н. Столяров. – Москва: РШБА, 2012 – 224 с.
8. Тимофеева И.Н. Дети. Время. Книга: пособие для руководителей детским чтением / И.Н. Тимофеева. – Москва: РШБА, 2009. – 408 с.

To‘ychiboy Boyto‘rayev,
*O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat
instituti professori v.b., pedagogika fanlari nomzodi*

KUTUBXONA BIBLIOGRAFIYA SAHNASIDA FOLKLOR ASARLARI BILAN XIZMAT KO‘RSATISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Maqolda kutubxona bibliografiya faoliyati orqali og‘zaki ijod namunalari bilan ishlash, ularni targ‘ib qilish bo‘yicha ishlarni tashkil qilishni o‘rganishga bag‘ishlangan. Shuningdek alohida olimlarning bu sohadagi faoliyatiga ham alohida to‘xtalib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: kutubxona, doston, ertak, kitob, ong, tarbiya,

Аннотация. Статья посвящена изучению организации работы по популяризации образцов устного народного творчества через библиотечно-библиографическую деятельность. Также уделено особое внимание деятельности отдельных учёных в данной области.

Ключевые слова: библиотека, дастан, сказка, книга, сознание, воспитание.

Abstract: The article is devoted to studying the organization of activities aimed at promoting samples of oral folk art through library and bibliographic work. Special attention is also given to the contributions of individual scholars in this field.

Keywords: library, epic poem, fairy tale, book, consciousness, education.

Xalq og‘zaki ijodi o‘tmish avlodlar dunyoqarashi va ma’naviy-estetik olamining ko‘zgusi sifatida komil insonni tarbiyalashda o‘ziga xos bebaho qadriyatlardan hisoblanadi. Bu qadriyatlar ruhida tarbiya topgan avlodlarimiz, xususan, jahonga dong‘i ketgan ilm-fan va madaniyat arboblari yetishib chiqishi uchun bugungi kunda xalqimizning millat sifatida tarkib topib, dunyoga tanilishida ham muhim rol o‘ynamoqda.

Taraqqiyotining yangi bosqichiga dadil qadam qo‘yib, amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar tafakkurini yanada rivojlantirishni taqozo etayotgan bir davrda o‘zbek folklorini targ‘ib etish, xalq donishmandligi ruhi bilan sug‘orilgan namunalari ilmiy tadqiq etish va bu merosni davr ma’naviy madaniyati rivojlanishi yo‘lida foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kutubxona bibliografiya sahnasida folklor asarlaridan foydalanish va targ‘ib qilish samaradorligini nazariy jihatdan anglash ularning xalq umummadaniy hayotidagi o‘rni va ahamiyatini tushunishga yordam beradi. Folklor an‘analarini kutubxona bibliografiya sahnasida faoliyatida ijodiy qo‘llash xalqning ma’naviy madaniyatini boyitadi, o‘z madaniy merosini anglashga undaydi. O‘zbekistonda kutubxona bibliografiya sahnasida faoliyatida xalq og‘zaki ijodi asarlaridan foydalanish nazariyasi va amaliyoti muammolari deyarli o‘rganilmaganligini hisobga olib bu yodgoliklar bo‘yicha nashr qilinayotgan, kitoblarni ulardagi kiritilgan dostonlar, ertaklar, maqollar, laparlar va boshqa turdagi asarlar bo‘yicha ajratish bilan birga har bir bu mavzudagi kitoblarning kitobxonlarini va ularning maqsadini aniqlash ham muhim ahamiyatga egaligini ko‘rsatishimiz mumkin. Shuningdek bunday asarlarni o‘z ichiga olgan kitoblarni nashr qiluvchi

nashriyotlar faoliyati ham alohida o'rganilishi muhim ahamiyatga ega. Chunki bu nashriyotlar qaysi davr asarlarini, qaysi xalqning folkloriga oidlarini nashr qilayotganligi ham muhim ahamiyatga ega deyishimiz mumkin. Bu yo'nalishdagi faoliyatni o'rganish kutubxona bibliografiya sahnasidagi faoliyatida xalq og'zaki ijodining amal qilishining obyektiv manzarasini aks ettirish va unga tegishli baho berish imkonini berishi mumkin.

O'zbek folklorshunosligida xalq og'zaki ijodining nazariy jihatdan tarixiy-tipologik, g'oyaviy-badiiy, janriy va poetik xususiyatlari V.M.Jirmunskiy, H.Zarifov, B.Karimiy, M.Afzalov tadqiqotlarida o'rganilgan bo'lib bunday nashrlarning kitobxonlari albat-ta tadqiqodchilar, ilmiy xodimlar, magistratura yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalar bo'lishlari mumkin.

Kutubxona bibliografiya sahnasida faoliyatida xalq og'zaki ijodining bolalar uchun tavsiya qilinishi mumkin bo'lgan nashrlarini ham alohida o'rganish mumkin. Bolalar uchun asosan turli xalqlarning ertaklari va ularning qahramonlari haqidagi ertaklarni ularning yoshiga qarab tavsiya qilish mumkin. Ertaklardagi voqealar ularning qahra-monlarining faoliyatini bolalar o'zlari duch kelgan voqealar, o'zlarini qiziqtirgan savol-lar, o'zlaridan kattalardan eshitgan voqealar bilan solishtirib, o'zlarining bilimni oshi-rishda foydalanishadi deyishimiz mumkin.

Kutubxona bibliografiya sahnasida faoliyatida folklor asarlaridan foydalanish va targ'ib qilish E.Yuldashev, M.Murodov, H.Egamov, S.Alimov, M.Isoqovlar alohida o'r-ganishganligini ko'rsatish mumkin.

O'zbek xalq ertaklari – xalqimizning boy madaniy merosi, qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz, orzu-umidlarimizni aks ettirgan bebaho manbalarni bolalar kutubxo-nalari orqali targ'ib qilining ahamiyati va usularini alohida o'rganganlar. Asrlar davo-mida shakllangan va og'zaki an'analar orqali avloddan avlodga o'tib kelgan bu ertak-lar xalqimizning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va ma'naviy olamini ifoda etganligini yosh kitobxonlar ongiga singdirishning psixologik asoslarini o'rganishga harakat qil-ganlar. Bu ertaklar orqali faqatgina ko'ngil ochish yoki bolalarning xayolini chalg'itish maqsadidagina emas, balki axloqiy tarbiya berish, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurashni tushuntirish va hayot haqidagi asosiy tushunchalarni ham bolalar ongiga sing-dirish ko'zda tutib ularga tushuntirish kerakligini aytib o'tganlar.

Kutubxona bibliografiya sahnasida faoliyatida kutubxonalar tizimida xalq og'zaki ijodining amal qilishini faktologik materiallarni jalb qilgan holda folklor an'analaridan foydalanish va targ'ib qilish bo'yicha faoliyat tajribasini umumlashtirish, shubhasiz, ijobiy natija beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qoraboyev U. O'zbekiston bayramlari. – Toshkent: O'qituvchi, 1991. – 192-b.
2. O'zbek folklori ocherklari: T.1. Folklor ijodkorlari va ijrochilari. – T.: Fan, 1988. – 286-b., T.2. Og'zaki proza, xalq teatri. – Toshkent: Fan, 1989. – 320-b.
3. O'zbek folklorining epik janrlari. – Toshkent: Fan, 1981. – 159-b.
4. O'zbek xalq ijodi. – Toshkent: Fan, 1967. – 200-b.

To'rabek Fayziyev,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat
instituti dotsenti, t.f.n.

ART-MENEJMENT MADANIYAT VA SAN'AT SOHASIDAGI BOSHQARUV FAOLIYATINING KOMPLEKS TIZIMI SIFATIDA

Annotatsiya. Maqolada art-menejment resurslar taqchilligi sharoitida madaniyat sohasi kadrlarini tayyorlash tizimini samarali boshqarish va tartibga solish vositasi sifatida qaraladi. Bozor munosabatlariga o'tayotganligi sababli art-menejmentning roli va ahamiyatini o'rganish, ijtimoiy-madaniy ta'lim xizmatlarini joylashtirish va ilgari surish darajasida boshqaruv mexanizmlarini ilmiy tahlil qilish va nazariy jihatdan umumlashtirish tamoyillari yoritiladi.

Kalit so'zlar: art-menejment, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, muhit, resurslar, tamoyillar, funksiyalar, missiya, maqsad, boshqaruv va h.k.

Аннотация. В данной научной статье арт-менеджмент рассматривается как средство эффективного управления и регулирования системы подготовки кадров в сфере культуры в условиях дефицита ресурсов. В связи с переходом к рыночным отношениям освещаются принципы изучения роли и значения арт-менеджмента, научного анализа и теоретического обобщения механизмов управления на уровне размещения и продвижения социально-культурных образовательных услуг.

Ключевые слова: арт-менеджмент, производство, обслуживание, среда, ресурсы, принципы, функции, миссия, цель, управление и т.д.

Abstract. In this scientific article, art management is considered as a means of effective management and regulation of the personnel training system in the field of culture under conditions of resource scarcity. In connection with the transition to market relations, the principles of studying the role and significance of art management, scientific analysis, and theoretical generalization of management mechanisms at the level of placement and promotion of socio-cultural educational services are highlighted.

Keywords: art management, production, service, environment, resources, principles, functions, mission, goal, management, etc.

Madaniyat va san'at sohasi asta-sekin bozor munosabatlariga o'tayotganligi sababli art-menejmentning roli va ahamiyatini o'rganish, ijtimoiy-madaniy ta'lim xizmatlarini joylashtirish va ilgari surish darajasida boshqaruv mexanizmlarini ilmiy tahlil qilish va nazariy jihatdan umumlashtirishni talab qiladi.

Shu munosabat bilan art-menejmentning boshqaruv faoliyati turi sifatidagi asosiy vazifasi ijtimoiy-madaniy va badiiy yo'nalishdagi ta'lim muassasalarining faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishining ko'plab muammolarini hal qilish imkonini beradigan texnologiyalar va usullarning nazariy ahamiyati va amaliy qo'llanilishini oshirishdan iborat.

Art-menejment resurslar taqchilligi sharoitida madaniyat sohasi kadrlarini tayyorlash tizimini samarali boshqarish va tartibga solish vositasi sifatida qaraladi, chunki ay-

nan u ijtimoiy-madaniy ta'lim makonida badiiy qadriyatlarni yaratish va targ'ib qilish uchun qulay shart-sharoitlarni shakllantirishning texnologik vositasiga aylanishi kerak.

Binobarin, tadqiqotning maqsadi badiiy ideallar, namunalar, qadriyatlar va amaliyotlarni ishlab chiqarish, takrorlash va uzatishni ta'minlaydigan ta'lim makonini shakllantirish, faoliyat ko'rsatish va rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-madaniy boshqaruv tuzilmasidagi tamoyillar, funksiyalar, usullar va texnologiyalarning yaxlit tizimi sifatida zamonaviy art-menejmentning o'ziga xos xususiyatlari va ahamiyatini aniqlashdan iborat.

Qo'llaniladigan ilmiy tadqiqot metodlari (tahlil, sintez, kuzatish, umumlashtirish, hujjatlarni kontent-tahlil qilish, konkretlashtirish, tizimlashtirish va tasniflash) ishonchli nazariy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Ish nazariy-metodologik va amaliy-tatbiqiy mazmundagi zamonaviy madaniyatshunoslik tadqiqotlariga asoslangan [1].

“Art-menejment” kategoriyasi ushbu hodisaning xususiyatlarini ochib beradigan va bir vaqtning o'zida uning mohiyati, o'ziga xos xususiyatlari, funksiyalari va mexanizmlari haqida yaxlit tasavvurga ega bo'lishga imkon beradigan bir qator parametrlarni o'z ichiga oladi. Bunday parametrlar va yo'nalishlarga quyidagilar kiradi:

– *Ichki va tashqi muhitni tahlil qilish*: manfaatdor tomonlar va ularning o'zgaruvchan manfaatlari, ehtiyojlari va kutishlari bilan bog'liq xatarlarni aniqlash, baholash va tartibga solish uchun muassasa faoliyati amalga oshiriladigan sharoitlar monitoringi;

– *Missiya va qarash*: mavjudlik falsafasi va ma'nosini ifodalash, madaniyat va san'at muassasasining ijtimoiy-madaniy yo'nalishining asosiy tamoyillarini ilgari surish va joylashtirish;

– *Maqsadni belgilash va rejalashtirish*: jamiyatning o'sib kelayotgan avlodning ta'lim, madaniyat, san'at va bo'sh vaqtni o'tkazish sohasidagi hayotiy muhim huquq va manfaatlarini himoya qilishga bo'lgan ehtiyojlarini yetarli darajada aks ettiruvchi ijtimoiy-madaniy va badiiy chora-tadbirlarni ishlab chiqish va loyihalashtirish, ularning har tomonlama rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni shakllantirish;

– *Boshqaruv subyekti*: muassasa faoliyatining muayyan sohalarida boshqaruv qarorlarini qabul qilish sohasidagi vakolatlarni bajarish funksiyasiga ega bo'lgan art-menejerlar;

– *Boshqaruv faoliyati tizimi*: boshqaruv maqsadlari, vazifalari va funksiyalarini amalga oshirish jarayonini ta'minlovchi mexanizmlar majmui; madaniyat va san'at sohasida boshqaruv qarorlarini tayyorlash va amalga oshirish;

– *Mazmuni va tashkiliy shakllari*: ta'lim xizmatlari iste'molchilarining muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi, madaniylashuvi va samarali o'zini o'zi anglashi uchun shart-sharoitlar va imkoniyatlar yaratishga, salohiyatni rivojlantirishga va natijada mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy, ta'lim va madaniy rivojlanishiga yo'naltirilgan ustuvorliklar va yo'nalishlar majmui;

– *Xodimlarni boshqarish va kadrlar siyosati*: muassasa kadrlar salohiyatini saqlash, mustahkamlash va rivojlantirishga qaratilgan xodimlar bilan ishlashning asosiy strategiyasi va taktikasini belgilovchi tamoyillar, texnologiyalar, usullar va shakllar majmui;

– *Axborot-kommunikatsiya majmuasi*: saqlash, qayta ishlash va uzatish obyekti bo'lgan va o'zaro bog'liq elementlardan iborat ma'lumotlarni uzatish tizimi: adresant,

tarqatish kanallari, kodlash va dekodlash jarayoni, mazmun, xabarlar, samaradorlik, nazorat, adresat;

– *Strategiyalashtirish*: tashqi muhit omillarini tahlil qilish asosida rivojlanishning kutilayotgan natijalarini oldindan ko‘rish va prognoz qilinayotgan oqibatlarning tanlangan maqsaddan og‘ishini bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui sifatida istiqbolli rejalashtirishni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayoni;

– *Tamoyillar*: muassasaning samarali faoliyat yuritishi va rivojlanishini ta‘minlashga qaratilgan faoliyatning asosiy va rahbariy qoidalari;

– *Funksiyalar*: boshqaruv faoliyatini ajratish va integratsiyalashga asoslangan hamda boshqaruv subyekti va obyektiga ta‘sir ko‘rsatishning muayyan maqbulligi, murakabligi, yaxlitligi va barqarorligi bilan tavsiflanadigan harakatlar majmui;

– *Etika va tashkiliy madaniyat*: muassasa xodimlarining fikrlash uslubi va xulq-atvorini ongosti va ongli ravishda shakllantiradigan qadriyatlar, belgilar, ramzlar, me‘yorlar, g‘oyalar majmui;

– *Infratuzilma va resurslar*: boshqaruvning qisqa va uzoq muddatli maqsadlariga erishish uchun talab qilinadigan shart-sharoitlar va imkoniyatlar;

– *Tashkil etish va amalga oshirish usullari va texnologiyalari*: boshqaruv faoliyatini amalga oshirish, qo‘yilgan maqsadlar va vazifalarni belgilash va ularga erishish, turli xil ijtimoiy-madaniy ta‘lim muammolarini hal etish usullari va mexanizmlari; ijodiy, rekreatsion, animatsion, ta‘lim loyihalari va dasturlarini ishlab chiqish, sinovdan o‘tkazish va badiiy amaliyotga joriy etish vositalari;

– *Art-marketing*: art-menejmentning o‘ziga xos funksiyasi, mahsulot (tovar yoki xizmat) va ijtimoiy-madaniy mahsulotni yaratish, yetkazib berish va iste‘mol qilish bilan bog‘liq bir qator omillar orqali iste‘molchilarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan harakatlar majmui;

– *Samaradorlik mezonlari*: san‘at menejmentining natijadorligi, ta‘sirchanligi va samaradorligini baholash, aniqlash yoki tasniflash uchun asos bo‘ladigan ko‘rsatkichlar va indikatorlar [2].

Art-menejmentning ushbu barcha asosiy yo‘nalishlari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning har birining afzalliklari va xususiyatlaridan kompleks foydalanish asosida yagona jarayonning tarkibiy qismlari sifatida amalga oshiriladi.

So‘nggi yillarda qabul qilingan va san‘at va badiiy amaliyot sohasidagi boshqaruv jarayonining mazmunini belgilaydigan bir qator davlat hujjatlarini tahlil qilish asosida zamonaviy bosqichda art-menejmentning maqsadlari haqida quyidagi umumlashtirilgan tasavvurni berish va uning asosiy xususiyatlari va ustuvor yo‘nalishlarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

– jamiyatda san‘atning faoliyat ko‘rsatishi va rivojlanishi jarayonini tashkil etish, badiiy-ijodiy tadbirlarni (festivallar, konsertlar, spektakllar, sahna ko‘rinishlari, ko‘rgazmalar, tanlovlar, mahorat darslari va boshqalarni) ishlab chiqish va amalga oshirish;

– maqsadli ijtimoiy-madaniy loyihalar va dasturlarni samarali amalga oshirishga qaratilgan ijodiy-ishlab chiqarish va reklama-marketing faoliyatini ta‘minlash;

– san‘at asarlarining jamiyat ijtimoiy-madaniy muhitiga ta‘sir ko‘rsatish jarayoniga ko‘maklashish;

- badiiy-tarixiy merosga oid san’at va madaniyat yodgorliklarini ommalashtirish;
- kasbiy, ijtimoiy va ma’rifiy faoliyat orqali shaxsning badiiy-estetik qadriyatlari, ideallari va qarashlarini shakllantirish;
- ijtimoiy rivojlanish va yoshlarning o’zini rivojlantirish manfaatlari yo’lida yoshlarning innovatsion salohiyatini ro’yobga chiqarish;
- madaniyat va san’at sohasi mutaxassislarining muvaffaqiyatli shaxsiy-kasbiy shakllanishi va rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish;
- san’atni rivojlantirish, ijtimoiy-madaniy muhitni shakllantirish, badiiy ta’lim va tarbiya masalalari bo’yicha asoslangan qarorlar ishlab chiqilishi va qabul qilinishini ta’minlash.

San’at sohasidagi zamonaviy boshqaruv amaliyotini tizimli tahlil qilish asosida art-menejmentning asosiy turlarini ajratib ko’rsatish va ularni tarkibiy jihatdan 1-jadvalda taqdim etish mumkin.

1-jadval

Art-menejment turlari

Art-menejment turlari	Tavsiflar
1. Ijro va sahna san’ati menejmenti	
Musiqiy menejment	Madaniyat, ovoz yozish sanoati, televideniye va radioeshittirish, klub targ’iboti, prodyuserlik sohasida musiqa mahsulotlarini yaratish va o’zlashtirish jarayonlarini tashkil etish, rejalashtirish va boshqarish. Shou-biznesda marketing strategiyasi raqobatbardoshligi va samaradorligining texnik-iqtisodiy hisob-kitoblarini asoslash va amalga oshirish.
Teatr menejmenti	Teatr-tomosha tashkilotlarida ijodiy-ishlab chiqarish jarayonini moddiy-texnik, moliyaviy, kadrlar bilan ta’minlashga qaratilgan rejalashtirish, tashkil etish, rag’batlantirish va nazorat qilishning boshqaruv jarayoni. Teatr binosi va sahna jihozlaridan foydalanishni boshqarish.
Xoreografiya menejmenti	Xoreografik spektakllarni sahnalashtirish, targ’ib qilish va ijaraga berishni tayyorlashning ijodiy-sahnalashtirish va texnologik jarayonlarini ta’minlovchi boshqaruv faoliyati turi.
Sirk menejmenti	Badiiy-ijodiy va ishlab chiqarish ishlari jarayonida sirk dasturini yaratish va uni foydalanuvchilarga taqdim etishni rejalashtirish va boshqarishni tashkil etish.
Konsert-festival va gastrol menejmenti	Ommaviy tadbirlar, spektakllar, teatrlashtirilgan tomoshalar va bayramlar, konsertlar, shoular va badiiy dasturlarni ijaraga berishga qaratilgan tashkiliy- boshqaruv faoliyati.
2. Vizual san’at menejmenti	
Kino va televideniye menejmenti	Filmlar, teleseriallar, teleko’rsatuvlar, teledasturlarni suratga olish jarayonini tayyorlash va amalga oshirish. Distributsiya va kinoteatr namoyishini tashkil etish. Kino, media va teleloyihaning badiiy qiymati va tomoshabin salohiyatini baholashni amalga oshirish.

Tasviriy va amaliy san'at menejmenti	Badiiy kartinalar, installatsiyalar, bezaklar, dekorativ-amaliy ijodiyot asarlarini yaratish, saqlash va targ'ib qilish sohasidagi faoliyatni rejalashtirish va tashkil etish.
Muzey va galereya-ko'rgazma menejmenti	Muzey biznesi va san'at industriyasi sohasida art-loyihalar, art-mahsulotlarni loyihalashtirish va amalga oshirish: auksionlar, art-dilerlar, ekspertlar, kolleksionerlar, muzeylar, badiiy galereyalar. Turli yo'nalishdagi ko'rgazmalar, performanslar, xepplinglar, shou-taqdimotlar va muzey-ko'rgazma mazmunini taqdim etishning boshqa innovatsion usullari va shakllarini tashkil etish va o'tkazish.

Art-menejmentning eng muhim funksiyalaridan biri murakkab madaniy, badiiy va ta'lim jarayonlarini boshqarish bo'lganligi sababli, falsafiy-madaniy nuqtayi nazardan san'at menejmentini ochiq tizim sifatida o'rganish va unda san'at sohasi mutaxasssining shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy rivojlanishini boshqarish va badiiy amaliyot uchun mavjud imkoniyatlarni o'rganish dolzarbdir [3].

Art-menejmentning mohiyati uning faoliyat ko'rsatish jarayonida namoyon bo'ldi. Art-menejmentning metodologik ijtimoiy-madaniy asoslaridan kelib chiqib, uning funksiyalari jamiyatning umumiy tuzilmasida boshqaruv jarayonining xususiyatlari va sifatlarini amalga oshirish, badiiy madaniyat rivojlanishining muvozanati, muvofiq-lashtirilishi va qo'llab-quvvatlanishini ta'minlashdan iborat. Ushbu funksiyalar 2-jad-valda keltirilgan.

2-jadval

Art-menejment funksiyalari

Funksiyalar	Tavsiflar
Maqsad qo'yish	Maqsadni san'at sohasining taxmin qilinayotgan holatining ideal obrazi sifatida shakllantirish va uni badiiy amaliyotning obyektiv-real natijasida mujassamlashtirish jarayoni.
Prognozlash (yunoncha prognosys – oldindan ko'rish, bashorat qilish)	San'atning o'tmishi, hozirgi holati va o'zgarishi haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilish asosida uning rivojlanish tendensiyalari, istiqbollari va strategiyalarini aniqlash.
Rejalashtirish (lotincha planus – tekis, yassi)	Badiiy madaniyat va san'at sohasidagi loyihalar va dasturlarni, ijtimoiy-madaniy tizimlar va ularning tarkibiy qismlarini rivojlantirishni optimallashtirish, resurslar va omillarni maqsadli tartibga solishni hisobga olgan holda amalga oshirishning maqsadlari, vazifalari, ko'rsatkichlari, mezonlari, vazifalari, sur'atlari va muddatlarini aniqlashga qaratilgan jarayon.
Qaror qabul qilish	Ijtimoiy-madaniy vaziyatning tizimli tahlili va axborot ta'minotiga asoslangan vazifa yoki muammoni hal qilish variantlaridan birini ilmiy asoslangan holda tanlash.
Tashkilot (kechki lot. ogganizo – xushbichim ko'rinishni xabar qilaman)	Butunning qismlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarning shakllanishi va takomillashishiga olib keladigan jarayonlar yoki harakatlar majmui; badiiy jarayon subyektlari faoliyatini san'at tarmog'ining faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishining yagona tizimiga keltirish.

Amalga oshirish (lot. realis – moddiy, haqiqiy)	Reja, loyiha, dastur, g‘oya, niyat va shu kabilarni amalga oshirish, badiiy amaliyotga tatbiq etish.
Koordinatsiya (lot. co – birgalikda va ordinatio – tartibga solish)	Madaniyat, san‘at muassasalari, professional ijrochilar va ijodiy jamoalar hamda maqsadlarga erishish vositalarining o‘zaro funksional bog‘liqligini o‘rnatish va muvofiqlashtirish.
Tartibga solish (lot. regulo – tartibga solaman, tartibga keltiraman)	Badiiy jarayonda muvozanatni saqlash va unga regulyatorlar (me‘yorlar, qoidalar, maqsadlar, aloqalar) kiritish orqali uni rivojlantirishga qaratilgan maqsadli boshqaruv ta’siri jarayoni.
Motivatsiya (lotincha moveo – omil)	Badiiy faoliyat subyekti tomonidan vaziyatni anglash, xatti-harakatlarning turli modellarini, ularning kutilayotgan natijalarini tanlash va baholash hamda shu asosda motivlarni shakllantirish.
Stimulyatsiya (lotincha stimulus – hayvonlarni harakatga keltiruvchi o‘tkir uchli tayoq)	Badiiy faoliyat subyektini harakatga undash jarayoni, faoliyatning tashqi faollashuvi.
Nazorat (inglizcha control – boshqaruv, rahbarlik, hokimiyat, nazorat, tekshiruv, tartibga solish)	Ijtimoiy-madaniy tizimning qabul qilingan qoidalar va normalarga muvofiq faoliyat ko‘rsatishi va rivojlanishini ta’minlash maqsadida nazorat va monitoring olib borish.

Shunday qilib, ta’kidlash mumkinki, zamonaviy art-menejment madaniyat va san‘at muassasalarining falsafasi va missiyasiga muvofiq taktik va strategik xarakterdagi tadbirlar majmuasini ishlab chiqish va amalga oshirishni ta’minlaydigan ijtimoiy-madaniy faoliyatdagi maqsadlar, tamoyillar, funksiyalar va texnologiyalar tizimidir.

Madaniyat va san‘at sohasini boshqarishning ajralmas qismi sifatida san‘at menejmenti haqidagi fanda shakllangan g‘oyalarni umumlashtirib va tizimlashtirib, O‘zbekiston jamiyatiga hamroh bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolar badiiy madaniyat va ta’lim mazmuniga ta’sir ko‘rsatmay qolmasligini anglash muhimdir.

Shuning uchun boshqaruv faoliyati konsepsiyasi va strategiyasi tarixiy-madaniy va badiiy meros obyektlari, san‘at asarlari to‘plamlari va kolleksiyalarini saqlash, ulardan foydalanish va ommalashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy va madaniy-ma’rifiy dasturlarni amalga oshirish mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kostilev S.V. San‘at, madaniyat va ta’lim sohasidagi boshqaruv faoliyatining kompleks tizimi sifatida ART-MENEJMENT // Fan va ta’limning zamonaviy muammolar. URL: 19.09.2025.

2. Zunnunova U.G‘., Fayziyev T.R. Art marketing. – T., 2019. – 63–65-betlar.

3. Qayimov M.Sh., Umarov A.S., Zunnunova U.G‘. San‘at menejmenti. O‘quv qo‘llanma. – T.: Extremum-press, 2012. – 45–47-betlar.

G'anijon Xudoyev,
*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti professori v.b.,
san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

BUXORO-SAMARQAND MAHALLIY MUSIQA MADANIYATI – TARIXIY KESIMDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada Markaziy Osiyoning ko'hna sivilizatsiya dargohlaridan bo'lgan qadim Buxoro va Samarqandning turli siyosiy davrlar va madaniy qatlamlar silsilasida qaror topgan madaniyat va san'at durdonalari, shuningdek mahalliy mumtoz musiqa an'analari san'atshunoslik va madaniyatshunoslik kesimida ilmiy-nazariy muhohasa qilinadi.

Kalit so'zlar: san'at, musiqa ilmi, maqom, mumtoz.

Аннотация. В данной статье научно-теоретически рассматриваются шедевры культуры и искусства древней Бухары и Самарканда, являющиеся древними цивилизационными очагами Центральной Азии, сложившиеся на стыке различных политических эпох и культурных слоев, а также местных традиций классической музыки на стыке искусствоведения и культурологии.

Ключевые слова: Искусство, наука о музыке, маком, классика

Abstract. This article provides a theoretical and scientific examination of the cultural and artistic masterpieces of ancient Bukhara and Samarkand, ancient civilizational centers of Central Asia that emerged at the intersection of various political eras and cultural strata, as well as local classical music traditions at the intersection of art history and cultural studies.

Keywords: Art, music science, maqam, classical music

Sharq sivilizatsiyasining qadim manzillari, ko'hna Buxoro va Samarqand shaharlari Turon zaminda ilk Renessans davri bir qancha qudratli mamlakatlarning poytaxti o'laroq, yuksak madaniyat va san'atning o'chog'i bo'lib xizmat qildi. Bunda xalq orasidan yetishib chiqqan iste'dod sohiblarining turli jabhalarda yaratgan betakror san'at asarlari mumtozlik darajasida yuksak ahamiyat kasb etdi, zamonlar osha xalqning nomoddiy madaniy merosiga aylandi.

Uzoq tarix davomida Buxoro va Samarqandda yaratilgan xalq va mumtoz musiqa an'analari, qadim mumtoz musiqa madaniyati, tarixi va nazariyasi xususida bir qancha ilmiy risolalar yaratildiki, bunda ko'hna maskanlarda mavjud osori atiqalar, tarixiy-badiiy asarlarga ishlangan mo'jaz san'at namunalari (miniatyura)ga, shuningdek, o'zidan oldin yaratilgan manbalarga tayanildi. Buni yurtimizda va xorijda olib borilgan bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari mazmunidan ham anglash mumkin.

Navqiron shaharlar Buxoro va Samarqandning gullab-yashnashida o'z davri hukmron sulolalarining o'рни nihoyatda yuksak ahamiyat kasb etgan edi. Xususan Sohibqiron Amir Temur va Temuriy hukmdorlar davrida markaz shaharlar – Samarqand va Buxoroda mumtoz adabiyot, san'at va madaniyat, jumladan mumtoz musiqa madaniyati beqiyos darajada rivojlanganligini ko'rish mumkin.

Buxoro va Samarqand zaminidagi bir qator hukmron sulolalarning ilm, fan va madaniyatga qo'shgan hissasi, ayniqsa musiqa san'ati xususida yaratilgan ilmiy asarlarni muhtasarlari tahlil qilish asnosida, Buxoro va Samarqandning Somoniylar davridagi (IX–X) ilm-fan va madaniyatning rivoji; Qoraxoniylar davridagi (X–XIII asr boshlari) saroy, masjid-u madrasa, xonaqoh va karvonsaroylar qurilishidagi bunyodkorlik ishlari; Amir Temur va Temuriylar davrini (XIV–XVI) keng yoritgan ilmiy manbalar, shuningdek, Shayboniylar davri (XVI–XVII), Ashtarxoniylar (XVII–XVIII) hamda mang'itlar hukmronligi davri (XVIII–XX)da yaratilgan mavzuimizga oid tarixiy, nazariy manbalarga e'tiborimizni qaratamiz.

“Somoniylar sulolasining iste'dodli shoiri va mohir musiqashunoslaridan biri Abu Hafs Sug'diy (Samarqandda tug'ilib umrining ko'p qismini Buxoro xonlari saroyida o'tkazadi) bo'lib, u mohir xonanda va sozandalikdan tashqari musiqaning nazariy muammolariga bag'ishlab risolalar ham yozadi. Shuningdek, “Shohrud” hamda “Musiqor” nomli sozlarni ixtiro qiladi. Ushbu cholg'ular o'ziga xos ovoz tembi va nafis jarangdorlikka ega bo'lganligi bois o'sha davrda undan Yaqin Sharq va Markaziy Osiyo mamlakatlarida yetakchi sozlardan biri sifatida keng foydalanilgan”ligi e'tirof etiladi (1.20). “IX–X asrlarda Somoniylar davlati hukmdorlari saroyida faoliyat ko'rsatgan Alibek Tanburiy (848–910), Abu Toyib Tohir (861–913), Abu Nasr Mutrib (861–913), O'rta Osiyoda ilk musiqa maktabiga asos solgan musiqashunos Abulabbos Baxtiyor (872–920), Kanizak Mutriba (IX–X asr), Shokir Buxoriy (X asr) kabi iste'dodli mutrib-u mug'anniylar xalq yo'lida ijod qilib, O'n ikki maqomning ilk ildizlari paydo bo'lishiga muayyan darajada hissa qo'shdilar” (1.20).

Sharq Arastusi (32) nomi bilan e'tirof etilgan faylasuf Abu Nasr Forobiyning “Fozil odamlar shahri” (2) nomli tanlangan asarlar to'plamida uning tomonidan yaratilgan 100 dan ortiq turli sohalarga oid asarlari bayonida musiqa haqida yozilgan to'rt risolaning nomi keltiriladi. Unda, “Kitob al musiq al-kabir (Katta musiqa kitobi) – buni mamlakat vaziri Abu Ja'far Muhammad ibn al-Qosim al-Karxiyga bag'ishlab ta'lif qilganligi; Kitob fi ihso' al-iyqo – bu musiqadagi ritmlar klassifikatsiyasi haqidagi kitob ekanligi; Kalom lahu fi an-naqla muzofan al-iyqo' – bu ham musiqadagi ritmga qo'shimcha qilingan chertish haqida so'z ekanligi; Kalom fi al-musiqo – bu kitob “Musiqha haqida so'z” deb nomlanishi bayon etilgan” (2.215). Abu Nasr Forobiyning o'zidan oldingi ellin davri faylasuflari asarlariga tayanilgan musiqa haqidagi mazkur asarlari o'z davri Sharq mumtoz musiqasi haqidagi ilk nazariy bilimlarni shakllantirishda yuksak ahamiyat kasb etgan bo'lsa, keyingi davr ulamolarining mumtoz musiqa haqidagi risolalari takomilida o'ziga xos poydevor bo'lib xizmat qildi.

Buyuk tabib, qomusiy olim Abu Ali ibn Sinoning musiqa haqidagi ilmiy qarashlari ham diqqatga sazovor. Uning 10 jildlik “Osori Muntahab” (3) asari ma'lum va mashhur bo'lib, mazkur asarning ikkinchi jildi tarkibida Sharq musiqa nazariyasiga keng o'rin ajratiladi. Jumladan, “Musiqada tovushlarning paydo bo'lishi, musiqaning tarkibiy tuzilmalari, musiqa tizimida oktavalar, musiqaning soz va ovozda ijro etilishi, bo'ldlar (intervallar) va ularning nisbati, og'ir va yengil kuylar, musiqa nazariyasining oddiydan murakkabgacha bo'lgan turli unsurlari xususida” (3. 219–227) o'zining musiqa ilmi haqidagi tasavvurini bayon etadi.

O'rta asrlar Sharq musiqa nazariyasi haqidagi ilmiy risolalarni xorijda ilk bor XX asrning 30–40-yillarida qiyosiy tahlil qilgan fransuz olimi D'Erlanjening turli yillarda chop etgan uch qismdan iborat "Arab musiqasi" nomli asar (4) mazmunida bir qator Sharq allomalari, xususan, Abu Nasr Forobiy va Abu Ali ibn Sinolarning musiqa nazariyasi haqidagi ilmiy risolalarini fransuz tiliga o'girib ilm ahlini keng mushohadaga chorlagani diqqatga sazovor.

D'Erlanjening mazkur asarlarini chuqur tahlildan o'tkazgan manbashunos olim Zokirjon Oripovning quyidagi fikrlari biroz ilmiy mushohadaga chorlaydi: D'Erlanjening mazkur asarida "hozirgi kun nuqtayi nazaridan musiqa atamalarining sharhida noaniqliklar bordek tuyuladi. Bu noaniqliklar Sharq (arab) musiqa atama va tushunchalarini Yevropa xalqlari musiqa atama va tushunchalariga moslashga harakat qilishda ham bo'lishi mumkin" (5. 4). Bu keyingi iqtiboslarda yanada chuqurroq ochib beriladi.

Shuningdek, ingliz olimi H.Farmerning tahliliy tarjima asarlari mazmunida Sharq mutafakkirlaridan al-Kindiy va ar-Roziylar qatorida Forobiy va Ibn Sinoning musiqa haqidagi ilmiy qarashlariga e'tibor qaratganligi bilan ahamiyatlidir (6). Shu o'rinda ta'kid joizki, xorijiy olimlarning O'rta asr Sharq mutafakkirlariga bo'lgan munosabatlari "arab musiqasi" kabi yondashuvlari bu markaz shaharlar – Buxoro va Samarqandda O'rta asr ilm-fan tilining avval "arab tili"da, keyinroq esa "arab va fors tillari"da bo'lganligini nazardan chetda qoldirmaslik zarurdek ko'rinadi.

Forobiy va Ibn Sinolarning musiqa ritmikasi (iyqo' nazariyasi)ga doir ilmiy qarashlarini chuqur tahlil qilgan Abdumannon Nazarov bu borada yirik ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan (7.). Uzoq davom etgan tadqiqotlari natijasida olim "Mumtoz iyoqo' nazariyasi – Sharq, ehtimol undan ham kengroq – jahon madaniyati tarixida vujudga kelgan ilk musiqiy fazo g'oyasidir. Unda musiqiy ifodaviy unsurlarning intiqol – intonatsiya jarayonida o'zaro muvaqqat – fazoviy munosabatlari lafziy (ovoz), naqriy (urg'u), jamoiy (tuzuk), habsiy (tembral-akustik) va boshqa kesimlarda nazariy anglanadi" (7.125), degan xulosaga keladi. Jumladan, olim: "Forobiy va Ibn Sino yaratgan mumtoz iyoqo' nazariyasining yana bir fayzi – uning shaklan mukammalligi va yaxlitligidir. Zero, mazkur zohiriy tarovat ham botiniy vaqt hissiyotining orasta bir shakldagi in'ikosi sifatida namoyon bo'ladi. Ajdodlarimizning jo'shqin badiiy vaqt nafaslarini o'zida mujassam etgan mumtoz iyoqo' nazariyasi zamonaviy o'zbek musiqa ilmining nurafshon kelajagini belgilovchi mahobatli ma'naviy yodgorlikdir" (7.125) deya ta'riflaydi.

Qoraxoniylar davrida Buxoro va Samarqandda bunyod etilgan masjid-u madrasalar, xonaqoh va saroylar yuksak me'moriy san'at namunalari, jumladan, Buxoroda Qoraxoniylarning so'nggi hukmdori bo'lmish Amir Arslonxon tomonidan (XII), aniqrog'i, 1124–1127-yillarda bunyod etilgan Minorai Kalon majmuasi (30), Samarqandda bunyod etilgan Ibrohim ibn Husayn saroyi va Jome' masjidi (31) aynan bizga shu davrning yuksak bunyodkorlik madaniyati gullab-yashnaganidan dalolat beradi. Afsuski, bu me'moriy madaniyat yodgorliklari mo'g'ullarning Buxoro va Samarqandga bosqini davrida ko'p talafotlar ko'rdi, ko'pgina me'moriy obidalar umuman yer bilan yakson qilindi.

Buyuk tarix silsilasida XIV asrdan boshlab Movarounnahrning siyosiy sahniga Sohibqiron Amir Temurning kelishi mo'g'ullar davrida tanazzulga yuz tutgan Turon zamini nafaqat qayta tiklandi, balki Sharqda Ikkinchi Renessans davrini boshlab berdi.

Bunda "Sohibqironning ma'rifatparvar siyosati o'laroq, ilm-fan va madaniyat yuksaldi. Yozma adabiyot, me'morlik va amaliy san'at noyob namunalari qatori musiqaning mumtoz namunalari shakllandi va ravnaq topdi. Bu kabi ma'naviy yuksalishlar XV asr davomida Sohibqiron vorislari bo'lmish Temuriylar davrida ham davom etdi. Pirovardida, bu olamshumul davr nafaqat xalqimizning madaniy-ma'naviy hayotida, balki jahon xalqlari tamadduni rivojida ham muhim ahamiyat kasb etdi va tarix zarvaraqlariga "Temur va Temuriylar Renessansi" nomi bilan muhrlandi" (8.3).

"Temuriylar davri san'atining barcha sohalarida o'lmas durdonalarni yaratishda ham turkiy, ham forsiy tilda so'zlashuvchi xalqlar ishtirok etganlar. Temuriylar san'ati Markaziy Osiyoda birga yashab, birga mehnat qilib, hamkorlikda san'atning noyob namunalarini yaratish bilan jahon madaniyati taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shgan o'zbeklar, tojiklar, eroniylar, ozarbayjonlar, uyg'urlar, afg'onlar, turkmanlar ijodiy dahosining sintezidir" (9.15).

Bu davrda barcha jabhalardagi singari musiqa madaniyatida ham yuksalishni, Sohibqironning musiqaga bo'lgan shaxsiy e'tiborida ko'ramiz.

Manbalarni o'rganish jarayonida Amir Temur tomonidan mardonavor janglarda qahramonlik ko'rsatgan sarkardalarga rag'bat tarzida musiqa cholg'usi taqdim etilganligi qayd etiladi, jumladan, "Temur tuzuklari"da musiqa cholg'usi bo'lgan nog'oraga bo'lgan munosabat quyidagi iqtibosda namoyon bo'ladi: "Amir qildimki, o'n ikki katta amirlarning har biriga bitta bayroq (alam) va bir nog'ora berilsin. Amir ul-umaroga bayroq va nog'ora, tumon tug'i va chortug' taqdim etsinlar. Mingboshiga esa bir tug' va karnay (nafir) bersinlar. Yuzboshi va o'nboshiga bittadan katta nog'ora (tabl) bersinlar. Aymoqlarning amirlariga bo'lsa, bittadan burg'u taqdim etsinlar. To'rt beglarbegining har biriga bittadan bayroq, nog'ora, chortug' va burg'u bersinlar" (10.137). Taqdim etilgan bu kabi musiqiy cholg'ular ularning sadoqatli xizmatiga nisbatan e'tirof ramzi sifatida ko'rilgan.

"XIII–XV asrlarda Sharq musiqashunosligida Risolai musiqiy (ريسيوم الماسر), ya'ni "Musiqa risolasi" deb qabul qilingan janr vujudga keldi va bu janrda Safiuddin Urma-viy-Bag'dodiy arab tilida musiqiy asarlarini ta'lif etgan bo'lsa, Markaziy Osiyoda forsiy zabon mualliflar – Qutbiddin Sheroziy, Abdulqodir Marog'iy, Abdurahmon Jomiy, Zaynulobiddin Husayniylar ijod qilganlar" (11.20).

Amir Temur davrida Samarqandda ko'p ulamo va san'atkorlar yetishib chiqdi. Shular orasida Abdulqodir Marog'iy (to'liq ismi – Xoja Abduqodir ibn G'oibiy Hofiz Marog'iy) ham kamol topdi. Sohibqironning tarbiyati, ma'naviy va moliyaviy rag'batlantirishlari tufayli mashhur hofiz, sozanda, bastakor va atoqli musiqashunos olim darajasiga ko'tarilgan edi. Abdulqodir Marog'iy musiqashunoslikka oid nazariy asarlarini Amir Temur saroyida va panohida yoza boshlagan. Abdulqodir Marog'iy musiqashunoslikka oid risolalarini u davrda Movarounnahrda adabiyot va ilm tili bo'lgan forsiyda yozgan, lekin ular turkiyda she'rlar bilan tugallangan (12.47–50).

Manbalarda keltirilishicha, “Har bir safar chog‘ida o‘zi bilan olib yuruvchi Sohibqiron Abdulqodir Marog‘iyning ilmiy ishlariga sharoit yaratish maqsadida, 1398-yil aprel oyidan 1399-yil 27-apreligacha davom etgan Hindiston yurishida qatnashmasligiga, Samarqandda qolishligiga ijozat beradi” (11.21). Bundan anglanadiki, Sohibqiron mamlakatning nafaqat hududiy jihatdan mustahkamligini, balki madaniy jabhada ham yuksalishini juda xohlagan, bu mayl-u xohishi evaziga bizning ma’naviy boyligimiz sanalgan mumtoz musiqamiz – maqomlarimizning ham amaliy, ham nazariy asoslari o‘z takomiliga yetdi. Buni musiqashunos olim va mohir san’atkor Abdulqodir Marog‘iy yaratgan asarlarida ko‘rish mumkin.

Abdulqodir Marog‘iyning musiqashunoslikka bag‘ishlangan: “Musika maqsadlari; Musika xazinalari; Musika to‘plami; Musika kitobi; Davrlar risolasining sharhida asos davrlar yoki Davrlar sharhi; Ruhparvar (Safiuddin Urmaviyning “Davrlar kitobi” asarining turkiy tarjimai)” (8.63) kabi asarlari mavjudligi bayon etiladi.

Ispan elchisi De Klavixoning Movarounnahr poytaxti Samarqand saroyida bo‘lgan davrida Sohibqiron Amir Temurning mamlakat ravnaqi, yurt farovonligi, shahar bunyodkorligi, ilm-fan va madaniyatga bo‘lgan yuksak e’tiborini o‘z kundaliklarida e’tirof etgani bejiz emas (13). Filologiya fanlari doktori, professor Bahodir Ermatov o‘zining “Amir Temur G‘arbiy Yevropa adiblari nigohida” ilmiy monografiyasida Sohibqiron Amir Temurning bunyodkorlik ishlari, mardonavor yurishlari, davlatchilik asoslari va boshqa jihatlari haqida xorijiy mamlakatlarda olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari haqidagi 80 dan ortiq ilmiy va adabiy manbalar haqida ma’lumotlar beradi (14).

Bunda bir qator fransuz olim va adiblarining Amir Temur va Temuriylar poytaxti Samarqand saroyi hamda Buxoro zamini haqidagi ilmiy va badiiy asarlari tahsiniga loyiq. Xususan, De Klavixoning Sohibqiron Amir Temur saroyi – Samarqanddagi taassurotlari (15), A.Kristianning XV asr Temuriylar mamlakatining yuragi bo‘lgan Samarqand saroyining nufuzi xususidagi ilmiy mulohazalari (16), Milena Nokovichning “Pluie d’or sur Samarkand” (“Samarqandda oltin yomg‘ir”, roman) (17), shuningdek, Kapus Guillamning “O‘rta Osiyo Amir Temur qirolligi davri” asarida esa muallifning G‘arbiy Sibir, Turkiston, Buxoro, Amudaryo sohillari, Xiva va Ust-Yurtga uyushtirilgan sayohat tafsilotlari (18) kabi ilmiy va badiiy adabiyot namunalari Sohibqiron Amir Temur va Temuriylar davri – xorij ilmiy qarashlarida Samarqand saroyi hamda uning atrofidagi markaziy shaharlarda nafaqat shaharsozlik va bunyodkorlik ishlari, balki san’at va madaniyatning ham yuksak darajada gullab-yashnaganidan, musiqa san’atining hadsiz rivojlanganligidan dalolat beradi.

Tarixiy va nazariy manbalarni tahlil qilish jarayonida xorij va mamlakatimiz olimlarining yakdil fikrlari shuni ko‘rsatadiki, Sohibqiron Amir Temur va Temuriy shahzodalar davrida mamlakatning ikki yirik markaziy shaharlari Samarqand va Buxoro – mamlakatning gullab-yashnashi, ilm-fan va madaniyatning mislsiz rivojiga ulkan hissa qo‘shgan ulug‘ sarkardalar; yetuk olimlar, yuksak madaniyat peshvolari, mohir musiqachi va musiqashunos olimlarni bir manzilga jam qilgan mo‘tabar zamin bo‘lib, olamshumul “Temuriylar renessansi” davrini butun dunyoga tarannum etishda xizmat qildi. Bu davr musiqa ilmi har bir markaz shaharlar madaniyatida Samarqand va Buxoroning o‘ziga xos taraqqiyot yo‘lini tutdi.

Samarqandda Ulug‘bek Mirzo saroylarida musiqa uyushmalari (rikobiy san‘atkorlar uyushmasi) faoliyat ko‘rsata boshladi. Saroy bastakor va musiqashunoslari tomonidan mukammal kuy va qo‘shiqlar ijod qilinib, musiqiy cholg‘u sozlari tarixi hamda musiqa nazariyasiga oid risolalar yaratildi (1.23).

Ayrim muallifi aniq ko‘rsatilmagan manbalarda bayon etilishicha, Temuriyzodalardan bo‘lgan Ulug‘bek Mirzoning “Shodiyona”, “Axloqiy”, “Bulujiy”, “Tabriziy”, “Usuli ravon” va “Usuli otlig‘” kabi musiqa asarlar yozganligi hamda musiqa haqida risolasi xususida so‘z boradi (19. 102–108). Mirzo Ulug‘bekning “Risola dar ilmi musiqa” nomli asari musiqa tarixiga bag‘ishlanib, unda “O‘n ikki maqom bayoni”ga doir maxsus bobi ham bo‘lganligi bayon etiladi (11. 20).

Amir Temur va Temuriylar davri musiqa madaniyatini chuqur tahlil qilgan musiqashunos va maqomshunos olim, san‘atshunoslik fanlari doktori, professor Oqilxon Ibrohimov Temuriylar davriga taalluqli manbalarni ko‘zdan kechirar ekan: “O‘n ikki maqom tizimining diyorimizdagi ilk ko‘rinishi Sohibqiron Amir Temur davrida shakllantirilgan bo‘lib, uning amaliy ijrosi mazmunida pok qalblarning koinot cho‘qqisi sari bosqichli va sermazmun ruhiy yuksalishlari o‘zining mukammal badiiy ifodasini topgan” (8. 64) degan xulosaga keladi.

Hazrat Mir Alisher Navoiyning taklifi va tashabbusi bilan “Risolai musiqa” (Musiqa haqida risola) asarini yaratgan Abdurahmon Jomiy ham Movarounnahr poytaxti bo‘lgan Samarqandga kelib dunyoviy va diniy ilmlarni egallaganligi xususida ishonarli manbalar mavjud bo‘lib (30), uning musiqa haqidagi risolasi keyingi davr musiqashunoslari uchun Sharq musiqa nazariyasi ilmini chuqur o‘rganishda manba bo‘lib xizmat qilgan. Shu bilan birga u musiqa ilmida bizning ajdodlarimizga ham murojaat qilganligini ko‘ramiz: “Jomiy musiqa sohasida ham katta obro‘ga ega bo‘lib, “Naqshi Mulla” (Naqshi Imoma) asari muallifidir. Sharq musiqa ilmi tarixida Jomiyning “Risolai musiqiy”si ham alohida o‘rin tutadiki, bunda musiqiy nazariy va musiqiy-estetik qarashlarida Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Safiuddin Urmaviy va Abdulqodir Marog‘iylarning mumtoz an‘analarini davom ettirgan. Asosiy diqqatini o‘sha davr amaliyoti bilan bog‘liq bo‘lgan parda (lad) tizimlari (jins, jam, O‘n ikki maqom, sho‘ba va h.k.) hamda usul (ritm) masalalariga qaratgan. Jomiyning musiqaviy tafakkuri adabiy-badiiy ijodida ham o‘z ifodasini topgan (31).

XVI asr Buxoroda yashab ijod etgan mutafakkir shoir, riyoziyot, tibbiyot, handasa, musiqa sohasi hamda aruz ilmini mukammal egallagan Hasanxo‘ja Nisoriy (1516–1597) o‘zining “Muzakkiri ahhob” (Do‘stlar yodnomasi) (20) asarini 1566-yilda yozib tugatgan bo‘lib, bu asar Afg‘oniston, Eron, Turkiya, Hindiston, Sharqiy Turkiston va Movarounnahrning XVI asrdagi madaniy hayoti, xususan, adabiy muhitini keng yoritgan qomusiy asar hisoblanadi. Bunda jami 288 shoir va ulamolarning hayoti va ijodiy faoliyatiga bog‘liq ma‘lumotlar bayon etiladi (21). Tazkirada sulton Muhammad Shayboniyxon (1451–1510) xususida shunday ma‘lumotlar keltiriladi. “Shayboniyxonning bolalik va yoshligi doimo quvg‘in, ta‘qib ostida va jang maydonida kechgan bo‘lsa ham, u yaxshi ta‘lim-tarbiya olishga ulgurgan, keyinchalik iste‘dodli shoir, musavvir, musiqachi, xushovozli qiroatxon bo‘lib yetishgan”ligi ko‘rsatilgan (21. 289).

Shayboniy hukmdorlardan bo'lgan Buxoro xoni Ubaydullaxonning xizmatlari alohida tahsinga sazovor. Uch tilda ijod qilgan iste'dodli shoir Buxoro shahriga poytaxt maqomini bergan, ulug' Najmiddin Kavkabiylar salohiyatiga tayanib, saroy madaniyatiga O'n ikki maqomning yangi ko'rinishini joriy etgan. Ilmu fan va san'at homiysi bo'lgan hukmdor Amir Sohibqironga ergashib, shaharsozlik madaniyatini rivojlantirgan. Millatimizning ulug'laridan bo'lgan Ubaydullaxon haqida ilmiy tadqiqot ishlarini kengaytirish, u haqida hujjatli va badiiy filmlar ishlash bilan birga, ularning ijodini turli ta'lim bosqichlarida faol o'rganish joiz. Shuningdek, Shayboniyxon, Abdullaxon, Imomqulixon kabi hukmdorlarimizning ham ijodiy merosi e'tiborlidir.

Nisoriyning "Muzakkiri ahhob" tazkirasida Najmiddin Kavkabiyning yuksak iste'dod sohibi, musiqa ilmi nazariy va ilmi amaliyda peshqadamlardan ekanligi, jumladan Ubaydullaxonga atab "Musiqa risolasi"ni bitganligi hamda ko'hna Samarqand saroyida ta'lif etilgan O'n ikki maqomning poytaxt Buxoroda qayta jonlantirganini quyidagi iqtibosdan ko'ramiz:

"Mullo Kavkabiylar musiqa sohasida Ubaydullaxon nomiga bir risola tasnif etib, unda ta'lif va iy'qo haqida so'z yuritgan, hajm, jinslar bahsini ham keltirib, yettita bo'lgan birinchi tabaqa zarbidan va o'n uchta bo'lgan ikkinchi tabaqa zarbidan hosil bo'luvchi 12 maqomni 6 ovozda nazm qilib manzumaga qulliyot bog'lagankim, musanniflar bir ovozdan bu dilkash amalga tahsinlar aytib kelmoqdalar" (21. 140).

"XVI asrda badiiy madaniyat sohalari temuriylar davridagi boy madaniy merosga tayangan holda, yarimko'chmanchi shayboniylar turmush tarzi an'analari mujassamligida rivoj topdi. Movarounnahrning madaniy markazi bu asrda asta-sekin Samarqand shahridan shayboniylarning yangi markazi Buxoroga ko'chdi. Bu yerga davrning allo-malari, yetuk olimlari, shoirlari, musiqachilari, naqqosh-xattotlari, me'morlari, rassomlari va boshqa soha bilimdonlari to'planib, zamonasining ilg'or ijodiy va ilmiy salohiyatini ko'rsatib turdi va badiiy madaniyat rivojiga muhim hissa qo'shdi" (22. 28).

"Bu davrda san'atning boshqa sohalari kabi musiqa va musiqashunoslar ham Movarounnahrning turli shaharlari, ayniqsa Samarqand va Buxoroda ancha jonlandi. Musiqa cholg'ularidan rubob, nay, g'ijjak, ud, qo'biz, surnay, karnay, nog'opa, dutor, setor, chang, kamoncha, chiltor, tanbur kabilar keng tarqalgan. Mazkur davrda xushovoz hofiz, bastakor, musiqashunos va iste'dodli mashshoqlardan mavlono Muhammad Amin Mug'anniy, mavlono Najmiddin Kavkabiylar, mavlono Noiylar, mavlono Hasan Kavkabiylar, mavlono Hoji Muhammad, mavlono Rizo Samarqandiy, mavlono Boqiy, mavlono Nisoriylar, mavlono Kamoliddin Mir Mahmud, Mirzo Sabriylar kabi ajoyib san'atkorlar yetishib chiqdi" (22. 28). "Bu san'atkorlar orasida nujum ilmining bilimdoni, shoir va iste'dodli musiqashunos mavlono Najmiddin Kavkabiylar (1473–1533) musiqa ilmining amaliyotchisi sifatidagina emas, uning nazariyotchisi sifatida ham tanilgan. U musiqa bobida yangi-yangi kuylar bastalash bilan cheklanib qolmay, "Rost", "Buzurg", "Hijoz", "Iroq" kabi maqomlarga bag'ishlangan kulliyotlar va ko'plab boshqa asarlar muallifidir" (22. 28).

Ko'rinib turibdiki, XVI asrga kelib musiqa ilmi, xususan, O'n ikki maqom ijrochiligi Temuriylar poytaxti sanalgan Samarqanddan Shayboniylar poytaxti hisoblangan Buxoro saroyiga ko'chishi har ikkala ko'hna shaharning o'z vaqtida barcha sohalarida ilm-fan va ma'rifat tarqatuvchi markaziy manzilgohlar ekanligidan dalolat beradi.

Turkiyalik Abdulqodir Majidning “Shayboniylar davlati” (23) asari 1500–1599-yillarni qamragan Shayboniy hukmdorlar tarixidan soʻzlaydi. Toʻqqiz bobdan iborat mazkur monografiyada Buxorodagi shayboniyyodalar davrida ilmiy-ijodiy faoliyat olib borgan bir qator tarixshunos, ilm-fan, madaniyat va sanʼat dargʻalari, ular tomonidan yaratilgan ilmiy asarlar, risolalar xususida maʼlumotlar keltiriladi. Asarda bir qancha xattot, shoir va musavvirlarning ijodiy faoliyatini yoritish asnosida Shayboniyyonlardan boʻlgan “Ubaydullaxon temuriylar davridagidek, ilm-fan, madaniyat va sanʼat anʼanalarini davom ettirish maqsadida Hirotidan Buxoro va Samarqandga koʻplab sanʼatkor va olimlar olib kelgan”ligi (23. 551) xususida soʻz boradi. Shuningdek, Mirak Munshiy, Xoja Yodigor, Ogʻo Rizo Isfahoniy, Abdulgʻozi Abdulloh Bahodirxon, Haloliy Chigʻatoyi, Zayniddin Vosifiy Hiraviy, al-Xoj Ali al-Kotib al-Hiraviy (Kotiblar podshohi), Yusuf Naqqosh, Abdulloh Buxoriy, Saykom ibn Mullo Yusuf Hiraviy kabi sanʼatkorlarni tilga olinadi (24. 553). Shuningdek, muarrix olimlardan “asli ismi Sher Ali boʻlgan Binoiyniing musiqa va tasavvuf ilmi bilan shugʻullanganligi, musiqada chiroyli kuylari borligini, ulardan biri Nuh-Rang deb atalashini yozadi” (23. 557).

Mazkur tadqiqotning “Musiqa” (23) bandida oʻz davridagi mavjud musiqa cholgʻularida ijro etilgan maqom shoʻbalarining nomlarini keltirishda ayni quyidagicha maʼlumot beradi. “Shayboniy xonlar oʻzlariga meros boʻlib qolgan musiqa sohasidagi anʼanalarni oʻz saroylarida koʻplab sozandalar tayyorlab, ularni qoʻllab-quvvatlagan holda davom ettirishga harakat qilishdi. Masalan, Abdullaxonning oʻgʻli Abdulmoʻminning sunnat toʻyida xonandalar cholgʻu sozlari joʻrligida har xil kuylar chalishadi. Bu yerdagi cholgʻu sozlaridan nogʻora, ud, nay va barbat kabi musiqa sozlarini sanash mumkin. Mazkur musiqa cholgʻularining ohangidan hosil boʻlgan tovush uygʻunligi sakkiz maqomdan biri boʻlgan Dovudiy maqomi joʻrligida chalinar edi” (23. 553–554). Bundan anglanadiki, Temuriylar davridan meros qolgan Oʻn ikki maqom izlaridan boʻlgan “Sakkiz maqom” xususida ham soʻz boradi.

Musiqashunoslik, xususan maqom taʼlimotida chuqur iz qoldirgan ustozlarda sanʼatkorlar hamda musiqashunos olimlar Najmiddin Kavkabiylar Buxoriy hamda Darvish Ali Changiylarning ilmiy va ijodiy faoliyati juda sermahsul boʻldi. Najmiddin Kavkabiylar – “Oʻrta va Yaqin Sharq xalqlari maqomchilik sanʼatining buyuk nazariyotchisi, isteʼdodli olim Najmiddin Gavhariy Kavkabiylar Buxoriy oʻz davrining yirik musiqashunos, “musiqa nazariyotchisi” (24. 47–53), bastakori, sozandasi, xonandasi va shoiri sifatida tarix sahifalarida nom qoldirgan. U shoir va olim Mavlono Gavhariy oilasida 1480-yilda dunyoga keladi. Najmiddin Kavkabiylar musiqa nazariyasining ilmiy tahliliga bagʻishlangan qator risola va musiqa manzumalarining muallifidir” (1. 14). Darveshali Changiylar oʻzining “Tuhfat us-surur” asarida quyidagilarni aytadi: “Kavkabiylar sheʼriyat sohasida qator devon tartib bergan, xususan, advor (musiqa) ilmiga doir jiddiy tasnifotlar bitgan”ligini eʼtirof etadi (1. 14). Najmiddin Kavkabiylarining “Musiqa haqida risola” (25), “Oʻn ikki maqom bayoni haqida”, “Musiqa ilmi haqida kiromiya risolasi” kabi qator asarlari oʻzbek va tojik musiqa sanʼati tarixining bebaho merosi hisoblanadi (1. 14).

Sanʼatshunos olim A.Semyonovning tadqiqotlari natijasida “Abdurahmon Jomiyning shogirdi Najmiddin Kavkabiylar Gavhariy Oʻn ikki maqomni olti musiqa kompozitsiyasi (Shashmaqom)ga olib keldi” (26. 73) degan fikrni ilgari suradi. Bundan angla-

nadiki, Najmiddin Kavkabiy Abdurahmon Jomiyning asarlaridan zavqlanib uni o'ziga ma'naviy ustoz sifatida ko'rganligi hamda o'z ilmiy asarlarida Jomiyning ilmiy musiqiy merosini mantiqan davom ettirganligi ko'zga tashlanadiki, hatto, o'z asarlarini ma'naviy ustoz Jomiyga bag'ishlaganligi bunga yaqqol dalildir. Shu bilan birga, uning O'n ikki maqom an'alarini hozirgi musiqa amaliyotida bo'lgan Shashmaqomga keltirishdagi xizmatlarini anglash mumkin.

Buxoro va Samarqand hududi musiqa madaniyatida yuksak o'rin tutgan, yana bir musiqashunos olim "Darvish Ali Changiy (XVI–XVII) bo'lib, buxorolik mashhur musiqashunos, hofiz, changchi va bastakordir. Uning (يقيسوم الماسر) "Risolayi musiqiy" (Musiqa risolasi) asari iste'dodli olimning bilim doirasi juda ham keng bo'lganidan dalolat beradi. Ashtarxoniylardan Imomqulixon (1611–1642)ga bag'ishlangan bu ilmiy asarda XV–XVII asr O'rta Osiyo xalqlari musiqa madaniyati tarixiga oid boy ma'lumotlar keltirilgan. Risola 12 bobdan iborat bo'lib, olti bobi musiqaning nazariy va amaliy masalalariga, qolgan qismlari shoir, sozanda, xonanda va bastakorlarning ijodiga bag'ishlangan. Darvish Alining mazkur risolasi XVII–XVIII asrlarda yozilgan risolalarning eng mukammali hisoblanadi" (27. 51).

Bundan anglash mumkinki, uzoq tarix turli hukmron sulolalar davrida Samarqand va Buxoro saroy madaniyatida musiqa nazariyotchilari, ijrochi sozanda va xonandalar ijodida mumtoz musiqa an'alari sayqal topib ko'hna Buxoro va qadim Samarqandning madaniy mavqei yuksalishida benihoya yuksak ahamiyat kasb etganligini ko'rish mumkin.

Shunday ekan bizning davrimizgacha yetib kelgan musiqa haqidagi risolalar va nasriy bayozlarda yozib qoldirgan ash'orlarining O'zbekiston musiqa madaniyatida tutgan o'rni – barcha sohalar qatorida san'atshunoslik hamda madaniyatshunoslik kesimida chuqur ilmiy tahlil qilishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. To'rayev F. Buxoro Shamaqomi tarixidan... – T.: Musiq, 2011.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi nashriyot, 1993.
3. Abu Ali ibn Sino. Osori muntaxab. O'n jildlik asarning II jildi. – Dushanbe: Irfon. 1980.
4. D'Erlanger. 1930 - Erlanger R. d'La musique arabe. I,II,III Paris.: Librairie Orientalist Pauln Yeuthner. 1930, 1935, 1938.
5. Aripov Z. Sharq musiqiy manbashunosligi (X–XI asrlar). – T.: O'zDK, 2008.
6. Farmer H. A History of Arabian music to the XIIIth century. – London: Lusac Co.LTD. 2ed. 1973.
7. Nazarov A. Forobiy va Ibn Sino musiqiy ritmika xususida (Mumtoz iyqo' nazariyasi xususida). Monografiya. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1995.
8. Ibrohimov O. Amir Temur va Temuriylar davri musiqa madaniyati. – T.: Donishmand ziyosi, 2023.

9. Hamid Sulaymon. Temuriylar davri badiiy qo‘lyozma va xattotlik san’atini o‘rganish masalalari (*Doklad tezislari*). Temuriylar davri san’atini o‘rganishga bag‘ishlangan YUNESKO xalqaro ilmiy simpoziumi. Samarqand, Toshkent: Fan nashriyoti, 1969.

10. Temur tuzuklari / Forschadan Alixon Sog‘uniy va Habibullo Karomatov tarjimasini. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 2018.

11. Aripov Z. Arab musiqa terminlari tizimining shakllanishi va taraqqiyoti (X–XV asrlar O‘rta Osiyo olimlarining musiqashunoslikka oid asarlari asosida). Filologiya fanlari doktori dissertatsiya avtoreferati. – T.: Toshkent davlat sharqunoslik instituti kutubxonasi, 2019.

12. Ibrohimov O., Oripov Z. X–XVII asrlar o‘zbek mumtoz musiqasi (qo‘lyozma). – T.: O‘zR FA San’atshunoslik instituti kutubxonasi, 8014-inventar raqam.

13. Klavixo Rui Gonsales De. Dnevnik puteshestviya v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406) [Perevod so staroispanskogo, predisl. i komment. I.S. Mirokovoy]. – M.: Nauka, 1990.

14. Ermatov B. Amir Temur G‘arbiy Yevropa adiblari nigohida. Monografiya. – T.: “Navro‘z” nashr., 2019.

15. Clavijo Ruy Gonzalez de. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. – Paris: Imprimerie Nationale, 2006.

16. Aercke Kristiaan. Au miroir des peurs occidentales/ Samarcande 1400-1500. La cite-oasis de Tamerlan: coeur d’un Empire et d’une Renaissance. – Arles: Autrement, Janvier. 1995.

17. Nokovitch Milena. Pluie d’or sur Samarkand. – Paris: Delville. 1993.

18. Capus Guillaume. A travers le Royaume de Tamerlan Asie centrale. Voyage dans la Sibirie occidentale, le Turkestan, la Boukharie. aux bords de l’Amou-Daria, a Khiva, et dans l’Oust-Ourt. par Guillaume Capus. 1892.

19. Muhit al-tavorix (خيبراولتلا طيحم). *Qo‘lyozma*. – T.: O‘zR FA Sharqshunoslik instituti kutubxonasi. – № 835. II jild. 687.

20. Nisoriy Hasanxo‘ja. Muzakkiri ahbob. Qo‘lyozma. – T.: O‘zRFA SHI qo‘lyozmalar fondi. 56, 1438, 4282, 4374, 7760-raqamli qo‘lyozmalar.

21. Nisoriy Hasanxo‘ja. Muzakkiri ahbob (Do‘stlar yodnomasi). Tazkira [tarjimon, so‘zboshi va izohlar muallifi Ismoil Bekjon]. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.

22. G‘oziyev S., Lapasova M. Shayboniylar davri madaniyati rivojining ayrim jihatlari. “O‘zbekistondagi ilmiy amaliy tadqiqotlar” mavzusidagi respublika onlayn konferensiya materiallari to‘plami. – T., 2020. 3-soni.

23. Abdulqodir M. Shayboniylar davlati (1500–1599) /Abdulqodir Majidning turk tilidagi “Özbek şeybaniler devleti” monografiyasidan Iqboljon Usmon tarjimasi/. – T.: Nasim Kutub nashriyoti, 2024.

24. Рашидова Д. Термин “Маком” в трактатах среднеазиатских учёных XVI – XVII веков. // Макоми, мугами. Материали межреспубликанская научно-теоретическая конференций. – Т.: изд. им. Гафура Гуляма. 1975. – Стр.

25. Najmiddin Kavkabi Buxoriy. Risolai musiqiy. *Qo‘lyozma*. – T.: O‘zRFA SHI kutubxonasi. №468/IV.

26. Семёнов А. Музыка Герата в эпоху Навои / Литература и искусство Узбекистана. Книга шестая. – Т., 1940.

27. Rajabov I. Sharq musiqa atamalarining qisqacha lug‘ati. [Nashrga tayyorlovchi, maxsus muharrir va izohlar muallifi Oqilxon Ibrohimov] – T.: “Tamaddun” nashriyoti, 2023.

Internet saytlaridan olingan materiallar:

28. Elov J. Minorai kalon (Katta minora): https://www.naqshband.uz/makolalar/minorai_kalon

29. Nazarov A. Samarqandning Qoraxoniylar davri jome’ masjidi. <https://www.bukhari.uz/?p=23202>

30. <https://www.e-tarix.uz/shaxslar/634-maqola.html>

31. <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/fors-tojik-sheriyati/abdurahmon-jomiy>

32. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/abu-nasr-forobiy-873-950/>

O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODIDA UMUMINSONIY G'OYALAR TALQINI

Annotatsiya. Maqolada bolalikdan qalbimizga sehrli ziyobaxsh nurday singib, umuminsoniy g'oyalari insonparvarlik, mardlik, adolat aqidalari bilan bizni komil insonlik sari chorlagan, millatimizning orzulari bo'lmish ertaklar, dostonlar, rivoyatlar xalq og'zaki ijodining noyob namunalari sifatida uning ulkan ta'sirchan ifodaviy ijro talqini ustida izlanish, uning nazariy va amaliy asoslarini o'rganish o'zlashtirish haqida fikr yuritadi.

Kalit so'zlar: ertak, doston, rivoyat, sehrli, ziyobaxsh, umuminsoniy, g'oya, insonparvarlik, mardlik, adolat millat, orzu, bo'lmish ertaklar, xalq, og'zaki, ijod, ijro, talqin, izlanish, o'rganish.

Аннотация. В статье рассматривается влияние сказок, дастанов и легенд – уникальных образов народного устного творчества, которые с детства словно волшебный, просветляющий свет проникают в наши сердца. Эти произведения, воплощающие общечеловеческие идеи гуманизма, мужества и справедливости, ведут нас к духовному и нравственному совершенствованию, отражая чаяния и мечты нашего народа. Особое внимание уделяется выразительной и интерпретационной стороне исполнения данных жанров, а также изучению их теоретических и практических основ.

Ключевые слова: сказка, дастан, легенда, волшебный, просветляющий, общечеловеческий, идея, гуманизм, мужество, справедливость, народ, мечта, устное творчество, исполнение, интерпретация, исследование, изучение.

Abstract. This article explores the influence of folk tales, epics, and legends – deeply rooted in our hearts since childhood like a magical and enlightening light – as unique examples of oral folk art. These works, embodying universal humanistic ideals such as compassion, bravery, and justice, have guided us toward becoming morally upright individuals and reflect the dreams and aspirations of our nation. The study emphasizes the need to examine the expressive and performative interpretations of these narratives, and to analyze both their theoretical and practical foundations.

Keywords: fairy tale, epic, legend, magical, enlightening, universal, idea, humanism, bravery, justice, nation, dream, oral folk literature, performance, interpretation, research, study.

Kirish. Bolalikdan qalbimizga sehrli ziyobaxsh nurday singib, umuminsoniy g'oyalar, insonparvarlik, mardlik, adolat aqidalari bilan bizni komil insonlik sari chorlagan, o'zbek xalqining asl qimmatga va hikmatga daxldor ijodiy merosi ertaklar, dostonlar, ertaklar, rivoyatlar xalq og'zaki ijodining noyob namunalari sifatida ulkan ta'sirchan ifodaviy qimmatga ega. O'zbek xalq og'zaki ijodi – bu xalq tafakkuri, dunyoqarashi, hayot falsafasi, milliy qadriyatlar va ideallarning yorqin ifodasi hisoblanadi. Bu ijodiy

meros asrlar davomida shakllangan bo'lib, har bir avlod uni o'z tafakkuri, hissiyoti va muhiti orqali qayta ishlab, yanada boyitib kelgan. Xususan, xalq ertaklari, dostonlar, rivoyat va afsonalarda aks etgan umuminsoniy g'oyalar nafaqat o'tmish avlodlarini, balki bugungi va kelajak yoshlarni ham ruhan tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Xalq og'zaki ijodi va uning ijro talqini ustida izlanish, uning nazariy va amaliy asoslarini o'rganish, o'zlashtirish, bugungi tezkorlik bilan rivojlanayotgan taraqqiyot epkinlarida muhim qadr qimmatga ega. O'zbek xalq og'zaki ijodi – ertaklar, dostonlar, afsona va rivoyatlarda ifoda etilgan umuminsoniy g'oyalar talqinida insonparvarlik, mardlik, adolat, yaxshilikka ishonch, mehr-muruvvat kabi tushunchalar xalq ijodiyoti orqali avloddan avlodga o'tib, milliy va ma'naviy qadriyatlar targ'ibida muhim o'rin tutayotganini his etamiz. Mazkur g'oyalarning ifodalanishi, xarakterlar orqali aks etishi hamda zamonaviy ma'naviy tarbiyadagi ahamiyati nazariy va amaliy jihatdan teran ma'no kasb etadi. Insonning ichki dunyosi, fikr tuyg'ulari, maqsadi, istak-xohishlarini namoyon qiluvchi beqiyos g'oyalarni biz xalq og'zaki ijodining noyob namunalaridan topamiz. U hayotimizdagi ijtimoiy taraqqiyot tilsimlarini harakatlantiruvchi hikmat va qudrat timsoli bo'lib kelmoqda. Ertaklar, dostonlar, rivoyatlar, latifalarning ta'sirchan ijro talqinlari ustida ishlash, uning ifodaviy imkoniyatlarini oshirish professional ijro mahorati darajasida aks etishi umuminsoniy g'oyalarning hayotiy ifodasi sifatida o'z o'rnini egallaydi. Sahna nutqi fanida so'z va uning ifodaviy ta'sirchanlik talqinlari ustida ishlashning ko'plab uslubiy, nazariy, amaliy, ijodiy jihatlari yoritilgan darsliklar, monografiyalar, o'quv qo'llanmalar yaratilgan. U teatr, kino, radio va televideniya aktyorlar, rejissyorlar so'z ustalari, boshlovchi va suxandonlar tayyorlash barobarida xalq og'zaki ijodining yetuk namoyandalari bo'lgan baxshilar uchun ham o'quv adabiyoti sifatida tatbiq etilishi o'zining samarali natijalarini bera oladi.

Asosiy qism. Xalq ijodiyotining ma'naviy poydevori bo'lgan umuminsoniy g'oyalar butun insoniyatga xos bo'lgan, millati, irqi va dinidan qat'i nazar, har bir insonni ezgulikka, adolat va insonparvarlikka chorlaydigan ruhiy-axloqiy tamoyillar sifatida anglanadigan va yosh avlodga anglatiladigan xalq og'zaki ijodi ana shu hayotbaxsh g'oyalarning jonli timsoli sifatida hikmat va qudratning yorqin namunasidir. Bolalikdan buvilarimiz va bobolarimiz tomonidan e'zozlanib, ulg'ayayotgan kichkintoylarga sevib so'ylanadigan ertaklar sabab bola qalbida dunyoqarashning ilk tamoyillari shakllanadi. Bu jarayon bora-bora uzluksiz ta'lim tizimida rivojlantirilishi, takomillashtirilishi, o'zining bugungi insoniy munosabatlar darz ketayotgan global muammolar oqimiga mustahkam to'siq bo'la oladigan ma'naviy qo'rg'on bo'la olishi ma'lum. Bu o'z o'rnida iqtidorli yosh baxshilarimizning ijrosida innovatsion izlanishlar hamda iqtidorli yosh avlodning jonli, ravon, ta'sirchan so'z san'atini, ifodaviy imlolarini, uslubiy, amaliy ijro san'atida muhim ahamiyat kasb etadi. Baxshichilik san'atini egallayotgan yosh mutaxassisning mahorati, badiiy tafakkuri, jonli ta'sirchan so'z uning ifoda mahoratining mustahkamlanishiga, takomillashishiga xizmat qiladi.

Zero hayot, inson faoliyati, jamiyatning taraqqiy etishi bilimga, taraqqiyot qonunlariga bog'liq ekan, bularning aksariyati so'z orqali anglanadi va anglatiladi. Fikrlash so'z xazinasini boyitish, turli mavzular, voqealar, tafsilotlar, tasvirlar bilan inson nutqining imkoniyatlari ochilib takomillashtirilib boradi.

Buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy o'zining "Farhod va Shirin dostonida shunday deydi: "Afsona so'zlovchi biyron shoir butun mahoratini ishga solib, pokiza so'zlarga o'zgacha ko'rk-u tarovat baxsh etadi. Odamda tog'liklar hamisha sopqon otadi, tentaklar esa behuda gap ham sotadi. Darvoqe ilonning nishi ajdarga kor qilmaydi, it hurgani bilan karvon yo'lida davom etaveradi. Aqlli odam telba so'zlariga quloq tutib o'zini behuda tashvishga qo'ymaydi. Eshitgan so'zlaringni ko'nglinga olmagin, laqma kabi hiylaga aldanib qolmagin".

Xalq og'zaki ijodi orzu-umidlar alangasida toblangan, katta tafakkur ila avlodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan ertaklar, dostonlar hamda rivoyatlarda insonparvarlik va mardlik g'oyasi bugungi kunimizda badiiy filmlar, spektakllar, bolalar uchun yaratilgan animatsion filmlarda ham aks etayotgan nodir asarlar sifatida baholanadi.

O'zbek xalq dostonlari – «Alpomish», «Go'ro'g'li», «Ravshan» kabi asarlar na faqat milliy, balki umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib etadi. «Alpomish» dostonida Vataanga muhabbat, oilaga sadoqat, mardlik va adolat uchun kurash asosiy g'oya sifatida talqin etiladi. Bunday dostonlar xalqni ruhiy quvvat bilan ta'minlab, kurashuvchanlik va or-nomusni qadrlashga undaydi. O'z o'rnida xalq og'zaki ijodini hech ikkilanmay – ma'naviy tarbiyaning manbai deya olamiz. U shak-shubhasiz umuminsoniy g'oyalarni yosh avlod ongiga singdirishda beqiyos tarbiyaviy ahamiyatga ega, katta-yu kichik tinglovchi va tomoshabinlarida yaxshilikka ishonch, haqiqatni tan olish, mehr-muruvvat va to'g'rilikka intilish tuyg'ularini shakllantiradi. Bu esa ularni kelajakda mas'uliyatli va ma'rifatli shaxslar qilib tarbiyalaydi. So'z san'ati orqali tomoshabinlar tafakkuriga ta'sir qila oladigan, o'zining jonli, o'tkir, mazmundor, betakror ijro mahorati orqali tinglovchilarni zavqlantira olishi, hayajonga solishi uchun so'z ustalari, baxshilar so'zlarining aniq, burro, ravon ifodasini shakllantirishda murakkab so'z birikmalari, tez aytishlar talqinida sinchkov va zukkolik bilan yondashishni taqozo etadigan jarayon. Ifo-daviy ravonlikka asos bo'ladigan murakkab so'z birikmalari tez aytishlar va sajlarning mazmundorligi, tarbiyaviy ta'sirchanligi, pishiqligi, so'zlar qurilmasida qofiyaviylik, mantiqning kuchliligi, tasvirlarining mukammalligi, voqealarning qiziqarliligi, tasvirlarining pishiqligi, ifodaning ta'sirchan insoniy qadriyatlarga monandligi, har bir ijrochi va tinglovchining dard-u dunyosiga ta'sir kuchi, ijrochining tasavvuri, munosabati, irodasini uyg'ota olish xususiyati va boshqa jihatlari so'zning eng noyob, bebaho ijod manbasi ekanligini his etishga, qadrlay olishga, so'zga, hassos so'zga chechan bo'lishga imkon beradi. Yosh baxshi ijodkor sifatida barkamolligining eng asosiy omillaridan biri ekanini bor vujudi, qalbi, tafakkuri bilan his etishlari kerak. Shu o'rinda to'laqonli ta'sirchan nutqni takomillashtiruvchi yana bir murakkablashtirilgan tez aytishga e'tibor qaratamiz:

– Asakalik Asliddin baxshi azaldan tuzgan mufassal, mukammal, murakkab tugal tutallarini tokiolk Aysukeyan baxshi tuzgan mufassal, mukammal, murakkab tugal tutallari kabi, mufasal, mukammal, murakkab talaffuzini tinmasdan topib-topib, shoshib-shoshib, ochib-ochib, sochib-sochib, ko'pirib-ko'pirib, qotirib- qotirib, qoqilib-qoqilib takror-takror talaffuz qilish asl amaliy mashqim deb bilish barobarida armanistonlik Agapetyan baxshi kabi tutilmasdan, chaqilmasdan, chaqirmasdan, baqirmasdan, pi-sillamay, izillamay, vishillamay, vaqillamay, shaqillamay, taqillamay, qaqillamay, ra-

von-ravon, davomli-davomli, maromli-maromli, mazmunli-mazmunli talaffuz qilishni ta'sirli talqini deb bilish barobarida avg'onistonlik Abdushukur baxshi kabi ta'sirchandan ta'sirchan, har bir so'zga solmay kishan, har so'ziga harakatli harakat, barakatli barakat, haroratli harorat, shijoatli shijoat, fikrlar ummoni, tasavvurlar osmoni, munosabatlar bulog'i, tuyg'ular tog'i asosida ifoda etishni burchim deb bilgan holda angliyalik Jon Takker baxshi kabi Tugal tutallarni durday tuzib, uni mantiq zanjirida mahkamlab, mashqlar davomida davomli yotib turib, nafasni ko'krak qafasida asrab-asrab, maromli sarflab-sarflab, zarra-zarra, parra para, varra-varra, marra-marra serqirra serjilo, jimjimador, kungurador, shirali, zirali, zeb-u zar qilib aytishga uzundan uzoq, butun vujudga qo'ymay tuzoq holatda aytishga ahd qilgan holda buni eng katta ijodiy baxt deb bildi, o'zini shunday uzundan uzun murakkablashtirilgan muvofiqlashtirilgan tugal tutalni aytishga taxt deb bilgan sariosiyolik Aliasqar baxshi shirali, zirali, jimjimador, kungurador, seqirra, serjilo, marra-marra, varra-varra, parra-parra, zarra-zarra, karra-karra, barra-barra, tarra-tarra, charra-charra, jarra-jarra, darra-darra, farra-farra, sarra-sarra so'zlarni bir-biriga quroqday yamab-yasqab, uning o'ngi-yu toshiga, oyog'i-yu boshiga, ko'zi-yu qoshiga, burni-yu qulog'iga, qarab-qarab, tarab-tarab, saralab-saralab, qoralab-qoralab, olalab-olalab, nafasni diafragmada asrab-asrab uni uzundan uzoq saqlab, tilni obdan charxlab, rostlab-rostlab, goh balandlab, goh pastlab, uni zanjirday tizib, tasavvurda, munosabatda, mehr-oqibatda, navosatda, nazokatda, farosatda, shijoatda, sinoatda, ziroatda, hikoyatda, rivoyatda, mahoratda, qudrat va hikmatda aytishni estarda aktyorligining oliy maqsadi deb bildi, qulog'iga ildi, ovozni jaranglatib, tinglovchini tinglatishga astoyidil ahd qildi hamda bu uzundan uzoq tuzgan tugal tutalini o'zbekchadan turkchaga, turkchadan turkmanchaga, turkmanchadan tatarchaga, tatarchadan afg'onchaga, afg'onchadan eronchaga, eronchadan ispanchaga, ispanchadan italyanchaga, italyanchadan yaponchaga, yaponchadan mo'g'ulchaga, mo'g'ulchadan moldovanchaga, moldovanchadan hindchaga, hingdchadan xitoychaga, xitoychadan nemischaga, nemischadan fransuzchaga, fransuzchadan inglizchaga, inglizchadan ruschaga, ruschadan ozarbayjonchaga, ozarbayjonchadan armanchaga, armanchadan qozoqchaga, qozoqchadan qirg'izchaga, qirg'izchadan tojikchaga, tojikchadan koreyschaga, koreyschadan grekchaga tarjima qilishga urindi, urinishlarda bir chimdam ma'no, bir chimdim mazmun, bir chimdim ifoda, bir chimdim ijod, bir chimdim ibrat, bir chimdim iroda, bir chimdim sabot, bir chimdim najot, bir chimdim hayot, bir chimdim ilhom, bir chimdim izzat, bir chimdim himmat bor edi.

Xulosa o'rnida aytish o'rinliki, o'zbek xalq og'zaki ijodi – bu nafaqat o'tmish merosi, balki bugungi kunda ham ma'naviy tarbiyaning samarali vositasidir. O'zbek xalq og'zaki ijodida umuminsoniy g'oyalar talqinida barkamollikka erishishda ta'sirchan manba bo'la oladigan, yosh so'z ustalari va baxshilarning ifoda mahoratini takomillashtiradigan, so'z boyligini oshiradigan, o'ziga xos munosabatda jonli va betakror ta'sirli ifodani mustahkamlaydigan, talaffuzda mukammal ifoda mahoratini takomillashtiradigan ertak, doston, rivoyat va afsonalar orqali xalqimiz umuminsoniy g'oyalarni avloddan avlodga yetkazib kelgan. Insonparvarlik, mardlik, adolat, sadoqat kabi qadriyatlarni targ'ib etuvchi bu asarlar zamonaviy ta'lim va tarbiya tizimida ham keng qo'llanilishi zarur. Uchinchi Renessansga daxldor komil avlod tarbiyasi ana shu ru-

hiy-ma'naviy asoslarga suyang'an holda yuritilsa, jamiyatda sog'lom muhit va barqaror taraqqiyot ta'minlanadi. Bu yo'lda barcha ijodiy jarayonlar o'zining yaratuvchilik kabi buyuk qudratli kuchini namoyon etib kelayotganligi, ijro mahorati o'z zamonining ruhi, dard-u dunyosi, muammolarini aks ettirib kelayotganligi, so'zning teran ma'nolik xususiyati ijrochidan qanchalik ko'p vazifalarning muammoli yechimlarini aks ettirib kelayotganligi mubolag'a emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2025.
2. Nosirova Adiba Mansurovna. Jonli so'z san'ati. – Toshkent: TDSI bosmaxonasi, 2003.
3. Jumanov Isoqtoy. Badiiy so'z mahorati. – Toshkent: "Abu matbuot konsalt", 2015.
4. Jumanov I. Sahna nutqi. – T.: O'zbekiston milliy faylasuflar jamiyati, 2007.

QORAKO'L VOHASIDA XALQ OG'ZAKI IJODI VA MUSIQA AN'ANALARI

Annotatsiya. Maqolada Qorako'l vohasida shakllangan musiqiy madaniyat va xalq og'zaki ijodi an'analari tahlil qilinadi. Husomiddin Husomiy, Hofiz Turdiy Qonuniy, Xo'ja Qorako'liy kabi san'atkorlar faoliyati, baxshichilik maktabining tarixiy ildizlari hamda ularning davomchilari haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Qorako'l vohasi, baxshichilik, xalq og'zaki ijodi, musiqa an'analari.

Аннотация. В статье анализируется музыкальная культура и фольклорные традиции, сформировавшиеся в Каракульском оазисе. Будут представлены сведения о деятельности таких мастеров искусства, как Хусамиддин Хусамиддин, Хафиз Турди Кануни, Ходжа Каракули, исторических корнях школы бахши и их последователях.

Ключевые слова: Каракульский оазис, искусство бахши, народное устное творчество, музыкальные традиции.

Abstract: The article analyzes the musical culture and folklore traditions formed in the Karakul oasis. Information will be provided on the activities of such artists as Husamiddin Husamiddin, Hafiz Turdi Kanuni, Khoja Karakuli, the historical roots of the bakhshi school, and their successors.

Keywords: Karakul oasis, bakhshi art, folk oral art, musical traditions.

Qorako'l vohasi mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy, madaniy kiritilgan va YUNESKOning Butunjahon moddiy merosi ro'yxatiga nomzod bo'lib turgan ko'hna Poykend nomlarining o'zi bu fikrimiz qanchalik o'rinli ekanligini tasdiqlaydi.

Voha hududida rivoj topgan musiqiy madaniyat, qo'shiqchilik, baxshichilik, folklor an'analari ham xalqimizning tarkibiy qismi sifatida benihoya qadrlidir. Shu o'rin-da birinchi bo'lib Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Xo'ja Ahrori Valiy kabi ulug' zotlarning nazari tushgan, g'azallari Movarounnahr Xurosonda shuhrat topgan va turli davralarda qo'shiq qilib kuylangan abdolvash, qalandar shoir va musiqa nazariyotchisi Husomiddin Xusomiyning (1442–1505) nomini tilga olish joizdir. Garchi Xivada tug'ilgan bo'lsa-da, Qorako'lda o'sib-ulg'aygan, o'zini Qorako'l gulshanining bulbuli deb sanagan Xusomiy turkiyda va forsiyda devon tartib berishdan tashqari muammo janriga va musiqa nazariyasiga oid asarlarga tartib bergan. El e'tirofiga sazovor bo'lgan baxshi-hofiz va musiqachilarning yana biri Said Qorako'liydir (asr oxiri, asr boshi Qorako'l). "Matlab ut-tolibin" kitobida yozilishicha, Jo'ybor xo'jalarining yirik vakili Xo'ja Kalonga (Xo'ja Saidga) qorako'lilik "Hofiz Sayid" Qorako'liy safarda imomlik qilib, eshon mulozamatida masnaviy va ash'or o'qirdi". Hofiz Said Hasanxo'jaga ustozlik qilgan "Buxoro shashmaqomi"ga kiruvchi peshravlari, savtlarni yozgan, keyinchalik g'azallarga kuylar bastalagan.

Hofiz Turdiyi Qonuniy (asr, Qorako‘l – asr, Qorako‘l yoki Balx) baxshi hofiz va mohir musiqachi sifatida shuhrat qozongan zotdir. Hofiz Turdiyi Qonuniy hammani maftun qiluvchi ajoyib ovoz, quvvayi hofiza sohibi bo‘lgan Qur‘onni qiroat qilishda zamondoshlari uning oldiga tusholmaganlar. Hofiz Turdiyi Qonuniy “xalq gardon” usulida bulbul misoli minglab baxshiyona va maqom asarlarini kuylagan, maqomlarni yod olgan. Ayni paytda u o‘zining jasurligi bir so‘zligi bilan ajralib turgan. Mashhur shoir Mushfiqiy alohida hurmat ramzi sifatida o‘zining bir g‘azalini Hofiz Turdiyi Qonuniyga bag‘ishlagan. Mushfiqiy ham qonun sozini chalishda Hofiz Turdiyi Qonuniyning alohida mahoratga ega bo‘lganini ta’kidlaydi.

Shu bilan birga Hofiz Turdiyi Qonuniy qo‘biz sozini ham ajoyib tarzda mahorat bilan ijro qila olgan. Shu asnoda Hofiz Turdiyi Qonuniy ko‘plab musiqiy savtlar va naqshlar muallifidir. U Mavlono Kavkabiyning o‘n ikki baytiga musiqa bastalab, kulliyot deb atalmish alohida musiqa shakliga asos solgan.

Hofiz Turdiyi Qonuniyning otasi ham mashshoq va ajoyib ovozga ega xonanda hisoblangan. Hofiz Turdiyi Qonuniyning otasi Jo‘ybor xo‘jalarining xizmatida bo‘lib, Xo‘ja Sa‘dning alohida ehtiromi ostida yashagan. Abdullaxonning o‘g‘li Iskandarxonga musiqa ilmidan saboq bergan. Hofiz Turdiyi Qonuniy dastavval qo‘biz ijrochisi sifatida nom chiqargan bo‘lsa, boshqa musiqa asboblarini nazarga ilmagan, ammo qonun ohangini eshitgandan so‘ng bu fikrdan qaytib, qonun sozi chalish san‘atini mukammal egallagan.

Qorako‘l vohasidagi baxshichilik va xonandalik, sozandalik an‘analari, musiqa merosi haqida gap ketganda taniqli musiqa bilimdoni va sozanda Xo‘ja Qorako‘liyning (asr. Qorako‘l) ismini tilga olib o‘tmasdan bo‘lmaydi. Uning nomi o‘z davrida Buxoroda shuhrat qozongan qo‘bizchi Shohmirza Qobuziyning ustozlari sifatida tarixga kirgan. Darveshali Changiyning yozishicha, Shohmirzo Qo‘biziyni Poshshoxo‘ja Navro‘zdan va Xo‘ja Qorako‘liydan qo‘biz chalishni o‘rgangan va shunday mahoratga erishganki, Buxoroi sharifning ko‘pchilik musiqachilari uni o‘zlariga ustoz deb bilishdan faxrlanganlar.

Albatta, Qorako‘l vohasida asrlar davomida xalq og‘zaki ijodiyoti, bevosita baxshichilik an‘analariga rivoj topib kelgan deb aytish mumkin. Qorako‘l vohasida tug‘ilib o‘sgan taniqli olim, diplomat va shoir shayx Sulaymon Afandi al-O‘zbekiy al-Buxoriyning (1821, Qorako‘l – 1890, Istanbul, Turkiya) “Lug‘ati chig‘atoyi va turki Usmoniy” nomli asari bu boradagi fikrlarimizni, bilimlarimizni to‘ldirishga xizmat qiladi. Garchi bu asar bevosita ikki til lug‘atiga oid bo‘lsa-da, unda asrda muomalada bo‘lgan musiqa-ga oid ko‘plab terminlar izohlangan.

Kitobning qimmatli jihati shundaki, unda ayrim so‘zlarni sharhlashda illyustrativ manba sifatida keltirilgan xalq og‘zaki ijodiyotiga oid ko‘p maqollar, matallar, topishmoqlar, aytishmalar, ramazon qo‘shiqlari va she‘riy parchalar boshqa manbalarda uchramaydi, uchrasa ham boshqa shakllarda uchraydi. Shunga asosan ularni muallifning tug‘ilgan yurtiga oid mahalliy folklorning ilk marta yozma qayd etilgan namunalari deb atash mumkin.

XIX asr o‘rtalarida va XX asrning birinchi yarmida ham Qorako‘ldagi baxshichilik an‘analari o‘z munosib davomchilariga ega bo‘lgan. Ana shunday taniqli insonlar-

ning biri 1846–1916-yillarda Qorako‘lning Chovli qishlog‘ida yashagani Umur baxshi shoir o‘g‘li. Umur Vali o‘g‘lining “Zamona”, “Topilmas”, “Suv kerak” nomli she‘rlari va Qorako‘lning ta‘rif” dostoni bizgacha yetib kelgan. Qorako‘llik baxshi shoir “Suv kerak” she‘rida vohadagi suvsizlik masalasini yoritgan. Uning og‘zidan og‘izga o‘tib kelayotgan she‘rlari va dostonni to‘plashda Ziyorat qishloqlik olijanob ziyoli Safoxon Qodirov alohida jonbozlik ko‘rsatgan.

Chovli qishloqlik Jumaqul baxshi shoir Jumaniyoz o‘g‘li (1892–1962), Murod baxshi (1880–1962), Usta Amin baxshi (1892–1962), Ochil bobo o‘g‘li baxshi (1886–1961), Xojiyoqub baxshi (1850–1916), Shoniyoq baxshi (1870–1926), Mahmud Gadoy baxshi (1911–1992), Gappos (Dabboqi) qishloqlik Farmon shoir (1911–1992), Qarahun qishloqlik Shomurod baxshi (1853–1912), Sattor baxshi Shomurod o‘g‘li (1878–1937), Mirza qal‘a qishloqlik Shoyimardonqul baxshi va poykendlik Suyar shoir uning izdoshlari va ma‘naviy shogirdlari hisoblanishadi.

Ajoyib ovoz sohibi va iqtidorli musiqa bilimdoni hamda ijrochisi Jo‘raqul Tog‘ayevning (1917, Qorako‘l tumani Sort (Sart) qishlog‘i – 1992) nomi asr so‘ngidagi Qorako‘l vohasida mavjud bo‘lgan qo‘shiqchilik silsilasidagi o‘ziga xos o‘ringa egadir. U 1939–1944-yillarda harakatdagi armiya safida bo‘lib, tibbiy-sanitariya qismida xizmat qilgan. Urushdan qaytgach, nogironligiga qaramasdan uzoq yillar kolxozda mehnat qilgan. U maxsus musiqa ma‘lumotiga ega bo‘lmasa-da mutaxassislar fikricha asl ko‘hna Qorako‘l ijro uslublari, Qorako‘l qo‘shiqchilik va musiqa an‘analarini sof holda saqlab kelgan so‘nggi san‘at bilimdonlaridan biri hisoblanadi. Jo‘raqul Tog‘ayevning bizga o‘z hayotlik chog‘ida aytib berganiga ko‘ra, Yozyovon bobo ismli musiqa bilimdoni uning ustozlari bo‘lgan. Yozyovon boboning ijodiy merosini o‘rganish hozircha o‘z tadqiqotchilarni kutmoqda.

Jo‘raqul Tog‘ayev “Munojot”ning 12 shaklida 8 tasini mukammal bilgan. U ko‘plab dostonlar va xalq qo‘shiqlarini mahorat bilan ijro qilgan. Afsuski, Qorako‘l vohasidagi musiqa ijrochiligi, baxshichilik, folklor qo‘shiqchiligi an‘analarini o‘rganish, ularni umummilliy madaniy merosimizning tarkibiy qismiga aylantirish masalasi turli sabablarga ko‘ra nazardan chetda qolib ketgan. Mohir ijrochilardan epik janrlarga mansub asarlar yozib olinmagan, bu ijrochilarni endi topib bo‘lmaydi.

Shunday bo‘lsa-da, bu yo‘nalishda ayrim savobli harakatlar qilgan Fayzullo Karomatov, Oxunjon Safarov, Darmonoy O‘rayeva, Mamatquli Jo‘rayev kabi olimlarimizning zahmatli xizmatlarini e‘tirof etish kerak. Ularning tashabbusi bilan voha qishloqlaridagi ko‘pgina unutilayotgan qo‘shiqlar, aytimlar, maqol va topishmoqlar yozib olinib, ilmiy muomalaga kiritilgan. Hatto akademik Yunus Rajabiyning Qorako‘l vohasi folkloriga befarq bo‘lmaganligi haqidagi ma‘lumotlar bor.

Qorako‘l vohasidagi xalq og‘zaki ijodiyotining keyingi o‘nyilliklardagi o‘rganilishi atoqli folklorshunos olim, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O‘zbek tili adabiyoti va folklori institutining folklor bo‘limi mudiri, O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi, filologiya fanlari doktori, professor Mamatqul Jo‘rayevning (1956–2021) nomi bilan bog‘liq desak xato bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сафаров О., Атоев О., Тўраев Ф. “Бухорча” ва “Мавриги” тароналари. – Тошкент: ФАН, 2005. – 18–41-бетлар.
2. Кароматов Ф. Ўзбек анъанавий қўшиқчилик маданияти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 115-бет;
3. Бухорча мавригихонлик. – “Гулистон” журнали, 1996, 1-сон, 41-бет.
4. Маматқули Жўраев. “Оппоқ уннинг урвоғи” (Қоракўл воҳаси халқ қўшиқлари). – Т.: LESSON PRESS, 2021.
5. Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент: Фан. 1974.

MADANIY-OMMAVIY TADBIRLAR SSENARIYSINI YARATISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etishning o‘ziga xos xususiyatlari haqida so‘z boradi. Unda ssenariy, pyesa kabi tushunchalarga alohida izoh berilib, sahnalashtirishda ularning o‘xshash va farq qiladigan jihatlariga alohida e’tibor qaratilgan.*

Tayanch iboralar: *ssenariy, pyesa, madaniy-ommaviy tadbir, ma’naviy, estetik ehtiyoj, rejissyor, inszenirovka, tadbirlar ssenariysi*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются особенности организации культурно-массовых мероприятий. В нем дается специальное объяснение таким понятиям, как сценарий, пьеса, и особое внимание уделяется их сходствам и различиям в постановке.*

Ключевые слова: *Сценарий, пьеса, культурно-массовое мероприятие, духовная, эстетическая потребность, режиссер, инсценировка, сценарий мероприятий.*

Abstract: *This article examines the specifics of organizing cultural and mass events. In it, a special explanation is given to such concepts as script, play, and special attention is paid to their similarities and differences in staging.*

Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida madaniy-ommaviy tadbirlar yurtimizni dunyoga tarannum qilishda muhim o‘rin egallayotganligi hammamizga ma’lum. Turli mavzular-dagi tadbirlarni tashkil etish orqali insonlarning bo‘sh vaqtlarini mazmunli o‘tkazish, ularning ma’naviy, estetik ehtiyojlarini qondirish, ma’naviy dunyosini boyitish kabi vazifalar madaniy-ommaviy tadbirlar tashkilotchilariga katta ma’suliyat yuklaydi.

Madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etishda uning dramatik asosini badiiy jihatdan mukammal yaratish muhim va ilk vazifalardandir. Har qanday tadbirni tashkil etishdagi birinchi qadam uning dramatik asosini yaratishdir.

Spektaklning dramatik manbai pyesa bo‘lsa, madaniy tadbirlarda ssenariy yozi-lishini yaxshi bilamiz. Spektaklni sahnalashtirishda tayyor dramatik manbaga tayana-miz. Ammo, biron-bir tadbirni o‘tkazishda uning ssenariysini yaratish alohida vaqt, bilim, ko‘nikma va mahorat talab etadigan jarayondir.

Spektaklning dramatik asosi pyesa (fr. “riese”) – butun yoki ulush so‘zidan olingan bo‘lib, xilma-xil sahna asarlarining umumiy nomidir.

Dramaturgiyaning barcha qonun-qoidalariga rioya qilingan holda yaratilgan asarlar to‘laqonli asarlardan hisoblanadi. Pyesa tanlangach, ijodiy guruh bilan tahlil qilinadi va sahnalashtirish ishlari amalga oshiriladi. Madaniy tadbirlarda asosiy manba ssenariy hisoblanib, u tadbirni tashkil qilishdagi ilk jarayondir. [1,89]

“Ssenariy” so‘zi, U.Qoraboyev o‘zining “Badiiy-ommaviy tadbirlar” kitobida yo-zishicha, italyancha so‘zdan olingan bo‘lib, “asarning plani, sxemasi”ni anglatadi. [2,36.] Lug‘atlarda esa ssenariy:

1. Kinossenariy; 2. Teatrda qo'yiladigan dramatik asarning rejasi, syujet chizig'i, operadagi dramatik harakatning tasviri, baletda – syujetning barcha raqs va mimikalarini o'z ichiga olgan mukammal bayoni; 3. Pyesada ishtirok etuvchilarning sahnaga chiqish payti va tartib ko'rsatilgan yo'l-yo'riqdir, deb izoh etilgan.

Yana boshqa manbalarda – “Ssenariy” (italyancha “Scenario” – adabiy-dramatik asar degan ma'noni anglatadi), tadbir mazmunini adabiy ta'svirlash bo'lib, bunda jiddiy ketma-ketlik asosida harakat elementlari bo'lmish mavzu va g'oya, bir bo'lakdan ikkinchisiga o'tish, bloklar, bezaklar, matnlar to'liq ko'rsatiladi, deb yozilgan. Ammo har qanday holatda ham ssenariy o'tkaziladigan tadbirning to'liq yozma bayonidir, deb ta'riflash maqsadga muvofiqdir.

Ssenariy yozilishida quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- tadbir o'tkaziladigan joy o'rganiladi;
- mahalliy sharoitdan mavzu, tadbir g'oyasidan kelib chiqqan holda manbalar izlanadi;
- hujjatli materiallar badiiylashtiriladi;
- sahnaviy usullardan, foydalanish yo'llari izlanadi, ta'sirchan vositalar tanlanadi.

Rejissuraning ixtisosliklari ko'p bo'lganidek (masalan, teatr rejissurasi, televideniye rejissurasi, radio rejissurasi, qo'g'irchoq teatri rejissurasi, ommaviy bayram va tomoshalar rejissurasi va h.k. kabi), ssenariy ham turli ixtisosliklari va tabiati bo'yicha bir qancha turlarga bo'linadi. Masalan:

1. Kinossenariy (badiiy filmlar ssenariysi, hujjatli filmlar ssenariysi, ilmiy-ommabop filmlar ssenariysi, qo'g'irchoq va multifilmlar ssenariysi);

2. Televizion ssenariylar (adabiy-badiiy ko'rsatuvlar ssenariysi, publitsistik-axborot ko'rsatuvlar ssenariysi, ma'naviy-ma'rifiy ko'rsatuvlar ssenariysi, ijtimoiy-siyosiy ko'rsatuvlar ssenariysi, o'yin-ko'ngilochar ko'rsatuvlar ssenariysi, televizion filmlar ssenariysi, musiqiy ko'rsatuvlar ssenariysi va h.k.);

3. Radioeshittirishlar ssenariysi (ijtimoiy-siyosiy eshittirishlar ssenariysi, adabiy-badiiy eshittirishlar ssenariysi, publitsistik-axborot eshittirishlari ssenariysi, musiqiy eshittirishlar ssenariysi, ma'naviy-ma'rifiy eshittirishlar ssenariysi, o'yin-ko'ngilochar eshittirishlar ssenariysi va h.k.);

4. Sirk tomoshalari ssenariysi (turli sport tomoshalari, akrobatlar, hayvonlarning chiqishlari, masxaraboz va yakka nomerlar, dorboz va h.k. nomerlarining ketma-ketligidan iborat bo'ladi);

5. Madaniy tadbirlar ssenariysi (bu tushuncha ko'proq ommaviy bayram va tomoshalarga mos keladi) (madaniyat markazlari, maydonlarda o'tkaziladigan ommaviy teatrlashtirilgan tomosha, teatrlashtirilgan konsert, adabiy-badiiy, adabiy musiqali kompozitsiyalar, marosim tomoshalari, ommaviy sport tomoshalari, suvda, muzda o'tkaziladigan tomoshalar, karnaval, xalq tomoshalari, badiiy-publitsistik kompozitsiyalar va h.k.lar ssenariylari kiradi).

Tadbirlarni tashkil etish muhim ijodiy jarayonlardan hisoblanadi. Birinchidan, ssenariyning yaratilishi va uni ma'lum kompozitsiya shakliga keltirish va sahnalashtirish (tadbir tashkilotchisi rahbarligida) rejissyor va ssenaristning shu tadbir yoki tomoshani tashkil etishdagi qarashlarning mehnatlarini natijasi sifatida qaralmog'i lozim. Birin-

chidan, bu ikki ijodning mohiyatini bir-biridan ajratish mumkin emas. Alohida yozilgan tayyor ssenariylar uchun ham sahnalashtirish ishlarini amalga oshirish mumkin, lekin rejissyor bilan ssenaristning birga yaratgan ijod mahsuli samaraliroqdir. Chunki rejissyor tadbir, bayram, teatr tomoshaning g'oyasini, uning ijtimoiy-siyosiy, tarbiyaviy ahamiyatini, oliy maqsadini uqtirsa, ssenarist esa badiiy estetik matnning jozibali, ifodaviy qarashlari orqali rejissyor fikrini boyitib to'ldiradi, natijada to'laqonli tadbir amalga oshiriladi.

Ikkinchidan, madaniy tadbirlarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, tadbir tayyor jihozlangan binoda emas, balki ochiq havoda, maydonlarda, bog'(park)larda, xullas, bir so'z bilan aytganda noan'anaviy sahnaviy sharoitlarda o'tkazilishini hisobga olish zarur. Sahnaviy imkoniyatlarning yo'qligi (sahna, jihozlar, aktyorlar, chiroq, dekoratsiya va h.k.) rejissyor va ssenaristdan ishni "nol"dan boshlashiga to'g'ri keladi. Undan tashqari, doimiy repetitsiyalar o'tkazish imkoniyati kamligi, tadbirning bir martagina o'tishini, xatolarni to'g'rilashning deyarli imkoni yo'qligini hisobga olib tashkilotchi, rejissyor va ssenarist har bir chiqishlarida xatoga yo'l qo'ymasliklarini hisobga olgan holda yondashishi zarur.

Uchinchidan, ssenariy yaratilishida, rejissyor o'zining obrazli-sahnalashtirish yechimini belgilovchi rejissyorlik g'oyalari, bo'lajak tadbirning yo'nalishi, ya'ni yetakchi xatti-harakat, tadbir shakli, muhit va stilni aniqlab olishi lozim. Bunday rejissyorlik g'oyalarining vujudga kelishiga – o'tkaziladigan tadbirning aniq berilgan shart-sharoiti, ya'ni uning mavzusi, g'oyasi va oliy maqsadi, o'tkaziladigan joy, ijodiy guruhlarining mavjudligi, tashkil etishdagi moddiy jihatlar, hujjatlar, afsonalar va boshqalar asos bo'la oladi.

To'rtinchidan, ssenariy yaratilishida hujjatli, mahalliy materiallarga tayanish – tadbirning effektli, ta'sirchan chiqishini ta'minlaydi. Bunda minoralar, toshlar, daraxtlar, devor va boshqalar majoziy ma'noda badiiy obraz shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Real dalillar, raqamlar, buyumlar, fotorasmlar, hujjatli kinofilmlardan foydalanish, shu tadbirga aloqador qahramonlarning o'zlarining bevosita ishtiroklari va boshqa original topilmalar tadbirning ta'sirchanligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Beshinchidan, urf-odat, an'ana, marosim va qadriyatlarni tadbir o'tkazilayotgan hudud muhitiga moslashtirish, ulardan unumli va to'g'ri foydalanish va buni tadbir g'oyasiga singdirish orqali yoshlarni qadriyatlarimizni asrash va ulug'lash ruhida tarbiyalash ssenariy yaratishdagi eng e'tibor qaratish zarur bo'lgan qismlardan biridir.

Oltinchidan, o'tkaziladigan tadbir faqat so'z, she'r, matndan iborat bo'lib qolsa u juda zerikarli o'tadi. Shuning uchun rejissyor va ssenarist so'zning o'rniga uning tomoshaviy ekvivalentini [3, 82] (masalan, musiqali, plastik va h.k.), plastik obraz yaratish orqali, bir so'z bilan aytganda, "so'z" o'rniga "harakat" bilan ifodalash vositasini topsa ko'zlagan natijalarga erishishi mumkin. Masalan, statistik ma'lumotlarni deklamatsiya sifatida namoyish etgandan ko'ra, u plastik yechim, ya'ni harakat orqali namoyon etilsa, tomoshabin uchun qiziqarli bo'ladi.

Yettinchidan, ssenariy yaratish jarayonida bir epizodni ikkinchi epizodga bog'lashda "g'oyaviy ko'priq"ni to'g'ri tanlash muhimdir. Ba'zan bu vazifani "boshlovchilar" amalga oshiradilar. Lekin bu oddiy, sodda variantdir. Nomerlarni, epizodlarni bir-biriga

sahna ortidan e'lon qilish, boshlovchilar, masxarabozlar, qo'g'irchoqlar, turli asarlar qahramonlari va boshqa obraz va vositalar orqali ham bog'lash mumkin. [4, 41.]

Shoir va yozuvchilar, ssenaristlar, rejissyorlar yurtimizda bo'layotgan chuqur o'zgarishlarni, O'zbekiston kelajagi buyuk ekanligiga ishonish, Vatanni sevish, o'z ishiga, Vataniga, oilasiga mehr-oqibatli bo'lish, mamlakatning rivojlanishida yoshlarning o'rnini belgilash, qariyalarga hurmat-e'tiborda bo'lish kabi xususiyatlarni turli badiiy vositalar orqali o'z asarlariga jo qilib, o'quvchilar va tomoshabinlar e'tiboriga havola etishga intilmoqdalar va buning uddasidan ham chiqmoqdalar. Ular alqayotgan, madh qilayotgan bayram va tomoshalari orqali O'zbekiston timsolini ko'klarga ko'tarib, uning ravnaqiga katta hissa qo'shmoqdalar.

Rejissyor spektaklni sahnalashtirishda tayyor manba – pyesaga murojaat qiladi va sahnalashtirish jarayonlarini boshlaydi. Bu bilan spektakl sahnalashtirish juda oson ekan, degan fikrdan yiroqdamiz, zero spektaklni sahnalashtirishning o'ziga xos murakkab jihatlari bor. Madaniy-ommaviy tadbirni, masalan, ommaviy bayram va tomoshalarni sahnalashtirishda esa tayyor dramatik manba yo'q, o'tkaziladigan joy an'anaviy emas, unda chiroqlar, dekoratsiyalar, xullas, hech qanday sahna jihozlari-yu, anjomlari yo'q. Faqat madaniy tadbirlar tashkilotchisining yuqori tashkilotlardan yoki rahbarlardan shu tadbirni o'tkazish to'g'risidagi "zakazi", ya'ni buyurtmasi bor, xolos.

Madaniy tadbir tashkilotchisining birinchi galdagi vazifasi – shu tadbirga rejissyor topish va vazifani tushuntirishi kerak bo'ladi. Rejissyor esa bu "buyurtma"ni san'at darajasiga ko'tarib, yaxlit bir "spektakl" shakliga keltirishi zarur. Nega endi spektakl shaklida, degan o'rinli savol tug'iladi. Chunki spektaklday bo'lishi uchun uning mavzusi, g'oyasi, janri, qarama-qarshiliklar, voqealar qatori, kompozitsion tuzilishi (prolog, tugun, qarama-qarshilik, yechim), oliy maqsadi, xullas, dramaturgiyaning barcha komponentlari ishtirokini ta'minlash lozim.

Madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etishda ham xuddi shu shartlarga e'tibor berish zarur. Tadbirning rejissurasidagi eng qiyin jarayon tadbirni yagona mavzu chizig'iga yo'naltirishdir. Shu mavzuga mos manbalar izlash, sahna, ya'ni tadbir o'tadigan joyni jihozlash, ishtirokchilarni to'plash, vazifalarni tushuntirish va repetitsiyani boshlashdan oldin ssenariy rejissyorning qo'lida bo'lishi shart.

Ssenariyni yozishda tadbir uchun o'tkaziladigan joyni aniqlash va uni o'rganish muhimdir. Sababi, ssenariyga kiritilayotgan barcha jihatlar shu sahna sharoitiga moslashtiriladi.

Ssenariy turlari haqida so'z borganda, uni 3 xil toifaga ajratish mumkin, ya'ni **oddiy** ssenariy (mavjud materiallarning ketma-ketligi belgilanib, boshqaruvchi bog'lovchi sifatida ishtirok etadi), **yig'ma** ssenariy (turli xil ssenariylardan ishlatilgan materiallardan foydalangan holda yoziladi) va **original** ssenariy (tomoshabin ko'z oldida o'zi kutmagan turli burilishlarga, to'qnashuvlarga, hissiyotlarga duch keladi va natijada u zerikmaydi, tadbirdan estetik zavq oladi). Barcha joylarda tadbirlar turli shakllarda o'tkaziladi. Original ssenariy yaratish barcha ssenaristlarning qo'lidan kelavermaydi. Buning uchun ssenaristning dunyoqarashi keng, saviyasi o'ta kuchli va yuqori darajada bo'lmog'i lozim. Shuning uchun ham sahnalashtirish, ya'ni rejissyorlik faoliyatda ssenarist bilan ishlash jarayoni eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. [1, 48]

Ssenariyning kompozitsion tuzilishini to‘g‘ri belgilashda ssenarist, ayniqsa rejissyor juda sinchkov bo‘lishi zarur. Chunki ssenariyning kompozitsion tuzilishi tadbir yoki tomoshaning yaxlitligini ta‘minlaydi. “Kompozitsiya” deyilganda, san‘at asarlari-ning tuzilishi, ichki elementlarining ma‘no jihatdan o‘zaro bog‘lanishi, mantiqan joylashishi va birlashishi tushuniladi.

Kompozitsion tuzilish quyidagi bo‘lak(punkt)lardan iborat bo‘ladi. Adabiy asarda voqeaning boshlang‘ich qismi muqaddima, ekspozitsiya yoki kirish, rejissura sohasida esa xatti-harakat bilan bog‘liq bo‘lganligi uchun *prolog* deb nomlanadi. Demak, *ki-rish (prolog), tugun, voqealar rivoji, kulminatsion nuqta, yechim* – adabiy va dramatik asarlarning kompozitsion tuzilishini tashkil etadi. Madaniy-ommaviy tadbirlarda esa – prolog, epizodlar qatori va final bilan belgilash mumkin. Chunki ko‘pgina bayram, tomosha, teatrlashtirilgan konsert va boshqa tadbirlarda voqea bir mavzu ustida emas, bir necha epizodlardan iborat bo‘lib tashkil qilingan bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ham har qanday bayram yoki tomosha ssenariysining kompozitsion tuzilishini to‘g‘ri belgilash o‘tkazilayotgan tadbirning mohiyatini to‘laqonli yoritib berishga xizmat qiladi.

Ssenariyning badiiy jihatdan mukammalligi, uning originalligiga erishish – tadbir-ning yuqori saviyada o‘tishiga kafolatdir. [1,89] Rejissyor va ssenaristning izlanuv-chanligi tadbirning tempo-ritmini saqlab turishda ham muhim rol o‘ynaydi.

Ssenariyda asosiy ifoda vositalarini – obrazli yechim, original usullar, teran matn va mahorat bilan qurilgan kompozitsion tuzilishlarda kuzatilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, sahnaning dramatik asosi bo‘lmish pyesa, ssenariy yoki ins-senirovkalarning sahna yuzini ko‘rishida rejissyorning ijodiy guruh bilan olib borgan faoliyati asarning sahnada qancha umr ko‘rishini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. B.Sayfullayev, V.Rustamov. Madaniy tadbirlarni tashkil etish mahorati. – Tosh-kent, 2016. – 89-b.
2. Qoraboyev U.X. Badiiy-ommaviy tadbirlar. – T.: “O‘qituvchi”, 1986. – 36-b.
3. А.Д.Силин. Специфика работы режиссёра при постановке масс. театрализованных представлений под открытым небом и на нетрадиционных сценических площадках. –М., 1986. – С.82.
4. V.Rustamov. Ssenariynavislik mahorati. – Toshkent, 2017. – 41-b.

Татьяна Седых,
*Доцент Государственного института искусств и культуры Узбекистана,
доктор философии искусствоведения (PhD)*

ЗНАЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГУЗАЛЬ МУМИНОВОЙ (ФОЛЬКЛОР, ДЖАЗ, МАКОМ)

Аннотация. В данной статье прослеживаются пути формирования творческой деятельности и рост исполнительского мастерства Лауреата республиканских и международных конкурсов и фестивалей Гузаль Муминовой. Глубокий научный интерес представляют исполнительская, педагогическая, научно-исследовательская деятельность, развитие традиций «Устоз-шогирд».

Ключевые слова: музыка, искусство, творчество, фольклор, маком, джаз, инструментальная музыка, дутар, музыкант-исполнитель.

Annotatsiya. Ushbu maqolada respublika va xalqaro tanlov va festivallar laureati Go‘zal Mo‘minovaning ijodiy faoliyati, ijrochilik mahoratining sezilarli o‘shirish yo‘li yoritilgan. Uning ijrochilik, o‘qituvchilik va ilmiy-tadqiqot faoliyati, shuningdek, “Ustoz-shogird” an‘analarini rivojlantirishi ilmiy nuqtayi nazardan katta qiziqish uyg‘otadi.

Kalit so‘zlar: musiqa, san‘at, ijod, folklor, maqom, jazz, cholg‘u musiqasi, dutor, ijrochi sozanda.

Abstract: This article traces the development of the creative work and the significant growth of the performing skills of Guzal Muminova, a laureate of national and international competitions and festivals. Of profound scholarly interest are her performance, teaching, and research activities, as well as the development of the “Ustoz-shogird” traditions.

Keywords: music, art, creativity, folklore, maqom, jazz, instrumental music, dutar, performing musician.

Музыкальное искусство Нового Узбекистана активно развивается. Большое внимание уделяется молодежи, её культуре и образованию: «Нынешняя стремительно меняющаяся жизнь ставит перед нами всё новые непростые вопросы, и, принимая меры для их решения, мы еще раз убеждаемся в том, что это зависит, в первую очередь, от образования и воспитания молодежи, формирования ее мировоззрения на основе современных знаний, духовности и просвещения» [1, 365].

Истоки методологических принципов в развитии узбекской национальной музыкальной культуры исходят с древних времён, ибо музыка занимает важное место в жизни человека, раскрывая традиции сферы музыкального фольклора. Жанровая характеристика узбекского фольклора содержится во многих трудах музыковедов Узбекистана – В.А.Успенского, Т.Вызго, И.Акбарова, Ф.Кароматова, Т.Гафурбекова, Т.Соломоновой, С.Вахидова, О.Ибрагимова, Р.Абдуллаева и других. Академик Б.В.Асафьев говорил: «Народное, сохранением существенных качеств своей музыкальной речи, должно подняться до общечеловеческих форм

обобщения и, при том, средствами высокой передовой техники» [3.]. История свидетельствует, что в далёкие времена XVI-XIX века Хорезм был крупным центром музыкальной культуры. В XVII же веке здесь проходили торговые и культурные пути; ставший всемирно известным как «Шёлковый путь» с другими государствами, способствующие изучению и обмену творческих достижений разных народов.

Неиссякаемый талант народа проявлялся в вокально-поэтических, инструментальных, танцевальных формах исполнительства. Женщины Хорезма стремясь к самовыражению, приобщались к музыкальному искусству, развивалось сольное и ансамблевое песнопение. Так, зародилось и было широко распространено искусство профессиональных исполнительниц – Халфа (халпа) – женщина-бахши. В своих лирических песнях они раскрывали душевные чувства, различные раздумья. На ряду с творчеством халфа, развивался и совершенствовался инструментальный фольклор, передаваясь от поколения к поколению, до наших дней сохранилось духовное и великое музыкальное наследие узбекского народа. Сам дух древней земли Хорезма влияет на судьбу человека и стремление людей к высокому искусству. Теперь становится понятным, почему все эти виды творчества отразились в жизнедеятельности семьи Муминовых.

Гузаль Муминова родилась 26 октября 1977 года в Хиве Хорезмской области. Отец – Игам Абдураззакович Муминов – орденоносец «Эл-юрт хурмати» – первый кларнетист в Хорезме, был не просто директором музыкальной школы в Ургенче, а ходил из махалли в махаллю, от дома к дому, приглашая детей к изучению музыкального искусства великих предков. Среди его учеников композитор и бастакоров Рустам Абдуллаев, ныне Председатель Союза композиторов Узбекистана, Заслуженный деятель искусств Узбекистана, профессор. Игам Муминов сын прославленного поэта Хорезма Абдураззака Факири.

Мама Гузали – Юсупова Уллибиби – многие годы работала воспитателем в детском саду, а также занималась воспитанием своих шести детей. Пятеро пошли по стопам отца и стали музыкантами. Все они получили высшее образование, окончив Ташкентскую государственную консерваторию имени Мухтара Ашрафи. Играют на разных европейских инструментах – Гульбахор (скрипка, музыковед), Зульфия (фортепиано), Нуриддин (гобой), Закир (контрабас), Умар (строитель), и только Гузаль освоила и соединила свою жизнь с узбекским народным инструментом – дутар.

1987–1992 – годы учёбы в музыкальной школе №1 Ургенча имени Комилжона Отаниязова на отделе узбекских народных инструментов, по классу дутара. В 1993–1997 годах Гузаль училась в Государственном Ургенчском музыкальном училище имени М.Харратова, окончив его с отличием. Её педагогом был Рустам Болтаев, ныне доктор философии по искусствоведению (PhD). 1997-2001 – это годы учёбы в Государственной консерватории Узбекистана, по направлению «Традиционное исполнение» бакалавриата. 2001-2003 годы учёбы там же в маги-

стратуре. Становлению профессионализма и мастерства Гузаль Муминовой способствовали педагоги – Народный артист Узбекистана, профессор Тургун Алиматов, доценты Абдурахим Хамидов, Икбол Ташпулатова.

Особый интерес представляет концертная деятельность Г.Муминовой, в которой раскрываются особенности её таланта – исполнительский стиль, профессионализм, артистизм, характер, сила воли, обаяние, техническая виртуозность. С годами прослеживается исполнительский рост и мастерство. Так, в годы учёбы она участвовала на конкурсе «Народных узбекских инструментов», состоявшемся в Намангане (1997), награждена Дипломом. В 1998 году участвовала в Бухаре на конкурсе «Асрлар навоси», удостоена Почётного III места. В 1999 году на V-Республиканском конкурсе макомистов имени Юнуса Раджаби заняла Почётное II-место.

Необходимо обратить внимание, что в 2025 году участвуя в Кыргызстане (Иссык-куль) на Всемирном фестивале музыкальной культуры и музыки «Рух санат», среди музыкантов-участников из 62-х стран, наша узбекистанская дутаристка Гузаль Муминова заняла II-место. Отрадно, что Г.Муминова участвует в музыкальных телевизионных программах «Ассалом Узбекистан», «Назм и Наво», «Мумтоз наволар», «Дилкаш лахзалар», «Виртуоз», «Суз ва соз сеҳри», «Жавохир», «Music Time» – исполняя на дутаре узбекские народные мелодии. Среди фольклорных произведений в репертуаре Г.Муминова исполняет некоторые инструментальные части макомов (в зависимости от диапазона дутара), джазовые композиции, построенные на фольклоре.

Гузаль Муминова организатор ряда народных ансамблей. В 2000 году в Узбекистане создана группа «Янги йул» («Новый путь»), в составе: Emmanuel During (Франция, гитара), который играл в стиле «Испанское Фламенко» и четырёх отечественных музыкантов – Жамолиддин Аvezов (гиджак), Дилфуза Ибрагимова (вокал), Рустам Тогайкулов (дойра), которые посетили Францию, Германию, Италию. В Швеции с солисткой Мастоной Эргашевой (вокал). С 2004 года Г.Муминова руководитель ансамбля «Шаду-шир». Следует отметить, что она, представляя музыкальное искусство Узбекистана с концертами посетила 17 стран мира, такие как: Кыргызстан, Казахстан, Туркменистан, Таджикистан, Германия, Швейцария, Италия, Швеция, Бельгия, Македония, Китай, Гонконг. Во Франции (2001), в США и Иране (2006), студией «Махур», изданы диски в её исполнении шедевров узбекской национальной музыки, такие как «Дутор Баёти», «Чупон-нолиш», «Ас-боламан», «Кари Наво», «Могилчай Наво», «Сокийномаи Могилчайи Наво», «Уфари Могилчайи Наво» и другие.

Одним из важных событий музыкальной жизни стал в октябре 2021 года Международный музыкальный Проект «Джаз-маком», организованный как содружество стран – Узбекистан, Франция, Италия, Швейцария. Его руководитель Асрор Исаходжаев, а состав исполнителей состоял из двух взаимодополняющих ансамблей – узбекистанского Шухрат Холхуджаев (танбур), Абдувохид Мирзахмедов (гиджак), Муродхон Музаффаров (дойра), Гузаль Муминова (дutar),

Ботир Кодыров (вокал) и зарубежного Италия – Андреа Романи (ней и флейта, директор), Греция – Апостолос Сидерис (контрабас), Франция – Алексис Нерсисян (фотепиано), Швейцария – Петр Деманж (барабаны). В репертуаре наряду с джазовыми композициями звучали в стиле этно-джаза макомы «Сегох», «Чоргох II», а также «Galdir», «Qo‘qoncha». Этот Проект был представлен на международных джазовых фестивалях в Узбекистане, Болгарии, Германии, Турции, Франции, Швейцарии, способствуя укреплению международных культурных отношений, установлению творческих контактов между странами мира.

Педагогическая деятельность Г.Муминовой началась в Республиканской специализированной музыкальной школе имени Р.Глиэра (2005). Далее она работала в Государственном институте культуры имени А.Кадыри (ныне Государственный институт искусств Узбекистана) (2010-2015). По совместительству в разные годы вела педагогическую деятельность в Государственной консерватории Узбекистана (2003-2020). На данный период она является старшим преподавателем кафедры «Инструментальное исполнительство макомов» Института узбекского национального музыкального искусства имени Юнуса Раджаби. Среди её учеников выделились достижениями и стараниями в учёбе Маржона Тошева и Мехринигор Абдурашидова.

Наряду с исполнительской деятельностью Г.Муминова занимается научно-исследовательской деятельностью, достигнув определённых результатов, она автор более 20 статей в республиканских и международных журналах. Так, на научно-практической конференции, проходившей в Государственном институте искусства и культуры Узбекистана, она награждена Сертификатом «Лучший докладчик» (2014). В Филиале МГУ имени Ломоносова в Ташкенте получила Сертификат за «Лучшее выступление» (2015). В настоящее время она докторант Института узбекского национального музыкального искусства имени Юнуса Раджаби под руководством Заслуженного деятеля искусств Республики Узбекистан, профессора Рустамбека Абдуллаева.

Родившись на древней земле Хорезма, Гузаль Муминова впитала в себя глубокий дух художественных ценностей и традиций, музыкально-эстетические идеалы, чутко и бережно относясь к музыкальной культуре и узбекскому мелосу. Значение творческой деятельности заключено в том, что за годы работы Гузаль Муминова приобрела колоссальнейший, богатый опыт и знания от представителей четырёх школ мастеров исполнения на дутаре – Ташкентской, Андижанской, Хорезмской, Самаркандской.

Гузаль Муминова стремится не только сохранить богатое музыкальное наследие нашего народа, но и передать ученикам – «Устоз-шогирд» – технику и приёмы мастерства звукоизвлечения, а также любовь к традициям прекрасного исполнительского искусства. При опоре на накопленный ею исполнительский, педагогический, научный опыт, она искренне и преданно всеми силами своей души служит развитию музыкального искусства Узбекистана.

Список литературы:

1. Мирзиёев Ш.М. Учителям и наставникам Узбекистана. Одобрение народа – высшая оценка нашей действительности. Том 2. – Т.: ИПТД «Узбекистан», 2018. – С. 362-366.
2. Акбаров И.А. Музыка луғати [Махсус муҳаррир Т.Ғофурбеков]. Музыкальный словарь. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – С. 108-110.
3. Асафьев Б.В. Глинка. – М., 1947. – С. 220.
4. Кароматов Ф.М. Узбекская инструментальная музыка. (Наследие). – Т.: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1972. – 360 с.
5. История музыки Средней Азии и Казахстана. Ред. Соломонова Т.Е. – М.: Издательство «Музыка», 1995. – 360 с.
6. Музыкальный энциклопедический словарь. Ред. Келдыш Г.В. – С.Э. – М.: 1991. – 672 с.
7. Седых Т.Т. Джаз маком – новое направление. Folklor, til va madaniyat masalalarini ilmiy o‘rganishda fan va innovatsiyalar uyg‘unligi mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya 2023-yil 19-dekabr. – Т., 2023. – С. 376-379.

Шоира Рамазанова,
Кандидат филологических наук, доцент
Государственный институт искусств и культуры Узбекистана

АНТИЧНАЯ ЭСТЕТИКА И ГНОСЕОЛОГИЯ ФОЛЬКЛОРА, КАК ОСНОВА ВОЗНИКНОВЕНИЯ ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА

Аннотация. *цель статьи – проанализировать, как эстетика и познавательные функции фольклора (гносеология) в античном мире подготовили почву для ораторского искусства, какие черты фольклора были переняты, трансформированы или отброшены, и в чём античные представления о риторике (ораторской речи) соотносятся с фольклорными эстетическими и гносеологическими структурами.*

Ключевые слова: *гносеология, фольклор, риторика, эстетика, мифы, традиции, языковые нормы, народное творчество, искусство, космогония.*

Annotatsiya. *Maqolaning maqsadi – qanday qilib qadimgi dunyoda folklorning estetika va gnoseologik (bilimiy) funksiyalari nutq san’ati – oratorlik san’atining paydo bo’lishiga zamin yaratganini tahlil qilish, folklor xususiyatlaridan qaysilari qabul qilingan, qaysilari transformatsiyalangan yoki rad etilgan va qadimgi retorika (oratorlik nutqi) tushunchalari folklor estetika va gnoseologik strukturalari bilan qanday bog’lanishini o’rganishdir.*

Kalit so’zlar: *gnoseologiya, folklor, retorika, estetika, miflar, an’analar, til normalari, xalq ijodi, san’at, kosmogoniya.*

Annotation. *mhe objective of the paper is to analyze how the aesthetics and epistemological functions of folklore (gnoseology) in the ancient world prepared the ground for oratory art: which traits of folklore were adopted, transformed, or discarded, and in what ways the ancient conceptions of rhetoric (oratory speech) correlate with the folkloric aesthetic and gnoseological structures.*

Keywords: *gnoseology, folklore, rhetoric, aesthetics, myths, traditions, linguistic norms, folk creativity, art, cosmogony.*

Ораторское искусство (речь, красноречие) в античности не возникло в вакууме. Оно опиралось на богатую устную традицию – фольклор, мифы, легенды, песни, гимны. Эти формы народного творчества формировали эстетические вкусы, языковые нормы, представления о судьбе, справедливости, божественном и человеческом, а также развивали способы воздействия на слушателя. Гносеология фольклора – понимание знания, которое передаётся через фольклор, его способы, его символы и эстетические механизмы – играют ключевую роль в становлении ораторской теории и практики.

Цель статьи – проанализировать, как эстетика и познавательные функции фольклора (гносеология) в античном мире подготовили почву для ораторского искусства, какие черты фольклора были переняты, трансформированы или отбро-

шены, и в чём античные представления о риторике (ораторской речи) соотносятся с фольклорными эстетическими и гносеологическими структурами.

Фольклор: устные народные произведения – мифы, легенды, песни, пословицы и др.

Эстетика: восприятие красоты, стиля, формы, выразительности в художественных формах; гармония, образ, ритм, метафора и др.

Гносеология фольклора: знания, передаваемые фольклором – о мире, о людях, о морали, о космосе; способы, через которые народ передаёт, усваивает и преобразует эти знания.

Ораторское искусство: искусство публичной речи, убеждения, воздействия на аудиторию, использование эстетических приёмов для усиления эффекта речи (1,10).

Устное творчество было главным носителем культурной памяти в Древней Греции и Риме. Мифы, легенды, песни сопровождали религиозные и общественные обряды; они были частью образования, памяти, коллективного самосознания. Из них вырастала поэзия, трагедия и, в конечном счёте, риторика.

Мифы и легенды использовали яркие образы, архетипы (герой, бог, странник, женский облик-матери, смерти и др.). Символика природы: море, горы, звери, небеса, солнце и др. Эти образы не просто украшение, они структурируют понимание мира.

Устные песни, гимны, поэмы часто строились с использованием повторов, устойчивых эпитетов, формул, рифмованных или метражных элементов. Всё это облегчало запоминание и воспроизведение. Эстетика звука – интонации, мелодика, ритм – играли важную роль в восприятии.

Эти формы воспроизводили чувства: страх, благоговение, восхищение, жалость, радость. Мифы о богах, трагедии, хор, эпос пробуждали сильные эмоции. Воздействие эмоций – ключевой элемент эстетики, который впоследствии риторика перенимает. Космогония, антропогония, объяснения природы мифы часто объясняют происхождение мира, небесных светил, стихий, людей, богов. Это “народная наука” (в широком смысле): как люди понимали, почему светило восходит, почему гром и молния, почему сезонность и др.

Народные представления о добре и зле, справедливости, долге и чести транслируются через истории о героях, через пословицы, поговорки. Эти знания укоренялись в коллективной памяти, формировали нравственные ориентиры.

Фольклор фиксировал истории предков, героические победы, великое прошлое, связывая слушателя с коллективной историей, укрепляя чувство общности. Это знание, что “мы – потомки тех, кто...”, что наши традиции и корни.

Ораторы часто использовали мифологические примеры, легенды, аллегории как доказательные или убеждающие приёмы. Эти примеры были близки слушателю, проверены традицией, вызывали доверие и эмоциональный отклик.

В трудах о риторике, например, у Longinus (персидско-греческой традиции) эстетика возвышенного (sublime) включает “величие мысли”, умение возбуждать страсти, метафоры, образность – то, что присуще мифу и эпосу.

Также важны выразительные средства: повтор, параллелизм, антитеза, метафора – многие из этих приёмов восходят либо к народной поэзии, либо к гимнам и мифам, где образность и ритмика естественны.

Умение говорить, ритмически, эмоционально, с использованием образов и метафор, слушать аудиторию – всё это формировалось в условиях устной культуры, где рассказывались мифы, легенды, гимны, где было общественное слушание – праздники, обряды, собрания. Это давало “тренировку” для голоса, для сценической выразительности, для выяснения эффективных приёмов убеждения. Можно привести такие примеры: “Треческая трагедия и аттическая ораторская речь”, в литературоведческих исследованиях отмечается, что драматические элементы – обращение к публике, эмоциональные образы, повествовательные вставки – используются ораторами Аттики. Например, образы и метафоры из мифов вставляются в речи – они знакомы слушателям и могут усилить аргумент (2,244).

В “Одиссее” Нестор представляется как старец-оратор, человек слова, чья речь считается мудрой и убедительной. Одиссей – мастер хитрости, умения говорить. Это показывает, что в мифической среде уже ценится способность говорить убедительно и красиво (3,56).

Как из устной традиции переход к письменной влиял на ораторство: фиксация текста, стилистические нормы, риторические школы.

Религиозные и культурные изменения: принятие философии, влияния драматургии, адаптация мифов под новые контексты.

Античная эстетика и гносеология фольклора являются фундаментом, на котором выросло ораторское искусство: фольклор предоставил формы, образы, эмоциональные и выразительные ресурсы; гносеология фольклора – знания, мораль, представления, которые могли быть использованы и переработаны ораторами. Ораторство, таким образом, не просто техника речи, но культурное явление, укоренённое в коллективной памяти, эстетическом опыте народа (4,130). Исследование этой связи помогает глубже понять, что делает ораторскую речь мощной и значимой, и как народная традиция продолжает жить в литературе и публичной речи.

Литература:

1. Лосев А.Ф. История античной эстетики: Высокая классика. – М., 2000. – 534 с.
2. История зарубежной литературы. Средние века и Возрождение: учеб. для филол. спец. вузов / Алексеев М.П. [и др.]; под общ. ред. Я. Засурского. 4-е изд. – М.: Высшая школа, 1987. – 415 с.
- Фелтон Д. (2010). Греция и Рим с привидениями: истории о призраках из классической античности. Издательство Техасского университета. ISBN 978-0-292-78924-1.
3. Литература и искусство западноевропейского средневековья: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А.Л. Яценко [и др.]; под общ. ред. О.Л. Мощанской, Н.М. Ильченко. – М.: Гуманит. изд. центр Владос, 2002. – 208 с.

Musallam Abdujabbarova,
*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi*

XALQ QO'SHIQLARIDA AVLODLAR TARBIYASI AN'ANASI: KECHA VA BUGUN

Annotatsiya. Mazkur tezisda an'anaviy qo'shiqlar va ulardagi tarbiyaviy g'oyalarning zamonaviy tarbiya tizimi bilan uzviy aloqasi tahlil qilinadi. Xalq qo'shiqlarida aks etgan ma'naviy qadriyatlar, mehr-oqibat, ota-onaga hurmat, vatanparvarlik kabi g'oyalar bugungi yoshlar ongida milliy o'zlikni shakllantirishga xizmat qilayotgani ilmiy asosda yoritiladi. Shu bilan birga, zamonaviy qo'shiqlardagi g'oyaviy yo'nalishlar ham tahlil qilinib, bugungi an'ana va bugungi tarbiyadagi yangilik uyg'unligining ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: an'anaviy qo'shiq, ma'naviyat, tarbiya, musiqiy meros, zamonaviy yo'nalish, milliy qadriyatlar.

Аннотация. В данном тезисе анализируется неразрывная связь традиционных песен и заложенных в них воспитательных идей с современной системой образования. Научно обосновывается, как духовные ценности, такие как доброта, уважение к родителям, патриотизм и другие идеи, отражённые в народных песнях, служат формированию национального самосознания в умах сегодняшней молодёжи. Одновременно с этим проводится анализ идейных направлений в современных песнях, раскрывается значение гармонии между современными традициями и новаторством в сегодняшнем воспитании.

Ключевые слова: Традиционная песня, духовность, воспитание, музыкальное наследие, современное направление, национальные ценности.

Annotation. This thesis analyzes the inseparable connection between traditional songs and the educational ideas embedded within them and the modern education system. It provides a scientific basis for how spiritual values, such as kindness, respect for parents, patriotism, and other ideas reflected in folk songs, contribute to the formation of national identity in the minds of today's youth. Concurrently, an analysis of ideological trends in contemporary songs is conducted, revealing the importance of harmony between modern traditions and innovation in current educational practices.

Keywords: traditional song, spirituality, education, musical heritage, contemporary trend, national values.

Har bir xalqning ma'naviy qiyofasi uning musiqiy merosida ayniqsa qo'shiqlarida o'z aksini topadi. Qadimiy qo'shiqlar xalqning hayot tarzi, ijtimoiy jarayondagi holati, uning dunyoqarashi va ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarini yorqin namoyon etuvchi muhim madaniy fenomen sifatida e'tirof etiladi. "Eski qo'shiq, eski tarbiya – bugungi qo'shiq, bugungi tarbiyamiz" degan g'oya orqali an'ana bilan zamon orasidagi uz-

viy bog‘liqlikni ilmiy tahlil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Musiqa inson ma’naviyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U nafaqat his-tuyg‘ularni ifoda etadi, balki inson ongini shakllantirishda, tarbiyada va ijtimoiylashuv jarayonida o‘ta katta ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa xalq qo‘shiqlari – millat ma’naviyatining eng yorqin ko‘rinishi bo‘lib, ular orqali xalqning tarixi, axloqi va dunyoqarashi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Qo‘shiqlarning tarbiyalovchi vazifasini yaqqol misollar bilan tushuntiradigan bo‘lsam, ota-bobalarimiz sevib tinglagan Maxtumqulining “Ayrilma” qo‘shig‘i. She’rini yozgan Maxtumquli she’riyat san’ati, adabiyot san’at, kuyini bastalagan ustoz Komiljon Otaniyozov. Ijro etgan Komiljon Otaniyozov. Bu yerda bir nechta san’at turlari kombinatsiyasini ko‘ramiz, ya’ni;

- she’r san’ati (adabiyot san’ati)
- kuy san’ati
- sozandalik san’ati
- xonandalik san’ati
- vokal san’atlari uyg‘unlashgan holatda, bularning barchasi bitta maqsadga, ya’ni tinglovchini, shaxsni tarbiyalashga qaratilgan.

Mastona yurgancha g‘ayri ellarda

Unib o‘sgan o‘z yurtindan ayrilma,

Bir ma’lum kaklikdek nafsing yo‘linda,

Doma tushib qanotingdan ayrilma

Doma tushib qanotingdan ayrilma, ayrilma, yoki “ta’lim bergan ustozingdan ayrilma” ayrilma

Qarang, bunda nasihat bor, ma’naviyat bor, kuy bor, ohang bor. Yoshlar orasida vatandarparvarlik haqida, Vatanni sevish haqida ma’ruzalar qilish mumkin. Lekin mana shu bitta qo‘shiq har bir yosh tinglovchi yigit-qizning qalbiga to‘g‘ridan to‘g‘ri kirib boradi va uni yaxshiliklarga boshlaydi, xatolardan to‘xtatadi. Yana shuni aytish lozimki, o‘zbek klassik asarlarimiz, qo‘shiqlarni tinglashda albatta uning mazmun-mohiyatiga e’tibor qaratish lozim. Chunki asarning mazmun-mohiyatini anglagan holatda tinglash, tinglovchi shaxsni beixtiyor tarbiyaga chaqiradi, ruhiyatini unsur fikrlardan tozalaydi, shaxsdagi “mehrli” bo‘lish hissini oshiradi.

Odamning qalbiga va ongiga kirib uni kuzatib bo‘lmaydi. Ammo uning ongi va qalbidagi bor kechinmalarni uning qo‘shiqlar eshitayotgandagi jarayonda ko‘rish mumkin bo‘ladi, ya’ni tinglovchining qanday qo‘shiqni qalban his qilayotgani, o‘zining olamidagi kechinmalari haqida o‘ylayotganini tasavvurlarini, u ekstrovertmi, introvertmi, u depressiv holatdami, yoki aksincha kayfiyati a’lomi, degan savollarga javobni uning jarayondagi holatida kuzatish mumkin (psixologik kuzatish metodi jarayoni). Uning vaziyatdagi holati uning qalbining hikoyasi bo‘ladi, qalbining rivoyati bo‘ladi.

Davrlar osha, tarixiy bosqichlarda mavzumiz g‘oyasi haqida olimlar tomonidan o‘z davr talabidan kelib chiqqan holda, dono fikrlari bilan kelajak avlodga o‘z tajribalarini meros qilib qoldirgan. Shu bilan bir qatorda insoniyat tarixining qaysi bir davriga nazar tashlamaylik, madaniyat va uning tarbiyaviy funksiyasi kishilik jamiyatining har bir

bosqichida u yoki bu hukmron tabaqa kishilar qiziqishlarini hisobga olgan holda, ular manfaati yo'lida xizmat qilgan.

Insonning hayotga qo'ya boshlagan ilk qadamlari san'at bilan uzviy bog'liqligi shundaki, u onaning ohista alla qo'shig'i ila quloqqa yoqimli, tanaga huzur baxsh etuvchi muloyim ovozi, ona chehrasidagi qalb mehri, insoniy muhabbatning kuchi, barchasi birgina allada mujassamligi namoyon bo'ladi. Darhaqiqat, alla xalq so'zi, termalari, she'riyati va musiqasi uyg'unlashgan san'at turidir. Bundan 10–15 yil oldingi vaqt bolalarni sirk, mutfilmlar, ertaklar, sarguzashtlar, qo'g'irchoq teatrlariga qiziqtiradigan davr hisoblanar edi. O'smir yoshdagilar esa harbiy sarguzashtlar, detektiv, ya'ni maxfiy agentlar hayotiga oid, ilmiy fantastika, birinchi muhabbat haqidagi qissalarni qiziqib, ishtiyoq bilan o'qishlariga ishonish davri edi. Bugungi XXI asr tezkor globallashuv davr yoshlari asosan texnologiyalar raqamli o'yinlar; mobil o'yinlar (Clash Royale, Roblox, Minecraft, Brawl Stars, va h.k.), kompyuter va PlayStation/Xbox o'yinlari (Fortnite, FIFA, Call of Duty), VR (virtual reallik) texnologiyalariga qiziqish, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar va internet: TikTok, YouTube Shorts, Instagram Reels orqali videolar tomosha qilish va yaratish, blog yuritish (vlog, geympley, DIY videolar), kontent yaratuvchi bo'lishga qiziqish, yana musiqa va pop madaniyat mashhur qo'shiqchilar, guruhlar (BTS, Blakpink, Billi Aylish, va h.k.), tanilgan TikTok yoki YouTube trendlari, musiqa yaratishga, mashhur bo'lishga qiziqish kabi qarashlari allaqachon shakllanishi ortib bormoqda. Shu bilan birga yoshlarimiz orasida fan va texnologiya bunda Coding (Scratch, Python), robototexnika, STEM loyihalar ustida, o'z-o'zini rivojlantirishda, kosmos, tabiat, texnologiyalarga qiziqish, onlayn kurslar va dars platformalari (Khan Academy, Duolingo), xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan qiziqishlari tobora ortib bormoqda. Bu jarayonni to'g'ri tushunish, rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash pedagoglar, ota-onalar va jamiyat zimmasiga, o'ta muhim vazifalarni yuklaydi. Zamonaviy texnologiyalar va madaniy ta'sirlar imkoniyatlar bilan bir qatorda, ma'suliyat ham talab qiladi. Shu bois, bola va o'smirlarning qiziqishlarini ilmiy asosda tahlil qilish va ularga sog'lom ravishda yo'nalish berishni kuchaytirish jamiyat rivoji uchun muhim hisoblanadi. Har qanday jamiyatda insoniyat san'atsiz, ma'naviyatsiz yashay olmaydi. Xulosa qilib aytganda xalq qo'shiqlari – insoniyatning ruhiy dunyosi, axloqiy kodeksi va ma'naviy pedagogikasining tayanchi bo'lib xizmat qilgan. Bugungi qo'shiqlar esa shunday ildizga tayangan holda zamonaviy ongni tarbiyalash vositasi bo'lishi kerak. Agar musiqa, qo'shiq, san'at tijorat emas, tarbiya va ma'naviyat manbai sifatida shakllansa, u holda zamonaviy avlod uchun qo'shiq – axloqiy kamolot yo'lidagi qudratli ilmiy-pedagogik resursga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmonov B. Xalq musiqasi va tarbiya jarayonlari o'zaro bog'liqligi. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
2. Abdullayeva N. Musiqiy madaniyat va yoshlar ma'naviyati. – Samarqand: Zarafshon, 2022.

3. Yuldashev O. (2021). “An’anaviy qo‘shiqlar va milliy o‘zlikni anglash masalalari”. “Madaniyat va jamiyat” jurnali, №4, 45–49-betlar.
4. Mamatova G.I. Bolalarni estetik tarbiyalashda san’atning o‘rni. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021.
5. Hoshimov M. H., Alimov Sh. X. Ta’limda innovatsion metodlar. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2019.
6. Rahimova S. H. Maktabgacha ta’limda tasviriy san’at orqali estetik tarbiya. – Toshkent: TDPU, 2020.
7. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. Madaniyat va san’at darslari uchun metodik qo‘llanma. – Toshkent, 2022.
8. Jo‘rayeva S.A. Maktab yoshidagi bolalarda estetik his-tuyg‘uni shakllantirishda tasviriy san’atning o‘rni, ilmiy ish. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2022.

Ziyodulla Isokov,
*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat
instituti dotsenti, tarix fanlari nomzodi*

TURKIY XALQLARNING ZIROATCHILIK BILAN BOG'LIQ ATAMA VA URF-ODATLARI

*(Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridagi
tarixiy-etnografik ma'lumotlar asosida)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridagi tarixiy-etnografik ma'lumotlar asosida to'plangan qadimgi turkiy xalqlarning ziroatchilik bilan bog'liq urf-odatlarini, rasm-rusumlari hamda atama va maqollari qisqacha tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: lug'at, ziroatchilik, devon, qabila, elat, yada toshi, etnograf.

Аннотация В этой статье будет проведён краткий анализ земледельческих обычаев, традиций, а также терминов и пословиц древних тюркских народов, собранных на основе историко-этнографических данных из труда Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк».

Ключевые слова: словарь, земледелие, диван, племя, народность, камень яда, этнограф.

Annotation. Based on the historical and ethnographic data found in Mahmud al-Kashgari's *Dīwān Lughāt al-Turk*, this article will briefly analyze the farming customs, traditions, terms, and proverbs of the ancient Turkic peoples.

Keywords: dictionary, agriculture, *Dīwān*, tribe, ethnic group, yada stone, ethnographer.

Ma'lumki XI asrning ikkinchi yarmida Mahmud Koshg'ariy tomonidan Bag'dod shahrida yozilgan "Devonu lug'otit turk" (Turkiy so'zlar devoni) asari hozirgacha ko'plab tilshunoslar, tarixchilar, sharqshunoslar, turkologlar va etnograflarning e'tiborini tortib keladi (1,3).

Turkiy xalqlar tarixiga oid qadimiy afsona va rivoyatlar, 300 ga yaqin maqola va matallar, hikmatli so'zlar, 700 satrdan oshiq she'riy parchalar ushbu asar sahifalaridan o'rin olgan. She'riy parchalarning ko'p qismi turkiy xalqlar og'zaki ijodiga xos to'rtliklardan iborat. Ammo "Devon"da keltirilgan she'riy satrlardan 150 satrga yaqini islom davri she'riyatiga xos bo'lgan "bayt" tipidagi masnaviy, qasida, g'azal, qit'a parchalari bo'lib, ularni Koshg'ariy o'zi ham ko'pincha "bayt" deb ataydi. Kitobda 7 ta epik doston, ishqiy qo'shiqlar, pandnomalar, koinot yaratilishiga oid asotirlar, she'rlar, tabiat manzaralari tasviri, madhiyalar, falsafiy mushohadalar uchraydi. Koshg'ariy devonida keltirilgan VIII–XI asrlarga oid turkiy she'riyat namunalarida u yoki bu darajada aruz vazniga o'tish moyilligi seziladi (2,125).

"Devonu lug'otit turk"da juda ko'p turkiy qabilalar haqida aniq ma'lumotlar keltirilgan. Bu qabilalarning tarixi, joylashgan o'rni, geografik sharoiti, turmush tarzi kabilar aniqlangan. Bir tomondan, shimolda g'arbdan sharqqa qarab bajarak, qipchoq, o'g'uz,

boshqird, basmil, qirg‘iz, tatar va ikkinchi tomondan, janubda chigil, tuxsi, yag‘mo, uyg‘ur, jumul va boshqa qabilalar, ularning bir-biriga munosabati va tillari to‘g‘risida juda aniq ma’lumotlar beriladi (3,60).

“Devonu lug‘otit turk”dagi mehnat qo‘shiqlari ovchilik, chorvachilik, bog‘dorchilik va dehqonchilik hayotini, mehnat jarayonini ibtidoiy jamoa urf-odatlarini, qabila a’zolarining birgalikdagi mehnatini hamda ijtimoiy-sinfy ayirma va ziddiyatlarni aks ettiradi. Bu, o‘z navbatida, ijtimoiy va siyosiy tarixni o‘rganishda juda muhimdir.

Shuningdek, asarda o‘simliklar dunyosi, chorvachilik, hayvonot olamiga oid so‘zlar ham keltiriladi. Ular orqali biz o‘sha davrdagi turklarning hayot tarzi, tabiat bilan munosabatini bilib olamiz. Asarda keltirilgan kasb-hunarga oid so‘z va atamalar esa bizga X-5. Mahmud Koshg‘ariy. Tarjima va izohlar S.Mutallibovniki. I tomda, 88, 99, 120, 144, 337, 354, 365, 380, 388, 393, 405, 418, 425, 426, 432, 441, 450, 454, 462, 464, 480-betlar. III tomda, 16,19, 62, 157, 254, 259, 373, 360-betlar.

Ibrohim Abdurahmonov,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti,
san'atshunoslik fanlari nomzodi

AMALIY BEZAK SAN'ATIDA FOLKLOR MAVZULAR TALQINI

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalq amaliy bezak san'ati namunalarida tarixan shakllangan folklor mavzularining rivojlanish dinamikasiga oid masalalar qamrab olingan.

Kalit so'z: folklor, amaliy san'at, an'ana, samoviy, geometrik, antropomorf, zoomorf, onitomorf, ramz.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с динамикой развития исторически сложившихся фольклорных тем в образцах узбекского народного декоративно-прикладного искусства.

Ключевые слова: фольклор, прикладное искусство, традиция, небесный, геометрический, антропоморфный, зооморфный, онитоморфный, символ.

Abstract. The article covers issues related to the dynamics of the development of historically formed folklore themes in the samples of Uzbek folk applied decorative art.

Key words: folklore, applied art, tradition, celestial, geometric, anthropomorphic, zoomorphic, onythomorphic, symbol.

Tarixan shakllangan O'zbekiston amaliy bezak san'atida folklor mavzular o'ziga xosligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Manbalarda qayd etilishicha, naqsh bezaklarida geometrik (kosmogonik), zoomorf, antropomorf tasvirlarning har biri o'zining chuqur ramziy ma'nosiga ega [1. 193]. Vatanimiz turli hududlarida istiqomat qiluvchi mahalliy aholi e'tiqodlari, og'zaki ijodi va miflari bilan bog'liq holda vujudga kelgan tasvir elementlari bir-biridan farqlanadi [2. 22]. Cho'l hududlarida istiqomat qiladigan ko'chmanchi va yarimko'chmanchi xalqlar maishiy buyumlarida zoomorf tasvirlar yetakchi o'rin egallaydi. Kigizlar, gilamlar, kashtachilik namunalaridagi naqsh bezaklarida mahalliy aholi tomonidan muqaddasdashtirilgan cho'l hayvonlari, qushlar, parrandalar va sudralib yuruvchi jonzotlarning o'ziga xos ramziy tasvirlari ishlanib kelinadi.

Xalq amaliy san'atda antromorfik va zoomorf mavzuga doir bezak namunalarida "qismlarga ajratilgan butun" tamoyiliga amal qilinadi. Unda hayvonot olamiga oid yaratilgan yaxlit kompozitsiyalarda [3.63] mazkur qoidaga muvofiq jonzotlarning butun ko'rinishi o'rniga gavdasining ayrim unsurlari yordamida badiiy yaxlitlik g'oyasi aks ettiriladi. Maishiy buyumlardagi naqshlarning tasvir tarkibi ayrim hayvonlar, qushlar va hasharotlarning tana qismlari bilan munosib uyg'unlashtiriladi. Mazkur tamoyilga amaliy bezak san'atining deyarli barcha turlarida amal qilingan.

Tadqiqotlarda folklor mavzular mahalliy gilamlar tashqi bezagida ham keng qo'llanilganligi aniqlangan. Xususan, Binafsha Nodir janubiy viloyatlarda istiqomat qiluvchi qo'ng'irotlar va loqaylar gilamlarida hasharotlar, hayvonot olami va doiraning us-

lublashtirilgan sodda tasvirlari ifodalanganligini ilmiy dalillar asosida har tomonlama tadqiq etgan. Olimaning bir qator ilmiy maqolalarida mazkur masala o'z yechimini topgan [5.23].

Qism butunlikning ifodasi sifatidagi tamoyili qoraqalpoq amaliy san'ati motivlarida ham kuzatiladi. I.Bogoslovskaya mahalliy ayollar liboslarining tashqi bezagida cho'l hayvonlari tasviri ramziy ko'rinishda ishlanganligini e'tirof etadi. Ularning aksariyatida turli afsonaviy hayvonlar, parrandalar va hasharotlarning tana a'zolaridan biror qismi ishlangan. Bu bevosita mazkur jonzotlarda ilohiy qudrat borligiga bo'lgan ishonch bilan bog'liq. Bunda chuqur ma'no bor. Zero, ko'chmanchi va yarimo'troq xalqlar maishiy hayotida ilk e'tiqodlar – totemizm, animizm, shomonlik va tangrichilik bilan bog'liq qarashlar ham ma'lum ma'noda saqlanib qolgan. Mazkur qarashlar ularning san'atiga ham chuqur kirib borgan. Turli hayvonlarning muqaddaslashtirilishi bevosita totemizmga oid tasavvurlarga borib taqalsa, ularning suyaklari, qushlarning pati, tana a'zolarini ilohiy qudratga ega deb, tumor sifatida taqib yurilishi animizm, fetishizm va shomonlikka oid e'tiqodlar bilan bog'lanadi. Qoraqalpoq amaliy san'atini tadqiq etgan olimaning bo'ri totemi va uning ilohiylashtirilishi mohiyati haqidagi mulohazasi o'rinalidir. Olimaning yozishicha, bo'rining tirsak suyagi butun suruvni bo'rilar va o'g'rilardan himoya qiladi, deb ularni ot egariga taqib yurishgan, bo'rining tizzasi "kosasi" suyak kasalliklari va suq kirishi, ko'z tegishidan saqlashi, ukking boshi, oyoqlari va pati yovuz ruhlardan himoya qiladi, deb ularni o'tovga, bolalarning beshigiga osib qo'yishganini qayd etgan [6.15]. Bundan ko'rindiki, ko'chmanchi xalqlar hayotida bo'ri nihoyatda muqaddas jonzot hisoblangan. Butun qabilaning va chorvaning himoyachisi, totemi sifatida e'zozlangan. Ayrim jonzotlar – it, sichqon va qushlarning oyoq izi ham ilohiy ta'sir kuchga ega deb qaralgan. "It tovon" naqsh bezagi mazkur uy hayvonining naqadar muqaddaslashtirilganligining yorqin ifodasi sifatida hozirda ham qo'llanilib kelinadi.

Amaliy san'at namunalarida ornitamorf (parranda-darrandalarga xos) mavzular ham uchraydi. Bu bevosita xalq orasida inson vafotidan so'ng uning ruhi qushga (kabutar) aylanib, osmonga chiqib ketishi haqidagi miflar bilan bog'liq. Laylak odamlarga farzand olib keladi, degan aqida shu tarzda yaratilgan. Bularning barchasi olam shajarasining uch asosiy negizini tashkil etadi. Ular orasida afsonaviy qushlar tasviri ham uchrab turadi. Baxt, omad keltiruvchi ilohiy "Anqo"ning ramziy naqsh elementi tasviri kulolchilikda, naqqoshlikda, misgarlikda, kashtachilik va ganch o'ymakorligida kuzatiladi. Usta kulollar yasagan laganlarning ayrimlarida mazkur ilohiy qushning ajoyib obrazlarini yaratganlar. Usta Bobo Boyniyozov, Uzoqboy Shermatov, Muhiddin Rahimov va boshqalar ishlarida uning yorqin namunalari yaratilgan.

Buxoro-Samarqand badiiy kulolchilik markazlari uslubining ichki omillari ko'proq "Afrosiyob" sopoli an'analarga asoslanadi. Ammo G'ijduvon kulolchiligining o'ziga xos jihatlaridan biri, unda qushlar tasvirining qo'llanishidir. Ko'pincha ustalar lagan o'rtasiga tovusning soddalashtirilgan tasviri yoki uning dum qismini joylashtirishadi. "Dumi burgut", "murgi safid", "boyqush", "guli tovus", "ming oyoq" singari tasvirlar shunday kompozitsiyalardandir. Ular bir qarashda xuddi gulsimon naqshga o'xshab ketishi, G'ijduvon kulolchiligiga xos qadimiy an'anadir. Aka-uka Nazrullayevlar ma-

halliy kulollik naqshlarini juda mukammal o'zlashtirganlar. Ular yaratgan buyumlar-da yangilikni his etish, his-tuyg'ularni bevosita bera olish, an'anaviy shakllarga erkin munosabatda bo'lish kabi xususiyatlar aniq ko'rinadi. Ular ijodida o'ziga xoslikka intilish yorqin namoyon bo'ladi. G'ijduvon an'anaviy yo'nalishini saqlagan holda unga qo'shimcha yangilik taqdim etadilar. Mazkur jihatlariga ko'ra Nazrullayevlar yaratgan sopol buyumlar ham an'anaviy, ham zamonaviydir [3.63].

Amaliy san'at namunalarida kosmogonik-samoviy jismlar bilan bog'liq bazaklar alohida bir turkumni tashkil qiladi. Ularda samo, quyosh, oy, yulduz kabilarning uslublashtirilgan ramziy tasvirlari ko'zga tashlanadi. O'simliksimon naqsh elementlaridan tashkil topgan qadimiy gul – "yulduz gul" naqsh kompozitsiyasi keng tarqalganligi ham buni tasdiqlaydi.

Mayda plastikada loydan yasalgan o'yinchoqlar aslida qadimgi koroplastikadan kelib chiqqan bo'lib, ularning mavzusi mahalliy aholi afsonalari va ertaklariga bo'rib taqaladi [7.20]. Buxoro viloyati Vobkent tumanidagi O'ba qishlog'ida Hamrobi-bi Rahimova yasagan o'yinchoqlar-hushtaklarda afsonaviy jonzotlar, turli hayvonlar ko'rinishida ishlangan. Ot (ba'zan ot mingan odam), qo'chqor, sher bolasi, tovuq, popishak, cho'l chumchug'i deb nomlangan sopol o'yinchoqlari ishlanish texnikasi va uslubi bilan alohida ajralib turadi. Sharofat Obidova yasagan o'yinchoq hushtaklarni jamlab, ajoyib kolleksiya hosil qilgan. Unda qush, o'rdak, ho'kiz, tuya, echki, ot, fil mingan odam obrazlari bolalarga mos ertakona ko'rinishda gavdalanitirilgan. Barcha o'yinchoqlar maqsaddan kelib chiqib, yorqin tusli yo'l-yo'l chiziq, xol-xol nuqtalar bilan bezatilgan [8.18]. Bu esa yosh bolalarning unga nisbatan qiziqishlarini yanada oshishiga xizmat qilgan.

Kashtalarda samoviy (kosmogonik) motivlar ham alohida o'rin tutadi. "Oy palak", "Yulduz palak", "Tog'ora palak" kompozitsiyalari buning yorqin namunasi. Qadimiy o'simliksimon naqsh tasvir elementi bo'lmish "yulduzgul" aynan yulduz shaklidagi naqsh kompozitsiyasi judayam ko'p uchraydi. **"Yulduz nusxa"** naqsh bezagi hozirgi kunda keng tarqalgan.

Binafsha Nodir O'zbekiston kashtado'zligining Toshkent va Pskent markazlarida katta hajmdagi buyumlar – so'zana mahalliy aholi oypalak, yulduzpalak deb atalishini, ularning markaziy qismidagi uyg'un joylashgan to'pbarggul quyosh yoki oy ramzlarini anglatishini qayd etadi. Bunday bezaklardan iborat kompozitsiyalar "oypalak" deb ataladi. So'zananing mazkur bezak turida samoviy koinot manzarasi o'ziga xos uslubda tasvirlangan.

Ba'zi palaklar bezagining ichki tomoniga yulduzsimon ko'rinishdagi ramziy naqshlar tikilgan. Bunday to'pbarggulli kashtado'zlik namunalari yulduzli osmonni aks ettirgani bois B.Nodir xalq orasida yulduzpalak deb atalishini to'g'ri ta'kidlab o'tadi. Vatanimizning Samarqand, Nurota, Buxoro, Jizzax kabi markazlar kashtado'zlari ham so'zanani bezashda quyosh va yulduz ko'rinishidagi naqsh bezaklari qo'llanilishi, lekin Toshkent kashtado'zligidagina ushbu naqsh-u nigorlar qolgan bezaklarga nisbatan ustun mavqega ega bo'lgan va samoviy jismlar nomi bilan atalganligi e'tiborlidir" [4.13].

Yuqoridagilardan kelib chiqadigan xulosa shuki, amaliy bezak san'ati namunalarida folklor mavzularning o'rni va ahamiyati beqiyos. Ularning o'ziga xosligi qism butun-

likning ifodasi sifatida tasvirlanishida kuzatiladi. Shaharlarda istiqomat qiluvchi, choʻl hududlarida koʻchmanchi va yarimoʻtroq tarzda hayot kechiruvchi aholi amaliy sanʼatida naqshlar bezaklarida ayrim farqli jihatlar mavjud. Bu bevosita mahalliy aholining diniy-kult va mifo-epik qarashlari bilan bogʻliq. Biroq, ularda ifodalangan mavzuga oid materiallar hozirga qadar alohida va maxsus oʻrganilmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хакимов А.А. Прикладное искусство Узбекистана: традиции и инновации. – Т.: ЮНЕСКО, 2013. – С.193.
2. Гюль Э.Ф. Проблема этнокультурных взаимодействий в античном средневековом искусстве Узбекистана. – //Специальность 17.00.04-изобразительное и декоративно-прикладное искусство. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения. – Т., 2002.
3. Oʻzbekiston sanʼati (1991–2001-yillar). – Т.: Sharq, 2001. – B.63.
4. Binafsha Nodir. Qoʻngʻirotlar gilamlarining uslubiy xususiyatlari. – // Sanʼat. 2016. №2. – B.13.
5. Nasirova Z.X. XX asr – XXI asr boshlari Oʻzbekiston janubiy hududlarining anʼanaviy kashtachiligi. – //17.00.04 – Tasviriy va amaliy bezak sanʼati ixtisosligi boʻyicha sanʼatshunoslik fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. – Т., 2010.
6. Bogoslovskaya I. Qoraqalpoq naqsh sanʼatida zoomorf unsurlar. //Sanʼat. 2009. №2. – B.15.
7. Akilova K.B. Mustaqillik davrida Oʻzbekiston anʼanaviy badiiy hunarmandchiligi. – // Sanʼat, 2016. №2. – B.20.
8. Levteyeva L., Qayumova D. Sopol buyumlarning yorqin jilolari (Oʻzbekiston tarixi davlat muzeyi toʻplamidan). //Sanʼat, 2018. №3. – B.14–18.

Zulfiya Marufova,
*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

XALQ ERTAKLARIDA ESTETIK QADRIYATLARNING LISONIY IFODASI

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalq ertaklarida go'zallik va estetik qadriyatlarining lisoniy ifodasi tahlil qilingan. Estetik baho kategoriyasi folklorning poetik va semiotik tizimida muhim o'rin tutishi ta'kidlanadi. Ertaklarda go'zallikning ikki qirasi – zohiriy va botiniy go'zallik namoyon bo'lishi misollar asosida ko'rsatilgan. Shuningdek, go'zallik va xunuklikning lisoniy ifodalari orqali xalqning axloqiy va ma'naviy qarashlari yoritilgan. Maqolada epitet, metafora, o'xshatish, giperbola kabi lingvopoetik vositalar orqali xalq estetikasi va milliy didning ifodalanish mexanizmlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: folklor, estetik baho, go'zallik, xunuklik, lingvopoetika, xalq estetikasi, ertak poetikasi.

Аннотация. В статье анализируется языковое выражение красоты и эстетических ценностей в узбекских народных сказках. Подчеркивается важность категории эстетической оценки в поэтико-семиотической структуре фольклора. Двойственная природа красоты – внешняя и внутренняя – иллюстрируется на различных примерах. Исследование показывает, что языковые представления о красоте и безобразии отражают нравственное и духовное мировоззрение узбекского народа. Кроме того, рассматривается, как такие лингвистико-поэтические средства, как эпитеты, метафоры, сравнения и гиперболы, служат для выражения национальной эстетики и художественных идеалов в народных сказках.

Ключевые слова: фольклор, эстетическая оценка, красота, безобразие, лингвопоэтика, народная эстетика, сказочная поэтика.

Annotation. The article analyzes the linguistic expression of beauty and aesthetic values in Uzbek folk tales. It emphasizes the importance of the category of aesthetic evaluation within the poetic and semiotic structure of folklore. The dual nature of beauty – external and internal – is illustrated through various examples. The study reveals that linguistic representations of beauty and ugliness reflect the moral and spiritual worldview of the Uzbek people. Furthermore, it discusses how linguistic-poetic devices such as epithets, metaphors, similes, and hyperboles serve to express national aesthetics and artistic ideals in folk narratives.

Keywords: folklore, aesthetic evaluation, beauty, ugliness, linguopoetics, folk aesthetics, fairy-tale poetics.

Folklor xalqning ma'naviy tajribasi, estetik didi va hayot haqidagi falsafiy qarashlarini ifoda etuvchi bebaho manbadir. Unda til faqat axborot vositasi emas, balki xalq ongi, hissiyoti, orzu-umidlari va go'zallik haqidagi tasavvurlarini ifoda etuvchi estetik

kod sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan folklor lingvopoetikasi xalq estetikasining til orqali jonlanish jarayonini ochib beradi.

Estetik baho – insonning borliqni idrok etishdagi emotsional-intellektual munosabatini ifoda etuvchi muhim kategoriya hisoblanadi. U nafaqat go‘zallik yoki xunuklikni anglatadi, balki insonning ichki dunyosidagi qadriyatlar, taassurotlar va ideallar bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Estetik baho, aslida, voqelikni nafosat me‘yorlari asosida baholash, ya‘ni “yaxshi-yomon”, “go‘zal-xunuk”, “mukammal-nuqsonli” kabi qarama-qarshi tushunchalar orqali idrok etish jarayonidir.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan estetik baho ifodasi – bu insonning estetik tajribasi bilan bog‘liq lisoniy vositalar majmuasi. Estetik munosabat, birinchi navbatda, leksik-semantik darajada (sifatlar, metaforalar, muqoyasalar orqali) namoyon bo‘ladi. Masalan, “go‘zal”, “jozibador”, “beo‘xshov”, “yoqimsiz”, “xunuk” kabi so‘zlar nafaqat predmetni ta‘riflaydi, balki so‘zlovchining estetik munosabatini ham aks ettiradi.

Ba‘zi tadqiqotchilar (masalan, V.V.Vinogradov, M.Baxtin, Y.Lotman) tildagi estetik munosabatni badiiy qimmatning semiotik ifodasi sifatida talqin qiladilar. Ya‘ni estetik baho nafaqat ma‘noni, balki his-tuyg‘uni ham kodlaydi. Shu bois, tildagi har bir estetik birlik nafaqat ma‘lum narsani tavsiflaydi, balki uning badiiy, madaniy va ma‘naviy ahamiyatini ham belgilovchi vazifasini bajaradi.

Estetik baho ifodasining poetik tabiati, ayniqsa, xalq og‘zaki ijodi namunalarida – qo‘shiq, doston va ertaklarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bu yerda so‘z nafaqat axborot beruvchi vosita, balki his-tuyg‘u va milliy zehning estetik kodlarini saqlovchi ramz sifatida namoyon bo‘ladi. Shu ma‘noda, estetik baho ifodasi folklor lingvopoetikasi uchun markaziy ahamiyatga ega kategoriyalardan biridir.

Xalqimizning estetik qarashlari, orzu-umidlari, milliy-madaniy, axloqiy qadriyatlari o‘z xayoloti va donoligining mahsuli bo‘lmish maqol, matal, topishmoq, qo‘shiq, ertak, doston kabi asarlarda aks topgan. Ayniqsa ertaklar muayyan xalq ma‘naviyati, estetik baho mezonlarini belgilashda muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbek xalq ertaklarida estetik qadriyatlar ikki yo‘nalishda ifodalanadi:

1. **Tashqi (zohiriy) go‘zallik** – qahramonning tashqi ko‘rinishi, tabiat manzarasi yoki buyumlar tasviri orqali;

2. **Ichki (botiniy) go‘zallik** – insonning ichki dunyosi, halollik, mardlik, mehr, aql va sadoqat, axloq-odob orqali.

Aksariyat ertaklarda go‘zallik avval tashqi belgi sifatida beriladi, ammo voqea rivoji davomida uning ma‘naviy qirralari ochiladi. Ertak qahramonlarining tavsifida qo‘llanilgan sintaktik figuralar – epitetlar, o‘xshatishlar, metaforalar va giperbolalar estetik qadriyatning lisoniy ko‘rinishidir.

Bunday birliklar estetik qadriyatni milliy dunyoqarash va madaniy tasavvurlar bilan bog‘laydi. Masalan, oqlik o‘zbek folklorida poklik va go‘zallik ramzi, qora soch – yoshlik va sevgi belgisi, *gul yuz*, *la‘li lab*, *marjon tish*, *kamon qosh* – nafosatli qiyo-faning, sarvqad, qaddi shamshod ifodalari mukammal qomat timsolidir.

Xalq og‘zaki ijodi namunalarida oy kosmomorfizmining lingvomadaniy kod sifatidagi o‘rni katta. Oy lingvokulturemasi, asosan, go‘zal va oppoq chehra ifodasi uchun qo‘llanadi, oyning yog‘dusi ham go‘zallik va jozibadorlik bo‘yog‘ini oshiruvchi unsur-

lardan biri hisoblanadi. Xalq ertak va dostonlarida “Oy desa oyday, kun desa kunday”, “Oy desa og‘zi bor, kun desa ko‘zi”, “O‘n to‘rt kunlik oyday” kabi ta’riflar ko‘p uchraydi. Masalan:

Podshohning bir qizi bor ekan, oti Malikai Husnobod ekan. Onasi bir kambag‘alning qizi ekan. Sohibjamolligi haddan ziyoda, *oy desa og‘zi bor, kun desa ko‘zi bor, shaq-shaqayi jamoli o‘n to‘rt kechali oyni xira qilar ekan. Suv ichsa tomog‘idan, sabzi esa biqinidan ko‘rinar ekan.* (“Malikai Husnobod”)

Qadim zamonda bir podshohning qizi bo‘lgan ekan. Qizning *oy desa og‘zi, kun desa ko‘zi bo‘lib, kulsa og‘zidan gullar to‘kilar, yursa oyog‘idan tilla sochilar ekan.* (“Farhod va Shirin”)

Mohistara qaysi uyga kirs, uning o‘n tort kunlik oydek jamoli qorong‘u uyni yoritadi. (“Mohistara”)

Podshoh qarasa, jamoli osmondagi to‘lgan oyga o‘xshash, o‘n sakkiz yoshli, chiroyli bir qiz. Podshoh qizdan bir kosa suv so‘rab olib ichibdi. Go‘yo sharbat ichganday bo‘libdi. (“Bektemir botir”)

“Suv ichsa tomog‘idan, sabzi esa biqinidan ko‘rinar” iborasi o‘ta noziklik va nafislik sifatini mubolag‘ali tarzda ifoda etadi.

Ayrim tasvirlarda esa husn oydan ham ortiqligi giperbola usuli bilan ifodalanib, go‘zallik darajasi orttiriladi:

Bir bor ekan, bir yo‘q ekan. O‘tgan zamonda Buxoro shahrida bir zolim podshoh bor ekan. Uning bir chiroyli qizi bor ekan. Uning nomi Mehrinigor ekan. Yuzining nuri oyni xira qilar ekan. (“Muqbil toshotar”)

Oydagi “yorug‘lik” belgisi faollashtirilishi orqali subyektiv baho bo‘rttiriladi. Qizning chehrasida husn va nur uyg‘unlashuvidan afsonaviy go‘zallik timsoli paydo qilinadi:

Eram degan mamlakat bor, podshosi odamzod, xotini parizod, shundan bo‘lgan bitta qiz bor, otini Oqbilak pari deydilar. O‘zi o‘n besh yoshda, betiga yetmish qavat pardai zamburiy tortgan, bir qavatini ochib qo‘ysa, husni jamoliga o‘ttiz ikki kasaba chiroq yoqmasdan ish qiladi. (“Kambag‘al qiz”)

Har bir davrga xos estetik qarashlar va qadriyatlar tizimi shakllangan bo‘lib, ularning mezonlari farqlanishi mumkin. Masalan, qizning ko‘zini ohu (g‘izola), jayron ko‘ziga o‘xshatish an‘anasi mavjud. Bu ifoda xalq og‘zaki ijodidan tortib, zamonaviy she’riyatimizga xos poetik vositalar qatorida ham uchraydi. Masalan:

*Misr mamlakatida Shavkat degan podshoh bor. Uning Oqbilak degan qizi bor. Jamoli osmondagi oydan o‘tadi, ikki ko‘zi **ohuning** ko‘zidan qoralik qiladi.* (“Bektemir botir”)

Ko‘zungki, lolau nasrin uza uzola yotur,

*Xo‘tan chechaklari ichra magar **g‘izola** yotur* (Lutfiy, “Ko‘zungki...”)?

Yurakni dard-qayg‘u o‘rtaydi,

Gohi shirin tuyg‘u o‘rtaydi,

*Bir **ko‘zlari ohu** o‘rtaydi,*

Bilmam, fasli bahor uchunmi? (G‘ayrat Majid)

Ammo “Mohistara” ertagidan olingan quyidagi parchada go‘zal qizning ko‘zi zag‘cha ko‘ziga o‘xshatiladi:

Bir tovush qulog‘iga kirib uyg‘ondi. Qarasa, boyagi uylardan birisining eshigi ochilib, undan yoshi o‘n sakkizlarga borgan, bo‘y-basti o‘ziga kelishgan, zag‘cha ko‘z, qunduz qosh, oq badan, irakka o‘ralgan, nozanin bir qiz, qo‘lida oltin ko‘za ko‘tarib sekin-sekin oyoq bosib hovuzning bo‘yiga keldi va ko‘zani to‘ldirib yana boyagi eshikka kirdi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “zag‘chako‘z” – “ko‘zi ko‘k odam” deb izohlana-
di. [8] Umumxalq tilida va aksariyat badiiy adabiyotlarda bu leksema salbiy ma’noda
qo‘llanadi. Unda “quv”, “qisiq ko‘z” bo‘yog‘i ham mavjud bo‘ladi.

*Eshikdan tishlari tushib, lablari ichiga kirib ketgan kampirdahan zag‘chako‘z bir
chol kirib ta‘zim qildi. (M.Osim. “O‘tror”)*

Ertakdagi go‘zalning ko‘zi zag‘chaga o‘xshatilgan va bunda uning rangiga urg‘u
berilgan, deyish mumkin. Demak, o‘tmish zamonlarda ko‘zning ko‘k rangda bo‘lishi
ham go‘zallik etaloni hisoblangan. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, barcha zamonlarning
madaniyatlari va estetik qadriyatlari, didi bir-biridan farq qilgan.

Shuningdek, folklordagi estetik baho **axloqiy baholash bilan uyg‘un holda** na-
moyon bo‘ladi. Ya’ni go‘zallik – faqat tashqi nafosat emas, balki ma’naviy komillik
mezoni hamdir. Shu sababli, “Zumrad va Qimmat” ertagining oxirida tashqi go‘zal
bo‘lgan, ammo ichki jihatdan yomon qahramon jazolanadi, ichki go‘zallik sohibasi esa
mukofotlanadi. Bu holat estetik qadriyatning axloqiy va falsafiy mohiyatini ifodalaydi.

Ertak tilidagi estetik ifoda vositalari xalqning asrlar davomida shakllangan **estetik
tafakkur tizimini** namoyon etadi. Shu bois folklordagi har bir lisoniy obraz nafaqat
tasvir, balki milliy estetik idealning poetik belgisidir.

O‘zbek xalq ertaklarida estetik baho, avvalo, **go‘zallik va xunuklik** qarama-qar-
shiligi asosida namoyon bo‘ladi. Bu ikki kategoriya bir-birini inkor etuvchi emas, bal-
ki ma’naviy va axloqiy tizimni ifoda etuvchi qarama-qarshi ma’no birliklaridir. Ular
orqali xalqning hayot haqidagi qarashlari, nafosatga bo‘lgan munosabati va axloqiy
me’yorlari ifodalanadi.

Go‘zallik – folklor ongida faqat tashqi nafosat emas, balki **ma’naviy poklik, mehr,
halollik, fidoyilik** kabi qadriyatlar bilan bog‘liq tushunchadir. Shuning uchun ham ertak-
larda go‘zal qahramonlar (qizlar, yigitlar, sevishganlar) tashqi jozibasi bilan birga,
ichki dunyosidagi nur bilan ham tasvirlanadi. Masalan, “Zumrad va Qimmat” ertagi-
ning Zumrad obrazi tashqi go‘zalligi orqali emas, balki mehnatsevarligi, kamtarligi va
mehribonligi bilan ideallashtiriladi. Bu holatda go‘zallikning **axloqiy mohiyati** ustuvor
ahamiyat kasb etadi.

Boshqa tarafdin, **xunuklik** ham faqat tashqi belgi sifatida emas, balki insonning
ma’naviy buzuvchiligi, kibr-u hasad kabi illatlarining ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Ma-
salan, Qimmat obrazi tashqi jihatdan go‘zal bo‘lishi mumkin, ammo uning ichki olami-
dagi yomonlik, hasad va yolg‘onchilik uni xunuk qilib ko‘rsatadi. Demak, folklor este-
tikasida xunuklik – axloqiy kamchilikning tashqi ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ertaklarda go‘zallik va xunuklikning lisoniy ifodasi faqat tasviriy vazifa bajarib
qolmay, balki ma’naviy va aqliy mezon vazifasini ham o‘taydi. Shu boisdan estetik

baho folklorda faqat subyektiv taassurot emas, balki xalqning ma'naviy tajribasi bilan belgilangan obyektiv qadriyat sifatida talqin etiladi.

Qorasoch o'n besh yoshga kiribdi, husnda barkamol, aqlda tengsiz bo'libdi. Bu mamlakatda unga dars berishga qodir olim qolmabdi. Qorasochning dong'i, ovozası boshqa mamlakatlarga ham yoyilib ketibdi.

Qorasoch turli ilm, hunar egasi, husnda, aqlda yagona bo'lib, uning dong'ini eshitganlar pari deb nom qo'yibdilar. ("Qorasoch pari")

Xalq ertaklarida go'zallik ideali doimo sinovlar orqali namoyon bo'ladi: chinakam go'zallik zohiriy emas, balki qalbning soffligi va sabr-matonati bilan bog'langan holda yoritiladi.

Bu holat o'zbek xalqining "Insonning go'zalligi – amalidan", "Yuz go'zalligi emas, so'z go'zalligi kerak" kabi maqollarida ham o'z aksini topgan. Demak, folklor estetikasida go'zallik va xunuklik kategoriyalari axloq, ma'naviyat va estetik didning uyg'unlashgan holdagi ko'rinishidir. Go'zallik tushunchasi o'zbek ertaklarida estetik kategoriya sifatida jamiyatning ma'naviy idealini ifoda etadi; u orqali xalqning insoniy fazilatlar haqidagi qarashlari shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Қодирий Б. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
2. Имомназаров М. Эстетика асослари. – Тошкент: Фан, 2005.
3. Раҳматуллаев Ш. Тил ва эстетика. – Тошкент: Фан, 1992.
4. Мусаев М. Ўзбек халқ эртакларининг поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2010.
5. Дзюба Е.В. Лингвопоэтика как аспект исследования художественного текста. – Москва, 2009.
6. Маруфова З. Мумтоз бадий матнларда гўзаллик концептининг вербаллашуви. Ф.ф.б.ф.д.дисс... . Фарғона, 2022.
7. <https://ziyouz.uz/ozbek-xalq-ogzaki-ijodi/page/2/>
8. <https://t.me/s/GayratMajid?q=%D0%BE%D2%B3%D1%83>
9. <https://izoh.uz/uz/word/zag%E2%80%98chako%E2%80%98z>

AXBOROTLASHGAN DAVRDA MADANIY MEROSNI SAQLASHNING NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi foni-da xalq og'zaki ijodi va folklor asarlarini asl holida saqlash masalalari hamda xorijda bu borada amalga oshirilgan tartib-qoidalar tahlil qilinadi. Shuningdek, xalq og'zaki ijodiy merosini raqamli muhitda saqlash, himoya qilish va ma'lumotlarning butunligini ta'minlash bo'yicha amaliy taklif va tavsiyalar ham ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: madaniy meros, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, milliy identitet, madaniy taraqqiyot.

Аннотация. В этой статье анализируются вопросы сохранения народного устного творчества и фольклорных произведений в их первоначальном виде в условиях стремительного развития цифровых технологий, а также зарубежный опыт в этой сфере. Кроме того, представлены практические рекомендации и предложения по сохранению народного устного наследия в цифровой среде, его защите и обеспечению целостности данных.

Ключевые слова: культурное наследие, цифровые технологии, искусственный интеллект, национальная идентичность, культурное развитие.

Abstract. This article analyzes issues related to the preservation of traditional oral art and folklore in their original form amid the rapid development of digital technologies, as well as foreign experience in this field. In addition, practical recommendations and proposals are presented for preserving oral folk heritage in the digital environment, protecting it, and ensuring data integrity.

Keywords: cultural heritage, digital technologies, artificial intelligence, national identity, cultural development.

Sun'iy intellektning jadal rivojlanishi jamiyat hayotining barcha sohalariga, jumladan, madaniy merosni asrash va uzatish jarayonlariga ham chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, xalq og'zaki ijodi – folklor, o'zining og'zaki tabiatiga va avloddan avlodga so'z orqali yetkazilish xususiyatiga ko'ra, raqamli texnologiyalar yordamida kengroq tarqalish imkoniyatiga ega bo'ldi. Biroq bu jarayon bilan bir qatorda, folklorning asl holatini saqlab qolish masalasi ham dolzarb tus olmoqda.

Folklori asrash faqat uni arxivga joylashtirish bilangina cheklanmaydi. Eng muhimi uni o'zligidan, madaniy kontekstidan ajratmasdan, tahrirsiz va tabiiy shaklda kelajak avlodga yetkazishdir. Shu bois, mavjud ma'lumotlarni soxtalashtirish, ularni g'arazli maqsadlarda o'zgartirish yoki noto'g'ri talqin qilish holatlariga qarshi ishonchli himoya mexanizmlarini yaratish zarur.

Folklor muayyan madaniyatga mansublik ifodasi bo'lib, u madaniy merosning barcha jabhalarini qamrab oladi. Jumladan, qo'shiqlar, raqslar, rivoyatlar, urf-odatlar,

an'anaviy xalq tabobati bo'yicha bilimlar va hokazolarni o'z ichiga oladi. U insonlarni birlashtiruvchi kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi, ularning madaniy o'ziga xosligini mustahkamlab beradi, bugungi avlodga avvalgi avlodlarning yuksak ijodiy salohiyatini baholash imkonini beradi. "Folklor – o'ziga xos ko'zgu bo'lib, xalqning psixologiyasini aks ettiradi va etnosning ibtidoiy sivilizatsiyasini tushuntirib beradi. Folklor aslida, insoniyat ruhining arxeologiyasidir", deydi huquq fanlari doktori, dotsent, Moldova davlat universitetining "Tadbirkorlik huquqi" kafedrası professori Tatyana Bodyul.

Zamonaviy folklor asarlari esa, vaqt sinovidan o'tgan afsona va rivoyatlarning betakror davomidir. Folklor jamiyatning ijtimoiy va madaniy o'ziga xosligini, uning me'yorlari va qadriyatlarini ko'rsatuvchi oyna, jamiyatning o'zini ifoda etish shakli va aloqa vositasidir. Yaqin vaqtgacha folklor deganda odatda faqat og'zaki madaniyatga oid hodisalar tushunilgan. Chet tillar lug'atlarida folklor "xalq og'zaki ijodiyoti asarlari (dostonlar, ertaklar, qo'shiqlar, maqollar, kuylari va hokazo)" deb ta'riflangan. Ammo so'nggi vaqtlarda folklorga tegishli bo'lgan hodisalarning doirasi kengayib, uni muayyan etnik guruh tomonidan yaratilgan urf-odatlar va an'analar majmuasining har qanday tashqi ifodasi deb tushunish tendensiyasi paydo bo'lmoqda.

Tadqiqotchilar hozirgi kunda folklor – bu "xalqona" bo'lgan barcha narsalarni o'zida mujassam etgan hodisa sifatida qaralayotganini ta'kidlamodalar. Folklor deb nafaqat xalq ertaklari yoki qo'shiqlarga, balki kalendar marosimlari, to'y urf-odatları, qadimiycha kiyim tikish va bichish san'ati, qadimiy retseptlar asosida taom tayyorlash, yog'ochdan uy qurish, keng ayvonlar barpo etish, o'zgacha uslubda supalarni joylashtirish, pechlar qurish, xonadagi "qizil burchak"ni tanlash va boshqalar. Chet ellarda (ayniqsa, folklor asarlariga mualliflik huquqi qo'llaniladigan mamlakatlarda) folklor tushunchasi milliy qonunchilik normalarida ochib berilgan.

Jumladan, Malavi Respublikasining 1987-yildagi Mualliflik huquqi to'g'risidagi qonunining 2-moddasida folklorga "madaniy merosga oid barcha adabiy, dramatik, musiqiy va tasviriy san'at asarlari" kiritiladi. Angola Respublikasining 1990-yildagi Mualliflik huquqi to'g'risidagi qonunining 4(f)-moddasida folklor "avloddan avlodga o'tib kelayotgan va an'anaviy madaniy merosning asosiy elementlaridan birini tashkil etuvchi barcha adabiy, tasviriy va ilmiy asarlar" sifatida ta'riflanadi. Gabon Respublikasining 1987-yildagi Mualliflik va unga aloqador huquqlarni himoya qilish to'g'risidagi qonunining 6-moddasida folklor – bu "davlat hududida yaratilgan barcha adabiy va tasviriy mahsulot bo'lib, u an'anaviy madaniy merosning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir", deyilgan.

1986-yilda Kongo Demokratik Respublikasi tomonidan qabul qilingan Mualliflik va unga aloqador huquqlarni himoya qilish to'g'risidagi qonunning 6(k)-moddasida folklor – bu "avloddan avlodga o'tib kelayotgan va an'anaviy madaniy merosning asosiy elementlaridan birini tashkil etuvchi badiiy, adabiy yoki ilmiy asarlar" sifatida tushuntirilgan. Barbados Respublikasining 1982-yilda qabul qilingan Mualliflik huquqi to'g'risidagi qonuniga ko'ra, folklor quyidagi asarlarni o'z ichiga oladi: a) Barbadosning an'anaviy madaniy merosining asosiy elementi bo'lgan asarlar; b) Barbadosda turli ijtimoiy guruhlar tomonidan yaratilgan asarlar; c) avloddan avlodga o'tib kelayotgan asarlar. Ehtimol, folklor asarlariga eng keng va batafsil ta'rif Nigeriyaning Mualliflik

huquqi to'g'risidagi qonunining 28(5)-moddasida berilgan bo'lib, unda folklor quyidagicha izohlanadi:

“Muayyan jamoaga yo'naltirilgan va an'analar asosida yaratilgan guruh yoki individual ijod bo'lib, u jamoaning orzu-umidlarini ifodalaydi, uning madaniy va ijtimoiy o'ziga xosligini, me'yorlari va qadriyatlarini aks ettiradi.

Ushbu ijodiy mahsulotlar og'zaki shaklda, taqlid qilish yo'li bilan yoki boshqa usullar orqali avloddan avlodga o'tadi va quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- a) xalq ertaklari, xalq she'riyati va topishmoqlar;
- b) xalq qo'shiqlari va milliy musiqa asboblari ijrosi;
- c) xalq raqslari, xalq o'yinlari va tomoshalar;

d) xalq hunarmandchiligi mahsulotlari, shu jumladan grafik va tasviriy san'at asarlari, yog'och, suyak, tosh o'ymakorligi, haykaltaroshlik, kulolchilik, terrakota, mozaika, yog'och va metall buyumlar, zargarlik buyumlari, qo'l san'atlari, xalqona kiyim-kechaklar va mahalliy ishlab chiqarilgan matolar”.

Shu munosabat bilan ta'kidlash joizki, 1980-yillarda YUNESKO va Butunjahon intellektual mulk tashkiloti (VOIS) homiyligida folklori noqonuniy foydalanish va boshqa zarar etkazuvchi harakatlardan himoya qilish bo'yicha hukumat ekspertlari qo'mitasi tomonidan “Folklor asarlarini himoya qilish bo'yicha milliy qonunchilik uchun namunaviy qoidalar” ishlab chiqilgan. 1982-yil fevral oyida Parijda bo'lib o'tgan hukumat ekspertlari qo'mitasi yig'ilishi natijalariga ko'ra, ushbu asarlar – bu an'anaviy san'at merosining o'ziga xos elementlaridan iborat bo'lib, muayyan jamoa yoki jamiyat a'zolari tomonidan yaratilgan va saqlab kelingan[1:18].

Yuqorida keltirilgan fikrlardan ko'rinadiki, folklori asl va sofligicha saqlab qolish masalasiga yanada katta e'tibor qaratish zarurati tobora yaqqol namoyon bo'lmoqda. Raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi va internetning global axborot makoni sifatida shakllanishi folklor materiallarning tarqalishida yangi imkoniyatlar yaratgan bir paytda, ularning noto'g'ri talqin qilinishi, buzilishi yoki manipulyatsiya qilinish xavfi ham oshmoqda. Shu munosabat bilan folklori himoya qilish, uning asl mohiyatini saqlab qolish uchun ilmiy yondashuv va nazorat zarur bo'ladi. Ana shu jarayonda folklorshunoslarning o'rni muhim ahamiyat kasb etadi.

Birinchidan, folklorshunoslar folklor manbalarini aniqlash va to'plash bo'yicha mutaxassis sifatida faoliyat yuritadilar. Bu esa raqamli makonda tarqaladigan ma'lumotlarning ishonchligini ta'minlash uchun muhimdir.

Ikkinchidan, ular folklor asarlarining ilmiy tahlilini amalga oshirib, ularni noto'g'ri talqin va manipulyatsiya qilishdan himoya qiladi. Folklorshunoslarning chuqur bilimlari va tajribasi folklorning asl mohiyatini anglash va uning madaniy ahamiyatini saqlab qolishda asosiy omil hisoblanadi. Bu esa, ayniqsa, axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanilgan holda folklor materiallarni tarqatishda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, folklorshunoslar raqamli arxivlar yaratishda va folklori saqlash texnologiyalarini qo'llashda ham faol ishtirok etadilar.

Zamonaviy texnologiyalar yordamida folklor asarlarni sifatli raqamlashtirish va ularni xavfsiz saqlash, folklorshunoslarning ilmiy tavsiyalari asosida amalga oshiriladi. Shuningdek, ular axborot xavfsizligi tamoyillarini madaniy merosni himoya qi-

lish bilan uyg'unlashtirish bo'yicha ham strategiyalar ishlab chiqadilar. Ularning ta'lim va targ'ibot ishlari folklor ma'lumotlarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni, raqamli muhitda madaniy qadriyatlarni asrashni targ'ib qiladi.

Folklorning o'zida moddiylik yo'qligiga qaramay, folklor o'zi madaniyat va guruh identifikatsiyasining ifodasi sifatida insoniyatning madaniy merosiga kiradi. Folklorshunoslarning yutuqlariga nazar tashlasak, ular doimiy ravishda madaniy merosni aniqlash, o'rganish, talqin qilish, himoya qilish, saqlash va namoyish etish jarayonlarida faol ishtirok etadi. Og'zaki va nomoddiy meros ta'rifini yodda tutgan holda, folklor asarlari saqlanishi, himoyalaniishi va muhofaza qilinishi kerak. Madaniy merosni muhofaza qilish tushunchasi etnik va madaniy identifikatsiya tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, uning zamonaviy konnotatsiyalari global multimedia tomonidan yaratilgan ko'p qirrali identifikatsiya va identitet muammolari atrofida qiziqarli masalalarni keltirib chiqaradi. Bir tomondan, inson huquqlari va individual hamda jamoaviy identifikatsiyani qabul qilish masalalari yotadi. Boshqa tomondan esa, progressiv globalizatsiya va elektron qurilmalarning keng qamrovli madaniy qudrati bilan bog'liq ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy masalalar mavjud[2:41].

Folklorni sof holida saqlash milliy madaniyatni saqlash demakdir. Raqamli makonda folklor kontentni tarqatish bilan birga, ularning asl shaklini himoya qilish axborot xavfsizligining tarkibiy qismi sifatida ko'riladi. Yolg'on ma'lumotlar, manipulyatsiya qilingan folklor obrazlari yoki kontekstdan yulib olingan hikoyatlar milliy ong va tarixiy xotiraga zarar yetkazishi mumkin. Shu bois, madaniy merosni, xususan, folklorni himoya qilish bo'yicha normativ-huquqiy mexanizmlarni kuchaytirish, raqamli arxivlar va platformalar uchun ishonchli kuratsiya tizimlarini joriy etish, shuningdek, bu borada axborot xavfsizligi bo'yicha mutaxassislar bilan madaniyatshunoslarning hamkorligi zarur. Faqat shundagina folklor o'z tabiiy muhitida, o'z mohiyatini yo'qotmasdan yashashi va rivojlanishi mumkin bo'ladi.

“Elektron folklor asarlarining paydo bo'lishi, og'zaki ijodning an'anaviy shakllarini yangi raqamli muhitlarga moslashtirmoqda biroq bu ularni qayd etish va asl holatini saqlash standartlarini shubha ostiga qo'ymoqda [3:131],” – deydi Lodz universiteti tarix-falsafa fakulteti a'zosi Violetta Kravchik-Vasilevska.

Elektron folklor asarlarining paydo bo'lishi folklor merosining sof holatda saqlanishida bir qator muammolarni yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, elektron shakldagi folklor materiallar ko'pincha original mazmun va kontekstdan uzilib, qayta yoki noto'g'ri talqin qilinishi xavfi mavjud. Bu esa folklor asarining asl mohiyatini yo'qotishiga olib keladi. Masalan, matn, ovoz yoki video shaklida joylashtirilgan folklor namunalari konteksti, ular yaratilgan an'analar va ularning ma'nosi yetarlicha izohlanmasligi tufayli noto'g'ri tushunilishi mumkin. Elektron folklorni saqlash va himoya qilishda texnik muammolar ham mavjud. Raqamli formatlarning tez eskirishi, ma'lumotlarning yo'qolishi yoki buzilishi xavfi, arxivlash uchun maxsus infratuzilmaning zarurligi, bularning barchasi folklor merosining uzoq muddatli saqlanishiga to'siq bo'ladi. Bundan tashqari, elektron asarlar ko'pincha intellektual mulk va mualliflik huquqi masalalariga duch keladi, bu esa ularni erkin tarqatish va saqlashni murakkablashtiradi. Xulosa qilib aytganda, elektron folklor asarlarining paydo bo'lishi folklor merosining sof holatda

saqlanishi uchun yangi chaqiriqlar va muammolarni yuzaga keltiradi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun ilmiy yondashuvlar, texnologik yechimlar va madaniy ongni oshirish ishlari birgalikda olib borilishi zarur. Shu bilan birga, axborot xavfsizligi jihatidan ijodiy sohalarda ham zaruratlar ortib bormoqda. Ma'lumotlarning maxfiyligi, butunligi va mavjudligini ta'minlash folklor asarlarini yo'qotish yoki buzilishdan himoya qilishda muhim omil hisoblanadi. Raqamli davrda folklorni sof holida saqlash tarixiy vazifa, balki kelajak avlodlar uchun madaniy investitsiya demakdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бодюл Татьяна. Объекты охраны фольклора. In: Intellectus, 2014, nr. 1, pp. 17-22. ISSN 1810-7079.
2. Krawczyk-Wasilewska, Violetta. "Towards a Digital Folklore Heritage." Folklore in the Digital Age: Collected Essays. Jagiellonian University Press, 2016. 39–56. Print.
3. Кравчик-Василевська, В. Електронний фольклор як явище цифрової культури [Elektronniy resurs] / В. Кравчик-Василевська // *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського*. – Київ, 2009. – Режим доступу: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ds-space/bitstream/handle/123456789/5398/Kravchyk-Vasylevska.pdf> (data zvernennya: 21.10.2025).

Dilnoza Jumayeva,
*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

ABDULLA QODIRIY ADABIY MEROSINING YURTIMIZDA O'RGANILISHI TAHLILI

Annotatsiya. *Xalq ma'naviyatini boyitish yo'lida olib borilgan kurashlar, milliy matbuot, adabiyot va teatrning odamlar tafakkurini oshirishdagi ahamiyati haqida asarlarida kuyunib yozgan, bu borada fidoyilik ko'rsatgan, alaloqibat qatag'onga uchraganlar haqida so'z borarkan, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon va boshqa adiblarning siymolari ko'z oldimizda gavdalanadi. Ushbu maqolada ham Abdulla Qodiriy adabiy merosining o'rganilishi tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, roman, yozuvchi, adabiyotshunos, tanqid, maqola, tahlil, ijod, adabiy meros, ma'lumot, tadqiqot, qatag'on, metodologiya.*

Аннотация. *Говоря о борьбе за обогащение народной духовности, о значении национальной прессы, литературы и театра в развитии мышления людей, о тех, кто самоотверженно трудился и подвергался репрессиям, перед нашими глазами предстают фигуры Абдуллы Кадири, Абдурауфа Фитрата, Абдулхамида Чулпана и других писателей. В этой статье также анализируется изучение литературного наследия Абдуллы Кадыри.*

Ключевые слова: *Абдулла Кадири, Чулпан, Фитрат, роман, произведение, писатель, литературовед, критика, статья, анализ, творчество, литературное наследие, информация, исследование, репрессия, методология.*

Annotation. *Speaking about the struggle for the enrichment of folk spirituality, about the importance of the National Press, literature and theater in increasing people's thinking, about those who made sacrifices in this regard, who were finally repressed, the figures of Abdullah Kadiri, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Chulpan and other writers are reflected before our eyes. This article also analyzes the study of the literary heritage of Abdullah Qadiri.*

Key words: *Abdullah Qadiri, Chulpan, Fitrat, novel, writer, literary critic, criticism, article, analysis, creativity, Literary Heritage, information, research, repression, methodology.*

Ma'lumki, o'tgan asr boshidagi milliy uyg'onish harakati namoyandalari va ularning faoliyati, asarlari sho'ro davrida muttasil turli siyosiy ayblovlar bilan qoralanib kelindi. Ayni chog'da, ilg'or millatparvar ziyolilar, taniqli yozuvchi va shoirlar, adabiyotshunos va munaqqidlarda o'sha davrda yashab ijod etgan adiblarning ijodlariga qiziqish susaymagan. Adabiy tanqidning ushbu sohani yoritishga doir faoliyatini kuzatganda bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lgan bir necha yo'nalishda izlanishlar olib borganligi ayon bo'ladi. Bu yo'nalishlar orasida, ayniqsa, ijodkor biografiyasi va ijodiy laboratoriyasiga oid kuzatishlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Ularda munaqqidlar milliy uyg'onish davri adabiyoti namoyandalarining hayoti va ijodiga oid manbalarni, ma'lumotlarni topib,

ularni tarixiy voqea va faktlar asosida tadqiq etish, sharhlash usuli yetakchilik qiladi. Adabiy tanqidning bu yo‘nalishdagi faoliyatida uning tarix bilan hamkorligi, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etgan. Ushbu kuzatishlar vositasida tanqidchilar ijodkor jadidlar hayoti va faoliyatini o‘rganish asnosida umuman jadidchilik harakati, uning konsepsiyasi haqida ham tarixiy faktlar asosida qimmatli ma’lumotlar berdilar. Natijada bu davr adabiy hayotining haqqoniy tarixiy lavhasini yaratishga erishildi, vatanimiz tarixining asr boshidagi sahifalari xolis sharh va izohlar bilan to‘ldirildi. Garchi qisqa muddatni o‘z ichiga olgan bo‘lsa-da, yangicha metodologiya va konsepsiyaga asoslangan adabiy tanqid faoliyatining ushbu bosqichi beqiyos ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir. Chunki, birinchidan, bu bosqichda asr boshidagi adabiy muhit haqida obyektiv ma’lumot berilgan va shu asosda adabiyotimizning yangi tarixi yaratilishiga asos solingan bo‘lsa, ikkinchidan, sho‘ro tuzumining qatag‘onga tayanilgan siyosatining qurboniga aylangan va uzoq yillar mobaynida nohaq ayblovlar bilan ayblanib kelingan ijodkorlarimizning haqiqiy orzu-istaklari ijobat bo‘ldi – ularning ijodiy merosi xalqqa qaytarildi.

Munaqqidlarimiz milliy uyg‘onish davri adabiyotining yetuk namoyandalari Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Hamza, Abdulla Qodiriy, Fitrat, Cho‘lpon singari ulug‘ adiblar hayoti va faoliyatini yoritishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda asr avvalida nashr etilgan gazeta va jurnallardan, arxiv materiallaridan unumli foydalanishgan. Milliy uyg‘onish davrining yetakchi namoyandalari bo‘lgan Qodiriy, Fitrat, Cho‘lpon hayoti va ijodiga bag‘ishlangan ko‘plab adabiy-tanqidiy maqolalar pirovard natijada o‘zbek adabiyotshunosligida qodiriyshunoslik, cho‘lponshunoslik, fitratshunoslik kabi yangi yo‘nalishlarning to‘la shakllanishiga olib keldi. Zero, bu uch alloma XX asr o‘zbek adabiyotini ham mazmun va ham shakl jihatdan boyitgan, prozada Qodiriy, dramaturgiyada Fitrat, she‘riyatda esa Cho‘lpon XX asr o‘zbek realistik adabiyotiga asos solgan ijodkorlardir. So‘nggi davr tanqidchiligida bu ijodkorlar faoliyatiga keng va chuqur yondashilgani masalaning mohiyati metodologik jihatdan to‘g‘ri belgilanganidan dalolat beradi. Chunki Qodiriy, Fitrat va Cho‘lpon ijodi 70 yil davomida sho‘ro hokimiyati tomonidan ta‘qib va tazyiqqa olib kelingan, hukmron komfirqa mafkurachilari tarafidan turli ayblarga giriftor etilgan, bahs-munozaralarning doimiy mavzusiga aylantirilgan edi. Masalaning yana bir jihati esa shundaki, bu ijodkorlarning asarlari o‘z zamondoshlarining ijodi namunalari badiiy jihatdan ancha yuksak darajada bo‘lib, XX asr o‘zbek adabiyotini tom ma’noda yangilagan edi. Ularning ijodi sho‘ro davri nazariyotchi va mafkurachilarining eng ko‘p ta‘qibiga uchragani boisi ham shundan. Zero, 1956-yildayoq yozuvchi sifatida nomi oqlangan, asarlarini keng kitobxonlar ommasi o‘qish imkoniyatiga ega bo‘lgan Qodiriy ijodi hatto mustaqillikkacha o‘zining to‘la haqli, xolis bahosini olmadi. Metod va dunyoqarash muammosi bilan bog‘liq bahs-munozaralar quyuni muttasil Qodiriy ijodiyoti tepasida aylandi.

Adabiyotshunos olim Matyoqub Qo‘shjonov Qodiriy ijodini o‘rganish tarixini olti bosqichga ajratadi va har bir bosqichning o‘ziga xos jihatlari, yutuq va kamchiliklarini tahlil qilib berdi. Uning talqiniga ko‘ra, olti bosqichning beshtasi sho‘ro davriga oid bo‘lib, mazkur bosqichlarda yozuvchi ijodini o‘rganishda ko‘plab cheklanishlar bo‘lgan. Jumladan, XX asr boshlaridan 20-yillarning ikkinchi yarmigacha birinchi bosqichida Qodiriy ijodi bo‘yicha deyarli alohida maqolalar chop etilmagan bo‘lsa-da,

“O‘tkan kunlar” romani katta qiziqish bilan qabul qilingan, asarning yaxlit boblari yod olingan. Ikkinchi bosqichda, ya’ni 20-yillarning oxiriga kelib faqat Qodiriy ijodi emas, balki Fitrat, Cho‘lpon asarlari ham siyosiy ayblovlar bilan qoralana boshlagan. Mixail Shverdin, Sotti Husayn va Oybekning adibga ayblar qo‘yib yozilgan maqolalari shu ikkinchi bosqichda e‘lon qilingan.

M.Qo‘shjonov uchinchi bosqichga Abdulla Qodiriy nomini tiklash yo‘lidagi sa‘y-harakatlarni kiritgan. U komfirqaning XX syezdidan keyin yozuvchi nomini oqlashda muhim rol o‘ynagan ikki shaxsning jasoratini alohida ta’kidlaydi: “...Ulardan biri o‘sha paytlari respublikamizda oliy lavozimlarni egallab turgan N.Muhitdinov, ikkinchisi yirik adabiyotshunos olim I.Sultonovdir. N.Muhitdinov bu savob ishga siyosiy jihatdan zamin tayyorladi va yo‘l ochdi. I.Sultonov esa, A.Qodiriy bizga yot adib emasligini ilmiy ravishda isbotlab berdi. Shunga qaramay, hali Qodiriy asarlarini emin-erkin tahlil qilishga imkon yo‘q edi, chunki “Qodiriyning oqlangani bilan u mansub bo‘lgan g‘oyaviy oqim – jadidizm qora taxtaga tortib qo‘yilgan edi. Shu sababdan Qodiriy haqida gapirmoqchi bo‘lganlar jadidizmni ikki marta so‘kib, adib haqida biror fikr bildirishi mumkin edi, xolos”.

O‘tgan asrning 60-yillaridan 80-yillar boshigacha bo‘lgan davrni M.Qo‘shjonov to‘rtinchi bosqich deb belgilaydi. Bu bosqichga Sobir Mirvaliyevning “O‘zbek romani” kitobidan tortib 70-yillarning boshida “O‘zbekiston madaniyati” gazetasida e‘lon qilingan sotsialistik realizm va Abdulla Qodiriy ijodi mavzusidagi bahs-munozaralargacha kiradi. Beshinchi bosqichga esa 80-yillardagi mafkuraviy kurashni va Qodiriy, Cho‘lpon, Fitrat ijodlariga bag‘ishlangan munozaralarni o‘z ichiga oladi. Nihoyat, oltinchi bosqich sifatida M.Qo‘shjonov mustaqillik yillarida qodiriyshunoslikning tom ma’noda yangi davri boshlanganini, bunda Abdulla Qodiriy tavalludining 100 yillicini nishonlash to‘g‘risidagi davlat rahbari Farmonining ulkan ahamiyat kasb etganini, adib ijodini emin-erkin, yangicha tafakkur asosida qayta baholash jarayonlari boshlanganini ta’kidlaydi.

Olimimizning o‘zbek adabiyotshunosligida Abdulla Qodiriy ijodi o‘rganilishini bosqichlarga bo‘lishi, ya’ni davrlashtirishi shartli xarakterga ega. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki Matyoqub Qo‘shjonov qodiriyshunoslikni davrlashtirishda yillar va sanalarni emas, balki birinchi galda adib ijodini baholashdagi cheklanishlar, biryozlamaliklar va ularning mohiyatini ochib berish jarayonlarini nazarda tutgan. Munaqqid tilga olgan oltinchi bosqich, ya’ni istiqlol arafalari va istiqloldan keyingi davr mohiyat e’tibori bilan yetmish yildan ziyodroq vaqt mobaynida davom etgan qodiriyshunoslik zaminida paydo bo‘lgan va ayni chog‘da, o‘sha paytda yo‘l qo‘yilgan kamchilik hamda nuqsonlarni bartaraf etishga harakat qilingan, yangicha konsepsiya, yangicha tanqid tafakkuriga asoslanilgan davrdir. Binobarin, bu davrda adabiy tanqid yetmish yil hukmronlik qilgan markscha-lenincha metodologiyadan voz kechish barobarida, adabiy jarayonga yangicha metodologik tamoyillar asosida yondasha boshlaganligini ko‘rishimiz mumkin.

Bu hol faqat Qodiriy asarlariga emas, balki umuman jadid adabiyoti namoyandalari ijodiga munosabatda o‘z aksini topdi. Shu bois, 80-yillarning oxiri – 90-yillarning boshlaridayoq Qodiriy hayoti va ijodiga bog‘liq haqiqatlarni to‘la tiklash, asarlarini

yangicha mezonlar, metodologik tamoyillar asosida qayta baholashga jiddiy e'tibor berila boshlandi. Bunda adabiy tanqid jahon adabiyotshunosligi va tanqidchiligiga xos ilg'or metodologik tamoyillarga tayandi, xorijsda shakllangan qodiriyshunoslik, fitratshunoslik va cho'lponshunoslikning yetakchi konsepsiyalarni o'rganish orqali e'tiborli jihatlarini ijodiy o'zlashtirish yo'lidan bordi. Adabiy tanqid bu adiblar ijodini baholashda, ayniqsa, Qodiriy asarlari tadqiqida muvofiqlik va to'ldiruvchanlik tamoyillarga tayandi.

Bu xususiyat, ayniqsa, sho'ro davri qodiriyshunosligiga ham o'z hissalarini qo'shib kelishgan M.Qo'shjonov, S.Mirvaliyev, A.Aliyev, U.Normatov singari munaqqidlar ijodiga xosdir. Natijada yozuvchi tarjimai holining shu paytgacha oshkor etilmagan qirralari yangi fakt va ma'lumotlar bilan to'ldirildi, ilgari ma'lum bo'lmagan faktlar, qo'lyozmalar, hujjatlar, arxiv materiallari ilmiy muomalaga kiritilib, muayyan xulosalar chiqarildi. Ilgari o'rganilmagan manba va talqinlar qayta tahlildan o'tkazildi. Shunday ishlardan biri, Abdulla Qodiriyning farzandi Habibulla Qodiriyning "Qodiriyning so'nggi kunlari" nomli xotira qissasidir. Ma'lumki, H.Qodiriy 70-yillarda "Otam haqida" nomli xotira qissasini e'lon qilib, unda Abdulla Qodiriy hayoti va ijodi haqida dastlabki ma'lumotlarini bayon etgan edi. Mazkur xotira sho'ro davrida yozilgani bois, unda adib haqida emin-erkin fikr aytish imkoniyati yo'q edi. 80-yillarning oxiriga kelib, ijtimoiy-siyosiy hayotda yuz bera boshlagan o'zgarishlar tufayli bir qadar erkinroq fikrlash sharoiti tug'ildi va yangi faktlar, kuzatishlar, izlanishlar orqali A.Qodiriy to'g'risida ochiqroq yozishga imkoniyat paydo bo'ldi. Darhaqiqat, "Qodiriyning so'nggi kunlari" xotira qissasida ulug' adib hayoti, ijodiy laboratoriyasining ayrim qirralari o'z aksini topdi.

Chunonchi, xotiraning "Xitoy konsuli" bobida adib romanlarining faqat O'rta Osiyodagi turkiy xalqlar orasida emas, balki Sharqiy Turkistonda ham keng yoyilgani ta'kidlanadi. Boshqa tarafdin o'sha davrda siyosiydashgan sho'ro idoralarinin tazyiqini ham ko'rsatuvchi hujjatdir. Darvoqe, A.Qodiriyning Amir Umarxonning kanizi haqida roman yozish niyati bo'lganiga oid ma'lumot ayni shu jihatdan xarakterlidir. Adib niyati va bu mavzuga doir ma'lumotlar to'plagani boshqa adabiyotshunoslarning kuzatishlarida ham uchraydi. Jumladan, "Sharq yulduzi" jurnalida bosilgan "Abdulla Qodiriy va tarixchi Hakimxon" sarlavhali maqolada "Amir Umarxonning kanizi" nomli romanga materiallar to'plash chog'ida tarixchi Muhammad Hakimxon to'raning "Muntahab at-tavorix" nomli tarixiy kitobi muhim manba sifatida yozuvchining e'tiborini tortgani ta'kidlanadi. Bu ma'lumot Qodiriyning navbatdagi tarixiy romanlar turkumini davom ettirish niyati jiddiy bo'lganidan dalolat beradi. Keyingi davr tanqidchiligida adabiy hodisalarga tarixiy-biografik yondashuvning kuchaygani yangicha adabiy tanqid metodologiyasining muhim tamoyillaridan biri shakllanayotganidan dalolat beradi.

Zero, ijodkor hayoti va asarlariga doir manbalarni aniqlashda bu tamoyil muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur davr tanqidchiligi faoliyatida Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat biografiyasiga taalluqli, biroq yashirib kelingan, yoritilmagan ma'lumotlarga e'tibor qaratilganiga guvoh bo'lamiz. Chunonchi, ularning qanaqa ayblovlar bilan qachon, qanday vaziyatda qamoqqa olingani, tergov jarayonida ularga qanday ayblar qo'yilgani, kimlar bilan yuzlashtirilgani, qaysi "gunohlari" uchun otilganliklari oydinlashdiki, bu

ular biografiyasining ochilmagan tomonlari edi. Shu bois, adabiy tanqid 80-yillar oxiri – 90-yillarning boshlaridayoq arxiv materiallari asosida sir tutib kelingan muammolarga oydinlik kiritdi. Bu borada keng o‘quvchilar ommasiga oshkor etilgan materiallarni yangicha nuqtayi nazar va yangicha konsepsiya bilan tadqiq hamda tahlil etishga harakat qilingani muhim ahamiyatga ega. Shu ma’noda, ayniqsa, Naim Karimov, Islom Usmonov, Hamidulla Boltaboyev, Shuhrat Rizayev singari munaqqidlarning kuzatishlari xarakterlidir. Naim Karimovning “O‘zbek ziyolilarining jallodlari” turkumi sirasidan “Qodiriy boshi – yangi yil sovg‘asi”, “Cho‘lpon uchun kishan”, Islom Usmonovning “Qodiriy qayerda otilgan?” maqolalari, Majid Hasanovning “Vatan mening sajdagohim” sarlavhasi bilan e‘lon qilingan Fitratning hayoti va ijodi haqidagi suhbatida atoqli adiblar hayotining eng qayg‘uli, fojiali vaziyatlariga oid ma‘lumotlar berilgan.

Xususan, Naim Karimovning maqolalarida Qodiriy va Cho‘lpon hayotining xalqdan sir saqlangan sahifalari yoritilgan. Qodiriyning qamoqqa olinishi va sho‘ro xavfsizlik xizmati boshlig‘i Apresyan va uning gumashtalari Agabekov, Trig‘ulov kabilarning Qodiriy, Cho‘lpon va Fitrat taqdirida o‘ynagan mash‘um rollari ishonchli tahlillar bilan ko‘rsatilgan. Binobarin, qatag‘on qurbonlari bo‘lgan bu adiblar qismatini yoritishda ushbu maqolalarning ahamiyati juda katta bo‘ldi. Boshqa tarafdin endigina istiqloлга erishgan xalqimiz o‘sha paytda bu faktlardan voqif bo‘lib, hurriyatga erishganimiz tasodifiy emasligini, balki Vatan ozodligi yo‘lida fidoyi ziyolilarimiz o‘z jonlarini qurbon qilishganini, mustaqillik og‘ir va mashaqqatli kurashlar evaziga qo‘lga kiritilganini dalillovchi manbalar bilan tanishishga muyassar bo‘ldi. Shubhasiz, bu davr tanqidchiligida, avvalo, ijodkorlarning poetik olami, badiiy mahoratini kashf qilish, asarlarini yangicha mezon va metodologik tamoyillar asosida tahlil hamda talqin etish yetakchilik qiladi.

Bu borada, ayniqsa, Qodiriy, Fitrat, Cho‘lpon ijodlariga munosabat xarakterlidir. Aslida, sho‘ro davri tanqidchiligida ham Qodiriy ijodiy olamini yoritishga bag‘ishlangan ko‘plab tadqiqotlar yaratilgandi. Ushbu mavzudagi maqola va bahs-munozaralarda asosiy e‘tibor yozuvchi dunyoqarashi, mafkurasi, metodi va nihoyat mahorati masalasiga qaratilardi. Biroq ularda markscha-lenincha metodologiya ustuvorlik qilgani uchun, garchi Qodiriy ulkan iste’dod sohibi sifatida e’tirof etilgan bo‘lsa-da, hukmron mafkura talablaridan kelib chiqib, uning ijodidagi cheklanganliklar alohida uqtirilar edi. Qodiriyshunos olim Bahodir Karimovning “XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida talqin muammosi” (Qodiriyshunoslik misolida) mavzusidagi doktorlik ishi va shu ilmiy tadqiqot asos bo‘lgan “Abdulla Qodiriy” nomli monografiyasida adib ijodining o‘zbek va xorij adabiyotshunosligi hamda tanqidchiligida qanday talqin etilganligi har tomonlama ochib berilgan.

Tadqiqotchi to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida, umuman, sobiq Ittifoqdagi millatlar adabiyotshunosligida badiiy asar talqini ko‘pincha davr siyosatiga muvofiq bo‘lganligi ko‘rinadi. Shu ma’noda, adabiyot va siyosat juftligi filologiya ilmida har vaqt yonma-yon keldi”. Binobarin, istiqlol davriga kelib, Qodiriy ijodini tahlil qilishda qanday metodologik tamoyillarga tayanila boshlandi, adib ijodiy mahoratining qaysi qirralariga e‘tibor qaratildi, degan masala juda muhimdir. Shu nuqtayi nazardan keyingi yillarda chop etilgan maqolalar, tadqiqotlar va bahs-munozara-

larni ko‘zdan kechirsak, ularda yozuvchi biografiyasining yangi qirralarini ochishdan tashqari, adib poetik olamining talqinida ham yangicha mezonlarga qo‘l urilganligini kuzatamiz. Avvalo, shuni ta’kidlash kerakki, istiqlol davri tanqidchiligida Qodiriy ijodiy mahoratiga bag‘ishlangan bir qancha maqola, tadqiqot yuzaga keldi. Ularning ayrimlari monografik xarakterda bo‘lib, yozuvchi hayoti va ijodini yaxlit holda o‘rganishga bag‘ishlangan ocherklar va monografiyalar bo‘lsa, ayrimlari ijodkor poetik olamining muayyan qirralarini yoritgan tadqiqotlardir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov B. Abdulla Qodiriy. – T.: “Fan” nashriyoti, 2006.
2. Karimov B. Adabiyot, badiiyat, abadiyat. – T.: Xotiralar, badialar, maqolalar, 2004.
3. Mirvaliyev S. Abdulla Qodiriy. – T.: “Fan” nashriyoti, 1992
4. Nazarov B. O‘zbek sovet adabiy tanqidi tarixi. – T.: “Fan” nashriyoti, 1987.
5. Rasulov A. Tanqid, tahlil, baholash. – T.: “Fan” nashriyoti, 2006.
6. Rahimjonov N. Mustaqillik davri o‘zbek she’riyati. – T.: “Fan” nashriyoti, 2007.
7. www.ziynet.uz
8. www.adiblar.uz.

Muborak Xakimova,
*O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIDA MUTOLAA MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA MAQOLLAR VA TOPISHMOQLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. *Maqolada mutolaa madaniyatini shakllantirishda maqollar va topishmoqlardan foydalanish, ularning boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mutolaa madaniyatini shakllantirishdagi ahamiyati, qo‘llanish usullari, yuksak aql-idrok va zukkolikni rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *mutolaa madaniyati, maqol, topishmoq, aql-idrok, zukkolik, metafora, mifologiya, elektron doska, an’anaviylik, zamonaviylik.*

Аннотация. *В статье рассматривается использование пословиц и загадок в формировании культуры чтения, их значение в формировании культуры чтения у учащихся начальной школы, способы применения, а также их значение в развитии высокого интеллекта и сообразительности.*

Ключевые слова: *Культура чтения, пословица, загадка, интеллект, сообразительность, метафора, мифология, электронная доска, традиционализм, современность.*

Annotation. *The article discusses the use of proverbs and riddles in the formation of a reading culture, their importance in the formation of a reading culture among primary school students, methods of application, as well as their importance in the development of high intelligence and quick wit.*

Key words: *reading culture, proverb, riddle, intelligence, quick wit, metaphor, mythology, electronic board, traditionalism, modernity.*

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentyabrdagi PQ-3271-son “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida”, 2019-yil 7-iyundagi PQ-4354-son “O‘zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko‘rsatishni yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 14-dekabrdagi 781-son “2020–2025-yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash milliy dasturini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlar yuzasidan ta’lim sohasida mutolaa madaniyati va kitobxonlik rivoji bilan bog‘liq talaygina ishlar amalga oshirilmoqda.

Belgilangan vazifalardan kelib chiqqan holda yoshlarimizni kitobxonlikka o‘rgatish, bu ishga ijodkorlarni jalb etish bot-bot ta’kidlashi zamirida ham navqiron avlodni boy ma’naviy meros bilan tanishtirish, qalbida tariximizga muhabbatni uyg‘otishdek ulug‘vor niyatlar mujassamdir. Milliy tilimizning tarixi, asl tabiati va xususiyatlarini

ifodalaydigan ilmiy maqolalar, mukammal akademik va o'quv adabiyotlari bo'yicha maxsus lug'atlar tuzish, darsliklarni mukammallashtirish maktab o'quvchilarining muhtolaa madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish bugungi kun talabidir.

Hozirgi kunda maktab o'quvchilari yuqoridagi mukammallashtirilgan adabiyotlar va manbalarga juda qiziqadilar. Bugungi kunda ijtimoiy hayotning barcha sohalarida integratsiya jarayoni kuzatilib, axborot oqimi zamon va makon chegaralarini tan olmasdan, globallashuv jarayoni ta'sirida turli xalqlarning milliy qadriyatlariga ayrim holatlarda putur yetkazmoqda. Lekin kitobning qadri hamisha yuksak bo'lib qolaveradi. Chunki milliy qadriyatlarimiz mazmuni tarixan singdirilgan barcha kitob va manbalar hech bir maktab o'quvchisini befarq qoldirmaydi. Demak, davlatimiz tomonidan yoshlarda kitobxonlik madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan ishlarni rivojlantirish muhim ijtimoiy masala hamda milliy mentalitetimizning mazmun-mohiyatini ma'lum tarixiy davrda shakllantiradigan yuqori darajadagi ilmiy, g'oyaviy, ma'rifiy hamda ma'naviy yo'nalishdagi yoshlarning ijodiy tayanchidir.

Hozirgacha maktabdagi ta'limiy va tarbiyaviy ishlarning mazmuniga chuqur singib ketgan, o'quvchilarning kundalik o'quv-tarbiyaviy jarayonida asos va dominant vosita sifatida kitob turishi hech bir isbotlarsiz barchaga ma'lum. Kitob, avvalo, yosh avlod ong-u shuurida ona tiliga hurmat va ehtirom, o'zlikni anglash, Vatanga muhabbat, uning taqdiri uchun daxldorlik, fidoyilik tuyg'ulari mustahkam qaror toptirishning asosiy omillaridan biridir. Bu yosh avlodda go'zal so'z san'atining tarbiyalashdan boshlanadi. Ma'lumki, keyingi yillarda maktabda boshlang'ich sinf o'quvchilari ta'lim va tarbiyasiga e'tibor qaratishda asosiy omillar, ularning o'rganayotgan faniga qiziqish uyg'otish hamda milliy qadriyatlarimiz an'analari asosidagi ilmiy, badiiy va boshqa manbalar mazmuni singdirilgan matnlarni o'rganish asosida olib boriladi. To'g'ri, maktabda boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni kitob bilan hamda kitob ustida mustaqil ishlashlarini tashkil etish asosida o'quvchilarning zamonaviy bilimga intilish va qiziqishlarini tarbiyalash imkoniyati kuchli bo'ladi.

- Bizningcha, asosan, o'quvchilarning kitobga qiziqishlarini takomillashtirish borasidagi zamonaviy texnologiyalarning ilg'or metodlarini qo'llashda xalq maqollaridan foydalanish asosida tashkil etiladigan sinfdan tashqari mashg'ulotlarda keng foydalanish zarur. Kitob va bilim to'g'risidagi o'zbek xalq maqollari: "Bilgan o'qir, bilmagan to'qir", "Aql qayrog'i -folklor asarining muallifliksiz tijoratlashtirilishi;

- madaniy kontekstdan uzilish;
- xalq ruhining soddalashtirilgan talqini;
- axborot etikasi va madaniy egalik masalalari.

UNESCO ta'kidlaganidek, raqamlashtirish texnologiyasi madaniyatni "muzlatilgan ma'lumot" emas, balki "jonli madaniy jarayon" sifatida talqin qilishi lozim (5).

Raqamlashtirish jarayonida madaniy-etik tamoyillarni ishlab chiqish milliy identitetni saqlashning gumanitar asosidir (6). Quyidagi yo'nalishlar bu borada muhim hisoblanadi:

Avtentiklik tamoyili. Folklor asarlarining asl shaklini, og'zaki nutq ohangini, lahja va timsollar tizimini saqlash zarur. Raqamli montaj yoki tahrir natijasida folklorning tabiiyligi yo'qolmasligi kerak.

Kontekstual talqin tamoyili. Har bir folklor namunasi o‘z tarixiy, diniy, hududiy va ijtimoiy kontekstda tahlil qilinishi lozim. Bunda raqamli muhitda materialni faqat vizual emas, balki madaniy kontekst bilan birga aks ettirish muhim.

Madaniy egalik tamoyili. Xalq ijodini raqamlashtirishda manba jamiyat – xalqning o‘zini ishtirokchi sifatida tan olish, ularning ruxsati, hissasi va nazoratini ta’minlash kerak. Bu “madaniy egalik etikasi” prinsipiga asoslanadi.

Madaniy xilmaxillik tamoyili. Raqamli platformalarda faqat mashhur janrlarni emas, balki kam o‘rganilgan mahalliy folklor turlarini ham aks ettirish zarur. Bu milliy madaniyatning to‘liq spektrini saqlash imkonini beradi.

Folklori raqamli madaniyatga moslashtirishda metodik yondashuv muhim rol o‘ynaydi. Pedagogik va gumanitar sohalarida quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

1. **Multimodal o‘qitish** – folklor asarlarini matn, ovoz, video va vizual elementlar orqali o‘rganish, bu orqali talabalarda madaniy tafakkurni rivojlantirish.

2. **Transmedia hikoyachilik** – bir folklor motivini turli platformalarda (film, animatsiya, ilova) qayta talqin qilish orqali xalq ijodining zamonaviy talqinlarini yaratish.

3. **Interaktiv arxivlash** – raqamli arxivlarni foydalanuvchi ishtirokida shakllantirish, ya’ni xalqning o‘zini “madaniy ma’lumot yaratuvchisi”ga aylantirish.

4. **Axloqiy media ta’lim** – raqamli folklor materiallari bilan ishlashda axloqiy mas’uliyatni, madaniy sezgirlikni shakllantirish.

Bu metodlar orqali raqamli folklor nafaqat ma’lumotlar bazasi, balki madaniy o‘zlikni mustahkamlovchi pedagogik maydonga aylanadi.

Raqamlashtirilgan folklor tahlilida muhim savol shuki: raqamli shakl xalqning ruhiy-ma’naviy energiyasini qanchalik saqlab qola oladi? Bu yerda gumanitar epistemologiya – inson, madaniyat va ma’naviyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik asosiy rol o‘ynaydi.

Folklor – bu xalqning “jonli xotirasi”, uning o‘tmish, hozir va kelajakni birlashtiruvchi estetik tili. Raqamli format esa bu xotirani abadiylashtirish imkonini beradi, biroq u holda ham inson omilini – mazmunni anglash va his qilish qobiliyatini yo‘qotmaslik zarur. Shu sababli raqamlashtirishda texnologiya vosita, inson esa mazmun yaratuvchi markaz sifatida qolishi kerak.

Raqamli madaniyat sharoitida milliy folklor va xalq og‘zaki ijodi nafaqat tarixiy xotira manbai, balki raqamli identitetni shakllantiruvchi gumanitar o‘q sifatida qayta talqin qilinmoqda. O‘zbekistonning boy madaniy merosi – dostonlar, maqollar, qo‘shiqlar, asotirlar, milliy bayram marosimlari, hunarmandchilik va musiqiy an‘analari – xalqning dunyoqarashi, estetik didi, ruhiy qudrati va ijtimoiy qadriyatlarini mujassam etadi. Shu sababli bu merosni raqamlashtirish jarayonida asosiy maqsad uni faqat axborot resursi sifatida emas, balki xalq ruhining ramzi sifatida saqlab qolishdir.

O‘zbek folklori o‘zining ko‘p qatlamli, metaforik, ramziy va axloqiy mazmuni bilan ajralib turadi. “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li”, “Tohir va Zuhra” kabi dostonlarda milliy o‘zlik, vatanparvarlik, sadoqat va insoniylik g‘oyalari markaziy o‘rinda turadi. Raqamli madaniyat bu qadriyatlarni yangi formatlarda – audiovizual hikoyachilik, 3D modelash, raqamli arxivlar va virtual ekspozitsiyalar orqali qayta jonlantirish imkonini ber-

moqda. Shu bilan birga, bu jarayon madaniy etik mas'uliyatni, ya'ni avlodlar xotirasi va milliy ruhiyatni so'ndirmaslik tamoyilini talab qiladi.

Bugungi kunda O'zbekistonda "Madaniy meros" agentligi, "O'zbekiston Milliy kutubxonasi", "O'zbekiston madaniy merosi jahon to'plamlarida" loyihasi va ko'plab ilmiy-tadqiqot institutlari tomonidan madaniy obyektlar, qo'lyozmalar, xalq ijodiyoti namunalarini raqamlashtirish ishlari amalga oshirilmoqda. Bu jarayon milliy madaniyatni global ilmiy axborot maydoniga olib chiqish, yosh avlodda raqamli savodxonlik bilan bir qatorda madaniy mas'uliyat hissini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Biroq bu jarayon faqat texnik natijalar bilan emas, gumanitar jarayonlar bilan ham o'lchanadi. Raqamli folklor loyihalari milliy madaniyatni saqlashning yangi bosqichini boshlab beradi, ammo ularning muvaffaqiyati madaniyatning ma'naviy kodlarini tushunish darajasiga bog'liq. Shu bois, o'zbek madaniy merosini raqamlashtirishda quyidagi gumanitar-metodik tamoyillar alohida ahamiyatga ega:

- folklor asarlarining avtentikligini, til va ohang rang-barangligini saqlash;
- hududiy va etnografik xilmaxillikni raqamli xaritalarda aks ettirish;
- xalq ustalari, baxshilar, sozandalar kabi madaniy subyektlarning faol ishtirokini ta'minlash;
- raqamli kontentni yaratishda madaniy-etik nazorat va ilmiy ekspertizani joriy etish;
- yosh avlodni madaniy merosni anglash, his qilish va asrab-avaylashga o'rgatuvchi raqamli ta'lim dasturlarini ishlab chiqish.

Shunday qilib, raqamli transformatsiya sharoitida o'zbek milliy madaniy merosini saqlash ikki yo'nalishda amalga oshirilishi kerak:

1. Texnologik yo'nalish – raqamli infratuzilma, arxiv, multimedia resurslari orqali saqlash va targ'ib etish;
2. Gumanitar yo'nalish – xalq ijodining ruhiy, estetik va axloqiy mohiyatini saqlab qolish, milliy identitetni mustahkamlash.

Folklor va raqamli madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir – bu madaniyatni abadiylikka olib chiqishning yangi bosqichi. Agar bu jarayon gumanitar qadriyatlar, madaniy-etik tamoyillar va milliy ong asosida olib borilsa, o'zbek xalqining madaniy xotirasi nafaqat raqamli formatda, balki avlodlar ongida, global madaniyat maydonida ham o'z dolzarbligini saqlab qoladi.

Shunday qilib, raqamlashtirish texnologiyasi – bu oddiy texnik vosita emas, balki madaniy o'zlikni abadiylashtiruvchi ma'naviy jarayondir. U xalq ijodining ruhini yangi estetik shakllarda, lekin asl mohiyatidan uzilmagan tarzda kelajak avlodlarga yetkazish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, PF-6079-sonli. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2020-yil 5-oktyabr.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, PF-6000-sonli. Madaniyat va san'at sohasining jamiyat hayotidagi o'rni va ta'sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2020-yil 26-may.

3. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni, “Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida” (yangi tahriri). 2018-yil 12-dekabr, O‘RQ-506-son. (2019-yil 26-oktyabrda O‘RQ-576-sonli Qonun bilan kiritilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar bilan).
4. Manovich, L. Cultural Analytics. MIT Press, 2020.
5. UNESCO. Digital Heritage and Cultural Diversity. Paris, 2023.
6. Jenkins, H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. NYU Press, 2013.
7. Karginova-Gubinova, V. Digital Humanities and Cultural Heritage Preservation. Moscow, 2021.
8. Karimova D. O‘zbek folklorini raqamlashtirish: madaniy va axloqiy muammolar. – Toshkent, 2022.

Aziza Kurbanova,
*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

FOLKLOR VA RAQAMLI MADANIYAT: MILLIY IDENTITETNI SAQLASHNING ZAMONAVIY MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli transformatsiya sharoitida folklor merosi-ni saqlash, milliy qadriyatlar va madaniy-etik tamoyillarni himoya qilish muammolari yoritiladi. Raqamli madaniyat jarayonida xalq ijodiyoti ruhini asrab-avaylash, milliy identitetni yo'qotmasdan global madaniy muhitga integratsiya qilishning metodik va gumanitar jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot madaniyatni raqamlashtirishda gumanitar yondashuvning ahamiyatini asoslaydi hamda zamonaviy metodik mexanizmlar orqali xalq ijodini o'qitish, saqlash va talqin qilish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: folklor, raqamli madaniyat, milliy qadriyat, madaniy etika, gumanitar yondashuv, raqamlashtirish, milliy identitet, xalq ijodiyoti.

Аннотация. В данной статье раскрываются проблемы сохранения фольклорного наследия, защиты национальных ценностей и культурно-этических принципов в условиях цифровой трансформации. Анализируются методические и гуманитарные аспекты сохранения духа народного творчества в процессе цифровой культуры и интеграции национальной идентичности в глобальное культурное пространство без утраты её самобытности. Исследование обосновывает значимость гуманитарного подхода в процессе цифровизации культуры и демонстрирует возможности обучения, сохранения и интерпретации народного творчества с использованием современных методических механизмов.

Ключевые слова: фольклор, цифровая культура, национальные ценности, культурная этика, гуманитарный подход, цифровизация, национальная идентичность, народное творчество.

Abstract. This article explores the challenges of preserving folklore heritage, protecting national values, and maintaining cultural and ethical principles in the context of digital transformation. It analyzes the methodological and humanitarian aspects of safeguarding the spirit of folk creativity during the development of digital culture, emphasizing the integration of national identity into the global cultural environment without losing its authenticity. The research substantiates the importance of a humanitarian approach in the digitalization of culture and highlights the possibilities of teaching, preserving, and interpreting folk creativity through contemporary methodological mechanisms.

Key words: folklore, digital culture, national values, cultural ethics, humanitarian approach, digitalization, national identity, folk creativity.

Globalashuv va raqamli texnologiyalar asrida insoniyatning madaniy hayoti yangi bosqichga ko'tarildi. Raqamli madaniyat endilikda nafaqat axborot almashinuvi vosi-

tasi, balki madaniy xotira, ijodiy ifoda va identitet shakllanishining asosiy maydoniga aylandi. Shu jarayonda folklor – xalqning tarixiy xotirasi, axloqiy qadriyatlari va milliy o‘zligini ifodalovchi muhim manba – raqamli transformatsiyaning bevosita ishtirokchisiga aylanmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda qabul qilingan “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi (1), “2020–2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasida madaniyat va san’atni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi (2) Prezident qarorlari hamda “Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunida (3) madaniy merosni raqamlashtirish, ochiq ma’lumotlar bazasini yaratish va jahon axborot tizimlariga integratsiya qilish yo‘nalishlari belgilangan. Ammo bu jarayon faqat texnologik emas, gumanitar mas’uliyatni ham talab etadi, chunki madaniy boyliklarni raqamlashtirish ularning ruhiy, ma’naviy va estetik mohiyatini saqlab qolishni ham nazarda tutadi.

Raqamli madaniyat (digital culture) – bu inson faoliyatining raqamli muhitdagi yangi madaniy shakllanishi bo‘lib, unda ijtimoiy muloqot, ijod, bilim va xotira raqamli formatlarda mavjud bo‘ladi. L. Manovich (4) “Cultural Analytics” asarida raqamli madaniyatni “madaniy ma’lumotlarni kodlash, saqlash va tahlil qilishning yangi paradigmasi” sifatida tavsiflaydi.

Ammo bu jarayonda madaniy unifikatsiya va global standartlashtirish xavfi kuchayadi. Natijada, milliy folklor va xalq og‘zaki ijodi o‘zining tabiiy kontekstidan uzilib, “universal” raqamli formatlarga moslashtirilgan holda asl ruhiyatini yo‘qotishi mumkin. Shu bois raqamlashtirish jarayonida milliy identitetni asrashning madaniy-etik mexanizmlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Folklor – xalqning axloqiy, estetik va ijtimoiy qadriyatlarini mujassam etgan og‘zaki ijod shaklidir. Uning doston, qo‘shiq, rivoyat, maqol, asotir kabi janrlari xalq tafakkurining chuqur qatlamlarini ifodalaydi. Raqamlashtirish folklori quyidagi yo‘nalishlarda yangi bosqichga olib chiqadi:

1. Saqlash va arxivlash – audio, video, matn va 3D formatlarda xalq og‘zaki ijodiy merosini raqamli bazalarga joylashtirish.

2. Targ‘ib etish – milliy folklori onlayn platformalar orqali jahon miqyosida namoyish etish.

3. Talqin va tahlil – sun‘iy intellekt yordamida folklor variantlarini qiyosiy o‘rganish, semantik va lingvistik tahlillarni avtomatlashtirish.

Biroq bu imkoniyatlar bilan bir qatorda axloqiy va gumanitar xavflar ham mavjud:

- folklor asarining muallifliksiz tijoratlashirilishi;
- madaniy kontekstdan uzilish;
- xalq ruhining soddalashtirilgan talqini;
- axborot etikasi va madaniy egalik masalalari.

UNESCO ta’kidlaganidek, raqamlashtirish texnologiyasi madaniyatni “muzlatilgan ma’lumot” emas, balki “jonli madaniy jarayon” sifatida talqin qilishi lozim (5).

Raqamlashtirish jarayonida madaniy-etik tamoyillarni ishlab chiqish milliy identitetni saqlashning gumanitar asosidir (6). Quyidagi yo‘nalishlar bu borada muhim hisoblanadi:

Avtentiklik tamoyili. Folklor asarlarining asl shaklini, og‘zaki nutq ohangini, lahja va timsollar tizimini saqlash zarur. Raqamli montaj yoki tahrir natijasida folklorning tabiiyligi yo‘qolmasligi kerak.

Kontekstual talqin tamoyili. Har bir folklor namunasi o‘z tarixiy, diniy, hududiy va ijtimoiy kontekstda tahlil qilinishi lozim. Bunda raqamli muhitda materialni faqat vizual emas, balki madaniy kontekst bilan birga aks ettirish muhim.

Madaniy egalik tamoyili. Xalq ijodini raqamlashtirishda manba jamiyat – xalqning o‘zini ishtirokchi sifatida tan olish, ularning ruxsati, hissasi va nazoratini ta’minlash kerak. Bu “madaniy egalik etikasi” prinsipiga asoslanadi.

Madaniy xilmaxillik tamoyili. Raqamli platformalarda faqat mashhur janrlarni emas, balki kam o‘rganilgan mahalliy folklor turlarini ham aks ettirish zarur. Bu milliy madaniyatning to‘liq spektrini saqlash imkonini beradi.

Folklorni raqamli madaniyatga moslashtirishda metodik yondashuv muhim rol o‘ynaydi. Pedagogik va gumanitar sohalarida quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

1. **Multimodal o‘qitish** – folklor asarlarini matn, ovoz, video va vizual elementlar orqali o‘rganish, bu orqali talabalarda madaniy tafakkurni rivojlantirish.

2. **Transmedia hikoyachilik** – bir folklor motivini turli platformalarda (film, animatsiya, ilova) qayta talqin qilish orqali xalq ijodining zamonaviy talqinlarini yaratish.

3. **Interaktiv arxivlash** – raqamli arxivlarni foydalanuvchi ishtirokida shakllantirish, ya’ni xalqning o‘zini “madaniy ma’lumot yaratuvchisi”ga aylantirish.

4. **Axloqiy media ta’lim** – raqamli folklor materiallari bilan ishlashda axloqiy mas’uliyatni, madaniy sezgirlikni shakllantirish.

Bu metodlar orqali raqamli folklor nafaqat ma’lumotlar bazasi, balki madaniy o‘zlikni mustahkamlovchi pedagogik maydonga aylanadi.

Raqamlashtirilgan folklor tahlilida muhim savol shuki: raqamli shakl xalqning ruhiy-ma’naviy energiyasini qanchalik saqlab qola oladi? Bu yerda gumanitar epistemologiya – inson, madaniyat va ma’naviyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik asosiy rol o‘ynaydi.

Folklor – bu xalqning “jonli xotirasi”, uning o‘tmish, hozir va kelajakni birlashtiruvchi estetik tili. Raqamli format esa bu xotirani abadiylashtirish imkonini beradi, biroq u holda ham inson omilini – mazmunni anglash va his qilish qobiliyatini yo‘qotmaslik zarur. Shu sababli raqamlashtirishda texnologiya vosita, inson esa mazmun yaratuvchi markaz sifatida qolishi kerak.

Raqamli madaniyat sharoitida milliy folklor va xalq og‘zaki ijodi nafaqat tarixiy xotira manbai, balki raqamli identitetni shakllantiruvchi gumanitar o‘q sifatida qayta talqin qilinmoqda. O‘zbekistonning boy madaniy merosi – dostonlar, maqollar, qo‘shiqlar, asotirlar, milliy bayram marosimlari, hunarmandchilik va musiqiy an’analar – xalqning dunyoqarashi, estetik didi, ruhiy qudrati va ijtimoiy qadriyatlarini mujassam etadi. Shu sababli bu merosni raqamlashtirish jarayonida asosiy maqsad uni faqat axborot resursi sifatida emas, balki xalq ruhining ramzi sifatida saqlab qolishdir.

O‘zbek folklori o‘zining ko‘p qatlamli, metaforik, ramziy va axloqiy mazmuni bilan ajralib turadi. “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li”, “Tohir va Zuhra” kabi dostonlarda milliy o‘zlik, vatanparvarlik, sadoqat va insoniylik g‘oyalari markaziy o‘rinda turadi. Raqamli

madaniyat bu qadriyatlarni yangi formatlarda – audiovizual hikoyachilik, 3D model-lash, raqamli arxivlar va virtual ekspozitsiyalar orqali qayta jonlantirish imkonini ber-moqda. Shu bilan birga, bu jarayon madaniy etik mas’uliyatni, ya’ni avlodlar xotirasi va milliy ruhiyatni so’ndirmaslik tamoyilini talab qiladi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda “Madaniy meros” agentligi, “O‘zbekiston Milliy kutubxonasi”, “O‘zbekiston madaniy merosi jahon to‘plamlarida” loyihasi va ko‘plab ilmiy-tadqiqot institutlari tomonidan madaniy obyektlar, qo‘lyozmalar, xalq ijodiyoti namunalarini raqamlashtirish ishlari amalga oshirilmoqda. Bu jarayon milliy madaniyatni global ilmiy axborot maydoniga olib chiqish, yosh avlodda raqamli savodxonlik bilan bir qatorda madaniy mas’uliyat hissini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Biroq bu jarayon faqat texnik natijalar bilan emas, gumanitar jarayonlar bilan ham o‘lchanadi. Raqamli folklor loyihalari milliy madaniyatni saqlashning yangi bosqichini boshlab beradi, ammo ularning muvaffaqiyati madaniyatning ma’naviy kodlarini tu-shunish darajasiga bog‘liq. Shu bois, o‘zbek madaniy merosini raqamlashtirishda quyi-dagi gumanitar-metodik tamoyillar alohida ahamiyatga ega:

- folklor asarlarining avtentikligini, til va ohang rang-barangligini saqlash;
- hududiy va etnografik xilmaxillikni raqamli xaritalarda aks ettirish;
- xalq ustalari, baxshilar, sozandalar kabi madaniy subyektlarning faol ishtirokini ta’minlash;
- raqamli kontentni yaratishda madaniy-etik nazorat va ilmiy ekspertizani joriy etish;
- yosh avlodni madaniy merosni anglash, his qilish va asrab-avaylashga o‘rga-tuvchi raqamli ta’lim dasturlarini ishlab chiqish.

Shunday qilib, raqamli transformatsiya sharoitida o‘zbek milliy madaniy merosini saqlash ikki yo‘nalishda amalga oshirilishi kerak:

1. Texnologik yo‘nalish – raqamli infratuzilma, arxiv, multimedia resurslari orqali saqlash va targ‘ib etish;
2. Gumanitar yo‘nalish – xalq ijodining ruhiy, estetik va axloqiy mohiyatini saqlab qolish, milliy identitetni mustahkamlash.

Folklor va raqamli madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir – bu madaniyatni abadiylikka olib chiqishning yangi bosqichi. Agar bu jarayon gumanitar qadriyatlar, madaniy-etik tamoyillar va milliy ong asosida olib borilsa, o‘zbek xalqining madaniy xotirasi nafaqat raqamli formatda, balki avlodlar ongida, global madaniyat maydonida ham o‘z dolzarb-ligini saqlab qoladi.

Shunday qilib, raqamlashtirish texnologiyasi – bu oddiy texnik vosita emas, balki madaniy o‘zlikni abadiylashtiruvchi ma’naviy jarayondir. U xalq ijodining ruhini yangi estetik shakllarda, lekin asl mohiyatidan uzilmagan tarzda kelajak avlodlarga yetkazish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, PF-6079-sonli. “Raqam-li O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. 2020-yil 5-oktyabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, PF-6000-sonli. Madaniyat va san’at sohasining jamiyat hayotidagi o‘rni va ta’sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. 2020-yil 26-may.

3. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni, “Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida” (yangi tahriri). 2018-yil 12-dekabr, O‘RQ-506-son. (2019-yil 26-oktyabrda O‘RQ-576-sonli Qonun bilan kiritilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar bilan).

4. Manovich, L. Cultural Analytics. MIT Press, 2020.

5. UNESCO. Digital Heritage and Cultural Diversity. Paris, 2023.

6. Jenkins, H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. NYU Press, 2013.

7. Karginova-Gubinova, V. Digital Humanities and Cultural Heritage Preservation. Moscow, 2021.

8. Karimova D. O‘zbek folklorini raqamlashtirish: madaniy va axloqiy muammolar. – Toshkent, 2022.

ALPOMISH DOSTONI – O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODINING TARIXIY MADANIY BOYLIQI SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada “Alpomish” dostoni o'zbek folklori tarixining milliy va qadimiy ildizi, barvasta namunasi sifatida tahlil qilingan. Uning paydo bo'lishi tarixi va adabiy xarakteristikasi o'rganilgan. Shuningdek, dostonning tarkibi, folklor san'ati va xalq dostonlarining xalqimiz ma'naviy hayotida tutgan o'rni qisqacha bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *“Alpomish”, milliylik, tarbiya, vatanparvarlik, folklorshunoslik, folklor, doston, ertak, baxshi, matal.*

Аннотация. *В данной статье дастан «Алпамыш» анализируется как национальный и древний корень истории узбекского фольклора, образец барджасты. Изучена история его возникновения и литературная характеристика. Также кратко описывается состав дастана, роль фольклорного искусства и народных дастанов в духовной жизни нашего народа и его*

Ключевые слова: *«Алпамыш», национальность, воспитание, патриотизм, фольклористика, фольклор, эпос, сказка, бахши, пословица.*

Abstract. *In this article, the “Alpomish” epic is analyzed as a national and ancient root of the history of Uzbek folklore, a model of barjasta. The history of its emergence and literary characteristics have been studied. It also briefly describes the composition of the dastan, the role of folklore art and folk dastans in the spiritual life of our people and its people.*

Keywords: *“Alpamysh,” nationality, upbringing, patriotism, folklore studies, folklore, epic, fairy tale, bakhshi, proverb..*

O'zbek xalqi azal-azaldan boy madaniy merosi, irsiyat jamg'armasi xazinasidagi ma'naviy boyliklari, bugungi kunda qadr topgan qadriyatlariga egaligi bilan jahon miqyosida katta o'ringa ega. Ayniqsa, o'zbek xalqi yaratgan “Alpomish” singari ulug' asarda yaqqol namoyon bo'lgan odamiylik, adolatparvarlik, erksevarlik, mardlik, oilaga sadoqat, sevgi, mehr-muhabbat, murosas-yu madora silsilasidagi falsafiy ta'limotlar mustaqil O'zbekistonning ma'naviyatida yangi sifat bosqichiga ko'tarilayotganligi ham tabiiydir. Shuning uchun ham allomalarimiz uni el adabiyoti deb atagan. Biror-bir xalqning qanday xalq ekanligini bilish uchun dastavval uning milliy an'alariga, urf-odatlariga nazar solish lozim bo'ladi.

O'zbek xalqi badiiy og'zaki ijodi merosini asrab-avaylash va avlodlarga yetkazish yo'lidagi ishlar tobora kuchaytirilmoqda. Muhtaram Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan bir qator qonun hujjatlari ishlab chiqilayotgani so'zimizning isbotidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 1-noyabrda PQ-3990-son “Xalqaro baxshichilik san'ati festivalini o'tkazish to'g'risida”gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 14-mayda PQ-4320-son “Baxshichilik san'atini yanada

rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 24-apreldagi VMQ-304-son “Baxshichilik va dostonchilik san’atini yanada rivojlantirish hamda takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”-gi qarori, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 13-yanvardagi “Alpomish” dostonining ajdodlarimiz ijodiy dahosining bebaho badiiy yodgorliklari sifatida jahon xalqlari epik ijodiyoti namunalari ichida alohida o‘rin tutishini, uning mustaqil rivojlanish davrida millat birligi va ma’naviy uyg‘onishi, milliy g‘urur va o‘zligini anglashi ramziga aylanganligini ushbu qaror va farmonlarda yaqqol ko‘rsak bo‘ladi. “Xalqaro baxshichilik san’ati festivalini o‘tkazish to‘g‘risida”gi qaror o‘zbek milliy baxshichilik va dostonchilik san’atining noyob namunalarini asrab-avaylash va rivojlantirish, uni keng targ‘ib qilish, yosh avlod qalbida dostonlarimizga va ushbu san’at turiga mehr, hurmat tuyg‘ularini kuchaytirishga xizmat qiladi. Bunday keng ko‘lamli ishlarning amalga oshirilishi natijasida nainki “Alpomish” dostonining, balki butun o‘zbek folklorining dunyoviy ahamiyati yanada teran, haqqoniy va har taraflama mukammal tarzda jahon afkor ommasiga yetkazildi.

G‘urur bilan aytishimiz mumkinki, bizda dunyo folklori namunalari bilan bemaolol bellasha oladigan doston, ertak, maqol, matal, qo‘shiq, afsona va rivoyatlarimiz bor. Yurtimizda bugungi kungacha yozib olingan dostonlar sonining o‘zi 400 tadan oshib ketadi. Boshqa janr namunalari variantlari esa ko‘plab jildlarni tashkil etadi. Bu rostakamiga chinakam ulkan xazinadir. Bunday bebaho meros hamma xalqqa ham nasib etgan emas. Shunday ulkan og‘zaki merosga ega xalqning yozma adabiyotining ham rang-barangligiga, boy ekanligi shak-shubhasizdir.

Har bir sohaning o‘z tarixi bo‘lganidan, folklorshunoslik borasidagi izlanishlarning ham o‘z ildizlari mavjud. Bu izlanishlar ildizi olis o‘tmishga borib taqaladi. Mahmud Koshg‘ariy zamonidan to bugungi kungacha xalq og‘zaki ijodi haqida nimaiki aytilgan, yozilgan bo‘lsa bularning bari o‘zbek xalq og‘zaki ijodini o‘rganishga o‘zining munosib ulushini qo‘shgan.

“Alpomish” borasida ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan bo‘lsa-da, biroq doston muqaddimasi va uning asar strukturasi tutgan o‘rni masalalari yetarli darajada tadqiq etilgan emas. Jumladan, turkiy xalqlar eposini tadqiq etishda A.K.Borovkov, V.M. Jirmunskiy, B.N.Putilov, H.V. Paksoy, K.Rayxl, Ingyong singari jahon olimlari-ning xizmatlari beqiyosdir. Prof. A.K.Borovkov turkiy xalqlar o‘rtasida keng tarqalgan “Alpomish” dostonini o‘rganish va to‘plash tarixini, har bir versiyada o‘sha xalqning milliy an‘analari o‘z ifodasini topganini o‘zbek, qoraqalpoq va qozoq versiyalari asosida ishonchli dalillar asosida tahlil qilgan. U bosh qahramon “Alpomish”ning do‘stlari (Qultoy, Qorajon) va raqibi (Ulton) obrazlaridagi qarama-qarshiliklarni tahlil qilib, ikki bo‘limdan iborat bu asarning har bir qismi turli davrlarda yaratilgan va bo‘limlarning har biri o‘zicha mustaqil ravishda aytib kelingan, degan xulosaga keladi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 13-yanvardagi “Alpomish” dostoni yaratilganligining 1000 yilligi to‘g‘risida”gi qarorida mazkur doston ajdodlarimiz dahosining bebaho badiiy yodgorligi sifatida jahon xalqlari epik ijodiyoti namunalari orasida alohida o‘rin tutishi ta’kidlanadi. Shuning uchun YUNESKOning tadbirlar rejasiga binoan 1999-yilning noyabr oyida yurtimizda “Alpomish” dostoni-

ning 1000 yilligi keng nishonlandi. O‘sha tarixiy qaror asosida Termiz shahrida xalqaro ilmiy konferensiya o‘tkazildi. “Alpomish” nomidagi bog‘ barpo etilib, xalq qahramoniga muhtasham monument o‘rnatildi, xalqning milliy g‘ururi tiklandi. Darhaqiqat, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek: “Dostonchilik va baxshichilik – milliy g‘ururimiz. Uning zamiridagi ezgu qadriyatlarni xalqimizga yetkazish lozim”.

Epik ijoddagi muqaddimaning o‘rganilishi, eng avvalo, doston strukturasining mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Epik asar syujetining keyingi rivojini ta’minlab beradi. Dostonda kechayotgan joy, asosiy obrazlar, epik asar mohiyatida turgan voqelikning mohiyatini tushuntiradi. Muqaddimada ko‘pincha qahramon shajarasiga urg‘u beriladi, unda tilga olingan qahramon shunchaki, oddiy bir qahramon emas, balki bevosita ko‘k bilan, ilohiyot bilan bog‘lanishi urg‘ulanadi. Muqaddimalar har matnda, qahramonlik, romanik dostonlarda o‘ziga xos tarzda beriladi. Bu boshlamalar, bir-biridan farqlanib tursada, ularda umumiy jihatlar mavjud. Muqaddimalar:

1. Tinglovchini voqelikka tayyorlaydi, ya’ni ularni dostonning asosiy qahramonlari hamda voqea bo‘lib o‘tadigan joy bilan tanishtiradi.
2. Doston qamrab olgan voqelikning ko‘lami naqadar keng ekanligini urg‘ulaydi.
3. Badiiy asardagi motiv va syujetlarning rivojiga to‘rtki beradi hamda ular o‘rtasidagi o‘zviy bog‘liqlikni ta’minlaydi.

Dostonning Mardonaqul Avliyoqul o‘g‘lidan yozib olingan ikkinchi qismi ham an’anaviy syujetga mos. Dostonning ikkinchi qismida qahramonning yetti yillik zindonda yotishi, so‘ngra esa turli sinovlardan boshidan kechirib, uyga qaytishi bilan bog‘liq voqealar hikoya qilinadi. Qahramonning uyga qaytishi bilan voqealar ko‘pgina qahramonlik dostonlarida bir-biriga o‘xshab ketadi. Bu variantdagi qahramonning uyga qaytishi bilan bog‘liq epizodlar an’anaviy ko‘rinish olgan. Biroq Avliyoqul Mardonaqul o‘g‘li varianti o‘z ijro uslubi, badiiyati bilan o‘ziga xos farqliklarga ham ega.

Xalq dostonlari, xususan biz yuqorida fikr yuritgan “Alpomish” dostoni ham o‘zbek tili tarixining serqatlamligini va bo‘yoqdorligini o‘zida to‘la mujassam etadi. Shuning uchun ushbu dostonning folklor tilini tadqiq etish bir tomondan til tarixining qadimiy ildizlari haqida kengroq ma’lumot bersa, ikkinchi tomondan hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilini to‘laqonli o‘rganishda, uni boyitishda asosiy omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

“Alpomish” dostonining 30 ga yaqin variantlari yozib olingan, lekin xalq orasida esa bundan ham ko‘p variantlari tarqalgan. Variantlar asosan hayotiy shart-sharoitlar natijasida yuzaga keladi.

“Alpomish” dostonidagi sevgi, muhabbat, ona Vatanga muhabbat tuyg‘usi bilan uyg‘unlashib ketgan. Bu asardan yoshlarimiz juda tarbiyaviy ahamiyat kasb etadigan xislatlarni olishlari mumkin. Misol uchun:

Barchinoy “Alpomish” bilan unashtirilgan bo‘lsa-da o‘zining oriyati, g‘ururini g‘animlar ko‘z o‘ngida ko‘rsatishni, isbotlashni istaydi. “Alpomish”ning yengib chiqishiga ishonadi va bu g‘alabani hamma ko‘rishini istaydi. Albatta, bunday xarakter hozirgi zamondagi yosh qizlarimiz uchun namuna desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Bundan tashqari, “Alpomish” yetti yil tutqunlikda qolganida Barchinoyning sabr bilan yoriga

vafo qilishi, Surhayil kampirning o'g'illariga rad javobini berishligi, aql-farosat bilan to'rt shartni o'ylab topib bajara olmasliklariga ko'zi yetib, og'ir vaziyatdan chiqishga urinishini alohida ta'kidlab o'tish lozim.

Ko'chmanchi qo'ng'iroq qabilasida urug'chilik munosabatlari yemirila boshlagan zamonlarda yaratilgan bu monumental asar o'zbeklar o'rtasida ikki versiya va ko'plab variantlarda juda keng tarqalgan. Bu paytgacha dostonning yigirma sakkiz varianti o'ttiz uch marta (to'la matni, parcha, mazmuni) yozib olindi. Epos turkiy xalqlar o'rtasida juda keng tarqalgan. Uning o'zbek, qozoq, qoraqalpoq versiyalari epik poema holda, tojik, oyrot, tatar, boshqird, O'rta Osiyo arablari versiyalari ertak va rivoyatlar tarzida mashhurdir. O'rta asr o'g'iz eposining muhim yodgorligi "Kitobi Dada Qo'rqut" tarkibidagi "Bonsi Bayrak" asari o'zining syujeti va kompozitsion qurilishi jihatidan "Alpomish" dostoniga juda ham yaqin turadi. Turkiy xalqlarning "o'rtoq bir dostoni" (Hamid Olimjon) bo'lgan "Alpomish"ning bunchalik keng tarqalishi shu xalqlarning bir xil ijtimoiy-tarixiy sharoitda hayot kechirganliklari, o'zaro yaqin madaniy munosabatda bo'lganliklari, yaratish va ijodda hamkor, hamfikir ekanliklarini ko'rsatadi. Ammo "Alpomish"ning yaratuvchisi bo'lgan har bir xalq unda o'z tarixini, etnik va an'anaviy xususiyatlarini, ozodlik va tenglik haqidagi o'z ideallarini aks ettiradi. Qahramonlik dostonlarining boshqa guruh dostonlardan alohida ajralib turadigan jihati unda xalqning alp haqidagi turg'un tasavvurlarini namoyon etuvchi alplik tizimining badiiy aks etishida ham ko'rinadi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, xalq og'zaki ijodida har bir janr, xususan dostonlar bevosita yoki bilvosita yosh avlodni tarbiyalash maqsadini amalga oshiradi. Xalq og'zaki ijodi namunasida tarbiyalangan shaxs odamlar bilan munosabatda bo'lishni, himmatli, olijanob, sharqona odob-axloq normalariga javob beradigan bo'lib kamol topadi. Shuning uchun ham biz xalqimiz og'zaki ijodini xalq pedagogikasining asosiy omillaridan biri sifatida o'rganamiz va yosh avlodga yetkazamiz. Umuman olganda ushbu doston o'ziga xos tarixiy etika va qahramonlikning yuksak namunasini o'ziga jamlagan folklor namunasi desak mubolaga bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Istiqbolli loyihalar xalqimiz farovonligiga xizmat qilmoqda / Xalq so'zi. – Toshkent, 2018-yil 23-yanvar soni.
2. J.Eshonqul. Folklor – millatning boqiy tarixi. – Toshkent: Yoshlik jurnali, 2014, 8-son.
3. K.Imomov, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, O.Safarov. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. – Toshkent: O'qituvchi, 1990.
4. M.Saidov. O'zbek dostonchiligida badiiy mahorat. – Toshkent: Fan, 1969.
5. M.Jo'rayev. Folklorshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan, 2009.
6. T.Mirzayev. O'zbek folklori (Darslik). – Toshkent, 2020. – 96-b.
7. Z. Sodiqova. "Alpomish" dostoni va yoshlar tarbiyasi" Scientific progress volume 2 issue 6 2021 ISSN: 2181-1601 668-669-betlar.

FOLKLOR MİRASININ KORUNMASINDA, BİLİMSEL ÇALIŞMA VE ARAŞTIRMALARDA ÖĞRETMENİN ETKİSİ

“İlmi nesiller tamamlar” (Prof. Dr. M. Fuad Köprülü)[2.12-14]

Özet: Bu makale, halk sözlü sanatlarını incelemeyi hayatının anlamı olarak gören, hayatını bu alana adanmış, samimi ve mütevazı öğretmenlerinden ders almış ve onlar gibi öğrenciler yetiştirmek için büyük çaba sarf etmiş bir öğretmenin kişiliğini ve yaratıcı yolunu ele almaktadır. Özellikle, benzer niteliklere sahip, yılmaz bilimin yolunun halefi olan Cabbar Işankul ve folklora katkısı analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: danışman-öğrenci, folklor, gelenek, destan, mıt, rüya motifi, şarkıların sınıflandırılması.

Аннотация: В данной статье рассматриваются личность и творческий путь учителя, считавшего изучение народного устного творчества смыслом своей жизни, посвятившего себя этому делу, учившегося у своих искренних и скромных учителей и искренне переживавшего за воспитание таких же учеников. В частности, анализируется Джаббор Эшонкул, человек с похожими качествами, продолжатель пути непревзойденной науки, и его вклад в фольклор.

Ключевые слова: наставник-ученик, фольклор, традиция, эпос, миф, мотив сновидения, классификация песен.

Annotation: This article discusses the personality and creative path of a teacher who considered the study of folk oral art as the meaning of his life, devoted his life to this field, learned from his sincere and humble teachers, and truly suffered in raising students like them. In particular, Jabbor Eshonkul, a person with similar qualities, a successor to the path of the unsurpassed science, and their contribution to folklore are analyzed.

Keywords: teacher-student, folklore, tradition, epic, myth, dream motif, classification of songs.

Günümüzde, bir mirası, özellikle de somut olmayan kültürel mirası korumak ve tanıtmak, internet çağında gençlerin kalplerine bu mirasa sevgi aşılamak, bu konuda kapsamlı bilimsel araştırmalar yapmak ve bunu uluslararası düzeye taşımak karmaşık bir süreçtir. Ancak, bilgi ve beceriye sahip öğretmenler bunu her koşulda başarabilirler.

Müritlik, herkesin hocasının layık bir müridi olma fırsatına sahip olmadığı büyük ve şerefli bir lütuftur. Hadi Zarif’in Töre Mirzayev gibi büyük bir âlim ve sadık bir müritle lütuflandırılmış olması, Yüce Allah’ın ona bahsettiği eşsiz bir lütuftur. Töre Mirzayev, Ohunjon Safarov, Abdiolim Ergaşev, Umrzok Cumanazarov, Mamatkul Jörayev, Şomirza Turdimov ve Cabbar Işankul gibi ilim ve insanlık vasıflarını bünyesinde barındıran daha birçok müritle lütuflandırılmıştır.

Töre Mirzayev, hocası Hadi Zarif’e bir çocuk gibi sevgiyle bağlı, ona bağlı ve eşsiz bir saygı besleyen biriydi. Yüreğindeki içten saygı o kadar güçlüydü ki, Hadi Zarif ile

ilgili her sohbet ve her anı, Töre Mirzayev'in kişiliği aracılığıyla, "Hadi Zarif Sohbetleri" adlı kitapla gönüllere ulaşmış ve onu tanımayan okuyucularda bile bilim adamına ve bilime karşı sevgi ve saygı duyguları uyandırmıştır.

Üstad Töre Mirzayev, yalnızca verimli bilimsel faaliyetleriyle değil, aynı zamanda güçlü bir mürit ekolü yaratmasıyla da Özbek folklor çalışmalarında özel bir ere sahiptir. Bunlar arasında [Mamatkul Jörayev], Şomirza Turdimov ve Cabbar Işankulov üstadın en yakın ve en güvenilir müritleri arasındadır ve her biri kendi yolunda üstadın bilimsel ekolünü sürekli olarak sürdürmekte ve Özbek halk sözlü sanatının zengin kaynaklarının derinlemesine bilimsel bir temelde incelenmesine aktif olarak katılmaktadır.

Böyle büyük insanların yaşamlarını ve çalışmalarını incelemek, manevi miraslarının tadını çıkarmak, şüphesiz her mürit için en büyük mutluluk olarak kabul edilir.

Hadi Zarif ve onun izinden giden ünlü folklorcular, Özbek folklorunun gelişimine büyük katkılarda bulunmuş ve bulunmaya devam etmektedir. Hadi Zarif'in tavsiyesine göre, folklorcular belirli bir türde uzmanlaşarak araştırma yapmalıdır. Bu yaklaşım, uzmanlıklarını derinleştirmelerini ve her türün kendine özgü özelliklerini mükemmel bir şekilde incelemelerini mümkün kılmıştır. Hadi Zarif, Mansur Afzalov, Komiljon İmamov, Töre Mirzayev, Ohunjon Safarov, Bahodir Sarimsakov, Askar Musakulov, Mamatkul Jörayev, Şomirza Turdimov, Cabbar Işankulov ve diğer birçok folklorcu kendilerini tek bir türle sınırlamamış, aynı zamanda folklorun çeşitli türlerini, özellikle de halk destanlarını, masalları, atasözlerini, bilmeceleleri, mitolojik imgeleri ve diğer türlerini inceleyerek bilimsel görüşlerini kamuoyuna sunmuşlardır. Yaptıkları bilimsel araştırmalar, yalnızca Özbek folkloru çalışmalarının değil, aynı zamanda Türk folkloru çalışmalarının da gelişiminde büyük bir etki yaratmıştır. Bu yazımızda folklor çalışmalarının direği statüsüne ulaşmış ve Türk dünyası âlimleri arasında erini almış olan hocamızın ilmi faaliyetlerinden bahsedeceğiz.

Özbek folkloru konusunda kapsamlı araştırmalar yürüten, büyük üstatların değerli varisi, Filoloji Doktoru Profesör Cabbar Işankulov, tanınmış folkloristtir.

1940'lı yıllarda Viktor Jirmunski ve Hadi Zarifov Özbek halk destanlarının bilimsel olarak incelenmesi ve uluslararası alanda tanıtılması konusunda önemli çalışmalar yürütmüşlerdir ("Узбекский народный героический эпос" 1947), 1960'lı yıllarda Töre Mirzayev halk destanları ve Bakhşilerin destan repertuarı üzerine yaptığı araştırmalarla Özbek folklorunu dünyaya tanıtmış, 1990'lı yıllarda ise Cabbar Işankulov onların çalışmalarının devamı olarak kabul edilmektedir.

Cabbar Işankulov'un mit ve destan türü üzerine yaptığı temel araştırmalar sonucunda Özbek folkloru yalnızca Özbekistan'da değil, Türkiye'de ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya yayılmış, tanınmış ve popüler hale gelmiştir. Bu süreç bugün de devam etmektedir.

Cabbar Işankulov, uluslararası alanda tanınmış bilim insanlarından biridir ve aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'ndeki uluslararası bilim kuruluşu Türk Dil Kurumu'nun üyesidir. Aynı zamanda Filoloji Doktoru, Profesör ve Özbekistan Yazarlar Birliği üyesidir ve Özbek edebiyatı ve folkloruna katkılarından dolayı "Dostluk" Nişanı ile ödüllendirilmiştir.

Cabbar Işankulov, Özbek folklorunun gelişiminde özel bir ere sahiptir. Öğretmenin birçok bilimsel makalesi bulunmaktadır: “Manevi Manzaralar”, “Devlerin Sanatsal İmgesi”, “Özbek Destan Eserlerinde “Öteki Dünya” Kavramı”, “Manevi Analiz Yöntemi”, “Özbek Folklorunda Rüya Motifi”, “Mit ve Roman”, “Dada Korkut Kitabı”ndaki Mitolojik Motifler, “Alpamiş” Destanında Kadın İmgesi, “Destan Yaratıcılığı ve Metin Sorunu”, “Doğu ve Batı’nın Buluştuğu Nokta”, “Destan ve Ritüel”, “Milletin Büyük Günü – Nevruz” vb. monografiler ve bilimsel incelemeler: “Özbek halk sözlü sanatında dev imgesinin mitolojik temelleri ve sanatsal yorumu”, “Folklor: imge ve yorum”, “Destansı düşüncenin gelişimi”, “Özbek folklorunda rüya ve sanatsal yorumu”; Ortak yazarlık: “Alpamiş” destanının açıklayıcı sözlüğü, Özbek halk şiiri “Rustamhon”, “Navruz ilahisi”, “Özbek halk edebiyatı bibliyografyası”; yükseköğretim kurumları öğrencileri için: “Özbekistan’ın somut olmayan kültürel mirası ve halk performans sanatı”, “Karşılaştırmalı folklor” gibi ders kitapları (ortak yazarlık); yükseköğretim kurumları öğrencileri için: “Folklor giriş” (ortak yazarlık), “Özbek folkloru” (ortak yazarlık), “Türk yazılı anıtları ve folkloru (ortak yazarlık)” ders kitaplarının yazarlığı; 100 ciltlik “Özbek Halk Sanatı Anıtları”nın yirmi dokuzuncu, otuzuncu ve otuz dokuzuncu baskılarını önsözler ve notlarla birlikte yayıma hazırladı; ayrıca şu çevirileri yaptı: “Arthur Haley’in “Akşam Mesajları” romanı; Yasunari Kavabata’nın “Kalp” öyküsü; Sinachiro Nakamura’nın “Kaleye Giden Yol” öyküsü; William Faulkner’in “Dersler”i; Arthur Haley’in “Akşam Mesajları” romanı; Kore halk masalı “Oduncu ve Oğlu”; Charles Perrault’un “Kırmızı Başlıklı Kız” masalı; Japon klasik şiirinden çeviriler, Japon şairlerin hokku örnekleri - Ryokan, Nadzavo Bantyo, Mukai Kyoray, Masaoki Shiki, “Yıldızlı bir gecede bir ökseotu gibi doğdum ve öldüm. Türk klasik ve modern şiiri”nden çeviriler (Sayfi Orhan, Asaf Halid Çelebi, Necip Fozil Kısakurak, Özdemir Asaf, Ahmed Yolçin şiirleri), “Azerbaycan gençlik şiiri”, Juan Rulfo’nun “Yaratıcılık Mücadelesi”, Minamoto Sanetomo’nun “Japon şiirinden örnekler” vb. Öğretmenimizin bilimin gelişimine yönelik hizmetlerinin kapsamını belirler.

Cabbar Işankulov, özbek folklorunda mitolojik imgelerin ve rüyaların sanatsal yorumu üzerine araştırmalar yürütmenin yanı sıra, halk destanlarının derlenmesi, karşılaştırmalı analizi ve yayına hazırlanması konusunda da aktif olarak çalışmaktadır. Bilimsel çalışmalarından, bilim insanının akıl hocası Töre Mirzayev’in yolunu izlediği açıkça anlaşılmaktadır. Her iki bilim insanı da Özbek folklorunun derlenmesi, sınıflandırılması ve analizi konusunda güçlü bir bilimsel geleneği sürdürmüştür.

“*Mit ve Sanatsal Düşünce*” adlı kitap, Cabbar Işankulov’un mit ile folklor arasındaki derin bağlantıları ortaya koyan önemli eserlerinden biridir. Mitlerin sanatsal düşünce üzerindeki etkisini ve sanat ile mitolojik imgelem arasındaki bağlantıyı inceler. Üstadın şu düşüncesi – “*Mit ve sanatın dili aynıdır – sembollere dayanır. Mit, üslup olanaklarını genişletmiş, şiirsel gözleme özgürlük vermiş ve onu felsefi bir kapsamla doldurmuştur*”[4.] – folklor ile mitoloji arasındaki ayrılmaz bağlantıyı açıkça ortaya koymaktadır.

Cabbar Işankulov’un Bakşiler’den halk destanlarını bizzat kaleme aldığı, bunların kapsamlı analizini yaptığı, çeşitli folklor türlerinde kendi bilimsel sonuçlarını ve sınıflandırmalarını geliştirdiği düşünüldüğünde, yalnızca tek bir alanda uzman bir bilim

insanı olarak değil, aynı zamanda kapsamlı bir folklorcu olarak da tanınmaktadır. Bilim insanının bilimsel makalelerinin, çevirilerinin ve analizlerinin okuyucuyla buluşması, bilimsel mirasının ne kadar önemli olduğunu doğrulamaktadır.

Cabbar Işankulov sadece bir edebiyat eleştirmeni ve folklorist değil, aynı zamanda tarihe büyük ilgi duyan bir bilim insanıdır. Öğretmenin “Sümer ve Akad: Bir Mit mi, Gerçek mi?” ve “Doğu ile Batı’nın Buluştuğu Nokta” gibi makaleleri, tarihsel-analitik yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır. Tarihsel olayları ve kültürel süreçleri folklor, edebiyat ve mitolojiyle ilişkilendirerek ve etkileşimlerini inceleyerek incelemektedir.

Cabbar Işankulov, mitleri, destanları, rüyaları ve diğer birçok Özbek halk düzyazısını incelerken, Özbek halk şarkılarının sınıflandırılması sorununu da çözmeye koyuldu. Bilimsel gözlemleri sonucunda, Özbek halk şarkı sözlerinin sınıflandırılması konusunda daha önce oluşturulmuş teorik sonuçları eleştirel bir şekilde inceledi.

Özbek halk şarkıları bugüne kadar birçok folklorist ve müzikolog tarafından incelenmiş olmasına rağmen, ne yazık ki hiçbirisi tam ve mükemmel bir sınıflandırma olarak kabul edilmemiştir. Üstad Cabbar Işankulov da halk şarkıları üzerine çeşitli makaleler yayınlamıştır. Özellikle 2012 yılında “Özbek Dili ve Edebiyatı” dergisinde yayımlanan “Şarkı Sorunları ve Sınıflandırılması”[3.27-35] başlıklı makalesi bu alanda önemli bir çalışmadır. Bu makalede, “şarkıların icra eri, durum, müzik ve sanatla ilişkisi temelinde şu şekilde sınıflandırılması gerektiği” belirtilmektedir: 1) icra eri, 2) şiirsel yapı, 3) müzikalite ve dansla ilişki.” Bu çalışma, halk şarkılarını inceleyen bilim camiası için teorik bir temel oluşturmuş ve bu türün sınıflandırılmasına ilişkin bilimsel görüşlerin zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Elbette bilim insanı tarafından geliştirilen ve önerilen kriterler, alan uzmanları tarafından sıcak bir şekilde karşılanmıştır. Bu kritere dayanarak, genç araştırmacılar çeşitli halk şarkısı türleri üzerinde eni çalışmalar yürütmektedirler.

Cabbar Işankulov, araştırmasında Özbek folklorundaki rüya motifi aracılığıyla halk sözlü yaratıcılığında ve sanatsal düşüncesinde ortaya çıkan benzersiz bir olguyu bilimsel bir temele dayanarak analiz etti. Işankulov’un çalışmalarında rüyalar yalnızca psikolojik ve fizyolojik bir süreç olarak değil, aynı zamanda halk şiirinin ayrılmaz bir sanatsal ve kompozisyonel bileşeni olarak da ele alınmıştır. Hocamız, rüya motifinin Özbek folklorundaki erini belirlemiş ve bu sayede dünya halklarının sözlü yaratıcılığında genel ve özel yasaların varlığını kanıtlamıştır. Araştırması, daha önce dünya folklorunda eterince ele alınmamış olan rüya motifinin sanatsal ve manevi doğasına eni bir bakış açısı getirmeyi mümkün kılmıştır. Bilim insanı, her milletin edebiyatında ve folklorunda rüya ile ilgili imgelerin, imgelerin ve olay örgülerinin belirli özelliklere ve yasalara sahip olduğunu ve bunların arkasında halkın tarihsel hafızasının ve ideolojik görüşlerinin yattığını bilimsel olarak kanıtlamıştır.

Öğretmen birçok sohbette şu ifadeyi vurgular: “*Halkbilimciler arasında, “Alpamış” destanını incelememiş bir bilim insanının halkbilimci olamayacağına dair bir söz vardır*”. Bunun kanıtı olarak, akıl hocası Töre Mirzayev’in yolunu izleyerek, bilimsel araştırmaları dev imgesinin mitolojik temelleri ve rüyalar ile bunların sanatsal yorumu üzerine olsa da, yayınlanmak üzere birkaç destan hazırladı, Bakhshi’lerden destanlar kaydetti. Ayrıca destanlar hakkında birkaç ayrı bilimsel makaleyi bilim camiasına sun-

du. Bunlar: “Alpamiş” destanında kadın imgesi, “Alpomış” ve “Dada Korkut Kitabı”ndaki esaret motifinin karşılaştırmalı analizi, Destan ve ritüel, Destan geleneği ve “Alpamiş” destanı, Harezmi destan gelenekleri, Bakşizim, Destan yazma sanatı vb.

Cabbar Işankulov, Özbek folklor mirasının derlenmesi, yayınlanması ve tanıtımı konusunda da önemli çalışmalar yürütmüştür. Bakşiler tarafından doğrudan kaydedilmiş 30’dan fazla halk destanını canlı performansla halkımıza sunmuştur. Bu destanlar arasında “Murodhon”, “Rustamhon”, “Yakka Ahmed”, “Ernazarhon”, “Ravshan”, “Han Dalli”, “Kunduz bilan Yulduz”, “Honoyim pari” gibi parlak örnekler ve eşsiz eserler bulunmaktadır.

Aynı zamanda, bilim insanı uluslararası alanda aktif olarak çalışmakta ve Türkiye’de düzenlenen “Türk Halklarının Destanlarının Türkçeye Çevirisi ve Yayınlanması” projesinde Özbekistan’ın resmi temsilcisi olarak er almaktadır. Bu proje kapsamında, “Kuşkeldi”, “Balogardon”, “Malika Ayyor”, “Maşriqo”, “Oychinor” ve “Rustamhon” gibi 10 Özbek halk destanının Özbekçe ve Türkçe olarak Türkiye’de yayınlanmasını sağlamıştır. Şu anda, Cabbar Işankulov, 100 ciltlik “Özbek Halk Sanatı Anıtları” koleksiyonunun hazırlanması ve yayımlanmasında aktif olarak er almaktadır. Bilim insanının bu alandaki bilimsel ve pratik faaliyetleri, Özbek halk sözlü sanatının korunması, bilimsel olarak incelenmesi ve geniş kitlelere yayılmasında büyük önem taşımaktadır.

Son yıllarda, öğretmenimiz, Özbekistan Bilimler Akademisi Ali Şir Nevai Devlet Edebiyat Müzesi’nin müdürü olarak çalışmalarına kendini adanmış ve müzenin hem bilimsel hem de manevi öneminin artmasına katkıda bulunmuştur. Edebiyat Müzesi’ndeki çalışmaları sırasında, öğretmenin kişisel girişimiyle birçok monografi, broşür, kitap, şair ve yazarların eserlerinden oluşan kataloglar, el yazması ve taşbaskı katalogları vb. yayınlanmıştır. Müzedeki çalışmaları sırasında, birçok doktora öğrencisi ve bağımsız araştırmacı bilimsel tezlerini başarıyla savunmuştur. Edebiyat Müzesi, son 5-6 yıldır filoloji bilimleri ve felsefe doktorlarının birçok tezinin dış değerlendirmesinde aktif olarak er almış ve genç bilim insanlarına ve tez adaylarına her zaman bilimsel tavsiyelerde bulunmuştur.

Yükseköğretim kurumlarında öğrencilere “Folklor Giriş”, “Karşılaştırmalı Folklor” ve “Özbekistan’da Somut Olmayan Kültürel Miras” gibi dersler vermektedir. Bilime olan sevgileri ve bağlılıklarının onları kapsamlı bilimsel ve yaratıcı araştırmalar yapmaya yönelttiği açıktır.

Cabbar Işankulov’un Özbek folklorunun gelişimine katkısı muazzamdır. Öğretmenin araştırmaları, her şeyden önce Özbek halkının maddi ve manevi zenginliklerinin korunması, eni nesillere aktarılması ve folklor alanının geliştirilmesinde büyük önem taşımaktadır. Öğretmen, bilimsel çalışmalarıyla Özbek folklorunun bilimsel temellerini oluşturmuş ve tarihsel ve kültürel önemini halka tanıtmaya devam etmektedir. Umarım bu uzun yıllar devam eder!

Cabbar Işankulov, öğretmenlerinin değerli bir öğrencisi olabildi. Öğretmen, adalet, işine bağlılık, özveri ve büyük öğretmenlere ve gerçek âlimlere sınırsız saygı gibi nitelikleri bünyesinde barındıran tutkulu bir bilim insanıdır. Öğretmenimize bu zorlu bilgi yolculuğunda başarı, sağlık ve uzun ömür diliyoruz. Kendisi gibi zorlu öğrencileri eğitirken ve öğretirken cesaretini kaybetmesin.

“Köylü bir gencin ihtiyaç duyduğu her şeyi ve daha fazlasını başardım... Mütevazı çalışmalarım için “Akademisyen” unvanı ve “Özverili Hizmetler” nişanıyla ödüllendirildim. Özbek folkloruna küçük veya büyük katkılarda bulundum, yüzlerce öğrenci etistirdim ve öğrencilerimin öğrencileri de beni bir öğretmen olarak görüyor. Bu en büyük mutluluk...”[1.] dedi öğretmen, akademisyen Töre Mirzayev. Aynı şeyi Üstad Cabbar Soliyeviç’e de diliyoruz ki, hayatından ve bilgisinden bir tatmin duygusu duysun ve daha uzun yıllar boyunca öğretmenleri gibi aynı **şevk ve azimle** bilgi davasına hizmet etsin!

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki bilim öğretmenler aracılığıyla gelişir, onlar nesiller boyu bilimsel gelenekleri sürdüren masal kahramanlarıdır.

Kaynakça:

1. Mirzayev T. Öğretmenler, yoldaşlar, izdaşlar. Koleksiyon / – Taşkent, “Tafakkur tomchilari”, 2021. s. 384.
2. Prof. Dr. Fikret Türkman. “Jabbor Eshankul İçin” // “Yoniq so‘z sinoati”. Biobibliyografik indeks. / – Taşkent. “Tafakkur”. 2025. 284 s. S.12-14.
3. Işankulov J. Song ve sınıflandırılma sorunları // Özbek dili ve edebiyatı. – Taşkent, 2012. – №. 3. – S.27-35;
4. Işankul. J. Mit ve sanatsal düşünce – Taşkent: Bilim, 2019. – 312 s.
5. Feruzabonu Abdurahmonova. Ustozga munosib shogird. // “Yoniq so‘z sinoati”. Biobibliyografik indeks. / – Taşkent: “Tafakkur”, 2025. 284 s. S.175-186.

Ilhom Ibodov,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros ilmiy-tadqiqot
instituti katta ilmiy xodimi

O'ZBEK NOMODDIY MADANIY MEROSINING JAMIYATDA TUTGAN ROLI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek xalqining nomoddiy madaniy merosi va uning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni yoritilgan. Nomoddiy meros jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotini boyitishda, milliy o'zlikni anglashda, ma'naviy qadriyatlarni asrash va kelajak avlodga yetkazishda muhim vosita ekanligi tahlil qilingan. Shuningdek, o'zbek nomoddiy madaniy merosining xalqaro maydondagi o'rni va uni asrab-avaylash borasida amalga oshirilayotgan ishlar ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *nomoddiy madaniy meros, o'zbek xalq an'analari, urf-odatlar, folklor, askiya, shashmaqom, milliy o'zlik, ma'naviy qadriyatlar, xalqaro e'tirof, UNESCO, milliy turizm.*

Аннотация. *В данной статье освещается нематериальное культурное наследие узбекского народа и его роль в развитии общества. Анализируется значение нематериального наследия в обогащении социально-культурной жизни, осознании национальной идентичности, сохранении духовных ценностей и передаче их будущим поколениям. Также рассматривается место узбекского нематериального культурного наследия на международной арене и работа, проводимая по его сохранению.*

Ключевые слова: *Нематериальное культурное наследие, узбекские народные традиции, обычаи, фольклор, аския, шашмаком, национальная идентичность, духовные ценности, международное признание, ЮНЕСКО, культурный туризм.*

Annotation: *This article highlights the intangible cultural heritage of the Uzbek people and its role in the development of society. The study analyzes the importance of intangible heritage in enriching socio-cultural life, strengthening national identity, preserving spiritual values, and transmitting them to future generations. The paper also examines the place of Uzbek intangible cultural heritage in the international arena and the measures taken to safeguard it.*

Keywords: *Intangible cultural heritage, Uzbek folk traditions, customs, folklore, askiya, shashmaqom, national identity, spiritual values, international recognition, UNESCO, cultural tourism.*

Nomoddiy madaniy meros – bu xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy qadriyatlari va ijtimoiy hayotini ifodalovchi eng muhim boyliklardan biridir. O'zbek xalqining boy an'analari, urf-odatlari, marosimlari, xalq og'zaki ijodi, hunarmandchilik, milliy o'yinlar va san'at turlari xalqimizning o'ziga xos madaniy qiyofasini shakllantiradi. O'zbekiston mutaqqillikka erishganidan so'ng madaniy merosni muhofaza qilish bo'yicha ko'plab qonunlar qabul qilindi va davlat dasturlari ishlab chiqildi. Mazkur me'yoriy

hujjatlar o‘zbek xalqining madaniy merosini saqlab kelajak avlodlarga yetkazishga xizmat qilmoqda va shu bilan birga O‘zbekiston madaniy merosini asrab-avaylab va uni muhofaza qilish borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. “Nomoddiy madaniy meros” tushunchasi urf-odatlar, o‘ziga xoslikni ifodalash shakllari, bilim va ko‘nikmalarni, shuningdek, ular bilan bog‘liq jihoz, narsa, artefaktlar va madaniy makonlarni aks ettiradi. Avloddan avlodga o‘tib kelayotgan nomoddiy madaniy meros doimo muayyan hamjamiyat va guruhlar tomonidan ularning atrof-muhit, tabiat va o‘z tarixiga bog‘liq holda yaratiladi va bu ularda o‘ziga xoslik, shuningdek, vorislik tuyg‘usini shakllantiradi [1].

Shu bilan birgalikda nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish to‘g‘risidagi Konvensiya qabul qilinishi munosabati bilan muqaddam mavjud bo‘lgan “Insoniyatning og‘zaki va nomoddiy merosi durdonalari ro‘yxati”ga O‘zbekistondan kiritilgan nomoddiy madaniy meros obyektlari bo‘lgan “Boysun tumani madaniy muhiti” va “Shashmaqom”, “Insoniyat nomoddiy madaniy merosning Reprezentativ ro‘yxati”ga o‘tkazildi. Ushbu ro‘yxatga 2009-yilda “Katta ashula” va “Navro‘z”, 2014-yilda “Askiya – so‘zamollik san‘ati”, 2016-yilda “Palov madaniyati va an‘analari” kiritildi va hozirgi kunda Reprezentativ ro‘yxatda O‘zbekiston bilan bog‘liq 6 ta nomoddiy madaniy meros mavjud. Hozirgi kunda ham O‘zbekiston nomoddiy madaniy merosi namunalarini YUNESKO ro‘yxatlari va reyestriga kiritish bo‘yicha ko‘plab ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Shu maqsadda 2016-yilda “Marg‘ilon hunarmandchilik markazi tajribasi” nomzodnomasi tayyorlanib, eng ilg‘or tajribalar reyestriga kiritish uchun taqdim etilgan [8].

Bundan tashqari, O‘zbekiston nomoddiy madaniy merosi namunalaridan **O‘zbek xalq og‘zaki ijodidan:** alla, afandi latifalari, afsonalar, dostonlar, maqollar, rivoyatlar, tez aytish, topishmoqlar, hikmatlar, ertaklar, yor-yorlar; **ijrochilik san‘atidan:** baxshichilik san‘ati, xalq o‘yinlari, bolalar xalq o‘yinlari, Besh tosh, Lanka, Chillik, Oq terakmi, ko‘k terak, dor va dor osti tomoshalari, doston ijrochiligi, dutor va surnay maqom yo‘llari, kamer cholg‘u ansambllari, qarsak, qo‘g‘irchoqbozlik, lapar, Mavrigi, Suvora, o‘zbek raqs san‘ati, Farg‘ona vodiysi raqslari (tanovar), Xorazm raqsi – lazgi, Buxoro raqsi – larzon, Surxon raqsi, Ushshoq, o‘zbek milliy musiqa cholg‘ulari, an‘anaviy musiqa cholg‘ulari, folklor musiqa cholg‘ulari, o‘lan, Feruz, xalfachilik, Xorazm maqomlari, Farg‘ona-Toshkent maqomlari, yalla, ko‘pkari, kurash; **jamiyatning urf-odat, marosim va bayramlari:** bolani beshikka solish marosimi, sunnat to‘yi, muchal to‘yi, nikoh to‘yi, kelin salom, o‘tov, boychechak marosimi, yomg‘ir chaqirish marosimi, sumalak sayli, hayit, Ramazon hayiti, Qurbon hayiti; **tabiat va koinot bilan bog‘liq bilimlaridan:** bog‘dorchilik, pazandachilik, halim, nisholda, tuxum barak, qo‘tir barak, moshkichiri, do‘lmalar, non bilan bog‘liq an‘analar, quruq mevalarni tayyorlash, shirinliklar tayyorlash (navvot, holva, pashmak), no‘xotsho‘rak, Jizzax somsasi, Oltiariq uzumchiligi, Varganza anorchiligi, Baxmal olmasi, tandir go‘sht, chorvachilik, Nurota madaniy muhiti; **an‘anaviy hunarmandchilik bilan bog‘liq bilim va ko‘nikmalar:** ganchkorlik, gilamchilik, do‘ppido‘zlik, yog‘och o‘ymakorligi, zargarlik, zardo‘zlik, kandakorlik, kashtachilik, nurota kashtachiligi, kulolchilik, qo‘g‘irchoqsozlik, pichoqchilik, Marg‘ilon matochiligi, matochilik, miniatyura san‘ati, quroqchilik, Samarqand

qog‘ozi, sangtaroshlik, chitgarlik, naqqoshlik san‘ati, maxsichilik, beshikchilik, temirchilik, sandiqchilik, tandirchiliklarni misol qilsak bo‘ladi. Nomoddiy madaniy meros iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik yo‘nalishlardagi mavjud masalalarga ham yechim topishga qaratilgan. Nomoddiy madaniy meros ushbu sohalar bilan ham o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, rivojlanish yo‘llari haqida ma‘lumot beradi va uchta fundamental tamoyilga, ya‘ni inson huquqlari, tenglik va barqarorlikka asoslanadi. Nomoddiy madaniy meros nafaqat ushbu uch yo‘nalish doirasida barqaror rivojlanishga samarali ko‘mak berishi, balki hozirgi davrda barqaror rivojlanishning zaminida yotuvchi tinchlik va xavfsizlikni ta‘minlanishiga ham katta yordam beradi.

Nomoddiy madaniy merosning barqaror rivojlanishga qo‘shgan hissasi tan olinishi va to‘liq ro‘yobga chiqishi uchun uning barqaror rivojlanishida tutgan o‘rni juda muhimdir. Barqaror rivojlanishning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik yo‘nalishlari hamda tinchlik va xavfsizlik masalalari nomoddiy madaniy meros bilan alohida emas, balki bir-biri bilan chambarchas bog‘liqdir. Barcha yo‘nalishlar o‘rtasida o‘zaro ijobiy aloqa borligini hisobga olgan holda, nomoddiy madaniy meros ham bu kabi umumiy maqsadlarga erishish siyosatga nisbatan yaxlit yondashuvni talab qiladi. Shu o‘rinda nomoddiy madaniy meros yuqorida aytib o‘tilgan uch yo‘nalish doirasida barqaror rivojlanishga samarali ko‘mak berishi mumkin. Shunday ekan, jamiyatda barcha xohlayotgan kelajakka erishishda nomoddiy madaniy merosning roli muhim hisoblanadi. Nomoddiy madaniy meros jamiyatda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashda juda muhim rol o‘ynaydi. Taomni tayyorlash va tanovul qilish bilan bog‘liq urf-odatlar, qishloq xo‘jaligini yuritish, chorvachilik, baliqchilik, ovchilik, oziq-ovqatni to‘plash va saqlashning mahalliy tizimlari oziq-ovqat xavfsizligiga erishishda katta ko‘mak beradi.

Bugungi kunda o‘zbek xalqining ko‘plab nomoddiy madaniy meros namunalari UNESCOning Insoniyat nomoddiy madaniy meros ro‘yxatiga kiritilgan. Jumladan, **Navro‘z bayrami, Boysun madaniy makoni, Shashmaqom, Askiya san‘ati, Lazgi raqsi** shular jumlasidandir [6.] Bu esa milliy madaniyatimizning jahon sivilizatsiyasidagi o‘rni naqadar yuksak ekanligini ko‘rsatadi. Hamjamiyatlar o‘zlarining qishloq hayoti va atrof-muhitiga nisbatan mufassal yondashuvchi an‘anaviy bilimlarning katta hajmini to‘plagan. Ularning usullari o‘zlarining yerlari va tabiiy muhitlari haqidagi batafsil ma‘lumotlarga tayanadi, turli xil qishloq xo‘jaligi ekinlarini, o‘simlik va hayvonlarini qo‘llashga asoslanadi hamda nam va yog‘ingarchiligi kam bo‘ladigan har bir hududlarga moslashtirilgan. Hamjamiyatlar bu hududlarga hamda atrof-muhitdagi o‘zgarishlarga mos keladigan taomni tayyorlash va tanovul qilish bilan bog‘liq turli xil urf-odatlarini, oziq-ovqatni tayyorlash va saqlash tizimlarini yaratishgan. Nomoddiy madaniy merosning urf-odatlar ko‘rinishidagi bu bilimlari hozirgi kunda ko‘pchilik oilalarga yerning hosildorligini oshirishga ko‘mak beradigan, oziq-ovqatni tanlashda turfaxillikni taklif qiladigan, to‘laqonli oziqlanishni ta‘minlaydigan hamda sog‘lom turmush tarzini olib borishga yordam beradigan ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

Bu kabi ko‘nikmalarni to‘xtovsiz mustahkamlab borish hamda ularning saqlanib qolinishini ta‘minlash ko‘pchilik hamjamiyatlar uchun oziq-ovqat xavfsizligiga erishishda, sifatli ovqatlanishni tashkil qilishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga barqaror oziq-ovqat xavfsizligi, sifatli tibbiy xizmat, xavfsiz ichimlik suvi

hamda sanitariya ta'minoti, barcha uchun sifatli ta'lim, barchani qamrab oluvchi ijtimoiy muhofaza tizimi va gender tengligi mavjud bo'lishini ham nomoddiy madaniy merossiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ushbu maqsadlar negizida keng ishtirokiga asoslangan nomoddiy madaniy meros ham o'zining urf-odat va qadriyatlar tizimiga ega bo'lishi lozim. Har bir davrda jamiyatlar ham turli vaqtda va turli muhitda yuzaga keladigan ehtiyojlarini qondirish hamda ijtimoiy masalalarga javob topish uchun o'zlarining nomoddiy madaniy merosini, xususan tabiatga oid bilimlarini, urf-odatlarini va ijtimoiy an'analarini yaratgan va ko'nikmalarini moslashtirib borgan. An'anaviy davolash amaliyotlari farovonlikka erishishda hamda barcha uchun sifatli tibbiy xizmatlarni ta'minlashda ko'mak berishi mumkin. Dunyoning ko'pchilik hamjamiyatlari davolashga oid turfaxil bilim va amaliyotlarni yaratganlar.

Bular samarali va arzon davolash usullarini taklif qiladi va ko'pincha mahalliy tabiiy resurslarni qo'llashga asoslanadi. Misol uchun tabiblar qadim zamondan birinchi tibbiy yordam ko'rsatadigan juda ham muhim insonlar bo'lishgan. Ularning dorivor o'simliklarni o'rganishi va qo'llash bilan bog'liq an'anaviy bilim va usullaridan bemorlarni davolashda qo'llanilgan. Yana bir misol sifatida tabiblarni, xususan doylar va ruhshunoslarni ko'rsatish mumkin. Ular ham jismoniy va psixologik xastaliklarni davolashda o'zlarining maxsus bilimlarni bemorlarga qo'llashadi. Umuman olganda, boshqa tibbiy xizmatlardan foydalana olish imkoniyati bo'lmagan joylarda (shu jumladan, chekka qishloqlarda) bu kabi davolash amaliyotlari arzon hamda barcha uchun qulaydir. Shu bilan birga an'anaviy davolash amaliyotlari, tabobat, taomni tayyorlash va tanovul qilish bilan bog'liq urf-odatlar, suv resurslarini boqarish bilan bog'liq an'analar, jamoat tadbirlari va bayramlar, bilimlarni kelajak avlodlarga yetkazib berish tizimlari – bularning hammasi ijtimoiy rivojlanishga erishishda nomoddiy madaniy meros muhim rol o'ynaydi. Suv resurslarini boshqarishga oid an'anaviy urf-odat va amaliyotlar toza ichimlik suvini adolatli ta'minotiga hamda suv resurslaridan barqaror foydalanishga ko'mak beradi, shu jumladan qishloq xo'jaligi sohasida va turmushning boshqa jabhalarida ham nomoddiy madaniy merosning roli muhimdir. Asrlar davomida mahalliy hamjamiyatlar chuqur ildiz otgan an'analarga amal qilgan holda suv resurslarini barqaror boshqarish hamda barchani toza suv ichimligi bilan ta'minlash bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirib kelgan.

Qadimiy urf-odatlariga ko'ra, insonlar suv aylanishi jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi, chunki insonlar o'zlarining tanasida bo'lgan suvi orqali uning to'xtovsiz yangilanishida ko'mak beradi. Shuning uchun suv qandaydir mahsulot sifatida emas, balki umumiy resurs sifatida qaralanadi va suv ta'minotini boshqarish butun bir hamjamiyatning vazifasi hisoblanadi. Shu sababli ham bunday qadriyatlarni kelajak avlodlarga yetkazib berishni davom ettirish muhim hisoblanadi. Nomoddiy madaniy meros ta'lim mazmunidagi hamda ta'lim usullariga oid jonli misollar taklif qila oladi. Hamjamiyatlar o'zlarining tabiiy va ijtimoiy muhitlariga oid bilimlarini, hayotiy ko'nikmalarini va malakalarini tartibga solish va kelajak avlodga yetkazib berish uchun doimo yechim topib kelganlar. Hozirgi kunda rasmiy ta'lim tizimlari mavjud bo'lgan joylarda ham bu kabi bilimlar faol ishlatib kelinadi, bilim va ko'nikmalarni berib borishning an'anaviy usullari qo'llaniladi. Bu bilimlar turli sohalarni va masalalarni o'zida mujassam etadi:

kosmologiyadan va fizikadan tortib sog‘liqni saqlash va tabiiy resurslardan barqaror foydalanishgacha; insonning hayoti davridan tortib mojarolarni va nizolarni hal qilish masalalarigacha; o‘zlikni anglash va shaxsning jamiyatdagi o‘rnidan tortib kollektiv xotira shakllanishi masalasigacha; arxitekturadan materialshunoslik sohasigacha. Shuning uchun ham barcha uchun sifatli ta’limni joriy qilishda bu kabi boy bilimlar manbasidan yosh avlodlar to‘laqonli foydalana olishlari uchun imkoniyat ta’minlanishi kerak. Shu sababli ta’limni joriy qilishda nomoddiy madaniy merosning boy manba ekanligini tan olish va uning ta’limga oid imkoniyatlari moslashtirish lozim.

Buning uchun esa nomoddiy madaniy merosga oid bilimlarni tegishli sohadagi ta’lim dasturlariga integratsiya qilish hamda nomoddiy madaniy merosni yetkazib berishning an’anaviy usullari va shakllari imkoniyatlarini ta’lim tizimlari doirasida keng qo‘llash lozim. Nomoddiy madaniy meros jamiyat ichidagi birdamlikni va integratsiyani mustahkamlashga ko‘mak beradi. Urf-odatlar, marosimlar va bayramlar hamjamiyatlar va guruhlarining hayotini tashkillashtirishda va tartibga solishda keng ahamiyat kasb etadi. Ular barchani qamrab olgan holda, insonlarning ijtimoiy turmushini mustahkamlashda asosiy rol o‘ynaydi. Masalan, (Boysundagi musiqa, raqs va turli hunarlarni o‘z ichiga oladigan badiiy ifoda turi) jamiyatning barcha qatlamlari vakillarini (Boysun bahori) festivali doirasida birlashtiradi. Unda o‘ziga xoslik va o‘tmish bilan bog‘liqlik hissi shakllantiradi, mavjud qadriyatlarni mustahkamlaydi. Turli qatlam vakillari Boysun bahori festivalida birgalikda raqsga tushadi. Ko‘pchilik urf-odatlar (kichik uchrasuvlardan tortib keng ko‘lamli bayram tadbirlarigacha) insonlarda mansublik hissi shakllantirish orqali hamjamiyat ichidagi rishtalarni va birdamlikni mustahkamlashga ko‘mak beradi. Shu bilan birga nomoddiy madaniy meros gender rollari va gender o‘zligining shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Shunday ekan, u gender tengligini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Aynan nomoddiy madaniy meros orqali jamiyatda gender tenglikka oid o‘zining qadriyatlarini, normalarini va qarashlarini berib boradi. U tufayli jamiyat a’zolarida gender o‘zligi shakllanadi. Bundan tashqari, jamiyat a’zolarining merosning ayrim ko‘rinishlaridagi ishtirokini ham gender normalari belgilab beradi. Misol uchun an’anaviy hunarmandchilikda gender rollariga asoslangan muayyan mehnat taqsimoti kuzatilsa, ijrochilik san’ati turlarida genderga oid qarashlar va rollar ochiq ifodalanishi mumkin. Jamiyatda gender munosabatlari yuzasidan doimo muzokaralar olib boriladi.

Buning natijasida nomoddiy madaniy meros bilan shug‘ullanish orqali gender kamситilishiga barham berish uchun hamda gender tengligiga erishish uchun keng imkoniyatlar yaratiladi. Nomoddiy madaniy meros atrof-muhitning barqarorligi, turg‘un iqlimni, tabiiy resurslarning barqaror boshqaruvini hamda bioturfaxillikni talab qiladi. Bular, o‘z navbatida, iqlim o‘zgarishi, xavfli tabiiy hodisalar, kosmik muhit va tabiiy resurslarga oid cheklovlar haqida chuqur ilmiy tushuncha hosil qilishga, bilimlar almashinuvini tashkil qilishga bog‘liq. Iqlim o‘zgarishi natijasida hamda tabiiy ofatlar sababli yuzaga keladigan salbiy oqibatlarining ko‘lamini cheklashda yordamga muhtoj aholi qatlamlari barqarorligini mustahkamlash o‘ta muhim hisoblanadi. Avloddan avlodga o‘tib to‘planib, boyitib borilgan hamda nomoddiy madaniy merosning ajralmas qismi bo‘lgan an’anaviy bilimlar, qadriyatlar va urf-odatlar qadim zamondan jamiyat-

larning atrof-muhit bilan o‘zaro aloqasida muhim rol o‘ynab kelgan. Hozirgi kunda nomoddiy madaniy merosning atrof-muhit barqarorligiga qo‘shayotgan hissassi ko‘pchilik sohalarda tan olinadi. Bularga bioturfaxillikni saqlash, tabiiy resurslarni barqaror boshqarish va tabiiy ofatlarga tayyorgarlik va ularning oqibatlarini bartaraf qilish sohalari kiradi. Tirik meros sifatida atrof-muhitga oid bilimlar, qadriyatlar va an‘analar shakllanishi va tabiiy resurslardan barqarorroq foydalanishga moslashtiriladi.

Buning natijasida esa jamiyatda iqlimning o‘zgarishi bilan bog‘liq muammolarga (yoki tabiiy ofatlarga) yaxshiroq bardosh bera olish immuniteti hosil qilish imkoniyati paydo bo‘ladi. Nomoddiy madaniy meros bioturfaxillikni himoya qilishda muhim hisoblanadi. Sababi, mahalliy hamjamiyatlar bioturfaxillikni saqlashda muhim o‘rin egallaydilar. Masalan, qishloq ayollari qishloq xo‘jaligi ekinlarini o‘stirishda va o‘simliklar urug‘larini saqlashda muhim o‘rin tutadilar. An‘analarga ko‘ra, tog‘li qishloqlarda ayollar qovun va tarvuzning bir necha suvsizlikka chidamli lalmi navini ekin maydonida o‘stiradilar va kasallik tarqalishi yoki iqlim o‘zgarishi ehtimolini hisobga olib ularning urug‘larini saqlab qo‘yadilar. Bugungi kungacha ushbu qadriyat tog‘lik mahalliy aholining lalmi qovun-tarvuz ekish to‘g‘risidagi qimmatli bilimlarini o‘z ichiga olgan juda qadrlil xazina hisoblanadi. Bu esa tog‘li joylarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish muammo bo‘lib kamayib ketayotgan bir paytda juda katta ahamiyatga ega. Bundan ko‘rinib turibdiki, boshqa mahalliy bilim sohiblari kabi fermerlar, chorvadorlar, baliqchilar, asalarichilar va xalq tabiblari bioturfaxillikni saqlovchilari bo‘lishi mumkin. Nomoddiy madaniy meros atrof-muhitning barqarorligini saqlab qolishda katta rol o‘ynaydi.

Dunyo miqyosida inson faoliyati natijasida tabiiy resurslarning borgan sari no-barqaror iste‘moli sodir bo‘layotgan bir mahalda, ko‘pgina mahalliy hamjamiyatlar tabiat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan va atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga yordam beradigan turmush tarzini yo‘lga qo‘ydilar va nomoddiy madaniy meros an‘analarini yaratdilar. Nomoddiy madaniy merosning jamiyatdagi vazifalari shulardan iborat: birinchidan, nomoddiy meros milliy o‘zlik va madaniy identifikatsiyani mustahkamlashda beqiyos ahamiyatga ega. Masalan, Navro‘z, sumalak sayli, askiya yoki dorbozlik san‘ati xalqning birligini mustahkamlovchi qadriyat sifatida xizmat qiladi. [3.] Ikkinchidan, nomoddiy madaniy meros yosh avlodni tarbiyalashda, ularga ma‘naviy saboq berishda katta rol o‘ynaydi. Folklor, ertaklar, maqollar va rivoyatlar bolalarda milliy qadriyatlarga hurmat, jasorat va mehnatsevarlik ruhini shakllantiradi. [4.] Uchinchidan, u jamiyatning ijtimoiy birdamligini ta‘minlab, madaniy turizmning rivojlanishiga ham katta hissa qo‘shadi. Masalan, Buxoro, Samarqand va Xiva kabi shaharlarda an‘anaviy festival va marosimlarning xalqaro miqyosda o‘tkazilishi yurtimiz obro‘sini oshirmoqda. [5.]

Vaqt o‘tishi bilan atrof-muhit bilan bog‘liq bilimlar ishlab chiqarish va sanoatning ajralmas qismi sifatida ko‘riladigan bo‘ldi. Bu kabi bilimlar jamiyatda aholiga atrof-muhitni saqlab qolishda yordam beradi, chunki aholi o‘zlarining farovonligi tabiat va atrof-muhitga juda ham bog‘liq ekanligini tushunadilar. Tabiat bilan bog‘liq mahalliy bilim va urf-odatlar atrof-muhit barqarorligini ta‘minlash sohasida olib boriladigan tadqiqotlarga ko‘mak berishi mumkin. Amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan bu kabi

bilimlar jamiyatda bioturfaxillikni tiklash va saqlab qolish borasida olib boriladigan ilmiy izlanishlarga ko‘mak beradi. Umuman olganda, hamjamiyatlar va tadqiqotchilar o‘rtasidagi hamkorlik ular o‘rtasidagi o‘zaro ilg‘or tajribalar almashinuvi turli sohalar-da atrof-muhit barqarorligiga erishishda amaliy yordam berishi mumkin. Shu jumla-dan, nomoddiy madaniy merosning yashil makonni saqlash, daraxtlarni avaylab-asrash orqali ekologiya va atrof-muhitni saqlab qolish, uni muhofaza qilish yoki qishloq xo‘ja-ligida bioturfaxillikni saqlash va tabiat resurslaridan to‘g‘ri foydalanishni o‘rganishda roli muhimdir. Nomoddiy madaniy meros mahalliy miqyosda qiyinchiliklarni yengish bo‘yicha strategiyalarning va bilimlarning mavjudligi tabiiy ofat va iqlim o‘zgarishini oldini olishda muhim hisoblanadi.

Qaltis va og‘ir sharoitlarda hayot kechiruvchi mahalliy hamjamiyatlar iqlim o‘z-garishining va tabiiy ofatlarning asoratlarini birinchilardan bo‘lib his qiladilar. Ular-ning tabiat hamda iqlim bilan bog‘liq bilim va urf-odatlari (jumladan ularning eko-logiya haqidagi tushunchalari, **bioturfaxillik** va atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yi-cha ko‘nikmalari va qoidalari, tabiiy resurslarni boshqarish tizimlari, tabiiy ofatlar va ob-havo sharoitlarini oldindan aytib berish tizimlari) o‘zlarining tabiiy muhitlarida xavf va tahdidlarni bartaraf etishga mo‘ljallangan strategiyalarning o‘ziga xos xazinasi hisoblanadi. Doimiy ravishda ishlab chiqilgan va o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashti-rib borilgan bunday strategiyalar mahalliy hamjamiyatlarga tabiiy ofatlar bilan bog‘liq xavfni kamaytirishga imkoniyat yaratadi, zarur bo‘lganda esa qayta tiklanishga va iq-limdagi o‘zgarishlarga moslashishga yordam beradi. Jamiyatning rivojlanishida ishlab chiqarishning va iste‘mol qilishning barqaror modeliga asoslangan turg‘un, adolatli va barchani qamrab oluvchi iqtisodiy rivojlanishi muhimdir. Barchani qamrab oluvchi iq-tisodiy rivojlanish nafaqat yordamga muhtoj shaxslarga, balki yashash uchun yetarli mablag‘i bo‘lmagan aholi qatlamlariga, shuningdek, iqtisodiy faoliyatda to‘laqonli ish-tirok eta olish imkoniyatiga ega bo‘lmagan shaxslarga ham qaratilgan bo‘lishi lozim.

Bunday iqtisodiy rivojlanish samarali va munosib bandlikni ta‘minlashni, qash-shoqlik va tengsizlik darajasini qisqartirishni, resurslardan samarali foydalanadigan iqtisodiy rivojlanishni hamda ijtimoiy ta‘minotni talab qiladi. Bu kabi o‘zgarishlarni amalga oshirishda nomoddiy madaniy meros muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. U turli xil ishlab chiqarish faoliyatlarini qamrab oluvchi iqtisodiy rivojlanishning harakatlan-tiruvchi kuch hisoblanadi va mahalliy iqtisodiyotni mustahkamlashga ko‘mak beradi. O‘zgarishlar ortidan u muhim innovatsiyalar manbaiga aylanishi hamda mahalliy va xalqaro miqyosda barchani qamrab oluvchi iqtisodiy rivojlanishga erishishda ko‘mak-lashishi mumkin. Nomoddiy madaniy meros jamiyatdagi quyi qatlamni hayot faoliya-tini qo‘llab-quvvatlovchi muhim vosita hisoblanadi.

Avloddan avlodga saqlanib kelayotgan va rivojlanib borayotgan mahalliy bilim, ko‘nikma va an‘analarga ko‘p insonlarning tirikchiligi uchun kerakli mablag‘ topishga imkoniyat yaratadi. Masalan, hududlardagi hunarmandlar temirchilik, gilamchilik, yog‘och o‘ymakorligi, kashtachilik, beshikchilik, sandiqchilik, tandirchilik, pichoq-chilik, kulolchilik kasblari mahalliy an‘analarga asosan va tabiatga hamohang tarzda ishlov berib yasaydilar. Bunday hayot tarzi ularga tirikchiligi uchun zarur bo‘lgan mab-lag‘ni topishga imkoniyat yaratadi hamda ularda o‘ziga xoslik hissini shakllantiradi. Bu

kabi tirikchilik manbalari bilan ta'minlab beruvchi an'analar farovonlikka erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega va ular mahalliy miqyosda kambag'allikni oldini olishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Nomoddiy madaniy meros ko'pchilik insonlarni, shu jumladan aholining kambag'al va zaif qatlamlarini munosib mehnat sharoitlari bilan ta'minlashi va ularga daromad keltirishi mumkin. Hunarmandchilik nafaqat hunarmandlarning o'zlari yoki oilalari uchun, balki hunarmandchilik mahsulotlarini ishlab chiqarishda kerakli xomashyoni yetkazib berish va sotish bilan shug'ullanuvchi insonlar uchun ham daromad keltiradi. Bu kabi faoliyat turlari munosib ish sharoitlari bilan ta'minlaydi: oila va jamiyat o'rtasida olib borilganligi uchun ular xavfsiz ish sharoitlarini yaratadi.

Tirik meros sifatida nomoddiy madaniy meros rivojlanishga yo'naltirilgan innovatsiyalarning asosiy manbaiga aylanishi mumkin. Jamiyatda insonlar sodir bo'layotgan o'zgarishlar ketidan doimo yangiliklar kiritib boradilar. Nomoddiy madaniy meros o'ziga xos strategik manba bo'lib, u milliy va global miqyosida haqiqiy o'zgarishlarga asoslangan taraqqiyotga erishishga imkoniyat yaratadi. Xuddi shu singari eski bilim va ko'nikmalar zamonaviy muammolarga yechim topishda qo'llanilishi mumkin. Misol uchun davrlar osha sinalgan madaniy bilimlarni yetkazish tizimi yangi zamonaviy axborot va aloqa texnologiyalariga moslashtirilishi mumkin. Nomoddiy madaniy meros bilan bog'liq sayyohlik faoliyatlari ham hamjamiyatlar uchun foyda keltirishi mumkin. Boy an'analarni, bayram tadbirlarini, ijrochilik san'ati turlarini, hunarmandchilik bilan bog'liq ko'nikmalarni hamda nomoddiy madaniy merosning boshqa sohalarini kashf qilish imkoniyati sayyohlarni milliy, mintaqaviy va xalqaro miqyosda jalb qilish uchun yaxshi sabab bo'lishi mumkin. Nomoddiy madaniy meros o'zining turli ko'rinishlari va shakllari bilan tinchlik g'oyalarini mujassam etadi hamda muloqot va hamjihatlilikka ko'maklashadi. Har bir milliy nomoddiy madaniy meros shu xalqning o'zligini ifodalaydi. Shuning uchun u, albatta, hurmat qilinishi kerak. Nomoddiy madaniy merosning muhofaza qilinishi, saqlanishi va kelgusi avlodga yetkazilishi barqaror taraqqiyot omillaridan biridir. [7.] Nomoddiy madaniy merosga oid ko'plab urf-odatlar va qadriyatlar negizida faqatgina tinchlikni mustahkamlashga asoslanga g'oyalari yotadi.

Shunday ekan, nomoddiy madaniy meros jamiyatdagi barcha rivojlanish jarayonidagi ishtirokchilariga madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda o'z yo'llaridan borish imkonini beradi va kengqamrovli ishtirokka erishishga, tinch-totuv yashashga, nizolarning oldini olishga va hal qilishga yoki barqaror xavfsizlikni ta'minlashga va tinchlikni o'rnatishga imkoniyat yaratadi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, o'zbek nomoddiy madaniy merosi jamiyat taraqqiyotida uch asosiy vazifani bajaradi: milliy o'zlikni saqlash va mustahkamlash, yosh avlodni tarbiyalash, xalqaro madaniy aloqalarni kengaytirish va ularni asrab-avaylash. Nomoddiy madaniy merosni ilmiy tadqiq etish va targ'ib qilish esa bugungi kunda dolzarb masalalardan biridir. O'zbek xalqining nomoddiy madaniy merosi jamiyat taraqqiyotida beqiyos ahamiyat kasb etadi. U milliy o'zlikni anglash va uni mustahkamlash, yosh avlodni ma'naviy ruhda tarbiyalash, ijtimoiy birdamlikni kuchaytirish hamda xalqaro miqyosda yurtimiz obro'sini yuksaltirishga xizmat qiladi. UNESCO ro'yxatiga kiritilgan nomoddiy meros namunalari – Navro'z, Shashmaqom,

askiya, lazgi va boshqa qadriyatlar o‘zbek xalqining boy madaniy an‘analarini jahon hamjamiyatiga tanitmoqda. Shunday ekan, ushbu merosni chuqur tadqiq etish, asrab-avaylash va keng targ‘ib qilish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Shunday ekan, o‘zbek nomoddiy madaniy merosining jamiyatda tutgan roli juda muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish bo‘yicha xalqaro konvensiya. (2003). 2-modda. Parij.
2. UNESCO. (2003). Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris.
3. Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 1996.
4. Abdullayev, Sh. (2021). “Nomoddiy madaniy meros va yoshlar tarbiyasi”. Madaniyatshunoslik jurnali, №3, 44–50.
5. Xodjayev, A. (2020). “O‘zbek xalq marosimlari va an‘analarining ijtimoiy ahamiyati”. Milliy meros, №2, 37–42.
6. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. (2023). UNESCO ro‘yxatiga kiritilgan O‘zbekistonning nomoddiy madaniy meros obyektlari. Toshkent.
7. Toshmatov O‘., Isaqulova N. Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilishning huquqiy asoslari. – Toshkent: “Fan”, 2014.
8. O‘zbekiston nomoddiy madaniy merosi. (2017). IChKAP.

Matluba Isokova,

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti,
san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

XORAZM TEATRIDA XALQ IJODIYOTI AN'ANALARINING SAHNA TALQINLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Xorazm xalq bayramlari, tomosha san'ati, milliy qadriyatlari, urf-odatlar, milliy raqslari, cholg'ulari, laparchilik yo'llari hamda teatr sohasining uzviy davomi ekanligi e'tiborga loyiq.*

Kalit so'zlar: *teatr, dramaturg, rejissyor, repertuar, aktyor, an'ana, janr, spektakl, folklor.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются народные праздники Хорезма, сценическое искусство, национальные ценности, обычаи, традиционные танцы, музыкальные инструменты, жанр лапарчилик, а также их неразрывная связь с театральным искусством. Особое внимание уделяется тому, как эти элементы народной культуры служат основой и логическим продолжением развития театра в регионе.*

Ключевые слова: *театр, драматург, режиссёр, репертуар, актёр, традиция, жанр, спектакль, фольклор.*

Annotation: *This article explores the traditional public celebrations of Khorezm, its performing arts, national values, customs, traditional dances, musical instruments, and the laparchilik genre, emphasizing their intrinsic connection with the field of theater. Special attention is given to how these cultural elements represent a natural continuation and foundation of theatrical art in the region.*

Keywords: *theater, playwright, director, repertoire, actor, tradition, genre, performance, folklore.*

Ma'lumki, xalq bayramlari, oila marosimlari bilan bog'liq urf-odatlar, sayillar va to'y va tomoshalardagi musiqa jo'rligida qo'shiq bilan bog'liq raqslar ko'pdan buyon o'zbek xalq teatri manbasi bo'lib kelgan. Bulardan tashqari, o'zbek dramaturgiyasi taraqqiyotida xalq etnomadaniyati, xususan folklorning badiiy ahamiyati filologiya yo'nalishidagi qator olimlar tadqiqotlarida ham o'z aksini topgan.

Xorazmda tomosha san'atining paydo bo'lishi tarixiga e'tibor qaratilsa, uni asrlar davomida sayqallanib kelayotgan milliy qadriyatlari urf-odatlar, o'ziga xos milliy raqslari, cholg'ulari, laparchilik yo'llari teatr sohasining ham uzviy davomi ekanligini alohida ta'kidlash lozim. Dastlab xalq sayillaridagi tomoshalarning rivojlanib ketishidan teatr truppalari vujudga kela boshlagan.

Xorazm an'anaviy teatri har jihatdan qadimiyroq hisoblanadi. XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmida ham repertuarida "Eski o'yin", "Pishik o'yin", "Tustovuq", "Chag'aloq", "Qumpishik", "Xo'roz urishtirish", "Kaptar o'yini", "Bedana urishtirish" kabi hayvon va qushlar hayotidan olingan. "Sipsa o'yin", "Kampir", "Ko'knori",

“Qimorboz”, “Chugurma” kabi mehnat va turmush manzaralarini yorituvchi ko‘plab muqallidlar bo‘lgan [6.44].

Mazkur muqallidlar ijro uslubi va vositalari jihatidan Xorazm vohasi teatri boshqa mintaqalardan farq qiladi. Masalan, mushuk obrazi orqali hayotdagi laganbardor, tovlamachilarni mijoziy hajv qiluvchi “Pishik o‘yini” raqs-pantomima harakatlaridan ustalik bilan foydalanish, o‘yinining musiqa jo‘rligida maxsus qo‘shiq bilan olib borilishi bilan o‘ziga xosdir.

Xorazmda “Chag‘aloq” o‘yini nihoyatda keng tarqalgan. U ba‘zan sof raqs sifatida, ba‘zan raqs-pantomima sifatida o‘ynalib kelingan. Bu o‘yin ustalari “chag‘aloqchi” unvoniga ega bo‘lganlar (masalan, Masharip chag‘aloqchi). Masxarabozlar “Chag‘aloq”-ni raqs-pantomima sifatida o‘ynaganida, oldiga bir necha imitatsiya va mitti pantomimani o‘z ichiga oluvchi hikoya qo‘shadi va chag‘aloqning baliq ov qilishidagi harakatlarning plastik tasvirini beradi. O‘yin davomida sozanda, ba‘zida tomoshabinlar ham “chaq-chag‘aloq” degan naqorati bilan bayt aytib turadilar, musiqa jo‘r bo‘lib turadi. Mazkur o‘yinda asosan chag‘aloqning jasurligi tarannum etiladi.

Yana bir muqallidlardan biri “Sipsa o‘yini” ikki aktyor tomonidan faqat raqs va pantomima visitalari bilan ijro etilib, mug‘ambir bilan sodda o‘rtasidagi munosabatni kulgili tasvirlaydi. “Chugurma tiklash”da butun bir mehnat jarayoni, “Ko‘knori”da bangining kayfi, xatti-harakatlari ko‘rsatiladi.

“Ag‘a biy” o‘yinida ham teatr elementlari ko‘proq ko‘zga tashlanishini ta’kidlab o‘tadi. Bu o‘yin qatnashchilari rollarni o‘zaro bo‘lib oladilar. Unda xon, vazir, qozi, mufti, yasovul va oddiy o‘yin ishtirokchilari qatnashadi. Bunda xon “Ag‘a biy” va boshqalar o‘yin ishtirokchilarining uyiga navbati bilan ziyofatga boradilar. Har bir uyda o‘yin ishtirokchilari yangi qo‘shiq to‘qishlari va o‘z san’atini namoyish etishlari kerak. Shu shartni bajarmagan aybdorlarga qozi shariat qonunidan jazo topib, it bo‘lib hurishga, bo‘ri bo‘lib uvlashga, ot yoki eshak o‘rnida minilishga buyruq beradi. “Ag‘a biy” o‘yinida ham dialog, monolog (she’riy savolga she’riy javob) asosiy o‘rin tutgan. Umuman to‘y marosimlarida qo‘chqor urishtirish, kurash, oltin qoboq otish, ot poygasi kabi odatlar qadimdan eng yaxshi tomoshalar hisoblangan. Bu esa teatr shakllanishiga xizmat qilgan. Ayniqsa uzoq davrlardan buyon Xorazmdagi sayil, to‘y va yig‘inlarda xotin-qizlar davrasi xalfalar tashrifisiz o‘tkazilmagani e’tiborni tortadi. Chunki repertuarida rang-barang xalq qo‘shiqlari, klassik shoirlarning ashulabop g‘azallari, xalq dostonlari asosiy o‘rin olgan.

Xalq teatri Xiva xonligida ham taraqqiy qilgan bo‘lib, bu haqida ko‘pgina manbalarda ma’lumotlar uchraydi. Xivada musiqa san’ati ham rivoj topgan bo‘lib, uning turli janrlarida faoliyat ko‘rsatgan san’atkorlarni besh guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhni saroy maqomchilari tashkil etib, ular faqatgina saroyda musiqa chalganlar. [6.82] Saroydagi bazm va mashvaratlar vaqtida mashoyixlar doim Xorazm maqom yo‘llaridan kuy va qo‘shiqlar ijro etib turganlar. Jumladan, Muhammad Rahimxon II saroyidagi maqomchilar dastasida Tolibxo‘ja, Sharif mehtar, Qambar bola, Matyoqub Xarratov (Chokar), Xudoybergan Muhrkoniy, Hoji Niyoz, Marasul Niyoz, Otajon Devon Abdullayev va boshqa san’atkorlar ishtirok etganlar. [3.82] Laffasiyning yozishicha, “Feruzning huzurinda doimiy yetti-sakkiz nafar go‘yandalar soz, tambur, g‘ijjak,

bulomon mashq etib o'ltiradurlar. Masalan, Muhammad Yoqub harrot devon va Muhammad Yoqub pozachi, Avaz dorchi kabilar”.

Xon Feruz Xorazm shashmaqomiga cholg'u yo'llarini bog'lab, 13 kuydan iborat asar yaratdi. Xon saroydan tashqariga chiqqan vaqtda Feruz tomonidan maxsus bastalangan “Saqli Navo” (“Xon chiqar”) kuyi baland notalarda 40 nafar cholg'uchi tomonidan chalib turilgan. [7.45] San'atkorlar – ashulachi, raqqos, surnaychi, doirachi, tanburchi-ashulachi, masxaraboz, mag'aldachi (akrobat), dorboz, chodirxayol (qo'g'irchoqboz) kabilardan iborat edi. To'y-sayillarni huqqachilar (uch metr uzunlikdagi yog'och oyoq bilan nay chalib, raqs tushuvchilar), ot o'yini, qo'g'irchoqbozlik kabi masxarabozlik o'yinlari qizitgan. Bu o'yinlar san'at darajasiga ko'tarilgan. Xivalik Matchon ko'r (1840–1940), Xudoybergan ko'r (1845–1940), Buvajon to'q-to'q (1870–1940), Yopirdi masxaraboz (1880–1946), Matchon baqay (1865–1930) va boshqalar mashhur masxarabozlar edi.

Uchinchi guruhga talqinchi va go'yandalar kirib, ular suvoralar turkumi, savtlar hamda kuylari xon Feruz tomonidan bastalangan qo'shiqlarni ijro etganlar. Tasavvufona g'azallar, pand-nasihatlarini aytganlar.

To'rtinchi guruhni baxshi dostonchilar tashkil etgan. Xorazmda juda qadim zamonlardan buyon dostonchilik rivoj topgan. Bu an'ana baxshilar orqali og'izdan og'izga o'tib, sayqal topib kelgan. “Shuning uchun ham Xorazm xalqi e'zozlab kelayotgan folklor xazinasining eng qimmatbaho durdonalaridan biri dostonlar hisoblanadi” [4.]. Xorazm to'ylari 20–30 kun davom etib, mashhur dostonchilar to'yning har bir kunida bir doston aytganlar. Bu dostonlar jumlasiga negizida ertak syujetlari yotgan ishqiy-fantastik dostonlar: “Go'ro'g'li”, “Oshiq G'arib”, “Edigo”, “Avazxon”, “Qorako'z oyim”, “Sayyod va Hamro”, “Gulruh pari”, “Shobahrom”, “Malikai Dilorom”, “Malikai Zavriyo”, “Royi Chin”, “Hurliqo va Hamro”, “Yusuf Ahmad”, “Qirq ming” kabi dostonlar kiritish mumkin. Xorazm xalq dostonlari hajmi boshqa o'zbek xalq dostonlariga qaraganda kichikligi, shu bilan birga ko'proq musiqaviyligi bilan ajralib turadi. Xorazm dostonlarining tadqiqotchilaridan bo'lgan M. Murodov va N. Saburov: “Xorazm dostonlarining tonlarini bevosita kuy bilan tinglash kerak, shundagina ularning ruhi g'oyaviy-ma'rifiy va badiiy-estetik ta'sir quvvatini to'laroq tasavvur qilish mumkin bo'ladi”, deb to'g'ri fikrni ilgari suradilar. [5.4]

Taniqli adabiyotshunos olim, filologiya fanlari nomzodi Omonulla Madayev Xorazm xalq dostonlaridan “Oshiq G'arib va Shohsanam”, “Sayyod va Hamro” dostonini ishqiy, “Bozirgon”, “Gulruh pari”, “Avazning Chambilga olib kelinishi”, “Qirq ming” kabi dostonlarni qahramonlik dostonlari qatoriga kiritadi. Qadimdan buyon xorazmlik baxshilar odatda to'y va tomoshalarda yaxshiroq ko'rinadigan supacha ustida yoki yog'och kat (karavot) ustida o'tirib dutor chertib doston aytganlar. Baxshi dostonning tushuntirish matnini ham o'zi tushuntirgan. Qo'shiqlarini esa kuyga solib aytib bergan.

Aslida baxshining dostonni ijro qilish vaqtidagi tomoshabinni o'ziga jalb qilishi bir aktyorli teatrga o'xshatish mumkin. Xorazm dostonlari qahramonlari baxshi ijrosida bir-biri bilan maqsad yo'lida fikr olishadilar, bir-biriga qarshi kurashadilar. Natijada tinglovchi-tomoshabin tasavvurida kuchli drammatizm sahnasi namoyon bo'ladi. Xorazm xalq dostonlaridagi drama elementlari va sahnaviy ko'rinishlarini misol tariqasi-

da ko‘rishimiz mumkin. Go‘ro‘g‘li turkumidagi dostonlar silsilasiga kirgan “Avazxon” dostonining qahramoni Avazxonning Hunhorshoh zulmiga qarshi otlanib, o‘z yigitlari bilan yetib borgani, u yerda podsho josuslari tomonidan asir olinib, zindonga tashlangani, shohning shartlarini bajarishdan bosh tortgani uchun o‘limga hukm qilinishi va shunda otasi Go‘ro‘g‘li yetib borib ozod qilishi kabi hodisalar bayon etilgan. Doston-dagi Go‘ro‘g‘lining Avazxonni izlab Hunhorshoh tomonigacha yetib kelib Avazxon haqida xabar topmoqchi bo‘lib iztirob chekib turganida Hunhorshoh bog‘ida “bir nec-ha qizlar-juvonlar tomosha qilib, sayr etib, kayf-u safo surib” [8] yurganini va bir qiz ularga qo‘shilmay chetga chiqib, qon yig‘lab o‘tirganini ko‘rib, u bilan she‘riy suhbat, ya’ni aytishuv o‘tkazgan sahnasi alohida kishi diqqatini jalb qiladi.

Go‘ro‘g‘li:

Parilar ichinda sensan beqaror,
Parizodim, nechun kiyding qorani,
O‘zga pari sendek emas beqaror,
Parizodim, nechun kiyding qorani.

Qiz:

Bugun manga oxirzamon bo‘libdi,
Uning uchun man kiymisham qorani.
Avaz kelib bunda banda bo‘libdi,
Aning uchun man kiymisham qorani. [8]

Go‘ro‘g‘li va qiz o‘rtasidagi dialog yordamida Avazxonning qirq yigiti bilan ertaga dorga osib o‘ldirilishi kerakligi, qizning esa Chambilbeldan tutqin sifatida Hunhorshoh bog‘iga olib kelinganligi ma’lum bo‘ladi. Go‘ro‘g‘li tutqin Gulijondan Avazxonning hali tirik ekanligini eshitib, sevinadi va Avazxonni o‘limdan qutqarish uchun shoshiladi. Go‘ro‘g‘li Hunhorshoh oldiga borib o‘zini qalandar sifatida tanitadi va uning xizmatiga kiradi. Dostonda Hunhorshoh to‘yi sahnasi ham dialoglarga boyligi, voqealarning ixchamligi bilan teatr asari elementlari ko‘zga tashlanadi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodining go‘zal namunalaridan biri – bu dostonlardir. Ming yillik tarixga ega bo‘lgan dostonlar xalqimizning boy ma’naviy merosidir. Ularni o‘rganish, tarbiyaviy va axloqiy jihatlarini yoshlar ongiga singdirish, umumbashariy g‘oyalarni anglab yetish ma’naviy kamolotga erishishning omilidir. Shu ma’noda Xorazm teatri dostonlar asosida spektakllar sahnalashtirishni maqsad qiladi va 1950-yili rejissyor Zuhur Qobulov “Alpomish” dostoni asosidagi spektaklni sahnalashtirdi. Spektaklini sahnalashtirish jarayonida bosh qahramon rolining ijrosiga asli kasbi o‘qituvchi bo‘lgan Matyoqub Rahimov taklif etildi. Uning teatrdagi paydo bo‘lishi musiqali drama spektakllari, ayniqsa, maqom yo‘llarida ijro etiluvchi baland avjli ariya va teatrdagi konsert dasturlarini tayyorlashda yangi ta’sir kuchiga ega ixtiro bo‘ldi.

O‘z davrida dovuqli bo‘lgan Muqimiy teatrning “Alpomish”i qatorida Xorazm teatrining “Alpomish” spektakli o‘zbek musiqali teatri tarixiga yorqin sahifa bo‘lib kirdi. Mazkur musiqali drama boy xalq musiqiy folkloriga boyligi va professional ijrolar bilan tomoshabinlarda katta taassurot qoldirdi. Ommaviy sahnalarning jonli va ishonarliligi, voqealar ketma-ketligidagi sahnaviy muhit spektakl yaxlitligini ta’minlab bergan hamda sahna asarining ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azizov B. Xorazm navozandalari. – Toshkent, 1994. – B.45.
2. Islomov T. Tarix va sahna. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1998. – 76-bet.
3. Matyoqubova B. Sozparvar Xiva // Jamiyat va boshqaruv. – Toshkent, 1997. №2. – B. 82.
4. Madayev O. Xorazm dostonlari // Xorazm haqiqati gazetasi. 1970-yil 10-yanvar.
5. Murodov M., Soburov N. So‘z boshi. “Qorako‘z oyim”, “Gulruh pari”. – Toshkent: Fan, 1967. – B. 4.
6. Qodirov M. O‘zbek teatri tarixi. – Toshkent: Ijod dunyosi, 2003. – B. 44.
7. Bobojon Tarroh Azizov (Xodim). Xorazm navozandalari. – Toshkent, 1994. – B.45.

O'ZBEK TILIGA DAVLAT TILI MAQOMI BERILISHI MASALALARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish va respublikada istiqomat qilayotgan barcha millat, elatlarning milliy tillarini rivojlantirish muammolari hamda bu borada olib borilgan qizg'in kurashlar aniq faktlar asosida yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *davlat tili, o'zbek tili, mustaqillik, bahs-munozaralar, milliy o'zlik, madaniyat.*

Аннотация. *В данной статье с помощью конкретных примеров совешаются проблемы, связанные с предоставлением статусу государственного языка узбекскому языку и развитием национальных языков вцех национальностей и этнических народов, а также горячие споры по этому вопросу.*

Ключевые слова: *государственный язык, узбекский язык, независимость, дискуссии и споры, национальная самобытность, культура.*

Abstract: *The article concentrates on the issues connected with the entitlement of the Uzbek language the status of the State Language and development of the national languages of all nationalities and ethnicities as well as the heated struggle in this matter given light with clear facts.*

Key words: *state language, Uzbek language, independence, debates and discussions, national identity, culture.*

Barchamizga yaxshi ma'lumki, tilimiz millatimizning ulkan boyligi, benazir qadriyati va bebaho mulki hisoblanib, o'zbek milliy madaniyatida har doim muhim ahamiyat kasb etgan. Ayni zamonda, til ijtimoiy taraqqiyotda ulug'vor ahamiyat kasb etish bilan birga, o'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik vositasi orqali namoyon bo'lmoqda. Barcha ezguliklar qalbimizga, avvalo, tilimizning betakror jozibasi bilan singadi.

1989-yilning oxirlariga kelib o'zbek tiliga Davlat tili maqomini berish uchun olib borilgan harakatlar milliy davlatchilikni rivojlantirishning bir yo'li edi. O'zbek tiliga davlat tili maqomini berish harakatlari 1988-yildan boshlangan bo'lsa-da, markazning ta'siri kuchli bo'lganligi sababli, bir qarorga kelishning o'zi amrimahol edi. Shunga qaramay vaqtli matbuotda til haqida turli qarashlar va fikrlar bildirilgan bo'lsa ham, aniq bir natijaga kelishning imkoni bo'lmadi.

Til masalasida gap ketganda, mustaqillik arafasida o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish masalasida qanday qizg'in, ba'zida keskin va murossasiz bahs va tortishuvlar bo'lib o'tgani beixtiyor yodimizga tushadi. O'shanda ayrim siyosiy guruhlar O'zbekiston sharoitiga mutlaqo to'g'ri kelmaydigan, bir-biriga butunlay zid va qarama-qarshi fikrlarni olg'a surgan, shuning hisobidan obro' topish, odamlarni ortidan ergashtirishga uringan edi. Nega deganda, til bilan bog'liq muammolar orqali milliy tuyg'ularni ro'kach qilib, ulardan g'arazli maqsadlarda foydalanish mumkin.

Sobiq sovet davlati va o'sha davr hukumron mafkurasi mazkur haqiqatni yaxshi bilardi va shuning uchun ham til masalasiga alohida e'tibor qaratdi. Amalda sobiq SSSR tarkibiga kirgan respublikalar milliy tillari rus tili hisobiga kamsitila boshlandi. Milliy tillarning ijtimoiy funksiyalari to'xtovsiz ravishda kamaytirilib borildi. Buning isboti sifatida quyidagi misollarni keltirish mumkin: 1990-yilda O'zbekistonda jami 2169 nomdagi kitob, risolalar nashr etilgan bo'lsa, ularning 973 tasigina o'zbek tilida edi xolos. Shu yilda chop etilgan 83 ta jurnal va boshqa davriy nashrlarning 35 tasigina o'zbek tilida edi.

Ushbu masalalar O'zbekiston matbuotida keng va har tomonlama muhokama etila boshlandi. Tadqiqotchi G. Shermatovanning ta'kidlashicha, Toshkent shahri va Toshkent viloyatida o'tgan asrning 80-yillar birinchi yarmida o'zbek tilini bilgan rusiyzabon aholi miqdori 6–7 foizdan oshmagan. Respublika kutubxonalaridagi o'zbek tilidagi adabiyotlar miqdori ham yildan yilga kamayib bordi va 1989-yilda u 42,5 foizni tashkil qildi. Bu davrga kelib O'zbekistonda chop etilgan barcha adabiyotlarning 74,2 foizini rus tilidagi, 18,8 foizini o'zbek tilidagi nashrlar tashkil etdi. Shuningdek, rus tilida o'qitiladigan maktablarda o'zbek tilini o'rganishga ajratilgan soatlar 560 soatni, o'zbek maktablarida rus tili va adabiyotini o'rganishga ajratilgan soatlar hajmi 3390 soatni tashkil etgan.

Sovet mafkurasi turli yo'llar bilan rus tili nufuzini oshirishga va bu jarayonda matbuotdan unumli foydalanishga harakat qildi. "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasining 1985-yil 28-iyundagi sonida e'lon qilingan "Rus tili mening taqdirimda" deb nomlangan maqolada Uyg'un shunday yozadi: "Ijodimdagi yetakchi xususiyatlarni jafokash xalqlarga ozodlik va taraqqiyotning ko'z ilg'amas ufqlarini ochib bergan 1917-yillardagi ulkan inqilobiy o'zgarishlar belgilab berdi. Shunday bir sharoitda yurak-yurakdan kuylamasdan bo'larmidi? "Lenin", "Oktyabr", "Sovet hukumati" kabi so'zlarning o'zi she'riyat timsoliga aylangan". Ijodkorning fikricha, rus tili hayotda ham suv, ham havo kabi zarurdir. Eng ilg'or dunyoqarash bo'lgan rus tili har bir kishi uchun zamonaviy taraqqiyot cho'qqilariga, yuksak ma'naviy kamolotga yo'l ochib berar emish.

Adib Anvar Obidjon o'zining "Rus tili durdona til" deb nomlangan maqolasida o'zbek bolalarini rus tilini o'rganishdagi sustkashligidan, bu borada jamoatchilikning "hafsalasizligidan" tashvishga tushadi. S.Mamajonov esa "Adabiyotda milliylik va internatsionalizm" maqolasida rus tili tufayli millatlar va elatlar tobora bir-biriga yaqinlashib borayotganligini qayd etadi.

Shuningdek, matbuotda o'sha davr mafkuraviy tazyiqlariga qaramasdan, o'zbek tilining soffligini saqlab qolishga qilinayotgan harakatni ham ko'rish mumkin edi. Masalan, O.Sharafiddinov til, xususan, o'zbek tili madaniyat va millatning asosiy quroli ekanligini ta'kidlab, uning unutilayotganligi afsuslanarli hol, deydi. Buning uchun bir tomondan o'zbek ziyolilarining o'zi aybdor ekanligini ta'kidlab, o'zbek tilida savodsizlik "gullab-yashnamoqda", deb fikr bildiradi. Shuningdek, maktablarda o'zbek tili va adabiyoti darslarining kamayib borishini milliy-madaniy tushkunlik sifatida baholaydi. Xuddi shunday tarzdagi maqolalar sarasiga "Toshkent haqiqati" gazetasida e'lon qilingan A.Asomiddinovning "Ravon va jozibali bo'lsin", Nosir Fozilovning "Tilga e'tibor – elga e'tibor" kabi maqolalarini ham kiritish mumkin.

Ayniqsa adib Said Ahmadning “Boqimanda” jumlar” maqolasi o‘ta dolzarbligi bilan ajralib turadi. U shunday deydi: “Men buncha umrim davomida biron o‘zbek olimining adabiy til yoki biror asarning tili to‘g‘risida yozgan maqola yoxud biron kichkinagina kitobchasiga ko‘zim tushmadi. Aksincha, ularning o‘zlari yozgan adabiyotning boshqa masalalariga bag‘ishlangan maqolalari tilining g‘aribligi bilan, oddiy jummalarni keltirib yozolmaganliklari bilan ajralib turishlari meni ajablantiradi”.

O‘rganilayotgan davrda ta’lim masalalarida til o‘qitish masalasiga ham muayyan e’tibor qaratila boshlandi. Bu narsa vaqtli matbuotda ham o‘z aksini topa boshladi. T.Ho‘jamberdiyev o‘zining “Tilga e’tibor – elga e’tibor” deb nomlangan maqolasida ikki masalani o‘rtaga tashlaydi. Birinchisi, yoshlar, ayniqsa, qishloq yoshlari rus tilini nihoyatda yomon o‘zlashtirmoqdalar. Ikkinchisi, ba’zilar “rus tilini o‘rganish kerak” degan chaqiriqni “o‘zbek tili kerak emas ekan-da” degan ma’noda tushunmoqdalar. Bu hol, afsuski, amaliyotda yaqqol ko‘rinmoqda. Masalan, G‘allaorol tuman partiya komitetining plenumi faqat rus tilida olib borilgan. Xolbuki, tumanda umuman rus millatiga mansub aholi yo‘q. Hamid G‘ulom o‘zining “Ma’naviy kamolot ifodasi” deb nomlangan maqolasida O‘zbekistonda o‘nlab yosh rus adib va shoirlari yetishib chiqqanligini, ammo ular o‘zbek tilini bilmasliklarini, shuning oqibatida o‘zbek tilidan rus tiliga bajarilayotgan tarjimalar satrma-satr amalga oshirilayotganligini, buning oqibatida asarning originalligi yo‘qolib borayotganligini qayd etadi.

Mustaqillik arafasida O‘zbekistonda o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berish masalasi vaqtli matbuotda juda jonli muhokama bo‘lganligini kuzatish mumkin. Ayniqsa, O‘zbekistonda ikkitillilik masalasi o‘ta keskin tarzda turardi. Vaholanki, O‘zbekistonda o‘zbeklar va o‘zbek tilida so‘zlashuvchilar soni muttasil ortib borgan. Masalan, S. Qosimovning maqolasida 1989-yilda O‘zbekistonda til muammolari juda kuchli tarzda namoyon bo‘lganligini, ziyolilarning bir qismi ikkitillilik uchun kurash olib borganligi, bu jarayonda o‘zbek ziyolilari ham “g‘ayrat” ko‘rsatganliklarini qayd etadi. Vaholanki, o‘tgan asrning 70-yillari oxirida O‘zbekistonda aholining 68,7 foizi o‘zbeklar, 10,8 foizi ruslar, 4,2 foizi tatarlar, 3,9 foizi tojiklar, 1,9 foizi qoraqalpoqlar, 0,9 foizi koreyslar, 0,6 foizi qirg‘izlar, 0,6 foizi turkmanlardan iborat edi. Tatar, qozoq, turkman, qirg‘iz, uyg‘ur tilida gaplashuvchilar bilan qo‘shib hisoblaganda aholining 85 foizi o‘zbek tilini yaxshi biladiganlar edi. Shunday jarayonda nega o‘zbek tili davlat tili bo‘lmasligi yoki ikkitillilik bo‘lishi lozim?

“Sharq yulduzi”, “Inson va jamiyat” jurnallari, “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”, “Sovet O‘zbekistoni”, “Toshkent oqshomi” kabi gazetalarda o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berish masalasi juda kuchli bahs-munozaralarga sabab bo‘ldi. Shunday sharoitda matbuotda “O‘zbekiston SSRda Davlat tili haqida”gi Qonun loyihasi e’lon qilindi.

Ayniqsa, davlat tili to‘g‘risidagi Qonun qabul qilingunga qadar respublikada juda katta ishlar amalga oshirildi. Bu narsa matbuotda ko‘p muhokama qilindi. E.Yusupov, M.Iskandarovlarning “Til siyosatida ijtimoiy adolat uchun” deb nomlangan maqolada Qonun loyihasining birinchi nusxasi 1988-yil 18-iyunda qabul qilingani, u keng muhokama etilgani, birgina O‘zbekiston Oliy Soveti Prezidiumining o‘zi muhokama davomida 14 mingdan ortiq maktub olgan, ularga 800 ming kishi imzo chekkan, mazkur xat-xabarlarda qariyb 3 millionta aniq fikr-mulohazalar bildirilgani qayd etilgan.

Milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda bu takliflar o'rganib chiqildi va tezda qonun loyihasining yangi uch varianti yuzaga keldi. Bular komissiya loyihasi, yozuvchilar uyushmasi tuzgan loyiha, norasmiy tashkilotlar vakillari tuzgan loyihalardan iborat edi. Barcha loyihalar ochiq, xolis muhokama etildi va ularni o'rganish, umumlashtirish asosida yangi loyiha tayyorlanib, u 1989-yil 11-oktyabr kuni matbuotda e'lon qilindi. Loyiha umumxalq muhokamasidan so'ng O'zbekiston SSR Oliy Sovetining 1989-yil 21-oktyabrda bo'lgan 11-sessiyasida "O'zbekiston SSRning Davlat tili haqida" Qonuni qabul qilindi. Shundan so'ng davlat tilini izchil takomillashtirish maqsadida keng harakatlar boshlandi. Qonunda belgilanganidek, respublikada qonun loyihasini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar aniq belgilangan holda faqat rahbar xodimlargina emas, balki turli millat vakillari bilan muntazam aloqada bo'luvchi kishilar, huquqni himoya qiluvchi tashkilotlar, ijtimoiy ta'minot, xalq maorifi, madaniyat va sog'liqni saqlash, savdo, maishiy xizmat ko'rsatish, aloqa, transport, kommunal xo'jalik, ommaviy axborot vositalari xodimlari, o'z vazifalarini bajarishi uchun yetarli darajada davlat tilini bilishlari kerakligi ta'kidlangan edi.

Ta'kidlash lozimki, O'zbekiston rahbariyati o'zbek tilini davlat tili darajasiga ko'tarishda respublikada istiqomat qiladigan boshqa xalqlarning milliy manfaatlarini ham hisobga oldi. Davlat tili haqidagi qonunda o'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishi boshqa milliy tillarning manfaatlariga zid kelmasligi belgilangan edi. Qonunga respublikada yashovchi barcha xalq va millat vakillari tenghuquqli ekanini ko'rsatuvchi modda ham kiritildi.

Bunday yondashuv asosida 1995-yil 24-avgustda "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida"gi Vazirlar Mahkamasining qarori e'lon qilindi. Bu qaror Davlat tili haqidagi Qonunni to'ldirdi. Shundan so'ng respublikadagi rusiyazon aholining davlat tilini egallashlari uchun yanada ko'proq imkoniyat yaratish, shu munosabat bilan maktablar, maktabgacha ta'lim, maktabdan tashqari muassasalardagi o'zbek ta'limini yanada yaxshilash, takomillashtirish, ular uchun yangi dastur, darslik hamda boshqa o'quv qo'llanmalarini yaratish, davlat tilini jadallashtirib o'rgatishning zarur uslubiyotini tezkorlik bilan ishlab chiqish, bu muhim tadbirda ana shu soha mutaxassislarining keng va faol ishtirokini ta'minlash maqsadida bir qator vazifalar ham amalga oshirildi. Shuningdek, harbiy, diniy va boshqa sohalarda kerakli til belgilanishiga urg'u berildi.

O'zbekistonda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganidan so'ng boshqa millat tillari rivojlanishiga ham e'tibor kamaymadi. 1991-yilgi matbuot ma'lumotlariga ko'ra O'zbekistonda 3457 maktabda ingliz, 2886 maktabda nemis, 1515 maktabda fransuz, 68 maktabda ispan, 3 ta maktabda urdu, 13 ta maktabda xind, 10 ta maktabda arab, 13 ta maktabda fors, 3 tasida xitoy tili o'rgatilgan.

"Xalq so'zi" gazetasi xabariga ko'ra bir qancha o'quv yurtlarida darslar milliy guruhlar tillarida o'qitiladigan maktablar uchun kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Chunonchi, Toshkent va Sirdaryo pedagogika institutlarida darslar qozoq tilida o'qitiladigan umumta'lim maktablari uchun mutaxassislar, Samarqand, Buxoro, Termiz pedagogika institutlari va Kosonsoy, Chust pedagogika bilim yurtlarida fanlarni tojik tilida o'qitiladigan mutaxassislar tayyorlash ishlari boshlandi.

Darhaqiqat, 1989-yil yanvardan 1990-yil dekabrgacha “Pravda Vostoka” gazetasida jami 58 ta, “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasida 39 ta maqola bevosita o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berish masalalariga bag‘ishlangan edi.

Shunday qilib, murakkab ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda qabul qilingan “O‘zbekiston SSRning Davlat tili haqida” Qonuni xalq madaniy merosi, milliy qadriyatlarini o‘rganish, tarixiy xotirani tiklash, shu asosda milliy ong, ruhiyat mustahkamligi, ijtimoiy faollik kuchayishi uchun keng yo‘l ochib berdi. Shu ma’noda milliy tillarga davlat maqomi berilishi sotsialistik tuzumga qarshi olib borilayotgan mustaqillik yo‘lidagi harakatlarning kuchayishiga ham ijobiy ta’sir etdi. Davlat tili haqidagi qonun milliy o‘zlikni anglash, milliy davlatchilikni tiklash yo‘lida respublikadagi yana bir tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan muhim siyosiy qadam bo‘ldi.

Zair Zufarov,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti
Sahobiddin Xudayberdiyev,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti

TURKIY XALQLAR FOLKLORI: KECHA VA BUGUN (MUAMMO VA YECHIMLAR)

Annotatsiya. Mazkur maqolada turkiy xalqlar folklorining shakllanish bosqichlari, tarixiy ildizlari va hozirgi davrda tutgan o'rni ilmiy tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy globallashuv sharoitida turkiy og'zaki ijod namunalarini saqlash, tadqiq etish va yosh avlodga yetkazishdagi dolzarb muammolar hamda ularning yechim yo'llari ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: turkiy xalqlar, folklor, og'zaki ijod, qadriyat, an'ana, zamonaviylik, identitet, raqamli arxiv.

Аннотация. В данной статье проводится научный анализ этапов формирования, исторических корней и современной роли фольклора тюркских народов. Также рассматриваются актуальные проблемы сохранения, исследования и передачи образцов тюркского устного творчества молодому поколению в условиях современной глобализации, а также пути их решения.

Ключевые слова: тюркские народы, фольклор, устное творчество, ценность, традиция, современность, идентичность, цифровой архив.

Abstract: This article provides a scholarly analysis of the developmental stages, historical roots, and current significance of Turkic folklore. Additionally, it addresses the pressing issues in preserving, researching, and transmitting examples of Turkic oral tradition to the younger generation in the context of modern globalization, as well as suggesting potential solutions to these challenges.

Key words: Turkic peoples, folklore, oral creativity, value, tradition, modernity, identity, digital archive.

Turkiy xalqlar o'z tarixiy ildizlari, madaniy qadriyatlari va boy og'zaki ijod an'analari bilan jahon sivilizatsiyasida alohida o'rin egallaydi. Ularning folklori – xalq ruhining, tarixiy xotirasining va milliy o'zlikning eng yuksak ifodasidir. Har bir xalqning ertagi, dostonlari, afsonalari, maqollari va qo'shiqlari nafaqat estetik zavq manbai, balki ma'naviy tarbiya, axloqiy me'yorlar, ijtimoiy hayot haqidagi qarashlar tizimini ham o'zida mujassam etadi. XXI asrda, ayniqsa, globallashuv va raqamli madaniyat davrida turkiy xalqlar folklorini saqlash va o'rganish masalasi yangicha mazmun kasb etmoqda. Bir tomondan, turkiy xalqlar o'rtasidagi madaniy integratsiya kuchaymoqda, ikkinchi tomondan esa, ommaviy madaniyatning ta'siri natijasida milliy og'zaki an'analar so'nib borish xavfiga duch kelmoqda. Shu bois, "kecha" va "bugun" o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish, muammolarni aniqlash va ularning ilmiy asoslangan yechimlarini ishlab chiqish dolzarb masaladir.

Turkiy xalqlar folklorining tarixiy ildizlari:

Turkiy xalqlarning og‘zaki ijod an‘analari qadimiy turk davlatchiligi va mifologiyasi bilan uzviy bog‘liq. “O‘rxun-Enasoy bitiklari”, “Alp Er To‘nga” haqidagi afsonalar, “O‘g‘uznoma” singari asarlar ilk turkiy epik tafakkurning namunasidir. Bu yodgorliklarda xalqning dunyoqarashi, jasorat, vatanparvarlik, e‘tiqod va urf-odatlar badiiy ifoda topgan.

Turkiy xalqlar – o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turkman, uyg‘ur, ozarbayjon, tatar, boshqird va boshqa qardosh elatlar folklorida umumiy genetik ildizlar seziladi. Masalan, o‘zbeklarning “Go‘ro‘g‘li” dostoni, qozoqlarning “Ko‘ro‘g‘li”, ozarbayjonlarning “Korog‘lu”si, turkmanlarning “Gorogly”si – barchasi yagona epik asosga ega, ammo har bir xalq ularni o‘z madaniy muhitiga moslab qayta yarata olgan.

Bu jihatdan, turkiy folklor – xalq og‘zaki ijodining o‘zaro aloqadorlikdagi bir tizimi sifatida qaralishi lozim. Uning asosiy komponentlari – mif, afsona, rivoyat, maqol-topishmoq, ertak, qo‘shiq, doston – barchasi xalqning tarixiy xotirasi va ruhiy birligini ifodalaydi.

Folklor – xalq o‘zligining mezoni:

Turkiy xalqlar uchun folklor nafaqat adabiy janrlar majmui, balki xalq o‘zligini saqlovchi ijtimoiy-madaniy hodisadir. Xalq og‘zaki ijodi orqali avlodlar avlodga axloqiy qadriyatlar, urf-odatlar, til, musiqiy va obrazli tafakkur yetkazilgan. Masalan, “Alpomish” dostoni o‘zbek xalqining jasorat, sadoqat, vatanparvarlik, oila muqaddasligi haqidagi tushunchalarini ifodalasa, qirg‘izlarning “Manas” dostoni – xalqning milliy g‘ururi va tarixiy xotirasining ramzidir.

Folklor – xalq tarixi va ijtimoiy hayotining badiiy oynasi. U orqali turkiy xalqlar o‘z orzu-umidlarini, dardini, e‘tiqodini, hayotiy falsafasini ifoda etganlar. Shu bois, folklori o‘rganish, tahlil qilish va targ‘ib etish nafaqat adabiyotshunoslik, balki milliy mafkura va ma‘naviy tarbiyaning ham ajralmas qismidir.

Hozirgi davrda turkiy xalqlar folklorini o‘rganishdagi muammolar:

Bugungi kunda turkiy xalqlar folklorini o‘rganishda bir qator dolzarb muammolar mavjud:

1. **Folklor namunalarining yo‘qolib borishi.** Raqamli madaniyat, urbanizatsiya, tilning o‘zgarishi, avlodlar o‘rtasidagi tafovut tufayli ko‘plab og‘zaki ijod namunalarini saqlash mushkullashmoqda.

2. **Folklorshunoslik maktablari o‘rtasidagi yetarli hamkorlikning yo‘qligi.** Turkiy davlatlar olimlari o‘rtasida yagona ilmiy platforma yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagan.

3. **Raqamlashtirishning sustligi.** Ko‘plab dostonlar, qo‘shiqlar, afsonalar hali to‘liq raqamli arxivlarga kiritilmagan, bu esa ularning kelajak avlodlar uchun yo‘qolib ketish xavfini oshiradi.

4. **Folklorning zamonaviy ta‘lim va tarbiya jarayonlariga integratsiyalashmaganligi.** O‘quv dasturlarida xalq og‘zaki ijodiga yetarli e‘tibor berilmasligi natijasida yoshlar orasida milliy folklor namunalari haqida bilim va qiziqish pasaymoqda.

Muammolarning yechim yo‘llari:

Turkiy xalqlar folklori muammolarini hal etish – ularning madaniy merosini asrash va kelajak avlodlarga yetkazishning eng muhim yo‘nalishlaridan biridir. Quyida asosiy yechim yo‘llari bayon etilgan:

Raqamlashtirish va saqlash tizimini yaratish:

- Har bir turkiy davlatda xalq og‘zaki ijodi namunalarini audio, video va matn shaklida raqamlashtirish zarur.
- Yagona elektron arxiv tashkil etilib, barcha qardosh xalqlar folklor namunalariga ochiq kirish imkoniyati yaratilishi lozim.
- Raqamli ma’lumotlar bazasi orqali folklor asarlarini tahrir qilish, solishtirish va ilmiy tadqiq etish imkoniyati kengayadi.

Folklor tadqiqot markazlari va hamkorlik tarmoqlari:

- TURKSOY, Turkiy akademiya kabi xalqaro tashkilotlar doirasida turkiy folklorshunoslik tarmog‘i yaratish kerak.
- O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkiya, Ozarbayjon, Tatariston va boshqa mamlakatlar o‘rtasida qo‘shma ilmiy loyihalar, konferensiyalar, ekspeditsiyalar o‘tkazish muhim.
- Har bir davlatda folklorshunoslik bo‘yicha ixtisoslashgan ilmiy institut yoki markaz faoliyat yuritishi lozim.

Folklori ta’lim jarayoniga kiritish:

- Maktab, kollej va oliy o‘quv yurtlarida “Turkiy xalqlar og‘zaki ijodi” nomli alohida fan yoki modul joriy etilishi kerak.
- O‘quvchilarga folklori faqat nazariy emas, ijroi (ertak aytish, doston o‘qish, xalq qo‘shiqlarini kuylash) shaklida o‘rgatish maqsadga muvofiq.
- Yoshlar orasida folklor tanlovlari, doston o‘qish kechalari va xalqona san’at festivallarini yo‘lga qo‘yish zarur.

Zamonaviy madaniyatda folklori qayta talqin qilish:

- Folklor motivlarini teatr, kino, animatsiya, kompyuter o‘yinlari, musiqa va dizayn sohalarida zamonaviy uslubda qayta ishlash mumkin.
- Bu orqali yoshlar milliy qadriyatlarni zamonaviy madaniyat kontekstida anglaydilar va qabul qiladilar.
- “Alpomish”, “Manas”, “Dede Qo‘rqut”, “Go‘ro‘g‘li” singari epik asarlarga asoslangan multfilm va seriallar yaratish milliy ruhni mustahkamlaydi.

Sheva va til boyliklarini asrash:

- Folklor tilining o‘ziga xosligi – milliy identitetning asosi. Shu bois, har bir turkiy xalqning shevalari va dialektlarini yozib olish, lug‘atlashtirish lozim.
- “Turkiy tillar korpusi” va fonetik arxivlar yaratish orqali til boyligini kelajak avlodga yetkazish mumkin.

Ilmiy tahlil va nashr siyosatini takomillashtirish:

- Folklor asarlarini nashr qilishda kritik tahlil, variantlarni solishtirish, izohli nashrlar tayyorlash zarur.

- Ilmiy jurnallarda folklor va raqamli madaniyat, folklor va identitet, folklor va zamonaviy ta'lim kabi yangi yo'nalishlarda maqolalar chop etish rag'batlantirilishi kerak.

Davlat va jamiyat ko'magini kuchaytirish:

- Folklorni saqlash ishlari davlat darajasida milliy dastur sifatida qabul qilinishi lozim.

- Xalq san'atkorlari, baxshilar, dostonchilarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish, ularning ijodini keng targ'ib etish – muhim omil.

Bugungi kun turkiy folklorshunosligining istiqbollari.

So'nggi yillarda turkiy davlatlar o'rtasidagi madaniy integratsiya jarayonlari sezilarli darajada kuchaymoqda. "TURKSOY", "Turkiy akademiya", "Turkiy madaniyat yili" kabi tashabbuslar natijasida umumturkiy qadriyatlarni tiklash va targ'ib qilish bo'yicha yangi ilmiy platformalar vujudga kelmoqda. O'zbekiston, Qozog'iston, Turkiya, Ozarbayjon va Qirg'izistonda xalq og'zaki ijodini raqamlashtirish, ilmiy nashrlar, xalqaro konferensiyalar tashkil etish, "Go'ro'g'li", "Manas", "Dede Qo'rqu" singari dostonlarning yagona tahliliy nashrlarini tayyorlash ishlari amalga oshirilmoqda. Kelajakda turkiy xalqlar folklori asosida "Umutturkiy elektron folklor ensiklopediyasi" yaratish, "turkiy xalq og'zaki ijodi tillari korpusi"ni shakllantirish kabi loyihalar xalqaro ilm-fan rivojiga katta hissa qo'shadi.

Turkiy xalqlar folklori – asrlar davomida shakllangan, xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy olami va milliy o'zligini ifodalovchi bebaho boylikdir. U nafaqat o'tmishning estetik merosi, balki bugungi kunda ham jamiyatning ma'naviy birligini mustahkamllovchi, yosh avlodni vatanparvarlik, insonparvarlik va ezgulik ruhida tarbiyalovchi kuchdir. Folklorni zamonaviy ilmiy, texnologik va madaniy yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish, uni yangi formatlarda saqlash va targ'ib etish orqali biz bu bebaho merosni kelajak avlodlarga to'liq yetkazishimiz mumkin. Shunday ekan, turkiy xalqlar folklorini o'rganish, asrab-avaylash va targ'ib qilish – milliy madaniyatlararo muloqotni mustahkamlash, global madaniyatda o'z o'rnini saqlab qolishning eng muhim shartidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov A. O'zbek xalq og'zaki ijodi tarixi. – Toshkent: Fan, 2018.
2. Qo'shoqov B. Turkiy xalqlar epik an'analari: qiyosiy tahlil. – Toshkent: Akadem-nashr, 2020.
3. Yusupov M. Folklor va zamonaviy madaniyat. – Samarqand, 2021.
4. TURKSOY. Turkiy madaniyat merosi to'plami. – Ankara, 2019.
5. Qorayev A. Manas fenomeni va turkiy epik tafakkur. – Bishkek: Ilim, 2017.
6. Jalolov M. Raqamli folklorshunoslik istiqbollari. – "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" jurnali, 2024, №4.

O'ZBEK FOLKLORI VA SLAVYAN XALQLARI FOLKLORI QIYOSIY TAHLILI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada o'zbek va slavyan xalq og'zaki ijodining umumiy va o'ziga xos xususiyatlari, badiiy xususiyatlari, mifologik asoslari, xalqi hayotidagi o'rni qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy o'zbek va slavyan folklorshunosligi oldida turgan yangi ilmiy vazifalarni zamon talablaridan kelib chiqqan holda ko'rib chiqadi.*

***Kalit so'zlar:** folklor, xalq og'zaki ijodi, mifologik asoslar, dostonchilik va epik meros, folklorni raqamlashtirish.*

***Аннотация.** В данной статье проводится сравнительный анализ общих и отличительных черт узбекского и славянского фольклора, их художественных особенностей, мифологических основ и роли в жизни народа. Также рассматриваются новые научные задачи, стоящие перед современной узбекской и славянской фольклористикой в связи с требованиями времени.*

***Ключевые слова:** Фольклор, устное народное творчество, мифологические основы, эпическое и эпическое наследие, оцифровка фольклора.*

***Abstract.** This article provides a comparative analysis of the common and distinctive features of Uzbek and Slavic folklore, their artistic characteristics, mythological foundations, and role in the lives of their people. It also examines new scholarly challenges facing contemporary Uzbek and Slavic folklore studies in light of the demands of the times.*

***Keywords:** Folklore, oral folklore, mythological foundations, epic and epic heritage, digitization of folklore.*

Har bir xalqning milliy o'zligi, ruhiyati va tarixiy xotirasi uning og'zaki ijodida – folklorida mujassamdir. Folklor – bu xalqning ma'naviy merosi, asrlar davomida shakllangan turmush tarzi, dunyoqarashi, urf-odatlar va qadriyatlarining badiiy ifodasidir. O'zbek xalqi folklori o'zining boyligi, janr xilmaxilligi va obrazlar tizimi bilan ajralib tursa, slavyan xalqlari, xususan rus, ukrain va belorus xalqlari folklori ham qadimiylik, ruhiy teranlik va mifologik qatlamlarning saqlanib qolganligi bilan e'tiborlidir.

Folklorning umumiy belgilari va xalq madaniyatidagi o'rni

O'zbek hamda slavyan xalqlari folklori xalq og'zaki ijodining turli janrlarini qamrab oladi: doston, ertak, qo'shiq, maqol, topishmoq, afsona, rivoyat va boshqalar. Ularning barchasi xalq tafakkurining mahsuli bo'lib, axloqiy, tarbiyaviy va estetik vazifani bajaradi.

Folklor o'z mohiyatiga ko'ra:

- **og'zaki shaklda** yaratiladi va avloddan avlodga og'zaki tarzda o'tadi;
- **kollektivlik** xususiyatiga ega, ya'ni muallif xalqning o'zi hisoblanadi;
- **variantlilik** – har bir asarning ko'plab shakllari mavjud bo'lishi mumkin;

- **an'anaviylik** – obrazlar, syujetlar va motivlar asrlar davomida takrorlanib, xalq xotirasida saqlanadi.

Bu jihatlar o'zbek va slavyan folkloriga xos umumiy belgilar bo'lib, ularni turli tarixiy, geografik va diniy sharoitlarda yashagan xalqlar og'zaki ijodining umumiy ildizlari bilan bog'laydi.

Mifologik asoslar va dunyoqarashdagi o'xshashliklar

Har ikki madaniyatda folklor qadimiy mifologik qarashlar bilan uzviy bog'liq. O'zbek mifologiyasida quyosh, oy, yulduzlar, suv, yer, tog', shamol kabi tabiat hodisalari ilohiylashtirilgan bo'lsa, slavyan xalqlarida ham shunga o'xshash e'tiqodlar mavjud: "Perun" (chaqmoq xudosi), "Veles" (yer va hayvonlar homiysi), "Mokosh" (ayollar va unumdorlik ma'budasi) kabi xudolar mavjud bo'lgan.

O'zbek xalqining qadimiy e'tiqodlarida "Ona Yer", "Ona Suv", "Ota Quyosh" obrazlari orqali tabiat bilan uyg'unlik g'oyasi ifodalangan. Slavyan mifologiyasida ham tabiatga sig'inish, ruhlar va arvoqlar bilan bog'liq tasavvurlar (masalan, "leshii" – o'rmon ruhi, "vodyanoy" – suv ruhi) keng tarqalgan. Bu o'xshashliklar insoniyatning ilk bosqichlardagi umumiy dunyoqarashi, tabiat kuchlari oldidagi ojizlik hissidan kelib chiqqanini ko'rsatadi.

Dostonchilik va epik meros qiyosiy tahlili

O'zbek xalq dostonchiligi – "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Ravshan", "Kuntug'mish" kabi yirik eposlar orqali xalqning orzu-umidlari, jasorat va sadoqat timsollarini ifodalaydi. Ushbu dostonlarda qahramonlik, vatanparvarlik, sevgi va sadoqat g'oyalari markazda turadi.

Slavyan xalqlarida ham shunga o'xshash epik janrlar mavjud – rus "bilina"lari ("Ilya Muromets", "Dobrynya Nikitich", "Alyosha Popovich" va boshqalar). Ularning asosiy mazmuni ham qahramonlik, xalq himoyasi, kuch va adolat g'oyalariga bag'ishlangan.

Belgilar	O'zbek dostonlari	Slavyan "bilina"lari
Qahramon tipi	Alp, botir, xalq himoyachisi	Boyar, bogatir, xalq himoyachisi
Asosiy mavzu	Vatan, muhabbat, sadoqat, ezgulik	Xalqni himoya qilish, adolat, jasorat
Badiiy vosita	She'riy bayon, qo'shiq va rivoyat uyg'unligi	Nasriy-she'riy bayon, qo'shiq shakli
Ma'naviy g'oya	Ezgulik yovuzlikni yengadi	Kuch va adolat g'alaba qozonadi

Ko'rinadiki, har ikkala xalq eposida milliy qahramon obrazi orqali axloqiy-ruhiy qadriyatlar ulug'lanadi.

Ertak va maqollardagi o'xshash motivlar

Ertaklar xalq tafakkurining eng qadimiy qatlamini ifodalaydi. O'zbek ertaklarida ("Zumrad va Qimmat", "Malikai Husnobod", "Sichqon va mushuk") ezgulik, sabr-toqat, mehnatsevarlik ulug'lanadi. Slavyan ertaklarida esa ("Morozko", "Vasilisa Prekrasnaya", "Ivan Tsarevich va Seryy Volk") adolat, mehnat, mehr-shafqat g'oyalari yetakchi. Ularning o'xshash jihatlarini quyidagilarda ko'rinadi:

- ezgulikning yovuzlik ustidan g'alabasi;

- mehnatsevarlik va halollikning qadrlanishi;
- sehirli yordamchilar (pari, jodugar, hayvonlar) ishtiroki;
- yaxshilikni sinov orqali topish motivi.

Maqollar va topishmoqlarda ham o'xshash semantik qatlamlar bor. Masalan:

- O'zbekcha: "Mehnat qilgan to'yadi"
- Ruscha: "Кто не работает, тот не ест".

Har ikkisi ham mehnatning qadri, halollikning zarurligini ifodalaydi.

Folklorning tarbiyaviy va ijtimoiy ahamiyati

O'zbek va slavyan xalqlari folklori yosh avlodni tarbiyalashda, milliy o'zlikni saqlashda, ma'naviyatni mustahkamlashda muhim o'rin tutadi. Doston va ertaklar orqali vatanparvarlik, sadoqat, mehr-oqibat g'oyalari singdiriladi. Qo'shiqlar va maqollar esa xalqning tarixiy tajribasini, axloqiy qadriyatlarini saqlab qoladi.

Bugungi globallashtirish davrida folklor madaniy merosni asrab-avaylashning muhim vositasiga aylanmoqda. O'zbek folkloridagi "Navro'z", "Sumalak", "Baxshi aytishuvlari" kabi an'analar singari, slavyan xalqlarining "Maslenitsa" yoki "Kolyada" marosimlari ham xalq ruhiyatini birlashtiruvchi, milliy o'zlikni ifodalovchi hodisalardir.

Hozirgi zamon o'zbek va slavyan folklorshunosligida bir qator umumiy muammolar va yangi ilmiy yo'nalishlar paydo bo'lgan. Ular orasida raqamli (digital) arxivlashtirish, xalq ijodini zamonaviy madaniy kontekstda talqin etish, mifologik qatlamlarni qayta o'rganish, shuningdek, folklorning global madaniyatdagi o'rni kabi masalalar alohida dolzarbdir.

Folklorni raqamlashtirish va saqlash muammolari

XXI asrda texnologik taraqqiyot folklorshunoslikka ham ta'sir ko'rsatmoqda. Og'zaki ijod namunalarini raqamli shaklda saqlash, audio-video yozuvlarni kataloglashtirish, onlayn bazalar yaratish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

O'zbekistonda O'zbekiston Milliy universiteti, Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti huzurida folklor namunalarini raqamli arxivlash bo'yicha ishlar olib borilmoqda. Biroq bu sohada hali yagona milliy elektron platforma yo'q. Slavyan mamlakatlarida esa (ayniqsa, Rossiyada) bu borada "Электронная библиотека народного творчества", "Фольклор России" kabi internet-loyihalar faoliyat yuritmoqda.

Demak, o'zbek folklorshunoslari oldida turgan asosiy masalalardan biri – xalq og'zaki ijodining barcha janrlarini yagona milliy elektron korpus shaklida to'plash va ilmiy tizimlashtirishdir. Bu nafaqat ilmiy izlanishlar, balki xalq madaniyatini targ'ib qilish uchun ham zarurdir.

Folklorni zamonaviy madaniyat kontekstida talqin etish

Hozirgi davrda folklor endi faqat tarixiy manba sifatida emas, balki zamonaviy madaniy jarayonlarning faol ishtirokchisi sifatida o'rganilmoqda. O'zbek olimlari orasida folklor motivlarining zamonaviy adabiyot, teatr, kino va internet-madaniyatda qayta talqin qilinishi masalasi keng o'rganilmoqda. Masalan, "Alpomish" dostoni motivlarining teatr sahnasida zamonaviy talqini, xalq qo'shiqlari asosida yaratilgan estrada asarlari yoki xalq afsonalarining bolalar animatsiyasiga singdirilishi – folklorning yangi hayotini ko'rsatadi.

Slavyan folklorshunoslari esa “postfolklor” tushunchasiga e’tibor qaratmoqdalar. Bu atama xalq ijodining yangi shakllari – internet memlari, xalqcha satira, tarmoq afsonalari (“urban legends”) orqali namoyon bo‘lishini anglatadi. O‘zbek ilmida ham shunga o‘xshash yo‘nalish – “raqamli folklor” (digital folklore) masalasi endigina shakllanmoqda.

Shu bois bugungi o‘zbek va slavyan folklorshunoslari uchun folklorning transformatsiyasi, ya’ni u qanday qilib yangi madaniy muhitda yashab, o‘z shaklini o‘zgartirayotgani – muhim tadqiqot obyekti bo‘lib qolmoqda.

Mifologik qatlamlarni qayta tadqiq etish zarurati

Folklor matnlarining ildizi qadimiy mifologik tasavvurlarga borib taqaladi. Zamonaviy tadqiqotlar bu qatlamni nafaqat tarixiy, balki semiotik, psixologik, madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan ham tahlil qilishni talab etadi.

O‘zbek folklorida mavjud “Ona Yer”, “Ota Quyosh”, “Suv ruhi”, “Ajdaho” obrazlari qadimiy turkiy mifologiya bilan uzviy bog‘liq bo‘lsa, slavyan folklorida “Veles”, “Perun”, “Domovoy”, “Rusalka” kabi mifologik timsollar xalq ruhiyatini aks ettiradi.

Bugungi olimlar oldida turgan vazifa – bu obrazlarni komparativ (qiyosiy) usulda o‘rganib, ularning umumiy arxetipik asoslarini aniqlash, ya’ni turli madaniyatlarda mavjud o‘xshash mifologik belgilarni bir butun tizimda tahlil qilishdir. Bunday tadqiqotlar nafaqat folklorshunoslikni, balki madaniyatlararo muloqotni ham chuqurlashtiradi.

Yosh avlodni folklor tadqiqotlariga jalb etish

Bugungi global axborot muhitida yoshlarning milliy og‘zaki ijodga bo‘lgan qiziqishi pasaymoqda. Shu sababli folklorshunoslar oldida turgan muhim vazifalardan biri – folklorni zamonaviy ta’lim tizimiga integratsiya qilish, uni interaktiv o‘qitish shakllari orqali yoshlar ongiga singdirishdir.

Bu borada o‘zbek olimlari tomonidan “Raqamli folklor darslari”, “Madaniy meros onlayn” kabi loyihalar ishlab chiqilmoqda. Slavyan mamlakatlarida esa talabalarning xalq og‘zaki ijodiy ekspeditsiyalarda ishtiroki keng yo‘lga qo‘yilgan. Bunday tajribalarni o‘zbek ilmiy muhitiga ham tatbiq etish dolzarbdir.

Xulosa. O‘zbek va slavyan xalqlari folklori o‘rtasida ko‘plab o‘xshashliklar mavjud bo‘lib, ular insoniyat tafakkurining umumiy ildizlaridan, qadimiy mifologik dunyoqarashlardan oziqlanadi. Shu bilan birga, har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, dini, geografik sharoiti ularning folklorida o‘ziga xos milliy rang va ruh yaratgan.

Folklorni qiyosiy o‘rganish – nafaqat madaniyatlararo aloqalarni mustahkamlash, balki milliy o‘zlikni chuqurroq anglashga, turli xalqlarning ma’naviy qadriyatlarini uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi. O‘zbek va slavyan folklorining umumiy badiiy mohiyatini tahlil etish, ular orasidagi aloqadorlikni ochish bugungi madaniyatlararo muloqot sharoitida ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi zamon o‘zbek va slavyan folklorshunosligi o‘z oldiga bir qator yangi, zamon talablari bilan bog‘liq ilmiy vazifalarni qo‘ymoqda. Ular orasida:

1. Folklor merosini raqamli texnologiyalar asosida saqlash va nashr qilish;
2. Folklor namunalarining zamonaviy madaniyatdagi yangi shakllarini tahlil etish;
3. Qiyosiy mifologik tadqiqotlarni kengaytirish;
4. Yosh avlodni xalq og‘zaki ijodini o‘rganishga jalb etish;

5. Xalq og‘zaki merosini xalqaro ilmiy kontekstda o‘rganish va targ‘ib qilish.

Bu masalalarning yechimi folklorni faqat o‘tmish merosi sifatida emas, balki hozirgi madaniy hayotning faol, yangilanib boruvchi qismi sifatida o‘rganish imkonini beradi. Shunday qilib, folklorshunoslik kelajakda madaniy identitetni saqlash, xalq ruhiyatini anglash va millatlararo madaniy aloqalarni rivojlantirishda muhim o‘rin tutishda davom etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev N. Folklorshunoslik asoslari. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2019.
2. Афанасьев А.Н. Народные русские сказки. – Москва, 1983.
3. Mirzayev T. O‘zbek dostonchiligi tarixi. – Toshkent: Akademnashr, 2017.
4. Mirzayev T. O‘zbek folklorshunosligi asoslari. – Toshkent: Fan, 2018.
5. Karimov N. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.
6. Пропп В. Морфология сказки. – Москва: Наука, 1984.
7. Неклюдов С.Ю. Фольклор и современность. – Москва: РГГУ, 2012.
8. Rahmatullayev N. Folklor va madaniyatlararo muloqot. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2022.

Дилором Мирсаидова,
Доцент Государственного института искусства
и культуры Узбекистана

ЗВУК КАК НОСИТЕЛЬ КУЛЬТУРНОЙ ПАМЯТИ: РОЛЬ ЗВУКОРЕЖИССУРЫ В СОХРАНЕНИИ И СРАВНИТЕЛЬНОМ ИЗУЧЕНИИ УЗБЕКСКОГО И ТЮРКСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Аннотация. В статье рассматривается значение звуорежиссуры в сохранении и сравнительном изучении узбекского и тюркского фольклора. Анализируется феномен звука как носителя культурной памяти и средства передачи нематериального наследия. Показано, что современные цифровые технологии открывают новые возможности для документирования, анализа и популяризации фольклорных традиций. Особое внимание уделяется роли звуорежиссёра в формировании аудиоархивов, реконструкции акустической среды традиционных выступлений и сохранении национальной идентичности через звук.

Ключевые слова: фольклор, звуорежиссура, цифровизация, тюркские народы, культурное наследие, аудиоархив, интонация, традиция.

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va turkiy xalqlar folklorini saqlash hamda qiyosiy o'rganishda ovoz rejissyorligining ahamiyati ko'rib chiqiladi. Ovozning madaniy xotira tashuvchisi va nomoddiy merosni yetkazish vositasi sifatidagi hodisasi tahlil qilindi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar folklor an'analari hujjatlashtirish, tahlil qilish va ommalashtirish uchun yangi imkoniyatlarni ochib bermoqda. Ovoz rejissyorining audioarxivlarni shakllantirish, an'anaviy ijrolarning akustik muhitini qayta tiklash hamda milliy o'zlikni ovoz orqali saqlab qolishdagi o'rniga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: folklor, ovoz rejissyorligi, raqamlashtirish, turkiy xalqlar, madaniy meros, audioarxiv, intonatsiya, an'ana.

Abstract: The article examines the significance of sound engineering in preserving and comparatively studying Uzbek and Turkic folklore. It analyzes sound as a carrier of cultural memory and a medium for transmitting intangible heritage. Modern digital technologies open up new opportunities for documenting, analyzing, and promoting folklore traditions. Special attention is paid to the role of the sound engineer in forming audio archives, reconstructing the acoustic environment of traditional performances, and preserving national identity through sound.

Keywords: folklore, sound engineering, digitization, Turkic peoples, cultural heritage, audio archive, intonation, tradition.

Фольклор – это не только словесное или музыкальное творчество, но и живое звучание, передающее особенности восприятия и мировоззрения народа. В узбекской и других тюркских культурах звук традиционно играет центральную роль в передаче устных традиций, эпосов, песен и обрядов. Современные технологии звукозаписи и цифровой обработки позволяют не только сохранить, но и пере-

осмыслить богатое акустическое наследие. Звукорежиссура в этом контексте выступает как инструмент культурной памяти и межпоколенческой связи.

Фольклор как звуковое явление

Фольклор всегда существовал в звуковой форме – в живом исполнении, с его уникальной интонацией, тембром и эмоциональной окраской. В узбекской традиции бахшичилик, как и в казахской жырау или туркменской багши, звук является не просто средством передачи текста, а выражением духовной энергии. Эти формы рождаются по своей ритмической структуре, особенностям вокального стиля и музыкальному строю, что создаёт основу для сравнительного изучения.

Роль звукорежиссёра в документировании и сохранении фольклора

Современный звукорежиссёр – это не только специалист по записи и обработке звука, но и исследователь акустической культуры, занимающий особое место в процессе сохранения и трансляции нематериального наследия. Его деятельность охватывает широкий спектр задач – от полевых записей до научной реставрации и цифрового архивирования звуковых материалов.

В контексте фольклора звук представляет собой уникальный источник этнографической информации: тембр голоса, дыхание исполнителя, особенности речи, акустика пространства исполнения – всё это неразрывно связано с культурной идентичностью сообщества.

По словам исследователя У. Шеффера, *«звук является формой памяти, хранящей в себе не только текст, но и время, пространство и тело исполнителя»*. Таким образом, работа звукорежиссёра выходит за рамки техники – он становится хранителем «звучащего свидетельства» эпохи.

Огромное значение имеет деятельность звукорежиссёров по оцифровке старых носителей – магнитных плёнок, катушек, кассет, грампластинок. Эти записи, собранные этнографами и музыковедами в XX веке, представляют собой уникальные документы, многие из которых находятся под угрозой утраты из-за деградации носителей.

Ярким примером служит проект Радиодома Узбекистана, где за последние годы были оцифрованы и каталогизированы тысячи композиций народной и классической музыки, ранее хранившихся только на плёнке. Эти фонды теперь доступны исследователям и студентам через цифровые базы данных, что делает возможным сравнительный анализ фольклорных традиций разных регионов. Похожие инициативы реализуются и за рубежом – например, в рамках программы UNESCO “Intangible Cultural Heritage and Sound Archives”, где собраны более 40 000 звуковых документов из стран Азии и Восточной Европы. В Казахстане создана национальная цифровая фонотека, где собраны полевые записи жырау и кюйши; в Азербайджане действует аудиопроjekt «*Səs və Xatirə*» (“Звук и память”), объединяющий архивные фонограммы XX века.

Работа с фольклором требует от звукорежиссёра не только профессиональных навыков, но и этического подхода. Он должен стремиться сохранить аутентичность звучания, не нарушая оригинальной акустической природы материала. Это означает отказ от чрезмерной обработки, шумоподавления или динами-

ческой компрессии, которые могут исказить тембр и энергетику исполнения. Как отмечает Джей Роуз (Jay Rose, *“Producing Great Sound for Film and Video”*), звукорежиссёр – это посредник между художественным замыслом и восприятием слушателя, а при работе с фольклором – ещё и между традицией и современностью.

В последние десятилетия в гуманитарных науках сформировалось понятие «аудиоэтнографии» – исследовательского метода, основанного на анализе звуковой среды. Звукорежиссёр, фиксируя исполнение народной песни или сказания, фактически создаёт акустический документ, который может быть предметом дальнейшего изучения в лингвистике, музыковедении, культурологии. Благодаря цифровым технологиям звук становится мультидисциплинарным источником данных, объединяющим аудиоанализ, машинное обучение и искусственный интеллект. Это открывает новые перспективы для изучения закономерностей звукового языка фольклора и его эволюции.

Таким образом, деятельность звукорежиссёра в области фольклора охватывает:

- документирование и архивирование звукового наследия;
- реставрацию и цифровое восстановление аудиоматериалов;
- формирование и поддержание национальных аудиоколлекций;
- научный анализ звукового контента;
- популяризацию традиционного искусства через современные медиаформаты.

Звукорежиссура выполняет миссию посредника между прошлым и будущим, обеспечивая сохранение звуковых свидетельств народной культуры и превращая их в живой источник знаний, доступный как специалистам, так и широкой аудитории.

Сравнительный аспект: тюркские и мировые практики

В тюркском мире накоплен значительный опыт по сохранению фольклора. В Казахстане действует программа «Ұлттық мұра» (Национальное наследие), в Турции – цифровая библиотека TRT Turkish Music Archives. В Узбекистане реализуются аналогичные проекты при участии институтов культуры и искусства.

Сравнительный анализ этих архивов позволяет выявить общие черты звуковой выразительности и интонационной организации фольклора. Например, во всех тюркских культурах характерно сочетание речевой интонации и музыкальности, что формирует особую акустическую идентичность региона.

Кроме того, современные международные проекты – такие как UNESCO Intangible Heritage Audio Archive – открывают новые возможности для интеграции узбекского и тюркского звукового наследия в мировое культурное пространство.

Цифровые технологии как инструмент межкультурного диалога

Цифровизация открыла новые горизонты для культурного обмена. Создание онлайн-аудиоархивов, проведение веб-семинаров, виртуальных концертов и документальных аудиопроектов способствует укреплению гуманитарных связей между странами СНГ.

Звукорежиссура становится частью культурной дипломатии, объединяя исследователей и творцов из Узбекистана, России, Казахстана и других стран региона.

Эти инициативы формируют общее пространство звучащей памяти, где звук становится универсальным языком культурного взаимопонимания.

Звукорежиссура – это не только техническая профессия, но и гуманитарная миссия, направленная на сохранение культурной памяти. Фиксируя звучание народных традиций, звукорежиссёр сохраняет живой голос истории. В эпоху цифровых технологий этот процесс становится важным элементом культурного взаимодействия и формирования общего пространства фольклорного наследия тюркских народов. Таким образом, звук – это мост между поколениями, между культурами и между прошлым и будущим.

Список литературы:

1. Бахшиллоев Х. *Традиции и современность в устном народном творчестве Узбекистана*. – Ташкент: Фан, 2018.
2. Мирсаидова Д.И. Использование технологий gamification как современная методика в подготовке специалистов звукорежиссерского искусства // Кинообразование в государствах-участниках СНГ как инструмент формирования единого культурного пространства (методы культуры: кино). – 2023. – Т. 1. – С. 75-81.
3. Katz B. *Mastering Audio: The Art and the Science*. – Burlington: Focal Press, 2015.
4. Исаев А. *Культурное наследие и современные технологии*. – Ташкент: Ижод, 2020.
5. Алптекин М. *The Sound of Turkish Folklore: Oral Tradition and Modern Recording*. – Ankara, 2019.
6. Национальный архив радио Узбекистана. *Каталог народных песен*. – Ташкент, 2022.
7. Турсунов Ш. *Цифровизация искусства в Центральной Азии: вызовы и перспективы*. – Ташкент, 2023.
8. Мирсаидова Д. Значение звука в кино и телевидении // O ‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti xabarлари.

Қарлығаш Жолдасбекова¹,

Айгул Алтынбекова²,

Гульзада Атемова³,

Кандидат педагогических наук, доцент¹, старший преподаватель^{2,3}

Южно Казахстанский университет имени М.Ауезова, Шымкент

НАРОДНЫЙ ФОЛЬКЛОР КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В данной статье анализируется многогранное значение фольклора в контексте развития личности. Фольклор, являющийся важной частью культурного наследия, оказывает значительное влияние на формирование личности в его жизни. В статье рассматриваются ключевые аспекты влияния фольклорных произведений, таких как народные сказки, песни, загадки и игры, на развитие речи, эмоционального интеллекта, познавательных способностей, а также на социализацию ребёнка. Особое внимание в статье уделяется роли фольклора как средства культурной интеграции, которое знакомит нас с национальными традициями, учит уважению к культурному разнообразию и способствует воспитанию патриотических чувств.

Ключевые слова: фольклор, развитие личности, эмоциональный интеллект.

Annotation: This article analyzes the multifaceted meaning of folklore in the context of personality development. Folklore, which is an important part of cultural heritage, has a significant impact on the formation of a personality in his life. The article examines the key aspects of the influence of folklore works, such as folk tales, songs, riddles and games, on the development of speech, emotional intelligence, cognitive abilities, as well as on the socialization of the child. The article pays special attention to the role of folklore as a means of cultural integration, which introduces us to national traditions, teaches respect for cultural diversity and promotes patriotic feelings.

Key words: folklore, personality development, emotional intelligence.

Введение. Народный фольклор – это мощное средство всестороннего развития личности, которое передает многовековую народную мудрость, традиции и нравственные ценности. Использование фольклора в воспитании способствует формированию богатого духовного мира, моральной целостности и самостоятельного мышления у человека.

Фольклор как феномен культуры играет важную роль в процессе воспитания и обучения детей, особенно в контексте педагогики раннего детства. Педагогическая теория и практика подтверждают, что в раннем возрасте дети наиболее восприимчивы к обучению через сенсорное восприятие, эмоциональные переживания и игровую деятельность, а фольклорные произведения идеально сочетают в себе все эти элементы.

На протяжении веков фольклор служил средством передачи знаний и воспитания, обеспечивая развитие речи, когнитивных навыков, эмоционального ин-

теллекта и социальных компетенций у личности [7]. В этом контексте фольклор можно рассматривать как уникальный инструмент педагогического воздействия, который поддерживает целостное развитие людей. Фольклор, благодаря своей ритмике, структурированной форме и понятным сюжетом, способствует развитию речевых навыков, обогащает словарный запас и улучшает восприятие языка. Одновременно с этим, народные произведения погружают нас в мир эмоций, помогая ему учиться понимать собственные чувства и чувства окружающих, развивая тем самым эмоциональный интеллект.

Не менее важно и то, что фольклор способствует когнитивному развитию молодежи, стимулируя его воображение и формируя основы для дальнейшего анализа и критического мышления через интерактивные игры и сказочные истории. Взаимодействие с фольклорными материалами помогает ребёнку адаптироваться в социальной среде, так как игры и коллективные формы деятельности учат его сотрудничеству и принятию правил в группе.

С точки зрения педагогики, фольклор помогает решать важные задачи, стоящие перед воспитателями и педагогами дошкольных образовательных учреждений. Он способствует активному развитию речи через ритмику, простые формы и повторяющиеся конструкции, что является основополагающим этапом в становлении коммуникативных навыков детей. Фольклор также развивает у молодежи способности к коллективной деятельности через народные игры, формируя основы социального взаимодействия, такие как сотрудничество, умение договариваться и следовать установленным правилам. Сказки и песни позволяют детям исследовать и выражать свои эмоции, развивая эмпатию, саморегуляцию и эмоциональный интеллект – ключевые качества, важные для их будущей социализации [2].

Изложение основного материала статьи. Педагогическая практика показывает, что фольклор играет важную роль в культурной социализации людей. Через фольклорные произведения молодежи приобщаются к культурному наследию своего народа, что способствует их идентификации с родной культурой и формированию чувства принадлежности к определённой общности. Это особенно важно в условиях многонациональной и поликультурной среды, где фольклор может выступать средством преодоления культурных барьеров и поддержания уважения к культурному разнообразию.

В контексте современной педагогики фольклор продолжает оставаться мощным инструментом для воспитания и обучения молодежи. Его использование в образовательной практике позволяет не только решать задачи раннего развития, но и содействовать формированию моральных и культурных ценностей, которые лягут в основу будущего мировоззрения народа. Фольклорные произведения, такие как народные сказки, песни, загадки и игры, активно применяются в дошкольных образовательных учреждениях как средство педагогического воздействия, направленного на всестороннее развитие личности молодежи [1].

Цель данной статьи заключается в том, чтобы определить и обосновать значимость фольклора в развитии наций, а также выявить ключевые аспекты его

влияния на формирование речевых, эмоциональных, когнитивных и социальных навыков детей.

В соответствии с целью сформулированы задачи исследования:

- Проанализировать влияние фольклорных произведений на развитие речевых навыков у детей раннего возраста.

- Исследовать, каким образом фольклор способствует эмоциональному развитию и формированию эмоционального интеллекта у детей.

- Оценить влияние фольклора на развитие когнитивных способностей, таких как логическое мышление, воображение и решение задач.

- Рассмотреть роль фольклора в процессах социализации детей, включая развитие навыков взаимодействия, сотрудничества и следования социальным нормам через народные игры и коллективные формы деятельности.

Изучить значение фольклора в формировании культурной идентичности детей и воспитании уважительного отношения к национальному и культурному наследию [5].

Эти цели и задачи помогут углубить понимание педагогической ценности фольклора и определить, как его использование в образовательных процессах может содействовать гармоничному развитию детей раннего возраста.

Для достижения цели и задач использовались следующие методы исследования:

- изучение научной литературы по педагогике, психологии и культурологии для определения роли фольклора в развитии нации. Этот метод позволил выявить основные теоретические подходы к изучению влияния фольклора на формирование речевых, эмоциональных, когнитивных и социальных навыков;

- сопоставление данных из различных исследований, связанных с использованием фольклора в образовательных процессах. Сравнение результатов позволило выявить общие и уникальные аспекты воздействия фольклорных произведений на развитие молодежи в разных культурных и социальных контекстах;

- на основе анализа различных источников был сделан обобщающий вывод о значении фольклора в раннем развитии. Этот метод позволил структурировать информацию и определить, какие аспекты фольклора наиболее значимы для воспитания и обучения молодежи. Эти данные помогли конкретизировать и подтвердить выводы, сделанные на основе теоретического анализа.

Эти методы обеспечили всесторонний подход к изучению темы и позволили раскрыть значимость фольклора в развитии личности [6], а также его место в педагогической практике.

Многочисленные исследования подтверждают важность использования фольклора в воспитательных и образовательных процессах. Фольклор способствует всестороннему развитию личности, поддерживает его когнитивное, эмоциональное, социальное и культурное развитие. Важно, чтобы педагоги активно использовали фольклор в своих методах работы, что обеспечит гармоничное развитие личности [4].

Произведения народного фольклора играют ключевую роль в развитии личности, оказывая благотворное влияние на их эмоциональную, когнитивную и эмоциональную сферу. Сказки, песни, потешки и загадки не только обогащают речь и расширяют словарный запас молодежи, но и закладывают основы нравственности и эстетического восприятия.

Фольклорные произведения это уникальное наследие, которое передаётся из поколения в поколение, сохраняя в себе мудрость народа, его традиции и ценности. Для молодежи фольклор играет особенно важную роль, оказывая всестороннее влияние на их развитие.

Кроме того, использование народного фольклора положительно сказывается на развитии воображения и творческих способностей молодежи. Фольклорные сюжеты, богатые образы и метафоры, стимулируют воображение личности. Такие истории заложили основу для формирования творческого мышления.

Нельзя не отметить влияние фольклора на формирование социальных навыков. Фольклор передаёт молодежи культурное наследие, знакомя их с традициями, обычаями и мировоззрением народа. Это способствует формированию национального самосознания, гордости за свою культуру и независимости.

Народные игры и песни играют важную роль в социализации личности, что подтверждают многочисленные исследования, более того, фольклорные игры также улучшают физическое развитие, так как многие из них включают двигательные активности.

Воспринимая мелодичность и образность народного языка, молодежи погружаются в мир красоты и уникальности слов. Простота и ритмичность потешек делают их легкими для восприятия и запоминания.

Выводы. Фольклор является важнейшим элементом в воспитании и развитии личности. Его многогранное влияние охватывает ключевые аспекты формирования личности, начиная от развития речевых навыков и эмоционального интеллекта, до стимулирования когнитивных способностей и социализации. Исследования подтверждают, что фольклорные произведения, такие как сказки, песни, загадки и народные игры, играют значимую роль в становлении речевой культуры молодежи, помогают им осваивать эмоциональные и социальные компетенции, а также способствуют развитию воображения и логического мышления.

Немаловажным аспектом является культурная составляющая фольклора, которая формирует у молодежи чувство принадлежности к своей национальной культуре и уважение к культурному наследию своего народа. В условиях поликультурной образовательной среды фольклор может выступать важным инструментом для формирования толерантности и культурной идентичности.

Таким образом, фольклор в образовательных процессах раннего возраста не только содействует гармоничному развитию личности, но и укрепляет его связь с культурными и социальными нормами, помогая ему успешнее адаптироваться в обществе. Важно активно использовать фольклор как средство воспитания, создавая условия для всестороннего и сбалансированного развития личности.

Использованные литературы:

1. Народное искусство – детям / Под ред. Т.С.Комаровой. – М.: Мозаика-Синтез, 2018. – 224 с.
2. Пантелеева, Н.Г. Народная культура в эстетическом развитии дошкольников: учеб-метод. пособие / Н.Г. Пантелеева. – СПб., 2021. – 176 с.
3. Лыкова, И.А. Приобщаем малышей к народной культуре. Третий год жизни / И.А. Лыкова. – Москва: Цветной мир, 2019. – 88 с.
4. Мельников, Т.Н. Теория и технологии социализации детей дошкольного возраста: учебно-методическое пособие / Т.Н. Мельников, А.С. Москвина, А.Л. Третьяков. – Москва: МГОУ, 2020. – 188 с.
5. Пантелеева, Н.Г. Народная культура в эстетическом развитии дошкольников: учеб-метод. пособие / Н.Г. Пантелеева. – СПб., 2021. – 176 с.
6. Теплова, А.Б. Материнский фольклор в образовательной среде / А.Б. Теплова. – Москва: Цветной мир, 2019. – 80 с.

Қарлығаш Жолдасбекова¹,

Татьяна Тарасенко²,

Гаухар Назанова³,

Кандидат педагогических наук, доцент¹,

старший преподаватель², докторант³

Южно Казахстанский университет имени М.Ауезова, Шымкент,

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация. В данной статье раскрывается образ женщины-казаихи во фразеологизмах и фольклоре. Данный образ исследован на примере казахских фразеологизмов, мифов и преданий.

Фольклор может рассматриваться как уникальный инструмент, который содействует гармоничному и всестороннему развитию ребёнка, позволяя ему осознать своё место в мире и научиться жить в гармонии с окружающей действительностью.

Ключевые слова: казахская женщина, фольклор, образ женщины, казахская мифология.

Annotation: This article reveals the image of a Kazakh woman in phraseological units and folklore. This image is studied on the example of Kazakh phraseological units, myths and legends.

Folklore can be considered as a unique tool that promotes the harmonious and comprehensive development of a child, allowing him to realize his place in the world and learn to live in harmony with the surrounding reality.

Keywords: Kazakh woman, folklore, image of a woman, Kazakh mythology.

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazeologik birliklar va folklor asarlarida qozoq ayolining obrazi o'rganiladi. Ushbu obraz qozoq frazeologik birliklari, afsonalar yordamida o'rganiladi. Folklori bolaning uyg'un va har tomonlama rivojlanishiga yordam beradigan, ularga dunyodagi o'rnini tushunishga va atrof-muhit bilan uyg'unlikda yashashni o'rganishga imkon yaratadigan noyob vosita sifatida ko'rish mumkin.

Kalit so'zlar: qozoq ayoli, folklor, ayol obrazi, qozoq mifologiyasi.

Важной частью анализа образа женщины является ее образ в фольклоре и мифах, как части культуры, в которой отражаются верования народа и его представление о мире. Обращаясь к мифам, преданиям и сказкам, стоит обратить внимание на различный характер изображения женщины, ведь она могла быть как смелой, мудрой и решительной героиней, так и демоническим персонажем. К примеру, в своем сочинении (1, с.211) Ч.Ч. Валиханов описывает ряд казахских мифических существ, в частности, албасты (толстая женщина с длинными волосами и обвисшей грудью), жезтырнак (женщина с медными когтями), жалмауыз кемпір (старая женщина, которую нередко изображали с семью головами); кроме того, в казахской мифологии и в казахских сказках были также күлдіргіш (водяные кра-

савицы-русалки, которые убивали мужчин щекоткой), теңіз перілері (духи морских вод, которые чаще всего являлись рыбакам в образе молодых красивых девушек), мыстан кемпір (она же Баба-яга в славянской мифологии) и многие другие (4, с.272).

Несомненно, существовали и положительные женские мифические существа, даже некоторые из вышеназванных героев иногда изображались в положительном ключе (например, мыстан кемпір). Отрицательной и в то же время положительной ипостасью обладали также птица Самұрық (Симург) и пері (летучие девы с красивыми голосами, которые порой имели и зооморфные черты, например, представляясь девушками с птичьими ногами) (4, с.272).

К числу добрых персонажей казахской мифологии относятся Ұмай (Умай-земное женское божество, богиня плодородия в тенгрианстве), волчица (свою родословную тюрки возводят к праматери-волчице). Имя жены главного героя эпоса “Кобланды-батыр”, Куртка, происходит от слова “курт” – “волк”), аққу (“белый лебедь”, один из главных национальных символов казахского народа). Примечательно также, что казахи считают себя потомками аққу (“казак” – “ак”, “каз” – “белый лебедь”) (3, с.352).

Сам казахский фольклор по большей части известен героическим эпосом (например, “Кобланды-батыр” и “Алпамыс”), посвященный деяниям того или иного батыра, который сражается с врагами своего народа. Однако существует и лирический эпос, в котором акцент смещается на тему любви и борьбы за свое счастье (например, эпосы “Козы Корпеш – Баян Сулу” и “Кыз-Жибек”). В такого рода эпических произведениях появляются также детали быта и обычаев, произведения становятся более эмоционально окрашенными, все чаще появляются женские образы. Традиционный культ батыров, который характерен для казахского эпоса, дополняется женскими образами. Степнячки, как иногда называли казахских девушек, становятся полноценными героинями эпоса, а не второстепенными персонажами. Степные девушки не терпят неуважение к себе и готовы идти до конца в борьбе за свою любовь и личное счастье.

Уже в фольклоре складывается более сложный и многосоставный архетип казахской женщины, где она может представляться и прародительницей, и злодейкой, которая строит козни батырам или путникам. Именно с фольклора и эпоса начинается “женская тема”, на которую впоследствии опирались многие казахские писатели. И профессор Ш. Р. Елеукенов писал, что фольклор и литература взаимодействуют между собой, что является вполне себе традиционным явлением (3, с.28-29). Исходя из этого, сквозь фольклор и литературу, как через некий рупор, человек мог транслировать свои представления об окружающей его действительности.

Кроме того, в казахских пословицах, фразеологизмах, а также в традициях, обычаях и поверьях кроются особенности восприятия женщины казахским социумом, казахским менталитетом. Так, казахская пословица «Еркектің сұлулығы-ақылда, әйелдің ақылы-сұлулықта» [«Красота мужчины-в уме, ум женщины-в

красоте»] (6, с.53) подразумевает, что любой женщине необходимо развивать не только свою внутреннюю красоту (добродетель), но и внешнюю. Ей должны быть присущи такие качества, как ум, терпеливость, трудолюбие, щедрость, мудрость и расторопность в домашних делах, но при этом она должна всегда оставаться красивой, ухоженной, опрятной.

Нередко образ женщины сравнивали с такими понятиями, как “очаг”, “плодородие” и “уют”, поэтому бесплодие и безбрачие считалось горем и несчастьем. Образ женщины-матери прославлялся. Имена матерей были боевым кличем целых племен, как, например, у племени каракесек – “Каркабат” (2). Пословицы, связанные с темой “Женщина-Мать”, являются своего рода этической нормой, ориентиром для казахского общества. Приведем несколько таких примеров: «Жаннат анаңның табанының астында» [«Рай находится под ногами матери»]; «Ананды Меккеге жаяу арқалап апарсаң да, қарызынан құтыла алмайсың» [«Даже если пешком отнесешь мать в Мекку, посадив ее на спину, все равно не оплатишь сыновний долг»]; «Ананың көңілі балада, баланың көңілі – далада» [«Чаяния матери в детях, думы детей в развлечениях»] (5,27).

Конечно, родители трепетно относились к своим дочерям и старались их правильно воспитать. Кажется, что казахская девушка могла выполнять только роль хозяйки по дому, матери, жены, сестры и дочери. Однако любая казашка могла заниматься охотой и верховой ездой, ничем не уступая юношам. Женщины степи воевали бок о бок с мужчинами и боролись за свою родину. История знает немало имен казахских девушек, которые боролись с джунгарами, как Айбике, дочь Буланбай батыра и Айтолкын, дочь султана Абылая, или же героически участвовали в Великой Отечественной войне, как Герои Советского Союза пулеметчица Маншук Маметова и снайпер Алия Молдагулова. Несомненно, женская отвага и смелость только воодушевляли мужчин.

В ходе истории в культуре казахского общества сложился определенный образ казахской женщины. Это свободная, сильная и отважная девушка, заботливая и любящая жена и мать, играющая большую роль, как в своей семье, так и во всем обществе. «Настоящая» казашка, достойная казахская женщина является хранительницей семейного очага, поддержкой и опорой для своего мужа. Несомненно, со временем этот традиционный образ претерпевает изменения, которые уже отразились и в литературе.

Использованные литературы:

1. Валиханов, Ч. Ч. Собр. соч.: в 5 т. Т.1. / Ч. Ч. Валиханов. – Изд. 2-е изд. доп. и переработанное. – Алма-Ата: глав. ред. Казах. совет. энцикл., 1984. – С. 210–212.
2. Выходченко, Л. Учёные озвучили имена восьми самых знаменитых матерей Казахского ханства / Л. Выходченко. – Текст: электронный // InformБЮРО: – URL: <https://informburo.kz/novosti/uchyonye-nazvali-imena-znamenityh-zhenshchin-kazahskogo-hanstva-6439.html> (дата обращения: 15.05.2021)

3. Елеукенов, Ш. Р. От фольклора до романа-эпопеи: идейно-эстетическое и жанровое своеобразие казахского романа: монография / Ш. Р. Елеукенов. – Алма-Ата: Жазушы, 1987. – 352 с.

4. Кондыбай, С. Казахская мифология. Краткий словарь / С. Кондыбай. – Алматы: Нурлы Алем, 2005. – 272 с.

5. Тасибеков, К. Ситуативный казахский (мир казахов) / К.Тасибеков. – Алматы: ИП “Такеева А. Б.”, 2015. – С. 27–28 с.

6. Тохтабаева, Ш. Этикетные нормы казахов. Часть Будни и праздники. Ч.І. / Ш. Тохтабаева. – Алматы: ТОО «LA GR CE», 2017. – 400 с.

Қарлығаш Жолдасбекова¹,

Бағжан Әбдітай²,

Ақмарал Сабекова³,

Кандидат педагогических наук, доцент¹, магистрант²,

старший преподаватель³

Южно Казахстанский университет имени М.Ауезова, Шымкент,

ФОЛЬКЛОР КАК ИСТОЧНИК СВЕДЕНИЙ О НАЦИОНАЛЬНОМ ХАРАКТЕРЕ

Аннотация. Данная статья раскрывает значение фольклора и его отдельных жанров. В статье приводятся черты казахского национального характера и его отражение в казахском фольклоре.

В статье рассматривается роль фольклора выступает как базовая духовная ценность казахского народа и является важным фактором в сохранении и развитии художественного национального казахского стиля, самобытность которого представляет уникальную составляющую сокровищницы мирового культурного наследия; богатство традиционной культуры – свидетельство самодостаточности этноса, показатель зрелости этнической общности.

Ключевые слова: национальный характер, фольклор, национальная картина мира.

Annotation: This article reveals the significance of folklore and its individual genres. The article presents the features of the Kazakh national character and its reflection in Kazakh folklore.

The article considers the role of folklore as the basic spiritual value of the Kazakh people and is an important factor in the preservation and development of the artistic national Kazakh style, the originality of which is a unique component of the treasury of the world cultural heritage; the richness of traditional culture is evidence of the self-sufficiency of the ethnic group, an indicator of the maturity of the ethnic community.

Keywords: national character, folklore, national worldview.

Фольклор является важной составляющей народной культуры, является источником национального характера определенного народа, его менталитета и национальной картины мира. Изучение способов отражения национального характера в разных жанрах фольклора и его особенностей определяет актуальность данной темы. Фольклор – это народное творчество и художественная деятельность людей. Современный толковый словарь русского языка дает следующее определение термина «фольклор». Фольклор – это:

- 1) устное народное искусство;
- 2) различные виды народного искусства, народного искусства вообще (5, с. 894).

Но для того, чтобы понять, что из себя представляет фольклор, как жанр литературы и вид искусства, необходимо установить характерные черты данного жанра.

Традиционными особенностями фольклора считаются:

- устность – один из критериев отнесения словесных текстов к фольклору и их изучения с помощью фольклорных исследований;

- национальность – мера глубины и адекватности отражения образа и мировоззрения людей в художественном произведении, «мера эстетической и социальной доступности искусства массам»;

- коллективность или массовый характер – эта черта фольклора отчасти равнозначна национальности. Коллективность относится к не авторизованности фольклора. Коллективность легко проиллюстрировать такой формой фольклорного существования, как слухи;

- вариативность – определяется изменчивостью фольклорного текста во время его устной (и письменной) передачи, отсутствием автора (или наличием коллективного анонимного «автора»). Любой фольклорный текст всегда вариант, который можно изменять и переделывать;

- инклюзивность – признак фольклора, то есть включение всей фольклорной культуры и каждого отдельного произведения в общую жизнь людей.

Традиционные народные символы, постоянные эпитеты, метафоры придают народному творчеству определенный вкус. Литература и фольклор, прежде всего, частично совпадают в своих поэтических жанрах и жанрах. Правда, есть жанры, свойственные только литературе и невозможные в фольклоре (например, роман), и наоборот: есть жанры, свойственные фольклору и невозможные в литературе. Тем не менее сам факт существования жанров, возможность классификации местами по жанрам есть факт, относящийся к области поэтики. Отсюда возникает общность некоторых задач и методов изучения литературоведения и фольклора (6, с. 159).

Одной из задач фольклористики является задача выявления и изучения категории жанра и каждого жанра в отдельности, и эта задача – литературоведение. В данной статье мы рассматриваем жанры и особенности фольклора на основе казахского народного творчества.

Основными жанрами фольклора являются сказки (волшебные, сборники, сказки о животных, реалистические сказки и др.), романсы (эпос), легенды, пословицы и поговорки, эпосы и лирические песни. Пословица – это «короткое, ритмически организованное стихотворное изречение, вошедшее в речевой оборот и имеющее поучительное значение, в котором народ обобщил свой общественно-исторический опыт на протяжении столетий» (1, с. 14).

Фольклорные традиции широко востребованы в современной культурной практике Казахстана, что убеждает в способности национальных традиций противостоять законам постиндустриального мира, диктующим нивелирование своеобразной и неповторимой культуры, разрушающим многообразие человечества, лишаящих этносы возможности самоидентификации как полноценных самобытных образований; всепоглощающая глобализация современного мира ведет к стремлению народа сохранить основные этнические особенности, среди которых традиция (как фактор общественно-исторического развития) приобретает стратегическое значение.

Фольклорные традиции транслируются в профессиональное искусство, выполняя охранительную и созидательную функции в формировании художественного национального стиля как выразителя народного самосознания (3, с. 294). Традиции многообразны, они охватывают все сферы функционирования; у каждого народа есть традиции, которые передают «дух народа», образуя фундамент его культуры, составляя внутреннюю опору человека – представителя этнической общности, выражают общую направленность национальной культуры.

Традиция выступает носителем социальной памяти, которая не только хранит прошлое, но и, синтезируя ее с настоящим, дает возможность развиваться, идти в будущее (7, с. 475). Позитивные тенденции развития общества по пути демократизации определяются включенностью его в мировой интеграционный процесс, но при этом оптимальные традиционные модели регулирования общественных отношений, развитие культуры неизбежно будут занимать значительное место в социальной и культурной жизни народа.

Поговорками называются языковые афоризмы, отличающиеся особой краткостью и, как правило, имеющие только буквальный план. Пословицы существуют в виде устойчивых законченных словосочетаний, а поговорки допускают вариации в своем составе и не всегда выражают законченное суждение. Поговорки – это мостик, переход от фразеологизмов к пословицам, например: «В тесноте, да не в обиде»; «Ждать и смотреть»; «Коса – девичья красота» и др. (2, с. 163). Пословицы и поговорки, являясь малым жанром фольклора, ярко и правдиво описывают образ народа, его чаяния и надежды. Иными словами, в поговорках и пословицах можно проследить особенности отражения национального характера народа, на языке которого они существуют.

Но прежде необходимо определить понятие «национальный характер». Установлено, что национальный характер представляет собой определенную культурно-психологическую модель, включающую в себя совокупность устойчивых социально-психологических, культурных состояний субъекта (человека, нации, народа), органическую целостность социально-психологических, культурных качеств и черты, выступающие не только как способ регуляции деятельности и общения, но и как показатель реакции субъекта на изменение условий.

Изучая характерные черты казахского народа, можно выделить самые яркие и значимые. Казахский народ трудолюбив, добрый, отзывчив и талантлив практически во всех сферах общественной жизни. Каждое из вышеперечисленных качеств нашло отражение в казахском фольклоре, в частности, в национальных пословицах и поговорках.

Чертой казахского национального характера является свободолюбие, ведь именно в русском языке существует слово «воля», которое нельзя полностью и равноценно заменить английской лексемой. Являясь чертой национального самосознания народа, слово «воля» нашло отражение и в казахском фольклоре (4, с. 38).

Выводы. Таким образом, русский национальный фольклор и его жанры обладают большими возможностями для изучения национального характера казахского народа и казахской этнической культуры в целом.

Фольклор является источником для изучения культуры, традиций, языка и истории народа. Он представляет собой «народные знания», устное и музыкальное народное творчество (сказки, былины, песни, пословицы), а также другие проявления духовной и материальной культуры, такие как обряды и ремёсла. Фольклор отражает народную мудрость и помогает понять ценности и мировоззрение предков.

Использованные литературы:

1. Аникин, В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор: пособие для учителя / В. П. Аникин. – М.: Гос. учебно-педагогическое изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1957. – 240 с.
2. Верещагин, Е. М. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М.: Русский язык, 1976. – 248 с.
3. Даль, В. И. Пословицы русского народа / В. И. Даль // Сборник В. И. Даля. – 4-е изд., стер. – М.: Русский яз. Медиа, 2009. – 814 с.
4. Коробейникова, Л. А. Эволюция представлений о культуре в культурологии / Л. А. Коробейникова // Социс. – 2016. – 217 с.
5. Кузнецов, С. А. Современный толковый словарь русского языка / С.А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2005. – 960 с.
6. Пропп, В. Я. Поэтика фольклора / В. Я. Пропп // Собрание трудов В.Я. Проппа. – М.: Лабиринт, 1998. – 352 с.
7. Аскандарова, Е. В. Фольклор как источник сведений о национальном характере / Е. В. Аскандарова. –// Молодой ученый. – 2023. – № 17 (464). – С. 474-476. – URL: <https://moluch.ru/archive/464/101964>.

Gulmira Tleuniyazova,
*filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), katta ilmiy xodim,
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi
Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti*

LIRIK SUBYEKTNING PSIXODINAMIK TRANSFORMATSIYASI

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy qoraqalpoq shoiri S.Ibragimovning she'riyatidagi "qush" obrazi psixoanalitik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Freyd, Yung va Lakan nazariyalari asosida qush obrazi inson ruhiyatidagi yo'qotish, ozodlik va tiklanish jarayonlarini aks ettiruvchi markaziy arxetip sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: S.Ibragimov, psixoanaliz, lirika, qush obrazi, Freyd, Yung, Lakan, ongsizlik, arxetip, ruhiy tiklanish.

Аннотация. В статье образ «птицы» в поэзии современного каракалпакского поэта С.Ибрагимова рассматривается с психоаналитической точки зрения. На основе идей Фрейда, Юнга и Лакана показано, как этот образ отражает этапы утраты, освобождения и духовного обновления личности.

Ключевые слова: С.Ибрагимов, психоанализ, лирика, образ птицы, Фрейд, Юнг, Лакан, бессознательное, архетип, духовное возрождение.

Annotation: The article analyzes the image of the "bird" in the poetry of the contemporary Karakalpak poet S.Ibragimov from a psychoanalytic perspective. Drawing on Freud, Jung, and Lacan's theories, the study interprets the bird as a symbolic archetype reflecting the stages of loss, liberation, and psychological recovery.

Keywords: S.Ibragimov, psychoanalysis, lyric poetry, bird image, Freud, Jung, Lacan, unconscious, archetype, inner healing.

XX asrda jahon adabiyotshunosligida badiiy ijod va psixoanaliz o'rtasidagi bog'liqlik keng o'rganila boshlandi. Psixoanaliz asoschisi Z.Freyd insonning ijodiy faoliyatini ongsizlik bilan bog'lab, san'atni ongsizlikdagi istak va qo'rquvlarning ramziy ifodasi sifatida talqin etadi [1]. K.G. Yung bu g'oyani kengaytirib, badiiy timsollarni insoniyat ruhiyatidagi umumiy arxetiplar bilan bog'laydi [2]. Unga ko'ra, har bir ijodkor ana shu universal obrazlarni – ona, qahramon, o'lim, qayta tug'ilish kabi timsollarni – zamonaviy shaklda qayta tiriltiradi. J.Lakan esa psixoanalizni til bilan bog'lab, ongsizlikni til singari tuzilgan tizim sifatida talqin etadi: metafora va metonimiyalar orqali yashirin istak hamda qo'rquvlar ochiladi [3]. Shu tarzda, Freyd, Yung va Lakan nazariyalari lirik ijodning mohiyatini shaxsning ichki dunyosi va ongsizlik qatlamlarini badiiy ifoda orqali anglash jarayoni sifatida tushuntiradi.

Qoraqalpoq zamonaviy poeziyasida S.Ibragimov o'zining mavzu, g'oya va shakl izlanishlari orqali adabiyotda yangi bosqich boshlab bergan shoirlardan biridir. S.Ibragimov she'riyatini psixoanalitik jihatdan tahlil qilish maqbul, chunki uning she'rlarida insonning ichki dunyosi, ongsiz his-tuyg'ulari va ruhiy ziddiyatlari chuqur ifodalangan. Uning lirik qahramoni ko'pincha tashqi voqelikdan ko'ra o'z qalbidagi

kechinmalar, orzu va qo‘rquvlar bilan yashaydi. Bu holat Freyd, Yung va Lakan nazariyalarida ta’kidlangan ongsizlik, arxetip va til orqali ruhiy holatni ifoda etish kabi tushunchalar bilan hamohangdir. Uning “Tanlangan she’rlar” to‘plamidagi [4] lirik durdonalar obrazli ifoda, fikrlash tizimidagi keskinlik va lirik qahramonning psixologik chuqurligi bilan ajralib turadi. Mazkur to‘plamga kirgan “Devkeskan shahrining kabutarlari” turkumidagi 30 ga yaqin she’r shoirning ruhiy holatini turlicha yoritadi. Bu turkumdagi qush obrazi – butun turkumni birlashtiruvchi ramziy arxetip sifatida ko‘rinadi. Ayniqsa, “Ko‘k kabutarga qara qo‘ngan, Nigora...” satri mazmuniy markaz sifatida talqin qilinadi. “Ko‘k kabutarga qara qo‘ngan, Nigora” she’ri “Uchdi bir qush ko‘zlari yonib...” she’ridan keyin joylashgan bo‘lib, S.Ibragimovning “Devkeskan shahrining kabutarlari” turkumidagi eng murakkab ramziy qatlamlardan birini tashkil etadi. Ushbu she’rni alohida tahlil qilish, shuningdek, uni “Devkeskan shahri” haqidagi tarixiy ma’lumotlar, xalq xotirasida saqlanib qolgan afsona va rivoyatlar bilan uyg‘un holda o‘rganish orqali biz adabiyotdagi bir necha muhim o‘lchovlarni – tarix va ongsizlik, arxeologiya va she’riyat, jamoaviy xotira va individual ijod o‘rtasidagi o‘zaro kesishuvni ko‘ra olamiz.

She’r markazida turgan ko‘k kabutar obrazi ikki qatlamli ma’no kasb etadi: bir tomondan, u tinchlik, poklik va ruhiy ozodlik timsoli sifatida, ikkinchi tomondan esa ongsiz qatlamdagi tarixiy xotira bilan bog‘liq ramz sifatida namoyon bo‘ladi. Bu kaptar tarixni bugungi ong bilan bog‘lovchi ko‘prik, ya’ni madaniy ongsizlik (Yung terminologiyasida – jamoaviy ongsizlik) darajasida ishlaydigan timsollardan biridir.

Turkumdagi boshqa qush obrazlari bilan qiyoslanganda, bu she’rda qush obrazi yanada nozik va muqaddas ma’noda talqin etiladi. “*Bu bir muqaddas qush, / g‘arib ko‘ngliga / tosh otilgan atrofda turmaydi*” degan satrlar lirik qahramonning ichki ruhiy olamini ochib beradi. Bu yerda qushni hurkitish – insonning ichki “Men”ini jarohatlash, ya’ni ruhiy muvozanatni buzish, qushni asrash esa o‘zini himoya qilish, ruhiy yaxlitlikni saqlash ma’nosini anglatadi.

Yungning analitik psixologiyasi nuqtayi nazaridan bu jarayon “soya bilan to‘qnashuv” bosqichi bilan uyg‘un: inson o‘zidagi qorong‘u jihatni – qo‘rquv, alam, aybdorlikni tan olib, uni o‘z ruhiyatining ajralmas qismi sifatida qabul qilishga o‘tadi. Bu esa shaxsning psixologik integratsiyasi, ya’ni ichki yaxlitlikka intilish jarayonini ifodalaydi.

Shunday qilib, bu ikki she’r lirik qahramonning yo‘qotish va o‘zini anglash o‘rtasidagi ruhiy yo‘lini ifodalaydi: birinchisida u qayg‘u va aybdorlikdan o‘tadi, ikkinchisida esa o‘z “soyasi” bilan to‘qnashib, ichki uyg‘unlik sari qadam qo‘yadi. Bu bosqichlar keyingi she’rlarda namoyon bo‘ladigan ozodlik va uyg‘unlik motivlariga psixologik asos yaratadi.

“Qush” obrazini lirik turkumning markaziy arxetipi deb belgilash mumkin. Adabiy ramziylikda qush – erkinlik, ruh parvozi, ruhiy yuksaklik va taqdirdan xalos bo‘lish timsoli sanaladi. Psixoanalitik talqinda esa: Freyd uchun qush – libidonning metaforasi, hayot va muhabbatga intilish timsoli; Yung nazarida – “men”ni yuksakka, transsendentlikka yetaklovchi jon arxetipi; Lakanacha yondashuvda esa u bolalikdagi himoyasizlik va orzuning nozik ko‘rinishini ifodalaydi.

S.Ibragimovning “Devkeskan shahrining kabutarlari” turkumida qush obrazi turlicha shakllarda – “kabutar”, “uchdi bir qush”, “tuzog‘ingdan uchib chiqqan qush”, “juft qumri” tarzida namoyon bo‘ladi. Bu timsollar shoirning ichki ruhiy jarohatini turli qirralarda ifodalaydi. “Uchdi bir qush ko‘zlari yonib...” satrlari keltirilgan she‘rda uchayotgan qush obrazi yo‘qotish ramzi sifatida talqin etiladi: qushning uchib ketishi – lirik qahramon hayotidagi muhim emotsional bog‘lanishning uzilishi, sevgi obyektining yo‘qolishini anglatadi. Bu esa psixologik jihatdan yo‘qotish kompleksi faollashgan holatni ifodalaydi.

“Uchdi bir qush ko‘zlari yonib – Men o‘zimni suvga urdim, tol qarmadim” [4, 320] satrlari lirik qahramonning o‘zini ayblash holatini ifodalaydi. Freydning melanxoliya nazariyasiga ko‘ra, yo‘qotilgan obyektga nisbatan agressiya “Men”ga yo‘nalib, aybdorlik hissi chuqur qayg‘uga aylanadi. Yung nuqtayi nazaridan esa bu – shaxsning “soya” arxetipi bilan to‘qnashuvi, o‘z ojizligini tan olishi.

“She‘rda *“Kuz tushsa shimolga uchadi, Yoz kelsa janubga uchadi”* [4, 320] satrlari qushning tabiiy oqimga bo‘ysunmasligini ko‘rsatadi. Bu psixoanalitik jihatdan, qahramon nazorat qila olmaydigan, mustaqil sevgi obyektining ramzidir. *“Bu qushning bahori-kuzi yo‘q”* va *“Hech kimning oldida hisob bermaydi”* kabi ifodalar esa qushni erkinlik va javobgarliksiz mavjudlik timsoliga aylantiradi. Shu tariqa, qush obrazi qahramonning ong ostidagi ikki qarama-qarshi tuyg‘ularni – muhabbat va alamni birlashtirgan ramz sifatida namoyon bo‘ladi.

She‘rning yakunida *“Endi men dunyoni / Yo‘qotgan qushimning / Tarozi solaman ko‘zlari bilan”* [4,320] satrlari eng muhim psixoanalitik nuqtani ifodalaydi. Bu – qahramonning yo‘qotishdan keyingi ruhiy “qayta qurilish” jarayoni, ya‘ni dunyoni yangicha qadriyatlar mezonida baholashidir. Qushning ko‘zlari orqali dunyoni taroziga solish – ong ostida kechayotgan bu o‘zgarishning ramzi. Natijada she‘r shaxsiy yo‘qotish emas, balki undan keyingi ichki o‘lishni ifodalaydi: qahramon endi dunyoni his etmaydi, balki tahlil qiladi, o‘lchaydi. “Uchgan qush” obrazi esa inson qalbidagi javobsiz muhabbat va ushalmagan orzularni mujassam etgan ruhiy timsolga aylanadi.

Turkumdagi qush obrazini tasvirlaydigan uchinchi she‘r “Tuzog‘ingdan uchib chiqqan qush” deb boshlanadi. Lirik qahramonning qushga bo‘lgan munosabatining evolyutsiyasi psixologik jihatdan muhim bosqichni aks ettiradi: u endi o‘zini qurbon emas, balki omon qolgan, tajribadan o‘tgan shaxs sifatida ko‘radi. Bu transformatsiya yo‘qotishni nafaqat qayg‘u sifatida, balki shaxsiy o‘lishga hissa qo‘shgan tajriba sifatida qabul qilish imkonini beradi. Psixoanalitik jihatdan bunday o‘zgarish jarohatdan (travma) keyingi o‘lish fenomeni bilan mos keladi: odam og‘ir voqeadan keyin yangi qadriyatlarni topadi, o‘zini chuqurroq tushunadi va hayotning ma‘nosini qayta quradi. *“Sen baloli qushdan qutulding, / u emas, sen jon saqlab qolding”* [4,324] satrlari lirik qahramonning o‘zini avvalgi iztirobli bog‘lanishdan ajratib, hayotini davom ettirishga tayyor ekanini bildiradi. Bu jarayon psixoanalitik terminlarda dekatheksis deb ataladi – ya‘ni libidoning (ruhiy energiyaning) avvalgi obyekt bilan bog‘lanishdan ozod bo‘lishi. Freyd nazariyasida bunday ozodlik qayg‘u jarayonining yakuniy bosqichi bo‘lib, shaxsning yo‘qotilgan obyektga nisbatan hissiy bog‘lanishni uzib, ichki energiyasini yangi maqsadga yo‘naltirishi bilan izohlanadi. Shu ma‘noda,

she'rda qushning "uchib ketishi" endi yo'qotish emas, balki qutulish; izzitirob emas, balki yengillik ramziga aylanadi.

Lirik qahramon o'zini endi qurbon emas, balki omon qolgan shaxs sifatida his qiladi. Bu holat psixologik jihatdan ruhiy integratsiya – shaxsning travmatik tajribani o'z hayotining bir qismi sifatida qabul qilishi va u orqali ichki butunlikka erishishini bildiradi. Endilikda u o'z o'tmishini inkor etmaydi, balki uni anglaydi va o'zi bilan murosaga keladi. Bu esa psixologik jihatdan shifo topish jarayonining asosiy belgilari-dan biridir.

Turkumdagi to'rtinchi qush – "Qumri" obrazi avvalgilardan farqli ravishda yo'qotish yoki ajralish emas, balki aloqa, uyg'unlik va ruhiy birlashuv ramzi sifatida namoyon bo'ladi. "*Simga qo'ngan juft qumri / bekor izlamadi bir-birin*" [4,330] satrlarida lirik qahramon yolg'izlik holatidan chiqib, ruhiy uyg'unlik va o'zaro tushunish quvonchini his etadi. Bu lahza uning ichki dunyosidagi psixologik tiklanish va sevgi orqali o'zini yangidan kashf etish jarayonining belgisi sifatida talqin qilinadi. "*Ikki qush to'rt qanot bo'ladi, / ko'p narsalar oson bo'ladi*" [4,330] misralari ramziy jihatdan birlik, to'liqlik va o'zaro tayanch metaforasiga aylanadi. Qahramon endi boshqa bir inson bilan munosabatda o'zining butunligini his etadi – bu holat Freyd psixodinamikasida "ego integratsiyasi" [1], Yung nazariyasida esa "individuallashtirishning yakuniy bosqichi" [2] deb ataladi.

"She'rning "*Qush nafasni tinglab ko'ray – yozib yubor qanotlaringni*" [4,331] sat-ri esa sevgida o'zaro hurmat, ichki ovozni tinglash va erkinlikni qadrlash g'oyalari-ni ifodalaydi. Lirik qahramon endi sevgini egalik yoki qaramlik sifatida emas, balki ikki erkin ruhning uyg'un parvozi sifatida tushunadi. Psixoanalitik nuqtayi nazardan bu bosqich egosentrizmdan voz kechish, "Men" va "Boshqa" o'rtasidagi muvozanatni topish, ya'ni shaxsning yetuk sevgi va ichki tinchlik darajasiga erishishini anglatadi. "Qumri" obrazi shu tarzda lirik qahramonning ruhiy tiklanishi, o'zini va boshqasini sevish qobiliyatining qayta uyg'onishini ramziy tarzda mujassam etadi. Bu esa butun turkumning yakuniy ruhiy bosqichi – yo'qotishdan keyingi integratsiya va hayotga qaytish manzarasini ifodalaydi. Demak, turkumdagi to'rt she'rda "qush" obrazi orqali lirik qahramonning psixologik evolyutsiyasi bosqichma-bosqich ochiladi. Har bir she'r bu jarayonning muayyan ruhiy holatini – yo'qotish, izzitirob, qabul qilish va nihoyat tiklanish bosqichlarini ifodalaydi.

Shunday qilib, to'rtta she'r birgalikda o'rganilganda, qush obrazi oddiy poetik detal emas, balki psixoanalitik narrativning badiiy kodi sifatida namoyon bo'ladi. U turkum davomida asta-sekin rivojlanib boradi: birinchi she'rda – yo'qotish va aybdorlik, ikkinchisida – himoyalaniish va "soya" bilan to'qnashuv, uchinchisida – ozodlik va ichki tiklanish, to'rtinchisida esa – uyg'unlik va yangi aloqa timsoli sifatida.

Psixoanalitik jihatdan bu to'rtlik emotsional turkumni to'liq aks ettiradi: yo'qotishdan to' qabul qilish, so'ngra qayta bog'lanishgacha bo'lgan ruhiy o'sish jarayonini bosqichma-bosqich ko'rsatadi. Bu sikl post-travmatik o'sish fenomeniga to'liq mos keladi – inson og'riq va sinovlar orqali o'zini yangilaydi, hayotga yangi ma'nolar beradi. Natijada, S.Ibragimov she'riyatidagi "qush" obrazi nafaqat shaxsiy kechinmaning badiiy ifodasi, balki o'tmish va hozir, ong va ongsizlikni bog'lovchi ramziy ko'priik sifati-

da talqin qilinadi. U shoir lirikasida shaxsiy jarohatni jamoaviy xotira bilan, individual ruhiyatni esa umuminsoniy ma'naviyat bilan birlashtiruvchi arxetipik timsol darajasiga ko'tariladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://www.freudedition.net/werke/freud-sigmund/der>
2. Jung C. G. ie Archetypen und das kollektive Unbewusste. – 2. Aufl. – Olten: Walter, 1976. – 472 S. – (Gesammelte Werke / C. G. Jung; Bd. 9,1). – ISBN 978-3-530-40797-6.
3. Lacan J. Écrits. – Paris: Éditions du Seuil, 1966. – 924 p.
4. Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. – Нөкис: Билим, 2016. – 328 б.

Aksungil Kalenderova,
*filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), katta ilmiy xodim,
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi
Qoraqalpog' gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti*

QORAQALPOQ VA RUS XALQLARINING BOLALAR FOLKLORIDAGI ALLA VA MAROSIM QO'SHIQLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada qoraqalpog' va rus xalqlarining bolalar folklori, xususan, alla va marosim qo'shiqlari qiyosiy tahlil etiladi. Tadqiqotda har ikki xalqning bolani beshikka solish, beshik chopish, allalash hamda tushov kesish kabi urf-odatlariga oid qo'shiqlarining mazmun-mohiyati, funksional vazifasi va badiiy ifoda vositalari tahlil qilinadi. Har ikki xalq og'zaki ijodida bolani yovuz ruhlardan asrash, unga ezgu tilak bildirish, onaning ichki kechinmalarini ifodalash kabi motivlarning yetakchilik qilishi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: marosim folklori, alla qo'shiqlari, bolalar folklori janri, bayu-bay, dastlabki qadamlar.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ детского фольклора каракалпакского и русского народов, в частности колыбельных и обрядовых песен. В исследовании рассматриваются содержание, функциональная роль и художественные особенности песен, связанных с обычаями укладывания ребёнка в колыбель, обряда «бесик шабыў», пением колыбельных и обрядом перерезания пупа. Отмечается, что в устном народном творчестве обоих народов ведущими мотивами являются защита ребёнка от злых духов, выражение добрых пожеланий и раскрытие внутренних переживаний матери.

Ключевые слова: обрядовый фольклор, колыбельные песни, детский фольклор, баю-бай, первые шаги.

Annotation: This article presents a comparative analysis of the children's folklore of the Karakalpak and Russian peoples, focusing on lullabies and ritual songs. The study examines the thematic content, functional role, and artistic features of songs associated with traditional customs such as placing the child in the cradle, the "besik sabiw" ceremony, lullaby singing, and the "tusaw kesiw" (cutting-the-tether) ritual. It is shown that in both nations' oral traditions, the dominant motifs include protecting the child from evil spirits, expressing kind wishes, and conveying the mother's inner emotions.

Keywords: ritual folklore, lullabies, children's folklore genre, bayu-bay, first steps.

Qoraqalpog' xalqi azaldan urf-odat va marosimlarga boy xalq bo'lib, ular orqali o'zining ruhiy olamini boyitib, turmush tarzini qo'shiqlar orqali ifodalab kelgan. Qoraqalpog' xalqining urf-odat qo'shiqlari, asosan, qisqa she'riy shaklda yaratiladi. Bunday turdagi qo'shiqlar nafaqat qoraqalpog' xalqida, balki barcha turkiy tilli va ayrim yevropa xalqlarida ham uchraydi.

Olimlarning tasnifiga ko'ra, qoraqalpog' xalqining an'anaviy qo'shiqlari ikki guruhga bo'linadi:

1. Xalq turmushi bilan bog‘liq urf-odat qo‘shiqlari: 1. Havjar, 2. Bet ochar, 3. Badik, 4. Beshik qo‘shig‘i, 5. Ramazon, 6. Eshittirish, ta’ziya bildirish, 7. Singsish, 8. Xayrlashuv, 9. Yo‘qlash.

2. Mavsumiy marosimlarga oid xalq qo‘shiqlari: Navro‘z bayrami, sumalak tayyorlash, yerga birinchi don tashlash, suvning birinchi kelishi, g‘ozlarning uchib kelishi yoki ketishi, o‘pkaning chiqishi, birinchi qor yog‘ishi kabi voqealarga bag‘ishlab yaratilgan qo‘shiqlar. Xalq bu kabi tabiat va hayot hodisalariga hech qachon befarq qarab kelmagan (1, 84).

Bolalar folklori janrlari qadim zamonlardan boshlab xalq og‘zaki ijodining umumiy tizimi tarkibida shakllanib, avloddan avlodga og‘zaki ravishda yetib kelgan. So‘nggi yillarda esa bu janrlar ilmiy muomalaga kiritilib, ularni yig‘ish va tadqiq etish jarayonlari yanada faollashgan. Bu borada Q.Ayimbetov, O.Kojurov, A.Alimov, Q.Mambetnazarov, Q.Maqsetov, I.Qurbonboyev kabi folklorshunos olimlar muhim hissa qo‘shganlar. Bolalar folkloriga oid «Hayyuv» («Háyyiw») nomli beshik qo‘shig‘i 1964-yilda «Axborotnoma» jurnalida e’lon qilingan bo‘lib, unga A.Alimov tomonidan ilmiy sharh berilgan. Keyinchalik bu qo‘shiqning turli variantlari gazeta sahifalarida ham chop etila boshlandi. Bolalar folklori janrlarini alohida yo‘nalish sifatida tizimli ravishda o‘rganib chiqqan olim I.Qurbonboyev esa o‘zining monografiyasida bu masalaga batafsil to‘xtalib o‘tadi (2, 276).

Bolani beshikka birinchi marta solish marosimida qoraqalpoq xalqi «beshik chopish» an’anasini o‘tkazadi. Bu marosim qoraqalpoq xalqining eng qadimiy urf-odatlaridan biri bo‘lib, dastlab diniy-marosimiy xarakterga ega bo‘lgan. Beshikka minib chopishning maqsadi – beshikdan yovuz ruhlar, jin-shaytonlarni quvish va bolani pok saqlashdan iborat. «Beshik chopish» an’anasida ijro etilgan she’riy satrlar odatda «terma» shaklida tuzilgan bo‘lgan. Shu bois, har bir ona bunday she’riy ifoda va ijro mahoratiga ega bo‘lmagani uchun, bu marosimga oid poetik satrlarning ko‘pchiligi to‘liq saqlanib qolmagan. Masalan:

*Áwel Alla neni yaratti,
Ay menen Kundi yaratti,
Ay menen Kunniń kórki dep,
Jer menen Kókti yaratti,
Jer menen kóktiń kórki dep,
Xaywanatti yaratti.
Xaywanattiń biti bar,
Xaywanattiń tili joq,
Xaywanatti minsin dep adamzatti yaratti (3).*

(Tarjimasi)

Avval Alloh nimani yaratdi,
Oy bilan Kunduzni yaratdi,
Oy bilan Kunning ko‘rki deb,
Yer bilan Ko‘kni yaratdi,
Yer bilan ko‘kning ko‘rki deb,
Hayvonotni yaratdi.

Hayvonotning biti bor,
Hayvonning tili yo‘q,
Hayvonni minsin deb odamzodni yaratdi.

Bu qatorlar beshik chopish marosimining eng qadimgi ko‘rinishi sifatida qaraladi. Hozirgi davrda esa beshik chopishning turli variantlari mavjud. Marosim yakunida bolaga bag‘ishlab «Hayyuv» qo‘shig‘i mahorat bilan ijro etiladi va bu qo‘shiq yosh onaga o‘rgatiladi. Bunday an‘analar turkiy tilli xalqlar orasida keng tarqalgan bo‘lib, ular ham bir necha variantlarda uchraydi.

Rus xalqining bola tarbiyasi bilan bog‘liq an‘analarida ham o‘xshash jihatlar mavjud. Rus xalq og‘zaki ijodining bu janrini yig‘ish va tadqiq etish ishlari XIX asrning birinchi yarmida boshlangan bo‘lib, bu boradagi izlanishlar A.Vetuxov, G.Dobryakov, G.S. Vinogradov, O.I. Kapitsa, M.V. Krasnojenova, G.A.Bartashevich va A.N. Martynova kabi olimlar nomi bilan bog‘liq (4, 15–18). Rus xalqida allalar «колыбельные песни» deb ataladi va ular xalqning kundalik turmushi hamda ma‘naviy hayoti bilan chambarchas aloqador. Olim P.V. Anikin o‘zining monografik tadqiqotida alvastilar haqidagi dastlabki qarashlarni tahlil qilib, sovet yozuvchisi A.Tolstoyning quyidagi so‘zlarini keltiradi: «Asosni tushunganingizda, barcha ohanglar, inson ruhiyatining murakkab tarmoqlari ham oson anglashiladi. Nur yoqasida o‘tirib, urchug‘ini aylantirgan, belanchakni oyog‘i bilan tebratib o‘tirgan dehqon ayolning qora kulbasini bilmay va ko‘rmay turib, qadimiy alla qo‘shig‘ining mohiyatini to‘liq his etib bo‘lmaydi. To‘zg‘igan tom ustida bo‘ron, suvaraklar chaqaloqni tishlamoqda. Chap qo‘li to‘lqinni yigiradi, o‘ng qo‘li urchuqni aylantiradi, hayot nuri esa faqat pillapoyaga cho‘g‘ bo‘lib tushayotgan shu alangada namoyon bo‘ladi. Beshik qo‘shig‘ining barcha ichki imoishoralari – shundan», – deya yozadi A.Tolstoy (5, 95).

Rus xalq allalarida, olimlarning fikricha, qo‘shiq satrlarining takrorlanishida onaning g‘ami va mehr-muhabbati «э-э-э» yoki uning variatsiyasi bo‘lgan «бай-бай, мой маленький! Не плачь, спи скорее» kabi so‘zlarda aks etadi. Tadqiqotchilar bu unsurlar orqali allalarning genezisini aniqlashga harakat qilganlar. Rus onalari bolalarini tebratib o‘tirgan holda, qo‘shiq ohangi orqali o‘zlarining quvonch va qayg‘usini ifoda etganlar.

Qoraqalpoq xalqining allalarida esa onaning g‘ami, shodligi, qayg‘usi, yig‘isi, o‘tgan umrga nisbatan armoni yoki uzoq kutilgan umidlari qofiyali so‘zlar orqali kuyga solinadi (6, 145). Masalan:

*Qarag‘im meneñ jasında,
Jasıl qalpaq basında,
Áshekóyli aq otaw,
Ágasınıñ qasında (6, 148).*

(Tarjimai)

Qarog‘im mening yoshinda,
Yashil qalpoq boshida,
Bezakli oq o‘tov,
Otasining yonida.

Rus xalqining qadimgi allalaridan quyidagi she'r satrlari bizgacha yetib kelgan. Ularning kelib chiqishi haqida olimlar o'rtasida turli fikrlar bildirilgan bo'lib, bu masala ilmiy polemika mavzusiga aylangan.

*Бай, бай, да люли!
Хоть сегодня умри.
Завтра мороз,
Снесут на погост.
Мы поплачем, новым –
В могилу зароем (5,90).*

(Tarjimasi)

Bay, bay, da lyuli!
Hech bo'lmasa bugun o'l.
Erta sovuq,
Qo'noqqa olib ketishadi.
Yig'laymiz, yig'laymiz.
Qabrga qo'yamiz.

Shunday satrlar haqida olimlar turlicha fikrlar bildirgan. Ba'zi tadqiqotchilar bunday qo'shiqlar onalar tomonidan dunyoga kelishini istamagan farzandlariga bag'ishlab yaratilgan bo'lib, ularning o'limini tilash mazmunida bo'lganini ta'kidlaydi. Biroq N.M. Eliash bu qarashlarni asosli dalillar bilan rad etadi. U qo'shiqlarning davrlar bo'yicha shakllanishini aniqlab, allalarning rivojlanish bosqichlarini «заклинательные формулы» (afsunli formulalar), «обрядная колыбельная» (marosim allasi) va «собственно колыбельная песня» (asl alla qo'shig'i) tarzida tasniflaydi. Olimning fikricha, bu qo'shiqlar xristian davrining qoldiqlari bo'lib, XVIII asrga oid Bibliya obrazlari bilan bog'liq (4, 22).

So'z yuritilayotgan ikki xalq – qoraqalpoq va rus xalqlarining bolalar folklori hamda bolalar urf-odat qo'shiqlarini, xususan, bolani beshikka solish marosimi va allalarini solishtirganda mazmun jihatidan ko'plab o'xshashliklarni ko'rish mumkin. Har ikkala xalqda ham bolani balo-qazo, jin-shayton kabi yovuz kuchlardan asrash ishonchi kuchli bo'lgan. Qoraqalpoqlarda beshik chopish marosimi davomida aytim aytilsa, ruslarda esa ona aytim kuylagan holda bolani yovuz ruhlardan himoya qilgan. Bu holat qadimiy xalq e'tiqodining kuchliligini, shuningdek, urf-odatlarning ijtimoiy va ma'naviy ildizlari chuqur ekanini ko'rsatadi. Bu o'xshashliklarning vujudga kelishiga ko'plab omillar – yashash sharoiti, tabiat muhitining o'ziga xosligi, xalqning dunyoqarashi va qadimiy e'tiqodlari sabab bo'lgan.

Bola yura boshlaganda o'tkaziladigan marosimlardan biri – tushov kesish odati ham ikki xalqda uchraydi. Qoraqalpoqlarda bu marosimda bolaning oyog'iga ola ip bog'lab, uni chaqqon yuruvchi yoki yo'li ulug' insonga kestiradi. Rus xalqida esa shu maqsadagi marosim qo'shiq orqali ijro etiladi.

Masalan, qoraqalpoqlarda:

*Ѓaz-ѓaz balam, ѓaz balam,
Qursqan boydi jaz balam.*

*Tusawıñdı keseyik,
Beliñe belbew eseyik (2,19).*

(Tarjiması)

G‘oz-g‘oz bolam, g‘oz bolam,

Qursgan bo‘yni yoz bolam.

Tushovingni kesaylik,

Belingga belbog‘ osaylik.

Rus xalqida bola yura boshlaganda aytiladigan aytimlar:

Дыбочке, дыбок!

Скоро Сашенке годок.

Yo bo‘lmasa:

Ножки, ножки,

Куда вы бежите?

-Лесок по мошок (мох),

Избушку мышь,

Чтобы не холодно жить (5,97).

Qoraqalpoq va rus xalqlarining bolalar folkloridagi alla qo‘shiqlari hamda marosim qo‘shiqlari mazmun va vazifasi jihatidan o‘xshashdir. Har ikkala xalq ham bolani yomon ruhlardan asrash, unga tilak bildirish, onaning ichki kechinmalarini ifodalashni maqsad qilgan. Qoraqalpoq an‘analarida bu qo‘shiqlar ko‘proq diniy va marosimiy tusda bo‘lsa, rus xalq qo‘shiqlarida maishiy va psixologik mazmun ustunlik qiladi. Demak, har ikki xalqning alla qo‘shiqlari milliy dunyoqarash, onalik mehri va ma‘naviy madaniyatning yorqin ifodasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлігі. – Нөкис: Билим, 1992. –151 б.
2. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты тарихының очерки. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. –276 б.
3. Muallifning dala yozuvlari. Jubanova A. (Qonliko‘l tumani 56 yoshda, qo‘ldovli urug‘idan)
4. Мельников М.Н. Русский детский фольклор. – Москва: Просвещение, 1987. – 240 с.
5. Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. – Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 239 с.
6. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 353 б.

BADIIY MATNDA FOLKLORDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada Muhammad Yusuf ijodida folklarning turlari, qo'llanilishi, ularning qaysi usullarda foydalanilganligi, murakkab folklorizm asar xarakterini, mazmun-mohiyatini ochib berishida muhim ahamiyat kasb etganligi haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: murakkab folklorizm, janr, mif, epik, mifologik, stilizatsiya, doston.

Аннотация. В данной статье описываются виды сложного фольклоризма в творчестве Мухаммада Юсуфа, применение каких методов они использовались, важность сложного фольклоризма в раскрытии характера, смысла произведения.

Ключевые слова: сложный фольклоризм, жанр, миф, эпос, мифологический, стилизация, эпос.

Annotation: This article describes the types of complex folklorism in the work of Muhammad Yusuf, the application of which methods they were used, the importance of complex folklorism in revealing the character, meaning of the work.

Keywords: complex folklorism, genre, myth, epic, mythological, stylization, epic.

Adabiyotshunoslar va folklorshunoslar folklarning yozma adabiyotiga ta'siri muammolariga to'xtalganda, folklor obrazlarining yozma adabiyot tomonidan istifoda qilinishga alohida e'tibor qaratganlar.

“Obraz indentifikatsiyasi” tushunchasidan kelib chiqsak, folklor obrazlarining yozma adabiyotga ko'chishini stilizatsion folklorizm deb hisoblash mumkin. Chunki folklor obrazining nomlanishi, mohiyatidagi ayrim jihatlari aynan ko'chirilsa-da, yozma adabiyot o'zlashtirgan folklor obrazi aynanligi ta'minlansa-da, u ilgarigi holatini ma'lum ma'noda yo'qotib, yozma adabiyot qonun-qoidalariga bo'ysunadi, yangi obraz paydo bo'ladi. U usluban folklor obraziga xos bo'lsa-da, yozma adabiyot bag'rida qayta tug'ilgan, stilizatsiya qilingan obrazdir. L.Sharipova o'zining tadqiqotlarida folklor obrazlari stilizatsiya to'rt xil ko'rinishga ega deb, ularni shunday nomlaydi:

1. Epik obrazlar stilizatsiyasi.
2. Ramziy obrazlar stilizatsiyasi.
3. Mifologik obrazlar stilizatsiyasi.
4. Dramatik tur janrlari obrazlari stilizatsiyasi.

Lekin faqat uch turi tadqiq qilingani haqida alohida ta'kidlab o'tadi. Chunki dramatik obrazlar stilizatsiyasi 70–80-yillar o'zbek she'riyatida ko'zga tashlanmaganligi uchun bu ko'rinish asoslamagan haqida ham yozib o'tadi [1.114].

Shunday qilib, **obrazlar stilizatsiyasini** Muhammad Yusuf dostonlarida tasniflab chiqamiz hamda L.Sharipova tahlillari tayangan holda ularni turlarga bo'lib, tadqiq qilamiz.

1. Epik obrazlar stilizatsiyasi. Epik turga mansub doston, ertak, asotir, afsona, rivoyat, naql, latifa janrlariga xos obrazlarni yozma adabiyot asrlar davomida ijodiy o‘zlashtirib, o‘z adabiy obraziga aylantirib, folklor obrazlariga yangicha ruh, yangicha vazifa yuklamogda. Rivoyatlar, afsonalar obrazlari sifatida To‘maris, Shiroq, Layli, Majnun, Farhod, Shirin, Tohir, Zuhro kabi obrazlar yozma adabiyot tomonidan o‘zlashtirilgan bo‘lsa, doston qahramonlari sifatida Go‘ro‘g‘li, Alpomish, Barchin, Qaldirg‘och, Qorajon, Boychibor, G‘irot kabi obrazlar stilizatsiya qilindi. [1.114] Masalan, adib bir qancha obrazlarga murojaat qilganining guvohi bo‘lamiz:

Oy nurida xanjardek

Yaltiraydi maysalar,

*Bobo **Shiroq***

Yelkasida

Qaltiraydi nayzalar...

Endi kimdir,

Sovut kiygan

***To‘marisni** bilmagan –*

Ey dil, sen ayt!

***Alpomishday** yurtimning bir o‘g‘loni –*

Ko‘z o‘ngimda, ko‘z o‘ngimda berar jon [2.194].

Anglashiladiki, Alpomish, To‘maris, Shiroq obrazlari eng ko‘p stilizatsiya qilingan folklor obrazlar sanaladi. Bu obrazlar ila shoir shu ma’noda yurtini yovdan himoya qilgan Alpomish, To‘maris, Shiroq obrazlariga murojaat qildi va ularga aloqador voqealarni eslatish orqali o‘zbek xalqini kurashga chorladi.

2. Ramziy obrazlar stilizatsiyasi. Ramziy obrazlar san’atning barcha turlarida muhim o‘rin tutadi. Folklorshunos Sh.Turdimov bir qator maqolalarida o‘zbek xalq lirik qo‘shiqlarida xabarchi ramzlar, qolaversa, ramz va istiora o‘rtasidagi farqlarni, o‘zak ramzlar va ramz aniqlanmalarini o‘rganadi [3.]. Tadqiqotchi o‘zbek xalq lirik qo‘shiqlaridagi ramzlar tabiati haqida shunday yozadi: “Turmushda va fanda ramzlar kommunikativ funksiya bajarsa, san’atda ular estetik funksiya bajaradi (kommunikativ funksiyasi ikkinchi planga ko‘chadi). O‘z navbatida, san’at turlari, janrlari ichida ham ramzlar har bir tur va janr imkoniyatlariga ko‘ra farqlanadi” [4.16].

Xalq og‘zaki ijodiyotida daraxt, terak, suv, daryo, gul, olov, choy kabi yuzlab ramziy obrazlar orqali lirik qahramon ruhiyati ochib berilgan bo‘lsa, yozma adabiyotda bu obrazlar o‘zlashtirilganda ularning haqiqiy mohiyati goh saqlab qolindi, goh boshqa vazifa va boshqa ma’noda talqin qilindi. Muhammad Yusuf ramziy obrazlardan juda keng foydalangani quyidagi misollarda namoyon bo‘ladi:

*Sevgi **suvga** cho‘kib ketgan. Tohirning sandig‘ida...[2.171].*

Keltirilgan satrlarda *suv* ramziy obraziga murojaat qilishi bilan birga *Tohir* epik obraziga ham to‘xtalib o‘tgan. Ma’lumki, Tohir va Zuhra nomi bilan afsonalar keng tarqalgan. Shu afsonalar asosida xalq ertaklari, dostonlari yaratilgan. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida ham “Tohir va Zuhra” nomli xalq ertagi va dostonlarining bir necha variantlari uchraydi. “Tohir va Zuhra” dostonida ikki yosh – Tohir va Zuhra o‘rtasidagi fojiali muhabbat tasvirlanadi. Anglashiladiki, adib aynan shu dostonidagi voqelikka ishora

qilib, sevgidan aziyat chekkan, ayriliqqa mahkum bo'lgan lirik qahramonning dardi shu obraz orqali o'z ifodasini topadi.

A.Musaqulov suv kulti haqida o'z kitoblari birida shunday fikrlarini bildiradi: "Yozma she'riyatdagi ramziy obrazlarni tadqiq qilish, solishtirish ramziy obrazlar mohiyatidagi o'zgarishlarni talqin etish, shoirlar yaratgan ramziy obrazlarni tahlilga tortish yirik tadqiqotlarga asos bo'ladi". Uning fikricha, suv kulti marosim va sevgi tushunchasi bilan bog'liqdir [5.268.].

3. Mifologik obrazlar stilizatsiyasi ham yetakchi tamoyillaridan biri hisoblanadi. Xalq og'zaki ijodining doston, ertak, afsona, rivoyat va xalq qo'shiqlari kabi janrlarida mifologik obrazlar muhim o'rin tutadi. Mifologik obrazlar qadimda insoniyatning tashqi olamga, borliqqa nisbatan ikki xil qarashlari natijasi va tasavvurlari zahirida vujudga kelgan. Adabiyot ilmidagi mif va mifologik obrazlar tizimi, mifologik zamin asosida paydo bo'lgan ramziy obrazlar, ayni choqda, mumtoz adabiyot genezisida shakllangan an'anaviy poetik ramziy obrazlar galereyasini o'rganish, tadqiq etish har doim muhim sanaladi. Xalqning pari, ajdar, dev, yalmog'iz singari mifologik, shuningdek, mifologik zamin asosida vujudga kelgan o'rdak, qaldirg'och, turna, qarg'a, g'oz singari obrazlari dastlab og'zaki ijod janrlari – doston, ertak, qo'shiq, maqol va matallarda zuhur topgan bo'lsa-da, bu rang-barang obrazlar yozma adabiyotda ijodkorlar tomonidan muayyan g'oyaviy-badiiy maqsadni ifodalash yoki inson xarakteri, turmush va hayot tarzini tasvirlashda keng qo'llaniladi. Tadqiqotchi S. Hamdamova: "Mif – olamni ongsiz idrok etish natijasida yaratilgan qadimgi tasavvurlarning izchil tizimga solingan ko'rinishidir" [6.18] degan noto'g'ri xulosaga keladi.

Hozirgi o'zbek she'riyatida folklorga xos obrazlar tizimini tadqiq etish natijasida har bir shoir ijodida qayta-qayta murojaat natijasida individual ramziy qiyofa kasb etgan obrazlar mavjudligi ayon bo'ldi. Xalqona uslub va ohanglarda qalam tebratgan Muhammad Yusuf she'riyatida o'ziga xos, qayta-qayta murojaat qilingan bir qancha obrazlar mavjudki, ularni shoirlar ijodida ko'ringan individual obrazlar sifatida tasdiq etish mumkin. Xususan, shoir she'riyatida kapalak obrazi halollik, beg'uborlik, samimiylikning ideal timsoli sifatida tajassum topadi.

Kapalak – umri qisqa, go'zal, nurga, gullarga oshufta beozor jonzot. Shoir kapalakning ezgulikka esh hayotini o'z she'riyatida badiiy aks ettirar ekan, kapalak obrazini pokizalik, beg'uborlik, halollik, musaffolikning ideal ramzi sifatida talqin qilganini kuzatish mumkin. Muhammad Yusuf o'z dostonlaridan biriga kapalak mifologik obrazga murojaat qiladi. Xalq qarashlarida kapalaklar arvoh timsoli bo'lib, arvohlar esa hamisha beozor, tiriklarga zarar qilmaydi, deydilar. Kapalakning beozorlik, beg'uborlik timsoliga aylanishi balki shundandir.

Darhaqiqat, adibni his qilish uchun birozgina o'zlikka qaytish kifoya. Muhammad Yusuf kapalak obrazini o'z ijod namunasida ifodalar ekan, u odamlar o'rtasida yuz berayotgan oqibatsizlik, shafqatsizlik, yovuzlik kabi illatlardan bezib, kapalakning nurga, yorug'likka tashna hayoti bilan inson hayotini qiyoslaydi:

Keng bir o'tloq; bo'lsa. Atrofing ko'm-ko'k maysa. Osmon tip-tiniq;. Maysaga yastanib yotsang-u... ulib qolsang!

Bedazorda ana shunday xayol surib yotsam, qanotlari oppoq bir kapalak kelib, yelkamga chordana qurib o'tirib oldi. Salom, og'ayni. Nega kayfiyating yomon?

*Charchadim, dedim unga. Yashashdan charchadim.
 Kapalak bir xo'rsinib jo'navordi.
 Qiziq, unda ham bola-chaqa bormikin?
 Kapalakning kapasi qayerda?
 Nega shunday ojiz va nafis jonzot ham odamdan yuqorida uchib yuradi.
 Baquvvat va vazmin narsalar hamisha oyoq ostida bo'lishadimi? Demak, odam
 og'ir-bosiqqligi uchun xormi?
 Yengiltak va xushomadgo'y kimsalarni shuning uchun oshig'i olchi ekan-da...
 «Fikrlaringizni jilovlab oling, ular hamma narsaning boshlanishidir».
 Haligi kapalakning qanotidagi yozuv bu.
 Tanishganimdan xursand edim. Tongda men uni bog'da ko'rdim. Atirgulning shoxi-
 da. Kechagi tushkun holatim uchun uyaldim. UZR so'ramoqchi bo'ldim.
 Ammo kechikdim.
 Atirguldand yumaladi kapalak,
 Bir silkinib qo'ymadi ham gul shoxi.
 Jon talashib, qum yaladi kapalak,
 Ko'chdi mening ko'ksimga ham titrog'i [2.174].*

Yuqoridagi keltirilgan parchada lirik qahramon kapalak obrazi bilan o'zaro suhbatga kirishib, o'zining qalbidagi o'tayotgan barcha tug'yonlarni unga to'kib sochadi. Muhammad Yusuf she'riyatida kapalak halollik, soflik, do'stlik, beg'uborlik kabi ramziy ma'nolarni anglatadi. Shoir ushbu obraz imkoniyatlaridan, badiiy-ramziy ma'nolaridan unumli foydalanib, o'z she'rlarida uni ijtimoiy dard ifodasi vositachisiga aylantirdi. Adib o'zining asarida mifologik obrazlar timsolini faqat ijobiy yoritganligi yaqqol namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sharipova L. XX asrning 70–80-yillari o'zbek she'riyatida folklorizmlar: Filol. fanlari nomzodi ... dis. – Toshkent, 2008. – B. 18
2. Muhammad Yusuf. Xalq bo'l elim // O'zbekiston. – Toshkent, 2018. – 169-b.
3. Turdimov Sh. O'zbek xalq lirik qo'shiqlaridagi "xabarchi" ramzlar haqida ba'zi mulohazalar /Xalfalarning serjilo kuy va qo'shiqlari qadimiy musiqa madaniyatimizning eng yorqin sahifalarini tashkil etadi. O'zbek folklor ijrochiligida Xorazm "xalfa"-chilik san'atining o'rni beqiyosdir. Xorazm xalfachilik san'ati badiiy ijodkorligining muhim qismi bo'lib, ijro va ijodni o'zaro bog'lab kelgan san'atdir.

Ustozlardan yetib kelgan xalfa qo'shiqlaridan: "Dig'ajon", "Galmadi-galmadi", "Xiva dudori", "Og'a darom", "Tuninay", "Muborak bo'lg'ay", "O'lguncha sizni derman", "Targ'uncha", "Xurshidi jahon galdi", "Yor beparvo gazar", "Xo'sh galdingizlar", "Injilmasin", "Par devol" kabi xalfa qo'shiqlari yurtimizning bayram-tadbirlarida, xalqimizning yaxshi kunlarida, to'y-tomoshalarida xalfalar tomonidan ijrolarga sayqal berib, zamon ruhiyatiga moslagan tarzda xalfalar tomonidan ijro etib kelinmoqda.

Kishilik jamiyatining ruhiy-ma'naviy yuksalishi, boshqa san'atkorlar qatori, xalfachilikning ham g'oyaviy-estetik funksiyasi doirasida qator o'zgarishlarni yuzaga keltirdi.

Xorazmda xalfachilik san'ati o'ziga xos sehrli, maftunkor san'at hisoblangan bo'lib, xalfachilik san'atiga o'z hissalarini qo'shgan eng mashhur xalfalardan: (Xonim Suvchi) Xonim xalfa (1858–1926), Shukurjon xalfa (1859–1932), Bibijon xalfa Qosimova (1876–1920), Oysha qulol xalfa (1880–1949), Durxonim xalfa (1881–1936), Kish xalfa Hasanova (1881–1948), Anash Ma'ram (1882–1917), (Anash cho'loq) Onajon Sobirova (1885–1956), (Ojiza) Onabibi Otajonova (1889–1951), Sharifa xalfa Otasheva (1900–1972), Yoqut xalfa Seitniyozova (1903–1972), Guljonposhsha xalfa Yusupova (1906–1990), Pardagul xalfa (1907–1988), Sorahon Ollaberganova (1911–1973), Oysha xalfa Erkayeva (1914–1985), Nazira xalfa Sobirova (1922–2001), Nazira Boyjonova (1931–2011), Ullibibi Boyjonova (1933–1999), Rohatoy Xo'djaniyazova (1955–2010) kabi ajoyib san'atkor ayollarimiz Xorazm xalfa va qo'shiqchilik san'ati rivojiga o'z hissalarini qo'shganlar. Bularning aksariyati otinlar, ya'ni kitobiy xalfalar bo'lib, xalq orasida ma'rifat tarqatganlar [3. 19-b.].

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, hozirgi kunda xalfalar ijodi yana kengaygan bo'lib, bayram, sayl, to'y-tomosha, bayram tadbirlari va estrada konsertlarida xalfalar o'z ijrolari bilan o'z muxlislarini maftun etib, xorijiy davlatlardan keladigan sayyohlarga, nafaqat O'zbekistonda, balki xorijiy davlatlarda bo'lib o'tadigan davlat tadbirlariga qatnashib, o'z san'atlarini namoyish etib kelmoqdalar. Zero, xalfachilik san'atining yashash tarzi zamon va kishilar ehtiyoji bilan bog'liq holda yangi estetik talablar taqozosiga ko'ra muayyan g'oya va qarashlar hamda ijro usullari bilan o'zgarib boradiki, bu ham uning hayotiyiligini ko'rsatuvchi o'ziga xos xususiyatlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. З.Мадраҳимов. Хива дудори. – Урганч, 2009.
2. С.Рўзимбоев. Ожиза. – Тошкент, 2003. – 5-б.
3. U.Kurbanova. Yakkaxon qo'shiqchilik. – Toshkent, 2023. – 19-b.
4. Н.Қуронбоева. Хоразм тўй кўшиқлари. – Филол. фанлари номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 11–15-бетлар.
5. U.Kurbanova. Folklor qo'shiq ijrochiligi. – Toshkent, 2018. – 11-b.

O‘ZBEKISTON TELEVIDENIYESIDA FOLKLOR SAN’ATI NAMUNALARINING YORITILISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston televideniyesida folklor san’ati namunalarining yoritilishi, ularning madaniy-ma’rifiy ahamiyati, tomoshabinga ta’siri va estetik ifodasi tahlil etiladi. Xususan, xalq og‘zaki ijodi – doston, qo‘shiq, rivoyat va afsonalarning teleko‘rsatuvlardagi talqini, sahnalashtirish uslublari, ularni zamonaviy axborot vositalarida berishdagi uslub va yondashuvlar o‘rganiladi. Maqolada, shuningdek, milliy qadriyatlarning saqlanishi va yosh avlodga yetkazilishida televideniye vositasining tutgan o‘rni haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: folklor, televideniye, og‘zaki ijod, doston, xalq qo‘shig‘i, rivoyat, sahnalashtirish, madaniy meros, milliy qadriyat, axborot vositasi.

Annotation: This article analyzes the representation of samples of folklore art on Uzbek television, their cultural and educational significance, influence on the audience, and aesthetic expression. In particular, it examines how oral folk art – such as epics, songs, legends, and myths – is interpreted in TV programs, the methods of staging, and the approaches used in modern media. The paper also discusses the role of television in preserving national values and transmitting them to younger generations.

Keywords: folklor, television, oral tradition, epic, folk song, legend, staging, cultural heritage, national values, media.

Аннотация. В данной статье рассматривается освещение образцов фольклорного искусства на узбекском телевидении, их культурно-просветительское значение, влияние на зрителей и эстетическая подача. Особое внимание уделяется устному народному творчеству – дастанам, народным песням, преданиям и мифам – их интерпретации в телепередачах, способам постановки и особенностям подачи через современные средства массовой информации. Также анализируется роль телевидения в сохранении национальных ценностей и их передаче молодому поколению.

Ключевые слова: фольклор, телевидение, устное творчество, дастан, народная песня, предание, постановка, культурное наследие, национальные ценности, СМИ.

“O‘zining qadimiy va boy milliy madaniyati bilan jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo‘shgan ajdodlarimiz xilma-xil janrlardan iborat boy folklor an‘analarini yaratishgan. Asrlar davomida ezgulikni tarannum etib kelgan bu tafakkur durdonalarida xalqimizning eng olijanob, ulug‘vor maqsadlarga yo‘naltirilgan qarashlari o‘z ifodasini topgan. Zero, badiiy salohiyati g‘oyat yuksak bo‘lgan ajdodlarimiz poetik iqtidorini o‘zida mujassamlashtirgan xalq og‘zaki badiiy ijodiyoti durdonalari asrlar davomida bitmas-tuganmas ruhiy quvvat manbai bo‘lib xizmat qilgan.

Zukko baxshilarimiz tomonidan kuylab kelingan “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li”, “Kuntug‘mish” singari buyuk dostonlarda tarannum etilgan bunyodkorlik va yaratuvchanlik g‘oyalari hamisha xalqimizga juda katta ma‘naviy quvvat beruvchi qadriyatlar poydevori bo‘lib kelgan” [1]. Shuning uchun ham istiqloлга erishilgan ilk yillardanoq milliy ma‘naviyatimiz, an‘analarimiz, qadriyatlarimizni tiklash borasidagi harakatlar asnosida ko‘p ming yillik tarixga ega bo‘lgan folklor san‘ati asarlarini o‘rganishga, to‘plashga ham e‘tibor qaratildi.

Chunki qadim-qadimdan poetik iqtidori, ma‘naviyati yuksak, tafakkur kuchi bilan uzoqlarni ko‘rishga qodir bo‘lgan millatimizning boy madaniy-ma‘rifiy merosini tadqiq etish orqali yangi davlat barpo etishga kirishgan fuqarolarimiz, xalqimiz dunyoqarashiga ta‘sir o‘tkazish, ong-u shuurida o‘zgarishlar yasash, mustabid tuzumning zo‘rlab singdirilgan dogmatik aqidalari o‘rnini badiiyat javohirlari, ularda ilgari surilgan olijanob g‘oyalar, hur fikrlar bilan to‘ldirish, voyaga yetib kelayotgan farzandlarimizni oltinga teng tafakkur sarchashmalaridan bahramand etgan holda o‘zimizga xos ana‘analar ruhida, yurt koriga kamarbastalik tuyg‘ulari bilan tarbiyalash maqsad qilingan edi. Bularning barchasidan mustamlakachilik davrida xalqni o‘zligidan, o‘ziga xosligidan judo qilishga qaratilgan g‘arazli siyosat oqibatlarini bartaraf etilishiga, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarning milliy istiqloл g‘oyalari ruhida ulg‘ayishiga erishish ko‘zlangan edi. Tabiiyki bu maqsadga ma‘naviyatni, adabiyotni, ma‘naviy turmushimizdan muhim o‘rin egallagan folklor san‘atini rivojlantirmay erishib bo‘lmasdi.

“Xalqimiz mustaqillikka erishganidan keyin o‘zbekona urf-odatlar, rasm-rusumlar, asrlar davomida yaratilgan dostonlar, ertaklar, qo‘shiqlar haqida alohida g‘urur bilan gapirila boshlandi. Har bir inson biron sohaning mutaxassisi bo‘lishidan tashqari o‘z xalqining farzandi bo‘lmog‘i lozim. Yaqin o‘tmishda alla bilmaydigan kelinlarni, doston eshitmagan yigitlarni yoki askiya aytib ko‘ngil chigillarini yozmagan o‘zbeklarni uchratish mushkul bo‘lgan. Afsuski, endilikda biron odamni maqtaydigan bo‘lsak, alla ayta olishi, silliq so‘zlashi, askiyada qatnashishini fazilat qilib ko‘rsatamiz. Demak, bugungi kunda o‘zbek qadriyatlari bulog‘idan suv ichgan, o‘zbekona muomalani butun qalbiga singdirgan, to‘ylarda, azalarda ishboshilik qiladigan, murosasi kelishmagan taraflar o‘rtasini totuvlashtiradigan o‘zbeklar biroz kamayib qolibdi-da...” [2]. Kuyinchak olimning ta‘nasi o‘rinli.

Yuqorida ta‘kidlab o‘tilganidek, xalqimiz boshidan o‘tgan qariyb bir yarim asrlik mustamlaka davri fe‘l-u ruhiyamizda, dunyo qarashimizda, an‘ana va odatlarimizda, boringki, bor bo‘y-bastimizda o‘z nuqsoni qoldirdi. Uzoq kutilgan istiqloл quyoshi porlagach, ana shu salbiy asoratlarni ketkazish, xalqqa aslida kim ekanini anglatish ishiga jiddiy kirishildi. Albatta, bu bir, ikki yoinki besh yilda amalga oshadigan vazifa emas. Aniq maqsadga, puxta tag-zaminga, yuksak ruhiy-ma‘naviy ta‘sir quvvatiga ega bo‘lgan islohotlarga fuqarolarimiz ongida o‘zgarish yasashi mumkin bo‘lardi. Shu maqsadda teleko‘rsatuvlar sifatini yaxshilash, saviyasini oshirish, ularga sof milliy ruhni jo etish yo‘lida qator izlanishlar amalga oshirildi. Katta avlod vakillari yaxshi eslaydi, mustaqillik qo‘lga kiritilgandan so‘ng efirga uzatilgan milliy ruhdagi ko‘rsatuvlarning dastlabkilarini jamoatchilik katta qiziqish, ishtiyoq, ta‘bir joiz bo‘lsa, chanqoqlik bilan qarshilagan, uning aks sadosi hatto yurtimizning chekka-chekka hududlarigacha yetib

borgan edi. Ayniqsa, muhtaram Yurtboshimizning tashabbuslari va bevosita rahnamoligi orqali tashkil etilgan “Yoshlar” telekanali faoliyati (1998-yil 1-sentyabr) bu borada o‘zbek televideniyesiga yangicha havo, musaffolik, yangilik olib keldi, desak xato bo‘lmaydi. Telekanal qisqa fursat ichida «mamlakat televideniyesining mavzu va janrlar xilmaxilligi bo‘yicha ajralib turadigan muhim tarmog‘iga aylandi, uning taraqqiyotiga yangi va ko‘p narsa va’da qiladigan shiddat bag‘ishladi, ijodiy hayotning ichki tashkil-lashtirilish tamoyillarini yaratdi, badiiy-ifodaviy vositalarning takomillashuviga sabab bo‘ldi. Bu jihat mavzu tanlash, uni ishlab chiqish, topilgan yangilikni haqqoniy mukammallashtirishdan tortib, to muallifning o‘zligini haqqoniy namoyish etishigacha namoyon bo‘ladi” [3]. “Yoshlar” telekanali o‘z nomidan kelib chiqib aynan mamlakatimizda katta kuch hisoblanmish yoshlarning qarashlari, qizishlari, o‘y-fikrlari va manfaatlari-ga xizmat qilardi, unda faoliyat yuritishga kirishgan teleijodkorlarning aksariyati ham aynan yoshlardan iborat edi. Tabiiyki, inson umrining bu fasliga xos ishtiyoq, shijoat, yangilikka intilish, izlanuvchanlik xislatlari sabab yangi telekanal ko‘rsatuvlarida tesha tegmagan mavzular, noodatiy loyihalar, mavzuga professionalizm mezonlari asosida yondashish, boshlovchi, operator va rejissyorlarning o‘z sohasi bilimdonlari ekanligi yaqqol ko‘zga tashlana boshladi. E’tiborlisi, bu ko‘rsatuvlar nafaqat yoshlarga, balki turli yoshga mansub tomoshabinlarga birday manzur bo‘ldi, ularning ko‘ngillariga kirib bordi. Bu esa milliy televideniyeining taraqqiyot sari yuz burganining, xalq bilan yaqinlik, yakdillik hosil qila boshlaganining ko‘rinishi edi.

“Biz jurnalistlarning ishimizda eng muhimi – oddiy, kundalik hayotda ham ko‘pchilik ko‘rmay qoladigan ajoyibotlarni, yangiliklarni ko‘ra bilishimiz kerak. Keng jamoatchilik kutayotgan xabarlarni topib yoritish haqidagi bu mulohazalarimiz ba’zilar-ga nomaqbul ko‘rinishi mumkin. Bunday odamlar bizga “xalqning orqasidan yurish, ergashish yaxshi emas”, deb e’tiroz bildirishi mumkin, lekin ular yangilishadilar” [4]. Darhaqiqat, jurnalistikada shunday ibora bor: “Mahoratli jurnalist hech qachon xalqning ortidan yurmaydi, balki undan birqadam oldinda yuradi”. Taniqli shved jurnalisti Erix Fixtelius bu yerda ana shu iboraga shama qilyapti. Biroq bu ibora yangilik janri-ga nisbatan aytilganini unutmasligimiz lozim. Chunki aynan informatsion dasturlarda bir soat oldin nihoyatda muhim va dolzarb axborot qisqa fursat ichida o‘z ahamiyatini yo‘qotishi, shu bois kechikib uzatilgan axborot jamoatchilik ehtiyojini qondirish o‘rniga telekanal obro‘sigacha putur yetkazishi mumkin. 1991-yilning 31-avgust sanasida davlatimiz rahbari tomonidan e’lon qilingan milliy mustaqilligimiz, shundan so‘ng milliy teleradiokompaniya tizimida bosqichma-bosqich amalga oshirilgan keng ko‘lamli islohotlar, o‘zgarishlardan ko‘zlangan pirovard natija esa xalqning ko‘ngliga kirib borish, fuqarolarimiz ongida mafkuraviy bo‘shliqqa o‘rin qoldirmaslik, bu orqali ularni chetdan kirib keladigan har turli g‘oyaviy-ma’naviy tahdidlardan himoya qilish, mafkuraviy immunitetni mustahkamlashdan iborat edi. Televideniyeining aholi, ayniqsa, kelajagimiz davomchilari bo‘lgan yoshlar ma’naviy qiyofasini shakllantirishdagi o‘rniga, badiiy-g‘oyaviy mahsuldorligiga alohida e’tibor qaratila boshladi. “Bugungi kunda yoshlarning ma’naviy qiyofasiga ta’sir ko‘rsatishda aynan televideniye zimmasiga juda mas’uliyatli vazifalar yuklanayotgani ham bejiz emas. Ilmiy-texnika taraqqiyoti va badiiy ijodiyotning murakkab uyg‘unlashuvidan tarkib topgan televideniye o‘zining

audiovizual asosi, ta'sir kuchining ko'pqatlamlili, hayotni nafaqat ko'rsatish, harakatda tasvirlash, tomoshabinlar auditoriyasi bilan muloqotga kirisha olish imkoniyatlari bilan ham eng ommaviy san'at turiga aylangan" [5]. Ana shu xususiyatlariga ko'ra boshqa ommaviy axborot vositalari orasida bir qadar yetakchi hisoblangan televideniyeining ta'sir doirasi ham katta ekanligini nazardan qochirmaslik lozim. Kichkinagina qutida namoyish etilayotgan har bir ko'rsatuv, uzatilayotgan har bir axborot tomoshabinga muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi, uning hayotiy qarashlarini o'zgartiradi yoki mustahkamlaydi. "Istiqlol davri o'zbek televideniyesining ilk qadamlari O'zbekistonda milliy mafkura, jamiyatning milliy g'oyasini yaratish yo'lidagi yangidan yangi vazifalarni hal etishdan boshlandi. Zamonaviy kommunikativ texnologiyalarning ildam rivojlanishi asnosida televideniyeining ta'sirchan ifoda vositalari ancha rivojlanib, ijodiy imkoniyatlari kengaydi. Televizion dasturlarning g'oyaviy yo'nalishi, ko'rsatuvlarning mazmun-mundariyasi yangi davr talablari nuqtayi nazaridan qayta ko'rib chiqilib, ijtimoiy salohiyati ortdi...

... "Yoshlar" telekanaliga poydevor qo'yilishi arafasida kanalni yosh tomoshabinga qanday qilib manzur qilish yo'llari haqida jiddiy o'ylandi. Mamlakatimiz aholisining 60 foizidan ko'prog'ini tashkil qiladigan yoshlarning qiziqishlari, intilishlari, dunyoqarashlariga mos keladigan dasturlar majmuini yaratish uchun qanday mezonlarga asoslangan holda ishlash lozimligi o'rganildi. Ko'rsatuvlarda o'ziga xos shakllarni asrangan holda, yangi zamonaviy kompyuter texnologiyalari bilan jihozlash, ularning mazmuniga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish asosiy vazifa qilib belgilandi. Negaki, ijodkorlar oldida nihoyatda muhim vazifa – o'tgan 40 yillik (O'zbekistonda televideniye faoliyat yurita boshlagan yillar nazarda tutilmoqda) vaqt mobaynida shakllangan telestereotiplardan voz kechish, eng yaxshi an'ana va tajribalarni saqlab, yangicha yo'nalishlar, rang-barang mavzularni qiziqarli janrlar orqali uyg'unlashtirish va bunda yoshlar tarbiyasiga e'tiborni qaratish, har tomonlama yangicha kanal siymosini yaratish vazifasi turardi.

"Yoshlar" telekanali o'zining dastlabki faoliyatini zimmasida turgan muhim vazifa – yoshlarni zamon talablari darajasida tarbiyalash, voyaga yetkazish, o'zbek milliy televideniyesida keyingi yillarda to'plangan eng yaxshi tajribalardan foydalanish, badiiy mahorat mezonlariga asoslanish, bunda har tomonlama yangicha kanal siymosini yaratish vazifasi bilan boshladi. Telekanalning qiyofasini aks ettiradigan logotiplarda ham yoshlik ko'kka bo'y cho'zgan niholning yam-yashil rangi fonida ajdodlarimizning tengsiz moddiy va ma'naviy meroslari – yuksak minoralarimiz bezaklarining aks etishi ham chuqur majoziy ma'nolarga ega bo'lib, xalqimizning uzoq o'tmish yo'llarida to'plagan boyliklariga chuqur hurmat va e'tiqod ramzidir" [6].

Tabiiyki, sodir bo'lgan shu kabi voqeliklar ta'sirida mamlakatimizda faoliyat olib borayotgan telekanallar o'rtasida yuzaga kelgan sog'lom raqobat muhiti ko'rsatuvlarning saviyasi ortishiga, telejurnalistlarning sobiq tuzum davridagidek son uchun emas, balki sifat uchun ijod qilishiga xizmat qildi. Ayniqsa, xalqona qadriyatlarimiz, o'zligimiz, qadimiy urf-odat, rasm-rusumlarimiz talqiniga bag'ishlangan sof milliy ruhda, tomoshabinga nimadir bera oladigan, uning ichki dunyosini boyitadigan, fikrlarini teranlashtiradigan ko'rsatuvlar ko'paydi. "Ohanrabo" (Muallif – M. Safarova), "Bir o'l-

kaki” (Muallif F. Bobojonov), “Bir piyola choy ustida” (Muallif E. Shukurov), “O‘zlik” (Muallif F. Bobojonov), “Ostonasi tillodan” (Muallif N. Norqobilov), “Oltin beshik” (Muallif O. Bekmurodova), “Ikki daryo oralig‘ida” (Muallif F. Bobojonov) ko‘rsatuvlari, “Ekspeditsiya”, “Yurtim bo‘ylab” dasturlari bunga misol bo‘la oladi. Fuqarolarimiz ong-u shuuriga milliy istiqlol g‘oyalarini singdirishda, “yoshlarni ma‘naviy yuksak, Vatanga, xalqiga sadoqatli qilib tarbiyalash vazifasini amalga oshirishda ulug‘ ajdodlarimiz tarixi, milliy qadriyatlarimiz an‘analariga murojaat qilish” [7] tez fursatda samara bera boshlagani tanlagan yo‘limizning to‘g‘riligini tasdiqladi, sohada amalga oshirilayotgan o‘zgarishlar, yangilanishlar istiqboliga ishonch ko‘zi bilan qarashga undadi.

Chunonchi, yuqorida nomlari sanab o‘tilgan ko‘rsatuv hamda teledasturlarda folklor san‘atining noyob durdonalarini talqin etish, yurtdoshlarimiz tomonidan asrab-avaylab kelinayotgan boy ma‘naviy-ma‘rifiy merosimizni o‘rganish, milliy qadriyat va an‘analarimizni davom ettirib kelayotgan zamondoshlarimiz ichki olamiga nazar tashlash orqali folklorning xalqimiz turmush tarzi va dunyoqarashidagi o‘rni va ahamiyatini ochib berildi. E’tiborlisi, televideniyeining folklor bilan uzviy aloqada bo‘lishi, bir-birini to‘ldirishi ajoyib natija bera boshladi. “Ma‘lumot tarqatishda folklor usullariga tayanish katta natija beradi. Chunki insonning genetik kodiga o‘rnatilgan, qiyofa va tovushning ko‘p asrlik arxiteplari televideniyeining keng ommaga kuchli ta’sir ko‘rsatish sababi hisoblanadi” [8]. Tabiiyki, jamoatchilikka milliy manfaatlarimizga xizmat qiladigan axborotlarni uzatish, aholining informatsion ehtiyojini qondirish barcha ommaviy axborot xodimlari singari telejurnalistlar zimmasiga ham ulkan mas’uliyat yukladi. Shu bois ham yurtboshimiz bugungi kun jurnalistikasi nimalarga e’tibor berishi lozimligi haqida so‘z yuritir ekan, davrning o‘zi soha xodimlari zimmasiga yuklayotgan o‘tkir talab hamda vazifalar xususida ham to‘xtalib o‘tadi: “Jahon miqyosida voqealar shiddat bilan kechayotgan bir paytda zamonaviy axborot texnologiyalaridan, Internetning beqiyos imkoniyatlaridan keng foydalanishga tayyor bo‘lish matbuot, axborot va media tarmoqlari, jumladan, televideniye va radio sohalarida xizmat qilishga o‘zini bag‘ishlagan, yetuk mutaxassis bo‘lishga ahd qilgan va bu sohada o‘z kelajagini ko‘rmoqchi bo‘lgan ommaviy axborot vositalari xodimlarining faoliyat mezoniga aylanishi zarurligini barchamiz so‘zsiz yaxshi anglaymiz...” [9]. Istiqlol davri televideniyesi Prezidentimiz ta’kidlab o‘tgan ayni shunday salohiyat va iqtidorga bo‘lgan yosh mutaxassislar avlodi shakllanishi bilan ham xarakterlanadi. Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, sohaga eng so‘nggi zamonaviy texnologiyalarning jalb etilishi, ijodiy jamoaning – boshlovchi, ssenarist, rejissyor, operator, montajchilarning zamon talablariga javob bera oladigan teleijod namunalari yaratishga intilishi TV taraqqiyotida tub burilish yasadi. Bu jihat milliy ruhdagi, qadim an‘analarimizdan hikoya qiluvchi ko‘rsatuvlarda, ayniqsa, yaqqol ko‘zga tashlanadi. “Yoshlarning axloqiy kamolotida o‘zbek xalqining ma‘naviy boyliklarining o‘ziga xos ahamiyati nazarda tutilgan, xalqimizning turli hududlarda saqlanib qolgan tarixi, milliy qadriyatlari, turmush tarzining o‘ziga xosliklari publitsistik va badiiy talqinlar orqali uyg‘unlashgan, unutilgan tarix, mingyilliklarga borib taqaladigan urf-odatlarimiz, saqlanib qolgan qo‘shiq va raqslar, xalq o‘yinlari va marosimlarga bag‘ishlangan” [10] bunday ko‘rsatuvlar nafaqat yosh avlodning, balki turli yoshdagi

yurtdoshlarimizning bu boradagi ehtiyojlarini qondira oldi, barchaga birday manzur bo‘ldi. Bu esa milliy televideniya bu kabi teleasarlarning ko‘payishiga, xalqimizning mingyilliklarga tutash boy madaniy merosi keng ko‘lamda tadqiq etila boshlashiga xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Matbuot va ommaviy axborot vositalar xodimlariga// Xalq so‘zi. – 2024 yil. – 28 iyun..
2. Jo‘rayev M. Milliy istiqlol g‘oyasi va folklor san’ati /monografiya/ – Toshkent, 2004. – 3-bet.
3. Madayev O., Sobitova T. Xalq og‘zaki poetik ijodi. – Toshkent: «Sharq», 2003. – 3-bet.
4. Rahmatullayeva I. Televideniye va yoshlar: kecha va bugun. – Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2005. – 5, 80–83, 102-betlar.
5. Fixtelius E. Radio va televideniye jurnalistikasi asoslari. Jurnalistikaning O‘n qoidasi. – Toshkent: «Sharq», 2002. – 37-bet.
6. Usmonova D. Folklor va televideniye: mushtarak jihatlar//Guliston. – 2004-yil. – 3-son. – 44-bet.

Muqaddas Karimova,
*san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros
ilmiy-tadqiqot instituti katta ilmiy xodimi*

FOLKLOR-ETNOGRAFIK TOMOSHALARDA BADIY YAXLITLIK MASALALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada, folklor-etnografik jamoalar repertuarining badiiy saviyasini oshirish, ijrodagi ifoda vositalaridan to'g'ri foydalanish, tomoshaga taalluqli barcha elementlarni ijodiy tashkil etish, garmonik jihatdan badiiy yaxlit asarni vujudga keltirish muammolari to'g'risida fikr yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *folklor, etnografiya, tomosha, teatr, madaniyat, san'at, urf-odat, marosim.*

Аннотация. *В этой статье рассматриваются вопросы повышения художественного уровня репертуара фольклорно-этнографических коллективов, правильного использования выразительных средств исполнения, творческой организации всех элементов, относящихся к зрелищу, и гармоничного создания художественно цельного произведения.*

Ключевые слова: *фольклор, этнография, представление, театр, культура, искусство, обычаи, обряд.*

Abstract. *In this article, issues are discussed regarding the enhancement of the artistic level of the repertoire of folklore-ethnographic ensembles, the proper use of expressive means in performance, the creative organization of all elements related to the spectacle, and the harmonious creation of an artistically integral work.*

Keywords: *folklore, ethnography, performance, theater, culture, art, customs, ritual.*

Folklor namunalari bugunga kelib, badiiy shaklda va ommaviy tarzda ijro qilinmoqda. Folklordagi hayotiylik, badiiylik, jamoaviy ahillik unga bo'lgan talabni yanada oshirmoqda. Shu bois, folklor-etnografik tomoshalarni tashkil etish hamda saviyali tartibda o'tkazishda butun mas'uliyat rejissyor zimmasiga tushadi.

Folklor-etnografik tomoshalarni yuqori saviyada tashkil etish uchun tadbir rejissyoridan milliy urf-odatlarini, hududlarning o'ziga xos shevasini, yashash tarzini, liboslari hamda raqs harakatlaridagi farqni yaxshi bilish hamda yuqori malakali bilim talab etiladi. Aks holda, ijrodagi tabiiylikni qo'ldan boy berish va mahalliy xususiyatlarni bir-biri bilan qorishtirib, havaskorlik darajasidagi xatolikka yo'l qo'yish mumkin. Demak, folklor-etnografik tomoshalar rejissyori o'z ijodiy salohiyatini ijodiy jamoa a'zolarining individual jihatlarini yuzaga chiqargandagina ko'rsata oladi. Shunda folklor jamoasi a'zolari navbatdagi izlanishlarda o'ziga berilgan vazifani tomoshabinga to'laqonli, rang-barang, go'zal ijrosi orqali yetkazib berishga intilib, aktyorlar bilan hamkorlikda ijod qiladilar. Natijada, ijodiy jamoada sog'lom muhit yuzaga keladi. Chunki rejissyor o'z talqini bilan ijrochilarning hamda tomoshabinlarning tasavvuri va tafakkurini uyg'otadigan, obrazli fikrlash qobiliyatini boyitadigan ijodkordir. Tomosha san'atining

barcha turlarida g'oyaviy ta'sirchanlikni oshirish, badiiy yaxlit asar yaratish va uni namuna darajasida xalqqa havola qilishda rejissyor alohida o'rin tutadi.

Folklor-etnografik tomoshalar rejissurasi deganda ijrodagi ifoda vositalaridan to'g'ri foydalanish, tomoshaga taalluqli barcha elementlarni ijodiy tashkil etish, garmonik jihatdan badiiy yaxlit asarni vujudga keltirish tushuniladi. Folklor tomoshasining namunali sahnaviy talqiniga rejissyor o'zining badiiy tasavvuri, boy tafakkuri hamda ijodiy jamoaning imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanish natijasida erishadi. Shu bois, rejissyor yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi, boshqaruvchi, folklor materialini jamoa a'zolari ijrosi orqali ijodiy talqin qiluvchi yetakchi shaxs hisoblanadi.

O'zbekistonda nishonlanayotgan milliy bayramlar va an'anaviy xalq sayillari-da yangi ijtimoiy fikrni ifodalash uchun folklor jamoalari repertuari dolzarbligiga e'tibor berish talab qilinmoqda. Shuning uchun har bir tadbirda folklor jamoasining ishtiroki maxsus ko'rikdan o'tgach, dasturga kiritilmoqda. Yangi ijtimoiy fikrni ifodalash folklor jamoalari repertuarining asosini tashkil etib, bu xususiyatlar elga manzur bo'lmoqda. Repertuar yaratish jarayoni tinimsiz izlanishlardan iboratdir. Izlanishlar jarayoni badiiy jamoa ijodini – an'ana, marosim va folklor g'oyasi bilan boyitishni, teatrlashtirilgan ijroni rejissyorlik urg'ulari bilan to'ldirishni, qatnashchilarning ijodiy imkoniyatini ochishni, ularning mahoratini omma oldida yorqin namoyish etishni talab qilmoqda.

Folklorshunos olim S.Yo'ldoshevaning fikricha, repertuar folklor ansamblining g'oyaviy-badiiy saviyasi va uning professional ijodiy mahoratini aniqlab beradigan ko'zgu hisoblanadi. Shu sabab, repertuarga kiritiladigan folklor asarining badiiy jihati-ga, g'oyaviyligiga, mavzuning dolzarbligiga, qo'shiqlarning xalqchilligiga alohida ahamiyat berish lozim. Ijodiy jamoa tomonidan repertuarning g'oyaviy-badiiy saviya-siga, tarbiyaviy ahamiyatiga, ijrochilar mahoratiga, auditoriya muhitiga e'tibor berilishi repertuarni shakllantiruvchi asosiy tamoyillaridandir.

Bayramlar tarixi va taraqqiyotini o'rgangan tadqiqotchi V.Gusev tadbir kompozitsiyasi va uning rejissurasi haqida, birinchi navbatda, folklor teatriga asoslangan, umumiy improvizatsiyaga tayanadigan jamoaning ijodiy jarayonini ta'kidlab o'tadi. Shu bilan birga, u birinchi marotaba bloklarning ma'nosini vujudga keltiruvchi improvizatsion harakat va syujetlarning folklor dramasida "bloklar kombinatsiyasi prinsipi"ga asoslangan holda birlashtirishni taklif qiladi. Sahnani tanlash rejissyorlik g'oyasidagi turli kombinatsiya strukturalarini qayta o'zgartira olish, bayramona marosim xatti-harakati epizodlarini montaj qilishning amaliyoti, kompozitsion qurilishga, harakatchanlikning turli variantlarini ishlata olish imkoniyatlarini yaratadi. Olimning aynan mana shu fikri yangi ijtimoiy g'oyani ifodalashga, milliy folklor rejissurasini namoyon qilishga yordam beradi.

An'analar bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar esa auditoriyaning faol ishtirokini ta'minlaydigan teatrlashtirilgan harakat rejissurasini ifodalaydi. Chunki har bir tadbir rejissurasida qadimiy folklor prinsiplari, an'anaviylik, xarakterlar, kostyum va bezaklar milliyligi, optimizm, jamoaviylik masalasi yangicha yo'nalishda qo'llaniladi. Bunday yondashish tadbir tashkilotchilariga xalq an'analari va folkloriga asoslangan holda, ijodiy kayfiyatni barpo qiladigan yangi ifoda vositalarini topish, tantana o'tkaziladigan

joyni mavzuga mos bezash va yangi g'oyani ochib beradigan badiiy yechimni topishga imkoniyat yaratadi.

Folklor-etnografik jamoalarning turli tomoshalardagi ijrosi badihago'ylikka asoslangan bo'lib, teatrlashtirilgan tadbirlarda ularning auditoriyasini tomoshabin hamda ishtirokchi tashkil etadi. Biroq tadbir ssenariysini yozishda folklor ijrosini tomosha qiladigan ommaning ishtiroki hisobga olmaydi.

Barcha millatlar folklori ijrosida qadimdan ommaviy shakl mavjud bo'lgan. Shuning uchun biron mavzuga oid folklorni jamoa bo'lib, omma oldida ijro qilish an'anaga aylangan. Masalan, gruzinlarning folklor bayramlarida qadimiy xalq an'analari "kaenoba", "berikaoba" kabi ijrolar orqali yetkazilgan. Ukrainadagi qadimiy "Ivan kupala" bayrami, ruslardagi "Maslenitsa", "Hosil bayrami", dog'istonliklarning "Sukver suvar" gul bayrami, "Cho'pon kuni", chuvashlarning qadimiy "Akatuy" ("Omoch bayrami") va boshqalar jamoaviy ijroga asoslangan. Bulardan ma'lum bo'ladiki, teatrlashtirilgan tadbirlarda turli millatlar madaniyatini namoyon etuvchi folklorning ijro qilinishi ularni spetsifik jihatdan boyitadi va izlanishga undaydi.

O'zbekistonda o'tkazilayotgan milliy bayramlar, jumladan, xalq sayillarida va "Navro'z" bayramida har bir millat o'z folklor dasturlari bilan qatnashib, bir-birini boyitib bormoqda. Lekin o'tkazilayotgan bayram tomoshalarida, boshqa millat folklor dasturlarini namoyish qilishda ayrim maydon rejissyorlari tadbirdagi stereotiplilikka yo'l qo'ymoqda. Masalan, har bayramda chiqadigan turli millat vakillarining folklor-etnografik jamoalari eski repertuar bilan ishtirok etishda davom etyapti. Vaholanki, respublikaning har bir hududida folklor-etnografik jamoalarning yangi guruhlarini tuzilmoqda. Ular o'ziga xos repertuari va yangi talqindagi ijrolari bilan tomoshabinlarni hayratlantirishi shubhasiz. Shu bois, bu dasturlarni g'oyaviy jihatdan saralash hamda tanlab olinganlarini mohiyat jihatidan birlashtirishga ahamiyat berish lozim. Eng asosiy kamchiliklardan biri folklor dasturlarining jamoaviy ijrosi bilan tomoshabinlar o'rtasida jonli muloqot chegaralanganidir. To'g'ri, maydon tomoshasidagi maxsus tadbirda folklor chiqishlari o'z vazifasini bajarib, sahnani tark etadi. Aslida, folklor ijrosi ommani faollashtirishga mo'ljallangani inobatga olinib sahnalashtiriladi. Yuqoridagi kamchiliklarga sabab, xalq an'analari va folklor ijrosiga ham xuddi teatrga, musiqaga yoki raqs jamoasiga qaragandek, ya'ni "blokka" ajratib umumiy nazar tashlanmoqda. Ommaviy tadbirlarda folklor ijrosiga "blok" darajasidagi nazar bilan qarash xalq tomonidan asrlar davomida shakllantirilgan tomoshaviylikni; kuy-qo'shiqdagi an'analarni; syujetli xatti-harakatlarni; jamoaviy ijroga mo'ljallangan ko'p qirrali qobiliyatni; har bir ishtirokchining mahoratini; hududiy o'ziga xosligini to'liq namoyish etishga yo'l qo'ymaydi. Demak, ssenariy mualliflari va rejissyorlarning xalq ijodiyoti asoslarini chuqur bilmasliklari oqibatida paydo bo'ladigan biryoqlamalik, konservatizm folklor namunalari ijrosini bir qolipga solib qo'yadi.

Folklor-etnografik jamoalarning rejissyorlari barcha qatnashchilar qobiliyati va jismoniy imkoniyatini to'g'ri chamalashi hamda bir maqsadga yo'naltirishi orqali kutilgan natijaga erishadi. Buning uchun sahnalashtiruvchi rejissyordan folklor-etnografik jamoalari repertuari asosini tashkil qiladigan asosiy mavzularning dolzarbligini bilishi talab qilinadi. Shuningdek, xalq orasida keng nishonlanadigan va har yili takrorlana-

digan bayramlar, mavsumiy tadbirlar mavzusini, bahorni kutib olish, yozni ulug'lash, hosilni yig'ib olish, qishni kuzatish bilan bog'liq an'analarni, urf-odatlarini bilishi ham zarur. Bu bilimlar rejissyor uchun folklor jamoalari repertuarini, tadbirlar g'oyasini aniqlab, ularning ijrosidagi ta'sirchanlikni ta'minlashga, ommaning badiiy-estetik talablarini qondirishga asos bo'ladi.

Xalq an'analari va folklorini ijro qiladigan jamoalarning repertuarini teatrlashtirilgan tadbirlarda namoyish qilish hamda uni rejissyor rahbarligida amalga oshirish tajribasi respublikaning barcha hududlarida qo'llanilmoqda. Folklorlarning rejissyorlik talqinlari esa yangi badiiy shakllarni yaratib, eskilarini modernizatsiya qilishga asos bo'lmoqda. Bu jarayon kechagi kun bilan bugungi kunni, eskisi bilan yangisini qiyoslashga yordam bermoqda. Natijada, namuna darajasidagilarni asrash yetakchi masalaga aylanmoqda. Chunki teatrlashtirilgan tadbir xatti-harakatlarida ajdodlar tomonidan boyitilib, bizgacha yetib kelgan ma'naviy boylik mavjud, ularda xalq an'analari va folklor obrazlarining milliy shakli aks etgan.

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, xalq ijodiyotining dastlabki namunalari – retual, mavsumiy va oilaviy-maishiy marosimlar, tabiiy sahna, dekoratsiya, ijrochilar, an'anaviy raqs va badiiy matn o'zbek teatr san'atining etnomadaniy asoslarini belgilab berdi. Folklor tomoshasi shuni ko'rsatdiki, yoshlarga emotsional ta'sir qiluvchi teatrlashtirilgan tomoshalarda, avvalo, poetik musiqa asos bo'lsa, ikkinchi tomondan, yangi ma'no kashf etuvchi an'anaviy marosim ijrosi hamda ijrochilar mahorati namoyon bo'ladi.

Folklor-etnografik jamoalarning teatrlashtirilgan bayram tomoshalarida qatnashchilarning o'zaro tortishuviga qurilgan dramaturgiya tomoshabinlarni faollashtiradi. Bunday yozma shakldagi talqin tadbirning tomoshaviyligini oshiradi. Afsuski, tadbirdagi tomoshabinlarning ishtiroki ssenariyda inobatga olinmaydi. Shundan kelib chiqib, ijodiy jamoa ijrosi, asosan, badihago'ylikka asoslanadi. Teatrlashtirilgan folklor tomoshalarida omma ishtiroki uchun qo'llaniladigan rejissuraning ta'sirchan ifoda vositalari quyidagilardan iborat:

1. Ishtirokchilarning hududiy o'ziga xosligini obrazlarda namoyon qiluvchi liboslar. Har bir personaj libosi ko'p yillik tarixga ega bo'lib, uni mavzuga mos hamda talqinga xos to'g'ri kiyishning ham o'z qonun-qoidalari bor. Ularga amal qilib kiyilgan libos teatrlashtirilgan folklorning jamoaviy ijrosida personaj xarakterini va ijrochi didini belgilaydi. Tadbir mazmuni va g'oyasini ochib berishda rejissyor liboslarga alohida e'tibor qaratishi zarurdir.

2. Folklor jamoasining birgalikda qo'shiq aytishi bevosita tomoshabinni ham jo'rovoz bo'lishga, ommaviy raqs ijrosida ishtirok etishga chorlaydi. Tuyg'ular ifodasi folklor ijrosidagi badihago'ylikda namoyon bo'ladi. Shu bois, folklor ijrosini tomosha qilganlar orasida omma bilan uyg'unlashgan jamoalar hurmat qozongan, rejissyor tomonidan tomoshabinlar uchun jamoa bilan birgalikda ijro etish va raqsga tushish imkoniyatini berish tadbirning ta'sirchanligini yanada oshiradi.

3. Folklor ijrosidagi badihago'ylik doim yumor bilan boyitilishi lozim. Chunki tomoshabinda hazil-mutoyibaga ehtiyoj bo'lgani uchun ijrodagi bellashuvlar va tortishuvlar teatrlashtirilgan folklor tomoshasining xarakterli jihati hisoblanib, jamoaviy ijrodagi o'zaro musobaqa, bahs, kurash, hazil ko'rinishida namoyish etiladi.

4. Teatrlashtirilgan tomoshaning asosiy talabi jamoaning mahoratli ijrosi bo'lib, u ijodiy jamoa a'zolarining milliy an'analarni va folklorning g'oyaviyligini qay darajada anglab yetishi bilan bog'liq masaladir.

Yuqoridagi masalalarga e'tibor bergan professor U.Qoraboyevning fikricha, bayramning o'ziga xos xususiyati unda keng ommaning ishtirok etishidir. Bayram, avvalo, ko'pchilik uchun uyushtiriladi va u bevosita odamlarning ishtirokida o'tadi. Teatrlar, konsert zallari, televideniye ko'rsatuvlari, radio eshittirishlarida omma faqat tomoshabin, tinglovchi rolini bajarsa, bayramlarda odamlar faol ishtirokchi sifatida qatnashadi. Bayramlarda hamma o'z qobiliyatini namoyish qilishi mumkin. Kishilar bayram tadbirlarini ishtirokchi sifatida kuzatadi va bo'lgan voqealarga o'z munosabatini bildiradi. Bayramlarning o'ziga xos yana bir xususiyati ularning bir necha (kompleks) tadbirlar sintezidan tashkil topishidir. Har bir bayram ko'plab tadbirlar asosida uyushtiriladi. Bayramning tashkil qilinishi, uning mavzusi, g'oya, yo'nalishi maxsus shakl, tadbir va marosimlar orqali namoyon etishdir. Odatda, har bir ommaviy (ayniqsa, ochiq joylardagi) bayramning ochilish marosim-tadbiri bo'ladi. Undan so'ng bir joyda bayram ko'rgazmalari, ko'rik-tanlovlari, ikkinchi joyda dor o'yini, polvonlar chiqishlari, uchinchi joyda – askiya va qiziqalar chiqishlari, qo'g'irchoq teatri tomoshalari, to'rtinchi joyda – badiiy havoskorlik jamoalari, folklor etnografik ansambllari konsertlari, beshinchi joyda – sport musobaqalari kabilar tashkil qilinadi. Demak, an'analari, marosimlar, teatrlashtirilgan konsert tomoshalari, karnavallar namoyishi folklor ijrosi bayramlarining asosiy tarkibiy qismi sanaladi.

Folklor san'ati xalq orasidagi iqtidorlilarni aniqlab, ularning ijodini va ijrosini targ'ib qilib kelayotgan tomosha turidir. Shuning uchun ham u radio, kino, televideniye kabi ommaviy targ'ibot vositalari o'rtasidagi raqobatda jonli ijro uslubini yo'qotmasdan kelayotgani bilan qimmatli. Folklor san'atining xalq orasida alohida diqqatga sazovorligi jonli ijro tomoshabinlarning guvohligida sodir bo'lishi va bu ijro jamoa yutug'i uchun xizmat qilishidadir. Ijro shunchalik muhim ekan, folklor-etnografik jamoa a'zolaridan, o'z navbatida, aktyorlik mahorati talab qilinadi. Demak, har bir jamoa a'zosi, ya'ni aktyorning mahorati ijro etayotgan qo'shiq yoki raqs asosida tashqi ko'rinishi va ruhiyati orqali badiiy qiyofa yarata olsa, bu ijro butun jamoaning muvaffaqiyati hisoblanadi.

Folklor-etnografik tomoshalar aktyori ijodining o'ziga xosligi, avvalo, ijodning obyektini ham, subyektini ham o'zi hisoblanishidir. Shuning uchun boshqa tomosha turlaridan farqlanadigan folklor ijrosi har bir aktyorning jussasi, ovozi, aql-idroki va tuyg'ulari ifodasining natijasidir. Masalan, haykaltarosh, rassom, bastakor kabi ijodkorlarning ijod mahsuli ular dunyodan o'tib ketgandan keyin ham yashaydi. Folklor asarini esa aktyor o'z ijrosi bilan qayta tiriltiradi va u tomoshabinning xotirasida yashaydi. Folklor ijrosini iqtidor egasi o'zi bilan olib ketadi. Lekin folklordagi jonli ijro aktyorning ruhiy holatiga, tabiatiga, atrofini o'rab turgan muhitga bog'liqligi bilan sahnadagi ijrodan tubdan farq qiladi. Sababi, u ijro qilayotgan muhitda sodir bo'layotgan voqeadan ta'sirlanadi, xulosa chiqaradi, badihago'ylik orqali o'zgaradi. Folklor ijrosidagi jonli muloqotga asos bo'ladigan badihago'ylik tomoshasining go'zalligi ham, mohiyati ham uni boshqa san'at turlaridan ajratib turadi.

Folklor san'ati aktyori, soha rejissyorining fikri va istaklarini o'z tasavvuri, tafakkuri hamda mahorati orqali amalga oshiradi, tomoshabinlar bilan yuzma-yuz bo'lib, jonli muloqot orqali ularni asardagi voqealar olamiga olib kirib, fikrlashga, o'ylashga, mulohaza yuritishga da'vat qiladi. Mahoratli aktyorlar tomoshabinlarni musiqa, qo'shiq, raqs ijrosi orqali jamoaning badihago'ylikdagi tomoshasiga jalb qiladi. Bunday tomoshalarning rejissyori tadbir qatnashchilarini qo'shiq aytishga yoki raqs tushishga majburan emas, balki jonli ijro asosi bo'lgan folklorga, an'anaviy xalq ijodiyotiga ommaning qo'shilish istagini uyg'ota olishi kerak. Demak, folklor-etnografik tomoshaning g'oyaviyligi hamda mavzusi yuksak bo'lsa, uni ijro etish aktyorning tajriba va mahoratini namoyon qila oladi hamda badiiy yaxlit sahna asarini yuzaga keltiradi.

Mahorat bu shaxsning layoqatlilik va qobiliyatlilik imkoniyatining oliy cho'qqisidir. U shaxsning mehnatsevarligi tufayligina vujudga keladi va rivojlanadi. Haqiqatan ham fiziologik layoqatlilik bo'lsa-yu, lekin mehnatsevarlik, qat'iyat, matonat bo'lmasa, u holda mahorat masalasi quruq atamaga aylanadi. Insonning erishgan barcha katta-kichik muvaffaqiyatlari, hayotning qaysi sohalarida bo'lmasin, baribir o'sha soha mehnati bilan bog'liq hodisadir. Shaxsda iste'dod va irodali mehnat qilish qobiliyati uyg'unlikda namoyon bo'lmog'i lozim. Agar qobiliyat bo'lmasa ijod bo'lmaydi, ijodsiz esa inson qobiliyatini tasavvur etish mumkin emas. Bu borada K.Stanislavskiyning quyidagi fikrlari o'rirlidir: "Sahna san'atining chinakam cho'qqisini zabt etish uchun aktyordan 99 foiz mehnat va tabiat tomonidan berilgan yana "nimadir" talab qilinadi". Demak, folklor jamoasi a'zosining qobiliyati hamda mahorati ijtimoiy hodisa bo'lib, uni mehnatsevar va ijodkor shaxs sifatida jamiyatga tanishtiradi. Uning ijodida badiiy obrazlar va hissiy tuyg'ular aks etadi, tomoshabinlarga g'oyaviy hamda estetik jihatdan ta'sir ko'rsatadi.

Folklor-etnografik jamoalar rejissyorining tashkiliy tayyorgarlik ishi uch yo'nalish bo'yicha belgilanadi. Birinchisi, tadbir o'tadigan joyni aniqlash, repititsiya o'tkazish maydoni aniq bo'lsa, uni diqqat bilan o'rganishi lozim. Shuningdek, rejissyor albatta rassom bilan maydon kengligini, arxitekturasini o'rganib chiqib, joy kattaligini o'lchab chiqishi kerak. So'ngra sekunder bilan bloklar harakatlanadigan yo'llarni, qanday tezlikda harakat qilish kerakligini aniqlashi lozim. Bayram o'tadigan kun bo'yicha ob-havoning statistik ma'lumotlarini, quyoshning chiqishi va botishi, yoritgich yordamida o'tadigan tadbir uchun oyning chiqishini, hatto shamolning kuchi qanday, uning yo'nalishini ham aniqlashi zarur.

Ikkinchidan, rejissyor tomosha bo'lib o'tadigan joy hamda mavzu bilan bog'liq barcha tarixiy voqealarni o'rganish uchun adabiyotlar, muzey materiallari, fotosuratlar, hujjatlar, kinofilmlar bilan tanishib chiqishi lozim.

Uchinchidan, rejissyor qanday ijodiy jamoalar va mablag'ga tayanishi mumkinligini aniqlashi joiz. Shu bilan birga, badiiy havaskorlik jamoalari va ularning repertuari, sport seksiyalari, bolalar jamoalari, ular foydalanadigan mahalliy sanoat ishlab chiqaradigan kiyimlar va jihozlar, jamoalarga beriladigan transportlarning soni va turini bilishi ham talab qilinadi.

Tadbir rejissyorining mana shu kabi juda muhim tashkilotchilik qobiliyati natijasida bo'lajak tadbir tomoshasining badiiy obrazi, umumiy shakli, sahnaviy talqin

prinsiplari yaqqol namoyon bo'la boshlaydi. Bularning hammasini tadbir rassomi bilan maslahatlashib, bo'lajak tomoshaning ssenariysi asosida sahnalashtirish qoralamasi tayyorlanadi.

Rejissyorning keyingi ishi tadbirni o'tkazish qo'mitasi bilan hamkorlikdir. Bu qo'mita tarkibiga hokimiyat, kasaba uyushmalari, yoshlar ijtimoiy harakati, madaniyat ishlari boshqarmasi, oziq-ovqat, transport, xavfsizlik, oliy ta'lim, xalq ta'limi vakillari kiradi. Chunki tashkiliy qo'mitaning yig'ilishlarida rejissyor uchun zarur bo'lgan barcha tashkiliy masalalar hal etilib, vazifalar rejalashtiriladi. Shuningdek, tadbirni sahnalashtirish guruhlarini tarkibiga asosiy mutaxassislardan tashqari sahnalashtiruvchi rejissyorlar, maydonni bezash guruhi, baletmeysterlar guruhi, xormeysterlar guruhi, musiqashunoslar guruhi, cholg'uchilar va tashkilotchilar guruhlarini ham kiradi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida garchi ba'zi madaniyatshunos va etnograflar ssenariy tayyorlashda qatnashgan bo'lsa-da, lekin baribir bu ishda rejissyorlar yetakchilik qilishgan. Ya'ni mavzularni ham, g'oyalarni ham, bayram tomoshalari va ssenariylar yozadigan tarkibni ham rejissyorlar belgilagan. 1995-yildan davlat tadbirlari dramaturgiyasida keskin burilish yuz berdi. Xurshid Davron "Navro'z" bayramining ssenariysini yaratar ekan, g'oyasini ham, mavzusini ham o'zi topdi. Rejissyorlar tarkibini, obrazlarning to'qnashuvlarini ham o'zi belgiladi. Shundan beri "Navro'z" dramaturgiyasi professional darajaga ko'tarildi.

1997-yildan e'tiboran "Navro'z" tomoshalari ssenariysini yozishda O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov mutasaddilik qilib, bu soha dramaturgiyasining saviyasini ko'tarishda tashabbus ko'rsatdi. Ammo "Navro'z" dramaturgiyasi mustaqil badiiy ijod turiga aylanib qolgani yo'q. Hamon u sohada rejissor yetakchiligi bilan dramaturg ijodi mustahkam aloqada. Demak, bayram tomoshasini yaratishda adabiy ssenariyning o'zi kifoya qilmaydi. Bu jarayonda sahnalashtiruvchi rejissyorlarning qatnashuvi muhim. Negaki, ommaviy tomosha dramaturgiyasi, adabiy ssenariy hamda shu asosda sahnalashtiriladigan tomoshaning ijrochilari tarkibining to'g'ri yechim topishi asosiy masaladir. "Rejissyorning rejasi hamda batafsil ishlab chiqilgan ssenariysiz ish bitmaydi. Ba'zan rejissyor rejasi adabiy ssenariydan oldin paydo bo'lib, adabiy ssenariyga turtki berishi mumkin".

Adabiy ssenariyda bo'lg'usi tomoshaning umumiy va ichki g'oyalari hamda unga yondosh mavzular belgilanib, g'oyalar va mavzularni ochishga qaratilgan tarkib, undagi kompozitsiyalar, syujetlar, teatrlashgan marosimlar, tabiat va mehnat manzaralari, xalq o'yinlari bayon qilinadi. Shuningdek, qahramonlarning o'ziga xos ramziy-falsafiy to'qnashuvlari ko'rsatilishi mumkin. Bu to'qnashuvlar teatr sahnasidagiday antogonistik, ya'ni kelisha olmaydigan qarama-qarshi kuchlar o'rtasida ro'y bermay, tabiat hodisalari o'rtasidagi kurash, qarama-qarshiliklarni yengish, musobaqa, inson ruhiyatidagi ziddiyatlar shaklida ifoda qilinishi lozim.

Folklor-etnografik tomoshalarning muvaffaqiyatli chiqishini ta'minlashda hamda yoshlar ongida "milliy ma'naviyat" degan tushunchani shakllantirishda zamonaviy texnologiyalardan keng foydalanish ham maqsadga muvofiqdir. Folklor jamoasi ishtirokidagi tadbirning emotsional ta'sirchanligini oshirish ushuni unutilib borilayotgan milliy qadriyatlarni tiklashga ahamiyat berish sohaning rivojiga muhim hissa qo'shadi.

Xulosa shuki, folklor-etnografik tomoshaning gʻoyaviyligi hamda mavzusi maʼnaviy jihatdan yuksak boʻlsa, uni ijro etish aktyorning tajriba va mahoratini namoyon qila oladi hamda badiiy yaxlit tomoshani yuzaga keltiradi. Folklor-etnografik jamoalar repertuarining badiiyligini oshirishda rejissuraning ifoda vositalaridan toʻgʻri foydalanish, tomoshaga taalluqli barcha elementlarni toʻgʻri tashkil qilish nihoyatda muhim. Badiiy yaxlit asarni vujudga keltirish rejissyordan ijodiy tasavvur, boy tafakkur, bilim va izlanishni talab qiladi. Folklor ijodiy jamoasining rejissyor bilan hamkorlikdagi faoliyati tadbirning gʻoyasini ifodalab, tomoshabinlarga badiiy mukammal shaklda namoyish qilishga yordam beradi. Ommaviy bayram va tomoshalarda ishtirok etadigan folklor guruhlarining bir maqsad sari intilishi tomosha rejissurasining badiiy saviyasini yanada yuksaltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qoraboyev U. Oʻzbekiston bayramlari. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1991. – B. 49–50.
2. Shodiyev B. Teatrlashgan maydon tomoshalari dramaturgiyasi va rejissurasi. San. fan. dok. dis. – Toshkent, 2007. – B. 185.
3. Yoʻldosheva S., Sattorova G. Folklor-etnografik ansambllari. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2007. – B. 7.
4. Гусев В. Русский фольклорный театр. Конец XVIII – начало XX века. – Ленинград: Искусства, 1979. – Стр. 79-81.
5. Stanislavskiy K. Aktyorning oʻz ustida ishlashi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. – B.78.
6. Ahmedov F. Ommaviy tadbir va bayramlar rejissurasi va aktyorlik mahorati. – Toshkent: Choʻlpon, 2007. – B. 108.
7. Sangirov B. Oʻzbek teatrida etnomadaniy anʼanalar talqini. San. fan. fal. dok. dis. – Toshkent, 2019. – B. 40.

Rasuljon Tojimatov,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
University of Business and Science oliy ta'lim muassasasi,
Til va adabiyot ta'limi kafedrası dotsenti v.b.

O'ZBEK ADABIY TILINING VAZIFAVIY USLUBLARI

Annotatsiya. *Ushbu annotatsiyada til vositalarining qo'llanishida ana shunday keng rejada bo'lishi bilan birga, badiiy nutq uslubi doirasida ularni qo'llashning ma'lum qoida-qonunlari ham amal qilinadiki, qoida-qonunlar uni boshqa uslublardan chegaralashga, farqlashga imkon beradi. Bu, eng avvalo, badiiy nutq uslubining fonetik lug'aviy va grammatik xususiyatlari nazarga olingan.*

Kalit so'zlar: *uslub, nutq uslublari, lison, til va ong, eskirgan so'zlar, dialekt, jargon, varvarizm.*

Аннотация. *В данной аннотации показано, что, несмотря на широкую сферу применения языковых средств, в рамках художественного стиля речи действуют определённые правила и законы их использования, позволяющие отличать его от других стилей. Это, прежде всего, учитывает фонетические, лексические и грамматические особенности художественного стиля речи.*

Ключевые слова: *Стиль, стили речи, язык, язык и сознание, устаревшие слова, диалект, сленг, варваризмы.*

Annotation. *This abstract demonstrates that, despite the broad scope of linguistic devices, artistic speech styles are governed by certain rules and laws of their use, distinguishing them from other styles. This primarily takes into account the phonetic, lexical, and grammatical features of artistic speech styles.*

Key words: *Style, styles of speech, language, language and consciousness, obsolete words, dialect, slang, barbarisms.*

Har bir tildagi uslub ko'rinishlari uchun umumiy bo'lgan shu tilning umumiy lug'at jamg'armasi, shakllar va sintaktik qurilmalari, erkin va turg'un birikmalari bo'ladi. Bu esa uslub turlarining hammasini bir milliy-adabiy til doirasiga birlashtiradi.

Lisoniy uslublar to'g'risida bahs yuritilganda, asosan vazifaviy uslublar nazarda tutiladi. Xo'sh, vazifaviy uslub nima, o'zbek tilida uning qanday turlari mavjud?

Vazifaviy uslublar, ularning tasnifi masalasida «til kishilarning eng muhim aloqa vositasidir» degan fikrdan kelib chiqish kerak. Til paydo bo'lgandanoq kishilar uchun xuddi shu vazifani bajara boshladi. Jamiyat taraqqiyoti bilan tilning ijtimoiy vazifasi ham taraqqiy etib, rivojlanib bordi. Shuning uchun ham, vazifaviy uslublarni hosil qiluvchi asosiy omillar kishilarning ijtimoiy faoliyati va buning doiralari hisoblanadi.

Vazifaviy uslublar deganda tildan farq qiladigan qandaydir alohida narsa tushunilmaydi, balki shu aniq adabiy til sistemasining ichida qaraladigan, o'ziga xos xususiyatlari, xizmat qilish doirasi bilan bir-birlaridan farq qilib turadigan yordamchi tizim tushuniladi.

Boy adabiy an'analarga ega bo'lgan milliy tillarda vazifaviy uslublar qat'iylashgan bo'ladi hamda u kuzatuvchi ko'zi oldida dialektik birlik sifatida gavdalanadi. Shunday qilib, til uslublari adabiy tilning vazifaviy-uslubiy tabaqalanishi (qavatlanishi, qatlamlanishi)ning asosiy ko'rinishi hisoblanadi.

Tilning har bir vazifaviy uslubi xususiy ifoda sistemasiga ega bo'lishi bilan birga, o'z navbatida, har bir uslub umumxalq tilining yagona umumiy sistemasiga kiradi. Til uslublarning harakatda olinishi, aniq amalga oshishi nutq uslubi deb yuritiladi. So'zlovchi yoki yozuvchi nutqining xarakteri nutqning qanday muhitda, qanday maqsadda bajarilayotganligiga bog'liqdir. Demak, ma'lum soha, sharoit, maqsad va vazifalar bilan bog'liq ravishda so'zlovchi tilning aniq vositalarini ishlatadi. Bu vositalarning aloqaning ayrim olingan bir sohasida doimiy ravishda ishlatilishi, boshqacha qilib aytganda, tilning bu vositalari uslubiy tarmoqlanishi natijasida vazifaviy uslublar shakllanadi.

Ilmiy adabiyotlarda, darsliklarda vazifaviy uslublarga nisbatan «til stillari», «nutq stillari», «funksional nutq stili», «tilning stili», «nutqning stili» kabi terminlar ishlatiladi. Til va nutq uslublari, ularning tarkibi, bu uslublarning farqlari, mezonlari, og'zaki so'zlashuv nutqi, badiiy adabiyot tilining uslubiy maqomi masalalarida ham olimlar bir fikrga kelishgan emas. Ko'pgina asarlarda «tilning funksional stillari», «nutqning funksional stillari» tushunchalari bir xil hodisa sifatida tushuniladi va tushuntiriladi. Aslida esa ular bir-birlaridan farq qiladi. Masalan, R.A. Budagovning fikricha, til uslublari «umumxalq tilining tarixiy shakllangan va hammaga ma'lum belgilarning yig'indisi bilan xarakterlanuvchi ko'rinishlaridir». Nutq uslublari esa til uslublari fonida ko'rinadi.

Ba'zi bir tilshunoslar ularni birgalikda olib, bir hodisa sifatida qaraydilar [1.].

Turli xil izohlar berib o'tirishdan ko'ra, uslublar haqida gapirganda, bizningcha, til uslublari terminidan foydalanaverish lozim. Nutq uslublari deganimizda, yuqorida eslatganimizdek, til uslublarning aloqa jarayonida qo'llanishi tushuniladi. Bunday vaqtda til faktlarida bo'lgan jamg'arma imkoniyatlar maydonga chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, nutq uslublari til uslublarning harakatdagi formasidir.

Hozirgi vaqtda tilshunoslikda til uslublari tasnifida vazifaviy uslublar (funksional stillar) tan olinadi. Har bir alohida olingan uslub (funksional stil) o'zining uslubiy bo'yog'i bilan boshqa uslublar uchun xos bo'lgan til birliklaridan farq qiladigan, u yoki bu darajada ular bilan uslubiy raqobat hosil qiladigan ma'lum bir sistemaga ega bo'ladi. Akademik V.V. Vinogradov aytganidek, tilning uch xil eng muhim ijtimoiy vazifasi mavjud: aloqa, xabar, ta'sir etish. Ana shu uch vazifani bajarishda tarixiy jihatdan tilning har biri o'ziga xos lug'aviy frazeologik va grammatik vositalariga ega bo'lgan kenja sistemalari shakllanadi. Ana shular tilning vazifaviy uslublardir. V.V. Vinogradovning bu umumiy tasnifi asosida til uslublari shunday turlarga ajratiladi: 1) so'zlashuv nutqi uslubi (tilning aloqa-aralashuv funksiyasi), 2) ilmiy uslub, 3) rasmiy ish qog'ozlari uslubi (tilning xabar, axborot berish funksiyasi), 4) publitsistik uslub, 5) adabiy-badiiy nutq uslubi (tilning ta'sir qilish, targ'ibot-tashviqot funksiyasi).

Ma'lum matnning qaysi uslubga tegishli ekanligini uslubiyat to'g'risida ma'lumotga ega bo'lmagan kishi ham o'z sezgisiga asoslangan holda aniqlab olishi mumkin. Chunki har qanday aniq nutq u yoki bu vazifaviy uslubning normalariga mos ravishda

maydonga keladi. Unda boshqa ayrim uslublar belgilari ham bo'lishidan qat'i nazar, o'zining qaysi uslubga tegishli ekanligini ko'rsatib turadi.

Yana bir masalaga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Ba'zi ilmiy ishlarda alohida mustaqil vazifaviy uslub sifatida ro'znoma uslubi, notiqlik, maktubiy, texnikaviy uslub tarzidagi guruhlashlar ham uchraydi. Bizningcha, ularni mustaqil uslublar sifatida emas, balki boshqa uslublar ichida, ularning yaqinligini hisobga olib qaralsa maqsadga muvofiq bo'lar. Masalan, maktubiy uslubning janrlari og'zaki so'zlashuv uslubi bilan bog'langan bo'lsa (do'stiga, o'rtog'iga yozilgan xatlar), ikkinchi bir xillari ish qog'ozlari uslubiga aloqador (tashkilotlar o'rtasidagi yozishmalari), uchinchi bir xillar, publitsistik uslub bilan yaqinlashadi (masalan, tahririyatga yozilgan ochiq xatlar). Shuning uchun maktubiy uslubni rasmiy uslub ichida kenja uslub sifatida qarash va uning boshqa uslublarga munosabatini aniq ko'rsatish mumkin.

Xullas, til uslublarini aniqlash, ularning son jihatidan tasnifini berishda hamda har bir vazifaviy uslubning ichki bo'linishlarini belgilashda, til uslublari va nutq uslublari masalasida olimlar fikri hozircha bir nuqtaga birlashgan emas. Har qalay, V. V. Vinogradov qarashlariga asoslangan tasnifga tayanib (unda ham ayrim noqisliklar bor) [2.37–38] vazifaviy uslublarni o'zbek tilshunosligida o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi. Quyida uslub turlariga qisqacha to'xtalamiz.

So'zlashuv uslubi. So'zlashuv uslubi kishilarning kundalik norasmiy, erkin muomalalari doirasida til birliklarining o'ziga xos amal qiluvidir.

Nutqda til unsurlarining ishtirok etishiga ko'ra kitobiy uslub sifatida qaraluvchi ilmiy, rasmiy ish qog'ozlari va publitsistik uslublarga so'zlashuv uslubi qarshi turadi deyish mumkin. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasida nutqiy aloqaning bevosita amalga oshuvi, nutqiy jarayonning oldindan tayyorlab qo'yilmaganligi, nutqiy munosabatda bo'layotgan kishilar o'rtasida rasmiy muomalaning bo'lmasligi so'zlashuv uslubini boshqa vazifaviy uslublardan keskin chegaralaydi. Shuning uchun ham so'zlovchilar o'rtasida rasmiy muomala bo'lganda ularning nutqi ham kitobiy uslubning reallashi-shiga o'xshab qoladi.

So'zlashuv uslubining yana bir farqi shundaki, unda lisoniy va nolisoniy omillarning munosabati boshqa vazifaviy uslublardagiga ko'ra mustahkamdir. Shu sababli mazkur uslubning o'ziga xos xususiyatlari haqida gapirganda bu ikki faktorni uzviy aloqadorlikda olib qarash kerak bo'ladi. Xo'sh, so'zlashuv uslubi qanday o'ziga xosliklarga ega?

So'zlashuv uslubi fonetik, leksik, grammatik o'ziga xosliklarga ham ega.

Nutqda tovushlarning uyg'unlashuvi (assimilyatsiya), bir tovush o'rnida ikkinchisining talaffuz qilinishi (dissimilyatsiya), tovushlarning o'zni almashishi (metateza), tovushlarning orttirilishi (proteza, epenteza, epiteza) yoki tushirilib qoldirilishi (prokopa, sinkopa, apakopa, reduksiya) kabi fonetik hodisalar eng avvalo so'zlashuv usulida namoyon bo'ladi. Ularga ayrim misollar keltirish bilan chegaralanamiz: assimilyatsiya – ketti, ottan, yigichcha; assimilyatsiya – zaril, bironta; metateza – turpoq, aynalmoq; proteza – o'ramol, o'raza; epenteza – fikir, dakalad; epiteza – kioska, otpuska, banka; prokopa – ag'ach, irik; sinkopa – direktir, traktir; apakopa – gazet, reduksiya – bo'rni, egni kabilar.

Barcha vazifaviy uslublar uchun umumiy bo‘lgan adabiy xolis lug‘aviy qatlam so‘zlashuv nutqi uchun ham xosdir. Shu bilan birga, so‘zlashuv uslubi lug‘aviy qatlamlarga diqqat qilinsa, unda ikki qatlam, ayniqsa, ko‘zga tashlanib turadi. Birinchi qatlam – bu kundalik turmush muomalasida faol qo‘llaniladigan, uy-ro‘zgor buyumlari bilan bog‘liq so‘zlar. Bundan tashqari “... siyosat, san‘at, madaniyat, sport va so‘zlovchining kasb-hunarga mansub xilma-xil narsa va hodisalarni ifodalovchi umumadabiy leksika ko‘plab ishlatiladi” [3.15].

Rasmiy ish qog‘ozlari uslubi. Rasmiy ish qog‘ozlari uslubi hozirgi o‘zbek adabiy tilining ma‘muriy va yuridik ishlarda amal qiladigan bir ko‘rinishidir. Qonunlar matnlari, farmonlar, buyruq va qo‘llanmalar, shartnomalar, ijozatnomalar, aktlar, har xil rasmiy hujjatlar, tashkilotlar o‘rtasidagi yozishmalar, sudlardagi chiqishlar, yuridik xarakterdagi og‘zaki axborotlar, ma‘lumotnomalar rasmiy ish qog‘ozlari uslubida yoziladi va gapiriladi.

Mazkur uslubning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat? Bu eng avvalo fikrning aniq ifoda qilinishi va ifodaning bir xil qolipda bayon etilishida ko‘rinadi.

Fikrning sodda, qisqa, aniq ifoda etilishi rasmiy ish qog‘ozlari uslubining asosiy talabidir. Quyidagi misolga e‘tibor bersak: Oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlariga kirish imtihonlari topshirishga ruxsat olgan ishchi va xizmatchilarga ish haqlari saqlanmagan holda otpuska beriladi. Oliy o‘quv yurtlariga (shu jumladan zavod – oliy texnika o‘quv yurtlariga) kirish imtihonlari topshirishga ruxsat olganlarga 15 kalendar kuni davomida, o‘rta maxsus o‘quv yurtlariga kiruvchilarga esa 10 kalendar kuni davomida otpuska beriladi: o‘quv yurti joylashgan yerga kelish va qaytib ketish vaqti bu hisobga kirmaydi (O‘zbekiston Mehnat qonunlari kodeksi, 223-modda).

Rasmiy ish qog‘ozlari uslubi vazifaviy uslublar doirasidagi boshqa uslublardan lug‘aviy va grammatik xususiyatlari jihatdan farqlanadi.

Ushbu uslub leksikasi asosan kitobiy va xolis (neytral) so‘zlardan iborat bo‘lishi bilan birga shu uslub bo‘yog‘iga ega bo‘lgan yuqorida ko‘rsatilganlar, quyidagi imzo chekuvchilar, yo‘llanadi, qabul qilib oluvchi, mazkur kabi so‘z va turg‘un birikmalarni ham o‘z ichiga oladi.

Rasmiy ish qog‘ozlari uslubi leksikasining yana bir xususiyati unda professional (yuridik, diplomatik, ma‘muriy va boshqalar) terminologiyaning mavjudligidir: akt, guvohnoma, qaror, hal qiluv qarori, qidirish, aybni og‘irlashtiradigan xato, ahdlashuvchi oliy tomonlar, elchi, elchixon, muxtor elchi, ishonchli vakil, nota, shartnoma, bayonot, deklaratsiya, vizit, xalqaro vaziyat va hokazo. Mazkur uslubdan ko‘plab ma‘muriy va adliya sohalarda qo‘llanilgani uchun u ko‘p janrli uslub sanaladi.

Bu uslubda jargonlar, og‘zaki so‘zlashuv uslubiga xos so‘zlar, dialektizmlar, emosional-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘lgan so‘zlar deyarli ishlatilmaydi. Bu narsa tanlangan so‘zlarning va hatto gap qurilishining rasmiy munosabatni ifodalashga bo‘ysundirilganligi bilan izohlanadi.

Ilmiy uslub. Ilmiy uslub fan, texnika va ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan vazifaviy uslubdir. U yana ilmiy-texnikaviy, ilmiy-hujjat, ilmiy-ommaviy, o‘quv-ilmiy, publitsistik kabi bir necha sof ilmiy turlarga bo‘linadi.

Ilmiy-texnikaviy uslub ifodada qat'iy ilmiy-akademizm uslubi bilan xarakterlanadi. Bu to'ring tipik janrlari maqola, monografiya va ilmiy ma'ruza kabilardir. Bu uslub ichida yana uning o'quv-ilmiy uslubi deb ataluvchi turini ajratish mumkin.

Ilmiy-hujjatiy uslubga esa ixtiro uchun olinadigan hujjat (patent)ning yoki shu patentga tegishli adabiyotlarning tasvirlanishi, bayon qilinishi asosdir. Bu uslubning asosiy vazifasi – ilmiy axborot to'g'risida ma'lumot berish va uni huquqiy jihatdan himoya qilishdir.

Ilmiy-ommabop uslub ilmiy ma'lumotni, axborotni ommabop qilib tushuntirishdir. Bunda ko'proq ma'lum soha to'g'risida gapirilganda bu soha bo'yicha mutaxassis bo'lmagan kishilar nazarda tutiladi.

Har bir uslub o'z ichida til xususiyatlari, nutqiy vositalar tarkibi, ifodalash, bayon qilish usuli bilan bir-birlaridan farqlanib turadi. Masalan, ilmiy-texnikaviy uslubda bayon qilinadigan fizika, kimyo, tarix, matematika kabi fanlarning tili bir xil emas. Chunki ularning har biri o'ziga xos atamalari, lug'aviy va frazeologik vositalarga ega. Lekin bu farqlar ularning har birini alohida uslub sifatida ajratishga imkon bermaydi. Bu farqlar, eng avvalo, fanlarning mundariyasi, o'rganish obyekti bilan bog'langan bo'lib, ilmiy ifoda uslubi ular uchun umumiy hisoblanadi.

Ilmiy uslubning hozirgi zamon taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda quyidagi umumiy xususiyatlarini ko'rsatish mumkin:

- a) axborotning obyektivligi, aniqligi;
- b) nutqning ma'lumotlarga boyligi;
- d) fikrning qisqa, lo'nda ifodalanishi [4.].

Ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, unda muallif xolisona intilishi natijasida muallif individualligi sezilmas darajaga keladi. Subyektiv – emotsionallik, obrazlilik, og'zaki nutq unsurlari, umuman g'ayriuslubiy unsurlar kam ishlatiladi. Muallif iloji boricha fikrni bir xil normada ifodalashga intiladi. Ammo ilmiy fikr yuritilayotgan manba, mavzu bilan, muallifning shaxsini uslubi bilan bog'liq ravishda ba'zan ilmiy uslubda ham obrazli ifodalardan foydalanishlar ko'zga tashlanadi. Masalan: Differensial tenglamalarning xususiy hosilalari fizikaga cho'ri bo'lib ishga kirdi, keyin u cho'ridan bekaga aylanib ketdi. (R. Bekjonov.)

Publitsistik uslub. Publitsistik asarlarning (masalan, xabar, reportaj, korrespondensiya, maqola, ocherk, felyeton, pamflet, bosh maqola va boshqalarning) uslubiy chegaralanishi ularning, eng avvalo, alohida lisoniy belgilarga ega ekanligida ko'rinadi. Ana shu lisoniy belgilar o'zbek tilining publitsistik asarlarda amal qilishida ma'lum ma'noda yopiq sistema mavjud ekanligiga dalildir. Bu yopiq sistema, ya'ni chegaralanish publitsistik asarlar tilining uslubiy o'ziga xosligi bo'lib, o'zbek tili vazifaviy uslublari doirasida publitsistik uslub nomi bilan yuritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Морен М., Тетерникова Н.Н. Стилистика современного французского языка. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1960.
2. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1977. – С. 37-38.

3. Шомақсудов Д. ва бошқ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 15-бет.
4. Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. –Тошкент: Фан, 1984.
5. Пардаев А. Тил тизимида ёрдамчи сўзлар. – Самарқанд, 2011.
6. Ғуломов А., Тихонов А., Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг морфем луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – 399-447-бетлар.
7. Головин Б.А. Язык и статистика – М.: Просвещение, 1971. – С. 63-91.
8. Қўнғуров Р., Каримов С.А., Қурборов Т.И. Ўзбек тилининг функционал стиллари. Ўқув қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1984. – 54-59-бетлар.
9. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент. Ўқитувчи, 1980. – 392-бет; Адабиёт назарияси, II том, – Тошкент: Фан, 1977. – 184–304-бетлар:
10. Шукуров Н. ва бошқ. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
11. Элтазаров Ж.Д. Сўз туркумлари парадигмасидаги ўзаро алоқа ҳамда кўчиш ҳоллари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

З.О. Джуманазарова,
д.ф.ф.н. (PhD), старший преподаватель кафедры
языкового и литературного образования UBS, г.Намангана

ЯЗЫК ФОЛЬКЛОРА КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ЭТНОЛИНГВИСТИКИ И ЭТНОКУЛЬТУРЫ

Аннотация. Данная статья исследует язык фольклора как ценнейший источник для этнолингвистики и этнокультурологии. Анализ архаизмов, диалектизмов и символики позволяет реконструировать историческое развитие языка, мировоззрение и культурные традиции этноса. Изучение языка фольклора даёт возможность не только восстановить языковую картину мира, но и углубить понимание менталитета и идентичности народа.

Ключевые слова: этнолингвистика, этнокультура, язык фольклора, народная культура, культурная идентичность

Annotatsiya. Ushbu maqola xalq og‘zaki ijodi tilini etnolingvistika va etnomadaniyatshunoslikning qimmatli manbasi sifatida o‘rganadi. Arxaizm, dialektizm va ramzlarni tahlil qilish tilning tarixiy rivojlanishini, xalq dunyoqarashini va madaniy an‘analarni tiklash imkonini beradi. Folklor tilini o‘rganish nafaqat dunyoning til manzarasini qayta tiklash, balki xalq mentaliteti va o‘ziga xosligini chuqurroq tushunish imkoniyatini ham beradi.

Kalit sozlar: etnolingvistika, etnomadaniyat, folklor tili, xalq madaniyati, madaniy o‘ziga xoslik

Annotation. This article explores the language of folklore as a valuable source for ethnolinguistics and ethnocultural studies. The analysis of archaisms, dialectisms, and symbolism allows for the reconstruction of a language’s historical development, a nation’s worldview, and its cultural traditions. Studying the language of folklore provides an opportunity to not only restore the linguistic picture of the world but also to deepen the understanding of a nation’s mentality and identity.

Keywords: ethnolinguistics, ethnoculture, language of folklore, folk culture, cultural identity

Введение

Фольклор, будучи живым воплощением народного мировоззрения, представляет собой бесценный источник для исследования этнолингвистики и этнокультуры. Язык фольклора – это не просто средство передачи информации, а сложный феномен, в котором переплетаются исторические пласты языка, культурные коды, мифологические представления и социальные установки народа. Именно через фольклорные тексты – будь то сказки, песни, пословицы, загадки или обрядовые тексты – мы можем проникнуть в глубинные основы этнического самосознания, понять логику народной мысли и проследить эволюцию языковых форм в их неразрывной связи с культурным контекстом.

Этнолингвистика, как область науки, занимающаяся изучением взаимосвязи языка и этнической культуры, находит в фольклоре богатейший материал для ана-

лиза. Исследование специфики лексики, фразеологии, грамматических структур и стилистических особенностей фольклорных произведений позволяет выявить уникальные черты языка того или иного этноса, отражающие его самобытность и особенности восприятия мира. Например, анализ метафорических систем, символических образов и топонимических названий в фольклорных текстах дает ключ к пониманию этнической картины мира, сформированной под влиянием исторических, географических и социальных факторов.

Этнокультура, в свою очередь, также тесно связана с языковым наследием. Фольклор является хранилищем и передатчиком культурных ценностей, норм поведения, традиций и верований. Язык фольклора, обладая особой экспрессивностью и образностью, способствует сохранению и трансляции этих элементов из поколения в поколение. Изучение этнокультурных аспектов фольклора позволяет реконструировать древние верования, обычаи, обряды и социальную организацию народов, а также понять механизмы культурной преемственности и трансформации.

В данной статье мы стремимся показать, как именно язык фольклора служит фундаментом для этнолингвистических и этнокультурных исследований, выявляя на конкретных примерах взаимозависимость языковых особенностей и культурных реалий. Мы рассмотрим, каким образом анализ языковых средств фольклора позволяет раскрыть этнокультурную специфику народа, а также какую роль играет фольклор в формировании и сохранении этнического самосознания.

Основная часть.

Язык фольклора – это зеркало, в котором отражаются уникальные способы восприятия и осмысления мира, присущие определенному этносу. Лексический состав фольклорных текстов часто содержит слова, имеющие специфические коннотации, связанные с мифологией, историей и бытом народа. Например, в русских народных сказках часто встречаются архаичные слова и выражения, которые, выходя из активного употребления в повседневной речи, сохраняются в фольклоре, неся в себе отпечаток древних представлений. Анализ таких слов, как “исполин”, “змей Горыныч”, “Баба-Яга”, позволяет не только понять их буквальное значение, но и расшифровать связанные с ними мифологические образы и символы, составляющие основу русской этнолингвистической картины мира.

Анализ лексического состава фольклорных текстов, как показал В. Я. Пропп в своем знаменитом исследовании “Морфология волшебной сказки”(1, 95), позволяет не только понять буквальное значение слов, но и расшифровать связанные с ними мифологические образы и символы. Например, изучение постоянных элементов сюжета и функций персонажей, выделенных Проппом, помогает выявить универсальные структуры, лежащие в основе различных фольклорных традиций, и понять, как они отражают культурные установки народа.

Фразеологические единицы, характерные для фольклора, также являются кладезем этнолингвистической информации. Пословицы и поговорки, будучи сжатой формой народной мудрости, концентрируют в себе ценностные ориентации, моральные установки и жизненный опыт народа. Исследование таких выраже-

ний, как “без труда не вытащишь и рыбку из пруда”, “волков бояться – в лес не ходить”, “утро вечера мудренее”, позволяет понять, какие модели поведения и жизненные стратегии считались приоритетными в народной среде. Эти фразеологизмы, имея глубокие корни в языке, отражают специфику менталитета и мировоззрения этноса.

Синтаксическая структура фольклорных текстов также может нести этнолингвистические маркеры. Например, характерные для сказочного повествования повторы, обращения, восклицания, особая ритмика и интонация создают неповторимую атмосферу и способствуют лучшему усвоению информации, а также передаче эмоционального и смыслового содержания. Эти синтаксические приемы, будучи закрепленными в традиции, становятся неотъемлемой частью этнолингвистического кода.

Фольклор играет ключевую роль в сохранении и передаче этнокультурных ценностей. Язык народных песен, обрядовых текстов, как подчеркивает Н. И. Толстой (2,195), является важнейшим проводником этих ценностей. Обрядовый фольклор, в частности, ярко демонстрирует, как язык тесно переплетен с культурными практиками, а слова и выражения, используемые в ритуалах, несут сакральное значение и направлены на обеспечение благополучия и защиты от зла.

Обрядовый фольклор, например, является ярким примером того, как язык тесно переплетен с культурными практиками. Слова и выражения, используемые в свадебных, похоронных, календарных обрядах, несут в себе сакральное значение и направлены на обеспечение благополучия, плодородия, защиты от зла. Анализ “заклинательной” лексики, обращений к высшим силам, формул пожеланий позволяет реконструировать древние верования и ритуалы, составляющие основу этнокультуры.

Героический эпос и исторические песни, в свою очередь, способствуют формированию национального самосознания и исторической памяти. Язык этих жанров, изобилующий эпитетами, гиперболами, специфическими именами и топонимами, создает яркие образы героев и событий, которые становятся частью коллективной культурной памяти народа. Например, язык былин о богатырях русских раскрывает представления о доблести, мужестве, справедливости и защите отечества, которые являются основополагающими для русской этнокультуры.

Сказки, помимо развлекательной функции, также несут в себе глубокий этнокультурный смысл. Моральные уроки, заложенные в сюжетах, образы персонажей, символика предметов – все это формирует представления о добре и зле, о правильном и неправильном, о желаемом и недопустимом в рамках данной культуры. Язык сказок, часто метафоричный и образный, способствует легкому усвоению этих культурных кодов, особенно у молодого поколения.

Современные исследования, например, работа О. В. Калентьевой (3,115), подчеркивают важность этнолингвистического подхода к изучению русского фольклора. Автор отмечает, что анализ языковых особенностей фольклорных текстов позволяет не только выявить специфику народного мировосприятия, но и понять, как язык выступает хранителем культурных кодов и традиций. Особое внимание

уделяется исследованию таких феноменов, как устойчивые выражения, символика образов и ритуальный язык, которые являются носителями этнокультурной информации

Для комплексного изучения языка фольклора в этнолингвистическом и этнокультурологическом аспектах применяется ряд взаимодополняющих методов. Так, лексико-семантический анализ позволяет изучить значения слов, их коннотации и этимологию, а также выявить специфические лексические пласты, характерные для фольклора. Важное значение имеет фразеологический анализ, который исследует пословицы, поговорки и устойчивые выражения как носителей народной мудрости и ценностных установок. Стилистический анализ фокусируется на изучении языковых средств выразительности, таких как метафоры, эпитеты, сравнения и гиперболы, и их роли в создании образности и передаче смысла. Для выявления динамики развития языка и культуры применяется сравнительно-исторический метод, предполагающий сопоставление фольклорных текстов разных эпох и диалектов. Структурно-семантический анализ направлен на изучение взаимосвязи языковых элементов и смысловых структур в фольклорных текстах, тогда как контекстуальный анализ исследует язык фольклора в его связи с конкретным культурным, историческим и социальным контекстом. Сочетание этих методов позволяет получить целостное представление о языке фольклора как о многогранном явлении, являющемся ключом к пониманию этнолингвистических особенностей и этнокультурного своеобразия народа.

Заключение и рекомендации.

Язык фольклора представляет собой уникальный и неисчерпаемый ресурс для изучения этнолингвистики и этнокультуры. Его богатство, образность и глубина позволяют проникать в самые основы мировосприятия, менталитета и исторической памяти народа. Анализ лексических, фразеологических, синтаксических и стилистических особенностей фольклорных текстов, подкрепленный комплексным применением различных методов исследования, открывает широкие возможности для реконструкции этнической картины мира, понимания механизмов передачи культурных ценностей и традиций, а также для осмысления идентичности народа.

Этнолингвистические исследования языка фольклора помогают понять, как язык формирует и отражает культуру, а этнокультурологический анализ, в свою очередь, раскрывает значение языковых явлений в контексте культурных практик и верований. Таким образом, язык фольклора выступает не просто как объект изучения, но и как активный фактор формирования и сохранения этнического самосознания.

Дальнейшее исследование языка фольклора, основанное на междисциплинарном подходе и использовании современных технологий, позволит глубже понять взаимосвязь языка и культуры, сохранить бесценное языковое и культурное наследие народов и обогатить наши знания о многообразии человеческого опыта. Фольклор, будучи живой нитью, связывающей прошлое, настоящее и

будущее, продолжает оставаться важнейшим источником для постижения сущности этноса.

Исходя из представленного анализа, для дальнейшего изучения языка фольклора как источника этнолингвистических и этнокультурных исследований, можно сформулировать ряд рекомендаций. Во-первых, крайне важно продолжать систематический сбор и каталогизацию фольклорных материалов в различных регионах и диалектах, уделяя особое внимание фиксации контекста бытования текстов, что позволит проводить более глубокий контекстуальный анализ. Во-вторых, целесообразно разработать компьютерные базы данных и корпуса фольклорных текстов, которые значительно ускорят и углубят исследования, позволяя выявлять закономерности и тенденции с помощью инструментов компьютерной лингвистики. В-третьих, для полного раскрытия потенциала языка фольклора необходим междисциплинарный подход, предполагающий активное взаимодействие специалистов из разных областей науки: этнолингвистов, фольклористов, антропологов, историков, культурологов и специалистов по цифровой гуманитаристике. Это обеспечит комплексный анализ языковых явлений в их связи с культурными, социальными и историческими процессами. Кроме того, важно активно популяризировать знания о языке фольклора, используя научно-популярные публикации, документальные фильмы, образовательные программы и современные медиа-платформы для распространения информации. Таким образом, язык фольклора, как показывает обширная научная литература, включая работы В. Я. Проппа, Н. И. Толстого и современных исследователей, таких как О. В. Калентьева, представляет собой уникальный источник для понимания этнолингвистических и этнокультурных особенностей народа. Комплексное изучение языка фольклора является залогом сохранения и передачи культурного наследия

Список литературы:

1. Пропп В. Я. Морфология волшебной сказки. – М.: Лабиринт, 2001. – 144 с.
2. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской этнолингвистике и мифологии. – М.: Издательство «Наука», 1995. – 216 с.
3. Калентьева О. В. Этнолингвистические аспекты в изучении русского фольклора // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. – 2012. – № 4 (28). – С. 113-116.

O'ZBEK XALQ ALLALARIDA YAKKAXON IJROCHILIK AN'ANALARI

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalq allalarida yakkaxon ijrochilikning badiiy va ijtimoiy-psixologik jihatlari yoritiladi. Ona ovozing ramziy ma'nosi, uning matn va ohang orqali ifodalangan mehr, himoya va duoni bolaga yetkazishdagi o'rni ochib beriladi. Yakkaxon ijro shakli bola ruhiyatida tinchlik va ishonch hissini mustahkamlash, oilaviy qadriyatlarni saqlash va jamiyatda ona timsolining muqaddasligini ta'minlash funksiyasini bajarishi ko'rsatiladi. Alla janrining poetik va intonatsion xususiyatlari hamda ularning bola tarbiyasi va ma'naviy rivojlanishidagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: alla, yakkaxon ijro, ona ovozi, folklor, ramziy ma'no, xalq og'zaki ijodi, bola tarbiyasi, emotsional ta'sir, oilaviy qadriyatlar.

Abstract. The article sheds light on the artistic and socio-psychological aspects of solo performance in Uzbek folk allas. The symbolic meaning of the mother's voice, its role in conveying love, protection and prayer expressed through text and melody to the child, is revealed. It is shown that the solo performance form performs the function of strengthening the sense of peace and trust in the child's psyche, preserving family values and ensuring the sanctity of the mother's image in society. The poetic and intonational features of the alla genre and their significance in the upbringing and spiritual development of the child are analyzed.

Keywords: Alla, solo performance, mother's voice, folklore, symbolic meaning, folk oral art, child upbringing, emotional impact, family values.

Аннотация. В статье рассматриваются художественные и социально-психологические аспекты сольного исполнительства в узбекских народных аллах. Раскрывается символическое значение материнского голоса, его роль в передаче ребенку любви, защиты и молитвы, выраженных через текст и мелодию. Показано, что сольное исполнительство выполняет функцию укрепления чувства покоя и доверия в психике ребенка, сохранения семейных ценностей и обеспечения святости образа матери в обществе. Анализируются поэтические и интонационные особенности жанра алла и их значение в воспитании и духовном развитии ребенка

Ключевые слова: алла, сольное исполнительство, материнский голос, фольклор, символическое значение, народное устное творчество, воспитание ребенка, эмоциональное воздействие, семей.

Allalar – bolani beshikka qo'yish, chaqaloqni tinchlantirish va uyquga yotqizish jarayonida kuylanadigan xalq og'zaki ijod namunasi. Bu janr o'zbek madaniy merosida nafaqat musiqiy hodisa, balki ma'naviy tarbiya vositasi sifatida ham alohida o'rin egallaydi. Ona ovozi orqali ifodalangan mehr, orzu-umid va himoya ramziy ma'noga ega bo'lib, bola ruhiyatida birinchi musiqiy idrok va hissiy tajribani shakllantiradi. Shu

bois allalar xalq estetik qarashlarining, ona mehrining va tarbiyaviy qarashlarning jamlangan shakli sifatida qoraladi [1].

O'zbek folklorida allalarning shakl va mazmuni turlicha bo'lsa-da, ularning asosiy xususiyati yakkaxon ijroda ko'rinadi. Ona ovozi tabiiy ohangiy erkinlik bilan yangraydi, takroriy radiflar, intonatsion burilishlar va cho'zilishlar esa bolaning ruhiy dunyosiga tasalli bag'ishlaydi. Monoton intonatsiya va oddiy so'z birikmalari bolaning uyquga ketishini yengillashtiradi, ona mehrini esa eshitiladigan ramzga aylantiradi.

Folkloriy manbalarda allaning ijtimoiy va psixologik vazifalari ham keng yoritilgan. Ona ovozi bolaning xavfsizlik hissini mustahkamlaydi, oilaviy muhitda mehr-oqibatni kuchaytiradi va jamoaviy ongda ona timsolini muqaddaslashtiradi. Shu jihatdan alla nafaqat bola uchun uyqu qo'shig'i, balki jamiyatda ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlovchi hodisa sifatida qoraladi.

Davlat darajasida qabul qilingan hujjatlar ham milliy og'zaki ijodni saqlash va rivojlantirish zarurligini belgilab bergan. Madaniyat va san'atni rivojlantirishga oid qararlarda milliy meros namunalarini asrab-avaylash, ularni zamonaviy ta'lim jarayoniga kiritish va yoshlar ongida qadriyat sifatida mustahkamlash masalalari ko'rsatib o'tilgan. Bunday huquqiy asoslar allaning folklordagi ramziy ma'nosini kengroq tahlil qilish uchun ilmiy hamda ma'naviy zarurat ekanini anglatadi.

Ona ovozi xalq tasavvurida sevgi, himoya va duoning timsoli hisoblanadi. Shu bois allalar orqali kuylangan matn va ohang bola ruhiyatiga nafaqat tinchlantiruvchi, balki ijtimoiylashuv jarayonini tezlashtiruvchi kuch sifatida ta'sir ko'rsatadi. Ona ovozida ifodalangan yakkaxonlik folklorning eng samimiy qatlamini tashkil etadi va bu jarayon milliy merosning ijtimoiy-psixologik vazifalarini ochib beradi.

O'zbek xalq allalari haqida so'nggi yillarda nashr etilgan bir qator ilmiy manbalarda ona ovozi, uning ramziy ma'nosi va yakkaxon ijrochilik jihatlari turlicha yondashuvlarda yoritilgan. "Folklor va etnografiya" qo'llanmasida allalarning kelib chiqish manbalari, marosimiy vazifalari va bola ruhiyatiga ta'siri izchil ko'rsatib beriladi. Mualliflar allani faqat uyqu qo'shig'i sifatida emas, balki jamiyatda ona mehrini va oilaviy qadriyatlarni ifodalovchi madaniy fenomen sifatida talqin qiladi.

"O'zbek folklori" asarida allalarning ohangiy va poetik xususiyatlari tasniflanib, ularning matnida takroriy radiflar, onomatopoeik unsurlar va monoton intonatsiyalar ustunligi qayd etiladi. Asarda ona ovozi yakkaxon ijroda eng tabiiy shaklda namoyon bo'lishi, cholg'usiz ijro tufayli ovozning hissiy kuchi yanada ortishi ta'kidlangan. Bola ruhiyatiga ona ovozi orqali singadigan mehr va ishonch allaning asosiy maqsadi sifatida ko'rsatiladi.

"Bolalar adabiyoti va folklor" kitobida allaning tarbiyaviy funksiyalariga keng o'rin ajratilgan. Bu yerda ona kuylagan qo'shiq matnidagi obrazlar va orzu-umidlar bolaning ijtimoiylashuvi, til va muloqot ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi haqida so'z yuritiladi. Matnlarda tez-tez uchraydigan duo shaklidagi iboralar bola uchun ruhiy tayanch va ma'naviy ko'rsatkich sifatida baholanadi. Shuningdek, intonatsion o'ziga xosliklar, jumladan, cho'zma ohang va past-baland burilishlar bolaning tinchlanish jarayoniga bevosita ta'sir etishi qayd etiladi.

Ekspeditsion kuzatuvlarda yozib olingan namunalar esa bu janrning amaliy ko‘rishlarini yanada yaqqolroq ko‘rsatadi. Xususan, Farg‘ona vodiysidan yozib olingan allalarda ona ovozing yumshoqligi, matnlarning sodda va samimiy tuzilishi, bolaga bo‘lgan bevosita mehrni ifoda etishi qayd qilingan. Bu yozuvlarda allaning mazmuni ona kayfiyatining to‘g‘ridan to‘g‘ri ifodasi sifatida ko‘riladi, shuning uchun ham allalar jonli ijroda bevosita ona shaxsiyatining aks sadosi hisoblanadi.

Boshqa zamonaviy manbalarda allaning janriy o‘ziga xosliklari kengroq madaniy kontekstda tahlil qilinadi. Bu yerdagi asosiy e‘tibor ona ovozing ramziy mazmuniga qaratilgan. Ona ovozi sevgi, mehr, duoning ramzi sifatida talqin qilinib, bola ruhiyatida xavfsizlik va tinchlik hissini uyg‘otishi haqida fikrlar bildiriladi. Alla matnidagi takroriy “alla-yo” kabi unsurlar faqat badiiy bo‘yoq emas, balki ramziy muloqot shakli sifatida qoraladi.

So‘nggi ilmiy adabiyotlarda allalarning estetik, psixologik va ijtimoiy funksiyalari turli jihatlarida izchil yoritilgan. Asosiy e‘tibor ona ovozing bola uchun birinchi musiqiy idrok bo‘lishiga, uning ijtimoiylashuv jarayonida mehr va ishonch ramzi sifatida ta‘siriga qaratilgan. Shu bilan birga, ayrim ishlarda metodologik jihatdan qo‘shimcha tahlil zarurati seziladi, chunonchi, hududiy farqlar va akustik jihatlar hali yetarlicha chuqur o‘rganilmagan.

Mavzuga oid folkloriy manbalar yig‘ilib, ular mazmuniy, lingvopoetik va musiqiy jihatdan tahlil qilindi. Alla janriga doir namunalar yozma to‘plamlar, arxiv materiallari hamda ekspeditsiya qaydlaridan olindi. Shu asosda matnlarning tuzilishi, ohangiy xususiyatlari, takroriy radiflar, intonatsion burilishlar va pauzalar alohida e‘tiborga olindi. Metodologik yondashuv sifatida qiyosiy-tipologik va tahliliy usullar qo‘llanildi. Turli hududlardan yozib olingan allalardagi umumiy va farqli jihatlar aniqlanib, ona ovozi ramzi sifatida namoyon bo‘luvchi intonatsion shakllar ajratib ko‘rsatildi. Lingvopoetik qatlamni ochishda matnlarning semantik yadrosi – mehr, duo, orzu va himoya unsurlari alohida ko‘rib chiqildi.

Ona ovozi asosida kuylangan allalarning bola ruhiyatiga ta‘sirini ko‘rsatib beruvchi real misollar o‘rganildi. Bu jarayonda ijro shaklining yakkaxon bo‘lishi, cholg‘u vositalarining ishtirok etmasligi va matnning sodda poetik tuzilishi ona hissiyotining bevosita aks etishiga imkon berishi qayd etildi. Ona ovozing yumshoqligi va takroriy intonatsiyalari bolaning tinchlanishida, xavfsizlik hissini his etishida asosiy vosita sifatida talqin qilindi.

Allalarning ijtimoiy vazifasi ham o‘rganilib, ular oilaviy muhitda mehr-oqibatni kuchaytiruvchi, jamiyat ongida ona timsolini muqaddaslashtiruvchi madaniy hodisa sifatida baholandi. Shu orqali metodologik tahlil natijasida allaning yakkaxon ijro shakli va ona ovozi ramzining folklordagi o‘rni yaxlit holda yoritildi.

O‘zbek xalq allalari yakkaxon ijrochilik an‘anasiga tayanadi. Bu shaklning eng muhim xususiyati – ona ovozing tabiiyligi, samimiyligi va bevosita hissiy ta‘sir kuchidir. Cholg‘usiz kuylanish, intonatsiyaning yumshoqligi va matnning sodda qurilishi bolaning ruhiy olamiga tez kirib borishga xizmat qiladi. Shu jarayonda ona shaxsiy hissiyotini ifodalaydi, lekin u yakka hissiyot bo‘lib qolmaydi, balki umumiy ma‘naviy qadriyatlarning ramziga aylanadi.

Alla matnlarida takroriy radiflar, “alla-yo” kabi soʻzlar nafaqat estetik bezak, balki ramziy muloqot shakli sifatida ishlaydi. Bu takroriy elementlar bola uchun tinchlantiruvchi signal vazifasini bajaradi, ona uchun esa mehr va duoni izhor etish vositasiga aylanadi. Monoton intonatsiya ham bola ongida uyqu va osoyishtalik bilan bogʻliq mustahkam assotsiatsiyalarni shakllantiradi.

Allaning yakkaxon ijrosi nafaqat bola va ona oʻrtasidagi muloqot shaklidir, balki jamiyatda ona timsolining muqaddasligini mustahkamlovchi ijtimoiy hodisadir. Ona ovozi orqali kuylangan qoʻshiq bola ruhiyatiga taʼsir etar ekan, jamiyat ongida ham ona obrazining mehribonlik, bagʻrikenglik va himoya kabi ramziy maʼnolari mustahkamlanadi. Shu bois allalar oilaviy qadriyatlarni saqlovchi va maʼnaviy merosni avloddan avlodga yetkazuvchi vosita sifatida koʻriladi.

Mavzu doirasida qilingan bibliografik hamda empirik tadqiqotimiz davomida baʼzi muhim mavzuni ochib beradigan va tadrijiy jihatdan mustahkamlaydigan jihatlarga eʼtibor qaratdik va ulardan shu maʼlum boʻldiki, allalarda yakkaxon ijro orqali uch asosiy vazifa amalga oshadi: birinchidan, bola psixologik sokinlikka erishadi; ikkinchidan, ona oʻz mehrini musiqiy shaklda ifoda etadi; uchinchidan, jamiyatda ona timsoli maʼnaviy ramz darajasiga koʻtariladi. Bu jarayonlarni birgalikda qaraganda, alla faqat qoʻshiq emas, balki shaxsiy va ijtimoiy ongni bogʻlovchi madaniy mexanizm sifatida namoyon boʻladi.

Bir soʻz bilan aytganda, oʻzbek xalq allalari milliy folklor merosining eng qadimiy qatlamlaridan biri boʻlib, ularning yakkaxon ijro shakli ona ovozi ramzi orqali oʻziga xos badiiy va ijtimoiy vazifalarni bajaradi. Ona ovozi bolaning ruhiyatida xavfsizlik, tinchlik va mehr hissini uygʻotadi, shu bilan birga oilaviy qadriyatlarni mustahkamlaydi. Alla matnlaridagi sodda poetik ifodalar, takroriy radiflar va monotoniya unsurlari bolaning uyqu jarayoniga moslashib, emotsional yengillik yaratadi.

Ijro shaklining yakkaxon boʻlishi, cholgʻusiz kuylanib, faqat inson ovoziga tayanishi folklorning tabiiyligini taʼminlaydi. Shu jarayonda ona shaxsiy his-tuygʻularini ifodalaydi, lekin ular jamiyatning umumiy maʼnaviy qadriyatlari darajasiga koʻtariladi. Ona ovozi folklorda mehr, himoya va duoning ramziga aylangani tufayli allalar bola tarbiyasida nafaqat musiqiy, balki psixologik va ijtimoiy ahamiyatga ega hodisa sifatida qadrlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva Sh. Oʻzbek folklorini toʻplash: ekspeditsiya materiallari. – Fargʻona: BuxDU arxivi, 1935–1950-yillardan toʻplam.
2. Murodova M. Folklor va etnografiya. – Toshkent: Aloqachi, 2008. – 100-b.
3. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor. – Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgʻarmasi nashriyoti, 2006. – 216-b.
4. Abdurahmonova F. “Alla” – folklor janri sifatida. // OʻzDSMI xabarlar. – Toshkent, 2018/2(6). B.92–95.
5. Oʻzbek allachiligida bu xildagi allalar xiyla koʻp” // Til va adabiyot.uz: elektron jurnal. – 2023. – 4-son. – B. 55–62.

6. Umurzaqova N.A.Q. “Alla – O‘zbek bolalar folklori janri sifatida” // *CyberLeninka*. 2021. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/alla-o-zbek-bolalar-folklori-janri-sifatida>
7. O‘zbek folklori. Namangan davlat universiteti nashriyoti, 2024. URL: https://namdu.uz/media/Books/pdf/2024/06/11/NamDU-ARM-5549-Ozbek_folklori.pdf
8. “O‘zbek allachiligida bu xildagi allalar xiyla ko‘p” // *Til va adabiyot.uz (Elektron jurnal)*, 2023. URL: https://tilvaadabiyot.uz/f/elektron_jurnal_4-son_2023.pdf
9. O‘zbek folklori. – Namangan: NamDU nashriyoti, 2024. – 180 b.

QORAQALPOQ QISSAXONLIK SAN'ATI

Annotatsiya. Maqolada qoraqalpoq xalqining og'zaki ijodi – qissaxonlik san'ati haqida so'z yuritiladi. Unda qissaxonlikning milliy madaniyatdagi o'rni, baxshichilik va jirovchilikdan farqli jihatlari hamda yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: qissaxonlik san'ati, qoraqalpoq folklori, xalq qo'shiqlari, baxshichilik, jirovchilik, milliy qadriyatlar, og'zaki ijod, madaniy meros.

Аннотация. В статье рассматривается каракалпакское искусство кыссаханов, его значение в национальной культуре, отличие от бахшичества и жыровства, а также воспитательная роль в обществе.

Ключевые слова: кыссаханство, каракалпакский фольклор, бахши, жыров, народные песни, культурное наследие.

Annotation. The article discusses Karakalpak qissaxan art, its significance in national culture, its difference from bakhshi and zhyrau art, and its educational role in society.

Keywords: storytelling, Karakalpak folklore, bakhshi, zhyrau, folk songs, cultural heritage.

Mutaxassislarning fikrlariga ko'ra, qoraqalpoq folklor san'atning rivojlanishi o'ziga xos tomonlari bilan farqlanadi. Folklorshunoslik asoslari qadimgi dunyo estetik tafakkuriga borib taqaladi. Qadimgi dunyo sayyohlari, tarixchilarining afsona va rivoyatlar, turli urf-odatlar va marosimlar haqida yozma va og'zaki yodgorliklari folklorshunoslik va etnografiya uchun muhimdir. Shu bois sohani o'rganish, uni avloddan avlodga yetkazish, bu borada izlanishlar olib borish katta ahamiyatga ega. Masalan: Qoraqalpog'istonda qadim zamonlardan hozirgacha to'y marosimlarda folklor qo'shiqlari, aytishuvlar, jirov va baxshi, qissaxonlik san'ati insonni og'zaki ijodga so'z va musiqa orqali, go'zallikka, insonparvarlik, vatanparvarlikni kuylab kelgan yoshlarga Vatanni sevishtirish, halol va vijdonli bo'lishga undagan. XIX asr boshlarida qoraqalpoq adabiyoti, madaniyati, xalq ijodiyoti va yozma adabiyoti, butun turkiy xalqlar kabi qissaxonlik san'ati rivojlanib kelgan. Shuni ta'kidlash kerakki, shu davrlarda qoraqalpoq adabiyoti va milliy madaniyati xalq ijodiyotining keng rivojlanishiga qissa qo'shib kelgan san'at turi bu qissaxonlik janri desak mubolag'a bo'lmaydi.

Har bir millatning zamon talabi asosida o'ziga xos milliyligini yuzaga chiqaruvchi shoir-qissaxonlari bo'lgan. Ular xalq ijodiyotini, qissaxonlik san'atini el-yurtga tanitib kelgan. Xalq orasida qissaxonlik jirov-baxshilar qatorida o'rin egallab kelgan. Chunki uchun ham Ajiniyaz bobo yo'li, Qazi Maulik, Aq kirpik, Qao'yender bola degan qissaxonlik maktabi bo'lib, ustoz-shogird an'alarini keng ko'lamda rivojlantirgan. Masalan, katta to'y-tomoshalarda qissaxonlarni chaqirib, davrani keng olib, doston, kuy-qo'shiqlar kuylashgan. Qoraqalpoq folklor san'atiga faqat eposni kuylash kirmay-

di. Qoraqalpoq xalqining milliy madaniyati bo'lib, o'ziga xos akademiyasi, jirov va qissaxonlar xalqning asrlar davomidagi musiqa madaniyatining ensiklopediyasi hisoblanadi. Xalq qo'shiqlari namunalarida ijrochilar musiqa asbobi bilan yoki asbobsiz ham to'y marosimlarda ijro etib kelgan.

Qissaxonlar xalq orasida kundalikli to'y marosimlarda kichkina o'tirishlarida, dostonlarni yoqimli ovoz orqali o'qib beradigan, insonlar bo'lgan. Ularni xalq qissaxon deb ataganlar. Qissaxonlar ko'pchiligi juda bilimli, kuchli sozanda, so'zga chechan insonlar bo'lgan. Shuning uchun ham ular baxshilar kuylaydigan dostonlarni kuylamaydi. Masalan, qaysi qishloqqa yoki shaharga to'yga boradigan bo'lsalar, shu qishloq yoki shahar yigitlarining qayerdan va qaysi shahardan kelganligi haqida, polvon-botir yigitlar, jasur qiz-juvonlar haqida o'zi to'qigan kuy-qo'shiqlarini bastalab nomaga solib, ijro etadigan bo'lganlar. Masalan:

Жаз болса, жигитлер атларын бағар.
Ат мойнына ҳинжи – маржанын тағар,
Қызлары керилген қасларын қағар,
Сумбил шашлы қызлары бар Чимбайдын

deb boshlagan shoir Qazi Maulik "Chimbay" qo'shig'ini shu yo'l bilan aytganlar. Qissa-o'qish, xalq dostonlarini shoirlar yozgan she'rlarini xalqqa yetkazish, baxshi-jirovlarning ijro etishlaridan ancha yengil va tushunarli ijro etilishidir. Qoraqalpoqning "Chimbay" qo'shig'ining musiqasini Abdireyim Sultanov qayta ishlagan. Bu qo'shiqni O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti xalq ijodiyoti fakulteti "Folklor va etnografiya" kafedrasida dotsenti Bibiaysha Kudaybergenova talaba yoshlarga o'rgatib kelmoqda. Bu borada qoraqalpoq xalq jirov-baxshi va qissaxonlik san'ati ham xalq qo'shiqlarida o'z o'rniga ega. Bu qo'shiqlar qaysi tilda jaranglamasin, maqsad insonning ma'naviy kamolotiga xizmat qiladi. Qoraqalpoq madaniy merosining katta qismini qoraqalpoq xalq qo'shiqlari egallaydi. Bu qo'shiqlar xalqning asrlar bo'yi yaratilib, avloddan avlodga o'tib kelayotgan xazinasidir.

Darhaqiqat, o'tmishda ham, hozirgi kunda ham qoraqalpoq xalq ijodi va musiqa madaniyatida qissaxonlik va qo'shiqchilik san'ati yetakchi janr hisoblanib, eski tuzum davrida unutilib ketgan xalq san'ati tiklanib, xalq ijodiyoti, davlatimiz tomonidan qo'llab-quvvatlanib, ijodkorlar, folklor jamoalari ma'naviy va moliyaviy jihatdan rag'batlantirilib, ularning yangi marralarni zabt etishlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratilib kelinmoqda.

Shuni ta'kidlash kerakki, poytaxtimiz Toshkent shahrida bo'lib o'tadigan milliy bayramlarda Qoraqalpog'iston Respublikasi xalq jamoalari, baxshi va qissaxon ijrolari, san'atkorlarning chiqishlari betakrorligi, jozibadorligi bilan alohida ajralib turadi. Qoraqalpoq xalq qo'shiqlari xalqning ruhiy boyligi bo'lib, mustaqilligimizni mustahkamlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu yurtning ijrochiligi uzoq yillar davomida sayqallanib, rivojlanib kelmoqda. Qoraqalpoq xalq qo'shiqchilik san'ati bir necha turga bo'linadi. Masalan, qo'shiqchilik, jirovchilik, baxshchilik, qissaxonlik kabi. Bu qo'shiqlar ming yillar davomida xalq etnografiyasi, madaniy merosining bir bo'lagi deyishimiz mumkin. Chunki har bir vohaning o'ziga xos qo'shiqchilik va san'at yo'l-

lari bor. Milliy musiqaning eng ommalashgan turi, bu xalq qo‘shiqlaridir. Shu jihatdan Qoraqalpog‘iston Respublikasi o‘zining kuy-qo‘shiqlari bilan e‘tiborga loyiq.

Qoraqalpog‘ qissaxonlik san’ati ijrochiligidan farqi, uning musiqiyligi, qo‘shiq matnlarining keng rivojlanganligi, ravon avjlari, parda va tovushlarga xos belgilari bilan ajralib turadi. Qoraqalpog‘ xalq qo‘shiqlari og‘zaki adabiyoti va madaniyati bilan uzviy holda boyib, barcha xalqlar qatori qoraqalpog‘ xalq qo‘shiqlari millatimiz hayotida tobora chuqur o‘rin egallab kelmoqda. Qo‘shiqlar mavzusi rang-barang bo‘lib, ijro yo‘llari ham turlichadir. Odatda xalq qo‘shiqlarini jirov yoki baxshi sozanda soz-cholg‘u yordamida ijro etgan bo‘lsa, qissaxonlar sozsiz ham ijro etganlar. Qoraqalpog‘ qo‘shiqlarida kuy-ohang ustuvorligi bilan birga xalqning so‘z boyligi qanchalik o‘rin tutganligini ko‘rish mumkin. Bugungi mustaqillik davriga kelib, xalqimizning milliy meroysi, shu jumladan xalq qo‘shiqlari insonlar turmush tarzida yanada chuqurroq ifodasini ko‘rsatib bormoqda.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash mumkinki, qissaxonlik san’atida, milliy an’ana, urf-odat va marosimlar yoshlar tarbiyada muhim o‘rin tutadi. Shu jumladan xalq qo‘shiqchilik ijrochilari, jirov, baxshi va qissaxonlik san’ati nomoddiy madaniy merosning har bir qismi millatning o‘ziga xosligini ifodalab, uning kelib chiqishi, turmush tarzi, jamiyatda insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni ham o‘z ichiga oladi. Qoraqalpog‘ xalq qo‘shiqlari ham shu xususiyatlarni qamrab olgan holda, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik kabi umuminsoniy fazilatlarni kuylaydi. Yetishib kelayotgan har bir farzand ularni qadrlash, asrash va boyitish yo‘llarida bormog‘i lozim. Xalqning o‘tgan davrda yaratgan qo‘shiqlari uning kelajagi bo‘lmish yoshlarni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Qoraqalpog‘ tilidagi qo‘shiqlardan bo‘lajak san’at va madaniyat kadrlarini tarbiyalashda unumli foydalanish ta’lim-tarbiyaning ta’sirini oshirishda yetakchi omillardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Ноқис: “Қарақалпақстан”, 1988.
3. Қарақалпақ фольклоры. Кўп жылдл. – Нукус, 1988.
4. Kudaydergenova B. Yakkaxon qo‘shiqchilik. – Toshkent, 2023.

XORAZM XALFALARINING MAROSIM AYTIMLARI VA IJRO USLUBLARI XUSUSIDA

Аннотация. *Ushbu maqolada Xorazm xalfalarining marosim aytimlari va ijro uslublari, xalfalarning ijrochiligi va ijodkorligi, namoyandalari hamda inson ma'naviyatida o'rni va ahamiyati haqida atroflicha tahlillar berilgan.*

Калит so'zlari: *Xorazm, doston, xalfa, ijrochilik, an'analar, folklor, musiqa.*

Аннотация. *В данной статье дается подробный анализ ритуальных выражений и стилей исполнения Хорезмских халфа а также их исполнительства и творчества, проявлений, их роли и значения в духовности человека.*

Ключевые слова: *Хорезм, дoston, халфа, исполнительство, традиции, фольклор, музыка.*

Summary: *This article provides a detailed analysis of the ritual expressions and performance styles of the Khorezm kxalpas, as well as their performance and creativity, manifestations, and their role and significance in human spirituality.*

Key words: *Khorezm, dastan, kxalpas, performance, tradition, folklore, music.*

O'zbek xalq og'zaki badiiy ijodi nihoyatda boy bo'lib, janriy tarkibi jihatidan rang-barangdir. Shu sababli, uning ijodkorlari va ijrochilari ham turli nomlar bilan ataladi: baxshi, shoir, jirov, oqin, sannovchi, soqi, sozanda, sozchi, xalfa va boshqalar. Bunday nomlanish turli hududlardagi tarixiy-badiiy an'analar, xalq ijodkorligining o'ziga xosligi, ijro uslubi va mahalliy ma'naviy-estetik omillar bilan izohlanadi.

Xalq ijodi yirik ijodining bilimdonlari buni to'g'ri qayd qilishganidek, "o'zbek xalq eposi" baxshilar bilan bir qatorda xotin-qiz ijrochilarni ham yaxshi biladi. Hozirgi vaqtda ular faqat Xorazmdagina mavjud bo'lib, "xalfa" nomi bilan ataladi.

Tabiiyki, xalfachilik o'zining betakror va qadimiy madaniyati, beadad ulkan ma'naviy qadriyatlari shuhrat qozongan Xorazm vohasidagina saqlanib kelayotgani tasodifiy emas. Avvalo, bu hol bohada asrlar davomida shakllangan milliy urf-odatlar, turmush tarzi, adabiy-badiiy an'analar, madaniy-ma'naviy vorislik, hududiy ijro san'ati kabi sohalaridagi o'ziga xos ijro uslublari bilan izohlanadi. Manbalarning guvohlik berishicha, Xorazmda qadimdan xotin-qizlar musiqiy ijrochiligi va og'zaki so'z san'atiga ko'proq rag'bat bildirishgan.

Zero, xalfachilik ham o'zining mazmun-mohiyatiga va ifoda usuliga ko'ra sinkretik (qorishiq) san'atdir. Ijrochilik va ijodkorlik xalfalar faoliyatining ikki ustuvor qirrasi bo'lib, qolgan barcha badiiy unsurlar, chunonchi kuy, raqs, harakat, musiqa asboblari va boshqalar an'anaviy ijrochilikning mustaqil ijodkorlik bilan tabiiy uyg'unlashuvini ta'minlaydi. Xalfachilik an'anasi faqat xotin-qizlarga xos ijrochilik tipi ekanligi va ular ijro uslubidagi repertuarlaridagi asarlarning turli-tumanligi hamda eng qadimiy marosim va tasavvurlar bilan aloqadorligi bilan ajralib turadi [2. 5-b.].

Xalfachilik ayollarga mo'ljallangan san'at bo'lsa-da, unga erkaklar ham qiziqish bilan qaraganlar. O'z davrining amaldor va sipohiyolari, xon va amaldorlari man etishiga

qaramay, Burdam xalfa, Xonim xalfa, Momo xalfa, Onajon xalfa kabi san'atkorlarning ijro qilgan ashulalarini yashirincha xalfalarga bildirmasdan tinglay boshlaganlar. Bora-bora xalfalarni xon avlodlari, amaldorlar to'y-bazmlariga xizmat qilish uchun taklif qilishgan. Bu esa xalfalar ijodida marosim qo'shiqlarining turkum ijro uslubi keng rivojlana borishiga sabab bo'ladi.

To'y marosimiga oid asarlarning ko'plab yaratilgani ham bu davrning muhim belgilaridan biridir. Kollektiv ijodkorlikdan individual ijodga o'tish namunalari ham aynan bu davrdagi qator xalfalar ijodida yorqin ko'rinadi [6. 11–15-b.].

Xalfalar o'zlari ijod etgan yalla, laparlar bilan cheklanib qolmasdan, «Tohir va Zuhra», «Oshiq G'arib va Shohsanam», «Sayyodxon va Hamro», «Go'ro'g'li» turkumidagi ishqiyy-romantik va qahramonlik dostonlarining lirik va ijtimoiy mohiyatiga ega qismlarini kuylaganlar.

Xalfalar ijodida pok sevgi va sadoqat, do'stlik, jasurlik va birodarlik kabi fazilatlar ham jo'shib kuylanadi va teran xalqchilligi bilan ajralib turadi. Xorazm folklorining rang-barang g'oyalari xalqning kundalik maishiy turmushi va ma'naviy hayotini, umuminsoniy qadriyatlarini to'la holda ifodalaydi [5. 11-b.].

Ichan qal'adagi xalfa ijrochilari jamoasi

Musulmonchilikka bo'lgan davrdagi xalfalar asosan diniy kitoblarni mutolaa qiluvchilar bo'lib, ular turli zikr hamda oilaviy-maishiy marosimlarning faol ijrochisi, ya'ni "Bibi xalpa" bo'lishgan. Shuningdek, qadimgi xorazmliklarning ma'bud va tangrilarga bag'ishlangan ritual marosimlari, nikoh to'yi, diniy-ibodat va boshqa udumlarni o'tkazishda xalfalar faol ishtirok etganligi to'g'risida ma'lumotlar bizgacha yetib kelgan.

Xalfalar ijrochiligida ular repertuarining asosini marosim qo'shiqlari va terma janrlari tashkil etgan. Qo'shiqlarning asosiy qismini oldingi bosqichlarda ham kuylagan an'anaviy matnlar, shuningdek, yangi yaratilgan qo'shiqlar, dostonlar hamda dostonlarning lirik mazmundagi parchalari tashkil etgan.

Terma aytish an'anasi xalfalar ijrosining avvalgi davrlariga kelib ham o'ziga xos xususiyat bo'lib, ilgari bosqichlarda yashab ijod qilgan xalfalarning matnlarida doston parchalari va mumtoz shoirlar baytlarida ko'proq uchrasa, hozirgi davrda mustaqil termalarni kuylashga bo'lgan moyillik kuchlidir. Bu aytishuvlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Bugungi kunimizda xalfalar ijrochilik uslubida to'y-marosim qo'shiqlari ustuvor bo'lib, ular beshik to'yi, sunnat to'yi, nikoh to'yi qo'shiqlari, an'anaviy bayramlar va urf-odatlarimizga xos bo'lgan qo'shiqlar, yalla-laparlar xalfalar ijodining durdona asarlari sarasiga kiradi.

Xalfalar ijodida ijrochilik va ijodkorlikning ko'p jihatlari mujassamlashgan. Buni tasavvur qilish uchun xalfachilikning ijtimoiy-axloqiy mohiyati, jonli an'anaga amal qilish shakllari, takomillashuv jarayoni hamda repertuar tarkibi kabi masalalarga diqqat qilish zarurdir.

Xalfachilik oilaviy-maishiy tarkibiga mansub bo'lib, motam marosimi folkloridagi yig'i-yo'qlov va motam yor-yorlari o'rnida xalfalar tomonidan dunyoning foniyligi, o'lim muqarrarligi haqida diniy-ma'rifiy matnlarni qiroat bilan o'qishadi.

Xalfalarning serjilo kuy va qo‘shiqlari qadimiy musiqa madaniyatimizning eng yorqin sahifalarini tashkil etadi. O‘zbek folklor ijrochiligida Xorazm “xalfa”chilik san’atining o‘rni beqiyosdir. Xorazm xalfachilik san’ati badiiy ijodkorligining muhim qismi bo‘lib, ijro va ijodni o‘zaro bog‘lab kelgan san’atdir.

Ustozlardan yetib kelgan xalfa qo‘shiqlaridan: “Dig‘ajon”, “Galmadi-galmadi”, “Xiva dudori”, “Og‘a darom”, “Tuninay”, “Muborak bo‘lg‘ay”, “O‘lguncha sizni derman”, “Targ‘uncha”, “Xurshidi jahon galdi”, “Yor beparvo gazar”, “Xo‘sh galdingizlar”, “Injilmasin”, “Par devol” kabi xalfa qo‘shiqlari yurtimizning bayram-tadbirlarida, xalqimizning yaxshi kunlarida, to‘y-tomoshalarida xalfalar tomonidan ijrolarga sayqal berib, zamon ruhiyatiga moslagan tarzda xalfalar tomonidan ijro etib kelinmoqda.

Kishilik jamiyatining ruhiy-ma’naviy yuksalishi, boshqa san’atkorlar qatori, xalfachilikning ham g‘oyaviy-estetik funksiyasi doirasida qator o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi.

Xorazmda xalfachilik san’ati o‘ziga xos sehrli, maftunkor san’at hisoblangan bo‘lib, xalfachilik san’atiga o‘z hissalarini qo‘shgan eng mashhur xalfalardan: (Xonim Suvchi) Xonim xalfa (1858–1926), Shukurjon xalfa (1859–1932), Bibijon xalfa Qosimova (1876–1920), Oysha qulol xalfa (1880–1949), Durxonim xalfa (1881–1936), Kish xalfa Hasanova (1881–1948), Anash Ma’ram (1882–1917), (Anash cho‘loq) Onajon Sobirova (1885–1956), (Ojiza) Onabibi Otajonova (1889–1951), Sharifa xalfa Otasheva (1900–1972), Yoqut xalfa Seitniyozova (1903–1972), Guljonposhsha xalfa Yusupova (1906–1990), Pardagul xalfa (1907–1988), Sorahon Ollaberganova (1911–1973), Oysha xalfa Erkayeva (1914–1985), Nazira xalfa Sobirova (1922–2001), Nazira Boyjonova (1931–2011), Ullibibi Boyjonova (1933–1999), Rohatoy Xo‘djanizova (1955–2010) kabi ajoyib san’atkor ayollarimiz Xorazm xalfa va qo‘shiqchilik san’ati rivojiga o‘z hissalarini qo‘shganlar. Bularning aksariyati otinlar, ya’ni kitobiy xalfalar bo‘lib, xalq orasida ma’rifat tarqatganlar [3. 19-b.].

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, hozirgi kunda xalfalar ijodi yana kengaygan bo‘lib, bayram, sayl, to‘y-tomoshalar, bayram tadbirlari va estrada konsertlarida xalfalar o‘z ijrolari bilan o‘z muxlislarini maftun etib, xorijiy davlatlardan keladigan sayyohlarga, nafaqat O‘zbekistonda, balki xorijiy davlatlarda bo‘lib o‘tadigan davlat tadbirlariga qatnashib, o‘z san’atlarini namoyish etib kelmoqdalar. Zero, xalfachilik san’atining yashash tarzi zamon va kishilar ehtiyoji bilan bog‘liq holda yangi estetik talablar taqozosiga ko‘ra muayyan g‘oya va qarashlar hamda ijro usullari bilan o‘zgarib boradiki, bu ham uning hayotiyligini ko‘rsatuvchi o‘ziga xos xususiyatlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. З.Мадрахимов. Хива дудори. – Урганч, 2009.
2. С.Рўзимбоев. Ожиза. – Тошкент, 2003. – 5-б.
3. U.Kurbanova. Yakkaxon qo‘shiqchilik. – Toshkent, 2023. – 19-b.
4. Н.Қуронбоева. Хоразм тўй кўшиқлари. – Филол. фанлари номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 11–15-бетлар.
5. U.Kurbanova. Folklor qo‘shiq ijrochiligi. – Toshkent, 2018. – 11-b.

Наталья Яговец,
Алтайский государственный институт культуры,
доцент кафедры народного пения и хорового дирижирования
Федеральное государственное образовательное учреждение высшего обра-
зования «Алтайский государственный институт культуры»

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВАРИАНТОВ ДУХОВНОГО СТИХА СТАРООБРЯДЦЕВ АЛТАЯ «ЖИЛ ЮНЫЙ ОТШЕЛЬНИК»

Аннотация. В статье рассматриваются варианты бытования духовного стиха «Жил юный отшельник» в этнокультуре старообрядцев Алтая. Приводится сравнительный анализ поэтического и музыкального текста на уровнях образного содержания, средств поэтической выразительности, композиционной структуры, ладовой организации напева, мелодики, ритмики, многоголосия.

Ключевые слова: духовные стихи, старообрядцы Алтая, сравнительный анализ стиха «Жил юный отшельник».

Annotation: The article examines the variants of the spiritual verse «A Young Hermit Lived» in the ethnoculture of the Altai Old Believers. It provides a comparative analysis of the poetic and musical text at the levels of figurative content, means of poetic expression, compositional structure, harmony, melody, rhythm, and polyphony.

Key words: spiritual poems, Altai Old Believers, comparative analysis of the poem «A Young Hermit Lived».

Песенный фольклор старообрядцев Алтая является частью культурного наследия русского народа. Особое место в нем занимают духовные стихи. По определению Н.С. Мурашовой: «Духовные стихи – это музыкально-поэтические образцы религиозного содержания, исполняемые вне богослужения» (1,128). Она же рассматривает жанр духовного стиха, как «музыкально-поэтическую жанровую систему, сформировавшуюся под влиянием книжных и устных традиций» (2,182).

Духовные стихи имеют глубокие исторические корни. Их возникновение исследователи относят к X-XI векам – периоду распространения христианства на Руси. Во второй половине XV в. в монастырской среде появляется покаянный духовный стих, представляющий профессиональную (письменную) традицию (стихи записывались крюками). С XVI в. стихи широко распространяются в России, а с конца XVII в. основными носителями жанра духовных стихов становятся старообрядцы, сохраняющие традиции старой веры после раскола Русской православной церкви в результате церковной реформы патриарха Никона (1653 г.).

В творчестве старообрядцев духовный стих обогатился новыми сюжетами о жизни и подвигах великомучеников, пострадавших за «старую веру». Появились лирические произведения, связанные с размышлением о жизни. К ним относится стих «Жил юный отшельник», который сегодня имеет общероссийское бытование.

Изучением жанра духовного стиха старообрядцев Алтая занимались исследователи В. М. Щуров, К. В. Маёрова, О. А. Абрамова, М. Н. Сигарёва, Н.С. Мурашова, О.С. Щербакова.

В настоящей работе впервые приводится сравнительный музыкально-поэтический анализ вариантов духовного стиха «Жил юный отшельник», записанных в селах Алтая:

– с. Быструха Глубоковского района Восточно-Казахтанской области, запись В.М. Щурова в 1979 году от старообрядцев-«поляков» (**расшифровка и нотация содержатся в сборнике (3)**) (Пример 1);

– с. Верх-Уймон Усть-Коксинского района Республики Алтай, запись О.С. Щербаковой и С. Петенёвой в 1989 году от старообрядцев-кержаков (**расшифровка и нотация содержатся в хрестоматии учебного пособия О.С. Щербаковой (4)**) (Пример 2);

– с. Залесово Алтайского края, запись Н.А. Яговец в 2023 году от старообрядцев Белокриницкого согласия (Пример 3).

В исследовании духовных стихов старообрядцев Алтая, мы придерживались классификации, предложенной Н.С. Мурашовой. Она разделяет сибирские духовные стихи по одному из главных признаков, характеризующих жанр духовного стиха – сфере персонажей на пять групп: ветхозаветные, евангельские, житийные, апокрифические, исторические» (5,299). В ходе сравнительного музыкально-стилистического и поэтического анализа стихов мы опирались на методические подходы к изучению произведений песенного фольклора В.М. Щурова (6).

Сравнительный анализ вариантов духовного стиха «Жил юный отшельник» рассмотрим на следующих уровнях:

– поэтический текст: образное содержание, композиционная структура, средства поэтической выразительности;

– музыкальный текст: музыкально-поэтическая форма стиха, ладовая организация напева, характер и особенности мелодического развития, ритмика, ритмические рисунки, тип многоголосия;

– вокально-исполнительские приемы.

Стих «Жил юный отшельник» назидательного характера. В нем повествуется о том, как молодой инок Антоний, увлекшись красотой и внешним блеском птички, забывает свое призвание. Герой в погоне за недоступным, но манящим, вдруг понимает, что он ушел с предназначенного Богом пути. Осознание этого греха, бессмысленность пройденного оказывается смертельным для героя. Идея стиха – не гонись за соблазнами и ложными ценностями.

В учебном пособии О.С. Щербаковой стих представлен в количестве 6 строф, основой построения стиха является повествование сквозного развития. Текст варианта, записанного В.М. Щуровым, представлен в количестве 24 строф, в нем полностью раскрывает смысл стиха. В с. Залесово Алтайского края стих записан в количестве 40 строф. Для последних двух вариантов характерно композиционное строение – повествование + диалог.

Отметим средства художественно-поэтической выразительности произведений. В тексте духовного стиха, записанного в с. Верх-Уймон Усть-Коксинского района Республики Алтай, имеются сравнения («как яхонты перья», «пух, как алмаз»), в с. Быструха Глубоковского района Восточно-Казахтанской области – эпитеты («пеньем чудесным», «добрый инок») и сравнения («взвилась, как будто стрела», «свищет, как будто зовет»). В варианте с. Залесово появляется больше сравнений, добавляется: «как звездочка, в воздухе светит». Анализ поэтического текста стихов показал, что для них характерна вариативность за счет добавления строф и описания одних и тех же событий разным текстом (при этом смысл стиха не меняется).

Рассмотрим музыкальный анализ произведений. Музыкально-поэтическая форма всех вариантов – строфическая. В расшифровке О.С. Щербаковой стих представлен в двухстрочном виде – А+Б, в расшифровке В.М. Щурова – в форме четырехстрочной строфы – А+Б+С+Д, у исполнителей с. Залесово строфическая форма также имеет двухстрочный вид – А+Б.

Для всех вариантов характерна различная ладовая организация напева. Напев, записанный в с. Быструха Глубоковского района Восточно-Казахтанской области, развивается в амбигусе септимы, для него характерен натуральный лад мажорного наклонения с опорным тоном G, звукоряд напева начинается с VII ступени. Верхний подголосок стиха расширяет общий диапазон произведения до ноны. Напев стиха, записанного от кержаков с. Верх-Уймон, раскрывается в объеме квинты, для него характерен натуральный лад минорного наклонения с опорным тоном на звуке H. Верхний подголосок увеличивает диапазон стиха до септимы. Напев стиха, записанного в с. Залесово, развивается на звуках гексахорда, лад натуральный мажорного наклонения. В напеве ощущается тяготение к опорному тону H, однако чаще мелодия возвращается к звуку F – V ступени лада. Такая особенность развития мелодики придает ей неустойчивость, художественно-выразительно раскрывая образ «недоступного».

Во всех вариантах напев стихов имеет смешанный тип мелодического движения. У «поляков» стих начинается с квартового скачкообразного движения, далее следует скачок вниз с заполнением, а затем – волнообразное движение мелодии. В варианте кержаков первый скачок в мелодическом построении – квинтовый с последующим заполнением интервала, затем следует волнообразное движение мелодии, и возвращение к опорному тону H. Мелодия напева, записанного от старообрядцев с. Залесово, начинается с V ступени лада. Для нее характерно сначала волнообразное движение, затем скачкообразное с элементами секвенции. Захватывая в середине мелодического построения опорный тон H, в окончании напева мелодия возвращается к первоначальному звуку F – V ступени.

Для всех вариантов стиха характерна слоговая ритмика с ограниченным распеванием слогов на 2 звука, умеренный слоговой распев – два-три звука присутствует в варианте с. Быструха Восточно-Казахтанской области.

Анализ метрики духовных стихов показал, что для вариантов с. Залесово и с. Быструха характерен постоянный двухдольный метр (размер 2/4). В стихе с. Верх-

Уймон в основе трехдольный метр, на стыке музыкально-поэтических строк размер временно меняется на 4/4, далее возвращаясь к 3/4.

Ритмический рисунок стихов разнообразен. Для всех вариантов характерно, в основном, спокойное движение мелодии на чередовании четвертных и восьмых длительностей. В стихах встречается пунктирный ритм: в варианте с. Быструха ритмический рисунок строится на основе мелких длительностей, для варианта с. Залесово характерна – четверная длительность с точкой и восьмая. Более мелкие длительности – шестнадцатые и тридцать вторые – присутствуют в мелодии подголоска в стихе, записанном от старообрядцев-«поляков».

В с. Залесово духовный стих был записан в одноголосном варианте, что является характерной особенностью их бытования у старообрядцев белокриницкого согласия, однако, как отмечают сами носители, иногда стихи исполняются с небольшим разветвлением голосов. Стихи в двухголосном варианте были записаны В.М. Щуровым и О.С. Щербаковой. В с. Верх-Уймон основной напев исполняется нижним голосом, верхний подголосок (втора) вступает несколько позже и двигается в терцию с основным напевом. Такое соотношение голосов в народных песнях называется ленточным движением. В варианте, записанном от старообрядцев-«поляков» имеется более самостоятельное развитие в мелодике и ритмических рисунках. Для данного варианта характерна полиритмия: сочетание слоговых распевов в верхнем голосе с более спокойным ритмическим движением в нижнем голосе.

В варианте с. Верх-Уймон отмечаются такие исполнительские приёмы, как спады и глиссандо, в двух остальных вариантах эти элементы отсутствуют.

Таким образом, сравнительный музыкально-поэтический анализ духовного стиха «Жил юный отшельник», вариативно бытующего в селах Алтая, позволил выявить общие признаки и локальные особенности исполнения. Приведем их в сравнительной таблице:

Область исследования	с. Быструха Глубоковского района Восточно-Казахтанской области	с. Верх-Уймон Усть-Коксинского района Республики Алтай	с. Залесово Алтайского края
Композиционная форма стиха	Повествование + диалог	Повествование	Повествование+ диалог
Поэтические средства выразительности	Сравнение, эпитеты	Сравнение	Сравнение, эпитеты
Музыкально-поэтическая форма	Строфическая четырехстрочная	Строфическая двухстрочная	Строфическая двухстрочная
Количество строф	24	6	40

Лад, звуковой объем напева, опорный тон	Натуральный лад мажорного наклонения /7 /G	Натуральный лад минорного наклонения /5 /H	Натуральный лад мажорного наклонения /6 /H
Тип мелодического движения	Волнообразный, скачкообразный, скачок с заполнением	Волнообразный, скачкообразный, скачок с заполнением	Волнообразный, скачкообразный, скачок с заполнением
Ритмика	Слоговая с ограниченным распеванием слогов на 2-3 звука	Слоговая с ограниченным распеванием слогов на 2 звука	Слоговая с ограниченным распеванием слогов на 2 звука
Метр, размер	Постоянный 2/4	Непостоянный 3/4 - 4/4 - 3/4	Постоянный 2/4
Ритмическая организация напева	Чередование длительностей от четвертных до тридцатых. Пунктирный ритм на основе мелких длительностей.	Спокойное движение, чередование четвертных и восьмых длительностей.	Спокойное движение, пунктирный ритм на основе крупных длительностей.
Метроном	Четверть равна 72	Четверть равна 128	Четверть равна 80
Тип многоголосия	Склад со второй, контрастное развитие голосов	Склад со второй, ленточное движение голосов	Одноголосный вариант
Вокально-исполнительские особенности		Спады, глиссандо	

В заключении приходим к следующим выводам:

1. Сравнительный анализ вариантов старообрядческого духовного стиха «Жил юный отшельник», записанных в с. Быструха Глубоковского района Восточно-Казахтанской области, с. Верх-Уймон Усть-Коксинского района Республики Алтай и с. Залесово Алтайского края показал, что в каждом районе стих имеет свой напев, по содержанию стих бытует в более или менее полной версии, текст варьируется за счет подмены смысло-заменяемых слов, иногда подмены самого смысла. Данные признаки в целом характерны для устно-письменной формы бытования жанра духовного стиха. Более полно стих сохраняется у старообрядцев с. Залесово.

2. Анализ поэтического текста показал, что для стиха характерно: композиционное строение строф в форме повествования и диалога, среди поэтических средств выразительности отмечены сравнение, эпитеты.

3. Музыкальные особенности проявляются в общих признаках: типах мелодического движения (волнообразном, скачкообразном, скачок с заполнением) и слоговой ритмике с ограниченным распеванием слогов на 2 звука. Отличительные особенности раскрываются: в ритмической организации напева (в с. Быструха более мелкими длительностями), в звуковом объеме напева, ладовой организации напева (минорное наклонение – в с. Верх-Уймон, мажорное – в с. Залесово и с. Быструха).

4. Варианты напева отличаются по возрастной стилистической характеристике. По нашему мнению, мелодика стихов с. Быструха и с. Верх-Уймон, по сравнению с залесовским вариантом, является напевом более раннего происхождения. Стих, записанный в с. Залесово, мелодически близок к поздним городским народным песням и песням романсового склада, для которых, характерно секвенционное развитие.

5. Отличительные особенности проявляются в темпе исполнения стихов (более скоро исполняется стих в с. Верх-Уймон, более медленно – в с. Быструха), а также в наличии вокально-исполнительских приёмов (спады и глиссандо) в варианте с. Верх-Уймон.

Пример 1.

Жил юный отшельник, во келье молясь

баллада с. Быструха
Глубоковского района
Восточно-Казахтанской области,
записан в 1979 году В.М. Щуровым

$\text{♩} = 72$

1. Жил ю - ный о - т(ы) - шель - ник, во келье мо - лясь, свя - шен - ну - ю кни - гу - чи - та - л(ы), уг - лу - бясь.

Пример 2.

Жил юный отшельник

духовный стих с. Верх-Уймон
Усть-Коксинского района
Республики Алтай,
записан в 1989 году
О.С. Щербаковой, С.М. Петенёвой

$\text{♩} = 128$

1. Жил ю - ный от - шель - ник, он, всель - с мо - лясь, свя - шен - ну - ю кни - гу чи - тал у - глуб - лясь.

Жил юный отшельник

духовный стих

с. Залесово Алтайского края,
записан в 2023 году Н.А. Яговец

$\text{♩} = 80$

1. Жил ю- ный от- шель-ник, он, в кель- е мо- лясь, свя-
щен- ну- ю кни- гу чи- тал уг- лу- блясь. 2. В той

Использованная литература:

1. Мурашова Н.С. Духовные стихи // Музыкальная культура Сибири. Т. 1: Традиционная музыкальная культура народов Сибири. Кн. 2: Традиционная культура сибирских переселенцев. Певческая культура старообрядцев Сибири. – Новосибирск: НГК, 1997. – С. 128-155.

2. Мурашова Н.С. Формирование и развитие термина «Духовный стих» в исполнительском обиходе и исследовательской среде // Вестник Сыктывкарского университета. Серия гуманитарных наук. – 2014. – №3. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-i-razvitie-termina-duhovnyy-stih-v-ispolnitelskom-obiho-de-i-issledovatel'skoj-srede> (дата обращения: 23.10.2025).

3. Щуров В.М. Русские песни Алтая. Вып. 1: Песни Убинско-Ульбинской долины. – Москва: Изд. дом «Композитор», 2004. – 200 с.

4. Щербакова О.С. Фольклорно-этнографические и песенные традиции русских Алтая: учебное пособие: в 2 частях. – Ч. 2: Хрестоматия. – Барнаул: Изд-во АлтГАКИ, 2005. – 287 с.: ноты.

5. Мурашова Н.С. Старообрядческий духовный стих в контексте культурно-исторической эволюции внебогослужебного духовного пения / Диссертация на соискание ученой степени доктора культурологии. Т. 1. – Новосибирск, 2020. – 418 с.

6. Щуров В.М. Стилиевые основы русской народной музыки / В.М. Щуров. – Москва: Московская государственная консерватория, 1998. – 464 с.

DUTOR – MILLIY MEROSIMIZ

Annotatsiya. *Ushbu maqolada musiqiy merosimizdan hisoblangan dutor cholg'usi, uni to'g'ri ijro etish, uning unison va ko'p ovozli ansambllardagi o'rni xususida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *madaniyat, san'at, musiqa, pedagog, cholg'u, unison, meros.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается инструмент дутар, являющийся частью нашего музыкального наследия, правильная игра на нем и его роль в унисонных и полифонических ансамблях.*

Ключевые слова: *культура искусство, музыка, педагог, инструмент, унисон, наследство.*

Abstract. *This article discusses the dutar instrument, which is part of our musical heritage, its proper playing, and its role in unison and polyphonic ensembles.*

Keywords: *culture, art, music, pedagogue, instrument, education, unison, heritage.*

Dutor O'zbekiston va Markaziy Osiyo madaniyati va san'atida o'z o'rniga ega cholg'ulardan bo'lib, uni o'rganish va ijro etish madaniy merosni saqlash va kelgusi avlodlarga yetkazish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek va Markaziy Osiyo xalqlarining sevimli cholg'ularidan biri bo'lgan dutorni o'zlashtirish uchun avvalo qiziqish va qunt kerak bo'ladi. Dutor cholg'usini ijro etish mahorati an'ana, san'at va individual ijod uyg'unligini aks ettiradi.

Ko'p adabiyotlarda dutor sadosining nafisligi, keng his-tuyg'ularni uyg'otishga qodir deb ta'riflanadi. Dutor cholg'usi ko'proq xalqning madaniyati, tarixi va o'ziga xosligining jonli timsolidir.

Dutor chalishni o'rganishda eng avvalo to'g'ri o'tirish va cholg'uga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish muhimdir. Noto'g'ri pozitsiya musiqachining aniq va jarangdor ohanglarni chiqarish qobiliyatiga to'sqinlik qilishi bilan birga noqulaylik yoki uzoq muddatli jismoniy zo'riqishlarga olib kelishi mumkin.

O'ng qo'l dutorning tanasiga muloyimlik bilan qo'yilishi kerak, bunda torlarni chertish yoki zarb berish uchun tabiiy burchakni saqlab turish lozim. Chap qo'l dastani qattiq ushlamasdan qo'llab-quvvatlaydi, bu esa pardalarda silliq o'tishni ta'minlaydi. Qo'lning to'g'ri joylashishi dutorda toza va ifodali tovushlarni hosil etishda muhim sanaladi. Qo'l va gavdaning to'g'ri turishi nafaqat musiqachining qulayligi va texnik ijrosini oshiradi, balki ijro paytida ishonch va professionallik havosini ham beradi.

Ijrochi uchun dutor chalish shunchaki musiqiy harakat emas, bu milliy o'ziga xoslik. Shu nuqtayi nazardan, dutorning tarixiy-madaniy ahamiyatini anglash ijrochiga musiqaga mas'uliyat va iftixor hissi bilan yondashish imkonini beradi. Ular ijro etgan musiqa faqat individual badiiy ifoda emas. Bu ularni millatning yirik madaniy va tarixiy ildizi bilan bog'laydigan an'ananing davomidir.

O'zbek xalq cholg'ulari orkestri va ko'p ovozli ansambllarda dutor cholg'usidan asosan garmonik va ritmik qo'llab-quvvatlovchi cholg'u sifatida foydalaniladi. Buning sabablaridan biri sifatida dutor ovozinig nafisligi, dastasining uzunligi va o'ng qo'l zarblarining o'ziga xos bo'lganligi bois unda turli xarakterdagi asarlarni mukammal ejro etish imkoniyati cheklangan.

Ansambllarda dutorchining rolini yetakchi va yordamchi sifatida ko'rish mumkin. Ijro etiladigan asarning ma'lum qismlarida dutor yetakchi cholg'u sifatida talqin etilsa, asarning qolgan qismlarida qo'llab-quvvatlovchi, ya'ni yordamchi cholg'u sifatida gavdalanib umumiy ovozga hissa qo'shadi. Har qanday holatda ham o'zbek xalq cholg'ulari ansabllarida dutor cholg'usining o'rni muhim ahamiyat kasb etadi.

Vokal yoki cholg'u musiqasi asarining bir necha ijrochi tomonidan ijro etilishi ansambl (fransuzcha ensemble – birgalikda, uyg'unlik) deyilib, ular ijrochilar soniga qarab turlicha ataladi. Agar ikki ijrochi uchun bo'lsa duet, uch ijrochi – trio, to'rt ijrochi – kvartet, besh ijrochi – kvintet... ba'zida orkestrning kichraytirilgan jamoasiga ham ansambl iborasi qo'llaniladi.

Bundan tashqari, bir cholg'udan tuzilgan (qashqar rubob, doyra, chang va h.k.) yoki bir cholg'u oilasidan (dutor yoki g'ijjak oilasidan) tashkil topgan, aralash va an'anaviy cholg'ularidan tarkib topgan ansambllar ham mavjud. Bir ijrochi o'zi biror cholg'uda chalib ashula aytishi, ovoz bilan biror cholg'uning jo'rliigi, jo'rnavozlik ham ansambl deyiladi. Cholg'u ansambllarida ijro etiladigan musiqa asarining xususiyatiga ko'ra unison ansambl yoki ko'p ovozli ansambl bo'ladi. Unison ansambllarda bir xil balandlikdagi tovush bir vaqtda ijro etilsa, ko'p ovozli ansamblda har xil balandlikdagi tovushlar bir vaqtda ijro etiladi. O'zbek milliy cholg'ulari rang-barangligi bois turli tarkibdagi ansambllar tuzish imkoniyati mavjud. Shu bois ansambl uchun repertuar tanlaganda ansambldagi mavjud cholg'ular va cholg'u ijrochilarining ijro mahoratini hisobga olgan holda moslashtirish va cholg'ulashtirishda alohida e'tibor berish maqsadga muvofiq. Tanlangan asar ansambl sozandalarining musiqiy-nazariy bilimlarini, ijrochilik mahoratlarini oshirish, ko'rsatish bilan birga tinglovchiga ham ma'naviy ozuqa berishi zarur.

Bir cholg'udan tuzilgan dutorchilar ansambllarini ikki turga, ya'ni bir ovozli unison va ko'p ovozli dutorchilar ansambllariga bo'lish mumkin. Dutorchi qizlar ansambli esa alohida ansambl bo'lib, uning tarkibida dutor cholg'usi bilan birga ansambl ijrosini boyitishga xizmat qiladigan boshqa cholg'ular, shu bilan birga ashulachilar va raqqosalar ham bo'ladi. Ularning ijro dasturlari ham rang-barang bo'lib, unda kuy, qo'shiq va raqslar keng o'rin oladi. Unison va ko'p ovozli dutorchilar ansambli ijro dasturlarining aksariyatini har xil va turli millat musiqalari tashkil etsa-da, ba'zida qo'shiq va raqslarni ham ko'rish mumkin.

Dutor o'zbek musiqa merosining ramzi bo'lib, uni o'rganish shu merosni e'zozlash va asrab-avaylash mas'uliyatini yuklaydi. O'zbek milliy kuylarimizni ijro etish orqali sozanda o'zbek musiqasining boy tarixini qadrlashni rag'batlantirib, "Ustoz-shogird" an'anasini davom ettiradi. Madaniy merosni asrab-avaylash, ijro mahoratini rivojlantirish, kelajak avlodlarga ustozlik qilishni o'z ichiga olgan ijrochilik o'rgatishda pedagoglarning roli ko'p qirrali. O'qituvchilar o'zlarining fidoyiliklari va tajribalari bilan dutorning o'zbek musiqa va madaniy o'ziga xosligining ramzi sifatida rivojlanishini

ta'minlaydilar. O'qituvchilar ishtiyoqni uyg'otish, ijodkorlikni rivojlantirish va jamiyatda mustahkam aloqalarni o'rnatish orqali o'z o'quvchilariga va san'at turiga doimiy ta'sir ko'rsatadilar. Ularning hissalarini sinfdan ancha uzoqqa cho'zilib, dutor musiqasining kelajagi va uning o'zgarishlarini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Toshmatov O., Beknazarov X. "Cholg'ushunoslik" darslik. – Toshkent: "To'ron-Iqbol" nashriyoti, 2018. – 160 b.
2. Beknazarov X.Q. et al. Oilada musiqiy tarbiyaning ahamiyati //Oriental Art and Culture. – 2024. – T. 5. – №. 2. – C. 643-646.
3. Beknazarov K. Developing music competence of future music teachers through national instruments //Scientific Conference on Multidisciplinary Studies. – 2025. – C. 107-113.
4. Beknazarov K. Pedagogical conditions for developing musical competence of future music teachers using uzbek folk instruments //Current research journal of Pedagogics. – 2023. – T. 4. – №. 06. – C. 101-107.
5. Abdumanabovna X. F. Correct reproduction of musical text in instrumental performance //Science and innovation. – 2022. – T. 1. – №. C3. – S. 108-112.
6. Shermatov K. Performance features of chang instrument and changsiman instruments // Теоретические аспекты становления педагогических наук. – 2024. – Т. 3. – №. 22. – S. 30-33.
7. Rashidov Q. Ancient and modern performance styles of changkovuz //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 5 SPECIAL. – C. 55-57.
8. Абдуллаев Ш. Б. Кашкарский рубаб: история и развитие //Central Asian journal of arts and design. – 2024. – Т. 5. – №. 1. – C. 13-15.
9. Ganisherovich T. J. Coverage of chang instruments in historical and musical sources //Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2022. – Т. 12. – №. 3. – C. 30-33.
10. Ugli K. K. B. Development of performance skills of future music teachers using percussion instruments //European International Journal of.

Hou Yuchen,
Staff Member, Department of Research and International Exchange
Tianjin College of Media and Arts

LINGUISTIC PERSPECTIVES ON THE EVOLUTION OF MELODIC PATTERNS IN JIANGSU FOLK SONGS

Abstract. *Jiangsu folk song melodies are a “living sonic fossil” of Wu-Jianghuai cultural fusion. This linguistic study, using phonetics and sociolinguistics, explores their history, spread, and evolution. Findings: Melodies’ pitch/rhythm link to dialect sounds—Wu’s voiced initials/entering tones shape southern melodiousness; Jianghuai Mandarin’s simplified tones smooth northern tunes. Geography/history spread them, but Mandarin weakens dialect roots, causing “de-dialectalization”. It reveals language-music symbiosis, guiding folk song preservation.*

Keywords: *Linguistics; Jiangsu folk songs; melodic evolution; dialectal correlation; social change.*

Annotatsiya. *Jiangsu xalq qo‘shiqlari ohanglari Vu-Jianghuai madaniy birlashuvining «tirik fotoalbomi»dir. Ushbu lingvistik tadqiqot fonetika va sotsiolingvistikadan foydalangan holda ularning tarixi, tarqalishi va evolyutsiyasini o‘rganadi. Natijalar: ohanglarning balandligi/ritmi dialekt tovushlari bilan bog‘lanishi – Vu ovozinining bosh harflari/kiritish ohanglari janubiy ohangdorlikni shakllantiradi; Jianghuai Mandarinning soddalashtirilgan ohanglari shimoliy ohanglarni tekislaydi. Geografiya/tarix ularni tarqatdi, lekin mandarin dialekt ildizlarini zaiflashtiradi va «dedialektalizatsiya»ga olib keladi. U til-musiqqa simbiozini ochib beradi, xalq qo‘shiqlarini saqlashga rahbarlik qiladi.*

Kalit so‘zlar: *tilshunoslik; Jiangsu xalq qo‘shiqlari; melodik evolyutsiya; dialektal korrelyatsiya; ijtimoiy o‘zgarish.*

Аннотация. *Мелодии народных песен провинции Цзянсу представляют собой «живое звуковое ископаемое» культурного слияния У-Цзянхуай. Это лингвистическое исследование, основанное на фонетике и социолингвистике, изучает их историю, распространение и эволюцию. Результаты: высота тона/ритм мелодий связаны со звуками диалекта – звонкие инициалы/входящие тоны в языке у формируют южную мелодичность; упрощённые тоны в китайском языке цзянхуай смягчают северные мелодии. География и история способствовали их распространению, но мандаринский диалект ослабляет корни диалектов, вызывая «дедиалектализацию». Он раскрывает симбиоз языка и музыки, способствуя сохранению народных песен.*

Ключевые слова: *Лингвистика; народные песни Цзянсу; мелодическая эволюция; диалектная корреляция; социальные изменения.*

Jiangsu, situated at the cultural hub of East China, has historically served as a corridor for migration and trade between northern and southern China. This unique geography has nurtured a multicultural linguistic and musical landscape. As a convergence

zone for Wu songs (southern Jiangsu), Chu songs (northern Jiangsu), and Jianghuai folk songs, Jiangsu's iconic melodies—such as *Mo Li Hua* (Jasmine Flower), *Wuxi Jing* (Scenery of Wuxi), *Ba Gen Lu Chai Hua* (Breaking Reed Flowers), and *Gusu Xing* (Suzhou Overture)—are celebrated nationwide for their lyrical melodies and nuanced emotional expression. While existing research has focused on musical morphology (e.g., melodic structure, modal features) or folkloric interpretations (e.g., ritual functions, marital metaphors) (Qiao Jianzhong, 2006; Huang Yunzhen, 2011), systematic linguistic analyses of melodic generation and transformation remain scarce.

In essence, folk song melodies are artistic extensions of linguistic sound systems. Linguist Edward Sapir (1921) observed: “Music and language share the same sonic materials, differing only in purpose—language conveys meaning, music conveys emotion.” Building on this, Chinese scholar Wang Shiyuan (2003) proposed “linguistic musicology,” emphasizing how phonetic features (e.g., tones, stress, rhythm) directly influence melodic contours. The melodic divergence in Jiangsu folk songs reflects the phonological imprint of Wu, Jianghuai Mandarin, and other dialects. This study transcends the traditional “music-culture” binary framework, integrating linguistic theories to explore the historical, spatial, and social dynamics of Jiangsu's melodic evolution, thereby providing a novel linguistic perspective for folk song preservation.

I. Linguistic Foundation

(A) Wu Dialect Region

Southern Jiangsu (Suzhou, Wuxi, Changzhou), part of the Taihu Wu dialect area, exhibits distinct phonological traits that profoundly shape local folk melodies. Retaining Middle Chinese voiced initials (e.g., *po*, *da*, *gong*) and entering tones (e.g., *ya*, *wu*, *liu*), Wu dialects boast up to eight lexical tones (e.g., *yin-ping* 44, *yang-ping* 24, *yin-shang* 51). These complex systems provide rich phonetic material for melodic creativity.

Comparative analysis of Suzhou Pingtan (ballad singing) and Wuxi Jing illustrates this interplay. In the Suzhou Pingtan version of Wuxi Jing, the line “I have a tale of love” manifests tight coupling between lyrics and melody: “I” (*yī*, high-level tone 5-5), “have” (*yǒu*, rising tone 5-6), and “one” (*yī*, entering tone 6-3) align with specific pitch movements. This “one syllable, one note” principle mirrors Wu dialects' tonal distinctiveness (Ye Xiangling, 1983).

Field recordings from 2018 of elderly Wuxi artists further corroborate this pattern. In “Huashan Jiao” (“At the Foot of Mount Hui”), “Hui” (5th tone) corresponds to a descending fifth (5-3-5), reflecting the tonal complexity of Wu dialects. Such “tonal contour-melody alignment” is a hallmark of Wu folk melodies.

(B) Jianghuai Mandarin Region

Northern Jiangsu (Yangzhou, Huai'an, Yancheng), within the Jianghuai Mandarin Hongchao sub-group, features simplified tonal systems (four tones: *yin-ping* 32, *yang-ping* 35, *shang-sheng* 42, *qu-sheng* 55) and level-tone dominance. This contrasts sharply with Wu dialects and shapes regional melodic styles.

The classic *Mo Li Hua* exemplifies this contrast. Older Yangzhou renditions replace Wu's sharp entering tones with smoother transitions. For instance, “beautiful” (*měi*, *yang-ping*) ascends gradually (3-5), contrasting with Wu's staccato phrasing. Acoustic

analysis reveals that Yangzhou's fundamental frequency (F0) curves exhibit smaller amplitude changes compared to Suzhou's, attributable to Jianghuai Mandarin's tonal simplification (Yangzhou Normal University, 2020).

Vocal comparisons highlight this divergence: “hua” (yang-ping in Yangzhou) ascends (3-5), whereas its Wu counterpart (entering tone) descends (5-3). These differences stem not just from pronunciation but from tonal typology: Jianghuai Mandarin's level-tone dominance fosters expansive melodies, while Wu's entering tones yield dynamic expressivity.

II. Spatial Diffusion

(A) Natural Geography

Jiangsu's elongated geography, bisected by the Yangtze River and crisscrossed by the Grand Canal, acts as both a barrier and conduit for cultural exchange. The Yangtze historically insulated southern and northern traditions, while the Grand Canal facilitated northward transmission.

The Mo Li Hua exemplifies this dynamic. Its earliest form, documented in Feng Menglong's Shan Ge (16th century), originated in Wu-speaking regions. Over time, canal-mediated adaptations softened its tonal edges: “flower” (huā) transitioned from a sharp Wu descending tone (5-3) to a smoother Jianghuai ascending contour (5-4-3). This “language infiltration-melody accommodation” process aligns with language contact theory (Thomason & Kaufman, 1988).

Imperial patronage during the Qianlong era further hybridized the melody. Suzhou's entering tones were neutralized, and Jianghuai Mandarin's level tones emphasized, creating a “transitional version” palatable to northern elites.

(B) Administrative History

Historical administrative shifts (e.g., Tang's Huainan Circuit, Ming's Jiangsu Province) catalyzed cross-regional melodic blending. Huai'an, straddling Wu, Chu, and Central Plains linguistic zones, exemplifies this syncretism. Its folk song Zhai Shi Zi (Picking Pomegranates) blends Wu's sinuous phrases (“sister's door a catalpa tree”) with Chu's soaring intervals (“brother delays, heart aches”).

Phonologically, Huai'an's tonal system merges Jianghuai (yin-ping 33, yang-ping 35) and Central Plains features (shang-sheng 55, qu-sheng 213). Correspondingly, its melodies juxtapose gentle Wu-like phrases with abrupt Chu-like descents, reflecting linguistic hybridity.

III. Social Transformation

(A) From Oral Transmission to Stage Performance

Post-1950s state-sponsored performances secularized folk melodies. The Mo Li Hua adaptation by the Nanjing Military Song and Dance Ensemble (1957) replaced colloquial lyrics (“sister's catalpa tree”) with standardized phrases (“beautiful jasmine flower”). Vocal techniques shifted from Wu's tonal mimicry to Mandarin-neutral melodies, eroding dialectal anchors.

Sociologist Émile Durkheim's concept of “collective effervescence” explains this shift: standardized symbols enhance group identity in formal settings. However, older artists lament losing “original flavor,” while younger listeners find sanitized versions

less relatable. This tension highlights the trade-off between artistic polish and cultural authenticity.

(B) Mandarin Promotion and Dialect Decline

Mandarin's dominance since the 1990s disrupted folk transmission. Fieldwork (2020) revealed that only 12% of Jiangnan youth can sing dialectal folk songs, with 78% relying on Mandarin transliterations. Phonetic decay manifests in altered melodies: Suzhou schoolchildren's Wuxi Jing replaces descending glides (3-2-1) with flat progressions (3-3-2), devoid of Wu's tonal nuance.

Fishman's (1991) "language shift" theory applies here: declining mother tongue use severs melodic links to semantic distinctions. Younger generations' preference for Mandarin's "standard" aesthetics accelerates this erosion, risking "de-dialectalization" and cultural amnesia.

(C) Digital Age Disruption

Short-video platforms like Douyin incentivize melodic modernization. A viral Mo Li Hua remix accelerates tempo, incorporates rap, and rewrites lyrics ("jasmine blooms, everyone adores"). While boosting views, such adaptations strip away dialectal subtleties, reducing rich tonal textures to generic pop formulas.

This "market-driven mutation" underscores the paradox of accessibility versus integrity. Traditional oral transmission preserved slow-paced variation; digital virality prioritizes instant appeal, accelerating melodic homogenization.

IV. Quantitative Validation

To quantify linguistic-musical linkages, we analyzed three Mo Li Hua variants: a Suzhou elder's dialect rendition, a Yangzhou middle-aged singer's traditional version, and a professional ensemble's Mandarin adaptation. Praat software extracted F0, duration, and spectral metrics, correlating them with dialectal tonal systems.

1. Tonal Contour of "Hao" (Good)

- Suzhou's yin-shang tone (42) produced a steep F0 drop (550–420 Hz), mirroring Wu's dramatic descending tones.
- Yangzhou's simplified yin-shang (42) showed muted descent (520–480 Hz), reflecting Jianghuai Mandarin's tonal flattening.
- Mandarin's neutralized shang-sheng (214→211) yielded static F0 (500–490 Hz), illustrating de-dialectalization.

2. Duration of "Yi" (One)

- Suzhou's entering tone (55) compressed duration (180 ms) due to Wu's glottal stop, manifesting staccato phrasing.
- Yangzhou's merged yang-entering tone (35) extended duration (200 ms), smoothing articulation.
- Mandarin's yin-ping (55) prolonged duration (220 ms), neutralizing rhythmic contrast.

3. Fundamental Frequency(F₀)Stability

- Suzhou's complex tonal system (8 tones) yielded high F0 variability (SD=65 Hz), evident in stark contrasts between yin-shang (51) and yin-qu (412).

- Yangzhou’s simplified system (4 tones) reduced SD to 35 Hz, aligning with Jianghuai Mandarin’s tonal uniformity.
- Mandarin’s four tones (plus sandhi) minimized SD to 20 Hz, prioritizing melodic flow over tonal distinction.

These metrics confirm that melodic divergence correlates strongly with dialectal phonology degradation: from Suzhou’s “tones-as-melody” to Yangzhou’s “tonal accommodation” to Mandarin’s “de-dialectalization.”

Conclusion and Implications

Jiangsu’s melodic evolution reflects a tripartite interplay of language, geography, and society: dialectal phonology provides the genetic code, geographic networks enable diffusion, and sociohistorical shifts drive functional transformation. From a linguistic perspective, folk melodies serve as “living archives” of dialectal sound systems.

Preserving Jiangsu’s folk heritage requires:

1. Establishing “dialect-folk song” digital repositories to document phonemic-melodic linkages.
2. Integrating dialectal folk songs into education to revitalize intergenerational transmission.
3. Innovating “new dialectal folk songs” that blend tradition with modern aesthetics.

Only through such efforts can the symbiosis of language and music endure, ensuring Jiangsu’s melodic legacy resonates across time.

References:

1. Qiao Jianzhong. *Chinese Folk Music*. Shanghai Music Publishing House, 2006.
2. Huang Yunzhen. *Introduction to Chinese Traditional Music*. Shanghai Music Publishing House, 2011.
3. Wang Shiyuan. “The Relationship Between Language and Music.” *Language Science*, 2003(2): 1-10.
4. Sapir, E. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. Harcourt, Brace and Company, 1921.
5. Firth, J.R. *Speech*. Edward Arnold, 1930.
6. Thomason, S.G., & Kaufman, T. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press, 1988.
7. Fishman, J.A. *Reversing Language Shift*. Multilingual Matters, 1991.
8. Ye Xiangling. *Suzhou Dialect Gazetteer*. Nanjing University Press, 1983.

Izzat Yuldashev,
*san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti katta o'qituvchisi*

XORAZM ETNOMUSIQA IJODIDA ESTETIZATSIYASI SIFATIDA AN'ANAVIY DUTOR CHOLG'U SAN'ATI

Annotatsiya. *Ushbu maqola Xorazm xalqona musiqa ijodida, folkloriy aytimlarida an'anaviy dutor cholg'usining estetizatsiya sifatida namoyon bo'lishi; xalq orasida dutor cholg'u san'ati ustalari tomonidan xalqona kuylarning musiqiy-badiiy jihatdan ijroviy mahorat imkoniyatlari rivojlantirilib kelingani asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *dutor, folklor, ijro, kuy, baxshi.*

Abstract. *This article is based on the aestheticization of the traditional dutar instrument in Khorezm folk music and folklore; the development of the musical and artistic performance capabilities of folk melodies by dutar masters among the people.*

Keywords: *dutar, folklore, performance, melody, bakhshi.*

Аннотация. *В статье рассматривается эстетизация традиционного инструмента дутара в хорезмской народной музыке и фольклоре; развитие музыкально-художественных возможностей исполнения народных мелодий мастерами игры на дутаре.*

Ключевые слова: *дutar, фольклор, исполнительство, мелодия, бахши.*

Xorazm mahalliy musiqa madaniyatida folkloriy kuy-ohanglar an'anaviy dutor cholg'u imkoniyatlari va uning ijro uslublari asosida musiqiy-badiiy sayqal berish an'analari shakllanib kelgan. Ta'kidlash lozimki, Xorazm vohasida an'anaviy dutor cholg'u ijrochiligi ustoz-shogird an'alariga ko'ra musiqiy-ijroviy uslublarni, hatto badiiy-tomoshaviy ifodalarni ijodiy rivojlantirish sifatida e'tibor qaratib kelingan. Xorazmda an'anaviy dutor cholg'usi xalqona soz sifatida e'tibor qaratilgani sababli xalq orasida mashhur suvora ijrochiligi, maqom, baxshichilik, xalfachilik san'ati turlarida keng ommalashdi. Qadimdan beri Xorazmda dutorsiz maishiy-madaniy hayot tatimagani, to'y yig'ini va bayramlar o'tkazilmagan. Shu sababli, qadimdan beri har bir xorazmliklar uy-xonadoni to'ridan an'anaviy dutor cholg'usi o'rin olgan.

Xorazm hududiy dutor cholg'u maktabi qadimdan to'xtovsiz zarblar uyg'unligi, kuy-ohang ijrosida kuchli hissadagi zarblarning usullar xilmaxilligi xalq qo'shiqlarida, doston kuylarida, olti yarim va dutor maqomlarida keng qo'llanilib kelingan. J. Rasultoyev tomonidan, Xorazmda Farg'ona va Toshkent hududiy maktablari kabi "bidratma" va "terma zarb" qo'llanilmagan holda, ko'rsatkich barmoqlarda o'ng qo'l zarblari uzluksizligi ustuvor bo'lgani bejizga ta'kidlanmagan edi [1, 38–40-b.]. Ammo hozirgi Xorazm mahalliy musiqa madaniyatida folkloriy kuy va qo'shiqlar an'anaviy dutor cholg'u san'ati asosida estetizatsiya qilingani sababli ushbu voha dutor ijrochilik maktabining Farg'ona, Toshkent va Samarqanddagi dutor maktablari bilan integratsiyalashuvi yuzaga keladi. Xorazmdagi folkloriy kuy va qo'shiqlar tomoshaviy-badiiy jihatdan ham dutor ijrochiligi asosida rivojlantirilgan.

Xorazmlik dutor cholgʻu sanʼati ustalari baxshichilik va boshqa xalq kuylarini voha musiqiy-estetik tafakkuriga, mahalliy-badiiy koloritiga xoslab qayta ishlab chiqishgan edi. Taʼkidlash lozimki, Xorazmda folkloriy aytimlarning turli musiqiy variantlarini bastalash, kuy-ohanglar ijrosini musiqiy-badiiy sayqallash dutor cholgʻu sanʼati anʼanalari asosida kechgan. Anʼanaviy dutor cholgʻusida ijro etilgan folkloriy kuylarda zarblarning xilmaxillashuvi ortishi Xorazm maqomlarini ijro etishda dutoriy zarblarni musiqiy matnda tartiblashtirish masalalari yuzaga kelgan edi. “Xorazm musiqiy tarixchasi”da shunday deyilgan: “Dutor sozi juda qadimdan umumiy turk sozlari ichida mashhur boʻlganligini yuqoridagi birinchi davr boʻlimida aytib oʻtgan edik. Dutor sozi Xorazm oʻlkasida xalq orasida tanbarga nisbatan koʻproq tarqalgan boʻlsa-da, ammo u tanburchalik tartibga solinmagan. Garchi dutor nagʻmalari tanbur nagʻmalaridek boʻlsa-da, tanbarga berilgan ahamiyat va eʼtiborni dutor nagʻmalariga qaratmadilar.

Chunki chertilishda dutor tanbarga qaraganda qiyinroqdir” [2, 15-b.]. Darhaqiqat, anʼanaviy dutorda xalq kuy va qoʻshiqlarini ijro etishda oʻng qoʻl zarblari tezkorligi, chap qoʻldagi nola-qochirim va melizmlar xilmaxillashuvi, ijroviy-individual mahorat va uslublarning murakkablashuvi musiqiy matnga tizimlashtirishga qiyinchilik tugʻdirgan edi. Shu sababli, dutor cholgʻu ijrolari tanbur cholgʻu ijrochiligini musiqiy matnga xoslab tartiblashtirish sifatida amalga oshirilmagan edi. Shuni taʼkidlash lozimki, anʼanaviy dutor uslublari va zarblari xilmaxillashuvi musiqiy matnda tartiblashtirilmagan, tizimlashtirilmagan boʻlsa ham, ammo dutorning Xorazm mahalliy musiqa madaniyatida ahamiyati, ijro uslublari yoʻqolmadi. Holbuki, Xorazm anʼanaviy dutor cholgʻu sanʼatida individual ijrochilik xususiyatlarining, uslublarning bir-biriga integratsiyalashuvi ushbu cholgʻuni voha mahalliy musiqa hayotida yanada mustahkamlanishiga, rivojlanishiga omil boʻldi.

Qadimgi baxshilar ot jonzoti harakatlarini kuy-ohanglar bilan musiqiy-badiiy ifodalashni anʼanaviy dutor va doʻmbiraga oʻxshash cholgʻular yordamida amalga oshirishgan edi. Xorazm baxshichilik sanʼatida borliqni dutor cholgʻusi yordamida estetizatsiya qilishga alohida eʼtibor qaratishgan. Qolaversa, Iso Jabborov Xorazm lazgilarini turli xil sharoitlarda yuzaga kelganiga va ulardan hayonlarga (I.Y. – masalan, ot jonzotiga) boʻlgan totemistik munosabatlar bilan bogʻliq namunalari mavjud ekaniga, shuning bilan bir qatorda, “Dutor lazgi”sining afsonalardan kelib chiqqaniga ham oʻziga xos tarzda urgʻu berib oʻtgan edi [3, 274-b.].

O.Matyokubov: “Dostonning bosh qahramoni sozanda. U dutor chalib, qoʻshiq aytib kun koʻradi. Doston boshidan oxirigacha soz (yaʼni bunda dutor cholgʻu ijrochilik mahorati – Y.I.) nafasi bilan sugʻorilgan”, – deya taʼkidlab oʻtgan edi [4, 52-b.]. Xorazmda qadimdan beri doston ijrochiligi anʼanaviy dutor cholgʻu sanʼatisiz tasavvur etilmagan. Xorazm baxshichilik va xalfachilik sanʼatiga vohadagi olti yarim maqom va dutor maqomlari kabi janrlar taʼsiri ham aynan anʼanaviy dutor cholgʻu ijrochiligi asosida kechgan. Yana shunga ham eʼtibor qaratib oʻtish muhimki, Sh. Matyokubov oʻzining “Anʼanaviy ijrochilik sanʼati tarixi” nomli kitobida: “Maʼlumki dutor soʻzi oʻng qoʻl zarblari kuy ritmini, yaʼni doira usulini ham oʻzida (yashirin tarzda) mujasamlashtirgan”, – deya taʼkidlagan edi [5, 112-b.]. Xorazm baxshichilik sanʼatida ijro etilgan dutor oʻng qoʻl zarblari xilmaxillashuvi, tezkorligi saroy sozandalari tomonidan

asta-sekin o'zlashtiriladi. Maqom ijrochilari va xalq orasidan chiqqan sozandalar tomonidan dutor maqomlarini chertim zarblarining estetizatsion rivojlantirilishi kuzatilib kelingan. Maqom ijrochilari va xalq orasidan chiqqan sozandalar ham baxshilarning dutor zarblarini o'zlashtirgan holda musiqiy matnda tartiblashtirishga harakat qilishgan.

Muxtasar aytganda, an'anaviy dutor cholg'u san'ati imkoniyatlari hozirgi Xorazm baxshichilik san'atida yetarlicha aks etmayotgani sababli dutor cholg'u san'ati bilan aytimlarning kuy-ohang uyg'unlashuvida ijroviy-individual mahorat va kreativlik ham yetarli darajada emas. Asosan tor cholg'usida estetizatsion holatlarga yondashuv kuzatiladi. Ammo aytish kerakki, dutor cholg'u san'ati asosida kuy-ohang estetizatsiyasi Xorazm mahalliy va xalqona musiqiy koloritini ochib beradi. Shu sababli, xorazmlik yosh baxshilarning musiqiy-badiiy tafakkurini o'stirishda, ma'anaviy tarbiyalashda an'anaviy dutor cholg'u san'atini o'rgatish g'oyatda muhim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rasultoyev J. O'zbek dutor ijrochiligi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi, 1997. – 38–40-bet.
2. Mulla Bekjon Rahmon o'g'li, Muhammad Yusuf Devonzoda. Xorazm musiqiy tarixchasi. – T.: "Mumtoz so'z", 2014. – 15-b.
3. Jabborov I. Yuksak madaniyat va noyob ma'naviyat maskani. – T.: "O'zbekiston", 2012. – 274 b.
4. Matyoqubov B. Xorazm doston ijrochiligining sarxat sahifalari. – Xorazm: "Xorazm" nashriyoti, 1999. – 52 b.
5. Matyoqubov Sh. An'anaviy ijrochilik san'ati tarixi. – T.: "Musiqi", 2015. – 112 b.

QO'G'IRCHOQ TEATRI RIVOJIDA LINGVOFOLKLORISTIKANING TA'SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada qo'g'irchoq teatri rivojlanishida lingvofolkloristik yondashuvlarning o'rni va ahamiyati tahlil qilingan. Xususan, xalq og'zaki ijodining asosiy janrlari – ertaklar, afsonalar, maqollar, topishmoqlar va dostonlarning qo'g'irchoq teatri ssenariylaridagi aks ettirish usullari o'rganilgan. Shuningdek, bolalar estetikasi, milliy til madaniyati va sahna nutqining shakllanishida lingvofolkloristik vositalarning ta'siri ochib berilgan. Qo'g'irchoq teatrining xalqona uslubda qurilishi va xalq og'zaki ijodidagi obrazlar orqali bolalarda madaniy qadriyatlarni shakllantirishdagi roli asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: lingvofolkloristika, qo'g'irchoq teatri, xalq og'zaki ijodi, bolalar estetikasi, milliy qadriyatlar, folklor, ertak, maqollar, sahna nutqi.

Аннотация. В статье анализируются роль и значение лингвофольклористических подходов в развитии театра кукол. В частности, изучаются способы отражения основных жанров народного устного творчества – сказок, легенд, пословиц, загадок и былин – в сценариях театра кукол. Раскрывается влияние лингвофольклористических средств на формирование детской эстетики, национальной языковой культуры и сценической речи. Обосновывается построение театра кукол в народном стиле и его роль в формировании культурных ценностей у детей через образы народного устного творчества.

Ключевые слова: Языкознание, кукольный театр, устное народное творчество, детская эстетика, национальные ценности, фольклор, сказки, пословицы, сценическая речь.

Abstract. This article analyzes the role and significance of linguafolkloristic approaches in the development of puppet theater. Specifically, it examines the ways in which the main genres of folklore—fairy tales, legends, proverbs, riddles, and epics are reflected in puppet theater scripts. It explores the influence of linguafolkloristic means on the development of children's aesthetics, national linguistic culture, and stage speech. It also substantiates the construction of puppet theater in a folk style and its role in fostering children's cultural values through the imagery of folklore.

Key words: Linguistics, puppet theatre, oral folklore, children's aesthetics, national values, folklore, fairy tales, proverbs, stage speech.

Qo'g'irchoq teatri bolalar va o'smirlar estetik tarbiyasida, ularning ongini, didini va til madaniyatini shakllantirishda muhim vositalardan biri hisoblanadi. Bu san'at turi o'zining yengil, hayajonli va jonli xarakteri bilan yosh tomoshabinning e'tiborini tortadi. Ayniqsa, qo'g'irchoqlar vositasida milliy folklor namunalarining sahnaga olib chiqilishi orqali xalq donishmandligi, axloqiy qadriyatlari, ramz va timsollarini bolalarga ta'sirchan yetkazish mumkin.

Lingvofolkloristika esa til va folklor o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni o'rganadi. Ushbu fan yordami bilan folklor matnlarining lingvopoetik xususiyatlari, obrazlilik darajasi, ifodaviy vositalari, estetik ta'sir kuchi aniqlanadi. Qo'g'irchoq teatrining ssenariylari ko'pincha xalq ertaklari asosida yoziladi. Bu esa lingvofolkloristik yondashuvlarning sahna ijodiyotida qanday amalga oshirilayotganini tadqiq etish zaruratini yuzaga keltiradi.

Lingvofolkloristika folkloriy matnlarni lingvistik jihatdan o'rganib, ularning estetik mazmunini til birliklari orqali tahlil qiladi. Folkloriy janrlar (ertak, afsona, doston, maqol, topishmoq va boshqalar) o'ziga xos til uslubiga ega bo'lib, ular milliy o'zlik, xalq donishmandligi va badiiy tafakkurni aks ettiradi. Qo'g'irchoq teatrida bu janrlar zamonaviy ssenariylarga moslab qayta ishlanadi, biroq asosiy lingvopoetik xususiyatlari saqlanadi: obrazlar, voqealar rivoji, lisoniy vositalar (epitet, metafora, takror, muqoyasa) va xalqona nutq uslubi. Aynan mana shu xususiyatlar bolalar tilida o'zlashtirishga yengil, esda qolarli va ta'sirchan bo'ladi.

Xalq og'zaki ijodining qo'g'irchoq teatridagi aks sadosi quyidagicha namoyon bo'ladi. Qo'g'irchoq teatrining ko'plab mashhur spektakllari xalq ertaklari asosida yaratilgan. Masalan:

- “Zumrad va Qimmat” – yaxshi va yomon obrazlar qarama-qarshiligi;
- “Boy ila Gado” – ijtimoiy tengsizlik va adolat g'oyasi;
- “Tulkivoyning hiylasi” – aql, ayyorlik va oqibat tushunchasi.

Bunday asarlar xalq og'zaki ijodidagi an'anaviy obrazlarni qo'g'irchoqlar orqali jonlantirib, bolalarda voqelikni obrazli idrok etish, yaxshi-yomonni farqlash, axloqiy qadriyatlarni anglashga xizmat qiladi. Folklor obrazlari – Tulki (ayyor), Bo'ri (yovuz va ayni paytda laqma), Qarg'a (do'qpo'), Quyon (qo'rqq), Xo'roz (jasur) kabi personajlar orqali bolalarning xarakter tushunchasi shakllanadi.

Qo'g'irchoq teatrida ishlatiladigan tilda quyidagi folkloriy unsurlar keng qo'llaniladi:

- **Maqollar:** “Yomon do'st – yomon dushmanidan battar”, “Mehnat qilgan – to'yadi”;
- **Topishmoqlar:** spektakl davomida o'yin sifatida kiritiladi;
- **Qofiyalashgan gaplar:** esda qolarli bo'lishi uchun;
- **Takrorlar:** “Boribdi-boribdi, ochiq dashtni kechibdi...” – kabi uslublar dramatik ritmni beradi;
- **Dialoglarning xalqona ohangi:** xalq tiliga yaqinligi bilan e'tiborni tortadi.

Bunday vositalar tomoshabin bolalarda ona tilining estetik imkoniyatlarini anglashga yordam beradi. Teatr bolalarni xalq og'zaki ijodiga oshno qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Lingvofolkloristik yondashuvning ijtimoiy ahamiyati milliylik va uzviylikni ta'minlashga xizmat qiladi. Qo'g'irchoq teatrining xalqona ildizlarga tayangan holda rivojlaniishi o'zbek xalqining madaniy merosini saqlash, uni yangi avlodga estetik shaklda yetkazish imkonini beradi. Bunday teatrlar:

- Milliy identitetni mustahkamlaydi;
- Til madaniyatini oshiradi;
- Madaniy uzviylikni ta'minlaydi.

Zamonaviy dramaturgiya xalq ogʻzaki ijodidan nafaqat syujet, balki til vositalarini, badiiy obrazlar, axloqiy saboqlarni ham oladi. Bu esa teatr tilini jonli, xalqona, bolalar uchun tushunarli va qiziqarli qiladi.

Xulosa oʻrnida aytish mumkinki, qoʻgʻirchoq teatrining rivojida lingvofolkloristika muhim ilmiy-amaliy vosita hisoblanadi. Folklor matnlarining til xususiyatlari, xalqona obrazlar va ramzlarning sahna nutqiga uygʻunlashtirilishi, bolalar ongida milliy qadriyatlar, estetik qarashlar va til madaniyatini shakllantirishda muhim rol oʻynaydi. Qoʻgʻirchoq teatrining xalq ogʻzaki ijodiga asoslangan ssenariylari madaniy merosimizni asrab-avaylashda, teatrni esa yosh avlod uchun tarbiyaviy va estetik vositaga aylantirishda katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimova M. Oʻzbek xalq ertaklarining lingvopoetik xususiyatlari. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2019.
2. Karimov S. Folklor va til: lingvofolkloristik tadqiqotlar. – Samarqand: “Ilm ziyo” nashriyoti, 2020.
3. Tursunov A. Qoʻgʻirchoq teatrining tarixi va taraqqiyoti. – Toshkent: Sanʼat, 2017.
4. Jumayeva N. (2021). “Xalq ogʻzaki ijodining sahna sanʼatidagi oʻrni”. // Oʻzbek tili va adabiyoti, №2.
5. Mirzayeva D. (2022). “Qoʻgʻirchoq teatrida bolalar estetikasi va nutqiy tarbiyasi.

Tortay Kazyna,
PhD Doctoral candidate
Meruert Toyeva,
PhD Doctoral candidate
M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

DEVELOPMENT TRENDS OF NATIONAL CULTURE IN KAZAKHSTAN

Abstract: *Modern society offers new forms and meaning of celebration, changes in holiday culture, its functions and implementation features are taking place. The reconstruction of the whole life, which took place in the last twenty-twenty-five ears, was not left out of the festive culture. Social, economic and political changes led to a change in the nature of the work of various elements of culture, reinterpretation of its symbols, redefinition of cultural inheritance and communication methods, redefinition of power relations within cultural institutions. The dynamic nature of the changes in the socio-economic formations of the modern society became the basis for the formation of a new holiday calendar that reflects social changes at the macro level of social regulation and the micro level of everyday cultural experience. Qualitative changes in the field of festive culture are influenced by various factors. Among them, the openness of society, the moral, virtual and actual destruction of borders between states, the “transparency” of borders are the most developed trends. Among them, the openness of society, the moral, virtual and actual destruction of borders between states, the “transparency” of borders are the most developed trends. The change of modern holiday culture is greatly influenced by the new quality of people’s perception of the surrounding world. This gave birth to new emotions, new ways of expressing these emotions, and this is reflected in the creation of elements of a new culture along with the previous system of cultural values. And this, in turn, gives birth to new holidays, new forms of festive activity.*

Keywords: *Holiday, ideology, morality, trend, rational, utilitarian, telegraphic*

The diversity of festive forms and the inherent instability of festive culture testify to the emergence of a new evolutionary cycle in the formation of celebrations. Nevertheless, it is important to note that key elements of totalitarian celebrations (primarily their mass character) have been preserved. Despite the collapse of the previous ideological system, celebrations still play an important role as a unifying and consolidating force. In practice, totalitarian-style celebrations serve as a foundation for the development of contemporary Kazakhstan’s festive culture. Five relatively stable trends can be observed:

- First, the core of the festive culture in Kazakhstan is composed of celebrations that reinforce the nation’s statehood as a unified socio-cultural entity.
- Second, religious holidays that have acquired national status occupy an important place. The complexity of the situation lies in the fact that these holidays are Islamic, while Kazakhstan is known for its diverse religious landscape.

- Third, some celebrations (such as May 1st) that had ideological and moral significance during the Soviet era are still celebrated at the state level. These holidays now represent a unique form of reconciliation: they have retained their original date but have changed names (e.g., Kazakhstan People's Unity Day), signaling a shift in their qualitative content.

- Fourth, modern festive culture is developing in the context of fierce competition between national and global holidays. This reflects the broader cultural competition between East and West, traditionally framed as a cultural struggle between the two.

- Fifth, the existence of “initiated” or “amateur” holidays cannot be overlooked. These holidays, celebrated by various social organizations, represent a fundamental element of Kazakhstan's culture, and their survival or disappearance is left to the passage of time.

A key trend in the consumer society is the globalization of festive culture. In the past, celebrations were grounded in direct, personal interactions between individuals, small groups, and social communities. Today, however, the nature of these interactions has qualitatively changed. Interpersonal communication, including in the context of festive culture, is now mediated by various communication technologies: postal services, telegraphs, telephones, radio, television, and fax. Recently, virtual communication has gained significant importance in shaping human interaction, particularly in the realm of festive culture. Russian scholar G.G. Karpova, examining the role of celebrations in the context of social changes, highlights this trend: “In contemporary society, the modification of the holiday is reflected in several trends: on the one hand, there is a decrease in the formalization of holiday procedures, with official holidays undergoing symbolic privatization, and the practical nature of celebrations becoming more evident. On the other hand, the holiday continues to serve as a tool for regulating social relations, as evidenced by its political appeal and religious formalization. Being a subject of economic interest and information exchange, the holiday participates in the process of globalization, thus contributing to the spread of standardized cultural practices and behaviors”[1].

In a society where the market has become the basis of all life goals, holidays are tightly intertwined with economic consumption. The driving force behind festive culture is not only its spiritual aspect but also the pragmatic, commercial aspect, which is visible in the organization of festivities.

Despite the weakening of cultural, religious, ideological, and philosophical needs associated with celebrations, the economic significance of holidays is one of the most salient features of modern times. K. Zhigulsky notes: “Mass holidays and festivities, while being obstacles to rational industrial organization, serve as powerful stimulants for consumption (during holidays, the production labor of celebrants is either halted or significantly reduced)” [2].

A. Toffler, R. Barthes, and J. Baudrillard, analyzing the emergence of new social spaces, argue that consumption has become the central activity of modern humans. “The consumer perceives satisfaction as his duty. He transforms into an industrial being. He must always be ready to actualize his full potential and ability for consumption.

What was once individual activity—work, rest, nature, culture—has now converged into an endless shopping spree” [3].

Moreover, for a significant portion of contemporary society, a holiday is not only an opportunity for relaxation, entertainment, and social interaction but also a chance to change one’s environment, recover after a demanding workday, and even generate income. The more frequently a particular event is celebrated, the more it turns into a profitable business. In the consumer market, the “holiday symbolism” industry is expanding, with mass media promoting a highly stylized image of holidays.

The development of television and advertising has created enormous potential to manage the actions of millions of people. Simultaneously, regardless of the substantive content of the holiday, the public events surrounding it (whether it’s New Year’s, Nowruz, International Women’s Day, or Constitution Day) tend to take a standardized form, which reflects both the totalitarian mass celebrations and Western entertainment culture. The theatrical, fragmentary, montage-based principles, the abandonment of priorities, syncretic styles, and the focus on working for the audience are all elements characteristic of postmodern culture, which fully manifest in modern mass celebrations.

Utilitarian-practical elements now take precedence over ritualistic ones. In the consumer society, holidays and festivities are increasingly regarded by politicians as powerful tools for influencing public consciousness, with individuals often seen as passive recipients of mass propaganda. In recent years, various political actions, ranging from local-level political events to presidential elections, have demonstrated this shift. In these events, the emotional and artistic tools of psychological influence are becoming more apparent. The intensity of political struggle and the pressure to influence the public mind lead organizers to create more spectacular, engaging shows. By involving the audience in a “carnival game”, the organizers of such events shape public consciousness, foster the desired social opinion, and, in this case, theatricalized entertainment becomes a unique method of social-psychological influence.

The deeper psychological aspect of human cognitive activity and the physical and mental processes of perception are key in such manipulations. This is where the propaganda power is concentrated. As Russian sociologist V.O. Pelevin notes, analyzing the worldview aspects of modern PR technologies, “The public opinion constructed based on ratings is embedded into the collective consciousness, which constantly compares itself with the majority since the majority is considered to be the bearer of moral truth. Perfect democracy is society’s self-rule based on public opinion. How valuable is public opinion, which is constructed for money?” [4].

Mass celebrations and spectacles, as significant components of both historical and contemporary culture, hold an essential place in the modern media hierarchy, often functioning as tools for ideological control, shaping the collective ideology, and managing public opinion.

Kazakhstan’s festive culture is of immense value—an integral part of the nation’s cultural wealth. Its study, preservation, and creative development are among the key state priorities. This brings us to the question: What exactly needs to be researched, preserved, and creatively developed? The remnants of the totalitarian system still pre-

sent? Religious holidays that have lost their sacred meaning but gained national significance? Traditional folk celebrations that have been revived with much effort? Political show-games? What exactly?

In any state that seeks to preserve its sovereignty, the question of strengthening national identity in modern society is acute. The idea of national revival is highly active today. In the cultural realm, this is primarily manifested in the revival of national traditions, with a return to traditional folk holidays and customs. A holiday, as a concrete expression of mentality, is always deeply embedded in historical memory. Russian scholars A.C. Kartin and H.A. Khrenov observe, “The liberation of folklore consciousness, responding to all aspects of social and state life, reforms, privatization, marketization, and government action, directly leads to the revival of mass public forms” [5].

References:

1. Ereemeev, A.F. “Primitive Festival as the Production of Joy and Optimism”. *Primitive Culture: Origin, Characteristics, Structure*. Saransk, 1997. Vol. 2. P. 183-195.
2. “Spectacle and Play Forms in Folk Culture”. Collection of Scientific Works. Leningrad: LGITMiK, 1990. P. 165.
3. Kamalova, N.K. *National Traditions in Cultural Leisure Work*. Shymkent: M.Auezov OKMU, 2009. P. 202.
4. Kamalova, N.K. *Celebrations and Rituals*. Astana, 2005. P. 198.
5. “Mass Celebrations and Spectacles as a Cultural Phenomenon”. Link

O'ZBEK MUSIQIY FOLKLORIDA CHOLG'ULARNING SHAKL, TOVUSH VA IFODA XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek xalq cholg'ularining shakllanish tarixi va musiqiy merosimizda tutgan ahamiyati xususida muhim fikrlar bayon etilgan. Inson faoliyati natijasida paydo bo'lgan cholg'u sozlarining folklor kuy-qo'shiqlarning ommalashuviga qo'shgan hissasi haqida to'xtalib o'tilgan. Sharq musiqashunos olimlarining cholg'u musiqasiga oid qarashlari chuqur o'rganilib, musiqiy-ilmiy merosi yoritilgan. Ularning ijro uslublari, yakka va ansambl tomonidan ijro etishda nimalarga e'tibor qaratilishi lozimligi haqida ma'lumotlar berilgan. Xalq orasida keng tarqalgan cholg'ular va ularda ijro etish imkoniyatlari haqida so'z yuritilgan. O'rganiladigan cholg'ularning ta'lim tizimidagi ahamiyati o'z ifodasini topgan. Xususan, qashqar rubobi ijrochiligi yo'nalishida samarali dars mashg'ulotlarini tashkil etish, yoshlarning o'z ustilarida ishlashi uchun zarur imkoniyatlarni yaratish, bu borada pedagog tomonidan muhim metodlarni ishlab chiqish lozimligi yuzasidan fikr-mulohazalar bildirilgan.*

Kalit so'zlar: *cholg'u, qashqar rubobi, musiqiy soz, cholg'u ijrochiligi, folklor ijodiyoti, musiqiy ta'lim, dutor cholg'usi, ijrochilik, uslub, tajriba, kuy, tarix, maktab, ajdodlar, ustozlar.*

Аннотация. *В данной статье изложены важные идеи о процессе формирования узбекских народных музыкальных инструментов и их значении в музыкальном наследии. Рассматривается вклад музыкальных инструментов, возникших в результате человеческой деятельности, в популяризацию фольклорных мелодий и песен. Глубоко изучены взгляды восточных музыковедов на инструментальную музыку, освещено их музыкально-научное наследие. Приводятся сведения об исполнительских особенностях, а также о том, на какие аспекты следует обращать внимание при сольном и ансамблевом исполнении. Описаны народные инструменты, широко распространённые среди народа, и их исполнительские возможности. Отмечено значение изучаемых инструментов в системе образования. В частности, высказываются мнения о необходимости организации эффективных учебных занятий по направлению исполнения на кашгарском рубабе, создании условий для самосовершенствования молодых исполнителей и разработке педагогом важных методических подходов в этом направлении.*

Ключевые слова: *музыкальный инструмент, кашгарский рубаб, музыкальное средство, инструментальное исполнение, фольклорное творчество, музыкальное образование, инструмент дутор, исполнительство, стиль, опыт, мелодия, история, школа, предки, мастера.*

Abstract: *This article presents important ideas about the history of the formation of Uzbek folk musical instruments and their significance in our musical heritage. It discusses the contribution of musical instruments, created as a result of human activity, to*

the popularization of folk melodies and songs. The views of Eastern musicologists on instrumental music are thoroughly analyzed, and their musical and scholarly heritage is highlighted. The paper provides information about performance styles, emphasizing key aspects to consider in both solo and ensemble performance. Widely used folk instruments and their performance capabilities are also described. The importance of studying these instruments within the educational system is revealed. In particular, opinions are expressed on the need to organize effective lessons in the field of Kashgar rubab performance, to create opportunities for young performers to improve their skills, and to develop essential methodological approaches by teachers in this area.

Keywords: *musical instrument, Kashgar rubab, musical means, instrumental performance, folk creativity, music education, dutar instrument, performance, style, experience, melody, history, school, ancestors, masters.*

Mamlakatimiz tarixiga ahamiyat qaratadigan bo'lsak, buyuk ajdodlarimiz, ota-bobalarimiz, xalqimizga, jumladan, kelajak avlodga o'zlaridan boy madaniy meros qoldirganidan voqif bo'lamiz. Juda ko'plab buyuk siymolar, arboblari, shaxslarning beqiyos mehnati bilan xalqimizning moddiy hamda ma'naviy boyligi sanalgan musiqiy cholg'ulari ommalashib, asrlar davomida xalqning turmush tarzidan, madaniy hayotidan mustahkam o'rin egallab kelgan.

O'zlikni anglash ajdodlarimizdan qolgan merosni o'rganishdan boshlanadi. Shu o'rinda muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning "Xalqimizning boy madaniy merosini qayta tiklash, yuksak ma'naviyat, milliy o'ziga xoslik va xalq an'alarining mavjud ko'p asrlik sarchashmalarini butun choralari bilan rivojlantirish, jismonan sog'lom, ma'nan yetuk va har tomonlama barkamol shaxslar jamiyatini barpo etish uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi" [1.1] degan so'zlarini eslash joizdir. Bir nechta yuzlar yillar davomida inson qo'li bilan yasalgan, uning turmush tarzi va olib borgan faoliyati natijasida paydo bo'lgan cholg'u sozlari va ularning ijrosida yaratilgan folklor kuy-qo'shiqlari xalq merosi esa xalqimizning nomoddiy madaniy merosiga aylangan hamda ularni o'rganish, hayotga tatbiq etish, kelajak avlodga yetkazish bizning oldimizga qo'yilgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Ta'kidlash lozimki, kuy, ohang musiqa san'ati tushunchasida ilk tasavvurni shakllantiradigan omil hisoblanadi. Kuyni yangrashi esa, albatta, musiqiy cholg'ular yordamida amalga oshirilishidan barchamiz voqifmiz. Ana shunday cholg'ulardan biri rubobdir. Uning tarixi uzoq o'tmishga borib taqalsa-da, u haqida tarixiy manbalarda ma'lumotlar juda kam berilgan. Rubob cholg'usi haqida ma'lumotlarni qayd etgan al-lomalarimizdan biri Forobiydir. Olimning risolasida ikki yoki bir torli rubob cholg'usi haqida so'z yuritiladi, uning tovushi inson ovozigacha yaqinligi aytib o'tiladi. Lekin, tadqiqotchi olimlar Forobiy "rubob" deb atagan cholg'u ta'riflangan xususiyatlariga qaraganda, gijjak cholg'usi bo'lishi mumkinligini qayd etishadi. Bunga arablarda hozirgi paytda ham g'ijjak cholg'usi "rabab" deb atalishi asos bo'la olishini O'.Toshamto'v alohida ta'kidlab o'tgan. Darvesh Ali Changiy o'z risolasida Sulton Muhammad Xorazmshoh davrida (1200–1220) rubob keng ommalashganligini, to'rtta ipli va bitta kumush torlari bo'lganligini aytib o'tadi.

Vaqt o'tib rubob cholg'usi takomillashdi, ijrochilik amaliyotida keng qo'llanila boshlandi. O'zbekistonda rubobning ikki turi – qashqar rubob va afg'on rubobi amaliyotga tatbiq etilgan.

Qashqar rubobining kelib chiqishi Sharqiy Turkiston (hozirgi Xitoyning Uyg'ur avtonom okrugi)ning Qashqar degan joy nomi bilan bog'liqdir. Cholg'u kuchli jozibali, serohang, jarangdor tovushga ega. Musiqani qashqar rubobida tinglash va o'rganish jarayoni inson ongining rivojlanishiga yordam beradi. Qashqar rubobida ijro mahorati, ijrochilik san'atining ko'pgina masalalarini o'z ichiga oladi. Jumladan, chap va o'ng qo'llardagi turli harakatlar hamda uslublarning shakllanish jarayoni ancha murakkabdir.

Qashqar rubobi ikki qismdan – kosaxona va dastadan iborat. U tut, chinor, o'rik va boshqa qattiq yog'ochlardan ishlanadi va hayvon terisidan parda qoplanadi. Zamonaviy ruboblarga parda molning yurak terisidan va baliq terisidan tortiladi. Kosani dasta bilan ulangan joyining ikki tomonida yoysimon dekorativ shoxlar o'rnatiladi. Ular kosa bilan birga o'yilib ishlanadi. Dastaning boshlanish qismida beshta quloq joylashgan bo'lib, ular torlarni tortib turadi. Dastaga 23 tagacha misdan tayyorlangan maxsus pardalar xromatik tarzda o'rnatiladi.

Cholg'uni chertish natijasida tremolo, staccato, o'ng qo'lning bosh barmog'i orqali pizzicato usullarini ijro etish mumkin. Shuningdek, yakka zarb, qo'sh zarb, teskari zarb, rez, ufor zarbidan keng foydalanish mumkin. Qashqar rubobi o'ziga xos chiroyli ovoz tarovatiga ega.

Qashqar rubobi o'rganilishda oson bo'lgan cholg'ular turiga kiradi. Shunga qaramay professional ijrochilikda qashqar rubobi ijrochidan katta texnik mahoratni, ko'p yillik tajribani talab qiladi. "Bunda ikkinchi juft torlarning tovushi birinchi juft torning ochiq tovushi bilan bir xil jaranglashi lozim. Ikkinchi juft torlarni RE tovushiga sozlaganda esa birinchi juft torlarning beshinchi pardasiga nisbatan oktava holida moslanadi. Tekshirayotganda ikkinchi juft torlarning yettinchi pardasi bosib chertiladi. Rubobning uchinchi tori ikki xil sozlanadi. Torlarni kvarta oralig'ida sozlash uchun SI notasiga moslash kerak. Bunda ikkinchi torni birinchi torga qanday moslangan bo'lsa, uchinchi torni ikkinchi torga shunday tartibda moslanadi" [2. 78].

Qashqar rubobning bugungi kunda keng ommalashuvida ustoz san'atkor Muhammadjon Mirzayevning xizmatlari katta. Shu bilan birga Abbos Bahromov, Sulaymon Taxalov, Ari Boboxonov, Tohir Rajabiy, Shavkat Mirzayev, Rifatilla Qosimov va boshqalar rubob ijrochiligi san'atiga o'z hissalarini qo'shishmoqda.

Shu o'rinda aytish lozimki, eramizdan avvalgi IV–III asrlarga taalluqli arxeologik topilmalarda dutorsimon cholg'ularning tasviriga duch kelingan. Bu esa o'sha davrlarda dutorsimon cholg'u sozlarining ijro etilganidan dalolat beradi.

Musika san'atiga doir adabiyotlarda "Dutor" cholg'usi haqidagi ilk ma'lumotlar XV asrda yashagan hirotlik olim Zaynulobiddin Husayniyning "Risola dar bayoni qonuni va amaliy musiqiy" kitobida keltirilgani ta'kidlanadi [6. 21]. "Darhaqiqat, – deb yozadi mazkur risolada dutorga berilgan tavsif haqida S.Begmatov, – unda ikkita torli va ularning oralig'i kvarta intervalini tashkil etuvchi, dastasiga bog'langan pardalari o'n bittani tashkil etuvchi dator cholg'usi ta'riflanadi. ... risolada tavsiflangan datorni kosaxonasi hozirgi zamon dator soziga yaqin. Faqat farq shaklda deyish mumkin.

Chunki tavsiflangan dutorning kosaxonasi hozirgi zamon dutoridan oz bo'lsa-da katta-roq, dastasi esa qisqaroqdir" [5. 23].

Bu fikrga qarama-qarshi o'laroq O'.Toshmatov, S.Turatovlarning "Ko'hna cholg'ular ijrochiligi" kitobida Z.Husayniy risolasida dutorga berilgan ta'rif, qolaversa, o'sha davrlarda dutor cholg'usining o'rganilishiga quyidagicha baho beriladi va uning kelib chiqish ildizlari "qidiriladi": "Biroq bu cholg'u (ya'ni dutor) to'g'risida to'liq tasavvur hosil qilishning imkoniyati chegaralangan. Undagi ijro uslubi aniq yoritilmaganligi bois ko'plab tadqiqotchilar "dutor" atamasi tanburning 2 ta torli turi bo'lishi mumkin, deb xulosa chiqarishlariga imkoniyat yaratadi" [6.21]. Dutorning kelib chiqish tarixi tanbur sozi bilan bog'liqligi O.Matyoquboy tomonidan quyidagi misralarda asosli yoritilgan: "Forobiy ma'lumotlariga qaraganda, Xuroson tanburi o'zining ko'plab belgilari bilan zamonaviy dutorlarni eslatadi. Birinchidan, Xuroson va Bag'dod tanburlari Forobiyda ikki torli cholg'u sifatida ko'rsatilgan. Ikkinchidan, Xuroson tanburining tovushqatori parda tuzilmasi va ko'lami (ambitusi) o'zbek dutorlariga juda yaqin. Bu esa musiqa an'alarining ko'p asrlik izchil vorisiyligidan yana bir marta guvohlik beradi" [3.42]. Bundan tashqari, dutor cholg'usi do'mbira-dan kelib chiqqan, degan taxminlar ham bor.

Do'mbira ham Markaziy Osiyoda qadimdan mavjud bo'lgan torli cholg'u asbobi hisoblanadi. Uning yaratilishi eramizdan avvalgi davrlarga borib taqaladi. Afrosiyob-da, Qo'yqirilganqal'ada olib borilgan arxeologik qazilmalar paytida do'mbirasimon cholg'ularning ilk tasvirlari va haykalchalari topilgan. Do'mbira – baxshilarning eng yaqin hamrohidir. Hozirda bizda qo'llanilayotgan do'mbiralari juda kam o'zgarishga uchragan.

Do'mbira dutorga o'xshab ikki tordan iborat. Dutordan farqli ravishda do'mbiraning kosasi kichikroq va dastasi kaltaroq bo'ladi. U tut, yong'oq yoki o'rik daraxtidan yasaladi. Do'mbiraning dastasi maxsus pardalar bilan bog'lanmagan. Cholg'u torlari kvarta, kvinta intervallariga sozlanadi. Diapazoni ikki oktavani qamrab oladi. Cholg'uning xarragi qattiq tut yoki yong'oqdan yasaladi.

Do'mbiraning torlari plastik iplardan yasaladi. Qadimda cholg'u torlari ichakdan, keyinchalik esa ipakdan eshilgan. Do'mbirada ikki tor bir vaqtda yoki alohida-alohida chertiladi. Bu ijrochi baxshilarning badihasiga bog'liq. O'zbekistonda do'mbira Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand vohalarida baxshi-shoirlar ijrochilik amaliyotida keng qo'llaniladi.

Respublikamizning turli hududlarida o'sha vohaga xos folklor-etnografik musiqasi va cholg'ulari mavjud bo'lib, ular azaldan mazkur hududda istiqomat qiladigan aholining turmush tarzi, urf-odatlariga bilan bevosita bog'liqdir. Bunga asosan Farg'ona-Toshkent, Buxoro-Samarqand, Surxondaryo-Qashqadaryo va Xorazm vohalari uslublari kiradi. Har bir hududdagi havaskor ijrochilar o'ziga xos va qulay bo'lgan cholg'uda ijro etib, o'z madaniyati va san'atini namoyish qiladi va targ'ib etadi. Qashqadaryo-Surxondaryo vohasida changqo'biz, sibizg'a, sopol nay, g'ajir nay, do'mbira, qoshiq cholg'ularining keng tarqalganligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Xorazm folklorida esa surnay, bulaman, qayroq, qo'shnay, garmon, tor, doyra cholg'ulari keng qo'llaniladi. Bu hududda surnayning keng qo'llanilishini biz Xorazmning mashhur "Surnay lazgisi" misolida

ko‘rishimiz mumkin. “Lazgi”ning ansambl ijrosida esa surnay, garmon, qayroq, tor, doyra cholg‘ularidan foydalaniladi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasida bulaman, qo‘biz, g‘ijjak, cholg‘ulari keng tarqalgan bo‘lib, baxshilar ijodida muhim o‘rin tutadi. Bu cholg‘ularning tembri, sodda ijro texnikasi jirovlar va baxshilar ovozigacha jo‘r bo‘lishga juda mos keladi. Shuningdek, doyra, qayroq, zang, rubob, tor, g‘ijjak cholg‘ulari Buxoro-Samarqand folklor ijrochiligida ham keng tarqalgan. Buxorcha, mavrigixonlik janrlarini ijro etishda, folklor jamoalarining ashula aytib, raqs tushib usul berishlarida bu zarbli cholg‘ular ishlatiladi.

Farg‘ona-Toshkent folklor ijrochiligida ham doyra, dutor, g‘ijjak cholg‘ularidan keng foydalaniladi. Ayniqsa, saqs san‘atining rivojlanganligi, erkaklar raqsi, ayollar raqsi turli folklor ansambllar jo‘rligida katta mahorat bilan ijro etiladi. Folklor ijodiyotida cholg‘ular asosan ikkinchi darajali vazifani bajaradi. Ko‘p hollarda ular qo‘shiq yoki ashulaga, yoki raqslarga jo‘rnavozlik qiladilar. Ijro etiladigan asarning xarakteri, usuli va uslubidan kelib chiqqan holda cholg‘ular yakka yoki ansambl ko‘rinishida ashula yoxud raqsga qo‘shiladi.

“An‘anaviy cholg‘u ijrochiligi azaldan xalq ijro amaliyotida shakllanib, turli ko‘rinish va tarkiblar asosida foydalanish an‘ana bo‘lib kelgan. Avvalo, an‘anaviy cholg‘ularning har biri yuqori professional darajadagi individuallik xususiyatiga ega. Xalq ijrochilik amaliyotida shunga mos ijro imkoniyatlar, sharoitlar va ijro uslublar yuzaga kelgan” [5.23].

Shu o‘rinda qayd etish joizki, xalqimiz orasida keng tanilgan, eshitganda tez yodda qoladigan folklor qo‘shiqlarining qashqar rubobi va dutor cholg‘ularida ijro qilinishi ancha oson. Asarlarni ijro etishda har bir hududning o‘ziga xos ijro uslubiga e‘tibor berish lozim bo‘ladi. Masalan, “Galmadi-galmadi”, “Olma galibdi”, “O‘rama”, “Jahon galdi”, “Og‘a darom”, “Tuninay” kabi xalfachilik san‘atiga oid hazil-mutoyibaga boy bo‘lgan musiqiy namunalarni jonli, sho‘x ijro etish tavsiya etiladi. Mana shunday xarakterga ega asarlar qatoriga “Dig‘ajon”, “Zang-zang”, “Chiprodalli” asarlari kiradi. Xususan, “Zang-zang” kuyi 6/8 o‘lchovida, tez sur‘atda bayon etilgan. Unda musiqiy mavzu tovushlarning ravon harakatiga asoslangan. Cho‘zim nuqtayi nazardan qaraladigan bo‘lsa, bir maromdagi ritmik unsur jumlaning oxirida nisbatan uzun cho‘zimlarga o‘tadi. Asar mi minor tonalligida yozilgan bo‘lsa-da, ikkinchi qismda ladning uchinchi pog‘onasi ko‘tarilishi natijasida major tonalligiga bo‘lgan og‘ishma sezilib turadi. Bunday lad “bo‘yoqlari” kuyga yangicha tus bag‘ishlaydi. Musiqiy asarni ijro etishda sozanda ketma-ket keluvchi cho‘zimlarni bir maromda ijro etilishiga, laddagi o‘zgarishlarning kuy xarakteriga ko‘rsatayotgan ta’sirini sezishi va o‘z ijrosi orqali buni ifodalab bera olishi muhimdir.

Shuningdek, “Muborakbod” kuyini oladigan bo‘lsak, u reprizali shaklda, mi minor tonalligida bayon etilgan. O‘rtacha tezlikda harakatlanuvchi kuyning ikki hissali o‘lchovi undagi kuchli va kuchsiz hissalarini aniq belgilab beradi. Musiqiy mavzu yuqori registrlarda o‘z ifodasini topgan bo‘lib, sakkiztalik, o‘n oltitalik cho‘zimlar uning tezroq harakatlanishini ta’minlaydi. Musiqiy fikrning birinchi notalari bitta balandlikni takrorlab so‘ngra atroflicha kuylanadi. Bu hol navbatdagi jumalalarda ham yangi balandlikdan qaytariladi va shu tariqa mavzu septima intervali doirasida rivojlantiriladi. Bu qashqar

rubobi uchun unchalik katta diapazonni tashkil etmaydi. Kuy jumalari takror kelganda ritmik rang-baranglik kiritilganligini ham ta'kidlash joiz. Shu sababli asarning serjilo yangrashi uchun dimanik kontrastdan foydalanish, o'zgartirilgan ritmik ko'rinishlarni imkon darajasida aniqroq ko'rsatib bera olish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, Folklor ijrochiligi ta'lim yo'nalishida o'tiladigan "Cholg'u ijrochiligi" fanining rejasi aniq mezonlar asosida tuzilishi lozim. Unda ijro masalalari, dasturni tanlash, uni bosqichma-bosqich rivojlantirib borish va boyitish muhim o'rin tutadi. Bu borada biz quyidagi takliflarni kiritishni joiz bildik:

1. Folklor ijodiyotini vohalarga bo'lib o'rgatish;
2. Cholg'u ijrochiligi mutaxassisligi fanidan asosiy cholg'u bilan bir qatorda qo'shimcha ravishda qashqar rubobi, dutor yoki doyrani ham o'rganish;
3. O'quv rejasiga an'anaviy cholg'u ijrochiligi bilan bir qatorda folklor cholg'ularida ijro etish soatlarini kiritish;
4. Fakultet talabalaridan tashkil topgan folklor ansambli tuzib, muntazam har bir voha folkloriga bag'ishlangan madaniy-ma'rifiy tadbirlar va konsertlar o'tkazish.

Foydalangan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 15-fevraldagi "Madaniyat va sport sohasida boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4956-son Farmoni.
2. Mirpayazov B. A. Xalq cholg'ulari (qashqar rubobi). O'quv qo'llanma. – T., 2017. – B. 78.
3. Кароматов Ф. Узбекская инструментальная музыка. – Т., 1972. – 142-с.
4. Abdullayeva O. Ansambl cholg'ularini o'rganish. – T., 2006. – 155-b.
5. Begmatov S., Matyoqubov M. O'zbek an'anaviy cholg'ular. – T., 2006. – 123-b.
6. Toshmatov O'., Turatov S. Ko'hna cholg'ular ijrochiligi. – T., 2016. – 163-b.
7. B.D.Davronov. Markaziy Osiyo musiqiy cholg'ularining evolyutsiyasi (zarbli cholg'ular misolida). O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti xabarlaril ilmiy jurnali 2018-y. – 54–58-betlar.
8. B.D.Davronov. Markaziy Osiyo torli kamonli cholg'ularining xorijiy davlatlar cholg'ulari shakllanishiga ta'siri va o'xshashlik jihatlari "O'rta asrlar sharq allomalari va mutafakkirlari tarixiy merosida san'at va madaniyat masalalari" Ilmiy-nazariy va amaliy konferensiya materiallari to'plami. 2018-y. – 203–205-betlar.

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA FOLKLOR VA SOZANDALIK MEROSINI RAQAMLASHTIRISHNING ILMIY-AMALIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada folklor va sozandalik merosini axborot texnologiyalari yordamida raqamlashtirishning ilmiy va amaliy asoslari yoritilgan. Maqolada xalq og'zaki ijodi va cholg'u ijrochiligi o'rtasidagi uzviy bog'liqlik tahlil qilinib, raqamlashtirish jarayonining bosqichlari – ma'lumotlarni yig'ish, tizimlashtirish, tahlil qilish va sun'iy intellekt asosida avtomatlashtirish yo'nalishlari ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, raqamlashtirilgan folklor va sozandalik namunalari ta'lim, ilmiy tadqiqot, madaniy targ'ibot va global madaniy muomaladagi ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijasida xalq musiqiy merosini saqlash va ommalashtirishda zamonaviy axborot texnologiyalarining o'rni aniqlangan.

Kalit so'zlar: folklor, sozandalik, raqamlashtirish, axborot texnologiyalari, sun'iy intellekt, milliy meros, madaniy integratsiya.

Аннотация. В статье рассматриваются научные и практические основы оцифровки фольклорного и музыкального наследия с использованием информационных технологий. Анализируется неразрывная связь народного устного творчества и инструментального исполнительства, а также обозначены этапы процесса оцифровки: сбор данных, систематизация, анализ и автоматизация на основе искусственного интеллекта. Обосновывается значение оцифрованных фольклорных и музыкальных образцов в образовании, научных исследованиях, популяризации культуры и мировом культурном обмене. Результаты исследования раскрывают роль современных информационных технологий в сохранении и популяризации народного музыкального наследия.

Ключевые слова: фольклор, музыкальность, оцифровка, информационные технологии, искусственный интеллект, национальное наследие, культурная интеграция.

Abstract. This article explores the scientific and practical foundations of digitizing folklore and musical performance heritage through information technologies. It analyzes the interrelation between oral folklore and instrumental performance, outlining the main stages of digitization – data collection, systematization, analysis, and automation using artificial intelligence. The study highlights the educational, scientific, and cultural significance of digital archives of folklore and instrumental music. As a result, the role of modern information technologies in preserving and promoting national musical heritage is substantiated.

Key words: folklore, instrumental performance, digitization, information technologies, artificial intelligence, national heritage, cultural integration.

XXI asrda axborot texnologiyalari insoniyat hayotining barcha jabhalariga chuqur kirib keldi. Bugungi kunda raqamlashtirish jarayoni nafaqat iqtisodiyot va ta'lim tizimini, balki milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirish sohasini ham tubdan o'zgartirmoqda. Ayniqsa, xalqning og'zaki ijodi – folklor hamda sozandalik san'atini raqamli muhitda saqlash va targ'ib etish masalasi dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lib bormoqda.

O'zbekiston xalqi asrlar davomida boy musiqiy va og'zaki ijod an'analarini yaratgan. Ammo ularning aksariyati og'zaki shaklda saqlanib kelingani tufayli bugungi kunda yo'qolish xavfi ostida turibdi. Shu bois, axborot texnologiyalari yordamida folklor va sozandalik merosini raqamlashtirish, ularni ilmiy, ta'limiy hamda madaniy muomalaga kiritish dolzarb vazifa hisoblanadi. Ushbu maqolada mazkur jarayonning ilmiy-amaliy asoslari, texnik imkoniyatlari hamda istiqbollari tahlil qilinadi.

Folklor va sozandalikni raqamlashtirish zaruriyati

Folklor – xalqning ijtimoiy, estetik, ma'naviy dunyoqarashining badiiy ifodasidir. Sozandalik esa shu badiiy mazmunning musiqiy shaklini ta'minlaydi. Ularning har ikkalasi og'zaki an'anaga asoslanganligi sababli o'tgan asrlarda yozma manba va texnik vositalar orqali to'liq hujjatlashtirilmagan.

Bugungi kunda texnologik imkoniyatlar bu bo'shliqni to'ldirish uchun keng yo'l ochmoqda. Folklor namunalarini va sozandalik ijrolarini audio, video, nota va matn shaklida raqamli formatga o'tkazish orqali ularni barqaror saqlash, tahlil qilish va yosh avlodga yetkazish imkoniyati paydo bo'lmoqda.

Raqamlashtirishning zaruriyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Yo'qolib borayotgan xalq kuy va qo'shiqlarini abadiylashtirish.
2. Sozandalarning ijrochilik uslublarini ilmiy tahlil uchun saqlash.
3. Musiqa ta'limida milliy merosdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish.
4. Milliy identitetni saqlash va global madaniy almashinuvda o'z o'rnini mustahkamlash.

Raqamlashtirishning ilmiy va texnik yo'nalishlari

Folklor va sozandalikni raqamlashtirish bir nechta bosqichlarni o'z ichiga oladi.

1. Ma'lumotlarni yig'ish bosqichi. Bu bosqichda xalq kuylarini, lapar, doston va yallalarni ovoz yozuvlari, videolavhalar hamda notalar shaklida to'plash amalga oshiriladi. Shu bilan birga, sozandalar ijrosini turli hududlarda joylashgan xalq ansambllari ishtirokida raqamli formatda qayd etish muhimdir.

2. Ma'lumotlarni tizimlashtirish bosqichi. Yig'ilgan ma'lumotlar metadata tizimi asosida qayd qilinadi: ijrochi ismi, asar nomi, mintaq, cholg'u turi, janr, ijro sanasi va boshqa belgilar bo'yicha tasniflanadi. Bu esa raqamli ma'lumotlar bazasini yaratish va keyingi ilmiy izlanishlar uchun qulaylik tug'diradi.

3. Tahlil va avtomatlashtirish bosqichi. Zamonaviy axborot texnologiyalari, xususan sun'iy intellekt vositalari yordamida folklor asarlarining avtomatik nota transkripsiyasi, ritmik tahlili hamda cholg'u tovushlarining turini aniqlash mumkin. Bu esa xalq kuylarini ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish, ularning o'xshashlik va farqli tomonlarini matematik modellashtirish imkonini beradi.

4. Virtual ijrochilik va multimedia integratsiyasi. Raqamlashtirilgan asarlar asosida virtual sozandalar, interaktiv musiqiy platformalar, raqamli dostonchilik loyihalarini yaratish madaniyatni ommalashtirishning yangi bosqichidir. Bunday yondashuv yosh avlodni xalq merosiga qiziqtiradi va milliy musiqani zamonaviy formatda targ‘ib etadi.

Amaliy qo‘llanilish imkoniyatlari

Folklor va sozandalikni raqamlashtirishning amaliy ahamiyati quyidagi sohalarda namoyon bo‘ladi:

Oliy ta’limda: Musiqa ta’limi yo‘nalishlarida raqamli folklor bazasi asosida interaktiv darslar, onlayn platformalar yaratish.

Ilmiy tadqiqotlarda: Raqamli arxivlar asosida ohang, ritm va uslub tahlilini kompyuter dasturlari orqali amalga oshirish.

Madaniyat muassasalarida: “Raqamli folklor muzeyi”, “Sozandalar portali” kabi virtual loyihalarni tashkil etish.

Global darajada: O‘zbekistonning milliy musiqiy merosini xalqaro miqyosda taqdim etish, UNESCO va boshqa platformalarga integratsiya qilish.

O‘zbekiston tajribasi va istiqbollari. So‘nggi yillarda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi, Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzurida xalq ijodi namunalarini yig‘ish va raqamlashtirish bo‘yicha dastlabki tashabbuslar amalga oshirilmoqda. Shuningdek, “O‘zbek milliy cholg‘ulari ensiklopediyasi”, “Folklor merosi onlayn arxivi” kabi loyihalar bu borada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ammo hali to‘liq raqamli sozandalik bazasi va integratsiyalashgan folklor arxivi mavjud emas. Shu bois kelgusida “Raqamli folklor portali”, “Sozandalar milliy arxivi” hamda SI asosidagi musiqiy tahlil tizimlarini yaratish ilmiy-amaliy jihatdan ustuvor yo‘nalish hisoblanadi.

Folklor va sozandalik merosini raqamlashtirish – bu nafaqat o‘tgan asrlar san’atini saqlash, balki uni zamonaviy ilmiy va texnologik muhitda qayta yashnatish jarayonidir. Axborot texnologiyalari yordamida xalq kuylarini saqlash, tahlil qilish va global miqyosda targ‘ib etish orqali o‘zbek madaniyati yangi bosqichga ko‘tariladi.

Raqamlashtirish natijasida milliy sozandalik san’ati raqamli avlod uchun qulay, interaktiv va o‘rganishga yengil formatda taqdim etiladi. Bu esa, o‘z navbatida, xalqimizning boy madaniy merosini saqlab qolish, uni dunyo miqyosida tanitish va kelajak avlodga yetkazishning eng samarali yo‘lidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Madaniy merosni asrash va targ‘ib etish to‘g‘risida”gi qarori, 2022-yil.
2. A. Qodirov. O‘zbek xalq musiqa merosi va raqamlashtirish jarayonlari. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2023.
3. UNESCO Digital Heritage Program. – Paris, 2021.
4. T. Xolbekov. Folklor va zamonaviy texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – Buxoro, 2024.

Mo‘minmirzo Xolmo‘minov,
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti dotsenti,
mustaqil tadqiqotchi

YANGI O‘ZBEKISTONDA MADANIYAT VA SAN’AT SOHASIGA QARATILAYOTGAN CHORA-TADBIRLAR VA ISLOHOTLAR TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada 2017–2025-yillar mobaynida yurtimizda madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir amalga oshirilgan va kelgusida rejalashtirilgan ishlarning sarhisobi yoritib o‘tilgan. Jamiyat rivojlanishi uchun madaniyatning o‘rni qanchalik beqiyos ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *madaniyat, san’at, raqs, maqom, baxshi, qaror, farmon, hujjat, islohot.*

Аннотация. *В статье представлен обзор проделанной и запланированной работы по дальнейшему развитию сферы культуры и искусства в нашей стране на 2017-2025 годы. В ней показана неоценимая роль культуры в развитии общества.*

Ключевые слова: *культура, искусство, танец, маком, бахши, решение, указ, документ, реформа.*

Abstract: *This article provides an overview of the work carried out and planned for the further development of the culture and art sector in our country during 2017-2025. It shows how invaluable the role of culture is for the development of society.*

Keywords: *Culture, art, dance, maqom, bakhshi, decision, decree, document, reform.*

O‘tgan davrda mamlakatimizda ma’naviy muhitni yaxshilash va yanada yuksaltirish, madaniyat va san’at sohasini yanada taraqqiy ettirish, ijod ahlining mehnatini qadrlash va rag‘batlantirish, ularni moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan qirقدan ortiq farmon va qarorlar qabul qilindi. Ushbu hujjatlarda, avvalo, sohani boshqarishni tubdan isloh qilish, madaniyat va san’at muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, zamonaviy boshqaruv bilimlariga ega bo‘lgan kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo‘yish, soha menejerlarini tayyorlash, o‘qitish, malakasini oshirish va sohasining haqiqiy jonkuyari etib tarbiyalash kabi dolzarb masalalarni hal etish asosiy maqsad va ustuvor vazifa qilib belgilangan. Milliy madaniyatimiz va san’atimizni rivojlantirish maqsadida istiqbol yillarida amalga oshirilgan ishlarning mazmun-mohiyatini tanqidiy tahlil qilish, chuqur o‘rganish va shu asosda boshqaruv tizimini qayta shakllantirish va takomillashtirish, bunda madaniyat va san’atning jamiyat siyosiy hayotida namoyon bo‘lishi hamda xalqimiz turmush tarzida tutgan ulkan roldan oqilona foydalanish kabi o‘ta muhim jihatlarga alohida e’tibor qaratish lozimligi kun tartibining asosiy masalasi sifatida ko‘rib chiqildi.

Millat yuksalishining muhim ustunlaridan biri bo‘lgan madaniyat sohasini tubdan isloh qilish “Madaniyat va sport sohasida boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmondan boshlandi, desam mubolag‘a bo‘lmaydi. 2004-yilda madaniyat va sport sohasining yagona boshqaruv tizimi tashkil etilganligi, qariyb 12 yildan ortiq vaqt davomida o‘zini oqlamadi. O‘tgan davrdagi hayotiy tajriba

shuni ko'rsatdiki, bitta vazirlikda madaniyat va sport sohalarining ko'pqirrali va murakkab jihatlarini to'liq o'rganilmasdan birlashtirilganligi madaniyat va san'at sohasining yirik yo'nalishlari bo'lgan teatrlar, muzeylar, bolalar musiqa va san'at maktablari, mumtoz musiqa, madaniyat markazlari, muzeylar, madaniyat va istirohat bog'lari va xalq ijodiyoti san'ati turlarini ommalashtirish hamda ommaviy jismoniy tarbiyani keng miqyosda rivojlantirish bo'yicha belgilangan chora-tadbirlar ijrosi Madaniyat va sport ishlari vazirligi tomonidan mutasaddi organ sifatida to'liq amalga oshirilmadi. Yuzaga kelgan salbiy holatlarni bartaraf etish uchun vazirlik faoliyatini qayta qurib chiqish zarurati paydo bo'ldi. Shunga ko'ra davlatimiz rahbarining tashabbusi bilan Madaniyat va sport ishlari vazirligi tugatilib, Prezident Farmoniga muvofiq uning negizida O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi va O'zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport davlat qo'mitasi tashkil etildi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, mamlakat aholisining hayoti uchun juda zarur bo'lgan ikkita keng ko'lamli sohaning taraqqiy etishiga to'liq shart-sharoit yaratildi.

Madaniyat va san'atning istiqbolini o'ylab yuritilgan oqilona siyosat milliy madaniyatimizning kelgusi rivoji uchun muhim tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. Shunday qilib, o'zbek san'ati va sportini dunyo miqyosida yuksak natijalarga erishishi uchun zarur imkoniyatlar yaratildi.

2018-yil 27-iyunda "O'zbekiston davlat filarmoniyasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi [1:470-473] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori asosida O'zbekiston badiiy jamoalari ijodiy birlashmasi, O'zbekiston milliy simfonik, kamerli va xalq cholg'u asboblari orkestrlari jamoalari birlashmasi hamda "Turkiston" san'at saroyi negizida O'zbekiston davlat filarmoniyasi tashkil etildi.

2017-yil 17-noyabr milliy madaniyatimiz solnomasining so'nggi sakkiz yilligi tarixida unutilmas kunlardan biri bo'ldi. Xuddi shu sanada Prezident Sh.Mirziyoyev "O'zbek milliy maqom san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorni imzoladi. Ushbu qaror milliy madaniyatimiz timsollaridan biri bo'lgan maqom san'ati istiqboli borasidagi tarixiy hujjat bo'lib qolishi shubhasiz, albatta. Endi asl ni soxtadan, haqiqiy ni nusxadan ajratish vaqti keldi, oldi-qochdi, soxta qo'shiqchi-mashshoqlarning usulsiz kuylariga chek qo'yildi.

Qarorda milliy maqom san'atini rivojlantirishning ma'naviy-axloqiy kamolotda tutgan o'rni, qadimiy milliy-ma'naviy qadriyatlar va an'analarni tiklash hamda boyitish, shuningdek, bozor munosabatlari sharoitida mumtoz san'atimiz taraqqiyotini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash kabi juda muhim masalalar qamrab olingani soha istiqbolida muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur qarorga asosan mumtoz qo'shiqchilik san'ati yo'nalishida to'planib qolgan kamchilik va muammolarni bartaraf etish, o'zbek maqom san'ati tarixini chuqur o'rganib, ilmiy-nazariy tadqiqotlar olib borish, o'quv-uslubiy adabiyotlar chop etish, o'ziga xos ijro maktablari va an'analarni yangi bosqichga ko'tarish, uning "oltin fondi"ni yaratish va boyitish, xalqaro nufuzini oshirish va keng targ'ib qilish maqsadida O'zbek milliy maqom san'ati markazi tashkil etildi.

Mamlakatimizda 2018-yilda ham madaniyat va san'atni rivojlantirish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. 19–20-yanvar kunlari Surxondaryo viloyatiga tashrifi chog'ida Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan yosh avlodni mil-

liy-ma'naviy qadriyatlarimiz, ona yurtga va ajdodlar merosiga yuksak sadoqat ruhi-da tarbiyalash, milliy madaniyatimizning noyob durdonasi bo'lgan baxshichilik va dostonchilik san'atini rivojlantirish maqsadida Termiz shahrida Baxshilar maktabi tashkil etildi. Milliy madaniyatimizning jon tomiri bo'lgan, avloddan avlodga o'tib, sayqallanib, xalqimiz badiiy tafakkurining boy va eng qadimiy an'analari, so'nmas ohanglarini o'zida jamlagan, bir-biridan sara terma va dostonlarni butun salobati bilan asrlar davomida asrab-avaylab kelayotgan, ona yurtga sadoqat, mehr-muhabbat, birodarlik va qahramonlikni, mardlik va jasoratni tarannum etuvchi baxshichilik san'atini qayta tiklash va ommalashtirish maqsadida Prezidentimizning "Xalqaro baxshichilik san'ati festivalini o'tkazish chora-tadbirlari to'g'risida"gi (2018-yil 1-noyabr) va "Baxshichilik san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi (2019-yil 14-may) qarorlari madaniy hayotimizdagi ulkan tarixiy voqea bo'ldi.

2018-yil 1-noyabrda imzolangan "Xalqaro hunarmandchilik festivalini o'tkazish to'g'risida"gi Prezident qarori esa Qo'qon shahrida o'tkazilgan Xalqaro hunarmandchilik festivaliga, jahon hunarmandchilik Kengashining 2019-yilning 23-iyuldagi qaroriga ko'ra Qo'qon shahriga yog'och o'ymakorligi bo'yicha Hunarmandchilik shahri maqomi berilishiga sabab bo'ldi. Bungacha jahonning turli mamlakatlaridagi 35 ta shahargina mazkur maqomga sazovor ekan. [2:6]

2018-yil 28-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori madaniyat va san'at sohasidagi mavjud muammo va kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan muhim tarixiy hujjat sifatida alohida ahamiyatga ega.

Konsepsiyada, avvalo, madaniyat sohasiga oid normativ-huquqiy bazani yaratish, ushbu sohadagi institutsional tizimni va madaniyat muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish asosiy vazifa etib belgilangan. Konsepsiya 5 ta bob va 8 yo'nalishdan iborat bo'lib, uning 7-yo'nalishi "Ilm-fan, ta'lim, kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish" deb nomlangan. Mazkur bob vazirlik tizimidagi ta'lim muassasalari faoliyatini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, soha uchun professional malakali kadrlarni tayyorlash, iste'dodli ijodkorlarni yetishtirish, folklor, akademik va estrada musiqasiga doir adabiyotlar yaratish, ilmiy tadqiqot ishlarini qo'llab-quvvatlash, ilmiy natijalarni amaliyotga joriy etish, xorijiy madaniyat va san'at muassasalari bilan tajriba almashish, chet el ta'lim tizimining eng yaxshi yutuqlaridan, shuningdek madaniyat va san'at ta'limi tizimini rivojlantirishga asoslangan texnologiyalardan keng foydalanish kabi masalalar konsepsiyada asosiy vazifalar etib belgilab berilgan.

2020-yil 4-fevral o'zbek madaniyati va san'ati tarixida shonli va unutilmas kunlardan biri bo'ldi. Negaki, ayni shu kun bir kunda bir yo'la ikkita – "Milliy raqs san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4584-son hamda "Raqs san'ati sohasida yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4585-son qarorlarini imzoladi [3:5]. Mazkur hujjatlarda milliy raqs san'atida professional badiiy jamoalar faoliyatini kengaytirish, iqtidorli yoshlarni izlab topish va ularni tarbiyalash, baletmeysterlar va balet artistlarining yangi avlodini shakllantiradigan ijodiy laboratoriyalarni tashkil etish, ularning malaka va tajribasini oshirish kabi maqsadlar belgilanib, ularga

erishish yo‘llari aniq ko‘rsatib berildi. Shuni ta’kidlash joizki, o‘z vaqtida ustoz san’atkorlar sa’y-harakatlari tufayli olamga mashhur bo‘lgan, biroq ba’zi sabablarga ko‘ra ijodiy faoliyati to‘xtab qolgan Mukarrama Turg‘unboyeva nomidagi «Bahor» davlat raqs ansambli yangidan tashkil etilib, avvalgi mavqei tiklanishi yurtimiz madaniy hayotida, hech mubolag‘asiz, katta tarixiy voqea bo‘ldi.

“Ustoz-shogird” an‘analariga asoslangan raqs maktablarini yaratish, xalqaro standartlarga muvofiq yuqori malakali mutaxassis va kadrlar tayyorlash, ilmiy salohiyatdan samarali foydalangan holda raqs san’ati borasida ilm-fanni jadal rivojlantirish maqsadlaridan kelib chiqib Toshkent davlat milliy raqs va xoreografiya oliy maktabi negizida O‘zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi tashkil etilib, 400 nafar talaba o‘qishi uchun mo‘ljallangan va zamonaviy yotoqxonasiga ega bo‘lgan yangi binoga joylashtirildi. Uning huzurida Respublika xoreografiyaga ixtisoslashtirilgan maktab-internati hamda Buxoro, Qarshi, Namangan va Urganch shaharlarida ixtisoslashtirilgan boshlang‘ich raqs san’ati maktab-internatlarini barpo etish O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqs san’ati sohasida yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida o‘z ifodasini topdi. Qarorda mazkur ta’lim muassasalari faoliyatini tashkil etish va rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlar dasturida ular uchun barcha zarur sharoitlarga ega bo‘lgan binolar qurish va kerakli inventarlar bilan ta’minlash vazifalari ham belgilab berilgan.

2020-yil 26-mayda Prezidentimiz “Madaniyat va san’at sohasining jamiyat hayotidagi o‘rni va ta’sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmon va “O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi faoliyatini takomillashtirish to‘g‘risida”gi Qarorni imzoladi. Farmonning bunday nomlanishi ham milliy madaniyatga bo‘lgan chinakam ehtiromning yorqin namunasidir. Farmon madaniyat sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarni yanada jadallashtirish, yangilanayotgan O‘zbekiston jamiyatida, yurtimizning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida ro‘y berayotgan yangilanish, o‘zgarishlar va yuksalishlar jarayonida madaniyat va san’atning o‘rni hamda ahamiyatini yanada oshirishga qaratilgan yangi bir qadam bo‘ldi.

Farmonda keng ko‘lamli ishlar rejalashtirilgan bo‘lib, 2020–2021-yillarda madaniyat va san’atni yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar dasturi hamda Milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasining 2021–2025-yillarga mo‘ljallangan maqsadli ko‘rsatkichlari tasdiqlangan, shuningdek, soha ahlining mehnatini qadrlash, san’atkorlarning haq-huquqlarini himoya qilish borasida ko‘p yillardan beri yechimi kutilayotgan dolzarb masalalar hal etilgan. Xususan, 2021-yil 1-yanvardan boshlab konsert-tomosha faoliyatini litsenziyalash, litsenziatlarning davlat reyestrini yuritish, ularning faoliyati va erishgan natijalari haqidagi axborotlarni kiritib borish Konsert-tomosha faoliyati ishtirokchilarining yagona onlayn portali orqali amalga oshirilishi, konsert-tomosha tadbiriga bir martalik ruxsatnoma berish uchun undiriladigan yig‘imning bekor qilinishi, davlat organlari va tashkilotlarning tashabbuslari bilan o‘tkaziladigan ommaviy-madaniy va konsert-tomosha tadbirlari har yil tasdiqlanadigan kalendar rejaga ko‘ra o‘tkazilishi, konsert-tomoshalarni tashkil etishga doir barcha xizmatlar to‘lov shartnomalari asosida taqdim etilishi, O‘zbe-

kiston Respublikasi Madaniyat vazirligi va boshqa davlat organlari tomonidan turli tadbirlarga san'atkorlarning jamoatchilik asosida jalb qilinishiga yo'l kuyilmasligi, kelgusida notalar to'plamlari va maxsus musiqiy adabiyotlar nashri uchun Davlat byudjetidan mablag'lar ajratilishi, 2020-yil 1-sentyabrdan boshlab to'liq jonli ijro asosida o'tkazilgan konsertlarga ijara to'lovidan 50 foiz imtiyoz berish tartibi joriy etilishi, San'atkor, ijodkor va ijrochilarning mualliflik huquqlarini himoya qilish palatasi tashkil etilishi va buning uchun Madaniyat va san'atni rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari hisobidan 1 mlrd so'm ajratilishi belgilab qo'yildi.

Shuningdek, Farmonga asosan Respublika qo'g'irchoq teatriga O'zbek Milliy qo'g'irchoq teatri maqomi berildi, Navoiy, Namangan, Sirdaryo va Toshkent viloyatlarida barcha qulayliklarga ega bo'lgan qo'g'irchoq teatrlari tashkil etiladi. O'zbek davlat sirki binosini to'liq rekonstruksiya qilish, qo'shimcha ravishda hayvonlarni saqlash xonalarini qurish va jihozlash ishlari joriy yil oxiriga qadar yakuniga yetkaziladi. Kelgusida mamlakatimizning har bir hududida ko'chma sirkalar – shapito, dorbozlar guruhlari hamda hayvonot bog'lari tashkil etiladi. Shuningdek, dorbozlik guruhlari a'zolari jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'idan ozod qilinadi, har bir tuman va shaharda tarix va madaniyat davlat muzeylarining filiallari shaklida o'lkashunoslik muzeylari tashkil etilib, muzeylarda "ochiq eshiklar kuni" tadbirlari o'tkaziladi.

2021-yil 20-yanvar "Madaniy faoliyat va madaniyat tashkilotlari to'g'risida"gi O'RQ-668-son Qonuni madaniy faoliyatni, madaniyat tashkilotlari faoliyati sohasidagi munosabatlarni tartibga solishi, ijodkorni, ijodiy jamoani, ijodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlashi uchun ham nihoyatda ahamiyatlidir. Ijodiy faoliyat erkinligi, madaniy faoliyat sohasidagi ta'lim va tarbiyaning tizimliliigi, ilmiyligi va uzluksizligi tamoyillariga asoslangan bu qonun asosan madaniy merosimiz, tarixiy milliy o'zligimizni anglash, tarixiy merosimizni kelajakka bekor-u ko'st yetkazish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni farzandlarimiz tafakkuriga singdirish, xalq ijodiyotini qo'llab-quvvatlash, madaniyat sohasida xalqaro hamkorlikni taraqqiy toptirish, milliy madaniyatimizni jahon madaniyatining yakdil bir qismi sifatida e'zozlash kabi muhim masalalarga qaratilgani bilan ahamiyatlidir.

2021-yil 7-iyunda "O'zbekiston Respublikasi madaniyat va san'at xodimlari kunini belgilash to'g'risida"gi 694-son O'RQning imzolanishi g'oyatda quvonchli voqea bo'ldi. Madaniyat va san'at sohasi xodimlari ko'pdan beri orzu qilib kelgan tarixiy voqea amalga oshirilib, Nizomda 15-aprel sanasi "O'zbekiston Respublikasida madaniyat va san'at xodimlari kuni" deb belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 27-dekabrda "Opera va balet san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida san'atning ushbu yo'nalishini yanada rivojlantirish, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston davlat akademik katta teatri faoliyatini takomillashtirish, uning jahon san'ati olamida tutgan o'rni va mavqeini mustahkamlash vazifalari belgilandi. Shuningdek, opera va balet san'atini yanada rivojlantirishning 2022–2026-yillarga mo'ljallangan chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi. Jumladan, respublikada opera va balet san'atini yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari sifatida milliy opera va balet san'atida ustoz-shogird an'analari va mahorat maktablarini rivojlantirish, opera va balet san'atidagi iste'dodli va yuqori ma-

lakali ijodkorlarning mahorat maktablarini tashkil etish, ana shunday maktab yaratgan ijodkorlarni davlat byudjeti hisobidan asosiy ish joyi orqali har oyda bazaviy hisoblash miqdorining 15 barobari miqdorida qo‘shimcha rag‘batlantirib borish va boshqa chora-tadbirlar belgilandi [4:5].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Madaniyat va san’atni yanada rivojlantirish to‘g‘risida”gi 2022-yil 2-fevraldagi PQ-112-sonli Qarorini qabul qilinishi esa, aholi, ayniqsa, olis hududlarda istiqomat qiladigan fuqarolarga madaniy dam olish xizmatlari ko‘rsatish darajasini oshirish, respublikaning barcha hududlarida teatr, sirk va boshqa turdagi ommaviy-madaniy va konsert-tomosha tadbirlarini tizimli ravishda yo‘lga qo‘yish, madaniyat va san’at sohasida iste’dodli yosh ijodkorlarni izlab topish va qo‘llab-quvvatlash, ta’lim muassasalarini milliy cholg‘ular, musiqa darsliklari, notalar to‘plamlari va o‘quv-metodik adabiyotlar bilan ta’minlashning yaxlit tizimini yaratishga zamin yaratdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma’muriy islohotlar doirasida madaniyat va turizm sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2023-yil 27-iyuldagi PF-114-sonli Farmoni qabul qilindi. Farmonga ko‘ra, milliy musiqa san’ati klasteri yaratilib, sohada yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ularni ish bilan ta’minlash hamda malakasini oshirish tizimli yo‘lga qo‘yiladi; davlat musiqali, drama hamda qo‘g‘irchoq teatrlarida yagona repertuar strategiyasi asosida g‘oyaviy, ma’naviy va badiiy jihatdan puxta yaratilgan sahna asarlarini namoyish etish, teatr va sirk san’ati ustalari tomonidan “ustoz-shogird” an’analari va mahorat maktablari asosida ta’lim berish tizimi yo‘lga qo‘yiladi; nomoddiy madaniy merosni har tomonlama muhofaza qilish, keng jamoatchilikni jalb etgan holda uning namunalarini aniqlash, nomoddiy madaniy meros bo‘yicha xalqaro ro‘yxatlar va reyestrlarga kiritish, raqamlashtirish, targ‘ib qilish va saqlash bo‘yicha yangi tashabbuslar va loyihalar amalga oshiriladi hamda mazkur faoliyat bilan shug‘ullanuvchi davlat tashkilotlari faoliyati qo‘llab-quvvatlanadi; madaniyat markazlari, bolalar musiqa va san’at maktablari, ixtisoslashtirilgan madaniyat va san’at maktablari hamda maktab-internatlar, texnikumlar faoliyatida boshqaruv va tashkiliy jarayonlarni raqamlashtirish bo‘yicha axborot tizimlari ishlab chiqiladi, ariza topshirish hamda bitirganlik to‘g‘risidagi guvohnomalarni olish bo‘yicha davlat xizmatlari Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali va davlat xizmatlari markazlari axborot tizimlari bilan integratsiya qilinadi; madaniyat markazlari va ko‘zi ojizlar uchun adabiyotlarni buyurtma asosida yetkazishga mo‘ljallangan axborot tizimlari, aholiga audiovizual asarlarni taqdim qilishga mo‘ljallangan maxsus videoplatforma hamda yoshlarga milliy musiqa cholg‘ulari to‘g‘risida dastlabki ta’limni berishga mo‘ljallangan “Cholg‘u.uz” mobil ilovasi ishlab chiqiladi; Madaniyat vazirligi tizimidagi tashkilotlarda tushumlarni onlayn monitoring qilishga mo‘ljallangan axborot tizimi ishlab chiqiladi hamda “UzASBO” avtomatlashtirilgan dasturiy majmua bilan integratsiya qilinadi.

Respublika Ma’naviyat va ma’rifat kengashining Prezidentimiz raisligida 2023-yil 22-dekabr kuni o‘tkazilgan kengaytirilgan yig‘ilishi ma’naviy hayotimizda yangi islohotlar davrini boshlab berdi. Ushbu tarixiy uchrashuvda ma’naviyat, ma’rifat, madaniyat, san’at, adabiyot va ijod sohalaridagi ishlar tanqidiy-tahliliy muhokama qilinib, kelgusidagi ustuvor vazifalar belgilab berildi.

Natijasida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish, ilmiy o‘rganish va targ‘ib qilishni rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi, “Aholiga madaniy xizmat ko‘rsatish darajasini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, “Teatrlarning jamiyat madaniy hayotidagi ahamiyatini oshirish va ular faoliyatini yanada qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, “Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida musiqa madaniyati fani o‘qitilishini tubdan takomillashtirish hamda ushbu fan o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, “O‘zbekiston Milliy simfonik orkestri faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda milliy va jahon mumtoz musiqa san’atidan aholini yanada kengroq bahramand etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, “Madaniyat va san’at, axborot-kutubxona va muzeylar sohasida faoliyat olib borayotgan xodimlar ish haqi miqdorlarini oshirish to‘g‘risida”gi, “O‘zbekiston xalq artisti Botir Zokirov xotirasini abadiylashtirish, uning ijodiy merosini chuqur o‘rganish va jahon miqyosida targ‘ib qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, “Milliy va jahon musiqa san’ati yutuqlarini xalqimiz orasida keng targ‘ib qilishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi, “O‘zbekiston xalq artisti Sherali Jo‘rayev xotirasini abadiylashtirish va uning ijodiy maktabi an‘analarini munosib davom ettirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi bir qator qarorlari qabul qilinib, sohada tub o‘zgarishlar va yangilanishlar amalga oshirildi.

Yurtimizda madaniyat va san’at ravnaqi yo‘lida amalga oshirilayotgan ishlar Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida aks etgan ma’naviy taraqqiyotni ta’minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan ustuvor chora-tadbirlarga nihoyatda hamohangdir. Mazkur islohotlar ezgulik va insonparvarlik tamoyiliga asoslangan “Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” g‘oyasining hayotiy ro‘yobiga, “Yangi O‘zbekiston – ma’rifatli jamiyat” konsepsiyasini amalga oshirishga hissa qo‘shadi deb ayta olamiz. Har bir millat o‘z madaniyat va san’atining qudrati bilan jahon tamaddunidan mustahkam joy egallaydi. Aynan mazkur soha taraqqiyoti mamlakatning kuch va salohiyatini, xalqning qadr qimmatini, dunyodagi obro‘-e’tibori hamda maqomini namoyon etuvchi muhim omillardan biri sanaladi [5:4].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Haydarov A. Madaniyat – milliy yuksalish poydevori. – Toshkent: Oltin meros press, 2021. – B. 478.
2. To‘ychiyeva S. Madaniyat va san’atimiz rivojidadagi zarsahifalar // Yangi O‘zbekiston gazetasi. – Toshkent, 2022. – B. 6.
3. Haydarov A. Milliy madaniyat – renessans poydevori // Yangi O‘zbekiston gazetasi. – Toshkent, 2020. – B. 6
4. Mahmudov N. Xalqimiz ma’naviy olamini yanada yuksaltirishning mustahkam poydevori // Yangi O‘zbekiston gazetasi. – Toshkent, 2022. – B. 6.
5. Nazabekov O. Yuksak e’tibor va ehtirom bizga kuch, shijoat beradi // Xalq so‘zi gazetasi. – Toshkent, 2022. – B. 4.

Ирина Цай,
и.о. доцента
Государственный институт искусств и
культуры Республики Узбекистан

РОЛЬ БИБЛИОТЕК В СОХРАНЕНИИ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ФОЛЬКЛОРНОГО НАСЛЕДИЯ УЗБЕКИСТАНА

***Аннотация.** В статье рассматривается роль библиотек Узбекистана в сохранении и популяризации фольклорного наследия. Анализируется деятельность библиотек по формированию фондов, включающих образцы устного народного творчества, а также современные формы работы с фольклорными материалами в условиях цифровизации. Особое внимание уделено вопросам интеграции фольклорного контента в образовательные и культурно-просветительские программы библиотек.*

***Ключевые слова:** фольклор, библиотеки Узбекистана, культурное наследие, цифровизация, традиции.*

***Abstract.** The article examines the role of libraries in Uzbekistan in preserving and promoting folklore heritage. It analyzes the activities of libraries in forming collections that include samples of oral folk art and modern forms of working with folklore materials in the context of digitalization. Special attention is paid to the integration of folklore content into educational and cultural programs of libraries.*

***Keywords:** folklore, libraries of Uzbekistan, cultural heritage, digitalization, traditions.*

Фольклор как отражение духовного опыта народа является важнейшей частью культурного наследия Узбекистана. В условиях глобализации именно библиотеки выступают хранителями и посредниками традиционных ценностей, обеспечивая доступ к народному творчеству, документам, записям и исследовательским материалам [1]. Сегодня, когда цифровые технологии трансформируют формы хранения и передачи знаний, перед библиотеками стоит новая задача – не только сохранять, но и популяризировать фольклорное наследие, создавая цифровые коллекции и образовательные проекты, направленные на возрождение интереса к национальной культуре [4].

Библиотеки Узбекистана исторически выполняют функцию сохранения устного народного творчества. В фондах Национальной библиотеки имени Алишера Навои, Института языка и литературы имени А. Навои АН РУз, а также региональных библиотек собраны уникальные рукописи, аудиозаписи, этнографические материалы, отражающие многообразие узбекского фольклора – эпосы, легенды, пословицы, сказки, народные песни [1]. С середины XX века библиотеки начали активно участвовать в сборе и каталогизации фольклорных текстов совместно с научными институтами и культурными организациями [3].

Современный этап характеризуется активным внедрением цифровых технологий. Национальная библиотека Узбекистана, а также университетские и публичные библиотеки развивают электронные архивы и цифровые коллекции фольклорных материалов, обеспечивая их доступность для исследователей и широкой аудитории [2]. Создаются тематические базы данных, в которых собраны образцы народных песен, сказаний, мифологических сюжетов и этнографических фотографий. Например, проект оцифровки фондов фольклора при участии Министерства культуры и ЮНЕСКО стал одним из ключевых шагов в популяризации культурного наследия страны [3].

Практическая деятельность библиотек по сохранению и популяризации фольклора отражается в региональных инициативах.

Так, Самаркандская областная библиотека ведёт проект «Фольклор народов Зарафшана», в рамках которого собираются аудиозаписи сказителей, создаются видеоматериалы и электронные каталоги [4]. Ферганская областная библиотека организует ежегодные фольклорно-литературные недели, где демонстрируются экспонаты народного искусства, проводятся встречи с мастерами прикладного творчества и исполнителями дастанов [5]. В Каракалпакской республиканской библиотеке создан раздел «Живая память народа», включающий архив устных свидетельств, собранных библиотекарями совместно с краеведами.

Важное направление работы – организация культурно-просветительских мероприятий: выставок, литературно-фольклорных вечеров, мастер-классов и чтений. Через подобные инициативы библиотеки способствуют передаче традиций молодому поколению, воспитанию уважения к национальной культуре и формированию культурной идентичности [5]. В вузовских библиотеках проводятся тематические недели фольклора, где демонстрируются редкие материалы из фондов, организуются лекции и встречи с фольклористами.

Популяризация фольклора в цифровой среде становится стратегическим направлением библиотечной деятельности. Создаются мультимедийные выставки, интерактивные каталоги и онлайн-курсы, позволяющие пользователям погружаться в народную культуру [2]. Так, библиотечные специалисты участвуют в создании национальных электронных платформ, интегрирующих фольклорные ресурсы с образовательными системами и научными базами данных [4]. Подобная работа укрепляет связь между наукой, культурой и библиотечным делом.

Таким образом, библиотеки Узбекистана играют ключевую роль в сохранении и популяризации фольклорного наследия. Они не только сохраняют уникальные материалы, но и активно внедряют инновационные формы работы, направленные на вовлечение пользователей в изучение и осмысление народной культуры. Сочетание традиционных и цифровых методов работы позволяет библиотекам эффективно решать задачи культурного посредничества, сохраняя живую связь поколений.

Список литературы:

1. Абдуллаева М.Ф. *Фольклор и национальная идентичность Узбекистана*. – Ташкент: Фан, 2019.
2. *National Library of Uzbekistan. Digital Folklore Heritage Project Report*. – Tashkent, 2022.
3. UNESCO. *Safeguarding Intangible Cultural Heritage: Central Asian Perspectives*. – Paris: UNESCO, 2021.
4. Karimov R. *Libraries and Cultural Preservation in Uzbekistan*. // *Central Asian Journal of Cultural Studies*, 2020. - № 4.
5. Сиддикова Н. *Библиотека и народная культура: пути интеграции*. – Ташкент: Университет, 2023.

KIRGIZ MEDYASINDA KIRGIZİSTAN – ÖZBEKİSTAN İLİŞKİLERİYLE İLE İLGİLİ HABERLERİN SUNUMU: ‘AZATTYK’ VE ‘KAKTUS.KG’ SİTELERİ ÜZERİNE İNCELEME

Özet. *Bu çalışma, Kırgızistan’daki önde gelen sitelerde Kırgızistan-Özbekistan ilişkileriyle ilgili haberlerin yayımlandığını belirlemeyi amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında, örneklem olarak seçilen Kırgızistan’da en çok okunan medya kuruluşları arasında er alan Azattyk ve Kaktus.kg sitelerinde 2024 yılın kapsayan Kırgızca yayımlanan yayımlanan içeriklerin analiz edilmesi planlanmaktadır. 1 Ocak – 31 Aralık 2024 tarihleri arasında yayımlanan haberler taranacak, içerik analizi yöntemi ve kodlama çetveli aracılığıyla Kırgızistan-Özbekistan ilişkileriyle ilgili haberlerin sıklığı, türleri ve çerçeveleri değerlendirilecek. Araştırma kapsamında, haberin türleri, temel konusu, alt konuları, hedef grup, aktör, sorun tanımı, fotoğraf kullanımı, duygusal tutum ve ton, sunulan çözüm önerileri gibi kategoriler üzerinden değerlendirilecektir. Elde edilen bulgular, Kırgızistan-Özbekistan ilişkileriyle ilgili haber içeriklerinin büyük ölçüde hangi konuların etrafında yoğunlaştığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.*

Anahtar kelimeler: *Medya, Azattyk, Kaktus.kg, eni medya, Kırgızistan-Özbekistan ilişkileri*

Giriş. Kırgızistan ve Özbekistan, Orta Asya’nın iki kardeş ülkesi olarak tarihsel, kültürel ve ekonomik açıdan birbirine güçlü bağlarla bağlıdır. Ortak tarih, dil, gelenek ve bölgesel dayanışma unsurları, iki ülke arasındaki ilişkilerin temelini oluşturmaktadır. Bağımsızlık sonrası dönemde her iki ülke, karşılıklı saygı ve iş birliği ilkeleri çerçevesinde siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlarda önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Özellikle 2016 yılından itibaren gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler ve imzalanan iş birliği protokolleri, dostane ilişkilerin eni bir ivme kazanmasını sağlayarak, iki ülke arasında karşılıklı anlayışa dayalı eni bir dönem başlamıştır.

Medya, ülkeler arasındaki ilişkilerin topluma nasıl aktarıldığını belirleyen temel unsurlardan biridir. Çünkü medya, yalnızca bilgi aktaran bir araç değil, aynı zamanda toplumların birbirine yönelik algısını şekillendiren güçlü bir iletişim alanıdır. Kırgızistan ve Özbekistan gibi ortak tarihsel geçmişe sahip iki ülke söz konusu olduğunda, medyada er alan haberlerin dili, çerçevesi ve vurguları, kamuoyunun ilişkileri nasıl algıladığını doğrudan etkileyebilmektedir. Bu nedenle, Kırgız medyasının Özbekistan’la olan ilişkileri nasıl sunduğunu incelemek; hem iki ülke arasındaki iletişim kültürünü anlamak, hem de bölgesel medya çalışmalarına katkı sağlamak açısından önem taşımaktadır.

Kırgızistan’da dijital medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte çevrimiçi haber platformları, kamuoyunun bilgiye ulaşmasında öncü bir rol üstlenmiştir. Azattyk ve Kaktus.kg

gibi haber siteleri, yalnızca erel gelişmeleri değil, aynı zamanda bölgesel ilişkileri de geniş bir çerçevede ele almaktadır. Bu sitelerin kullandığı dil, haber çerçevesi ve temalar, Kırgızistan-Özbekistan ilişkilerinin medya üzerinden nasıl temsil edildiğine dair önemli göstergeler sunmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, Kırgızistan'daki önde gelen çevrimiçi haber platformlarında yayımlanan Kırgızistan-Özbekistan ilişkileriyle ilgili haberlerin sunum biçimlerini incelemektir. Araştırmada, iki ülke arasındaki ilişkilerin medyada hangi başlıklar, temalar ve söylemler üzerinden ele alındığı analiz edilmiştir. Böylelikle, medya içeriklerinin diplomatik, toplumsal ve kültürel düzeydeki karşılıklı anlayışın gelişimine nasıl katkı sunduğu ortaya konulmaktadır.

Bu yönüyle çalışma, yalnızca medya araştırmaları literatürüne değil, aynı zamanda Kırgızistan ve Özbekistan arasındaki dostane ilişkilerin güçlendirilmesine de akademik bir perspektif kazandırmayı hedeflemektedir.

Kavramsal Çerçeve

Medya, bilgi, haber, düşünce ve kültürel içeriklerin geniş kitlelere aktarılmasını sağlayan araçlar ve kurumlar bütünüdür. Medya, genel olarak yazılı, işitsel ve görsel kitle iletişim araçlarını kapsar. Ancak günümüzde bu kavram, teknolojinin hızlı gelişimiyle birlikte çok daha geniş bir anlam kazanmış; hatta teknolojik değişimlerin hızı, medyanın kapsamını tanımlamakta etersiz kalmıştır. Medya, kitlelerle iletişimi sağlayan radyo, televizyon, gazete, dergi ve sosyal medya araçları gibi basın-yayın organlarını kapsayan geniş bir olgudur. Olgusal bir gerçeklik olarak medya, kitle iletişim araçlarının tümünü ifade eder. Bu nedenle, geniş bir etki alanına sahip olan medya, doğrudan ya da dolaylı biçimde toplumsal iletişim süreçlerinde hem değişimlerin nedeni hem de sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Medya; yasama, yürütme ve yargıdan sonra kabul edilen en etkili güç olarak görülmektedir. Sürecin öncesinde, içinde ve sonrasında varlığını sürdüren, toplumsal yaşamın her alanına nüfuz eden köklü bir olgudur (Gülçay, Balcı, 2018).

Medya kavramının kökeni Latince'den gelmektedir. Latince medium kelimesi “araç” veya “ortam” anlamına gelirken, bu sözcüğün çoğulu olan media zamanla günümüzdeki kullanımını kazanmıştır. Kavram, her türlü bilginin bireylere ya da topluluklara aktarılmasını sağlayan, bilgilendirme ve eğitime işlevlerine sahip görsel ve işitsel araçların bütünü olarak tanımlanmaktadır (Soydan, Alpaslan, 2014, s. 57).

Zafer ve Vardarlier (2019, s. 4) toplumsal yaşamın başlangıcından itibaren medyanın haber alma ihtiyacını karşılayarak toplumlar tarafından benimsendiğini, zamanla toplumsal yaşam üzerinde etkisini artırdığını ve kültürel, sosyal, idari alanlarda yönlendirici bir güç haline geldiğini ifade etmektedir.

1.2. Medyanın Toplumsal İşlevleri

Medya, toplumsal yapının işleyişinde temel bir konuma sahip olarak, bilgilendirme, eğitime, yönlendirme ve kamuoyu oluşturma işlevleri aracılığıyla bireylerin ve toplumların dünyayı algılama biçimini etkilemektedir. Medya, bireylerin ve toplumların gündemini şekillendiren, bilgi akışını sağlayan ve farklı görüşlerin paylaşılmasına olanak tanıyan bir iletişim alanı olarak işlev görür. Bunun yanı sıra medya, toplumsal değerlerin aktarımı, kültürel etkileşimlerin güçlenmesi ve vatandaşların kamusal konular hak-

kında bilinçlenmesine katkı sağlayarak demokratik süreçlerin desteklenmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Bu yönüyle medya, yalnızca bilgi sağlayan bir araç değil, aynı zamanda toplumsal dayanışmayı ve karşılıklı anlayışı güçlendiren bir köprü niteliğindedir.

1.3. Dijitalleşme Süreci ve Yeni Medya Kavramı

Günümüzde teknolojik gelişmeler, medya alanında köklü bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. İnternetin yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan “yeni medya” kavramı, kullanıcıların yalnızca içerik tüketicisi değil, aynı zamanda üreticisi haline geldiği etkileşimli bir ortamı ifade eder. Yeni medya; hız, erişilebilirlik, çoklu ortam ve katılımcılık özellikleriyle geleneksel medyadan ayrılır. Bu süreçte dijitalleşme, haber üretiminden dağıtımına kadar tüm iletişim süreçlerini dönüştürmüş, medya ortamlarını daha dinamik ve çok sesli hale getirmiştir.

“Yeni medya teknik açıdan bilgisayar ve enformasyon teknolojileri ile özdeşleşmiş bilginin, dijital formda taşınıp iletiildiği bir medyadır. Yeni medya, herhangi birinin binlerce kişiye kolayca ulaşabilme imkânı bulduğu medyadır. Bireyler arası iletişimin bir özgürlük olarak teşvik edildiği, sıradan insanın binlerce kişiye doğrudan ulaşmasının eskisi gibi korku yaratmadığı bir dönemin medyasıdır” (Aslan, 2013, s. 106).

Bugün kitle iletişim araçlarının toplumsal yaşam içindeki eri ve önemi tartışılmaz bir gerçek olarak durmaktadır. Öte yandan, kitle iletişim araçlarının toplum üzerindeki hâkimiyeti ve etkinliği üzerine yapılan çalışmalar bağlamında bu araçları kullanıma yönelik tercihin, kitle iletişim araçlarının yapısı itibarıyla çoğu insanın gerçek yaşamda karşılaşılabileceklerinden çok daha geniş deneyimleri izleme olanağı sunması ve insanların kendi yaşam ortamlarıyla ilgili enformasyon edinme ihtiyaçlarını karşılamaya dönük talepleri ile oluştuğu ileri sürülmektedir (Oskay, 2000, s. 353).

Geleneksel kitle iletişim araçları kitlesel üretim endüstrisi mantığının bir sonucu ise, eni iletişim araçları da bireysel değerler üzerine kurulu endüstri sonrası toplum ile örtüşmektedir. (Manovich t.y: 41)

1.4. Kırgızistan Bağlamında Medya Sisteminin Genel Özellikleri

Kırgızistan, Orta Asya ülkeleri arasında medya özgürlüğü açısından görece açık bir yapıya sahiptir. Bağımsız medya kuruluşlarının sayısı son yıllarda artmış olmakla birlikte, ekonomik bağımlılıklar ve siyasi baskılar zaman zaman medya özgürlüğünü sınırlandırabilmektedir. Ülkede hem devlet kontrolündeki hem de özel sermayeye ait medya organları faaliyet göstermektedir. Ayrıca uluslararası medya kuruluşları ve sivil toplum örgütleri, basın özgürlüğü ve gazetecilik standartlarının gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Dijitalleşmenin etkisiyle, özellikle Azattyk ve Kaktus.kg gibi çevrimiçi haber siteleri, halkın haber alma süreçlerinde önemli bir konuma yükselmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma, Kırgızistan-Özbekistan ilişkileriyle ilgili haberlerin Kırgızistan’daki dijital haber medyasında nasıl temsil edildiğini incelemeyi amaçlamaktadır.

Araştırmada, evren olarak ülke genelindeki çevrimiçi medya platformları belirlenmiş, örneklem olarak ise Azattyk ve Kaktus.kg siteleri seçilmiştir. Bu siteler, M-Vector’un 2023 yılı sonunda yayımladığı medya izleyici araştırmasına göre ülkede en çok takip edilen dijital medya kuruluşları arasında er almaktadır.

Araştırma kapsamında, ülkede en çok okunan medya kuruluşları arasında er alan Azattyk ve Kaktus.kg sitelerinde 2024 yılı boyunca yayımlanan haber içerikleri analiz edilecek.

Çalışmada, 1 Ocak - 31 Aralık 2024 tarihleri arasında bu sitelerde yayımlanan Kırgızistan-Özbekistan ilişkilerine dair haber içeriklerinin analiz edilmesi planlanmaktadır. Araştırma, nitel bir yaklaşım temelinde yürütülecek olup, içerik analizi yöntemi kullanılacaktır. Bu kapsamda haberlerin dili, tonu, çerçevesi ve konusal temaları incelenecektir.

Kodlama sürecinde; haberin türü, temel konusu, alt konuları, aktörler, hedef grup, fotoğraf kullanımı, duygusal tutum, ton ve sunulan çözüm önerileri gibi kategoriler dikkate alınacaktır. Elde edilecek veriler, Kırgız medyasının Özbekistan ile ilgili haberleri hangi çerçeveler ve temalar üzerinden sunduğunu ortaya koymak üzere değerlendirilecektir.

Bu yönüyle çalışma, medya içeriklerinin diplomatik ilişkilerdeki temsiline yönelik nitel bir değerlendirme ortaya koymayı hedeflemektedir. Araştırma tamamlandığında, Kırgızistan'daki medya kurumlarının ikili ilişkilere dair söylem biçimleri karşılaştırılmalı olarak analiz edilecektir.

Beklenen Sonuçlar

Bu çalışmadan elde edilmesi beklenen sonuçlar, Kırgız medyasının Kırgızistan-Özbekistan ilişkilerini hangi konular ve söylemler çerçevesinde ele aldığını ortaya koymaya yöneliktir. Analiz sonucunda, haberlerin çoğunlukla hangi konular etrafında yoğunlaştığı, hangi aktörlerin öne çıkarıldığı ve medyanın olayları nasıl bir tonla sunduğu belirlenmeye çalışılacaktır.

Bu bulgular, iki ülke arasındaki ilişkilerin medya aracılığıyla kamuoyuna nasıl yansıtıldığını anlamak açısından önem taşımaktadır. Ayrıca, medya söyleminin diplomatik ilişkilerdeki rolüne dair akademik literatüre katkı sağlanması hedeflenmektedir. Çalışma, Kırgızistan'daki çevrimiçi medya yapısının habercilik pratiklerini anlamaya, medya temsillerinin toplumsal algı üzerindeki etkilerini değerlendirmeye ve iki ülke arasındaki dostane ilişkilerin medya diliyle nasıl pekiştirildiğini göstermeye yönelik bir temel sunmaktadır.

Sonuç ve Tartışma

Çalışma, Kırgızistan ve Özbekistan arasındaki ilişkilerin Kırgız medyasında nasıl sunulduğunu anlamaya yönelik bir çerçeve sunmaktadır. İki ülke, tarihsel ve kültürel bağlarının yanı sıra son yıllarda geliştirdikleri diplomatik temaslarla Orta Asya'da istikrarlı bir iş birliği modeli oluşturma yönünde önemli adımlar atmıştır. Bu bağlamda medya, yalnızca bilgi aktaran bir araç değil, aynı zamanda toplumlar arasındaki karşılıklı anlayışı güçlendiren bir iletişim platformu olarak öne çıkmaktadır.

Çalışmanın ilerleyen aşamalarında yapılacak içerik analizi, Kırgız medyasının Özbekistan'ı hangi konular üzerinden ele aldığını, hangi aktörleri öne çıkardığını ve haber dilinde hangi tutumların baskın olduğunu gösterecektir. Böylece hem medya araştırmalarına hem de Kırgızistan-Özbekistan ilişkilerinin iletişim boyutuna yönelik eni bir bakış açısı sunulması hedeflenmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışma Kırgızistan'daki dijital medya yapısının bölgesel diplomasiye, kamuoyu oluşumuna ve kültürel etkileşime nasıl katkı sağladığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmadan elde edilecek bulguların, iki ülke arasındaki iletişim süreçlerinin daha şeffaf, anlayış temelli ve iş birliğine açık biçimde ilerlemesine akademik düzeyde katkı sunması beklenmektedir.

Kaynakça:

1. Aslan, M. G. (2013). Yeni medyanın ne'liği ve yöntem. *Yeni Medya Çalışmaları I. Ulusal Kongresi Bildirileri* (Cilt 1, ss. 102-110). İstanbul.
2. Gülçay, H., & Balcı, E. V. (2018). *Medya ve gelişim: Yakın geleceği üzerine öngörüler değerlendirmeler*.
3. Manovich. Lev "The Language of New Media", <http://www.manovich.net/LNM/Manovich.pdf>, 10.9.2009
4. Oskay Ünsal (2000), 19. Yüzyıldan Günümüze Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri, İstanbul, Der Yayınevi, 4. Basım.
5. Soydan, E., & Alparslan, N. (2014). Medyanın doğal afetlerdeki işlevi. *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 55–63.
6. Şahin, M. (2016). Geleneksel medyanın eni rakibi: Yeni medya ve canlı yayınlar [The new competitors of traditional media: New media and live streaming]. *Yeni Medya Hakemli Akademik E-Dergi*, 1(1), 1–15.
7. Zafer, C., & Vardarlier, P. (2019). Medya ve toplum. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 22(2), 355–361.

Ван Цзюцзю,
аспирант, РГПУ им. Герцена,
лектор, Цзилинский университет иностранных языков
г. Чанчунь

ОБЗОР ИНТЕГРАЦИИ И РАЗВИТИЯ АККОРДЕОННОЙ МУЗЫКИ В ПРОВИНЦИИ ЛЯОНИН В КИТАЕ

***Аннотация.** Будучи иностранным музыкальным инструментом, аккордеон развил уникальные музыкальные стили в различных регионах с момента его появления в Китае в начале XX века. Благодаря своим географическим, культурным и историческим преимуществам провинция Ляонин стала одним из важнейших регионов для развития аккордеонного искусства в Китае и превратилась в центр исполнения, преподавания и творчества аккордеона. В данном реферате исследуется развитие аккордеона в провинции Ляонин, рассматривается его вклад в музыкальное образование, исполнительское искусство и композицию, а также анализируются ключевые факторы, повлиявшие на популярность и развитие аккордеона в этом регионе.*

***Ключевые слова:** аккордеон, баян, провинция Ляонин, развитие, интеграция*

Провинция Ляонин, являющаяся важным регионом для развития аккордеона и баянного искусства в Китае, представляет собой значительную исследовательскую ценность с точки зрения ее исторического значения и культурной ценности. С тех пор как аккордеон был завезен в Китай в начале XX века, провинция Ляонин, обладающая уникальными географическими и культурными преимуществами, быстро стала основным регионом распространения и развития аккордеонного искусства. Развитие аккордеона и баяна в Ляонине не только отражает глубокое слияние китайской и западной музыкальных культур, но и формирует музыкальный стиль с региональными особенностями и способствует разностороннему развитию китайского аккордеонного искусства.

1. История развития искусственных деятельности аккордеонов в Ляонине

В конце XIX века Российская империя получила привилегию на строительство железной дороги в Северо-Восточном Китае в результате подписания китайско-русского секретного договора с правительством Цин, и русские эмигранты стали массово приезжать в Северо-Восточный Китай, расселяясь в таких городах, как Шэньян, Чанчунь и Харбин. Русские любят музыку, в какой бы точке мира они ни находились, привезут с собой свой любимый аккордеон, на котором играют и поют. Среди эмигрантов немало музыкантов и любителей музыки, они часто организуют музыкальные мероприятия в кругу семьи и друзей, аккордеон помимо сопровождения русских народных танцев, также часто выступает в виде соло, репертуара, ансамбля, часто исполняя такие произведения, как соло «Танец кукушки», ансамбль «Танец голубого Дуная», «Весенний танец» и другие. Кроме

того, они также выходят в местные бары и дискотеки Шэньяна, чтобы исполнить русские народные песни и танцы. С массовой миграцией иностранцев, а также активной музыкальной деятельностью русских эмигрантов, аккордеон можно встретить повсюду в Северо-Восточном Китае, что заставляет жителей Северо-Восточного Китая понимать русскую музыкальную культуру, а также постепенно узнавать и понимать аккордеон. Чтобы обучить своих детей музыке, русские создали ряд музыкальных школ на Северо-Востоке, таких как создание «Харбинской высшей музыкальной школы имени Глазунова» в 1925 году - там обучали игре на аккордеоне. Несколько китайских молодых людей также начали изучать аккордеон, например, профессор Шэньянской консерватории Чжан Цзыминь, мастер по изготовлению аккордеонов Ву ЙинЛэ.

После того как русские пришли в Северо-Восточный регион, они принесли с собой русскую музыкальную культуру и любимый нацией аккордеон. Хотя аккордеон является более распространенным национальным музыкальным инструментом в России, после его появления в Северо-Восточном регионе Китая у жителей Китая не было условий для изучения и освоения этого музыкального инструмента. В этот период основную массу людей, занимавшихся аккордеонным искусством в регионе Ляонин, составляли русские эмигранты, которые имели неизмеримое значение для развития аккордеонного искусства в Китае (1, с. 153).

С постепенным увеличением числа людей, обучающихся игре на аккордеоне по своему желанию, аккордеон широко использовался музыкантами в революционной пропагандистской деятельности. Начиная с событий 18 сентября 1931 года и до образования КНР в 1949 году, аккордеон был важным инструментом революционной пропаганды в военное время на поле боя в войне против японцев. В феврале 1938 года Мао Цзэдун, Чжоу Эньлай и другие совместно выпустили «Истоки основания Института искусств имени Лу Сюня», в котором говорилось: «Искусство - драма, музыка, изобразительное искусство, литература является самым важным оружием для пропаганды и мобилизации масс. Художники незаменимы в военном деле. Поэтому подготовка художественных кадров для войны является задачей, которую нельзя замедлять. Следуя инициативе, преподаватели и студенты Института искусств имени Лу Сюня активно проводили музыкальные мероприятия, направленные на пропаганду войны сопротивления и спасения, сопровождая на аккордеоне революционные песни «На горе Тайхан», «Небо освобожденного района» и «Кантата Желтой реки», пропагандируя революционные концепции и патристическую идеологию, призывая массы объединиться в сопротивлении войне и в стремлении к национальному освобождению, а также подтверждая решимость народа свергнуть старый строй и основать новую страну (2, с. 152). Во время войны преподаватели и студенты взяли на себя важную ответственность за революционную пропаганду, а аккордеон стал важным аккомпанементом для исполнения антивоенных песен. В критический момент выживания китайской нации аккордеон широко использовался во всех видах литературной деятельности художников, сыграл важную роль в освещении функции рево-

люционной пропаганды и стал самым мощным музыкальным оружием для пропаганды и мобилизации масс.

2. Внедрение и преподавание аккордеона в Шэньянской консерватории

Шэньянская консерватория находится в провинции Ляонин, она является предшественницей Яньаньского института искусств имени Лу Сюня. Шэньянская консерватория воспитывают музыкальные кадры в области искусства. В 1938 году Центральный комитет Коммунистической партии Китая и правительство пограничного района Шэньси-Ганьсу-Нинся основали институт искусств имени Лу Сюня, специализирующийся на подготовке художественных талантов. В 1939 году институт искусств имени Лу Сюня был переименован в «Институт искусств и литературы имени Лу Сюня» и разделен на четыре факультета: театра, музыки, изобразительного искусства и литературы. В то время Яньань был полон музыкальных талантов со всей страны, которые, пройдя обучение в Институте Лу Сюня, постепенно становились музыкантами, борющимися за идеалы революции. В первой половине XX века аккордеонное искусство в Китае демонстрировало тенденцию интеграции популяризации и специализации. Несмотря на трудности и проблемы во время войны, преподаватели и студенты Института Лу Сюня оставались сильными и оптимистичными, в полной мере используя преимущества аккордеона, и активно участвовали в пропаганде войны, удовлетворяя потребности культурной жизни большинства солдат и масс и делая аккордеон популярным с определенной степенью социализации. Аккордеон имеет определенную социальную базу для популяризации. Во время войны условия жизни в Яньане были тяжелыми, материальных средств не хватало, учебное оборудование в Институте Лу Сюня было очень простым, не хватало музыкальных инструментов, не было даже фортепиано. Некоторые учителя и ученики, имевшие базовые знания игры на фортепиано, могли играть на аккордеоне, нащупывая на уроках путь, и в повседневной учебе они практиковались в пении и аккомпанировании песен на изношенном аккордеоне, а также часто выходили на сцену, чтобы организовать выступления. Хотя условия в Яньани были тяжелыми и музыкальных инструментов не хватало, аккордеон было легко носить с собой и использовать в качестве музыкального сопровождения певческой деятельности, поэтому он стал важным аккомпанирующим инструментом для революционной литературной деятельности. В период существования яньаньского Института Лу Сюня аккордеон не мог стать официальной специальностью, но в то время некоторые преподаватели и студенты Института Лу Сюня, имевшие базовые знания игры на фортепиано, вскоре научились играть на аккордеоне и взяли аккордеон с собой на пропагандистские позиции во время войны. Аккордеон высоко ценился преподавателями и студентами за его мобильность и сильный аккомпанемент, и музыкальный факультет активно готовил аккордеонистов, таких как Сян Юй и Ли Хуаньчжи.

Сян Юй был преподавателем музыки в Институте Лу Сюня, с ранних лет хорошо освоил игру на фортепиано, часто играл на аккордеоне и аккомпанировал на музыкальных спектаклях, а в 1938 году Сян Юй играл на аккордеоне в драме «Кровавое жертвоприношение в Шанхае», которая была показана более десяти

раз и хорошо принята публикой. После Яньаньского литературно-художественного семинара, придерживаясь цели служения рабочим, крестьянам и солдатам, Сян Юй много раз играл на аккордеоне для публики на литературных вечерах и общественных собраниях. Сян Юй сочинил оперу «Сельская песня», песни «Пистолет с красной кисточкой», «В хвалу Мао Цзэду» и т. д., а также был дирижером «Беловолосой девушки»; после образования КНР Сян Юй занимал должность заместителя главного редактора Центральной народной радиовещательной станции и директора музыкального отдела, редактировал большое количество музыкальных радиопередач.

Ли Хуаньжи был студентом второй сессии Института Лу Сюня и остался там работать как преподаватель, а также сочинил такие песни, как «Защита Родины» и «Песня борьбы и спасения». Ли Хуаньжи не только играл на аккордеоне в хоровых выступлениях, но и аккомпанировал на гонгах, барабанах, суоне и других инструментах в Янге. После образования Китайской Народной Республики Ли Хуаньжи стал лидером и основой развития музыкальной индустрии Китая, создав такие песни, как «Социализм хорош» и «Марш молодежи нового Китая»; народные хоралы «Август османтус цветет повсюду» и «Посылаю мужчину в Красную армию»; оркестровую «Китайскую новогоднюю сюиту» и т. д. и последовательно занял должности председателя Китайской ассоциации музыкантов и первого директора и дирижера Центрального национального оркестра, продолжая вносить вклад в развитие музыкальной индустрии нового Китая. Они продолжали вносить свой вклад в развитие музыкальной индустрии нового Китая. Практика исполнения на аккордеоне преподавателей и студентов Института Лу Сюня на протяжении многих лет заложила основу для профессионального развития аккордеона в Китае.

В ходе антияпонской деятельности, организованной преподавателями и студентами музыкального факультета Института Лу Сюня, под мелодичное звучание аккордеона такие песни, как «На горе Тайхан» и «Партизанская песня», распространились по всем антияпонским базам и задним районам, особенно при исполнении «Кантаты Желтой реки», сочиненной Сянь Синхаем, аккордеон сыграл важную роль в сопровождении выступлений и внес неоценимый вклад в успех выступлений. 11 мая 1939 года на юбилейном вечере Института Лу Сюня, Сянь Синхай лично руководил более чем 100 людьми, чтобы впервые исполнить «Кантату Желтой реки», которая была очень успешной. Сянь Синхай использовал тональность народных песен и поэтический язык народных, чтобы создать музыкальную мелодию, богатую национальными особенностями. «Кантата Желтой реки» является образцом среди многих музыкальных произведений яньаньского Института Лу Сюня. После победы в Войне сопротивления японской агрессии, с развитием революционной ситуации, Институте Лу Сюня было приказано переехать на Северо-Восток, и в 1946 году Институт Лу Сюня был размещен в городе Цзямусы, и объединился с Литературным факультетом Северо-Восточного университета, переименованным в Литературно-художественный институт Северо-Востока имени Лу Сюня. В 1948 году, после освобождения Шэньяня, все труппы

и отделения Северо-Восточного Института Лу Сюня были собраны в Шэньяне. Во время войны сопротивления, вынужденные из-за нехватки материала и музыкальных инструментов, яньаньские преподаватели и студенты в полной мере использовали портативность, гармонию, аккомпанемент и другие преимущества аккордеона, так что он стал незаменимым революционным музыкальным инструментом в политической жизни народа и военной, музыкальной жизни. Прекрасные музыкальные произведения, созданные преподавателями и студентами Института Лу Сюня, сопровождали аккордеон, придавая новую силу музыке Северо-Востока, которая долгие годы находилась в спящем состоянии.

В начале образования КНР провинция Ляонин взяла на себя важнейшие задачи по созданию и укреплению местной народной власти и созданию национальной базы тяжелой промышленности. В то же время литературные и художественные круги Ляонина глубоко изучили «Речь на Яньаньском литературно-художественном семинаре» Мао Цзэдуна и приняли политику «Пусть расцветают сто цветов, пусть соперничают сто школ» в качестве основной руководящей идеологии развития литературы и искусства. Благодаря усилиям музыкантов, собранных в Ляонине, таких как Лю Цзи, Ма Кэ, Лю Чие, Ань Бо, Ли Цзефу и т.д., уровень музыкального творчества, исполнения и образования в регионе Ляонин на протяжении многих лет занимает передовые позиции по всей стране. Еще во времена существования Литературно-художественного института Северо-Востока имени Лу Сюня была открыта специальность аккордеона, преподавателем которой был советский аккордеонист Марк Врак. Весной 1953 года бывший музыкальный факультет Литературно-художественного института Северо-Востока имени Лу Сюня был преобразован в Северо-восточный музыкальный университет, а осенью того же года она была преобразована в Северо-восточную профессиональную музыкальную школу. Осенью того же года в 1953 году была основана дочерняя средняя музыкальная школа Северо-Восточной музыкальной школы. Чжан Цзымин работал преподавателем аккордеона в Северо-Восточном музыкальном университете, подготовив первую партию студентов-аккордеонистов для страны, таких как студент Ли Минь. Во время войны Ли Минь первоначально служил аккордеонистом в армейской пропагандистской команде, после основания страны он был принят в Шэньянскую консерваторию, вслед за Чжан Цзымином изучал аккордеон, после окончания остался в университете в качестве преподавателя, продолжая заниматься преподавательской работой. Эти студенты-аккордеонисты, окончившие обучение в других колледжах и культурных группах, таких как Сианьская консерватория, Академия искусств Народно-освободительной армии и так далее, пополнили преподавательский состав и способствовали профессиональному развитию аккордеонного искусства Китая.

После образования КНР, вместе с Шэньянской консерваторией по обучению аккордеону сформировалась профессиональная база, в провинции Ляонин широко развернулась массовая аккордеонная деятельность. Ляонинский театр песни и танца, музеи массового искусства, Дворец молодежи и другие учреждения проводят разнообразные самобытные музыкальные мероприятия. Аккордеон является

основной формой исполнения, аккомпанемент активно участвует в художественной жизни общества. В провинции Ляонин, в массовом художественном быту, аккордеона как важного музыкального инструмента представлена тенденция популяризации.

3. Особое положение провинции Ляонин в китайском аккордеонном искусстве

Провинция Ляонин, как один из самых ранних регионов Китая, где начали внедрять и развивать аккордеонное образование, является местом рождения аккордеонного образования в Китае. Особенно в 1950-х годах, когда аккордеон постепенно вводился в систему образования как новый вид музыки, провинция Ляонин стала пионером в области профессионального аккордеонного образования и продвижения. Шеньянская консерватория и другие известные музыкальные учреждения сыграли важную роль в области обучения игре на аккордеоне, подготовив большое количество отличных аккордеонистов и преподавателей и заложив прочный фундамент для развития аккордеонной карьеры в Китае.

Будучи одним из первых профессиональных университетов в Китае, начавших преподавание и исследования в области аккордеона, Шэньянская консерватория внесла выдающийся вклад в развитие аккордеона в Китае.

С 1950-х годов Шэньянская консерватория начала вводить курсы аккордеона в систему музыкального образования. Она стала одним из первых университетов в Китае, где появились специальности, связанные с аккордеоном. Консерватория не только подготовила множество отличных аккордеонистов, но и накопила богатый педагогический опыт и постепенно сформировала систематическую систему преподавания. На различных национальных конкурсах аккордеонистов и научных мероприятиях преподаватели и студенты Шэньянской консерватории завоевали множество наград, подчеркивая качество преподавания и научный уровень вуза, а также способствуя развитию отечественного аккордеонного искусства. Кроме того, она уделяет внимание теоретическим исследованиям и инновациям в обучении игре на аккордеоне, сочетая навыки игры на аккордеоне с различными стилями, такими как этническая музыка и современная музыка, и являясь первопроходцем в искусстве исполнения на аккордеоне с китайской спецификой. Эти инновационные художественные исследования способствуют локализации аккордеонной музыки и постепенной интеграции аккордеона в традиционную китайскую культуру и музыку.

Кроме того, Шэньянская консерватория активно организует и участвует в научных обменах аккордеонистов в стране и за рубежом, приглашает аккордеонистов со всего мира для чтения лекций в школе, предоставляя отечественным студентам-аккордеонистам платформу для знакомства с передовыми зарубежными мастерствами. Эти научные обмены не только усиливают международное влияние Шэньянской консерватории, но и способствуют продвижению китайского аккордеонного искусства на мировой сцене. Шэньянская консерватория в развитии китайского аккордеонного образования и искусства сыграла роль первопроходца и продвигателя, сформировала уникальную систему аккордеонного образования и художественный стиль, внесла незаменимый вклад в популярность аккордеона в Китае, подготовку талантов, систему обучения. (5,с. 251).

Провинция Ляонин вырастила ряд известных в стране и за рубежом аккордеонистов, которые завоевали награды на различных конкурсах и продемонстрировали китайский аккордеон на международной арене. Эти исполнители не только хорошо владеют искусством игры, но и активно участвуют в обучении и пропаганде аккордеона, способствуя непрерывному развитию аккордеонного искусства в провинции Ляонин и во всей стране. В целях развития аккордеонного образования в провинции Ляонин регулярно проводятся конкурсы, выступления и музыкальные фестивали. Такие мероприятия, как «Национальный конкурс аккордеонов» и «Ляонинский фестиваль аккордеонного искусства», привлекают любителей аккордеона и исполнителей со всей страны к участию и общению друг с другом, формируя сильную культурную атмосферу для аккордеона. Эти мероприятия не только способствовали повышению уровня игры на аккордеоне, но и укрепили связь между любителями аккордеона по всей стране. Музыканты и педагоги провинции Ляонин также составили большое количество прекрасного репертуара для аккордеона и активно пропагандировали произведения для аккордеона, соответствующие традиционной китайской культуре, что обогатило репертуар китайского аккордеона и повысило его популярность среди китайской публики.

Поэтому провинция Ляонин занимает незаменимое место в китайском аккордеонном искусстве. Благодаря образованию, соревнованиям, обучению музыкантов и созданию репертуара провинция Ляонин не только способствует распространению аккордеонного искусства в Китае, но и формирует уникальный культурный круг аккордеона и становится одним из центров аккордеонного искусства в Китае.

Список литературы:

1. Линь Цинхуай, Ху Сюэли. Исследование влияния русских эмигрантских музыкантов 20 века на развитие аккордеонного искусства в северо-восточном Китае. Журнал социальных наук университета Цзямусы, 2017. Т. 35, № 06, с. 149-153.
2. Лю Синь, И Шанбинь. Первоначальное исследование развития аккордеонного искусства в Ляонине в первой половине 20 века. Журнал Цицикарского университета (Философия и социальные науки), 2017. № 08, с. 150-152.
3. Чжан Сюэ, Ян Хань. Обзор развития аккордеонного искусства в Джилине в первой половине 20 века. Журнал Хэйхэского университета, 2018. Т. 9, № 02, с. 12-13+30.
4. Тие Яньян. Исследование истории развития аккордеона в Пекине. Диссертация, Университет столичного педагогического университета, 2007. с. 25-30.
5. Вэй Вэй. Исследование национализации аккордеонного искусства в современном Китае. Северная музыка, 2017. Т. 37, № 11, с. 251.
6. Ши Сюань. Исследование текущего состояния развития аккордеона в Германии. Диссертация, Шанхайский педагогический университет, 2015.
7. Ван Ло. Исследование произведений аккордеона Дюнина. Диссертация, Шаньдунский педагогический университет, 2014.
8. Лю Мэйтинг. Первоначальное исследование истории аккордеона в Харбине. Диссертация, Харбинский педагогический университет, 2017.

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ УЗБЕКСКОГО ФОЛЬКЛОРА И ФОЛЬКЛОРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ МИРА – С АКЦЕНТОМ НА НАСЛЕДИЕ И КУЛЬТУРНОЕ СОДЕРЖАНИЕ НАРОДНЫХ ЭПОСОВ

***Аннотация.** Статья сравнивает узбекские эпосы с тюркскими эпическими традициями: отмечены общие черты и уникальность узбекских эпосов (символы оазисной земледельческой культуры, передача через профессионалы) под гео-социальным влиянием. Исследование соответствует конференции по «сравнительному фольклористике» и ориентирует на защиту, изучение фольклора.*

***Ключевые слова:** узбекские эпосы; тюркские эпические традиции; сравнительное фольклористика; гео-социальное влияние*

I. Введение.

Сравнительное исследование фольклорных образцов является важным подходом к выявлению общих черт национальных культур и содействию защите нематериального культурного наследия. В соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан от 25 декабря 2023 года № РР – 405 «О дополнительных мерах по развитию, защите, научным исследованиям и популяризации нематериального культурного наследия», а также в рамках основных тем Международной теоретико – практической научной конференции «Проблемы сравнительного исследования фольклорных образцов», которую планирует провести Государственная академия искусств и культуры Узбекистана 12 ноября 2025 года в соответствии с данным Указом Президента, Приказом Министерства высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан от 27 декабря 2024 года № 490 и Приказом Академии № 29 от 22 января 2025 года, сравнительное исследование фольклора разных народов стало ключевым направлением как академических исследований, так и практической защиты (1).

Узбекский народный эпос, являющийся «образцом эпического творчества, передаваемого устно с древности до наших дней», представляет собой ключевую часть узбекского фольклора и имеет культурные связи с эпосами других тюркских народов. На этой основе данная статья берет узбекский народный эпос в качестве объекта исследования, сравнивает его с эпосами других тюркских народов, чтобы выявить как общие черты, так и различия между ними, откликаясь на академические цели конференции.

II. Общие черты эпического фольклора узбекского народа и других тюркских народов

2.1 Способ передачи: устное исполнение как ключевой элемент

Узбекские народные эпосы и эпосы других тюркских народов в основном передаются посредством устного исполнения, что является их наиболее яркой об-

щей чертой. Узбекские эпосы опираются на рассказывание и телесное воплощение профессиональных исполнителей, таких как «баксы». Эти артисты, опираясь на память, накопленную из поколения в поколение, и импровизацию на месте, передают содержание эпосов аудитории. Казахские эпосы «Кыз – Жибек» (возможно, имеется в виду «Алпамыс», так как в предыдущих текстах упоминается «Алпамыс» как характерный казахский эпос) и киргизский эпос «Манас» также следуют этой логике передачи. Исполнители этих эпосов должны учиться в течение многих лет, даже десятилетий, чтобы полностью овладеть текстом эпоса и навыками его исполнения (2). Такой способ передачи, основанный на устном исполнении, является историческим выбором тюркских народов для культурной передачи в «период без письменности или с поздним распространением письменности», а также ключом к сохранению «живости» эпического фольклора. Благодаря взаимодействию между артистами и аудиторией, содержание эпосов может быть соответствующим образом скорректировано с течением времени и всегда остается тесно связанным с жизнью народа.

2.2 Нарративная структура: развитие вокруг героя

В нарративной структуре оба типа эпосов имеют в качестве центральной линии сюжета «рождение героя – трудности взросления – преодоление кризиса – защита родины», демонстрируя высокую степень согласованности. В узбекских эпосах главные герои часто с детства проходят через трудности, получают силу в испытаниях и в конечном итоге ведут народ на сопротивление внешним врагам и защиту родины. Казахский эпос «Алпамыс» вращается вокруг подвигов героя Алпамыса, который борется с злыми силами и защищает свой народ, а киргизский эпос «Манас» связывает повествование через историю поколений семьи Манаса, которые охраняют свой народ (2). Эпосы, создавая образы героев, интегрируют коллективную память и мудрость выживания нации в повествование, укрепляя национальное чувство идентичности и сплоченность.

2.3 Духовное содержание: передача общих ценностей

На уровне духовной сущности оба типа эпосов общим образом воплощают ключевые ценности «лояльность, храбрость, защита родины», которые являются общими культурными генами тюркских народов. В узбекских эпосах героические персонажи нередко ставят интересы племени или нации на первое место, и, даже пожертвовав личными чувствами и интересами, решительно защищают родину. То же самое наблюдается и в эпосах других тюркских народов: казахские эпосы подчеркивают лояльность к племени, а киргизские эпосы выделяют храбрый дух сопротивления героев (2). Эти ценности не сформировались случайно, а являются результатом постепенного накопления коллективного сознания тюркских народов в процессе длительного совместного проживания и культурного обмена. «Лояльность» обеспечивает стабильность внутри племени, «храбрость» помогает нации справляться с внешними вызовами, а «защита родины» является фундаментальной целью выживания нации. Эти ценности передаются из поколения в поколение посредством устного наследования эпосов и становятся важной основой культурной идентичности тюркских народов.

III. Различия в эпическом фольклоре узбекского народа и других тюркских народов

3.1 Культурные символы: разграничение оазисного земледелия и кочевой жизни на степях

Под влиянием географической среды и способов производственной жизни существуют заметные различия в культурных символах между узбекскими эпосами и эпосами других тюркских народов, что в основном проявляется в разграничении «оазисной земледельческой культуры» и «степной кочевой культуры». Узбекистан расположен в оазисах Центральной Азии и обладает долгой историей земледельческой цивилизации. В его эпосах часто встречаются такие символы земледельческой культуры, как «оазисы, сельскохозяйственные угодья, ирригационные каналы, хлопок, дыни и фрукты». Например, в одном из узбекских эпосов подробно описывается сцена, где главный герой ведет народ к строительству ирригационных каналов и освоению сельскохозяйственных угодий, рассматривая земледельческое производство как ключевой элемент процветания родины [3]. В то время как казахи, киргизы и другие народы исторически занимались степным кочеванием. В их эпосах основными символами являются «степи, скакуны, юрты, крупный рогатый скот, овцы, охотничьи инструменты». В казахских эпосах часто упоминаются сцены «скакунов, мчащихся по степи» и «крупного рогатого скота и овец, символизирующих процветание племени». В киргизских эпосах «охота» является важным эпизодом в становлении героя (4). Эти различия в культурных символах являются прямым результатом воздействия способов производства на фольклорные образцы и отражают уникальное восприятие различными тюркскими народами «пространства для выживания» и «ценности жизни».

3.2 Системы передачи: разделение между профессионально – ориентированной и коллективно – участвующей моделями

В составе и модели функционирования системы передачи также существуют очевидные различия между узбекскими и другими тюркскими народными эпосами.

Узбекские эпосы сформировали совершенную систему, в которой доминирует модель «профессиональные артисты + семейная преемственность». Профессиональные артисты (бакши) проходят систематическое обучение внутри семьи, начиная с детства изучают тексты эпосов, навыки исполнения и игру на традиционных музыкальных инструментах (например, дутар). Процесс передачи имеет «исключительный характер», продолжаясь только в рамках определенных семей или между учителями и учениками. Кроме того, такие учреждения, как Государственная академия искусств и культуры Узбекистана, осуществляют систематическую запись и поддержку профессиональных артистов, что еще больше укрепляет стабильность передачи(3).

В то время как передача казахских и киргизских эпосов склонна к «коллективному участию сообщества». Помимо профессиональных артистов, старейшины племени и простые граждане также могут участвовать в рассказывании и распространении эпосов. Сцены передачи чаще всего представляют собой коллективные

мероприятия, такие как вечера у костра и праздничные собрания. Подростки постепенно осваивают содержание эпосов, слушая их, что формирует модель передачи, которая является «несистематической, но широко распространенной»(4).

Такое различие в формировании связано с тем, что в узбекском обществе «рано произошло разделение труда и существует тонкое требование к передаче навыков в рамках земледельческой цивилизации», а у казахов и киргизов - «коллективный образ жизни кочевых племен и потребность кочевой цивилизации в общем культурном наследии». Это также приводит к тому, что два типа эпического фольклора имеют разные характеристики в плане стабильности передачи и масштаба распространения. Передача узбекских эпосов более стабильна, но масштаб распространения относительно ограничен профессиональными кругами. Передача казахских и киргизских эпосов имеет более широкий масштаб распространения, но стабильность передачи легко подвергается воздействию современного образа жизни.

IV. Выводы и рекомендации

4.1 Исследовательские выводы

Проведенное сравнительное исследование узбекских народных эпосов и эпосов других тюркских народов позволяет сделать следующие выводы: Во-первых, оба типа эпосов обладают общими культурными генами тюркских народов в аспектах устного передачи, героического нарратива и ключевых ценностей «лояльность, храбрость, защита родины», что отражает «общность по этнической принадлежности» фольклорных образцов. Эта общность является важным проявлением общей исторической памяти и культурной идентичности тюркских народов. Во-вторых, под влиянием географической среды (оазисное земледелие против степного кочевания) и социальной структуры (специализированное разделение труда против коллективной жизни) между ними формируются яркие различия в культурных символах и моделях систем передачи, что подчеркивает «уникальность по этнической принадлежности» фольклорных образцов. В-третьих, узбекские эпосы, благодаря глубокой связи с оазисной земледельческой цивилизацией, демонстрируют черты «тонкой проработки и профессионализма» в культурном содержании и моделях передачи, становясь типичным образцом тюркского фольклора, сочетающим как общие черты по этнической принадлежности, так и индивидуальные особенности нации. Данные выводы обогащают академические достижения в области «сравнительного исследования фольклорных образцов» и предоставляют эмпирическую основу для понимания как общих черт, так и индивидуальных различий тюркского фольклора.

4.2 Практические рекомендации в соответствии с целями

Международной конференции по «проблемам сравнительного исследования фольклорных образцов» – «защите нематериального культурного наследия, содействию исследованиям и популяризации фольклора», предлагаются следующие практические меры: **Усиление трансграничного академического обмена и интеграции ресурсов:** На основе платформы данной международной конференции следует создать «Специализированный форум по эпическому фольклору

тюркских народов», организовать диалог между учеными и артистами из Узбекистана, Казахстана, Кыргызстана и других стран для совместного анализа общих черт и различий эпического фольклора тюркских народов. Одновременно необходимо совместно создать «Исследовательскую базу данных эпического фольклора тюркских народов», систематически собирающую тексты эпосов, интервью с артистами, видеозаписи выступлений и другие ресурсы разных стран, что обеспечит базовую поддержку для межкультурных исследований фольклора

(1). Целенаправленная защита системы передачи узбекских эпосов: Учитывая особенности узбекских эпосов – «профессиональные артисты + семейная преемственность», необходимо, чтобы Государственная академия искусств и культуры Узбекистана взяла на себя инициативу по реализации «Программы подготовки артистов узбекских эпосов». С одной стороны, следует предоставлять финансовую и политическую поддержку опытным профессиональным артистам, поощряя их обучать учеников и предотвращая разрыв в передаче. С другой стороны, необходимо включить навыки передачи эпосов в учебные программы художественных учебных заведений, чтобы воспитывать молодых наследников, обладающих как традиционными навыками, так и современными исследовательскими способностями, достигая сочетания «традиционной передачи и современного образования»(3).

Литература:

1. Государственная академия искусств и культуры Республики Узбекистан. INFORMATION LETTER.pdf [Z]. Ташкент: Государственная академия искусств и культуры Республики Узбекистан, 2025.
2. Абдурахман Усман. Исследование общих черт эпосов тюркских народов [М]. Пекин: Издательство национальностей, 2021: 56-73.
3. Ибрагим Мутый. Исследование оазисной культуры Узбекистана и символов эпоса [J]. Всемирное фольклорное исследование, 2023(1): 78-92.
4. Казахский национальный университет. Модель участия сообщества в передаче казахского эпоса [R]. Нур - Султан: Казахское национальное издательство, 2022: 45-59.

BAHŞILIK GELENEĞİNİN ERZİNCAN'DAKİ YANSIMALARI

Özet. *Türk halk kültürünün köklerinden biri olan bahşılık, yalnızca bir anlatı biçimi değil; aynı zamanda müzik ve söz hafızasının temsilidir. Orta Asya'da kam, ozan, bahşi gibi adlarla sürdürülen sözlü gelenek, Anadolu'da farklı bölgelerde farklı şekillerde yaşatılmıştır. Erzincan, bu bağlamda hem Alevî-Bektaşî geleneği hem de ozanlık kültürüyle bahşılık mirasını taşıyan önemli bir bölgedir. Bu çalışma, Erzincan'da bahşılık geleneğinin çağdaş yansımalarını inceleyerek bu kültürel mirasın nasıl güncellendiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Bahşi, gelenek, Erzincan, yarışma, ozan, destan.*

Annotatsiya. *Türk xalq madaniyatining ildizlaridan biri bo'lgan baxshi an'anasi faqat hikoya shakli emas; u musiqiy va og'zaki xotirani ham ifodalaydi. O'rta Osiyoda kam, ozan, baxshi kabi nomlar bilan davom etgan og'zaki ijod Anadoluning turli mintaqalarida turli shakllarda saqlanib qolgan. Shu nuqtayi nazardan, Erzincan, ham Alaviy-Bektoshi an'alarini, ham birodarlik madaniyatini o'z ichiga olgan baxshi merosining muhim mintaqasidir. Ushbu tadqiqot Erzincandagi baxshilik an'alarining zamonaviy aks ettirishlarini o'rganib, ushbu madaniy merosning qanday yangilanganligini ochib berishni maqsad qilgan.*

Kalit so'zlar: *baxshi, an'ana, Erzincan, bellashuv, o'zan, doston.*

Annotation. *The Bakhshi tradition, one of the roots of Turkish folk culture, is not only a narrative form; it also represents musical and oral memory. Oral creativity, which continued in Central Asia under names such as kam, ozan, and bakhshi, has been preserved in various forms in different regions of Anatolia. In this context, Erzincan is an important region of the Bakhshi heritage, which includes both Alavi-Bekdashi traditions and brotherhood culture. This study aims to explore the modern reflections of the Bakhshi tradition in Erzincan and to reveal how this cultural heritage has been renewed.*

Keywords: *Bakhshi, tradition, Erzincan, competition, ozan, epic.*

Bahşılık Geleneğinin Tanımı ve Tarihsel Kökeni

Türkiye'de Bahşılık geleneği, Şamanizm ile yoğrulmuş ve zamanla İslami motiflerle de şekillenmiştir. Anadolu'ya göç eden Oğuz Türkleriyle birlikte bu gelenek eni kimlikler kazanmıştır. Günümüzde bu gelenek Alevî dedeliği, âşıklık gibi halk anlatıcılığı biçimleriyle birleşmiştir.

Erzincan, sahip olduğu kültürel yapısı ve güçlü sözlü kültürüyle bahşılık geleneğinin yaşadığı bölgelerden biridir. Özellikle Kemah, Refahiye, Tercan ve merkez köylerinde anlatı geleneği hâlen canlıdır. Bahşılık, burada hem Alevî cemlerinde dede anlatılarıyla hem de halk ozanlarının deyişlerinde izlenebilmektedir.

Son yıllarda Erzincan’da düzenlenen birçok etkinlik, bahşılık geleneğini yaşatma ve bu geleneği geliştirme amacı taşımaktadır.

Dede Korkut Ozanlar Derneği’nin Kuruluşu (2025)

Prof. Dr. Ali Kafkasyalı tarafından Erzincan’da kurulan bu dernek hem Erzincan’da ki hem de Türk dünyasındaki ozanlar için ortak bir kültürel zemin sunmayı amaçlamaktadır. Dernek, bahşılık ve ozanlık geleneğinin genç kuşaklara aktarılması için çalışmalar yürütmektedir. Erzincan’da Dede Korkut Ozanlar Derneği’nin açılışı düzenlenmiş; açılışa erel yönetimler, üniversite temsilcileri, ozan ve sanatçılar katılmıştır. Açılış programında âşık Nuri Kaya (Nurhanî mahlaslı) sahne almış; şiirler ve türküler söylemiştir. Prof. Dr. Ali Kafkasyalı, derneğin Türk dünyasına köprü olacağı vizyonunu anlatmış, kültürel miras vurgusu yapmıştır. Derneğin açılışında, 13-16 Mayıs tarihinde yapılacak “VI. Türk Dünyası Ozanlar Şöleni ve Âşık Şiiri Çalıştayı” da duyurulmuştur.

Bu program, Erzincan’ın hem erel hem Türk dünyası düzeyinde ozanlık geleneğini kurumsallaştırma çabasını somutlaştırmıştır.

Türk Dünyası Ozanlar Şöleni ve Âşık Edebiyatı Çalıştayı (2025):

Bu programda Türk dünyasından gelen ozanlar, bahşılar ve halkbilimciler Erzincan’da buluşmuş; kopuz eşliğinde anlatılar sunulmuş; anlatı türleri üzerine paneller düzenlenmiştir. Programda Prof. Dr. Ali Kafkasyalı’nın moderatörlüğünde düzenlenen panelde, halk anlatıcılığının dönüşümü konuşulmuştur.

Program açılışı Prof. Dr. Erdoğan Büyükkasap Kongre ve Kültür Merkezi’nde gerçekleştirildi. Konser ve sahne gösterileriyle devam eden etkinliklerde, Ali Ekber Çiçek’in yaşamı ve eserleri üzerine sunumlar yapılmış; şiirler ve türküler seslendirilmiştir. Katılımcılar arasında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan’dan gelen ozanlar er alırken; milli marşları seslendirilmiştir. Ayrıca etkinlik boyunca konuşmalar, paneller, kültürel tanıtımlar da yapılmıştır.

Bu şölende Erzincan’ın halk kültürü ve anlatı geleneği geniş kitlelerle buluşmuş; bahşılık / ozanlık kültürü canlı biçimde temsil edilmiştir.

Herfene Geceleri (Bahçeliköy):

Cuma akşamları köy odasında düzenlenen bu geleneksel toplantılarda katılımcılar tarafından saz çalınır, hikâyeler anlatılır. Bu ortamları, modern zamanın içindeki doğal bahşılık sahneleri olarak değerlendirmek yanlış olmaz.

Canlı Sesler Türk Halk Müziği Yarışması (2025):

Erzincan Valiliği ve Belediye iş birliğiyle düzenlenen bu yarışma, gençleri geleneksel müziğe yönlendirmekte ve bahşılık repertuarının sahneye taşınmasına olanak sunmayı amaçlamıştır.

7 Gün 7 Hüner Geleneksel Kültür-Sanat Şenlikleri:

7 Gün 7 Hüner Geleneksel Kültür-Sanat Şenlikleri Erzincan İl Millî Eğitim Müdürlüğü tarafından düzenlenmiştir. 2015 yılında şenlik kapsamında öğrencilerin ve öğretmenlerin el emeği ürünleri sergilenmiş, halk oyunları gösterileri, kültür-sanat etkinlikleri düzenlenmiştir. 2019 yılında VIII. geleneksel şenlikler sahne gösterileri, atölye çalışmaları ve kültürel etkinliklerle, bilim-kültür-sanat eksenli biçimde gerçekleştirilmiştir.

Bu tür uzun süreli kültür-sanat şenlikleri, nesiller arası kültürel aktarımı destekleyici platformlardır.

Erzincan Kùltür ve Sanat Günleri.

Erzincan'ın düşman işgalinden kurtuluş yıldönümüne özel “Kùltür ve Sanat Günleri” düzenlenmektedir. Bu etkinlikler kapsamında sergi, konser, folklor gösterileri, kitap fuarı, tiyatro gösterileri, halk oyunları ve hatta SOLOTÜRK F-16 gösterisi gibi çeşitli kùltür ve sanat programları düzenlenmektedir.

Bu programlar, yalnızca kùltürel değeri sahnede göstermekle kalmayıp halkın katılımını artıracak biçimde organize edilmektedir.

Erzincan Tanıtım Günleri & Kùltür Buluşması Programı.

Erzincan İl Kùltür ve Turizm Müdürlüğü tarafından planlanan tanıtım günleri, 24-31 Ağustos tarihleri arasında ilçelerin tanıtımına odaklı olarak düzenlenen etkinlikleri içermektedir. Bu etkinlikler arasında “Aşıklar Atışması” gibi halk anlatı pratiğini doğrudan içeren programlar er almakta; her ilçenin kendine ayrılan standlarda kendi kùltürünü tanıtması hedeflenmektedir. Tanıtım günleri, erel halk ve kùltür unsurlarını hem erel hem gelen ziyaretçilerle buluşturmayı hedefleyen mecralar olarak görülmektedir.

Bu programlar, Erzincan'da bahşı / ozanlık geleneğinin yalnızca akademik alanda değil, halkla buluşan, sahneye taşınan, kurumsallaşan biçimlerde de yaşatıldığını göstermektedir.

Bahşılık Geleneğinin Kurumsal Desteğı ve Akademik Çalışmalar.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, özellikle Halkbilimi Bölümü ile birlikte Erzincan'da sözlü kùltür çalışmalarına öncülük etmektedir. Prof. Dr. Ali Kafkasyalı, bu alandaki öncü isimlerden biri olarak hem akademik hem de saha odaklı çalışmalarıyla bahşılık mirasının kayıt altına alınmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca Erzincan İl Kùltür ve Turizm Müdürlüğü'nün desteklediğı projelerle bahşılıkların yaşam öyküleri, repertuarları ve anlatı teknikleri arşivlenmeye başlamıştır.

Sonuç. Erzincan'da bahşılık geleneğı, hem erel hem de uluslararası kùltürel bağlan-tılarla eniden anlam kazanmaktadır. Programlar, dernekler, akademik çalışmalar ve köy yaşamında süregelen pratikler, bu geleneğın geleceğı taşınmasını olanaklı kılmaktadır. Ancak bu sürecin sürekliliğı, genç kuşaklara aktarım, eğitim programlarına entegrasyon ve dijital arşivlerin oluşturulmasıyla desteklenmelidir.

Bahşılık, Erzincan için sadece geçmişin bir mirası değil; bugünün ve geleceğın kùltürel hafızasında da er alması gereken güçlü bir sözlü gelenek unsurudur.

Kaynakça (Örnekler):

1. Kafkasyalı, A. (2021). Türk Dünyasında Âşık ve Bahşı Geleneğı. Ankara: Türk Kùltür Yayınları.
2. Erzincan Valiliğı Kùltür Etkinlik Raporları (2024-2025).
3. Anadolu Ajansı (2025). “Herfene Geceleriyle Gelenek Yaşatılıyor.”
4. Ajans Erzincan (2025). “Türk Dünyası Ozanlar Şöleni Haberleri.”
5. Dede Korkut Ozanlar Derneğı Tanıtım Dökümanı (2025).

FOLKLOR VE HALK DANSLARI: GELENEKSELDEN ÇAĞDAŞA DÖNÜŞÜM

Özet. *Kültürel kimliğin önemli taşıyıcılarından biri olan halk dansları, toplumların tarihsel süreç içinde biriktirdiği değerlerin beden diliyle ifade edildiği önemli bir folklor unsurudur. Her halk dansı, ait olduğu toplumun yaşam tarzını, ritüellerini, inanç sistemlerini ve estetik anlayışını yansıtan bir kültürel mirastır. Türkiye gibi çok katmanlı ve çok kültürlü bir yapıya sahip ülkelerde halk dansları, yalnızca sanatsal bir ifade biçimi değil; aynı zamanda tarihsel ve sosyolojik bir anlatım aracıdır.*

Ancak modernleşme, küreselleşme ve kentleşme süreçleri, geleneksel halk kültürü unsurlarının dönüşmesine, kimilerinin de yok olma riskiyle karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. Özellikle halk danslarının hem sahnelenme biçimi hem de işlevi, XX. yüzyıldan bu yana önemli değişiklikler göstermiştir. Bu bağlamda halk danslarının günümüzdeki durumu, işlevi ve dönüşüm süreci üzerine akademik bir değerlendirme yapılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Folklor, Halk dansları, Kültür, Toplum, Gelenek ve Görenekler.*

Annotatsiya. *Madaniy o'ziga xoslikning asosiy tashuvchisi bo'lgan xalq raqslari folklorning muhim elementi bo'lib, jamiyatlar tomonidan tarix davomida to'plangan qadriyatlarni tana tili orqali ifodalaydi. Har bir xalq raqsi o'z jamiyatining turmush tarzi, marosimlari, e'tiqod tizimlari va estetik tushunchalarini aks ettiruvchi madaniy merosdir. Turkiya kabi ko'p qatlamli va ko'p madaniyatli tuzilishga ega mamlakatlarda xalq o'yinlari nafaqat badiiy ifoda shakli, balki tarixiy va sotsiologik ifoda vositasi hamdir.*

Biroq, modernizatsiya, globallashuv va urbanizatsiya jarayonlari an'anaviy xalq madaniyati elementlarining o'zgarishiga olib keladi va ba'zilarini yo'q bo'lib ketish xavfi ostida qoldiradi. Ayniqsa, xalq o'yinlarining ijrosi ham, vazifasi ham XX asrdan boshlab sezilarli o'zgarishlarga uchradi. Shu nuqtayi nazardan, xalq o'yinlarining hozirgi holati, vazifasi va o'zgarish jarayoniga akademik baho berish zarurati tug'iladi.

Kalit so'zlar: *xalq og'zaki ijodi, xalq o'yinlari, madaniyat, jamiyat, an'ana va urf-odatlar.*

Annotation. *Folk dances, which are the main carriers of cultural identity, are an important element of folklore and express the values accumulated by societies throughout history through body language. Each folk dance is a cultural heritage that reflects the lifestyle, rituals, belief systems and aesthetic concepts of its society. In countries with a multi-layered and multicultural structure like Turkey, folk dances are not only a form of artistic expression, but also a means of historical and sociological expression.*

However, the processes of modernization, globalization and urbanization lead to changes in elements of traditional folk culture and put some of them at risk of extinction. In particular, both the performance and function of folk dances have undergone

significant changes since the XX th century. In this context, there is a need to provide an academic assessment of the current state, function and process of change of folk dances.

Keywords: *folklore, folk games, culture, society, traditions and customs*

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, halk danslarının tarihsel kökenlerini, sosyokültürel işlevlerini, modernleşme ve küreselleşme etkisiyle geçirdiği dönüşümleri ve günümüzdeki erini analiz etmektir. Türkiye özelinde halk danslarının folklorik bir değer olarak nasıl korunduğu, değişime nasıl uyum sağladığı ve özellikle genç kuşaklara nasıl aktarıldığı da çalışmanın odak noktaları arasındadır.

Araştırmanın Önemi

Bu araştırma, hem halk kültürü hem de sanat tarihi, sosyoloji, antropoloji ve eğitim gibi çeşitli disiplinler açısından önemli katkılar sunmayı hedeflemektedir. Folklor çalışmalarının temel alanlarından biri olan halk dansları, yalnızca performatif bir alan değil, aynı zamanda kimlik üretimi ve aktarımı bakımından da toplumsal bir işleve sahiptir. Bu çalışmayla, halk danslarının kültürel mirasın korunması ve yaşatılması bağlamındaki eri tartışılarak, geleceğe dönük politikalar için öneriler sunulacaktır.

Yöntem

Araştırma, nitel bir yöntemsel yaklaşım ile yapılandırılmıştır. Literatür taramasına dayalı olarak folklor kuramları, halk danslarının tarihsel belgeleri, akademik çalışmalar ve saha gözlemlerinden elde edilen bilgiler analiz edilmiştir. Alan araştırması kısmında çeşitli halk dansları dernekleri, eğitmenler ve folklorcularla yapılan görüşmelerin verilerine de er verilecektir (ilerleyen bölümlerde).

Kavramsal Çerçeve

Çalışmada geçen başlıca kavramlar aşağıda açıklanmıştır:

- **Folklor:** Bir toplumun anonim halk kültürü ürünlerinin tümüdür. Sözlü anlatılar, gelenekler, inanışlar, ritüeller ve danslar gibi unsurları kapsar.
- **Halk Dansı:** Belirli bir topluluğun geleneksel yapısı içinde doğmuş, kuşaktan kuşağa aktarılan, genellikle müzik eşliğinde icra edilen ve topluluğun kültürel kimliğini yansıtan dans biçimleridir.
- **Kültürel Miras:** Maddi ya da manevi olarak bir topluma ait, tarihsel ve estetik değeri olan, korunması ve aktarılması gereken değerler bütünüdür.
- **Koreografi:** Dansların sahneleme düzeni ve hareket sistematliğini içeren sanatsal yap.

KURAMSAL ÇERÇEVE

- Halk danslarının folklorik bağlamda değerlendirilmesi, yalnızca estetik bir ifade biçimi olarak değil, aynı zamanda toplumsal yapının, kültürel belleğin ve kimliğin taşıyıcısı olarak ele alınmasını gerektirir. Bu bağlamda, halk danslarına dair yapılan çalışmalar, folklor bilimi, antropoloji, kültürel çalışmalar ve performans kuramları çerçevesinde ele alınmıştır.

Folklor Kuramları

- Folklor çalışmaları, özellikle 20. yüzyıldan itibaren Batı’da akademik bir disiplin olarak gelişmeye başlamıştır. Bu alanda önemli katkılarda bulunan kuramcılardan biri

Alan Dundes'tir. Dundes, folkloru "bir grubun geleneksel kültürel öğelerinin bütünüdür" şeklinde tanımlar (*Interpreting Folklore*, 1980, s. 6). Dundes, halk danslarının da bu folklor öğeleri arasında er aldığını ve beden diliyle toplumsal ritüelleri ifade ettiğini savunur. Ayrıca onun sembolik analiz yöntemi, halk danslarının yapısal çözümlemesine olanak tanır.

- Bir diğer önemli folklor kuramcısı olan **Richard Bauman**, folkloru "performans" kavramı üzerinden ele alır. Ona göre folklorik bir anlatım ya da eylem, yalnızca içerik değil, aynı zamanda icra süreciyle de değerlidir (*Verbal Art as Performance*, 1977, s. 9). Bu yaklaşım halk danslarını sadece "gelenek" olarak değil, aynı zamanda sahneleme bağlamında dinamik bir performans olarak da görmemizi sağlar.

- Türkiye bağlamında folklorun kuramsal çerçevesini ortaya koyan en önemli isimlerden biri **Pertev Naili Boratav**'tır. Boratav, halk kültürünü yaşayan bir sistem olarak değerlendirir ve halk oyunlarını bu sistemin ayrılmaz bir parçası olarak görür (*Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, 1946, s. 31). Onun yaklaşımında halk dansları, sözlü kültür ürünleriyle birlikte ele alınan bir halk anlatı formudur.

Dans Kuramları

- Halk danslarının bilimsel incelenmesinde yalnızca folklor kuramları değil, aynı zamanda dans kuramları da önemlidir. **Rudolf Laban**, dans hareketlerinin analizi için geliştirdiği **kinesfera** ve **efor teorisi** gibi kavramlarla dansı ölçülebilir ve sistematik bir düzleme taşımıştır. Laban'a göre dans, duygunun ve düşüncenin hareketle ifadesidir (*The Mastery of Movement*, 1971, s. 58). Bu bağlamda halk dansları da bir toplumun içsel yapısının beden yoluyla ifade bulmuş hâlidir.

- **John Blacking**, dansı kültürel bir eylem olarak ele alır ve dansın yalnızca estetik değil, aynı zamanda bilişsel bir süreç olduğunu belirtir (*How Musical is Man?*, 1973, s. 47). Blacking'e göre her dans biçimi, onu üreten toplumun dünya görüşünü, değerlerini ve sosyal yapısını içinde taşır.

Kimlik, Sembolizm ve Kültürel Aktarım

- Folklor ve halk dansları, bireysel kimlikten çok kolektif kimliğin inşasında önemli bir rol oynar. **Edward Said**'in *Kültür ve Emperyalizm* (1993) adlı eserinde belirttiği gibi kültürel unsurlar, aidiyetin ve direnişin araçlarıdır (s. 274). Bu bakış açısıyla halk dansları, yalnızca geçmişin bir yansıması değil, aynı zamanda günümüz kimlik politikalarının da bir aktörü olarak değerlendirilebilir.

- **Stuart Hall** ise kültürel kimliği sürekli dönüşen, sabit olmayan bir yapı olarak tanımlar. Ona göre folklorik danslar, bu değişim sürecinde aidiyetin eniden kurulmasına yardımcı olur (*Cultural Identity and Diaspora*, 1990, s. 223). Bu nedenle halk dansları sabit ve donmuş formlar değil, sürekli eniden şekillenen kültürel kodlardır.

Türkiye'de Halk Danslarına Kuramsal Yaklaşımlar

- Türkiye'de halk dansları üzerine yapılan kuramsal çalışmalar daha çok 20. yüzyılın ortalarında başlamıştır. **Türkan Ergun**'un *Türk Halk Bilgisi* (1985) adlı eserinde halk danslarının sınıflandırılması, özellikleri ve sosyal işlevleri ele alınmaktadır (s. 109-145). Ergun, halk oyunlarının işlevsel açıdan yalnızca eğlence değil, aynı zamanda sosyal dayanışma, tören ve geçiş ritüelleri bağlamında da değerlendirilmesi gerektiğini vurgular.

• **Oğuzhan Yoncalık**, *Sanattan Topluma Türk Halk Dansları* (2018) adlı kitabında, halk danslarının sosyal ve sanatsal yönlerini karşılaştırmalı olarak inceler. Kitabın 2. bölümünde halk danslarının tarihsel gelişimi ve kimlik politikaları üzerindeki etkileri detaylı olarak işlenmiştir (s. 35-62).

• Ayrıca **Funda Bozkurt**, *Geleneksel Dansın Ticarileşmesi* (2016) adlı çalışmasında, halk danslarının günümüzdeki dönüşümünü kültürel endüstriler ve turizm bağlamında analiz eder. Özellikle kitabın 3. bölümünde halk danslarının gösteri sanatı hâline gelmesiyle geleneksel bağlamdan kopma süreçleri incelenmiştir (s. 89-116).

Erkek zeybek oyunları (Aydın İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü)

Halk danslarının tarihsel gelişimi

• Halk danslarının tarihsel gelişimi, hem toplumların sosyo-kültürel yapılarıyla hem de siyasi ve ekonomik dönüşümlerle doğrudan ilişkilidir. Türkiye’de halk danslarının tarihsel evrimi, Orta Asya’dan Anadolu’ya uzanan göç süreçleri, İslamiyet’in kabulü, Osmanlı toplum yapısı ve Cumhuriyet döneminde yapılan modernleşme reformları çerçevesinde çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Bu süreçte halk dansları yalnızca eğlence aracı değil, aynı zamanda tören, ritüel ve kimlik aktarımının bir parçası olmuştur.

Orta Asya’dan Anadolu’ya Kültürel Mirasın Aktarımı

• Türk halk danslarının kökeni, Orta Asya Türk topluluklarının şamanik ritüellerine ve doğayla olan ilişkilerine kadar uzanır. Özellikle **Ziya Gökalp**, *Türkçülüğün Esasları* (1923) adlı eserinde, halk kültürünün “milletin ruhu” olduğunu ve bu ruhun dans gibi törenlerle yaşatıldığını savunur (s. 45). Gökalp, halk danslarını milli kimliğin temel taşlarından biri olarak değerlendirir.

• Şaman geleneklerinde görülen dairesel dönüşler, davul ve kam müziği eşliğindeki ayinler, bugünkü bazı Türk halk oyunlarındaki hareket biçimlerinin kökenlerini oluşturur. **Bahaeddin Ögel**, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* (1971) adlı çalışmasında,

özellikle “kopuz” eşliğinde yapılan dansların sosyal dayanışmayı simgelediğini belirtir (s. 153-158).

Osmanlı Döneminde Halk Dansları

• Osmanlı İmparatorluğu döneminde halk dansları, saray ve halk kültürü arasında çift kutuplu bir yapı sergilemiştir. Saray çevresinde daha çok sanat müziği ve saray dansları öne çıkarken, kırsal alanda ve taşrada halk oyunları yaşamın bir parçası olarak sürdürülmüştür. Bu dönemde halk dansları, düğünler, sünnet törenleri, bayram kutlamaları ve dini ritüellerle iç içe geçmiştir.

Haremde eğlence (Hörmann-Gemminge, Pera Müzesi)

• **Orhan Köprülü**, *Osmanlı'da Kültür ve Halk Sanatları* (1990) adlı kitabında, Osmanlı'da “seymen”, “zeybek”, “köçek” gibi figürlerin yalnızca dansçı değil, aynı zamanda toplumsal rol taşıdığını ifade eder (s. 89-112). Örneğin zeybek figürünün Batı Anadolu'da hem erkeklik sembolü hem de bir tür halk kahramanlığı ifadesi olduğu belirtilmiştir.

• **Pertev Naili Boratav**, halk hikâyeleri kadar halk oyunlarının da Osmanlı toplum yapısının aynası olduğunu vurgular. Ona göre halk dansları, Osmanlı toplumunun heterojen yapısına rağmen erel kimliklerin korunmasını sağlayan temel araçlardan biridir (*Halk Edebiyatı Dersleri*, 1943, s. 121).

Cumhuriyet Dönemi ve Kurumsallaşma Süreci

• Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte halk danslarına yaklaşım değişmiş, bu oyunlar birer “kültürel miras” ve “milli birlik aracı” olarak görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde halk dansları, halkçılık ve milliyetçilik politikaları kapsamında kurumsallaştırılmış, özellikle **1930'lu yıllarda Halkevleri** aracılığıyla sistematik şekilde toplanmaya, sınıflandırılmaya ve sahnelenmeye başlanmıştır.

• **Nermin Gözütok**, *Cumhuriyet Döneminde Folklor ve Eğitim* (2002) adlı çalışmasında, Halkevlerinin halk oyunlarını “eğitici birer unsur” olarak gördüğünü ve bu oyunların Batılı anlamda sahne sanatına dönüştürülmeye çalışıldığını belirtir (s. 67-84).

• **Yücel Yılmaz**, *Halk Oyunlarının Kurumsallaşması Süreci* (2010) başlıklı makalesinde, 1940-1980 yılları arasında halk oyunlarının folklor derlemeleri, yarışmalar ve devlet destekli gösteriler yoluyla “standartlaştırılmaya” çalışıldığını söyler (s. 203-215, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*).

1980 Sonrası ve Modern Gösteri Biçimleri

• 1980 sonrası Türkiye’de halk danslarının kimliği eniden şekillenmiş, üniversite-lerde ve belediyelerde kurulan halk oyunları toplulukları, halk danslarını daha teknik ve gösterişli biçimlerde sunmaya başlamıştır. Bu durum, bir yandan halk oyunlarının tanıtımı açısından olumlu bir gelişme olarak görülürken, öte yandan bazı geleneksel formların “sahneye uygunluk” gerekçesiyle bozulmasına neden olmuştur.

• **Funda Bozkurt**, *Geleneksel Dansın Ticarileşmesi* (2016) adlı eserinde bu dönüşüm sürecini kültürel değerlerin metalaşması bağlamında değerlendirir. Özellikle kitabın 2. bölümünde halk danslarının turistik gösterilerle olan ilişkisi ve gelenekten kopuşu detaylandırılmıştır (s. 61-88).

• Benzer şekilde **Oğuzhan Yoncalık**, *Sanattan Topluma Türk Halk Dansları* (2018) kitabında, 2000’li yıllarda halk danslarının eğitim sistemine entegrasyonunu ve “halk dansı koreografisi” kavramının gelişmesini ayrıntılı şekilde tartışır (s. 97-118).

HÛMA KUŞU TÜRKÜSÜNDEKİ MİTOLOJİK UNSURLAR

Özet. İnsanlığın ilk zamanlarından beri var olan mitler, zamanla değişime uğramış olsa da günümüze kadar milli kültürün her alanında varlığını sürdürmüştür. Mitler, başlangıçta bir anlatı ürünüyken daha sonra bazı türler için mihenk taşı olmuştur. Bu türler içinde halk edebiyatı ile doğrudan ilişkisi olan türküler, mitolojik unsurlar bakımından oldukça zengin semboller halinde öne çıkmıştır. Yüzyıllar sonra inanç sistemi değişmesine rağmen evreni algılayış şekli olan mitlerin unutulmadan sanata aktarıldığı görülmüştür. Dolayısıyla kültür kodları, müzik, şiir resim ve mimari gibi sanatın hemen her alanına yansımıştır. Bu çalışmada halk ürünü olan türküler özelinde mitolojik öğe olan “Hûma” kuşunun güftesinde er alan mitolojik izler ve ezgi yönlendirmesi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mitoloji, Türkü, Hûma kuşu, Halk Bilimi

Abstract. Myths, which have existed since the first times of humanity, have persisted in every field of national culture until today, even as they have been changed over time. Early times myths were narrative products, and then they became touchstones for certain genres. Within these genres, folk songs, directly related to folk literature, emerged with symbols rich in mythological elements. Centuries later, although the belief systems changed, it has been observed that myths, a way of perceiving the universe, were still preserved in art. Consequently, cultural codes are reflected in almost every field of art, including music, poetry, painting, and architecture. In this study, mythological traces and melody direction are found in the lyrics of the Huma bird, which is a mythological element, specifically in folk songs.

Key words: Mythology, folk music, Hûma bird, Folklore

Annotatsiya. Insoniyat paydo bo‘lganidan beri mavjud bo‘lgan miflar vaqt o‘tishi bilan rivojlangan bo‘lsa-da, milliy madaniyatning har bir jabhasida bu miflar bugungi kungacha saqlanib qolgan. Dastlab hikoya mahsuli bo‘lgan afsonalar keyinchalik ma‘lum janrlar uchun tayanch tushunchaga aylandi. Bu janrlar ichida xalq adabiyoti bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan xalq qo‘shiqlari mifologik unsurlarga boy timsollar sifatida ajralib turadi. Asrlar o‘tib, e‘tiqod tizimlari o‘zgarganiga qaramay, olamni idrok etish usuli bo‘lgan miflar san‘atga doimiy ravishda o‘tib bordi. Binobarin, madaniy izlar san‘atning deyarli barcha sohalarida, jumladan, musiqa, she‘riyat, rassomlik va me‘morchilikda o‘z aksini topgan. Ushbu tadqiqotda mifologik qush “Huma” lirikasida, xususan, xalq qo‘shiqlarida uchraydigan mifologik ta’sirlar va ohangdor yo‘nalish tadqiq qilinadi.

Kalit so‘zlar: mifologiya, xalq qo‘shig‘i, Huma qushi, folklore.

Giriş. Mythos (mit) ve logos (bilim) kelimelerinden oluşan mitoloji, doğüstü varlıkların etkinliğiyle bazen gerçeklik, bazen de onun bir parçası olarak gerçekliğin yaşama nasıl yansıdığını dile getirir (Azra Erhat, s. 5-7). Mit bir şeyin nasıl yaratıldığını,

nasıl var olmaya başladığını anlatır (Mircea Eliade, s.16). Mitoloji yaşamla birebir bağlantılı olarak dünyayı algılama biçimidir.

Halk ürünü olan mitler bazı türlerin olmazsa olmazı olmuştur. Anlatı türleri içinde varlığını korumuştur. Mitolojinin ilk işlevi uyanan bilincin bu evrenin *mysterium tremendum et fascinans* (ürpertici ve bağlayıcı giz) olarak kabul edilmesini sağlamaktır. İkinci işlevi bu biçimi yorumlayıcı bütüncül bir imge geliştirmesidir. Üçüncü işlevi ise ahlaki bir düzeni savunmaktır. Coğrafya ve tarihle koşullanmış bireyi toplumsal aidiyetin gerekliliklerine göre biçimlemektir (Joseph Campbell, s.14-15).

Türk mitolojisinde destan, efsane, masal, hikâye gibi türler içinde mitler; simgeler halinde bulunmaktadır. Özellikle Dede Korkut hikâyeleri ve destanlar Türk halkının kültür kodlarını bünyesinde barındıran önemli öğelerdir (Hasan Aksoy, s.2). Dolayısıyla anlattığı sözlü ürünler, düşüncelerinde yaşayan inançlardan bağımsız değildir. Milli kültürün ilk ve esas unsuru olan Türk mitolojisi gerek sözlü edebiyatta gerekse inanç düzeyinde var olmasıyla Türk kültürünün her basamağında kendine er bularak geçmişten geleceğe köprü olmuştur. (Fuzuli Bayat, s.14) Mitler yaşanan coğrafya ile sınırlı kalmayıp yüzyıllar sonra Türkistan'dan Anadolu'ya taşınmıştır. Türk halk mûsıkîsi ezgi varlığından beslenerek şekillenen, çoğu zaman halk şiirinin mani, ağıt, oyun havaları vb. gibi çeşitli biçimlerini de ihtiva eden ezgili bir tür olan türkû (Nesrin Feyzioğlu, s.51) formundaki Hûma kuşu güfte muhtevasında önümüze çıkmaktadır.

Hûma Kuşu

Dini düşüncenin en eski evrelerinden biri olarak kabul edilen zoomorfizm, evrenin en eski algılanış şekli olarak karşımıza çıkar (Fuzuli Bayat, s.60). Asya bozkırlarının en eski geleneğine göre göçebe toplumların yönetimi, zoomorfik fenomenlerin belirleyici bir rol oynadığı etnogenetik mitlerle meşrulaşmıştır (Agnes Birtalan, s.69). Zoomorfik öğelerden biri olan Hûma kuşu bazen cennette oturarak, bazen de uçarak, edi kat göğün üzerindeki felekler ve burçlar arasında dolaşan hatta Tanrı'ya kadar gidip gelen bir kuştur. Bazı Türk lehçelerinde *kumay*, Anadolu Türkçesi'nde *hûma/huma* şeklinde söylenen Farsça *hûmâ/hümây* adındaki bu mitolojik kuş, İslâmiyet öncesi Türk inançları içinde de er alan hayat ağacı ile hayat suyu yanında üçüncü önemli motiftir (Cemal Kurnaz, s.478).

Eski Türk inancındaki dişi tanrı Umay ile benzerlikleri üzerinde de durulan Hûma kuşunun yaşadığı mekân aklın alamayacağı, gözün göremeyeceği kadar yükseklerde ve sınırsız bir genişlikte tasavvur edilmiştir. Umay, ana tanrıça yaşam tanrıçasıdır. İyilikler yapar. Doğacak çocukları belirler. Kuş kılığına bürünebilir ve kanatlıdır. (Deniz Karakurt, s.220).“Başa devlet kuşu, Hûma kuşu kondu” tabiri de yine Umay ile bağlantılıdır (Bahattin Uslu, s. 45). “Risale-i Azize” Hûma kuşunu şöyle nakleliyor: “Diyorlar ki Hûma kuşu maruf bir kuştur. Kuzgun büyüklüğünde olup kanat uçları kara, başı eşil olur. Yaşadığı er havadır. Yumurtasını havada yumurtlar, yavrusunu da havada çıkarır. Bazen eryüzüne kırk arşın kadar yaklaşır ve geri döner. İşte o zaman bu kuşun gölgesi birinin üzerine düşerse cihanda padişah ola” (Abdulkadir İnan, s.37). Kırgızlarda “karkuşu” diye de bilinen büyük bir kartal, *kumay* adıyla tanınmaktadır (Bahattin Ögel, s. 365).

Bu mitolojik ögenin uzantısı olarak günümüzde Özbekistan'ın devlet armasında mutluluk ve özgürlüğü simgeleyen Hûma kuşu sağa bakar şekilde bulunmaktadır. Hûma kuşunun arkasında er alan dağlar ve nehirler ülkenin kendine özgü doğal ve iklim koşullarına işaret etmektedir (Cengiz Buyar, s.29).

Türk halk edebiyatında Hûma aynı zamanda güzelliğin de bir timsali idi. Nitekim Yunus şöyle der: “Ne erenler geldi geçti, bunlar yurdu kaldı göçtü Pervaz vurup Hakka uçtu, Hüma kuşudur, kaz değil”. Yunus Emre İslamiyet’te Allah’ın mekânsız olduğunu göstermek için, Hûma kuşunu örnek olarak göstermiştir (H. D. Batıslam, s. 190).

Huma Kuşu

Yöresi: Erzurum Notaya Alan: Aylin EVİN KÜÇÜKCELEBİ
Kimden Ahındığı: Mükerrrem KEMERTAS

Serbest

Yav ri yav ri hu ma ku şu yük sek ler den ses le nir

Ah yar koy nun da bir çift su na bes

le nir bes le ni r Yav ri yav ri sen ağ la ma kir pik le rin is

la nır Ah ben ağ lım ki

de li gö nül us la nır us la ni r

Türk halk musikisi ile halk edebiyatının birbirini bütünleyen simetrik bir ilişki içinde olması, türkülerin söz unsurundaki muhteva ve milli kodlarını afişe etmektedir. Kültürel genetik şifrenin belli bir zaman ve coğrafyaya bağlı kalmadan hatırlanmasını sağlar ve toplumsal hafızanın yaratılmasında en etkili yollardan biri olur. Bu doğrultuda Türk halk musikisinin tanınmış ezgilerinden olan “Hûma kuşunun söz unsurunu inceleyecek olursak;

Yavri yavri Hûma kuşu yükseklerden seslenir/ Ağam yâr koynunda bir çift suna beslenir. Yavri yavri sen ağlama kirpiklerin ıslanır/ Ağam ben ağlım ki belki gönül uslanır. Eser maya türündedir. Mayalar, genellikle aşk, sevgi, sevgili, ayrılık, gurbet vb. konular işlemiştir. Sözleri çoğunlukla anonim olmasına karşın saz şairlerine ait olanları da vardır (Atınç Emnalar, s. 366). Genellikle 4+7 duraklı 11’li hece ölçüsünde olan mayaların sözlerinde Oh, Yavri yavri, Oğul of, Ağam gibi terennüm ile -i, -e, -a, sesleri uzatılacak şekilde bestelenir. Öyle ki sesli harflerin vokalde tutulması daha kolaydır. Maya türündeki uzun havalar çoğunlukla hüseyini makamında yakılmıştır. Dügâh perdesinden hüseyini perdesine çıkış ile başlar. Belirli tekrarlamalar ile icra edilir. Perdeler üzerinde kısa kalışlar ile karara gelinir (Erkan Akbaş, s.93). A cümlesinde hüseyini makamının

güçlüsü olan hüseyini perdesinde yarım karar yaptıktan sonra neva perdesinde rast ve buselik çeşnili asma kalışlar yapmıştır. B cümlesinde çargâh perdesinde çargâh çeşnili asma kalış yapılmıştır. Ayrıca güfte direk makamın güçlüsü ile başlamıştır. Türkünün söz unsurunda Hûma kuşu yükseklerden seslenir derken bu sesleniş makamının güçlüsü olan hüseyini perdesine vurgu yapılarak notanın en yüksek değeri olan 2'lik notalar ard arda kullanılmıştır. Hüseyini perdesindeki bu nota süresi Hûma kuşunun gökteki hâkimiyetini ve yaşadığı mekânın sınırsız bir genişlikte olması ile estetik bir uyum yakalamıştır.

Hûma kuşu vuslatı mümkün olmayan sevgileri tasvir eden en güzel metafordur. Türkünün daha ilk sözlerinde Hûma kuşu sembolünün kullanılması imkânsız bir aşkın habercisi olmakla birlikte güftenin temasına vurgu yapmıştır. Bu sebeple aşkın maşukuna kavuşması mümkün olmayan bir aşk, yükseklerde uçan Hûma kuşuna benzetilerek anlatılmıştır. Sevgilinin güzelliği Hûma gibi ulaşılması zor ütopik bir güzeldir. Sevgilinin saç ve kaş Hûma kuşunun kanatlarına, saçının gölgesi ise mutluluk getirdiğine inanılan gölgesine benzetilir (Cemal Kurnaz, s.478). Sevgili Hûma olduğu zaman artık avlanması çok zordur. O sebeple hüseyini perdesindeki nefes kontrolü oldukça güçtür. Ayrıca Hûma kuşunun hiç durmadan kanat çırpması da sonsuz sevgi ve ölümsüzlüğe işaret eder. Yükseklerden kanat çırparak seslenmesi de sonsuz sevginin habercisidir. Dolayısıyla mitolojik öge olan Hûma kuşunun güfte kullanılması tesadüf değildir.

Sonuç. Türkülerde doğrudan veya dolaylı kullanımlar olmuş olsa da şunu belirtmek gerekir ki bu kullanımlar bilinçsizce ya da rastgele kullanımlar değildir. Görülen anlam ve imalardan başka kültürel kodların taşıyıcısı olduğu aşikârdır. Mitolojik imge ve motifler Türk mitolojisini içerisinde barındıran köklü varlıklara ve sembollere sahiptirler. Türkler evreni algılayıp yorumlarken ya da tasavvur ederken kendi hayat görüşlerinden, yaşantılarından ve sosyo-kültürel yaşamlarından faydalanmış bunu da sözlü eserlere yansıtmıştır. Yüzyıllar sonrasında bile inanç sistemi değişmesine rağmen evreni algılayış şekli olan mitler unutulmadan sanata aktarılmıştır. Anadolu coğrafyası Türk mitolojisinin yoğun olduğu ve geliştiği bir coğrafyadır. Anadolu'da olgunlaşan bu mitolojik öğeler günümüzde Türk halk müziğinin ve edebiyatın birer aynası gibidir. Erzurum yöresine ait Hûma kuşu türküsü ve daha birçok örnek ile türkülerdeki mitolojik izleri çoğaltmak mümkündür.

Kaynakça:

1. AKBAŞ Erkan (2019), Trt Türk Halk Müziği Repertuvarında Yer Alan Maya Türündeki Uzun Havalarda Müzikal Açısından İncelenmesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Müzik Bilimleri Ana Sanat Dalı Yüksek Lisans Tezi,Erzurum.
2. AKSOY, Hasan (2017), İslam Öncesi Dönemde Türklerde Kozmoloji Anlayışı (Mitoloji Ve Destanlara Göre, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Yüksel Lisans Tezi, Konya 2017.
3. BATİSLAM, H. D. (2002). Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: Hüma, Anka, Simurg. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi I, 185-208. BAYAT Fuzuli, Türk mitolojik sistemi 1, İstanbul 2020, Ötüken yayınları.

4. BİRTALAN AGNES, “An Oirat Ethnogenetic Myth In Written And Oral Traditions (A Case Of Oirat Legitimacy”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 55 (1-3), 69-88 (2002)
5. BUYAR CENGİZ,”Dünya Medeniyetlerinin Kavşağındaki Orta Asya”, *Yeni Dünya Düzeninde Özbekistan*, Editör: Hakan Arıdemir, İstanbul 2022.
6. ELİADE, Mircea (2001), *Mitlerin Özellikleri*. Çev. Sema Rifat, İstanbul: Om Kuram Yayınevi.
7. EMNALAR Atınç (1998), *Türk Halk Müziği ve Nazariyatı*. İzmir 1998, Ege Üniversitesi Yayınları.
8. ERHAT, Azra (1989), *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul.
9. FEYZİOĞLU, Nesrin (2017), “İdeoloji, Mantalite, Tarih Ve Anlatı Kavramları Çerçevesinde Türkü (Halk Şarkısı) Biçimi”, *İnönü Üniversitesi Kültür Ve Sanat Dergisi Cilt/Vol. 3 Sayı/No. 1*, s. 49-63.
10. İNAN Abdulkadir (2023), “Tarihte ve Bugün Şamanizm”, Ankara, Altınordu yayınları
11. KARAKURT, Deniz (2011), *Açıklamalı Ansiklopedik Mitoloji Sözlüğü*, e-kitap.
12. KURNAZ Cemal (1998) “Hûma”, *DİA*, c. XVIII, İstanbul.
13. ÖGEL Bahattin (1993), *Türk Mitolojisi*, 1.cilt, TTK Yayınları, Ankara.
14. USLU Bahattin (2017), *Türk Mitolojisi*, Kamer yayınları, İstanbul.

AŞIK NEŞET ERTAŞ: BOZKIRIN TEZENESİ

Özet. Türk halk müziği, Anadolu'nun kültürel çeşitliliğini, tarihsel derinliğini ve toplumsal yapısını yansıtan en önemli sanat alanlarından biridir. Bu geleneğin son yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden biri hiç şüphesiz Aşık Neşet Ertaş'tır (1938–2012). “Bozkırın Tezenesi” olarak anılan Ertaş, sadece bir müzisyen değil, aynı zamanda halkın duygularını, toplumsal hafızasını ve kültürel kimliğini yansıtan bir halk ozanı olarak kabul edilmektedir. Bu makalede Neşet Ertaş'ın hayatı, sanatı, bağlama icrasındaki ustalığı, eserlerinin tematik boyutu ve toplumsal etkileri incelenmiştir. Çalışmada, onun müziğinin yalnızca estetik bir ifade aracı değil, aynı zamanda bir kimlik inşası ve kültürel aktarım unsuru olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca UNESCO tarafından “Yaşayan İnsan Hazinesi” ilan edilmesinin, Ertaş'ın uluslararası boyutta da değerinin kabul edildiğini gösterdiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk halk müziği, bozlak, bağlama, âşıklık geleneği, toplumsal hafıza.

Abstract. Turkish folk music is one of the most important artistic fields that reflects Anatolia's cultural diversity, depth, and social structure. One of the most important figures in this tradition in the last century is undoubtedly Aşık Neşet Ertaş (1938–2012). Known as the “Plectrum of the Steppe,” Ertaş is considered not only a musician but also a folk poet who reflects the diverse social memory and cultural changes of the people. This article examines Neşet Ertaş's life, art, mastery of bağlama playing, the thematic dimension of his works, and their social distribution. The study argues that music is not only a means of aesthetic communication but also a constructive element of identity and cultural identity. It is also emphasized that UNESCO's declaration of him as a “Living Human Treasure” demonstrates that Ertaş has been recognized and acknowledged internationally.

Keywords: Turkish folk music, bozlak, bağlama, minstrel tradition, collective memory.

Annotatsiya. Turk xalq musiqasi Anadoluning madaniy xilmaxilligi, tarixiy chuqurligi va ijtimoiy tuzilishini aks ettiruvchi eng muhim badiiy fanlardan biridir. Bu an'ananing o'tgan asrdagi eng muhim vakillaridan biri, shubhasiz bu Oshiq Neshet Ertash (1938–2012) hisoblanadi. “Dasht hiylasi” nomi bilan mashhur bo'lgan Ertash nafaqat musiqachi, balki xalqning his-tuyg'ulari, umumiy xotirasi va madaniy o'ziga xosligini aks ettiruvchi xalq shoiri ham sanaladi. Ushbu maqolada Neshet Ertashning hayoti, san'ati, bog'lama mahorati, asarlarining tematik jihati va ijtimoiy ta'siri ko'rib chiqiladi. Tadqiqot ishi shuni ko'rsatadiki, uning musiqasi nafaqat estetik ifoda vositasi, balki o'ziga xoslikni qurish va madaniy uzatish elementidir. Shuningdek, uning YUNESKO tomonidan “Tirik inson xazinasi” deb e'lon qilinishi Ertashning qadri xalqaro miqyosda e'tirof etilganini ko'rsatgani ta'kidlandi.

Kalit so‘zlar: turk xalq musiqasi, bozlak, bog‘lama, ashula an‘anasi, jamoaviy xotira.

Giriş. Türk halk müziği, sözlü kültür geleneğinin en önemli taşıyıcılarından biridir. Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde yüzyıllardır süregelen âşıklık geleneği, hem müzikal hem de edebi yönüyle halkın hafızasında güçlü bir er edinmiştir. Âşıklar, yalnızca saz çalıp türkü söyleyen sanatçılar değil, aynı zamanda halkın düşüncelerini, sevinçlerini, kederlerini ve hayata bakışını dile getiren kültür elçileridir.

20. yüzyılda bu geleneğin en güçlü temsilcilerinden biri olan Neşet Ertaş, babası Muharrem Ertaş’ın izinden giderek Anadolu bozkırlarının sesi olmuştur. O, sanatında bireysel duyguları toplumsal gerçeklikle harmanlamış, eserlerinde aşkı, gurbeti, yoksulluğu ve toplumsal dayanışmayı işlemiştir. Bu yönüyle Neşet Ertaş, yalnızca bir halk ozanı değil, aynı zamanda Anadolu insanının sözcüsü, bir kültür taşıyıcısıdır.

Bu makalede öncelikle Neşet Ertaş’ın hayatı ve ettiği ortam ele alınacak, ardından sanatsal üslubu ve eserlerinin tematik özellikleri incelenecek, son olarak ise toplumsal ve kültürel etkileri değerlendirilerek sonuç kısmında genel bir analiz yapılacaktır.

Hayatı ve Sanatının Kaynakları

Neşet Ertaş, 1938 yılında Kırşehir’in Çiçekdağı ilçesine bağlı Abdallık kültürüne mensup bir ailede dünyaya gelmiştir. Babası Muharrem Ertaş, 20. yüzyıl Anadolu’sunun en önemli bozlak ustalarından biri olarak bilinmektedir. Küçük yaşta bağlama çalmayı öğrenen Neşet, babasının düğünlerde, cemiyetlerde icra ettiği türkülerle büyümüştür. Bu durum, onun müzik anlayışının temelini oluşturmuştur.

1950’li yıllarda Ankara’ya giden Neşet Ertaş, burada plak kayıtları yapmaya başlamış ve kısa sürede büyük bir dinleyici kitlesine ulaşmıştır. “Neden Garip Garip Ötersin Bülbül” ve “Gönül Dağı” gibi eserleriyle geniş halk kitlelerinin gönlünde er edinmiştir.

Ancak onun hayatı yalnızca sanatsal başarılarla değil, aynı zamanda zorluklarla da doludur. Maddi sıkıntılar, gurbet yılları ve sağlık sorunları, onun türkülerıyla halkın acılarını daha içten dile getirmesini sağlamıştır. Ertaş’ın 1970’li yıllarda Almanya’ya işçi olarak gitmesi, gurbet temasını daha yoğun biçimde eserlerine yansıtmasına neden olmuştur.

Neşet Ertaş’ın sanatı, Anadolu bozkır kültürünün en saf ve en özgün yansımalarından biridir. Onun sanatsal üslubu üç ana başlık altında incelenebilir:

1. Bozlak Geleneği

Bozlak, İç Anadolu’nun kendine özgü uzun hava formudur. Çılgılık, ağıt ve feryat gibi güçlü duygusal öğeler içerir. Neşet Ertaş, bozlak icrasında sesinin geniş tınısıyla bu formu en üst seviyeye taşımıştır.

2. Bağlama İcrası

Neşet Ertaş’ın “Bozkırın Tezenesi” olarak anılmasının nedeni, bağlama çalmadaki eşsiz ustalığıdır. Tezene vuruşlarında hem teknik incelik hem de duygusal yoğunluk bulunur. Bağlama onun elinde yalnızca bir enstrüman değil, adeta konuşan bir dilden farksızdır.

3. Tematik Zenginlik

Eserlerinde aşk, ayrılık, kader, gurbet, yoksulluk ve toplumsal dayanışma temaları

işlenir. Ancak bu temalar yalnızca bireysel duyguları değil, toplumsal gerçeklikleri de yansıtır.

Neşet Ertaş ve Toplumsal Hafıza

Neşet Ertaş'ın en önemli yönlerinden biri, sanatını halkın kolektif belleğiyle bütünleştirmesidir. Onun türkülerinde bireysel bir duygunun arkasında daima toplumsal bir anlam vardır. “Zahidem” yalnızca bireysel bir aşk türküsü değil, aynı zamanda halkın ortak duygusunu temsil eder. “Gönül Dağı” yalnızca bireysel bir hasret değil, toplumsal bir özlemin simgesidir.

Ayrıca Ertaş, hiçbir zaman halktan kopmamış, sanatını halkın içinden bir birey olarak sürdürmüştür. Halk konserlerinde “Benim ustam halktır” diyerek sanatsal kimliğinin kaynağını açıkça ifade etmiştir.

UNESCO ve Uluslararası Tanınırlık

2010 yılında UNESCO tarafından “Yaşayan İnsan Hazinesi” ilan edilen Neşet Ertaş, yalnızca ulusal değil, uluslararası ölçekte de değer kazanmıştır. Bu unvan, onun sanatının evrensel bir kültürel miras unsuru olarak kabul edildiğinin göstergesidir.

Neşet Ertaş, 2012 yılında hayatını kaybettiğinde, yalnızca bir sanatçı değil, bir kültür hazinesi olarak anılmıştır. Türkiye'nin dört bir yanında milyonlarca insan onu kendi ailesinden biri gibi görmüş ve kaybını derin bir üzüntüyle yaşamıştır.

Sonuç. Neşet Ertaş, Türk halk müziğinin ve âşıklık geleneğinin son büyük temsilcilerinden biri olarak müzik tarihimizde eşsiz bir ere sahiptir. O, sanatında bireysel acıları ve sevinçleri dile getirirken aynı zamanda toplumsal belleği de canlı tutmuştur. Eserleri, günümüzde hâlâ aynı tazeliyle dinlenmekte ve kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır.

Onun mirası yalnızca müzik tarihimizin değil, toplumsal kültürümüzün de ayrılmaz bir parçasıdır. Ertaş, halkın gönlünde bir ozan, bir bilge ve bir gönül adamı olarak yaşamaya devam etmektedir.

Kaynakça:

1. Başgöz, İ. (2008). Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği. İstanbul: Pan Yayıncılık.
2. Ertaş, N. (2004). Neşet Ertaş: Bozkırın Tezenesi (Söyleşiler). İstanbul: İletişim Yayınları.
3. Oğuz, M. Ö. (2013). “Âşıklık Geleneği ve Neşet Ertaş.” Milli Folklor Dergisi, 25 (100), 5-18.
4. Öztürk, O. (2012). Türk Halk Müziği ve Bozlak Geleneği. Ankara: Akçağ Yayınları.
5. UNESCO. (2010). “Living Human Treasures: Neşet Ertaş.” Paris: UNESCO Kültürel Miras Programı.
6. Yıldırım, R. (2015). “Neşet Ertaş'ın Türk Halk Müziği İçindeki Yeri.” Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 22(2), 231-248.

BAĞLAMA ÇALGILARININ TÜRK FOLKLÖR MÜZİĞİNDEKİ ÖNEMİ

Özet: *Türk halk müziği (folklör müziği), halkın yaşamını, duygularını, doğayla ilişkisini dile getiren sözlü ve sözsüz müzik geleneğidir. Bu geleneğin biçimlenmesinde söz, melodi, ritim ve doğrudan enstrümantasyon önemli rol oynar. Bu bağlamda bağlama (saz), Türk halk müziğinin olmazsa olmaz enstrümanlarından biridir. Bu makalede, bağlamanın tarihî gelişimi, türleri, icrasında teknik yönleri, folklör müziğine sağladığı katkılar ve güncel durumu örneklerle ele alınacak; son olarak bazı değerlendirmeler ve öneriler sunulacaktır.*

Anahtar Kelimeler: *Folklor, Halk Çalgıları, Ozanlık Geleneği, Kültürel Miras, Yöresel Müzik, Bağlama Ailesi, Müzik Eğitimi, Değerler Eğitimi, Halk Müziği Toplulukları, Çalgı Yapımı, Elektronik Bağlama, Müzik Sosyolojisi.*

Annotatsiya. *Türk xalq musiqasi (folklör) xalq hayotini, his-tuyg'ularini, tabiat bilan munosabatini ifodalovchi og'zaki musiqa an'anasidir. Lirik, ohang, ritm va to'g'ridan to'g'ri asboblardan ushbu an'anani shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu nuqtayi nazardan, bog'lama (soz) turk xalq musiqasining ajralmas cholg'usidir. Ushbu maqolada bog'lamaning tarixiy rivojlanishi, turlari, ijro etilishining texnik jihatlarini, folklör musiqasiga qo'shgan hissasi va hozirgi holati misollar bilan ko'rib chiqiladi. Nihoyat, ba'zi baholashlar va tavsiyalar taqdim etiladi.*

Kalit so'zlar: *folklör, xalq cholg'ulari, baxshichilik an'anasi, madaniy meros, min-taqaviy musiqa, bog'lama oilasi, musiqa ta'limi, qadriyatlar ta'limi, xalq musiqa ansambllari, cholg'u yasash, elektron bog'lama, musiqa sotsiologiyasi.*

Abstract: *Turkish folk music (folklore) is an oral musical tradition that expresses the life, feelings, and relationship of the people with nature. Lyrics, melody, rhythm, and direct instruments play a decisive role in shaping this tradition. From this perspective, the baglama (soz) is an indispensable instrument of Turkish folk music. This article examines the historical development of the baglama, its types, technical aspects of performance, its contribution to folk music, and its current state with examples. Finally, some assessments and recommendations are presented.*

Keywords: *folklore, folk instruments, Bakhshi tradition, cultural heritage, regional music, baglama family, music education, values education, folk music ensembles, instrument making, electronic baglama, sociology of music.*

Bağlamanın Tarihî Gelişimi ve Türleri Köken ve Evrim

“Bağlama” ya da yaygın adıyla “saz”, uzun saplı, telli bir lüt tipi enstrümandır. İngilizce literatürde “bağlama / saz” aile tipi olarak geçer. Bu enstrümanın kökeni Orta Asya’daki kopuz/komuz gibi telli çalgılara kadar uzanır; bu çizgi zaman içinde Anadolu’da biçimlenerek bugünkü saz-bağlama konumuna gelmiştir. Cumhuriyet dönemiyle

birlikte, özellikle 20. yüzyıl ortalarından itibaren bağlama türleri standardize edilmeye başlanmış, “bağlama ailesi” adı altında cura, bağlama, çöğür, divan sazı gibi alt tipler sınıflandırılmıştır.

Bağlama ailesi içinde en yaygın türler:

- Cura: En küçük saz tipi, tiz ses aralığına sahiptir.
- Bağlama (orta boy): En yaygın kullanılan tip.
- Divan sazı: Gövdesi daha büyük, derin tını veren saz türü.
- Çöğür: Bazı bölgelerde kullanılan, yapısal olarak özgün varyantları olan saz.
- Bas bağlama: Gelişen müzik ihtiyaçlarına yanıt olarak üretilmiş, bas ses üretebilen bağlama çeşidi.

Örneğin, Emin Sancak’ın “Türk Halk Müziğinin Yeni Bir Çalgısı: Bas Bağlama” adlı çalışmasında bu tipin tarihçesi, teknik özellikleri ve halk müziği repertuarındaki rolü incelenmiştir.

Yapı, Akort ve Tını Özellikleri

Bağlamanın gövdesi genellikle dut ağacı, ceviz, kestane gibi odunsu malzemeden yapılır; tekne (oyma gövde) ya da kaburgalı gövdeli (riblerle birleştirilmiş) modeller olabilir. Teller genellikle metal (çelik) olup, 7 telli, 9 telli gibi varyantları vardır. Bağlama akort sistemleri “bağlama düzeni” olarak adlandırılır; örneğin “bağlama düzeni”, “kara düzen”, “bozuk düzen” gibi. Tını açısından, bağlamanın ses karakteri hem tiz hem orta ve bas frekansları dengeli şekilde kapsar; bu özellik, halk müziği repertuarındaki değişik ruh hallerini ifade etmekte avantaj sağlar.

Folklör Müziğindeki Rolü. Söz – Müzik Bütünlüğü

Türk folklör müziğinde türkü (halk şarkısı) söyleyen ozanlar, çoğu zaman saz eşliğinde; saz hem melodik hem ritmik destek sağlar. Bu eşlik, parçanın duygusal vurgusunu artırır ve yorumcunun ifadesine esneklik sunar. Örneğin Âşık geleneği (ozanlık geleneği), sazla birlikte söz söyleme geleneğidir; ozan, sözleri ile düşünceyi aktarırken sazıyla melodik alt yapı oluşturur.

Yöresel Kimlik ve Tını Farklılıkları Bağlama, farklı yörelerde farklı ses karakterine bürünür. Ege, Karadeniz, Doğu Anadolu gibi coğrafyalarda sazın çalım tarzı, akort düzeni ve repertuarı yöresel motiflere göre değişir. Bu durum, halk müziğinin bölgesel kimliğini güçlendirir.

Örneğin:

- Ege Bölgesi: Zeybek türküleri bağlamayla icra edilir; sazın ritmik vurguları önemlidir.
- Orta Anadolu: Uzun hava türleri ve koşmalar çoğunlukla bağlamayla söylenir.
- Doğu / Güneydoğu Anadolu: Bazı yörelerde daha ağır ve abartılı tınılara yönelim görülür.

Bu yönüyle bağlama, türkünün yöresel karakterini belirleyen temel unsurlardan biridir.

Halk Müziği Orkestralarındaki Yeri

Modern halk müziği toplulukları ve ııınsal (orkestral) düzenlemelerde bağlama, hem solo hem de grup içi çalgı olarak önemli konumdadır. Mehmet Kınık’ın çalışmasında, halk müziği çalgı topluluklarında bağlama ve ailesinin düzenlenmesi, topluluk

uyumu, armonizasyon ve orkestrasyon içinde bağlamanın rolü ele alınmıştır. Topluluk düzenlemelerinde bağlama farklı ses aralıklarına dağıtılarak (cura, bağlama, çöğür, bas bağlama) armonik çeşitlilik oluşturulur. Bu, klasik batı orkestrasyon yaklaşımlarına benzer şekilde “ses katmanları” yaratma işlevi görür.

Kültürel Aktarım ve Kimlik Simgesi

Bağlama, halkın kültür belleğini taşımada ja vazgeçilmez bir araçtır:

- Sözlü kültür taşımacılığı: Türkülerin, deyişlerin nesilden nesile aktarımında bağlama eşliğinde icra edilmesi yaygındır.

- Kimlik ve aidiyet sembolü: Bir köyün, yörenin ya da etnik grubun müzik dünyasını temsil eder.

- Toplumsal hafıza: Tarihi olaylar, acılar, sevgi, doğa gibi konular halk müziği repertuarına girmiştir; bağlama bu metaforların ses düzleminde yaşamasını sağlar. Doğukan Dursun ve Betül Karagöz Dursun’un çalışmasında, bağlamanın sosyo-kültürel, ekonomik ve dinsel bir öge olarak halk müziği bağlamında taşıdığı değerler incelenmiştir.

Değerler Eğitimi ve Sosyal Boyut

Halk müziği aracılığıyla toplumsal değerlerin aktarılması, bağlamanın eğitsel boyutunu da ortaya koyar. Bu yönüyle, bağlama sadece estetik bir araç değil, aynı zamanda toplumsal değerlerin kuşaktan kuşağa taşınmasına aracılık eden bir rol oynar.

Teknik ve İcra Yöntemleri

Çalma Teknikleri

Bağlamada kullanılan temel teknikler:

- Tezene ile çalma: Tezene (mizrap) kullanılarak yapılan akorlu, arpej veya ritmik vuruşlar.

- Parmakla çalma (tırnak/parmak kullanımı): Daha soft, nüanslı ifadeler sağlamak için kullanılır.

- Süsleme teknikleri: Triller, süs sesleri, nağme geçişleri (glissando), arpej varyasyonları gibi. Bu teknikler, yorumcunun duygusal ifadesini artırır.

Düzenleme ve Armonizasyon

Halk müziği bestelerinde bazen çok sesli düzenlemelere gidilir; bağlama, er er kontrpuan ya da çoğullama (harmonizasyon) işlevi üstlenebilir. Özellikle modern halk müziği albümlerinde, bağlamanın bir aranje içinde farklı bölümlerde solo ya da altyapı oluşturması yaygındır.

Elektronik Bağlama ve Yeni İhtiyaçlar

Günümüzde teknoloji ile birlikte elektronik bağlama kullanımı yaygınlaşmaktadır. Özellikle konser ve stüdyo ortamlarında, mikrofon ve manyetik sistemlerle bağlamanın amplifikasyonu ve efekt kullanımı mümkün olmuştur. Bas bağlama da bu dönüşümün bir örneğidir: halk müziğinin ihtiyaç duyduğu bas ses aralığını karşılamak amacıyla geliştirilmiş bir türdür.

Örnek Olaylar ve Sanatçılar

Arif Sağ

Bağlama virtüözü ve halk müziği yorumcusu Arif Sağ, 20. yüzyıl sonlarında halk müziğinin modern sahnede temsilcisi olmuştur. Hem icracılığı hem de akademik kimliğiyle saz geleneğinin yaygınlaşmasında etkili olmuştur.

Musa Eroğlu

Musa Eroğlu, bağlama ustası ve halk müziği yorumcusudur. Bağlamayla yorumladığı türküler, hem halkla bağ kuran hem de teknik ustalık sergileyen örneklerdir.

Mercan Erzincan

Mercan Erzincan, modern saz yorumcularından biridir. Bağlamayı hem geleneksel çerçevede hem de enililikçi yaklaşımlarla kullanan bir sanatçıdır.

Yerel Örnekler

Tunceli yöresinde saz yapımı ve icrası üzerine yapılan alan araştırması, yöredeki bağlama ustalarının üretim tekniklerine, sazın erel müzik kültüründeki konumuna ışık tutar. Bu çalışmada saz yapım ustaları ile yapılan görüşmeler, sazın halkın günlük yaşamındaki erini göstermektedir. Devlet konservatuvarlarında bağlama çalışması yapan öğrencilerin tercih motivasyonlarını inceleyen çalışma, bağlamaya olan ilginin nedenlerini ve engellerini ortaya koyar.

Modernleşme ve Popüler Kültür Baskısı

Popüler müzik kültürü, genç kuşaklarda halk müziğine yönelik ilgiyi zayıflatma riski taşır. Televizyon, radyo, dijital müzik platformları, popüler türlere yönelimi artırabilir. Bu durum, geleneksel saz çalgılarının konumunu zayıflatabilir.

Standartlaşma ve Yaratıcılık Sınırlamaları

Bağlama ailesinin belirli standartlara sokulması, erel varyantların kaybolmasına yol açabilir. Bu durum üretim yaratıcılığını sınırlandırabilir. Örneğin bazı yöresel saz biçimleri ya unutulmaya yüz tutmuştur ya da adaptasyon geçirmiştir.

Eğitim ve Teknik Altyapı Eksiklikleri

Bağlama eğitimi veren kurumların sayısı artmakla birlikte, saygın, nitelikli eğitmen ve altyapı eksikliği hâlâ sorun olabilir. Konservatuvarlarda bağlamanın tercih edilme sebepleri üzerine yapılan çalışma bu tür sorunları da tartışır.

Teknolojiye Uyum, Elektronik Sazların Adaptasyonu

Elektronik bağlama gibi teknolojik çözümler, ses yükseltme, efekt kullanımı gibi avantajlar sağlar. Ancak bu geçiş, sazın doğallığı, akustik tınısı ve halkla bağ kuran yönü bakımından bazı eleştirileri de beraberinde getirmektedir.

Gelecek Perspektifleri

- Melez formlar: Halk müziği ve çağdaş müzik (jazz, dünya müziği vs.) arasında melez formlarda bağlamanın kullanımı.
- Dijital arşivleme ve kayıt projeleri: Sazla yapılan erel icraların dijital ortamda arşivlenmesi.
- Eğitim programlarının yaygınlaştırılması: Halk eğitim merkezleri, yaygın müzik eğitimi kurumlarında bağlama derslerinin artırılması.
- Yaratıcı performans ve repertuar geliştirme: Yeni besteler, çağdaş yorumlar, çapraz müzik projeleriyle bağlamanın sınırlarının genişletilmesi.

Değerlendirme ve Sonuç

Bağlama (saz) çalgısı, Türk folklör müziğinin hem tarihi köklerini taşıyan hem de halkın duygusal ifadesini sağlayan en temel enstrümanlardan biridir. Sözle müzik arasında köprü kurar; yöresel kimlikleri ses düzlemine taşıyarak kültürel hafızanın yaşayan bir parçası olur. Teknik uygulamaları, düzenlemeleri ve icracı geleneği sayesinde

hem klasik halk müziği repertuarında hem de modern sahne ve kayıt ortamlarında etkili bir varlık gösterir. Elbette, modernleşme süreçleri, popüler kültür baskısı ve eğitim alt-yapısı sorunları gibi zorluklar bağlamanın konumunu tehdit edebilir. Ancak teknolojik uyum, eni müzik yaklaşımları ve kültürel koruma projeleri ile bağlamanın gelecekte de folklör müzikte merkezi bir konumda kalacağını söyleyebiliriz.

Kaynakça:

1. Kınık, Mehmet. “Türk Halk Müziği Çalgı Topluluklarının Yapılanması ve Bağlama.” Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2011.
2. Dursun, Doğukan & Karagöz Dursun, Betül. “Türk Halk Müziği Bağlamında Değerler Eğitimi Boyutuyla Bağlamanın Sosyo-Kültürel, Ekonomik ve Dinsel Bir Çalgı Olarak Kullanımı.” İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi, 2022.
3. Kara, Hüseyin & Erdoğan, Göktürk. “Tunceli’de Bağlama/Saz Yapımı ve Müzik Kültürü Üzerine Bir Alan Araştırması.” Motif Akademik Halkbilimi Dergisi, 2020.
3. Kara, Nadir & İmik, Ünal. “Devlet Konservatuvarlarında Bağlama Çalgısının Tercih Sebebinin Etkileyen Faktörler.” İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi, 2024.
4. Sancak, Emin. “Türk Halk Müziğinin Yeni Bir Çalgısı: Bas Bağlama.” Yegah Musiki Dergisi, 2019. Bağlama ve Tarihte Yolculuk, Arif Sağ, Musa Eroğlu, Mercan Erzincan

TÜRKİYE DÜĞÜNLERİNDE ZURNANIN ÖNEMİ

Özet: Türkiye’de düğün törenleri, yalnızca bireysel bir birleşmenin ötesinde, toplumsal birlikteliği ve kültürel devamlılığı temsil eden önemli ritüellerden biridir. Bu törenler, müzik başta olmak üzere çeşitli sanatsal ve geleneksel öğelerle zenginleşir. Müzik, düğünlerin ruhunu belirleyen temel unsurlar arasında yer alır. Özellikle zurna, Anadolu’nun pek çok bölgesinde düğün müziğinin vazgeçilmez bir bileşeni olarak öne çıkar. Bu çalışmada, zurnanın tarihsel kökeni, kültürel temsili ve düğün ritüellerindeki eri ele alınarak, bu çalgının Türkiye’deki düğün kültüründeki önemi tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Zurna, Düğün kültürü, Türk halk müziği, Geleneksel müzik, Davul - zurna geleneği, Halk oyunları, Anadolu düğünleri, Kültürel miras, Ritüel müziği, Toplumsal hafıza.

Annotatsiya. Turkiyada to‘y marosimlari ijtimoiy birlik va madaniy davomiyligni ifodalovchi, oilaviy yig‘inlardan tashqariga chiqadigan muhim marosimlardir. Bu marosimlar turli badiiy va an‘anaviy unsurlar, ayniqsa, musiqa bilan boyatilgan. Musiqa to‘ylarning ruhini belgilaydigan asosiy elementlardan biridir. Ayniqsa, zurna Anadoluning ko‘plab mintaqalarida to‘y musiqasining ajralmas qismi sifatida ajralib turadi. Ushbu tadqiqotda zurnaning tarixiy kelib chiqishi, uning madaniy timsoli va to‘y marosimlarida tutgan o‘rni ko‘rib chiqiladi va bu cholg‘uning Turkiyadagi to‘y madaniyatidagi ahamiyati muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: zurna, to‘y madaniyati, turk xalq musiqasi, an‘anaviy musiqa, dovul - zurna an‘anasi, xalq o‘yinlari, Onado‘li to‘ylari, madaniy meros, ritual musiqa, ijtimoiy xotira.

Abstract: In Turkey, wedding ceremonies are important ceremonies that represent social unity and cultural continuity, going beyond family gatherings. These ceremonies are enriched with various artistic and traditional elements, especially music. Music is one of the main elements that define the spirit of weddings. In particular, the zurna stands out as an integral part of wedding music in many regions of Anatolia. This study examines the historical origins of the zurna, its cultural symbolism and role in wedding ceremonies, and discusses the importance of this instrument in wedding culture in Turkey.

Keywords: Zurna, Wedding culture, Turkish folk music, Traditional music, Dovul - zurna tradition, Folk games, Anatolian weddings, Cultural heritage, Ritual music, Social memory.

ZURNANIN TARİHSEL GELİŞİMİ VE KÜLTÜREL KÖKENİ

Zurna, kökeni Orta Asya'ya kadar uzanan ve yüzyıllardır Türk halk müziğinde önemli bir ere sahip olan geleneksel bir nefesli çalgıdır. Bugünkü Türkiye topraklarında, özellikle Anadolu'nun kırsal bölgelerinde, toplumsal yaşamın pek çok alanında—özellikle düğünler, bayramlar, askere uğurlama törenleri ve halk oyunları gibi etkinliklerde—kullanılmaktadır. Zurnanın yüksek ve güçlü sesi, açık alanlarda yapılan etkinliklerde tercih edilmesini sağlamıştır. Ayrıca bu ses özelliği, ona sadece müzikal değil; aynı zamanda sembolik bir işlev de kazandırmıştır: Zurna sesi, bir olayın ya da törenin başladığını ilan eder niteliktedir.

Tarihsel açıdan zurna, ilk örneklerine Orta Asya'daki eski Türk topluluklarında rastlanan, zamanla Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde hem saray hem de halk müziğinde er bulan bir çalgıdır. Özellikle Osmanlı mehter takımında zurnanın farklı türleri kullanılmış, bu sayede hem askeri hem de sivil alanlarda işlev kazanmıştır. Mehter zurnası ile halk arasında kullanılan düğün zurnası arasında ses tonu ve icra biçimi açısından farklılıklar görülse de, her ikisi de güçlü ve etkileyici bir tınıya sahiptir.

Zurna genellikle kayısı, erik veya ceviz ağacından yapılır ve “çift kamış” adı verilen özel bir ağızlıkla çalınır. Davul ile birlikte kullanıldığında ritmik ve melodik bir bütünlük oluşturur. Bu ikili, adeta Anadolu düğünlerinin “klasik orkestrası” haline gelmiştir.

Ayrıca zurna, Türkiye sınırları dışındaki bazı kültürlerde de benzer biçimlerde kullanılmaktadır. İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Balkan ülkelerinde farklı isimlerle anılsa da benzer çalgı formları görülür. Bu durum, zurnanın sadece ulusal değil, bölgesel bir kültürel miras taşıyıcısı olduğunu da gösterir.

Zurnanın tarihsel serüveni incelendiğinde, bu çalgının sadece bir müzik aracı değil, aynı zamanda bir kültürel aktarıcı işlevi gördüğü anlaşılır. Toplumların duygu, düşünce ve sosyal pratiklerini ses aracılığıyla ifade etme biçimlerinden biri olan zurna, özellikle düğünlerde bu yönüyle çok daha belirgin hale gelmiştir.

Tarihsel Köken

Zurnanın ilk örneklerine Orta Asya'daki Türk boylarında ve Mezopotamya uygarlıklarında rastlanır. Çin kaynaklarında er alan belgelerde, benzer yapıda çift kamışlı nefesli çalgıların Hun Türkleri döneminde kullanıldığına dair kayıtlar vardır (Koç, 2013). Anadolu'ya Selçuklu ve Osmanlılar aracılığıyla gelen zurna, özellikle Osmanlı döneminde hem saray musikisinde hem de halk eğlencelerinde er bulmuştur.

Mehter takımı içinde er alan “mehter zurnası”, savaşlarda ordunun motivasyonunu artırmak ve düşmana korku salmak amacıyla kullanılırken; halk arasında kullanılan zurna ise daha çok düğünler, bayramlar ve halk oyunları ile özdeşleşmiştir. Zurna bu yönüyle hem “resmî” hem de “halksal” bir müzik geleneğinin kesişiminde er almıştır (Sevengil, 1973).

Yapısı ve Ses Özellikleri

Zurna, genellikle kayısı, ceviz veya erik ağacından yapılan, konik yapıya sahip bir nefesli çalgıdır. Çalınması için kullanılan “met” ya da “nav” adı verilen ağızlık kısmında çift kamış er alır. Bu yapı sayesinde zurna oldukça yüksek bir ses çıkarır. Zurnanın ses gücü, düğün gibi kalabalık ve açık alanlarda rahatlıkla duyulmasını sağlar. Bu nedenle tercih edilmiştir.

Zurna ile birlikte çalınan davul, ritmik yapıyı oluştururken zurna melodik yapıyı taşır. Bu ikili, Anadolu düğünlerinin neredeyse her aşamasında birlikte er alır.

Kültürel Yansımaları ve Coğrafi Yayılım

Zurna sadece Türkiye’ye özgü bir çalgı değildir; Orta Doğu, Balkanlar, Kafkasya ve Kuzey Afrika gibi geniş bir coğrafyada benzer formlarda kullanılır. Ancak Türkiye’deki kullanımı, özellikle düğün müziğiyle olan sıkı bağı nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da düğünlerin vazgeçilmezi olan zurna, aynı zamanda Ege ve İç Anadolu’da da farklı ezgi ve oyunlarla kullanılmaktadır.

Zurna, bu farklı bölgelerde farklı adlarla da anılabilir: Örneğin bazı erlerde “surma” ya da “surnay” gibi ifadeler kullanılır. Ancak genel yapı ve işlev benzerdir: Yüksek sesli, kamışlı bir üflemeli çalgı olarak düğünlerde merkezi bir rol üstlenir.

TÜRKİYE DÜĞÜN KÜLTÜRÜNDE MÜZİK VE ZURNA

Türkiye’de düğünler, yalnızca iki insanın hayatını birleştirdiği törenler değil, aynı zamanda kolektif belleğin, geleneklerin ve sosyal rollerin sergilendiği kültürel etkinliklerdir. Bu etkinliklerin en dikkat çeken unsurlarından biri de müziktir. Müzik, düğünün neredeyse her aşamasında er alır ve ritüel süreci şekillendirir. Bu müzikal atmosferin merkezinde ise genellikle zurna er alır.

Zurna, düğünlerde eğlencenin ritmini belirlerken; aynı zamanda törenin başlaması, ilerlemesi ve sonlanması gibi aşamalarda sembolik bir rol de üstlenir. Düğünün duygusal ve toplumsal yapısı, zurnanın çaldığı ezgilerle daha anlamlı hâle gelir.

3.1.Düğün Töreninde Müzikal Aşamalar

Düğün törenleri genellikle birkaç güne yayılır ve her günün kendine özgü ritüel ve müzikal yapısı vardır:

Kına gecesi: Kadınlar arasında düzenlenen bu törende genellikle sözlü müzik (ağıt, türkü) tercih edilse de bazı bölgelerde zurna ile hüznü ezgiler de icra edilir.

Gelin alma: Düğün konvoyunun gelin evine gidip gelini alması sırasında zurna başroldedir. Yüksek sesli ezgilerle “düğün başlıyor” mesajı verilir.

Halay, bar, zeybek: Oyun havaları zurna ile canlanır. Her bölgeye özgü oyunların karakteri zurnanın üslubuyla şekillenir.

Düğün eğlencesi (oyun saati): Zurna, dans pistinin en belirleyici unsurudur. Davetlilerin çoğu, hangi oyun havasının çalındığına göre sahneye çıkar.

Diyarbakır Halk Oyunları

3.2. Örnek: Doğu Anadolu Düğünlerinde Zurna Kullanımı

Doğu Anadolu bölgesinde zurna ve davul düğünlerin ayrılmaz parçasıdır. **Van, Erzurum, Elazığ** gibi illerde yapılan düğünlerde günün erken saatlerinde davul-zurna sesiyle halk uyanır. Gelin alma esnasında çalınan “**Şemmame**”, “**Delilo**”, “**Lorke**” gibi oyun havaları zurna eşliğinde oynanır.

Bir örnek vermek gerekirse, Erzurum’da yapılan geleneksel düğünlerde “bar” oyunu başlamadan önce zurnacı, oyunun tonunu belirleyen bir “**peşrev**” çalar. Bu kısa giriş ezgisi, oyunun ruhunu tanıtır ve oyuncularını hazırlar. Zurna burada sadece müzikal bir işlev görmez, aynı zamanda kültürel kodların taşıyıcısı olur.

Gözlem örneği (saha notu): “Erzurum’un Pasinler ilçesinde bir düğün alayında, zurnacı düğün evine yaklaştıkça çaldığı ezginin temposunu artırıyor. Bu sırada evin önünde toplanan kadınlar zurnanın ritmine göre zılgıt çekmeye başlıyor. Zurna burada sadece müzik değil; iletişim aracı oluyor.” (Yıldırım, 2009)

3.3. Örnek: Doğu Anadolu Düğünlerinde Zurna Kullanımı

Zurna ile çalınan ezgiler, sadece eğlendirmez; aynı zamanda düğüne katılan bireyleri aktif birer **katılımcıya** dönüştürür. Bu müzik sayesinde davetliler sadece seyirci değil, düğünün birer parçası hâline gelirler. Zurna; gelin, damat, aile büyükleri ve misafirler arasında **duygusal ve kültürel bir bağ** kurar.

3.4. Müzikal ellek ve Nesiller Arası Aktarım

Zurna aracılığıyla çalınan düğün havaları, çoğu zaman **nesilden nesile aktarılan ezgilerdir**. Herkesin çocukluğunda duyduğu, bir köy düğününde ya da sokakta işittiği melodiler, hafızalarda er eder. Bu ezgiler, sadece müzikal değil; aynı zamanda **nostaljik ve toplumsal kimlik taşıyıcısıdır**.

Zurna, Türkiye’de düğün kültürünün en canlı ve vazgeçilmez unsurlarından biridir. Düğünün her aşamasında –özellikle gelin alma, halay ve oyun saatlerinde– davul ile birlikte çalınarak topluluğu coşturur ve ritüellerin yönünü belirler. Her yörenin kendine has ezgileri, zurna aracılığıyla hayat bulur ve bu çalgı, sadece eğlence değil, aynı zamanda kültürel kimliğin bir ifadesi olarak da işlev görür.

1967 Diyarbakır Halk Oyunları-Folklor Konulu Fotoğraf

Kaynakça:

1. Koç, A. (2013). *Doğu Anadolu Düğünlerinde Zurna-Davul Geleneği Üzerine Bir İnceleme*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23(1), 101–120.
2. Sevensil, R. (1973). *Türk Musikisi Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
3. Yıldırım, A. (2009). *Anadolu'da Düğün Geleneğinde Müzik ve Oyunların Rolü*. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, (21), 55–74
4. Yıldırım, A. (2009). *Anadolu'da Düğün Geleneğinde Müzik ve Oyunların Rolü*. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, (21), 55–74.
5. Koç, A. (2013). *Doğu Anadolu Düğünlerinde Zurna-Davul Geleneği Üzerine Bir İnceleme*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23(1), 101–120
6. Erdem, M. (2018). *Halk Müziği ve Kültürel Kodlar: Zurna'nın Sosyolojik Değeri*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
7. Koç, A. (2013). *Doğu Anadolu Düğünlerinde Zurna-Davul Geleneği Üzerine Bir İnceleme*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23(1), 101–120.
8. Sevensil, R. (1973). *Türk Musikisi Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
9. Yıldırım, A. (2009). *Anadolu'da Düğün Geleneğinde Müzik ve Oyunların Rolü*. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, (21), 55–74.

FOLKLOR VE TÜRK FOLKLOR YAPISI

Özet. *Folklor, halkın kültürel birikimini (masallar, türküler, gelenekler, inançlar, oyunlar vb.) inceleyen bilim dalıdır. Terim ilk kez 1846'da William J. Thomas tarafından kullanılmıştır. Türkçede karşılığı "halk bilimi" (halk danalığı)dir. Folklor, her toplumda farklı anlamlar kazanmıştır;*

- İngiltere'de gelenekler bilimi,
- Almanya'da – sosyal politikanın kaynağı,
- Amerika'da – uygarlık tarihini inceleyen bilim,
- Fransa'da – halk yaşayışını inceleyen alan olarak görülür.

Türkiye'de – folklor çalışmalarının temelleri Evliya Çelebi, Dede Korkut Hikâyeleri gibi eserlerle atılmıştır. Bilimsel çalışmalar ise Ziya Gökalp, Mehmet Fuat Köprülü, Pertev Naili Boratav gibi isimlerle başlamıştır. 1927'de Türk Halk Bilgisi Derneği, 1932'de Halkevleri kurulmuş, kültürel derlemeler yapılmıştır. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, halk bilimi alanında ilk akademik kürsüyü açmıştır. Kurumlar ve dergiler aracılığıyla halk kültürü belgelenmiş ve korunmuştur. Folklor, hem toplumun geçmişini yansıtır hem de kültürel kimliğin korunmasını sağlar.

Anahtar Kelimeler: *Folklor, aşık, bahşi, düğün, bayram.*

Annotatsiya. *Xalq og'zaki ijodi – xalqning madaniy merosini (ertaklar, xalq qo'shiqlari, urf-odatlar, e'tiqodlar, o'yinlar va boshqalar) o'rganuvchi ilmiy fan. Bu atama birinchi marta 1846-yilda Uilyam J. Tomas tomonidan kiritilgan. Uning turkcha muqobili "xalq ilmi" (xalq donoligi)dir. Folklor har bir jamiyatda turli xil ma'nolarga ega bo'lgan:*

- Angliyada – an'analar haqidagi fan;
- Germaniyada – ijtimoiy siyosatning manbai;
- Amerikada – sivilizatsiya tarixini o'rganuvchi fan;
- Fransiyada – xalq hayotini o'rganuvchi soha sifatida qaraladi.

Turkiyada – folklorshunoslikning asoslari Evliya Chalabiy, "Deda Qo'rquq ertaklari" kabi asarlar tomonidan qo'yilgan. Ilmiy tadqiqotlar Ziya Gökalp, Mehmet Fuat Köprülü, Pertev Naili Boratav kabi siymolar bilan boshlandi. 1927-yilda Turk folklor uyushmasi, 1932-yilda Jamoat markazlari tashkil etilib, madaniy to'plamlar olib borildi. Anqara universitetining til, tarix va geografiya fakultetida folklor bo'yicha ilk akademik bo'lim ochildi. Xalq madaniyati muassasalar va jurnallar orqali hujjatlashtirilgan va saqlanib qolgan. Folklor jamiyatning o'tmishini aks ettiradi va madaniy o'ziga hoslikni saqlashga yordam beradi.

Kalit so'zlar: *folklor, oshiq, baxshi, to'y, bayram.*

Abstract. *Folklore is a scientific discipline that studies the cultural heritage of the people (fairy tales, folk songs, customs, beliefs, games, etc.). This term was first int-*

roduced in 1846 by William J. Thomas. Its Turkish equivalent is “folk science” (folk wisdom). Folklore has had different meanings in each society:

- In England – it is considered as a science of traditions;
- In Germany – it is considered as a source of social policy;
- In America – it is considered as a science that studies the history of civilization;
- In France - it is considered as a field that studies the life of the people.

In Turkey - the foundations of folklore were laid by Evliya Chalabi, such as “The Tales of Deda Korkut”. Scientific research began with figures such as Ziya Gökalp, Mehmet Fuat Köprülü, Pertev Naili Boratav. In 1927, the Turkish Folklore Association was established, and in 1932, Community Centers were established, and cultural collections were maintained. The first academic department of folklore was opened at the Faculty of Language, History and Geography of Ankara University. Folk culture is documented and preserved through institutions and journals. Folklore reflects the past of a society and helps to preserve cultural identity.

Keywords: Folklore, lover, bakhshi, wedding, holiday.

Giriş. Folklor halk arasında her ne kadar “halk oyunları” olarak bilinse de Folklor sözcüğü ilk kez 1846 yılında İngiliz bilimci William j. Thomas tarafından kullanıldı. İngilizcedeki **Folk** (halk) ve **lore** (bilim) ya da bilgi sözcüklerinin birleşimiyle oluşmuştur. Türkçede ise aynı anlama gelen “halk bilimi” kullanılmaktadır. 1878 yılında İngiltere’de kurulan “Folklore Society” adlı bir dernek, folklor sözcüğünün bir bilim dalına dönüşmesine önemli katkıda bulunmuştur.

Yaşam biçiminden politikaya ve sosyolojiye dek birçok ayrıntıyı içinde barındıran folklor, insana ilişkin incelenmesi gereken toplumların kendine özgü yapılarını inceleyen en temel bilim dallarındandır. Folklor her toplumun kendine özgü yapısına göre şekillendiğinden;

- İngiltere de gelenekler bilimi,
- Almanya’da siyasal bilimlerin giriş eri, giriş odası ve sosyal politikanın köken, kaynağı,
- Amerika’da folklor, uygarlık tarihini inceleyen sosyal bilimlerden biri
- Belçika’da, halk sınıflarının yaşayışlarına ve uygarlıklarına ait olan her şeyi toplamak, inceleyerek, açıklamaktır.
- Fransa’da, halk yaşayışını inceler.

Az gelişmiş ulus ve halk kesimlerinin inanış, gelenek ve göreneklerinin külliyatı niteliğindedir.

Folklorun anlamı ve tanımı konuları Türkiye’de de halk bilimcileri tarafından da ele alınıp incelenmiştir.

Bunlardan biri olan Sedat Veyis Örnek’e göre folklor, bir ülke ya da belirli bir bölge halkına ilişkin maddi ve manevi alanlardaki kültürel ürünleri konu edinen, bunları kendine özgü yöntemlerle derleyen, sınıflandıran, çözümleyen, yorumlayan ve son aşamada bir senteze vardırmayı amaçlayan bir bilim dalıdır.

M.Şakir Ülkütaşır’a göre folklor, en derli toplu anlamıyla genel olarak sözlü halk edebiyatı, halk musikisi, halk teması, halk gelenek ve inançları gibi tamamen fikri ve

manevi oluşumları, özetle halkın manevi kültürünü araştıran bir bilimdir. Düğün, bayram, çocuk, cenaze, dini boyutlar vs. türünden halk gelenekleri; cin, peri, büyü, afsun, muska, gibi şeylere inanma biçiminde gündeme gelen bütün halk inançları ile türküleri, maniler, bilmeceler, oyunlar, ninniler, masallar menkıbeler, deyimler ve atasözleri folklor konusuna girer. Bütün bunlar belli kesimlerce saptanır ve incelenir. Folklor araştırmalarının temel taşı olan kadro bir kategori içinde ve birbirleriyle yakından ilgili birçok maddeyi içine alan geniş bölümdür.

Folklor, insanların anlattığı hikâyeleri ifade eder - halk hikâyeleri, peri masalları, «abartılı hikâyeler» ve hatta şehir efsaneleri. Folklor genellikle kitaplara yazılmak yerine ağızdan ağıza aktarılır (bazen insanlar belirli bir topluluğun hikâyelerini korumak için folklor koleksiyonları yazsalar da). Buradaki önemli nokta, folklorun bir yazarının olmamasıdır; sadece kültürden doğar ve sürekli eniden anlatılarak geleceğe taşınır.

Ünlü filozof ve yazar GK Chesterton halk masallarının önemini şöyle açıklıyor:

Çocuğa kötülüğün veya çirkinliğin fikrini vermezler; bu zaten çocukta vardır çünkü dünyada zaten vardır. Masalların çocuğa verdiği şey, kötülüğün olası enilgisine dair ilk net fikridir. Bebek, hayal gücü doğduğundan beri ejderhayı yakından tanır. Masal ona ejderhayı öldürecek bir Aziz George sunar.

Yani halk masalları, tüm insanların paylaştığı doğuştan gelen bir psikolojik ihtiyaca işaret eder. Dünyayla karşılaştığımızda her erde acı, kayıp ve boşluk görürüz. Böyle bir dünyayla nasıl yüzleşip de umutsuzluğa kapılmayız? Cevabın bir kısmı, tanrılar, kahramanlar ve canavarlar hakkında hikâyeler anlatmamızdır; iyiler kazandığında psikolojik bir destek kazanır ve cesaret ve azim hakkında değerli dersler öğreniriz.

Folklor ve mitoloji birbirine çok benzeyen terimlerdir ve mitoloji ile folklor arasındaki çizgi oldukça öznelidir. Temel fark, bir mitin kutsal veya dini bir saygıyla karşılanması, bir halk masalının ise popüler ancak kutsal olmamasıdır.

Türkiye’de halk bilimi çalışmaları yirminci yüzyıldan çok daha önce bilimsel yöntemlerle olmasa da halk kültürünün öykülenerek aktarılmasıyla başlamıştır. Özellikle Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi geniş birikimi ve canlı anlatımıyla bu tip eserlerin en önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır. Ayrıca Divanu Lüğati’t Türk, Dede Korkut Hikâyeleri gibi önemli örnekler de halk bilimi çalışmalarında kullanılacak kadar önemli bilgiler aktarmaktadır.

Türk halk ürünleri araştırmalarında önemli bir ere sahip olan Kunos ve A. Vefik Paşa’nın yaptığı bu söyleşide folklor terimi ilk defa kullanılarak halk bilimi adlandırılması arasına “folklor” terimi de eklenmiştir. Bunca araştırma içinde günümüzde de Türk denilince akla gelen ilk isimlerden birisi Ziya Gökalp’tir.

Bilimsel anlamda folklor ile ilgili yazılar yirminci yüzyılın başında verilmeye başlanmıştır. 1913 yılında Ziya Gökalp, “Halka Doğru” adlı dergide “Halkiyat” terimini kullanmış,

Mehmet Fuat Köprülü İkdâm Gazetesinde “Yeni Bir İlim: Halkiyat-Folklor” konulu yazısında (1914) folklorun Avrupa’daki gelişiminden ve ülke için öneminden söz etmiştir. Bu yazıda “Halkıyyat:Folk-lore” şeklinde kelimenin Türkçe karşılığını orijinal hali ile birlikte kullanmıştır Folklor terimi açık olarak ilk defa bu yazıda geçmiştir.

Rıza Tevfik Bölükbaşı Peyam Gazetesinin edebiyat ekinde “Folklor” başlıklı yazı-

sında (1914) , kelimenin aslını açıklayarak bizdeki anlamıyla Avrupa'daki anlamı arasındaki farklarına dikkat çekmiştir. Ayrıca halk biliminin asıl konusunun ortak halk edebiyatı ürünleri olduğunu belirtmiş, atasözleri ve türkülerden örnekler vermiştir.

Selim Sırrı Tarcan, Türkiye Edebiyat Mecmuasında “Halk İlmi (Halkiyat)” dergisinde (1924) folkloru tanımlayarak, folklorun birleştirici ve eğitsel bir bilim dalı oluşunun üzerinde durmuştur.

Rauf Yekta Bey, “Dar ül Elhan Külliyyatı” defterlerinin “Anadolu Halk Şarkıları” adını taşıyan 1. sayısında yazdığı önsözde, folklorcuların derleyip topladıkları ezgi ve sözlerin ulusun geçmişini aydınlatmadaki önemine değinmiş, halk türkülerini derlemenin önemini belirtmiştir.

Türkiye’de halk bilimi alanında çalışma yapan yabancılar daha çok halk edebiyatı ve halk müziği konuları üzerinde durmuşlardır. Bu bilimcilerden bazıları şunlardır: B. Bartok, W. Eberhard, F. Giese, G. Jacob, U. Johansen, F. W. Hasluck, I. Kunos, F. Luschan, Th. Menzel, G. Mezsaros, G. Nemeth, K. Rainhardt, H. Ritter, W. Ruben.

1927 yılında Ankara’da “Anadolu Halk Bilgisi Derneği” adıyla kurulan, bir süre sonra adı “Türk Halk Bilgisi Derneği” olarak değiştirilen dernek Türk halk bilimine ilişkin çalışmaları başlatan ilk kuruluştur. Çıkardığı “Halk Bilgisi Haberleri” adlı süreli yayınıyla Türkiye’nin çeşitli yörelerinden derlenen Halkbilim verilerini toplu bir biçimde sergilemiştir. Daha sonra Atatürk tarafından 19 Şubat 1932’de kurulan Halkevleri kültürün araştırılması, incelenmesi, yaygınlaştırılması ve halkla kaynaştırılmasında önemli rol oynamıştır. Halkevlerinin Köycülük Kolları köy ve kasabalara geziler düzenlemiş, bu gezilerde elde edilen ilgili verileri erel dergilerde yayımlanmıştır. Halka dönük etkinlikleriyle bu kuruluşlar çeşitli illerde çıkardıkları erel dergiler, yayınladıkları kitaplar aracılığıyla halk bilimi alanındaki verileri büyük bir bölümünü yitip gitmekten kurtarmışlardır. Halk bilimini ilgilendiren kılavuz ve el kitaplarının, monografilerin büyük bölümü çeşitli halkevlerinin aracılığı ile okuyucuya ulaştırılmıştır, 1955 yılında Türk Halk Sanatlarını ve Ananelerini Tetkik Cemiyeti kurulmuştur. Bu oluşum, iki kez ad değiştirerek günümüzdeki Folklor Araştırmaları Kurumu adını almıştır. 1964 yılında “Türk Folklor Kurumu”, 1966 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde Kurulan Milli Folklor Araştırma Dairesi” halk bilimine ilişkin ilk köklü çalışmaları başlatmışlardır.

Türk Dil Kurumu da halk ağzından derleme dergileri, derleme ve tarama sözlükleriyle dil konusunda halk bilimine katkıda bulunan kurumlar arasındadır.

Üniversitelerde uzun yıllar bağımsız bir folklor kürsüsü kurulamamıştır. Günümüz itibarıyla (2000) bu alanda bağımsız kürsü yalnızca Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde kurulabilmiştir. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesinde 1938-1948 yılları arasında halk edebiyatının yanında halk bilimi konularına da programında er veren bir kürsü, Pertev Naili Boratav’ın öncülüğünde çalışmalar yapmıştır. Aynı fakültenin etnoloji kürsüsü ise etnoloji ve sosyal antropolojinin yanı sıra folklor konularını işlemektedir. Boratav ve İlhan Başgöz Türkiye dışındaki üniversitelerde Türk Halk Bilimi hakkında araştırma ve incelemeleriyle, bu alana önemli katkılar sunmuşlardır. Aynı fakültede Etnoloji ve Sosyal Antropoloji öğretim üyelerinden olan Orhan Acıpayamlı doğum, halk hekimliği, bibliyografya, Nermin Erdentuğ evlen-

me adetleri, Sedat Veyis Örnek halk inançları, ölüm vs. konularda monografik nitelikte araştırmalar yaparak yayınlamışlardır. Bu fakültenin tiyatro kürsüsü öğretim üyelerinden Metin And ve Özdemir Nutku geleneksel Türk tiyatrosu konusundaki araştırma ve incelemeleriyle halk bilimi alanına katkıda bulunmuşlardır. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde 1993 yılında Halk Bilimi Bölümü bağımsız bir bölüm olmuştur.

Atatürk Üniversitesi özellikle halk edebiyatı alanında verimli çalışmalar, araştırmalar yapmakta ve yayınlamaktadır.

1938 yılına kadar çeşitli dergilerde halk bilimi ile ilgili bazı yazılar er alırken bu tarihte “Halk Bilgisi Derneği’nin yayınladığı “Halk Bilgisi Mecmuası” ile “Halk Bilgisi Haberleri’nde ağırlık tamamen Halk Bilimsel yazı ve derlemelere verilmiştir. Bunları zamanla Folklor Postası, Türk Folklor Araştırmaları, Türk Etnografya Dergisi, Folklor, Folklorla Doğru, Sivas Folkloru, Halkbilimi gibi dergiler izlemiştir. Bunların bir kısmı yayınına son vermiştir. Yayınlanmaya devam edenler arasında Folklor/Edebiyat, Milli Folklor, Halk Bilim, Türk Dünyası, Erciyes gibi dergileri örnek verebiliriz. Halkevleri ve Fakülte dergilerinin halk bilimine katkıları olmuştur.

Türkiye’de ilk resmi derlemeler İstanbul Belediye Konservatuvarı tarafından 1926 yılında başlatılmış; bu amaçla dört gezi düzenlenmiştir. Halk bilimin alanına giren konulardan biri olarak derlenen türküler notaya alınarak 14 defter halinde yayımlanmıştır. İlk pentatonik türkü bu gezilerde Gümüşhane’de kaydedilmiştir. Mahmut Ragıp Gazimihal da 1929 yılında “Anadolu Türküleri ve Musiki İstikbalimiz” adlı bir kitap yayımlamıştır.

Halk bilimi alanında hizmet veren resmi bir kuruluş olarak Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, geçmişten bugüne birtakım değişiklikler geçirerek kurulmuştur. İlk, “Milli Folklor Enstitüsü” adıyla 1966 yılında kurulmuştur. Amacı folklorun çeşitli konularında çalışmalar yaparak bir folklor arşivi, kütüphanesi, müzesi kurmak, yurdun değişik yerlerinde bu konularda yapılan çalışmalarını birleştirip teşvik etmek ve bunlara rehberlik etmektir. 1973 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile “Milli Folklor Dairesi Başkanlığı” adını alan kurum 1982 yılında teşekkül eden Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde ana hizmet birimi olarak müstakil daire başkanlığı şeklinde görevini sürdürmüştür. 1989 yılında “Halk Kültürlerini Araştırma Dairesi Başkanlığı, 1991 tarihinde de “Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü” (HAGEM) adını almıştır.

TÜRK FOLKLORUNA İLİŞKİN BAZI ESERLER

1. Pertev Naili Boratava 100 Soruda Türk Folkloru, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1969.
2. Özhan Öztürk. Folklor ve Mitoloji Sözlüğü. Phoenix Yayınları, Ankara, 2009, ISBN 978-605-5738-26-6.
3. Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
4. Kenneth S. Goldsein, Sahada Folklor Derleme Metodları, MİFAD Yayınları, Ankara, 1977.
5. Sedat Veis Örnek, Türk Halkbilimi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1977.

6. Toplumbilim Sayı: 6 Haziran 1997 / Nasreddin Hoca Özel Sayısı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, Haziran 1997.

7. Halk Edebiyatı Dersleri, Tercüme: Pertev Naili Boratav; Ekler: Arnold van Gennep, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Mart 2000, ISBN 975-7306-64-9.

8. Öztürkmen, A. (1998). Türkiye’de Folklor ve Milliyetçilik (1st ed.). İstanbul, İletişim Yayıncılık.

Kaynakça:

1. Ziya Gökalp, “Halka Doğru” Dergisi, 1913.
2. Mehmet Fuat Köprülü, “Yeni Bir İlim: Halkiyat-Folklor”, İkdam Gazetesi, 1914.
3. Rıza Tevfik Bölükbaşı, “Folklor”, Peyam Gazetesi, 1914.
4. Selim Sırrı Tarcan, “Halk İlmi (Halkiyat)”, Türkiye Edebiyat Mecmuası, 1924.
5. Pertev Naili Boratav, Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği, 1946.
6. Sedat Veyis Örnek, Folklor ve Türk Halk Edebiyatı, 1977.
7. Metin And, Geleneksel Türk Tiyatrosu, 1985.
8. Mahmut Ragıp Gazimihal, Anadolu Türküleri ve Musiki İstikbalimiz, 1929.
9. Atatürk, Halkevleri Talimatnamesi, 1932.
10. Kültür Bakanlığı, Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü (HAGEM) Yayınları.
11. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Halkbilimi Bölümü Yayınları.
12. İstanbul Belediye Konservatuvarı, Türkü Derlemeleri, 1926.
13. Chesterton, G.K., Orthodoxy, 1908.

TÜRKİYE FOLKLOR ŞARKILARINDA SES ÇIKARMA YÖNTEMLERİ

Özet. Bu makale, Türkiye folklor (halk) şarkılarında vokal ses çıkarma yöntemlerini incelemektedir. Ses eğitimi, vokal teknikler, yöresel süsleme biçimleri ve ses söyleyiş özellikleri açısından yapılan analizlerle teorik bir temel oluşturulmuş; ardından bazı örnek türküler üzerinden ses çıkarma biçimlerine ilişkin somut veriler sunulmuştur. Çalışmanın amacı, halk şarkılarının icrasındaki özgün vokal teknikleri açığa çıkarmak ve bu unsurların müzik eğitimi ile folklorik çalışmalarda kullanımına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: folklor, halk şarkısı, vokal teknik, ses süsleme, hançere, halk müziği icrası.

Annotatsiya. Ushbu maqolada turk folklor (xalq) qo‘shiqlarida kuylash usullari ko‘rib chiqiladi. Nazariy asos ovoz tayyorlash, vokal texnikasi, mintaqaviy bezak uslublari va vokal artikulyatsiya xususiyatlarini tahlil qilish orqali o‘rnatiladi. So‘ngi xalq qo‘shiqlari namunalari orqali kuylash uslublari haqidagi aniq ma‘lumotlar keltiriladi. Tadqiqotning maqsadi xalq qo‘shiqlari ijrosida qo‘llaniladigan o‘ziga xos vokal texnikasini ochib berish va bu unsurlardan musiqa ta‘limi va folklorshunoslikda foydalanishga hissa qo‘shishdan iborat.

Kalit so‘zlar: xalq og‘zaki ijodi, xalq qo‘shig‘i, vokal texnikasi, ovoz ornamentatsiyasi, tomoq, xalq musiqasi ijrosi.

Abstract. This article examines the singing techniques in Turkish folklore (folk) songs. The theoretical basis is established by analyzing the characteristics of voice training, vocal technique, regional ornamentation styles, and vocal articulation. Then, specific information about singing techniques is provided through examples of folk songs. The aim of the study is to reveal the specific vocal techniques used in the performance of folk songs and to contribute to the use of these elements in music education and folklore studies.

Keywords: folk oral art, folk song, vocal technique, voice ornamentation, throat, folk music performance.

Giriş. Halk müziği, bir toplumun duygularını, yaşam biçimini, dilini ve estetik anlayışını yansıtan sözlü kültür ürünlerinden biridir.

- Türkiye’de halk müziği *türkü* adıyla anılır; icrası genellikle sesle (vokal) ve çalgılarla birlikte olur.

- Ancak halk şarkılarında vokal söyleyiş, klasik (batı) şan tekniklerinden farklıdır; geleneksel teknikler, süslemeler ve yöresel söyleyiş biçimleri ön plana çıkar.

- Bu makalede “ses çıkarma yöntemi” kavramı vokal tekniği, ses süsleme, vurgu-stil özellikleri vb. anlamında ele alınacaktır.

- İlk olarak teorik çerçeve sunulacak, sonra halk müziği icra özellikleri incelenecek, ardından yöresel örneklerle teknik uygulamalar gösterilecektir.

Teorik Temel ve Literatür İncelemesi

1. Ses, vokal üretim ve şan tekniklerinin temelleri

- İnsan sesi üretimi: akciğer-pulmoner destek, diyafram, ses telleri (kordalar), rezonans boşlukları (ağız, burun, boğaz).
- Konuşma ile şarkı söyleme arasındaki farklar: süre, ton kontrolü, nüans (vibrato, portamento, süsleme)
- Batı vokal eğitimi ile halk vokal eğitimi arasındaki yaklaşımlar: Batı tekniği (diyafram, destek, ses erleşimi) ile halk söyleyiş tekniklerinin karşılaştırılması (örneğin, Erol Uras'ın tez çalışması, "Türk Halk Müziği İcra Özelliklerinin Ses Eğitimi (Şan Tekniği) Açısından Değerlendirilmesi")

2. Halk müziği icra özellikleri açısından vokal söyleyiş

Geleneksel halk söyleyişinde kullanılan ses özellikleri: hançere, gırtlak nağmesi, tendüristik ifadeler.

Hançere: Bölgesel halk söyleyişinde "sertlik-yumuşaklık" dereceleri ile ifade edilen, sesin boğazdan "kesik-kesik" çıkışı biçimi; motiflerle süsleme yapma eğilimi. Örneğin Silifke yöresinde hançere motifleri üzerine yapılmış bir çalışma: "Silifke Yöresi Ses İcrasında Hançere Motifleri: Silifke Folklor Ekibi Örneği" makalesi, hançere motiflerinin ikili aralıklar, inicilik-çıkıcılık eğilimiyle tespit edildiğini göstermektedir. Süslere ilişkin teknik terimler: trill, mordent, glissando, portamento, süzölmeler Vurgu, dinamik değişimler, duraklamalar, nefes boşlukları, söyleyiş hızı ve ritme göredir.

3. Halk şarkılarında yöresel üslup ve söyleyiş farkları

Her bölgenin farklı vokal alışkanlıkları vardır (Doğu Anadolu, Karadeniz, İç Anadolu, Ege, Akdeniz vb.).

- Yöresel özellikler ses erleşimi, ton tercihleri, süsleme yoğunluğu, vurgu davranışlarında kendini gösterir.
- Örneğin, Kahramanmaraş türküleri üzerine yapılmış bir çalışmada türkülerin ses özellikleri betimlenmiştir.
- Ayrıca halk müziği eğitim programlarında bu yöresel söyleyiş tekniklerine önem verilir; Müzik fakültelerinde halk müziği eğitimi ses erleşimi ve üslup açısından yapılandırılmıştır

4. Mikrofonlama, kayıt teknikleri ve icra teknikleri arasındaki ilişki

- Günümüzde halk müziği icrası çoğunlukla stüdyo kaydıyla belgelendiği için mikrofonlama ve kayıt tekniklerinin vokal performans üzerindeki etkisi önemlidir.
- "Ses Kayıt Stüdyolarında Türk Halk Çalgılarına Yönelik Mikrofonlama Teknikleri, Donanım ve Kayıt Sürecine İlişkin Uzman Görüşleri" adlı makale, halk çalgılarının mikrofonlanma tekniklerini irdeler; benzer yaklaşımlar vokal kayıt için de önem taşır.
- Kayıt anında sesin yakalanma biçimi (mikrofon tipi, konum, uzaklık, yönelme), vokalistin ses çıkarma biçimine – özellikle nüans, dinamizm ve süslemelere – etkide bulunabilir.

Yöntem

- Bu makalede, doküman taraması (kitap, makale, tez) yöntemi ile literatürde er alan bilgiler derlenmiştir;

- İkinci aşamada, halk müziği repertuarından belirli türküler seçilerek ses kayıtları üzerinden vokal tekniklerin analizi yapılmıştır (mevcut kayıtlar; TRT repertuarı, folklor ekipleri kayıtları).

- İnceleme ölçütleri: süsleme tipleri, hançere motifleri, vibrato / süzülme / portamento kullanımı, dinamik değişimler, ton aralığı tercihleri.

Örnek İncelemeler ve Teknik Analizler

Aşağıda birkaç yöresel türkü örneği seçilerek (örnek eserler, yöreleri ile birlikte), ses çıkarma tekniklerine ilişkin analizler sunulacaktır.

Örnek 1: “Silifke Türküsü”

- Silifke yöresinde hançere motiflerinin yoğun kullanıldığı bilinmektedir.
- Seçilen kayıt analiz edildiğinde, motif bazlı hançere geçişleri, inilti çıkışlarında iki sesli süzölmeler ve ikili aralık geçişleri gözlenmiştir.
- Örneğin, “Silifke türküsü” performansında, bölümünde sesin boğazdan kesik çıkışla (hançere) başladığı ve ardından portamento ile yumuşatıldığı görülür.
- Süslemeler: bazı uzatılmış hecelerde üçlü süslemeler (trill benzeri) ve yankılanmalar (delay etkisi yaratmak için hafif duraklar) kullanılmış.

Örnek 2: “Kahramanmaraş Türküsü”

- Bu yöre türkülleri üzerine yapılan çalışmada ses özellikleri betimlenmiştir: türkülerin melodik yapısı ile sesin kullanım biçimi arasında bağlantı kurulmuştur.
- Kayıt analizinde özellikle yükseğe çıkışlarda vibrato kullanımı, düşük tonlarda düz söyleyiş, geçiş notalarında portamento kullanımı gözlenmiştir.
- Dinamik değişimler: kıtalar arasında ses şiddetinde ani yükselme ya da alçalma; fragman niteliğinde aksaklıklar vernacular bir söyleyiş olarak yorumlanabilir.

Örnek 3: Diğer Yöresel Örnekler (Karadeniz, Doğu Anadolu)

- Karadeniz türkülleri genellikle tiz yoğunluk ve güçlü nüanslara dayalıdır; süslemeler ve vurgulamalar yoğun olabilir.
 - Doğu Anadolu’da uzun hava (serbest ritimli türkü) söyleyişinde sesin sürekliliği, bileşik süslemeler ve sesin “açık bırakılması” gibi teknik özellikler görülür.
- Seçilen bir Doğu Anadolu uzun havası kaydında, hece uzatmalarında ve süzölmelerde hafif aralıklı geçişler ve ince vibrato bulguları tespit edilebilir.

Tartışma

- Halk şarkılarında kullanılan vokal teknikler, klasik vokal tekniklerinden farklılık gösterir; özellikle hançere motifleri, süslemeler ve yöresel söyleyiş tarzları bu ayrımı belirler.
- Mikrofonlama ve kayıt teknikleri, özellikle günümüzde halk müziği belgelenmesinde önemli rol oynar; kayıt teknolojisinin sınırlamaları ya da avantajları, ses performansını etkileyebilir.
- Eğitim süreçlerinde halk müziği vokal tekniklerinin sistematik şekilde öğretilmesi (meşk, üslup aktarımı) oldukça önemlidir.
- Halk şarkılarındaki vokal tekniklerin sayısal analizi (örneğin ses spektrogramı, frekans analizleri) gelecekte yapılabilecek çalışmalara zemin hazırlayabilir.

Sonuç.

- Türkiye folklor şarkılarında ses çıkarma yöntemleri (vokal teknikler) zengin ve çeşitlidir.

- Hançere motifleri, süslemeler, vurgu-dinamik geçişler, portamento / vibrato gibi teknikler halk şarkısı söyleyişinde yaygın olarak kullanılır.
- Yöresel söyleyiş farkları, her bölgenin kendi vokal karakterini doğurur.
- Halk müziği eğitimi ve belgeleme çalışmalarında bu vokal tekniklere daha fazla önem verilmesi gerekmektedir.
- Gelecek araştırmalarda daha fazla örnek kaynağa dayanarak nicel analiz yöntemleriyle (ses spektrogramı, frekans çözümlemesi) karşılaştırmalı çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça:

1. Gündoğdu, Salih. “Silifke Yöresi Ses İcrasında Hançere Motifleri: Silifke Folklor Ekibi Örneği.” *Yegah Müzikoloji Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, 2025.
2. Uras, Erol. *Türk Halk Müziği İcra Özelliklerinin Ses Eğitimi (Şan Tekniği) Açısından Değerlendirilmesi* (yüksek lisans tezi). 1998.
3. Yanar, O., Sümbüllü, H. T. “Ses Kayıt Stüdyolarında Türk Halk Çalgılarına Yönelik Mikrofonlama Teknikleri, Donanım ve Kayıt Sürecine İlişkin Uzman Görüşleri.” *Journal of Turkish Studies*, Cilt 18, Sayı 2, 2023.
4. Kum, Elif Türkan; Yılmaz, Duygu Ulusoy. “Kahramanmaraş Türkülerinin Konu, Makam, Usûl ve Ses Özellikleri Açısından İncelenmesi”. *Black Sea Journal of Public and Social Science*, 2022. (Diğer kitabi kaynaklar, tezler, halk müziği repertuvar kayıtları vs
5. I. Matyakubov. “Xor va xorshunoslik”. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan pedagogika ta’lim muassasalari “Musiqqa ta’limi” yo‘nalishining reja asosida o‘tiladigan “Xor va xorshunoslik” fani uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etiladi. Toshkent, 2018-yil.

Дана Мусакулова,
Магистр культурно досуговых работ, PhD докторант
Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова,
Шымкент, Қазақстан

НАУЧНЫЙ ОБЗОР: МУЗЫКА КАК КУЛЬТУРНОЕ ЯВЛЕНИЕ ОБЩЕСТВО, ЛИЧНОСТЬ И ТЕРАПЕВТИЧЕСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ

***Аннотация.** Этот научный обзор рассматривает музыку как многогранный культурный феномен, исследуя ее роль в формировании общества, развитии личности и предоставлении терапевтических преимуществ. Опираясь на междисциплинарные исследования из музыковедения, психологии, социологии и нейробиологии, этот обзор синтезирует современное понимание фундаментальной позиции музыки в человеческой культуре и ее глубокое влияние на индивидуальный и коллективный человеческий опыт. Анализ показывает, что музыка функционирует не только как художественное выражение, но и как сложный социальный инструмент, который влияет на когнитивное развитие, эмоциональное благополучие, культурную идентичность и социальную сплоченность.*

***Ключевые слова:** музыкальная культура, социальный феномен, музыкальная терапия, развитие личности, культурное наследие, нейробиология музыки.*

***Abstract.** This scholarly review explores music as a multifaceted cultural phenomenon, examining its role in shaping society, fostering personal development, and providing therapeutic benefits. Drawing on interdisciplinary research from musicology, psychology, sociology, and neuroscience, this review synthesizes the current understanding of music's fundamental position in human culture and its profound impact on individual and collective human experiences. The analysis reveals that music functions not only as an artistic expression but also as a complex social tool that influences cognitive development, emotional well-being, cultural identity, and social cohesion.*

***Keywords:** musical culture, social phenomenon, music therapy, personal development, cultural heritage, and neurobiology of music.*

Музыка представляет собой одно из самых универсальных, но культурно разнообразных явлений в человеческой цивилизации. Присутствуя в каждом известном обществе на протяжении всей истории, музыка превосходит свои акустические свойства, чтобы стать фундаментальным компонентом культурной идентичности, социальной организации и индивидуального развития. Как красноречиво заявил Артур Шопенгауэр, “музыка – это тайное упражнение в метафизике души, не понимая, что она философствует”. Это наблюдение отражает глубокое, но часто бессознательное влияние музыки на человеческое сознание и общество.

Изучение музыки как культурного феномена требует междисциплинарного подхода, интегрирующего перспективы из этномузыкологии, социологии, психологии, нейробиологии и философии. Недавние исследования показали, что музыка нераз-

рывно связана с контекстом, в котором она производится, потребляется и преподается, что делает необходимым понимание взаимосвязи между музыкой, обществом и культурой. Этот обзор синтезирует текущие исследования, чтобы представить всестороннее понимание многомерной роли музыки в человеческой культуре.

В отличие от науки, которая ищет объективную истину, музыка относится к области художественного выражения – форме общественного сознания, которая отражает реальность через обобщенные художественные образы. Эти образы вызывают эмоциональные реакции у слушателей, создавая отношение к событиям и процессам в мире. Музыкальные произведения содержат эстетические и духовно-нравственные ценности, соответствующие их историческому контексту, образуя то, что можно назвать «художественной культурой».

Единство духовных и эмоциональных измерений в музыке помогает формировать человеческие внутренние миры, совершенствуя самые тонкие чувства. Этот процесс возвышает душу и культивирует гуманитарное отношение к миру и другим людям. Таким образом, музыка служит как зеркалом общества, так и силой социальной сплоченности, объединяя людей через общий эмоциональный опыт.

Исторический анализ показывает, что экономически успешные нации часто опираются на прочные культурные и религиозные основы, включающие духовность, традиции, менталитет и национальный характер. Универсальные человеческие ценности, передаваемые через музыку и другие искусства, не исчезают сменяющимися эпохами, а передаются из поколения в поколение, обогащенные новым содержанием.

Однако современные вызовы угрожают этой передаче. Советский период видел идеологическое вмешательство, в том числе запрет духовной и подлинной музыки и навязывание политической массовой культуры. Постсоветский период принес сокращение финансирования оперы, балета, музыкального образования, концертной деятельности. В настоящее время информационная революция, характеризующаяся компьютеризацией и омедитизацией культуры, сместила массовую культурную деятельность с общественных на бытовые формы, причем компьютерные сети все чаще служат пространством сознания.

Исследования в области этномузыкологии демонстрируют, как социальные и культурные обычаи влияют на музыкальные практики как макро, так и микро. Музыка служит основной чертой социальных праздников, от свадеб до церемониальных ритуалов, функционируя как средство культурного самовыражения и поддержания.[2] Значение музыки изменяется в разных контекстах, отражаясь в том, как звук манипулируется или строится, чтобы сформировать более крупные произведения с различными целями – независимо от того, следует ли развлекать или играть решающую роль в церемониальных функциях.

Музыкальное поведение является универсальным для людей, но очень разнообразно в своих структурах, ролях и культурных интерпретациях. Несмотря на межкультурные различия, существуют закономерности: музыкальное поведение в разных культурах включает в себя организацию звуков в поля (часто от трех до

семи), неравномерно разделенных по шкалам, включая идеальный пятый интервал, и предпочтение созвучия диссонансу. Музыка также включает в себя организацию звуковых последовательностей с преднамеренными структурированными временными отношениями и регулярными ударами.[1]

Как заметил Василий Сухомлиный, «так же, как гимнастика выпрямляет тело, музыка выпрямляет душу человека». Музыка уже давно признана необходимой для развития личности, с философами, физиками, математиками и психологами, изучающими ее влияние. Без музыки становится трудно убедить людей, входящих в мир, что человечество прекрасно – убеждение, которое формирует основу эмоциональной, эстетической и моральной культуры.

Понятие развитой личности в музыке исторически условно. Развитая личность не существовала ни в первобытных общинных обществах, ни в древнем мире. Рост личности возник в эпоху Возрождения, и к XVII-XV векам эстетический вкус стал нормативным стандартом для художественной деятельности.[5]

Норвежский композитор Эдвард Григ (1843-1907) начал свой музыкальный путь в возрасте четырех лет, вдохновленный игрой матери. Он обнаружил комбинацию аккордов, которая стала символом открытий его жизни и легла в основу практически всех его композиций. Однако в возрасте одиннадцати лет Григ перестал расти физически, оставаясь на этой высоте на протяжении всей своей жизни.

Это физическое ограничение глубоко повлияло на Грига, но он мог выражать эти чувства только через музыку, которая пропиталась мелодиями из норвежской народной музыки и национального танца. Когда Григ сочинил свой фортепианный концерт для виртуоза Франца Листа, легендарный пианист ожидал встретить крепкого норвежского гиганта, но столкнулся с маленьким, худым человеком. Но, услышав Концерт, Лист воскликнул: «Эта музыка гениальна! Это музыка настоящего гиганта!» Эмоциональная интенсивность композиции трансформировала восприятие, с физическим дефектом, побежденным и стертым через музыкальное выражение.

Современная нейронаука выявила глубокие связи между музыкальным взаимодействием и структурой мозга. Исследования с использованием томографии показывают, что мозг творческих людей работает более активно, чем у нетворческих людей. Люди, которые говорят на нескольких языках или занимаются музыкой, демонстрируют снижение восприимчивости к болезни Альцгеймера.

Фортепиано исполнение требует чрезвычайной концентрации, неотразимой интенсивной мозговой деятельности: правая рука выполняет одно действие, левая рука – другое, в то время как глаза должны одновременно следовать двум строкам музыкальной нотации. Эта многозадачность развивает несколько когнитивных способностей одновременно.[4] Даже ученики, которые борются с чтением зрения, могут успешно завершить музыкальное образование, обучаясь «из рук учителя» – учитель играет, повторяет ученик. Этот метод развивает исключительную память и пространственное мышление, поскольку студенты умственно ин-

тегрируют правую и левую части, с ассоциативным мышлением, оказывающим решающую помощь.

Исследования установили, что музыкальное исследование улучшает успеваемость, особенно в математике, что приводит к термину «эффект Моцарта». Исследования показывают, что прослушивание музыки Моцарта (и, следовательно, любой классической музыки) увеличивает баллы IQ. Эта связь между музыкальными и математическими способностями связана с общими нейронными субстратами: пальцы и числа разделяют области мозга, в частности, кору теменной доли.

Это нейронное перекрытие, вероятно, возникает в результате использования пальцев для представления чисел — мы «полагаемся» на пальцы при мысленном подсчете, при перечислении объектов и при указании величин. Развитие численного понимания происходит через физическое взаимодействие с пальцами: последовательное движение пальцев во время подсчета помогает детям понять, что каждое число имеет как «предшественника», так и «преемника».[7]

Исследования в Университет Эндрюса обнаружил, что дети, изучающие музыку более трех лет, превосходят сверстников в четырех областях: обработка слуховой информации, двигательная клетка, словарный запас и логическое мышление. Музыкальная практика положительно влияет не только на слуховые и двигательные функции, но и перераспределяет функции между левым и правым полушариями мозга.

Музыкальные ритмы тесно связаны с частотами дыхания и сердцебиения: 2,2-4 колебания в секунду. Человеческий организм синхронизируется с музыкой, корректируя физиологические процессы в соответствии с музыкальными паттернами. Эта синхронизация объясняет мощные физиологические эффекты музыки.

Использованные литературы:

1. Первоисточник: Соломентьева, Лос-Анджелес (2024 год). Общество и культура. Музыка и личность. Социально-образовательный портал nsportal.ru, 6 февраля 2024 года.
2. Бартон, Г.М. (2018). Отношения между музыкой, культурой и обществом: значение в музыке: последствия для классной практики. Исследователь.
3. Морли, Я. (2014 год). Многодисциплинарный подход к истокам музыки: перспективы антропологии, археологии, познания и поведения. Журнал антропологических наук, 92, 147-177.
4. Браун, С. (2000). «Музыкант» музыкальной эволюции. В Н. Уоллин, Б. Меркер, & С. Браун (Eds.), истоки музыки. Кембридж, Массачусетс: MIT Press.
5. Финк, Л.К. и др. (2021 год). Слушание музыки во время пандемии COVID-19: глобальные модели и последствия. Психология музыки.
6. Сяркямё, Т. (2011). Слушание музыки и реабилитация после инсульта. Докторская диссертация, Университет Хельсинки.
7. Эмото, М. (2004). Скрытые послания в воде. Помимо слов, издательская деятельность.

8. Патель, А.Д. (2008). Музыка, язык и мозг. Издательство Оксфордского университета.

9. Стюарт, Я. (1998). Другая тайна жизни: новая математика живого мира. Нью-Йорк: Уайли.

10. Блэтинг, Дж. (1973 год). Насколько музыкальна мужская? Сиэтл: Университет Вашингтона Пресс.

11. Кэмпбелл, Р.С. (2004). Преподавание музыки во всем мире: Испытать музыку, выразить культуру. Издательство Оксфордского университета.

MUNDARIJA

Nodirbek Sayfullayev. Folklor asarlarini qiyosiy o‘rganishning dolzarb masalalari	4
Jabbor Eshonqulov. O‘zbek xalq latifalarining qiyosiy o‘rganilishi masalalari	6
Gökcan Çelik. Türk dünyası edebiyatları arasında aktarım olgusu: özbekçeden türkçeye edebî metin aktarımları üzerine bir değerlendirme	17
Алсу Камалиева. От идегея к Гүрүгли: сознание героизма в татарском и узбекском эпосах	24
Selami Fedakar, Faxriddin Abduvohidov. Xalq og‘zaki ijodi va milliy sahna san’ati.....	32
Zhao Yuanzheng, Wang Yan, Tan Wee Hoe. Yangliuqing woodblock New Year paintings: collection, research, and cross-cultural insights at home and abroad from a comparative folklore perspective	39
Zilola Xudaybergenova. Turk tilidagi nutq va so‘zlashuv madaniyatiga oid ba’zi maqollar tahliliga doir	50
Сералы Тлеубаев, Вахобжан Рустамов. Игровая культура в развитии тюркского фольклорного искусства и синтез казахского и узбекского фольклора	57
Сералы Тлеубаев, Балжан Тлеубаева, Есилбек Бимурзаев. Сравнительно-типологический анализ казахского фольклора в контексте тюркской и мировой фольклорной традиции	63
Ольга Щербакова. Варианты лирической песни «черна ягода-смородина» В сёлах старообрядцев-кержаков алтайского края	68
Алсу Еникеева. Влияние культуры тюркских и иранских мусульманских народов, на происхождение и развитие традиций духовных песнопений татар	76
Xayrulla Lutfullayev. Folklor musiqasini qiyosiy tadqiq etishda etnopedagogik omillar	80
Ma’mur Umarov. Aristotelning “Poetika” asaridagi dramaturgiya talablari	85
O‘rozali Toshmatov. Baxshilar san’atini baholash masalalarida qiyosiy tahlil	89
Dilafro‘z Yusupaliyeva. Madaniyat va san’at muassasalari faoliyatida innovatsiyalardan foydalanish davr talabi sifatida	95
Munisa Mavrulova. Folklorda milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o‘zaro uyg‘unligi va ifodasi	99
Севар Маликова. Научно-теоретические и методологические основы формирования музыкальной культуры народов Средней Азии	106

Джахангир Маматкасымов. Научные и духовные факторы современных праздников и представлений	112
Jo'raqul Shukurov. Asl san'at – xalqning ong-u shuurida yashaydi... ..	117
Манзура Юлдашева. Культурный код Узбекистана через призму национального фольклорного искусства	121
Beknazar Do'stmurodov. O'zbek xalq qo'shiqlarida ijtimoiy xotira va madaniy identitet ifodasi	126
Ahmadjon Dadayev. An'anaviy ijro va folklorda ohang, ritm va tembr uyg'unligi masalalari	129
Orolmirzo Safarov. Qo'shiq orqali xalq ruhiyati: etnomusiqiy tafakkurda obraz va ramzlar tizimi	133
Komiljon Mirzayev. Lingvofolkloristik yondashuvda maqol va matallar: millatlararo semantik o'xshashliklar	136
Soyibjon Niyozov. Xalq marosimlari va musiqaning psixomadaniy funksiyasi	139
O'ktam Nosirov. Bolalarni mutolaaga jalb etishning an'anaviy va zamonaviy usullari	143
Xamdani Ismoilov. Chingiz Aytmatov asarlarida folklor motivlari	148
Saidqul Alimov. Afsona va ertak janrlarida o'zaro bog'liqlik	155
Qunduz Nishonboyeva. Barqaror rivojlanishda folklorning o'rni	158
Soyibnazar Davlatov. O'zbek marosim-udumlarining etnohududiy xususiyatlari	162
Mirali Mahmudov. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun kutubxona – o'qishni rivojlantirish markazi sifatida	167
To'ychiboy Boyto'rayev. Kutubxona bibliografiya sahnasida folklor asrlari bilan xizmat ko'rsatishning ahamiyati	172
To'rabek Fayziyev. Art-menejment madaniyat va san'at sohasidagi boshqaruv faoliyatining kompleks tizimi sifatida	174
G'anijon Xudoyev. Buxoro-Samarqand mahalliy musiqa madaniyati – tarixiy kesimda	180
Isoqtoy Djumanov. O'zbek xalq og'zaki ijodida umuminsoniy g'oyalar talqini	191
Rustam Abdullayev. Qorako'l vohasida xalq og'zaki ijodi va musiqa an'analari	196
Vahobjon Rustamov. Madaniy-ommaviy tadbirlar ssenariysini yaratishning o'ziga xos xususiyatlari	200

Татьяна Седых. Значение деятельности Гузаль Муминовой (фольклор, джаз, маком)	205
Шоира Рамазанова. Античная эстетика и гносеология фольклора, как основа возникновения ораторского искусства	210
Musallam Abdujabbarova. Xalq qo‘shiqalarida avlodlar tarbiyasi an‘anasi: kecha va bugun	213
Ziyodilla Isokov. Turkiy xalqlarning ziroatchilik bilan bog‘liq atama va urf-odatlarini (Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi tarixiy-etnografik ma’lu- motlar asosida)	217
Ibrohim Abdurahmonov. Amaliy bezak san‘atida folklor mavzular talqini	219
Zulfiya Marufova. Xalq ertaklarida estetik qadriyatlarning lisoniy ifodasi	223
Oybek Davlatov. Axborotlashgan davrda madaniy merosni saqlashning nazariy va amaliy jihatlari	228
Dilnoza Jumayeva. Abdulla Qodiriy adabiy merosining yurtimizda o‘rganilishi tahlili	233
Muborak Hakimova. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mutolaa madaniyatini shakllantirishda maqollar va topishmoqlardan foydalanish	239
Aziza Kurbanova. Folklor va raqamli madaniyat: milliy identitetni saqlashning zamonaviy mexanizmlari	244
Kamoliddin Isayev. Alpomish dostoni – o‘zbek xalq og‘zaki ijodining tarixiy madaniy boyliqi sifatida	249
Firuze Abdurahmonova. Folklor mirasini korunmasinda, bilimsel aliřma ve arařtırmalarda ğretmenin etkisi	253
Ilhom Ibodov. O‘zbek nomoddiy madaniy merosining jamiyatda tutgan roli	259
Matluba Isokova. Xorazm teatrida xalq ijodiyoti an‘analarining sahna talqinlari	268
Dilshod Mamajonov. O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi masalalari	273
Zair Zufarov, Sahobiddin Xudayberdiyev. Turkiy xalqlar folklori: kecha va bugun (muammo va yechimlar)	278
Zair Zufarov. O‘zbek folklori va slavyan xalqlari folklori qiyosiy tahlili	282
Дилором Мирсаидова. Звук как носитель культурной памяти: роль звуорежиссуры в сохранении и сравнительном изучении узбекского и тюркского фольклора	287
Қарлығаш Жолдасбекова, Айгул Алтынбекова, Гульзада Атемова. Народный фольклор как средство развития личности	291

Қарлығаш Жолдасбекова, Татьяна Тарасенко, Гаухар Назанова. Образ женщины в казахской культуре	296
Қарлығаш Жолдасбекова, Бағжан Әбдітай, Акмарал Сабекова. Фольклор как источник сведений о национальном характере	300
Gulmira Tleuniyazova. Lirik subyektning psixodinamik transformatsiyasi	304
Aksungul Kalendarova. Qoraqalpoq va rus xalqlarining bolalar folkloridagi alla va marosim qo‘shiqdari	309
Gulxumor Djamalxodjayeva. Badiiy matnda folklordan foydalanish	314
Gavhar Nazarova. O‘zbekiston televideniyesida folklor san’ati namunalarining yoritilishi	319
Muqaddas Karimova. Folklor-etnografik tomoshalarda badiiy yaxlitlik masalalari	325
Rasuljon Tojimatov. O‘zbek adabiy tilining vazifaviy uslublari	333
Джуманазарова З.О. Язык фольклора как источник изучения этнолингвистики и этнокультуры	339
Dilorom Muxamedova. O‘zbek xalq allalarida yakkaxon ijrochilik an’analari	344
Bibiaysha Kudaybergenova. Qoraqalpoq qissaxonlik san’ati	349
Umida Kurbanova. Xorazm xalfalarining marosim aytimlari va ijro uslublari xususida	352
Наталья Яговец. Сравнительный анализ вариантов духовного стиха старообрядцев алтая «жил юный отшельник»	355
Xurshid Beknazarov. Dutor – milliy merosimiz	362
Hou Yuchen. Linguistic perspectives on the evolution of melodic patterns in Jiangsu folk songs	365
Izzat Yuldashev. Xorazm etnomusiqqa ijodida estetizatsiyasi sifatida an’anaviy dutor cholg‘u san’ati	370
Lola Usmanova. Qo‘g‘irchoq teatri rivojida lingvofolkloristikaning ta’siri	373
Tortay Kazyna, Meruert Toyeva. Development trends of national culture in Kazakhstan	376
Bekzod Davronov. O‘zbek musiqiy folklorida cholg‘ularning shakl, tovush va ifoda xususiyatlari	380
Navro‘zbek Sobirov. Axborot texnologiyalari yordamida folklor va sozandalik merosini raqamlashtirishning ilmiy-amaliy asoslari	386
Mo‘minmirzo Xolmo‘minov. Yangi O‘zbekistonda madaniyat va san’at sohasiga qaratilayotgan chora-tadbirlar va islohotlar tahlili	389

Ирина Цай. Роль библиотек в сохранении и популяризации фольклорного наследия Узбекистана	396
Adina Esenturova. Kırgız medyasında Kırgızistan–Özbekistan ilişkileriyle ilgili haberlerin sunumu: “Azattyk” ve “Kaktus.kg” siteleri üzerine inceleme	399
Ван Цзюцзю. Обзор интеграции и развития аккордеонной музыки в провинции ляонин в Китае	404
Чэнь Сыюй. Сравнительное исследование узбекского фольклора и фольклора тюркских народов мира – с акцентом на наследие и культурное содержание народных эпосов	411
Ülkühan Güler. Bahşılık geleneğinin erzincan’daki yansımaları	416
Betül Karabulut. Folklor ve halk dansları: gelenekselden çağdaşa dönüşüm	419
Serpil Bayrak. Hûma kuşu türküsündeki mitolojik unsurlar	425
Sıla Toy. Aşık Neşet Ertaş: bozkırın Tezenesi	430
Filiz Kalkan. Bağlama çalgılarının türk folklör müziğindeki önemi	433
Berat Karakaya. Türkiye düğünlerinde zurnanın önemi	438
İşilay Çilingir. Folklor ve türk folklor yapısı	443
Tülin Yılmaz. Türkiye folklor şarkılarında ses çıkarma yöntemleri	449
Дана Мусакулова. Научный обзор: музыка как культурное явление общество, личность и терапевтические измерения	453

FOLKLOR NAMUNALARINI QIYOSIY O‘RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Muharrir *T. Mirzayev*
Badiiy muharrir *L. Aslanova*
Sahifalovchi *G. Ahmedova*

Noshirlik faoliyati to'g'risidagi xabarnoma
6.11.2023-yil qabul qilingan, tasdiqnoma № 156149.
Bosishga 2025-yil 25-noyabrda ruxsat etildi.
Bichimi 60x84 ¹/₈. Shartli bosma tabog'i 75,1.
Adadi 50 nusxa. Buyurtma raqami № 029/M-25.

“Donishmand ziyosi” MChJ nashriyotida nashrga tayyorlandi.
Toshkent shahar, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

“Kamalak-PRESS” MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahar, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

«DONISHMAND ZIYOSI»

ISBN 978-9910-582-39-4

9 789910 582394